

MONIKA TOMKIEWICZ

Więzienie
na Łukiszkach w Wilnie
1939–1953

Więzienie
na Łukiszkach w Wilnie
1939–1953

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

MONIKA TOMKIEWICZ

Więzienie
na Łukiszkach w Wilnie
1939–1953

WARSZAWA 2018

Recenzenci
dr Tomasz Łabuszewski
prof. dr hab. Jan Sziling

Redakcja
Bożena Kowaliszyn-Jabłońska

Korekta
Maria Aleksandrow

Projekt okładki
Sylwia Szafrńska

Skład i łamanie
Marcin Koc

Indeks
Magdalena Zarzycka

Redakcja techniczna
Sławomir Gajda

Zdjęcie na okładce
Genocide and Resistance Research Center of Lithuania

IPN nie wyraża zgody na wykorzystywanie zdjęć zamieszczonych w publikacji do celów komercyjnych. Wykorzystanie zdjęć wymaga pozyskania praw.

Copyright © for the Polish edition by Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Warszawa 2018

ISBN 978-83-8376-445-0

Zapraszamy:
www.ipn.gov.pl
www.ipn.poczytaj.pl

*Moim dzieciom
Małgosi i Mateuszowi*

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
1. Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1941	21
Wybrane aspekty historii więziennictwa w Wilnie w okresie zaboru rosyjskiego i rządów litewskich	21
Represje w okresie pierwszej okupacji sowieckiej	30
Rządy litewskie	34
Terror w czasie drugiej okupacji sowieckiej	39
2. Więzienia w niemieckim systemie okupacyjnym 1941–1944	54
Niemieckie prawodawstwo na zajętych terenach wschodnich	54
Ustanowienie i tworzenie sądownictwa niemieckiego	59
Przepisy normujące życie codzienne i kary za ich nieprzestrzeganie na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland	63
Udział policji niemieckiej i litewskiej w postępowaniach karnych	69
Organizacja i funkcjonowanie więzienia na Łukiszkach i aresztu śledczego przy ul. Ofiarnej	74
Infrastruktura zabudowy więziennej Łukiszek	74
Infrastruktura zabudowy aresztu śledczego przy ul. Ofiarnej	76
Personel więzienny	80
Egzystencja więźniów wileńskich Łukiszek i aresztu przy ul. Ofiarnej	86
Klasyfikacja więzienna osadzonych	86
Przyczyny aresztowań i metody wywiadowcze przed aresztowaniem	93
Ewidencja więźniów i obieg dokumentacji więziennej	100
Metody śledcze i więzienny system represji	107
Warunki sanitarne i bytowe w celach	111
Egzekucje w więzieniu łukiskim i lasach ponarskich	125
Ostatnie miesiące funkcjonowania więzienia pod okupacją niemiecką (marzec–lipiec 1944 r.)	140
3. System represji sowieckich na przykładzie wileńskich Łukiszek 1944–1953	145
Specjalne przepisy oraz system karny obowiązujący w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej w latach 1944–1953	145
Represje stosowane w Wilnie wobec żołnierzy AK i ludności cywilnej po operacji „Ostra Brama”	153
Egzystencja więźniów wileńskich Łukiszek po 1944 r.	164
Warunki egzystencjalne w innych aresztach sowieckich tworzonych od lipca 1944 r. w Wilnie	173

Wewnętrzne więzienie NKGB-MGB LSRR przy ul. Giedymina 40 w Wilnie . . .	174
Wojskowe więzienie nr 1 na Antokolu w Wilnie	181
Areszt w budynkach poklasztornych ss. Wizytek i oo. Dominikanów w Wilnie	183
Inne areszty tymczasowe zlokalizowane w Wilnie, Prawieniszkach i Trokach	185
Folwark Tuskulanum w Wilnie – miejsce pochówku ofiar zbrodni z lat 1944–1947	189
4. Odpowiedzialność karna za zbrodnie na Wileńszczyźnie	197
Procesy prowadzone przed radzieckimi organami wymiaru sprawiedliwości przeciwko Bronisławowi Żelwisowi, Atanasowi Granickasowi i Jonasowi Germanavičiusowi	201
Procesy karne prowadzone w RFN w latach 1950–1964 przeciwko Martinowi Weissowi, Heinrichowi Lohsemu i Albertowi Filbertowi	205
Śledztwa prowadzone przez stronę polską przeciwko Arkadiusowi Sakalauskasowi, Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi i Janowi Borkowskiemu oraz Witoldowi Gliwińskiemu	215
Procesy karne przed sądami amerykańskim i litewskim przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi i Kazysowi Gimžauskasowi	227
Zakończenie	244
DOKUMENTY	
Nota edytorska	253
Wykaz dokumentów	255
I. Wybrane procesy karne z lat 1944–1978 w sprawach o udział w zbrodni na ludności polskiej i żydowskiej w Ponarach	259
II. Dokumenty niemieckie dotyczące działań oddziałów operacyjnych niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa oraz Sonderkommando na terenie Generalnego Komisariatu Litwy	276
III. Dokumenty litewskie dotyczące działań litewskich struktur policyjnych i administracyjnych wobec obywateli polskich narodowości polskiej i żydowskiej na terenie Generalnego Komisariatu Litwy.	289
IV. Relacje więźniów osadzonych w latach 1939–1945 w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie	299
V. Relacje świadków w sprawie sytuacji na Wileńszczyźnie w latach 1939–1945. . .	320
VI. Aneksy	351
Summary	387
Zusammenfassung	391
Wykaz skrótów	395
Bibliografia	398
Indeks osób	411
Indeks geograficzny	432

WSTĘP

W sierpniu 2007 r. w warszawskiej siedzibie Instytutu Pamięci Narodowej odbyło się spotkanie służbowe pracowników różnych pionów Instytutu celem omówienia wyników prac, które prowadzono w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 w podwileńskich Ponarach. Przedstawiłam wówczas rezultaty mojej siedmioletniej pracy nad tym zagadnieniem oraz przedłożyłam maszynopis przygotowanej do druku książki. Prezes IPN prof. Janusz Kurtyka po zapoznaniu się z efektami mojej pracy zaproponował opracowanie kolejnych części serii wileńskiej. W trakcie prowadzonej wówczas rozmowy ustaliliśmy, że w niedługim czasie przygotuję drugi tom publikacji, zawierający analizę dokumentów archiwalnych na temat największych masowych zbrodni popełnionych przez okupanta niemieckiego na północno-wschodnich kresach II Rzeczypospolitej. W 2008 r. ukazała się książka *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*. Publikacja ta spotkała się z ciepłym przyjęciem czytelników i została nominowana wśród 10 laureatów do Nagrody Historycznej im. Kazimierza Moczarskiego na „Najlepszą książkę historyczną 2008 roku”.

Przez kilka kolejnych lat zajmowałam się tematyką zbrodni popełnionych w latach 1939–1945 w Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie. Temat wileński był mi jednak nadal bliski i dopingowana sukcesem, jaki niewątpliwie odniosła moja pierwsza publikacja, nadal w trakcie każdej kolejnej kwerendy prowadzonej w archiwach polskich i zagranicznych kompletowałam nowe dokumenty dotyczące niemieckiej okupacji Komisarjatu Rzeszy Ostland. Pomysł opracowania historii więzienia na Łukiszkach w Wilnie w ciągu pięciu lat okupacji zrodził się w czasie jednej z konferencji w Wilnie. Wówczas też podjęłam decyzję o „zbudowaniu pomostu” łączącego książkę *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944* z nowo przygotowywaną publikacją. Postanowiłam, że tym razem książka będzie się składała z dwóch części: I – monografii zatytułowanej *Więzenie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, II – zbioru dokumentów dotyczącego zarówno zbrodni w Ponarach, jak i funkcjonowania więzienia na Łukiszkach w czasie okupacji sowieckiej, rządów litewskich i okupacji niemieckiej.

Przygotowując publikację dotyczącą łukiskiego więzienia, w rozdziale drugim „Więzienia w niemieckim systemie okupacyjnym 1941–1944” jako bazę wyjściową wykorzystyłam część dokumentów, które zostały już przedstawione w pierwszej książce¹. Należy jednak zaznaczyć, że przez kilka lat, jakie upłynęły od napisania monografii, znacznie rozbudowałam moje badania i uzupełniłam je nowymi danymi. Ze względu na stosunkowo długi okres trwania okupacji niemieckiej na terytorium byłego województwa wileńskiego oraz dużą liczbę zachowanych dokumentów, rozdział dotyczący

¹ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008.

tych lat jest zdecydowanie bardziej rozbudowany względem pozostałych. W celu uniknięcia powtórzeń zrezygnowałam na przykład z analizy spraw prowadzonych przez radzieckie organy wymiaru sprawiedliwości za zabójstwa popełnione w Ponarach, gdyż materiał ten był już dobrze omówiony we wcześniejszej publikacji i nie wymagał dalszych kwerend.

Wszystkie miejsca odosobnienia utworzone przez kolejnych okupantów na Wileńszczyźnie dla tysięcy osadzonych w nich osób były początkiem drogi zakończonej śmiercią lub cierpieniem. Ludzie ginęli w trakcie masowych egzekucji, w obozach koncentracyjnych, na robotach przymusowych w Rzeszy lub na zesłaniu w głąb ZSRR. W celach więziennych stykały się ze sobą osoby różnych narodowości, wyznań i poglądów, reprezentanci wszystkich warstw społecznych aresztowani przez okupanta sowieckiego i okupanta niemieckiego. Różne też były przyczyny aresztowań, począwszy od udziału w grupach konspiracyjnych i niepodległościowych, przez napiętnowanie z powodu przynależności narodowościowej, aż po przestępstwa pospolite. Odmienne były wreszcie systemy władzy, która dokonywała tych zbrodni. Nazizm i komunizm to dwie diametralnie różne dyktatury, mające jednak wiele cech wspólnych. Obie opierały się na kulcie wodza i obie głosiły całkowite podporządkowanie jednostki państwu. Obie też stworzyły stereotyp wroga. W przypadku nazizmu byli to głównie Żydzi, komuniści natomiast szczególnie piętnowali przedstawicieli władz rządowych i samorządowych II RP, członków partii politycznych, organizacji społecznych, osadników wojskowych. W obu państwach typu totalitarnego dochodziło do kontrolowania każdego organu administracji państwowej przez odpowiedni organ partii i oba funkcjonowały dzięki masowemu terrorowi. Autorytarne rządy litewskie skupiały się głównie na represjonowaniu aktywniejszych krytyków nowej władzy. W ciągu pięciu lat okupacji wiele razy zmieniał się położenie mieszkańców tych ziem. Wielu działaczy niepodległościowych było osadzanych w więzieniu na Łukiskach kilka razy przez kolejne władze.

Celem książki jest przedstawienie funkcjonowania i warunków panujących w więzieniu łukiskim oraz niektórych innych aresztach i więzieniach wileńskich w latach 1939–1953, z uwzględnieniem prześladowań i eksterminacji osób uznanych za wrogów wszystkich kolejnych systemów władzy. Na okres ten składają się: pierwsza okupacja sowiecka Wileńszczyzny trwająca od 19 września 1939 do 27 października 1939 r.; rządy litewskie od 28 października 1939 do 15 czerwca 1940 r.; druga okupacja sowiecka od 15 czerwca 1940 do 22 czerwca 1941 r.; okres okupacji niemieckiej od 22 czerwca 1941 do 3 lipca 1944 r. i kolejna okupacja sowiecka. W książce skupiłam się głównie na przedstawieniu kwestii formalnoprawnych represji stosowanych przez obydwu okupantów. Istotna dla moich rozważań była nie tylko historia samego więzienia i jego roli w systemie niemieckiego i sowieckiego aparatu represji, lecz również kwestie *sensu stricto* prawnicze. Ramy terytorialne książki obejmują obszar ośrodka administracyjnego i kulturalnego północno-wschodniej Polski, czyli przedwojenne województwo wileńskie. Po podpisaniu 10 października 1939 r. przez władze ZSRR i Litwy układu o wzajemnej pomocy z Wilna i zachodniej części Wileńszczyzny utworzono obszar kontrolowany przez władze litewskie, na którego terytorium zainstalowano sowieckie bazy wojskowe. 15 czerwca 1940 r. wojska sowieckie dokonały inwazji na terytorium Litwy, a Sejm Ludowy na posiedzeniu w Kownie 21 lipca 1940 r. przyjął Deklarację o władzy państwowej, zapowiadającą powstanie Litewskiej Socjalistycznej Republiki

Radzieckiej. Sejm zwrócił się do Rady Najwyższej ZSRR z prośbą o przyjęcie Litwy Radzieckiej w skład ZSRR. Z kolei okupant niemiecki utworzył z tych ziem w lipcu 1941 r. Generalny Komisariat Litwy, który wraz z generalnymi komisariatami Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy wchodził w skład Komisariatu Rzeszy Ostland. Terytorium byłego województwa wileńskiego weszło w skład Generalnego Komisariatu Litwy oraz Generalnego Komisariatu Białorusi. W lipcu 1944 r., po zdobyciu tych ziem przez Armię Czerwoną, przywrócono nazwę LSRR.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na problem związany z nazewnictwem opisywanych terenów. Czytelnik znajdzie w monografii przeplatające się nazwy administracyjne z różnych okresów politycznych oraz nazwy geograficzne. Zdecydowanie najczęściej pojawia się termin „Wileńszczyzna”, którym najogólniej można określić terytorium leżące obecnie w granicach Litwy i Białorusi. Określenie „Okręg Wileński” rozumiane jest tu jako jednostka terytorialna Armii Krajowej, obejmująca obszar byłego województwa wileńskiego i Litwy w granicach z 1939 r. Nazwa „Litwa Wschodnia” odnosi się do obszarów obecnej Republiki Białorusi, a „Litwa Zachodnia” do terytorium Republiki Litwy. Nazwa „obwód wileński” lub „obłast’ wileńska” funkcjonowała zasadniczo w okresie międzywojennym, kiedy część przedwojennego województwa wileńskiego stanowiła kulturalne i polityczne centrum Zachodniej Białorusi. Po 10 października 1939 r. zaczęto stosować nazwę „Kraj Wileński”. Do nazwy „obwód wileński” jako jednostki administracyjnej powrócono w latach 1950–1953.

Cezurę początkową książki stanowi schyłek XIX w., kiedy to zostało zbudowane więzienie wileńskie, a cezurę końcową rok 1953, w którym Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało po śmierci Józefa Stalina dekret o amnestii. Zmiana poglądów na politykę represyjną w ZSRR, publicznie ujawniona po śmierci Stalina, wpisywała się w „liberalizację” całego systemu, popularnie zwaną odwilżą. Należy jednak pamiętać, że zwalniano wówczas głównie więźniów kryminalnych i politycznych, którzy kończyli odbywanie kary, a władzy chodziło przede wszystkim o reformę pozwalającą zwiększyć efektywność pracy przymusowej w gułagach.

Podstawę źródłową opracowania stanowią przede wszystkim różnorodne materiały przechowywane w archiwach Polski, Litwy i Niemiec. Wszystkie kwerendy w tych archiwach prowadziłam osobiście, zbierając materiał dowodowy do toczących się postępowań oraz pogłębiając własne zainteresowania badawcze. Wykorzystałam w pracy bogatą dokumentację zgromadzoną w ośmiu śledztwach, które prowadzono w Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1939–1945 na obywatelach polskich zamieszkujących terytorium byłego województwa wileńskiego. Wśród nich należy wymienić postępowania dotyczące zbrodni popełnionych od września 1939 do czerwca 1941 r. przez funkcjonariuszy NKWD na niustalonej liczbie obywateli polskich więzionych w więzieniach NKWD w Wilnie oraz deportacje tysięcy ludzi w głąb ZSRR. Pozostałe śledztwa dotyczą zbrodni z lat 1941–1944 na obywatelach polskich i obywatelach polskich narodowości żydowskiej – mieszkańcach byłego województwa wileńskiego – których dopuścili się funkcjonariusze niemieccy w miejscu masowych zbrodni w Ponarach oraz w Wilnie. Trzecia okupacja sowiecka jest przedmiotem toczących się jeszcze śledztw w sprawie represji stosowanych w Wilnie od lipca 1944 r. na żołnierzach AK w związku z operacją „Ostra Brama” oraz w sprawie zbrodni popełnionych na żołnierzach AK po 1944 r. i ich deportacji w głąb

ZSRR. Bardzo istotne dla meritum sprawy jest również śledztwo w sprawie zabójstw żołnierzy AK na terenie majątku Tuskulanum² w Wilnie w latach 1944–1947.

Bardzo istotne materiały źródłowe, wykorzystane w tym opracowaniu, pochodzą z archiwów litewskich. W Litewskim Centralnym Państwowym Archiwum w Wilnie (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas) zgromadzone są materiały dotyczące funkcjonowania niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa z lat 1940–1944 oraz dokumentacja na temat transportów więźniów wileńskich Łukiszek. Można tam znaleźć listy transportowe więźniów przeznaczonych na rozstrzelanie i przekazywanych do innych więzień lub obozów z lat 1941–1944. W trakcie kwerend zbadałam głównie zespoły, w których zawarto informacje o więzieniach i aresztach wileńskich funkcjonujących w Komisariacie Rzeszy Ostland. Bardzo ważne dokumenty znalazłam w zespole „Ruch oporu z okresu okupacji hitlerowskiej na Litwie 1941–1944”. Są w nim przechowywane dokumenty zawierające informacje o różnych formach zorganizowanego oporu wobec okupanta, metodach i sposobie dokonywania aresztowań, przebiegu prowadzonych przesłuchań i śledztw oraz bardzo bogata dokumentacja dotycząca warunków panujących w wileńskich więzieniach.

Litewskie Archiwum Specjalne w Wilnie (Lietuvos Ypatingasis Archyvas) przechowuje swoje zbiory w dwóch częściach miasta. Przy Gedimino Prospektas korzystałam głównie ze źródeł NKWD-MWD-MGB LSRR, zawierających dokumenty procesowe członków wileńskiego Sonderkommando sądzonych w ZSRR. Przeglądałam tam również niektóre materiały spraw postępowań karnych członków AK (łącznie jest ich ok. 40 tys.) oraz wybrane według wcześniej stworzonej listy sprawy operacyjne, spośród bogatego zbioru ok. 32 tys. procesów. Bardzo ważnych danych dostarczyła mi analiza dokumentacji więzienia wewnętrznego NKGB LSRR przy ul. Gedimino 40 w Wilnie, gdzie odnalazłam informacje na temat warunków życia osadzonych, dokumentację techniczną, schematy więzienia na Łukiskach, dane statystyczne o osobach uwięzionych, informacje o stanie zdrowia osadzonych oraz akta oględzin zwłok osób zmarłych z lat 1939–1941 i 1944–1945. Tam też znajdują się akta procesowe osób zamordowanych w latach 1944–1947 na terenie wewnętrznego więzienia NKGB, które pochowano na terenie folwarku Tuskulanum. W gmachu Lietuvos Ypatingasis Archyvas przy ul. O. Milašiaus odnalazłam z kolei sporządzone przez NKWD spisy maszynowe osób uznanych za członków organizacji „bandyckich”, które zostały wywiezione z Wilna od 12 grudnia 1944 do 21 czerwca 1945 r. Zapoznałam się również z blisko 200 tomami list osób wywiezionych z Wilna i powiatu od 1 lipca 1945 do 22 października 1948 r. oraz spisami członków organizacji uznanych za nielegalne przeznaczonych do wysiedleń za rok 1947. Zachowało się niewiele list z lat 1939–1941. Bardzo pomocne w ogólnym obrazie okupacji okazały się również instrukcje, dekrety i przepisy odnoszące się do prowadzenia śledztw przez MWD ZSRR z 10 sierpnia 1945 r.

W Prokuraturze Generalnej Republiki Litewskiej w Wilnie przechowywane są akta procesu naczelnika wileńskiej Saugumy³ Aleksandra Lileikisa, którego sprawa cywilna

² Nazwę tego majątku zapisuje się w dwóch wersjach: Tuskulanum lub Tuskulany. W pracy przyjąłam wersję Tuskulanum.

³ Sauguma (lit. Saugumo policija) – litewska policja bezpieczeństwa działająca na obszarze Litwy w latach 1941–1944. Jej funkcjonariusze współpracowali ściśle z niemiecką policją bezpieczeństwa, dostarczając informacji wywiadowczych o ruchu oporu, komunistach i ludności żydowskiej. Po wkroczeniu Armii Czerwonej w lip-

toczyła się od 1994 r. przed Amerykańskim Sądem Okręgowym Okręgu Massachusetts. Rok później została wszczęta sprawa karna w Wydziale Spraw Specjalnych Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej. Ostatecznie swój finał miała w 1998 r. w Wydziale Spraw Karnych Wileńskiego Sądu Okręgowego. W tym samym miejscu miałam okazję zapoznać się z aktami procesowymi zastępcy Lileikisa – Kazysa Gimžauskasa, którą prowadził najpierw w 1997 r. Wydział Badań Specjalnych Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej, a następnie w 2001 r. Wydział Spraw Karnych Wileńskiego Sądu Okręgowego⁴.

W pracy wykorzystałam również materiały zgromadzone w archiwach niemieckich: Archiwum Federalnym w Berlinie (Bundesarchiv Berlin), Archiwum Wojskowym we Fryburgu (Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg), Archiwum Państwowym w Norymberdze (Staatsarchiv Nürnberg) i Centrali oraz Archiwum Krajowego Zarządu Wymiaru Sprawiedliwości w Ludwigsburgu (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Bundesarchiv Aussenstelle Ludwigsburg). W berlińskim oddziale Bundesarchiv zapoznałam się z zespołami, w których przechowywane są informacje na temat funkcjonowania niemieckiej okupacji w Komisariacie Rzeszy Ostland. Kwerendą objęłam następujące zespoły: „Berlin Document Center (BDC)”, „Der Reichskommissar für das Ostland”, „Persönlicher Stab Reichsführer-SS”, „Reichsministerium für die besetzten Gebiete”, „Reichsministerium des Innern”, „Reichsjustizministerium”, „Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete”, „Reichssicherheitshauptamt”. Przeanalizowałam zarządzenia ministra Rzeszy na okupowane tereny wschodnie Alfreda Rosenberga i komisarza Rzeszy gauleitera Heinricha Lohsego o wprowadzeniu administracji cywilnej w Komisariacie Rzeszy Ostland i zarządzenia o traktowaniu osób narodowości żydowskiej i polskiej mieszkających w Wilnie. Bardzo cennym dokumentem przechowywanym w tym archiwum są meldunki grup i oddziałów operacyjnych o sytuacji osób aresztowanych i osadzonych na Łukiszkach i w innych miejscach odosobnienia. Bardzo przydatne okazały się także wytyczne dla policji bezpieczeństwa i komendantury wojskowej miasta z lipca 1941 i lipca 1944 r. Informacje na temat wprowadzenia i funkcjonowania administracji niemieckiej, prawodawstwa Rzeszy oraz przepisów normujących życie codzienne mieszkańców Komisariatu znajdują się również w bibliotece Bundesarchiv w Berlinie i Bibliotece Miejskiej w Lipsku.

W Archiwum Wojskowym we Fryburgu korzystałam z akt zespołu „Chef des Oberkommandos der Wehrmacht – Verhalten und Völkerrechtsverletzungen der Sowjetunion”, złożonego z 99 tomów akt Wydziału Prawnego Wehrmachtu. Przebrałam dokumenty dochodzeniowe dotyczące wszelkich przejawów łamania prawa międzynarodowego przez żołnierzy na terytorium ZSRR w latach 1941–1945 i informacje na temat traktowania jeńców wojennych wziętych do niewoli w Generalnym Komisariacie Litwy. Biorąc pod uwagę, że jest to materiał w dużej mierze propagandowy, podeszłam do niego z dużą ostrożnością. Zapoznałam się z kilkoma dokumentami z procesów przed sądami polo-

cu 1944 r. wielu policjantów litewskiej policji bezpieczeństwa zbiegło do Niemiec (P. Stankeras, *Lietuviu policija 1941–1944 m.*, Vilnius 1998, s. 143; J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939 – 15 czerwca 1949 roku). Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars” 1995, nr 3, s. 51–57).

⁴ OKGd, S 1/00/Zn, Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości polskiej w Ponarach koło Wilna, t. 48, Sprawa karna przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi i Kazysowi Gimžauskasowi, 14 II 2001 r.

wymi Wehrmachtu, które pozwoliły nakreślić pierwsze dni okupacji po zajęciu Wilna przez oddziały niemieckie. Ponadto korzystałam z dzienników działań bojowych i meldunków 3. Grupy Pancerniej gen. Hermanna Hotha, 16. Armii i 4. Grupy Pancerniej, 7. Dywizji Pancerniej, które 26 czerwca 1941 r. wkroczyły na Wileńszczyznę. Dwa kolejne przebadane zespoły „Kriegsgefangeneneneinrichtungen” i „Wehrmachtauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene” zawierają wytyczne odnośnie do przyjmowania i zwalniania osadzonych z obozów jenieckich i internowania.

W Archiwum Państwowym w Norymberdze korzystałam z materiałów procesowych przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym. Szczególnie dużo informacji dostarczyła mi szczegółowa kwerenda prowadzona w procesach określonych jako „Fall IX” – proces Einsatzgruppen, i „Fall XI” – proces ministerstw. Odnalazłam w nich wiele kserokopii dokumentów oryginalnych i protokołów przesłuchań świadków zebranych w czasie procesu, a dotyczących działalności Einsatzgruppen na terenach wschodnich. Nowych informacji na temat zacierania śladów zbrodni w Ponarach dostarczyły mi dokumenty wytworzone przez Sonderkommando 1005⁵.

W trakcie kilku kwerend prowadzonych w Centrali w Ludwigsburgu korzystałam z kartoteki zbrodniarzy narodowosocjalistycznych oraz materiałów śledczych poszczególnych prokuratur przy sądach krajowych w sprawach dotyczących zbrodni, których dokonano w generalnych komisariatach Litwy i Białorusi. Odnalazłam akta wielu spraw karnych prowadzonych przez Prokuraturę Krajową we Frankfurcie nad Menem przeciwko członkom Einsatzkommando oraz za prześladowania, aresztowania i zbrodnie popełnione na Żydach w Ponarach i innych miejscach straceń na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland. Wśród nich można wymienić śledztwo toczące się od 1960 r. przeciwko komisarzowi Rzeszy Heinrichowi Lohsemu przed Sądem Rejonowym w Itzehoe⁶. Do ważnych dokumentów udostępnionych mi przez Archiwum Federalne w Ludwigsburgu należy zaliczyć akta procesowe sprawy prowadzonej od 25 stycznia 1950 r. przed Sądem Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu przeciwko członkom Einsatzgruppen i Sicherheitsdienst, Martinowi Weissowi i Augustowi Heringowi, oskarżonym o branie udziału w masowych zbrodniach w Ponarach⁷. Równie ważne są akta sprawy karnej rozpoczętej 14 maja 1962 r. przed Sądem Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Berlinie przeciwko SS-Obersturmführerowi Albertowi Filbertowi i innym⁸.

W polskich archiwach i instytucjach ważne materiały odnalazłam w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w zespołach „Delegatura Rządu RP na Kraj” i „Armia Krajowa – Komenda Główna”. Zachowało się stosunkowo dużo meldunków kurierów kierowanych do Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie z Departamentu Informacji i Prasy oraz Departamentu Spraw Wewnętrznych o sytuacji na Wileńszczyźnie. W kilku materiałach sprawozdawczych zawarte zostały informacje o liczbie osadzonych na Łukiszkach. Zachowały się również meldunki o egzekucjach Polaków przeprowadzonych w Ponarach.

⁵ SN, Indices den zwölf Nürnberger US-Militärgerichtsprozessen, Fall X; Ermordung und Misshandlung, Einsatzgruppen – Vernichtungsaktionen CAWe6 – 35 D. Aexh. C – 37; Tätigkeitberichte Einsatzgruppe CAWe5 – 61 ff, CASache – 41 f. CVWoe 3–77, D: 1730 bis 1739, 2038; Leichenvernichtung Sonderkommando 1005 Erschießung der Arbeitskommandos Pr. 207, 1657, 1757, D: NO – 3841.

⁶ ZStL/Ba-AstL, SBLB, B 162/29571, Sprawa karna przeciwko Heinrichowi Lohse, 7 VII 1960 r.

⁷ ZStL/BA-AstL, SBLW, Ks 15/49, Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, 3 II 1950 r.

⁸ ZStL/Ba-AstL, SBLB, Ks 1.62 (23.61), Wyrok w sprawie Alberta Filberta i innych, 22 VI 1962 r.

W AAN korzystałam także z bogatych zbiorów mikrofilmów aleksandryjskich i mikrofilmów z kolekcji Hoover Institution.

Wykorzystując zbiory Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie i Centralnego Archiwum Wojskowego, mogłam prześledzić politykę okupanta na ziemi wileńskiej. W IPN korzystałam z materiałów procesowych członków wileńskiego Sonderkommando, które toczyły się przed polskimi sądami na mocy Dekretu PKWN z 31 sierpnia 1944 r. o „wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną oraz dla zdrajców narodu polskiego”. Pierwszą sprawą karną prowadzoną w 1949 r. przez Sąd Apelacyjny w Warszawie było postępowanie przeciwko byłemu członkowi wileńskiego Sonderkommando Arkadiusowi Sakalauskasowi, któremu w akcie oskarżenia zarzucono przynależność w latach 1941–1943 do wileńskiego oddziału specjalnego i współudział w zabójstwach osób narodowości żydowskiej oraz liczne aresztowania i doprowadzenia do więzienia na Łukiszkach⁹. Korzystałam również z akt procesowych trzech innych członków wileńskiego Sonderkommando z procesu przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie: Józefa Miakiszsa, Władysława Butkuna i Jana Borkowskiego, których oskarżono o doprowadzanie osób skazanych na śmierć z łukiskiego więzienia do miejsca masowych zabójstw w Ponarach¹⁰. Zapoznałam się z aktami procesowymi Sądu Wojewódzkiego w Olsztynie w sprawie przeciwko członkowi Sonderkommando Witoldowi Gliwińskiemu, któremu udowodniono branie udziału w masowych zabójstwach w Ponarach¹¹. Bardzo cenne poznawczo okazały się protokoły i kwestionariusze orientacyjnego rozpytania sporządzone przez oficerów Biura do spraw Zbrodni Wojennych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rządu RP w Londynie. Na ich podstawie mogłam prześledzić próby podjęte przez Polską Misję Wojskową w Berlinie o ekstradycję w 1949 r. Martina Weissa do Polski¹². W CAW korzystałam z materiałów zgromadzonych w Kolekcji Wojskowej Komisji Archiwalnej, głównie ze sprawozdań i meldunków operacyjnych Armii Czerwonej.

Przyczyny aresztowań i metody śledcze stosowane przez okupanta niemieckiego można poznać dzięki badaniu sprawozdań i meldunków operacyjnych grup policji bezpieczeństwa i SD (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD), oddziałów (Einsatzkommandos) oraz dowództwa Wehrmachtu działających w Komisariacie Rzeszy Ostland. Materiały te przechowywane są m.in. w AIPN i AAN. Przy opracowywaniu fragmentów tekstu o odpowiedzialności karnej sprawców przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze bardzo ważny był dla mnie zespół Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie – Biura do spraw Zbrodni Wojennych, Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze. Sytuacja ludności polskiej z Wilna w czasie kolejnych okupacji sowieckich, okupacji niemieckiej i rządów litewskich jest bardzo dobrze zilustrowana w meldunkach, relacjach

⁹ AIPN, ASAW, I K 198/49, Sentencja wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie w sprawie przeciwko Arkadiusowi Sakalauskasowi, 23 XI 1949 r.

¹⁰ AIPN, SW WW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu.

¹¹ AIPN, SW O, II K 59/76, Wyrok Sądu Wojewódzkiego w Olsztynie w sprawie przeciwko Witoldowi Gliwińskiemu.

¹² AIPN, Bd 1088, Akta w sprawie Martina Weissa, Telefonogram Polskiej Misji Wojskowej dla Spraw Zbrodni Wojennych w Berlinie do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie z dnia 9 II 1950 r., s. 89.

i wspomnieniach przechowywanych w warszawskim Archiwum Wschodnim – KARTA. Tam też znajdują się kopie materiałów ze Stowarzyszenia Memoriał w postaci materiałów o ewakuacji więźni z terenów przyfrontowych i zarządzenia zastępcy komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR o ewakuacji z Wilna w lipcu 1941 r. Analizie poddałam kopie dokumentów z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego w Moskwie w sprawie likwidacji polskiego podziemia z lat 1944–1946, deportacji w latach 1940–1941 i repatriacji Polaków z Litwy w latach 1944–1957. Warto wspomnieć również o bardzo cennym zbiorze relacji członków polskiego ruchu oporu na Wileńszczyźnie, w tym głównie kobiet, który został zebrany w Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu.

Istotnym uzupełnieniem kwerend archiwalnych są informacje zawarte w wydawnictwach źródłowych i publikacjach naukowych. Do najważniejszych źródeł drukowanych zalicza się „Amtsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete”, *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten*, cz. 1: *Reichskommissariat Ostland* i „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete”. Warto wspomnieć o walorach poznawczych także innych wydawnictw źródłowych, takich jak sześciotomowy zbiór dokumentów akowskich wydany w Londynie¹³, opublikowane również w Londynie w latach 1946–1951 stenogramy z procesu MTW w Norymberdze¹⁴ oraz *Indeksy represjonowanych*¹⁵.

Bardzo cennymi pozycjami, w których zostały zobrazowane okupacje sowiecka i niemiecka oraz rządy litewskie na terenie Wileńszczyzny, są książki: Albina Głowackiego *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*¹⁶, *Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów* pod red. Tomasza Strzembosza¹⁷ i Norberta Müllera *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941–1944. Dokumente*¹⁸. Najwięcej informacji o sytuacji ludności narodowości polskiej mieszkającej w LSRR i Generalnym Komisariacie Litwy podczas okupacji sowieckich i niemieckiej odnalazłam w książkach autorstwa Jarosława Wołkonowskiego *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej w latach 1939–1945* (Warszawa 1996), Longina Tomaszewskiego *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945* (Warszawa 1999), Piotra Łossowskiego *Litwa a sprawy polskie 1939–1940* (Warszawa 1985) i Piotra Niwińskiego *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948* (Warszawa 2014).

Warto także zwrócić uwagę na kilka opracowań głównie niemiecko- i litewskojęzycznych, które poruszają problematykę eksterminacji w Ponarach i Tuskulanum oraz dają przejrzysty obraz funkcjonowania organów bezpieczeństwa na terenie byłego województwa wileńskiego. Należą do nich: wydana w 1973 r. w Helsinkach książka Seppa

¹³ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, Londyn 1970, t. 2 i 3, Londyn 1976, t. 4, Londyn 1977, t. 5, Londyn 1981, t. 6, Londyn 1989.

¹⁴ *The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal Sitting at Nuremberg*, London 1947.

¹⁵ *Indeks represjonowanych. Uwięzieni w Donbasie i pod Saratowem. Alfabetyczny wykaz 4782 osób wywiezionych w 1945 r. z Wilna do obozów kontrolno-filtracyjnych NKWD w ZSRR nr 240 w Donbasie i nr 0321 pod Saratowem*, t. 8, Warszawa 1999; *Indeks represjonowanych. Wywiezieni do Kaługi. Alfabetyczny wykaz 4936 żołnierzy Armii Krajowej oraz poborowych Polaków z Wileńszczyzny i Nowogródziny przymusowo wcielonych do 361. zapasowego pułku piechoty Armii Czerwonej od sierpnia 1944 do stycznia 1946*, t. 19, Warszawa 2008.

¹⁶ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.

¹⁷ *Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów*, red. T. Strzembosz, Warszawa 1996.

¹⁸ N. Müller, *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941–1944. Dokumente*, Köln 1980.

Myllyniemiego *Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944*¹⁹, a z nowszych pozycji *Reichskommissariat Ostland. Tatort und Erinnerungsobjekt*²⁰ oraz Wolfganga Curilli *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944*²¹ i Severinasa Vaitiekusa *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*²².

Zagadnienia związane z działalnością sowieckich, niemieckich i litewskich struktur policyjnych i administracyjnych zostały opracowane w książkach: W. Mieńszagin i Z. Wyszyńskiej *Radzieckie prawo karne*²³, N.S. Aleksiejewa *Złodziejani, wozmiedzije, priestupienia protiv czelowieczeństwa*²⁴, Helmuta Krausnicka i Hansa-Heinricha Wilhelma *Die Truppe des Weltanschauungskriegs. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*²⁵ oraz Petrasa Stankerasa *Lietuvių policija 1941–1944 m*²⁶.

Informacje na temat procesu norymberskiego zaczerpnęłam głównie z wydawnictw źródłowych – z *The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal Sitting at Nuremberg*, z *Materiałów Norymberskich* wydanych przez Tadeusza Cypriana i Jerzego Sawickiego²⁷ oraz kilku publikacji niemieckojęzycznych²⁸.

Wyroki ogłoszone w sprawie zbrodni popełnionych na Wileńszczyźnie pokazują, że w opisywanych systemach prawnych zarówno w prawie materialnym, jak i procesowym istnieją różnice w definiowaniu popełnionego czynu karalnego, stosowanych procedur postępowania karnego, rodzajów kar i innych środków prawnych. Służyły one do określenia winy i odpowiedzialności karnej sprawców zbrodni. Analizie zostały poddane materiały procesowe pochodzące z archiwów i instytucji polskich – AIPN, litewskich – LYA, Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej w Wilnie oraz niemieckich – Centrali w Ludwigsburgu i prokuratur przy sądach krajowych. Z ich zasobów zaczerpnęłam dokumentację prowadzonych prac ekshumacyjnych i procesów karnych wytaczanych sprawcom zbrodni przed sądami sowieckimi, polskimi, litewskimi i niemieckimi.

Dotychczasowy stan badań nad podjętą problematyką nie jest zbyt zaawansowany. Jedyną pełniejszą pracą popularnonaukową jest książka Heleny Pasierbskiej *Wileńskie Łukiszki*, wydana w Gdańsku w 2003 r. Autorka zamieściła w niej własne wspomnienia z okresu osadzenia w łukiskim więzieniu. Ukazało się też kilka publikacji litewskojęzycznych. Szczególnie cenny poznawczo jest dziennik kapelana Łukiszek ks. Juozasa Baltramonaitisa²⁹, pisany w okresie jego posługi kapłańskiej od 1 września 1942 do

¹⁹ S. Myllyniemi, *Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944*, Helsinki 1973.

²⁰ *Reichskommissariat Ostland. Tatort und Erinnerungsobjekt*, red. S. Lehmann, Paderborn 2012.

²¹ W. Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944*, Paderborn 2006.

²² S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, Vilnius 2002.

²³ W. Mieńszagin, Z. Wyszyńska, *Radzieckie prawo karne*, Warszawa 1953.

²⁴ N.S. Aleksiejew, *Złodziejani, wozmiedzije, priestupienia protiv czelowieczeństwa*, Moskwa 1986.

²⁵ H. Krausnick, H.H. Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskriegs. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*, Stuttgart 1981.

²⁶ P. Stankeras, *Lietuvių policija....*

²⁷ T. Cyprian, J. Sawicki, *Materiały Norymberskie*, Warszawa 1948.

²⁸ A. Weinke, *Die Nürnberger Prozesse*, München 2006; *Der Nürnberger Prozess. Eine Entmystifizierung*, Wien 2005.

²⁹ Juozas Baltramonaitis (ur. 15 III 1907 r. w Wyłkowyszkach, zm. 1967 r.), w 1932 r. uzyskał święcenia kapłańskie, w 1940 r. studiował ekonomię na Uniwersytecie Wileńskim. 1 IX 1942 r. został mianowany przez arcybiskupa wileńskiego kapłanem więzienia na Łukiszkach. W 1950 r. został przez władze ZSRR osądzony i skazany na 10 lat więzienia (V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio Dienoraštį (1942–1944) Suradus* [w:] *Lietuvių katoliku mokslo Akademijos Metraštis*, t. 22, Vilnius 2003, s. 518–622).

3 lipca 1944 r., opracowany przez Vaclovasa Aliulisa³⁰. Bardzo interesująca jest również publikacja *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)* autorstwa Vytautasa Jogėli, Elmantasa Meilusa, Virgilijusa Pugačiauskasa, wydana w Wilnie w 2008 r., w której została opisana historia dzielnicy Łukiszki od XV w. Kilka stron autorzy poświęcili przedstawieniu dziejów gmachu więzienia.

Monografia ma charakter interdyscyplinarny i składa się z czterech rozdziałów. Konstrukcja pracy ma charakter problemowo-chronologiczny. W rozdziale pierwszym nakreśliłam historię wileńskiego więzienia od jego powstania w 1867 r. Skupiłam się na zaprezentowaniu prac architektonicznych przy budowie poszczególnych pawilonów i budynków administracyjnych. Zazaczyłam poszczególne zmiany i przebudowy, które były prowadzone na przestrzeni kolejnych lat funkcjonowania więzienia. Podjęłam również próbę ukazania losu uwięzionych tam osób w okresie pierwszej i drugiej okupacji sowieckiej oraz rządów litewskich.

W rozdziale drugim przedstawiłam strukturę wewnętrzną oraz mechanizmy funkcjonowania aparatu wymiaru sprawiedliwości niemieckich władz okupacyjnych oraz służby bezpieczeństwa Trzeciej Rzeszy od 1941 do 1944 r. Zobrazowałam egzystencję więźniów wileńskich Łukiszek i aresztu przy ul. Ofiarnej oraz przyczyny aresztowań i metody wywiadowcze stosowane przed aresztowaniem. Rozdział kończy ukazanie mechanizmu egzekucji przeprowadzanych w lasach ponarskich w latach 1941–1944.

W rozdziale trzecim ukazałam system karny realizowany w ZSRR, a tym samym na terenie LSRR. Prześledziłam metody represji stosowanych w Wilnie wobec żołnierzy AK po operacji „Ostra Brama” i zbrodni z lat 1944–1947, której ofiary pogrzebano na terenie folwarku Tuskulanum.

W rozdziale czwartym przedstawiłam wybrane procesy sądowe, w których na ławie oskarżonych zasiedli kierownicy, dowódcy i członkowie wileńskich struktur bezpieczeństwa i administracji. Analizę rozpoczęłam od nakreślenia odpowiedzialności karnej za zbrodnie popełnione na Wileńszczyźnie przed MTW w Norymberdze. Dalej omówiłam procesy odbywające się przed radzieckimi organami wymiaru sprawiedliwości przeciwko Bronisławowi Żelwisowi, Antanasowi Granickasowi i Jonasowi Germanavičiusowi. Następnie przybliżyłam śledztwa prowadzone przez stronę niemiecką na przykładzie spraw karnych Martina Weissa, Alberta Filberta i Heinricha Lohsego i śledztwa prowadzone przez stronę polską na przykładzie spraw Józefa Miakisza, Władysława Butkuna i Jana Borkowskiego oraz Witolda Gliwińskiego i Arkadiusa Sakalauskasa. Bardzo istotne jest również omówienie procesów karnych toczących się przed sądami amerykańskim i litewskim na przykładzie spraw Aleksandrasa Lileikisa i Kazysa Gimžauskasa.

Dokumenty z języka litewskiego przetłumaczyła Helena Pilecka, z rosyjskiego Halina Drużyłowska, a z niemieckiego Kazimierz Hefka i Marian Malinowski oraz autorka.

Za wiele cennych rad dziękuję przede wszystkim prof. Janowi Szilingowi, który pozwolił mi uwierzyć w wartość merytoryczną przygotowywanej pracy. Pragnę złożyć również serdeczne podziękowania za wyrozumiałość prok. Maciejowi Schulzowi, Naczelnikowi Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, a także kpt. ż.w. inż. Józefowi Szylejce, prezesowi Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, Zarząd Główny w Toruniu. Za udostępnione zdjęcia dziękuję

³⁰ *Ibidem*.

panu Rytasowi Narvydasowi z Genocide and Resistance Research Center of Lithuania. Szczególne wyrazy wdzięczności należą się również mojej Mamie za wsparcie duchowe i motywację do pracy. Jestem także wdzięczna za opinie o przygotowanej pracy, wyrażone przez prof. Tadeusza Jasudowicza z Katedry Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji UMK w Toruniu, dr. Tomasza Łabuszewskiego – Naczelnika Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie, oraz dr. Marcina Zwolskiego z Oddziałowego Biura Badań Historycznych w Białymstoku.

WIĘZIENIE NA ŁUKISZKACH W WILNIE 1939–1941

Wybrane aspekty historii więziennictwa w Wilnie w okresie zaboru rosyjskiego i rządów litewskich

Nazwa „Łukiszki” powstała w XIV w., za czasów rządów wielkiego księcia Witolda. Jeden z ulubionych dworzan księcia Łukasz Piotrowicz otrzymał w darze od swego władcy jako dziedziczną własność ziemię położoną niedaleko Wilna. Od jego imienia teren ten, zwany wcześniej od osad Tatarów Tartarją, potocznie nazywany był przez długie lata Łukiszkami. Na przełomie XV i XVI w. na terenie podwileńskiej wsi Łukiszki została zorganizowana gmina muzułmańska z własnym meczetem. Mieszkańcy wsi liczącej ok. 300 osób zajmowali się handlem i prowadzili kilka garbarni skór. W XVII w. Tatarzy zaczęli całymi rodzinami przenosić się do mniejszych nowo powstałych ośrodków miejskich. Opuścili w tym czasie także Wilno. Miasto rozwijało się bardzo prężnie, wchłaniając okoliczne obszary wiejskie, w tym również wieś Łukiszki. Początkowo nazwą Łukiszki określano całą dzielnicę miasta. W XIX w. określenie to odnosiło się jedynie do skweru, zwanego placem Łukiskim.

Masowy ruch powstańczy, który ogarnął Litwę w końcu marca 1831 r., zakończył się niepowodzeniem. Władze rosyjskie, spodziewając się na Litwie prób połączenia z Królestwem, już w grudniu 1830 r. aresztowały potencjalnych przywódców powstania, tj. księcia Józefa Giedroycia i Józefa Chodźkę. Aresztowania objęły również wileńskie środowisko akademickie, nad którym nadzór sprawował kurator wileńskiego okręgu szkolnego Mikołaj Nowosilcow. Jedną z osób wówczas ujętych był przywódca studenckiej organizacji Towarzystwo Mnezerów Józef Ignacy Kraszewski. Dodatkowo na skutek przegranej 19/20 czerwca przez korpus gen. Antoniego Giełguda bitwy w Górach Ponarskich pod Wilnem cel powstania nie został zrealizowany. Po stłumieniu powstania carat zastosował wobec niepokornych kolejne represje, które odbiły się też na życiu publicznym i kulturalnym kraju. 6 kwietnia przed sądem wojennym w Wilnie stanęli inicjatorzy i przywódcy ruchu powstańczego w mieście: Kudrewicz, Przewłocki, Zawisza i Baczyński. 8 kwietnia o godz. 5.00 nieopodal więzienia łukiskiego wykonano na nich wyroki śmierci przez rozstrzelanie¹.

¹ A.H. Kirkor, *Przewodnik historyczny po Wilnie*, Wilno 1880, s. 233; H. Pasierbska, *Wileńskie Łukiszki*, Gdańsk 2002, s. 9–11; J. Tyszkiewicz, *Łukiszki i inne ośrodki tatarskie Wileńszczyzny z XVI i XVII wieku* [w:] *Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Felisiak, Białystok 1992, s. 321; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 205–223; F. Ackermann, *The Spirit of Łukiškės: a Prison as Microcosm of Modern Vilna*, zob. <https://docs.google.com/viewer?url=http://belarusjournal.com/sites/>

W związku ze wzrastającą liczbą przeciwników władzy carskiej w 1837 r. podjęto decyzję o wybudowaniu w Wilnie więzienia ulokowanego przy ul. Moskiewskiej na przedmieściach miasta, z dala od jego centrum. W Wilnie, będącym jednym z największych miast gubernialnych Imperium Rosyjskiego, również okres międzypowstaniowy i Wiosny Ludów w 1849 r. obfitował w wiele polskich ruchów niepodległościowo-wyzwoleńczych. Rząd carski, rozprawiając się z pokonanymi powstańcami, przed zsyłką na Sybir musiał odizolować ich od reszty społeczeństwa. W związku z tym nowo wybudowane więzienie bardzo szybko okazało się zbyt małe, aby osadzić w nim wszystkich aresztowanych „buntowników”. Z uwagi na brak miejsc w celach zaczęto ujętych lokować w prowizorycznych miejscach zatrzymań. Bardzo często do tego celu wykorzystywano zlikwidowane klasztory, np. klasztor poddominikański.

Podczas tłumienia powstania styczniowego w 1863 r. liczne egzekucje odbywały się w pobliżu murów więziennych. Pomysłodawcą tych akcji był wileński generał-gubernator Michaił Murawjow, przydomek „Wiesziatiel”. Policja i żandarmeria litewska codziennie poszukiwała kryjówek kierownictwa naczelnej konspiracji litewskiej. Według różnych źródeł – od 128 do 240 schwytanych powstańców zostało powieszonych, a ok. 9 tys. skazano na katorgę². Przywódcy powstania na ziemi wileńskiej byli pokazowo wieszani na szubienicy ustawionej na placu Łukiskim. Pierwszą straconą tam osobą był ks. Stanisław Iszora, który odważył się odczytać z ambony dekrety uwłaszczeniowe. W czerwcu powieszeni zostali: ciężko ranny Zygmunt Sierakowski, Bolesław Kołyszko, Wincenty Konstanty Kalinowski. Rozstrzelani zostali m.in. ks. Rajmund Ziemacki i Tytus Dalewski³.

W latach 1867–1890 zaczęły się pojawiać pierwsze plany rozbudowy więzienia. Były one związane z prowadzonymi przez carat poważnymi reformami ustrojowymi, w tym również zmianami, które objęły wymiar sprawiedliwości. Funkcje aparatu policyjnego, sądowniczego i więziennego w carskiej Rosji miały zawsze szczególne znaczenie dla panującego reżimu – tym bardziej, im silniejsze były wstrząsy, którym zaczynał ulegać panujący porządek społeczny i polityczny. Dawne sądownictwo stanowe zastąpiono sądami powszechnymi. Wprowadzono zasadę formalnej równości wszystkich obywateli wobec prawa. Drobne sprawy cywilne mogli rozstrzygać sędziowie pokoju, sprawy karne natomiast rozpatrywał sąd okręgowy. Dopuszczenie adwokatów do udziału w przewodzie sądowym zapewniało minimum sprawiedliwości. Jedynie osoby podejrzane o prowadzenie działalności antyrządowej i „wichrzycielskiej” mogły być skazywane bez wyroków sądowych w trybie administracyjnym i oddane pod dozór policji lub zesłane na Sybir⁴.

Rozbudowa więzienia nastąpiła również na skutek zmian dokonanych w rosyjskim prawie karnym. Rozporządzeniem z 11 grudnia 1874 r. wprowadzono dwa rodzaje

default/files/The%20Spirit%20of%20Luki%C5%A1k%C4%97s_by%20Ackermann.pdf (data dostępu: 22 I 2015 r.); *Powstanie listopadowe 1830–1831 dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania*, red. W. Zajewski, Warszawa 1990, s. 391–412; T.E. Domański, *Epoka Powstania Listopadowego*, Lublin 2000; A. Śliwiński, *Powstanie Listopadowe*, Warszawa 2013.

² *Powstanie listopadowe w Wilnie i na Wileńszczyźnie*, oprac. K. Bieliński, Wilno 1934, s. 36–50.

³ S. Łaniec, *Litwa i Białoruś w dobie konspiracji i powstania zbrojnego (1861–1864)*, Olsztyn 2002, s. 171–186; B. Cywiński, *Obok orla znak pogoni. Wokół powstania styczniowego na Litwie i Białorusi*, Kraków 2013, s. 126–139; *Powstanie styczniowe 1863–1864: wrzenie, bój, Europa, wizje*, red. S. Kalembska, Warszawa 1990, s. 349–369; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 540–544.

⁴ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 2008, s. 366–390.

kary: krótkoterminowe pozbawienie wolności na okres 1,5 roku oraz długoterminowe na okres 6 lat. Istniejące w Wilnie więzienie na Łukiszkach przy ul. Moskiewskiej nie odpowiadało wymaganiom nowego kodeksu karnego. Było zbyt małe i przestarzałe, a szczególnie raził brak w nim podstawowych warunków do utrzymania higieny wśród osadzonych. W związku z tym władze carskie przystąpiły do planowania powiększania kompleksu więziennego, aby już wkrótce mógł on pomieścić zamiast 200 ok. 700 osób. Zaproponowane prace modernizacyjne były od tego momentu wielokrotnie stawiane za wzór rozwiniętej opieki i humanitaryzmu względem więźniów. Główny Zarząd Więzienny, zaniepokojony planami zbyt długiej przebudowy, zlecił po prostu dobudowanie kilku nowych budynków więziennych. Kierowanie pracami projektowymi powierzono należącemu do Zarządu Więziennego architektowi G.A. Trambickiemu. Na polecenie ministra sprawiedliwości, w celu zabezpieczenia płynności prac budowlanych, utworzono Komitet Budowlany pod przewodnictwem generała-gubernatora wileńskiego hr. Konstantego von der Pahlana. W kilka miesięcy Komitet sporządził projekty i kosztorys. Całość prac planowania architektonicznego i księgowego została zakończona w 1901 r. Prawie natychmiast przystąpiono do budowy. Główną osobą odpowiedzialną za przystosowanie planów i projektu do rzeczywistych prac budowlanych był inż. płk K.P. Kielczewski.

Szybko okazało się, że plac przeznaczony pod kompleks starego więzienia jest zbyt mały. Główny Zarząd Więzienny nabył zatem za kwotę ok. 20 tys. rubli przyległą działkę, znajdującą się na terenie niegrzebalnego już wówczas cmentarza muzułmańskiego. Zgodnie z projektem architekta Trambickiego, nowe wileńskie więzienie miało spełniać kilka wymogów⁵. Przede wszystkim powinno być w nim więcej cel przeznaczonych dla 421 skazanych i dla 278 osób, względem których toczyło się postępowanie. Dodatkowo kompleks więzienny miał obejmować budynki administracyjne z mieszkaniami dla naczelnika więzienia, jego czterech pomocników oraz nadzorców. Oddzielnie, poza murami, ulokowano budynek biurowy z mieszkaniami służbowymi dla personelu więziennego. Prowadziły do niego trzy wejścia z oddzielnego podwórza. W budynku znajdowały się 42 mieszkania przeznaczone dla rodzin i 24 mieszkania dla kawalerów. W pobliżu usytuowano budynki gospodarcze zawierające chłodnie, piwnice, pralnie, suszarnie, stajnie i szopy. W osobnych budynkach miały się znajdować kuchnia, piekarnia, łaźnia oraz pralnia i pomieszczenia gospodarcze. Projekt obejmował również wzniesienie kamiennego muru wokół całego więzienia, który uniemożliwiłby więźniom ucieczkę. Dużym unowocześnieniem jak na tamte czasy miała być budowa studni artezyjskich z pompami, które wtłaczałyby wodę na wszystkie kondygnacje więzienia, oraz budowa osobnej kanalizacji deszczowej oraz ściekowej⁶.

Zaplanowana z tak szerokim rozmachem budowa wymagała odpowiedniego nadzoru finansowego. W celu kontroli kosztów oraz przestrzegania założeń projektu minister spraw wewnętrznych powołał Komitet Rozbudowy Więzienia. W jego skład weszli: przedstawiciel wileńskiego sądu rejonowego, prokurator sądu rejonowego, gubernialny

⁵ A.A. Winogradow, *Putewoditel po gorodu Wilnie i jego okrestnostjam*, Wilno 1908, s. 314; L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji...*, s. 366–390; V. Jogēla, E. Meilus, V. Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*, Vilnius 2008, s. 11–106.

⁶ E. Marganawiczienė, *Istorija stroitielstva tiurmy Łukiszkes*, zob. <http://www.nedelia.lt/history/1935-istorija-stroitelstva-tiurmy-lukishkes.html> (data dostępu: 7 III 2015 r.); J. Ochmański, *Historia...*, s. 225–226.

inspektor więzienny i jego pomocnik, gubernialny inżynier, dwaj dyrektorzy komitetu więziennego, naczelnik więzienia i przedstawiciel działu finansowania projektów budowlanych. Na pierwszym zebraniu Komitetu został ustalony plan prac. Niespotykaną do tej pory nowością było zorganizowanie po raz pierwszy publicznego konkursu na wykonanie poszczególnych robót. Do przetargu stanęło wiele firm budowlanych. Wygrały ostatecznie dwa przedsiębiorstwa: M.T. Pimonowa i A.N. Mawrikina. Wykonanie systemu ogrzewania i wentylacji zlecono warszawskiej firmie Drzewecki i Jeziorański według projektu inż. płk. Kielczewskiego. Za produkcję części mechanicznych – wykorzystywanych przy metalowych schodach, poprzecznicach, mechanizmach podnoszących i rurach do wody – odpowiedzialny był wileński zakład Cymermana. Instalacja studni, pomp parowych, rur oraz zlewów i sedesów w całym więzieniu została natomiast powierzona firmie Marahowiec i przedstawicielowi firmy Lwowicz-Kastrica. Warszawski zakład Gostyńskiego miał się zająć budową kościoła oraz cerkwi na terenie kompleksu więziennego.

Budowa fundamentów nowego budynku administracyjnego rozpoczęła się 6 września 1901 r., a budynków właściwego więzienia 25 lipca 1902 r. Obie budowy udało się zakończyć w 1904 r. Nowo wybudowany obiekt wzorowano na powstałym w 1884 r. więzieniu Kresty w Sankt Petersburgu (zaprojektowanym przez architekta Anatolija Tomiszkę⁷). Prace były prowadzone tak sprawnie, że zostały ukończone rok przed końcem planowanego terminu. W porównaniu do poprzednich starych i przeludnionych budynków wileńskiej *tiurmy*, nowy gmach wyglądał okazale i nawet doczekał się własnej nazwy: „Słuszkowskij Pałac”. Pod koniec 1904 r. zostały ukończone prawie wszystkie pomieszczenia, a w 1905 r. – budowa studni. Idąc z duchem postępu, w wileńskim więzieniu w 1906 r. podłączono wodociągi, kanalizację i elektryczność⁸. Od tegoż roku Łukiszki były określane jako wileńskie gubernialne więzienie przesyłowe, *pieriesylnaja tiurma*.

Na terenie więzienia znajdowały się cztery ceglane budynki. W bloku nr 1, do którego prowadziły dwa wejścia, znajdowało się 247 cel pojedynczych, 4 karcery i 18 cel ogólnych. Był to centralny budynek więzienia, z dwoma skrzydłami: jednym, w którym znajdowały się cele pojedyncze, i drugim z celami wieloosobowymi i pokojami administracji. Piętro drugie zostało przeznaczone początkowo dla kobiet. W czteropiętrowym bloku nr 2, do którego prowadziło tylko jedno wejście, znajdowało się 128 cel pojedynczych, 6 karcerów i 17 cel ogólnych. W blokach nr 1 i nr 2 podłogi były betonowe. W dwupiętrowym bloku nr 3 znajdowało się jedynie 16 cel ogólnych; w czteropiętrowym bloku nr 4, do którego

⁷ Więzienie Kresty (Кресты, Krzyże), potoczna nazwa aresztu śledczego nr 1 – IZ Nr 47/1 w Sankt Petersburgu, położonego na prawym brzegu Newy przy ul. Komsomołu 8. Zbudowano je w latach 1884–1890 w miejscu byłych składów wina dla miasta. Było to największe więzienie w Europie. Projekt wzorowano na podobnych obiektach w Berlinie (więzienie Moabit) i Filadelfii. Na obszarze 4,5 ha wybudowano dwa pięciopiętrowe budynki zaprojektowane na planie krzyża (stąd nazwa całego obiektu), które mieściły łącznie 960 cel, przeznaczonych dla 1150 osób. Na najwyższym piętrze głównego budynku umieszczono pięciogłową cerkiew św. Aleksandra Newskiego (zamkniętą w 1918 r.). Obiekt był uważany w Rosji za wzorcowy. Na jego wzór wybudowano 28 mniejszych zakładów karnych, m.in. właśnie w Wilnie (G.M. Ivanova, *Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System*, New York 2000, s. 113).

⁸ LCVA, zespół 1222, Komitet budowy więzienia w guberni wileńskiej, miasto Wilno. W zespole przechowywanych jest 11 jednostek archiwalnych z lat 1901–1907: protokoły posiedzeń komitetu budowy więzienia; dziennik posiedzeń komitetu; umowy z wykonawcami zamówień robót budowlanych; plany, rysunki i kosztorysy; dane o budowie wieży ciśnieni.

prowadziły aż 3 wejścia, były 4 karcery i 21 cel ogólnych. Bloki 3 i 4 miały drewnianą podłogę. W więzieniu było też 15 cel o wymiarach 12 m kw., które były przeznaczone dla skazanych na najwyższy wymiar kary⁹. W centralnym budynku więzienia znajdowały się dodatkowo: osobna kancelaria, gabinety prokuratorów, sędziego śledczego i obrońców. W budynku administracyjnym urządzono osobne miejsce przeznaczone na żydowską synagogę. Pomieszczenia znajdujące się w piwnicach mogły służyć również jako cele wieloosobowe, ponieważ było w nich wystarczająco dużo światła i powietrza.

Centralną część piwnicy w gmachu nr 1 zajmowały pompy ciepła, przekazujące parę do pozostałych budynków. Cele i pokoje ogrzewano parą o niskim ciśnieniu. Dopływ ciepłego powietrza osiągało się za pomocą specjalnych kaloryferów, które podgrzewały powietrze do temperatury pokojowej, a następnie tłoczyły ciepło do korytarzy każdego piętra. Wszystkie ściany w więzieniu i budynkach administracyjnych zostały wykonane z materiałów niepalnych. Jedyny element narażony na zniszczenie w czasie pożaru stanowiły drewniane ramy okien. Wentylacja pomieszczeń była bardzo wydajna. Wystarczyło jedynie otworzyć drzwi, aby powietrze wydostało się z celi. Kanały wentylacyjne – zaopatrzone w ceramiczne trąbki, które można było wyczyścić – zostały również zainstalowane w pojedynczych celach.

W 1905 r. na terenie kompleksu więziennego została wzniesiona w stylu neobizantyjskim cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy i kościół katolicki. Zgodnie z założeniami ministra spraw zagranicznych Murawjowa, świątynia prawosławna miała być jedną z najładniejszych i najbardziej okazałych na świecie. Główny Zarząd Więzienny oraz architekt Kielczewski zadbali, aby ta świątynia była naprawdę piękna. Do dziś jest uważana za najładniejszą cerkiew w Wilnie. Ma ona pięć kopuł zgrupowanych wokół największej – centralnej, z rzędami półkolistych okien poniżej poziomu dachu. Cerkiew została zbudowana z żółtego kamienia, a każda kopuła pomalowana jest specjalną farbą cynkową, a następnie pokryta warstwą złota. Na górze kopuł umieszczono krzyże. Ściany świątyni z trzech stron zostały podparte kolumnami ozdobionymi różnymi postaciami z Biblii. Na głównej kolumnie umieszczono wizerunek Jezusa Chrystusa. Na pozostałych kolumnach znajdowały się ikony Matki Boskiej Ostrobramskiej (wg projektu Kielczewskiego) oraz św. Mikołaja Cudotwórcy (darowizna od przedsiębiorców Pimonowa i Mawrikina). Rzeźbiony dębowy ikonostas wykonał Kielczewski. Carskie wrota były połączane. Wewnętrzne ściany świątyni miały dziesięć okien z żółtymi i niebieskimi witrażami. Załamanie promieni słonecznych w szkłe tworzyło świetlną kombinację. Na podłodze pokrytej ozdobnymi marmurowymi płytami położono dywan ozdobiony oryginalnym rysunkiem, ręcznie tkany m.in. przez: M.N. Kelczewską, A.P. Iwanową i M.A. Siwerest. Całe wykończenie wnętrza zostało zaprojektowane przez Kielczewskiego. Twórcami ikon byli pracownicy wydziałów artystycznych uniwersytetu: Iwan Trutniew, Rybakow, Barmaszow, Balzukiewicz i Krylow. Szczególną uwagę przyciągały ikony autorstwa Trutniewa *Wniebowstąpienie Pańskie* i *Ostatnia Wieczerza*, a także obraz Rybakowa *Św. Joanna od Krzyża*.

⁹ Informacje na temat układu cel zaczerpnęłam z materiałów archiwalnych z lat 1941–1944 i 1946, z uwagi na brak informacji o prowadzonych gruntownych przebudowach. Bryła więzienia łukiskiego zachowała się do naszych czasów w formie sprzed więcej niż 100 lat (LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD-UNKWD LSRR za styczeń 1946 r., k. 36–42; LYA, FV-139 Ap 2 B 39 a, Dokumentacja więzienia na Łukiszkach, VI 1941–VI 1944 r., k. 1–60).

Wykonany w stylu neoromańskim kościół katolicki, znajdujący się w centralnej części więzienia, był równie ciekawy. Ułożono go aż na trzech piętrach. Na pierwszym i trzecim piętrze zostały zamontowane rozsuwane stopnie służące do siedzenia. Ściany i podłoga zostały pokryte wzorami zaczerpniętymi z tematyki cerkiewnej. Malowidła ścienne i kompozycję gresu zaprojektowali Kiełczewski, Woźnicki, Trej i Gajkowski.

Całkowity koszt prac budowlanych cerkwi i kościoła, według projektu finansowego przedłożonego przez Pimonowa i Mawrikina, miał wynieść 400 tys. rubli. Okazało się jednak, że obiekt tworzony z takim rozmachem był zdecydowanie droższy. Zgodnie z rachunkami, samo ogrzewanie i wentylacja kosztowały już 44 tys. rubli, kanalizacja i pompy dostarczające wodę 9 tys. rubli, żelazne schody, poręcze oraz podnoszące mechanizmy – 10 tys. rubli. Kolumny, elewacje ścian kościoła i cerkwi miały kosztować 15,5 tys. rubli, a ikony – 3,5 tys. rubli. Malowanie ścian oraz kolumn, jak również pokrycie ich złotem to koszt 2,5 tys. rubli, a wybudowanie samych wież – 11,5 tys., a pokrycie wież farbą 450 rubli. Szczególnie cenny obraz Jezusa Zbawiciela kosztował 2,5 tys. rubli. Marmury, którymi była wyłożona posadzka cerkwi – 3 tys. rubli. Razem rzeczywisty koszt świątyń wyniósł 503 850 rubli.

Budynki więzienne, administracyjne i cerkiew zostały otoczone ceglanym murem, a nie jak pierwotnie zakładano kamiennym. Jego grubość wynosiła 65–70 cm, a wysokość 4–5,5 m. Mury były strzeżone z 16 strażnic zewnętrznych: 8 naziemnych i 8 usytuowanych na wieżach. Wewnątrz i na zewnątrz oświetlały je lampy uliczne. Do więzienia prowadziła brama, przy której znajdowała się portiernia¹⁰. Dachy budynków zostały pokryte trzynastofuntowym żelazem. Na terenie więzienia było 14 zamkniętych dziedzińców spacerowych, każdy o powierzchni ok. 47 m kw., oraz 5 dziedzińców spacerowych typu otwartego o powierzchni 90–170 m kw. Spacerniaki wewnętrzne zbudowane zostały na wzór wachlarza połączonego bezpośrednio z pojedynczymi celami. Dla kobiet przeznaczono specjalne podwórze. Koszty budynku tymczasowego aresztu dla 278 osób wynosiły 245 tys. rubli. Dołączając koszty związane z wykonaniem i podłączeniem kanalizacji, ogrzewania i wentylacji – całość zamykała się w kwocie 285,2 tys. rubli. Budowa kanalizacji oraz ścieżek spacerowych wyniosła 22,5 tys. rubli, budowa ogrodzenia zaś 47,5 tys. Mieszkania służbowe przeznaczone dla pracowników i personelu oraz ich rodzin to koszt rzędu 147 tys. rubli. Wreszcie budowa pomieszczeń gospodarczych wyniosła 32 tys. rubli.

Wieżenie miało również dwie rosyjskie sauny parowe i łaźnię usytuowaną w bloku nr 3. Dysponowało też własną piekarnią. Pralnie miały specjalny kaloryfer pochłaniający parę i wpuszczający kłęby podgrzanego powietrza. W tych pomieszczeniach dodatkowo urządzono zaplecze z szafą przeznaczoną do suszenia bielizny za pomocą gorącego powietrza. Tu znajdowała się też specjalna komora dezynfekcyjno-formalinowa z oddzielnym kotłem parowym. Woda podnosiła się za pomocą dwóch parowych pomp. Jedna z nich była rezerwowa – na wypadek konieczności naprawy. W celu usuwania wykorzystanej wody stworzono specjalną kanalizację, złożoną z ceramicznych rur różnej średnicy z betonowymi oczyszczającymi studniami artezyjskimi. Dodatkowo w pomieszcze-

¹⁰ Informacje na temat otoczenia więzienia i rozmieszczenia posterunków strażniczych zaczerpnęłam z materiałów archiwalnych z lat 1941–1944 i 1946, z uwagi na brak informacji o prowadzonych gruntownych przebudowach (LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD-UNKWD LSRR za styczeń 1946 r., k. 36–42; LYA, FV-139 Ap 2 B 39 a, Dokumentacja więzienia na Łukiszczach, VI 1941 – VI 1944 r., k. 1–60).

niach kuchennych zostały zainstalowane trzy specjalne kotły, w których szatkowano jedzenia. W pokojach znajdujących się przy kancelarii było pomieszczenie służące do deponowania i przechowywania rzeczy więźniów. Przy tym pokoju znajdowała się łazienka dla doprowadzonych. W niewielkiej odległości znajdowały się też magazyny żywności, pomieszczenia kuchenne i piekarnie¹¹.

Tak dobrze wyposażone i nowoczesne więzienie już wkrótce w swoje progi miało przyjąć rzesze aresztowanych. Wybuch rewolucji w 1905 r. umożliwił z jednej strony przemiany społeczne, z drugiej zaś przyczynił się do rozwoju opozycji wobec panującego reżimu. Protesty i zamieszki wśród studentów trwały nieprzerwanie niemal od 1898 r. Nie mniej częste były demonstracje i strajki robotnicze. Szczególnie okres rewolucji z lat 1905–1907, jaka przetoczyła się przez carskie imperium, w tym również Wilno, charakteryzował się wzmożoną liczbą strajków. Socjaldemokraci w wystosowanej 12 stycznia 1905 r. odezwie domagali się m.in. zniesienia ustaw wyjątkowych i zwolnienia więźniów politycznych przetrzymywanych na Łukiszkach. W efekcie ponad tysiąc członków i sympatyków tej partii pod koniec 1905 r. zostało osadzonych w wileńskiej *tiurmie*. W 1904 r. w całej guberni wileńskiej było tylko 187 więźniów politycznych, rok później już 1303, a w 1906 ok. 2 tys. Aresztowania w szeregach partyjnych trwały aż do 1910 r.¹²

W trakcie działań wojennych w 1915 r. Niemcy, osiągnąwszy sukces na froncie rosyjskim, zaanektowali prawie cały obszar Litwy. 18 sierpnia zajęli Kowno, a 19 września wkroczyli do Wilna. W okupowanych krajach nadbałtyckich utworzyli 4 listopada 1915 r. Naczelne Dowództwo Wschodu (Oberbefehlshaber Ost), które zgodnie z zarządzeniem feldmarszałka Paula von Hindenburga z 7 czerwca 1915 r. miało zagwarantować utrzymanie porządku na tym obszarze w imię interesów armii i Rzeszy Niemieckiej. W 1917 r. utworzono Administrację Wojskową Litwy (Militärverwaltung Litauen) z siedzibą w Wilnie z księciem Franciszkiem Isenburgiem-Birsteinem na czele. Niemcy, okupując Litwę, poddali ją kolejnej fali ucisku i eksploatacji gospodarczej. Osoby uchylające się od rygorystycznych zakazów udziału w zebraniach w miejscach publicznych oraz obowiązkowych dostaw zboża i żywności były poddawane szczegółowemu śledztwu przez komendantów okręgowych, powiatowych i gminnych. W imię ochrony praworządności i należytego wykonywania niemieckich zarządzeń wielu podsądnych osadzano w więzieniu na Łukiszkach. Częste były też przypadki aresztowań obywateli z przyczyn politycznych. Czasami wystarczył jedynie anonimowy donos o wrogim nastawieniu wobec Niemiec, aby zostać aresztowanym przez żandarmerię i policję. Aresztanci po krótkim pobycie na Łukiszkach byli wywożeni do obozów w Niemczech. Należy zwrócić uwagę, że to właśnie w tym okresie w planach niemieckiego imperializmu zaczęła pojawiać się wizja „Mitteleupy”. Zgodnie z koncepcją niemieckiego politologa Friedricha Naumanna, Europa Środkowa miała się stać tworem gospodarczo-politycznym podporządkowanym państwu niemieckiemu. Szczególną rolę miały w niej odgrywać kraje bałtyckie jako półkolonialne państewka całkowicie zależne od Rzeszy. Miały one być przeciwwagą wobec Polski, a zarazem pomostem łączącym Rosję z Niemcami¹³.

¹¹ A.A. Winogradow, *Putewoditel po gorodu...*, s. 312–322; V. Jogėla, E. Meilus, V. Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio...*, s. 132–140.

¹² A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy: dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008, s. 314–329.

¹³ P. Lossowski, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 39–52; J. Ochmański, *Historia...*, s. 256–279; N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 421–425.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę i Litwę na kresach wschodnich Rzeczypospolitej nastąpiło z chwilą opuszczenia Wilna przez wojska niemieckie, czyli w pierwszych dniach stycznia 1919 r. Jednak już w lutym 1919 r. do Wilna wkroczyli bolszewicy. Przez okres przeszło dwóch miesięcy wileńskie Łukiszki sukcesywnie zapełniały się aresztowanymi Polakami. Wśród ujętych szczególnie dużo było osób związanych z Polską Organizacją Wojskową (POW). W samym Wilnie POW działała od czerwca 1915 r., prowadząc szkolenia wojskowe młodzieży oraz przygotowując akcje wywiadowczo-dywersyjne na tyłach wojsk rosyjskich. Kres jej działalności nastąpił 11 listopada 1918 r., kiedy to Komendant Główny POW mjr Tadeusz Kasprzycki wydał ostatni rozkaz rozwiązujący organizację. Byli członkowie okręgu wileńskiego POW byli prześladowani jeszcze przez długie lata w czasie kolejnych następujących po sobie okupacji. Przeprowadzona 19–21 kwietnia 1919 r. pod dowództwem Naczelnika Państwa Polskiego zwycięska wyprawa wileńska oznaczała przejście miasta przez Polaków. Obywatele polscy zaczęli zajmować ważne administracyjne i gospodarczo urzędy w Wilnie. Również główne budynki publiczne w mieście sukcesywnie przechodziły pod zarząd polski. Nie inaczej było z więzieniem na Łukiszkach¹⁴.

Przez pierwszych kilka lat trwał mozolny proces faktycznego przejmowania i dostosowywania więzienia do nowych warunków. Prowadzono rekrutację kadr i tworzone organizacyjne i materialne podstawy działania. Trzeba było od podstaw tworzyć polskie prawodawstwo. Pierwszym krokiem było wydanie tymczasowych przepisów w sprawie wykonywania kary pozbawienia wolności oraz powołanie komisji do opracowania kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego. Pierwszym aktem prawnym w tej materii był dekret Naczelnika Państwa w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z 8 lutego 1919 r. Jednak dopiero regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności z 1931 r. i Kodeks karny z 1932 r. w pełni uregulowały politykę penitencjarną państwa¹⁵. W okresie międzywojennym łukiskie więzienie zaczęło pełnić funkcję obiektu penitencjarnego głównie dla przestępców pospolicitych. Zmieniono również nazwę ulicy, przy której się znajdowało, z Moskiewskiej na Więzienną. W tym czasie w Wilnie funkcjonowała też Izba zatrzymań dla nieletnich miasta Wilna¹⁶. Warto wspomnieć, iż w „polskim okresie” historii Łukiszek szczególną rolę zaczął odgrywać gmach kościoła katolickiego znajdujący się w obrębie więzienia. Posługę kapłańską przez wiele lat pełnił w nim wikary parafii Świętych Jakuba i Filipa ks. Piotr Rynkiewicz (późniejszy podpułkownik i dziekan Okręgu Wileńskiego AK)¹⁷.

¹⁴ Należy zaznaczyć, że przynależność Wileńszczyzny do Polski usankcjonowała dopiero Rada Ambasadorów decyzją z 15 III 1923 r., a województwo wileńskie powstało na podstawie ustawy z 22 XII 1925 r. (J. Ochmański, *Historia...*, s. 285–290; M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996, s. 303–305).

¹⁵ A. Moldenhawer, *O przeprowadzeniu odosobnienia w zakładach więziennych*, cz. 1, Warszawa 1933, s. 35; J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, Toruń 1978, s. 71.

¹⁶ LCVA, F 143 Ap 1, Izba zatrzymań dla nieletnich w Wilnie. Zespół zawiera jedynie dwie jednostki: dziennik korespondencyjny z 1938 r. i kontrolę zatrzymanych z tego samego roku.

¹⁷ Piotr Rynkiewicz „Piotr”, „Aleks” (ur. 4 VIII 1892 r. w Wilnie, zm. 1 IV 1960 r. w Bydgoszczy) – święcenia kapłańskie przyjął w Petersburgu. Po powrocie do Wilna objął stanowisko prefekta w Męskim Gimnazjum im. Zygmunta Augusta. Był też wikariuszem-prefektem w parafii pw. Świętych Filipa i Jakuba w Wilnie. W okresie okupacji pełnił funkcję dziekana polowego AK i posługę kapłańską jako kapelan więzienny w więzieniu na Łukiszkach. Po wojnie, jako repatriant, zamieszkał w Bydgoszczy. W lutym 1952 r. UBP uzyskał dane agenturalne o przeszłości Rynkiewicza w Wileńskim Okręgu AK. Wobec podejrzeń względem ks. Rynkiewicza ubecja założyła sprawę agencyjnego rozpracowania o krypt. „Wino” (M. Rudnicki, *Na więzienną nutę*, „Kurier Wileński”, 29 I 2010, s. 1).

Pierwszym polskim naczelnikiem wydziału więziennego został A. Tallen Wilczewski. Kolejnym naczelnikiem Łukiszek, pełniącym swą funkcję w latach dwudziestych, był W. Piotrowski. Ostatnim, przed wkroczeniem w 1939 r. do Wilna Rosjan, znanym z nazwiska naczelnikiem największego wileńskiego więzienia był Bolesław Urbanowicz¹⁸. Osoby zatrudnione w tym okresie w więzieniu były głównie narodowości polskiej i to zarówno pracownicy cywilni w dziale administracyjnym, jak i wartownicy oraz strażnicy¹⁹. Kandydaci zgłaszający chęć podjęcia służby dozorców kierowani byli na przeszkolenie do innego wileńskiego więzienia, położonego przy ul. Stefańskiej. Po odbyciu stażu kandydaci byli zobowiązani do złożenia egzaminu kwalifikacji zawodowych. Test pisemny i sprawnościowy zdawali przed komisją złożoną z Naczelnika Wydziału Więziennego i dwóch inspektorów²⁰. W „okresie polskim” zatrudniano również osoby cywilne. Ważną funkcję w dziale administracyjnym od 1 stycznia 1920 r. pełniła na przykład Michalina Bober, która została powołana z nominacji naczelnika na urząd kancelistki więzienia²¹.

Jak zostało wspomniane, więzienie w tym okresie służyło głównie jako miejsce odosobnienia dla przestępców kryminalnych. Odnotowano wówczas dużą liczbę ucieczek. Warto wspomnieć choćby o jednej. 28 stycznia 1920 r. z łukiskiego więzienia uciekł więzień o nazwisku Sztalnianis i odpowiedzialnością za tę ucieczkę został obarczony młodszy dozorca Robert Frejman, który nie zamknął furty bramy więziennej. Nie zachowały się informacje, jakie konsekwencje służbowe poniósł strażnik za niedopełnienie obowiązków²².

Jedną z często powtarzających się przyczyn aresztowania w tym okresie było podejrzanie o szpiegostwo gospodarcze. Jednym z osadzonych za to właśnie przewinienie był trzydziestodwuletni rolnik Antoni Zachanowicz. W więzieniu został osadzony na mocy decyzji sądu z 18 grudnia 1938 r. Umieszczono go w celi nr 207. Po odbyciu kary został zwolniony²³.

¹⁸ OKGd, S 3/02/Zk, Śledztwo w sprawie przesiedleń obywateli polskich z województwa wileńskiego na tereny ZSRR, t. 52: Protokół przesłuchania świadka Krzysztofa Urbanowicza, 30 IX 2009 r., s. 10250–10254.

¹⁹ LCVA, F 142 Ap 1 B 3-55, Akta osobowe pracowników więzienia na Łukiszkach. W archiwum zachowały się akta pracownicze następujących osób zatrudnionych w latach 1919–1920: Anny Bieżpłacowej, Michaliny Bober, Michała Bogdanowicza, Salomei Borkowskiej, Artura Borosewicza, Gabryjeli Borożko, Józefa Bosiuszki, Marii Czapskiej, Benjamina Dymerszteja, Franciszka Dzingi, Dominika Filipowicza, Roberta Frejmana, Albina Gojżewskiego, Jana Iwanowa, Andrzeja Iwaszkiewicza, Pawła Iwaszkiewicza, Wincentego Jakowicza, Władysława Januszewskiego, Józefa Klimowicza, Mikołaja Kirzika, Aleksandry Kiwaliszy, Józefa Kosteckiego, Stanisława Koszyca, Władysława Koszyca, Kazimierza Kozakiewicza, Stanisława Kusztejka, Józefa Ławrynowicza, Eufrozyna Miakinkowa, Antoniego Miksztowicza, Celiny Mikutowicz, Artura Milwica, Aleksandra Narkiewicza, Heleny Nejman, Marii Nowickiej, Michała Olechnowicza, Antoniego Oszkiniśa, Franciszka Paszkiewicza, Szymona Przegockiego, Aleksandra Rabinina, Jerzego Romańczyka, Romualda Sewastjanowicza, Eugenii Skinderówny, Marii Sokołowskiej, Andrzeja Stachowskiego, Józefa Statkiewicza, Bronisława Szyszki, Józefa Szyszki, Antoniego Urbanowicza, Antoniego Wasilewskiego, Andrzeja Waszkiewicza, Antoniego Wirsumirskiego, Adama Wojnicza, Juliana Zdanowicza, Aleksandra Żukowskiego, Konstantego Żurki.

²⁰ LCVA, F 142 Ap 1 B 34, Akta personalne Heleny Nejman, k. 1–14.

²¹ LCVA, F 142 Ap 1 B 4, Akta personalne Michaliny Bober, k. 1–7.

²² LCVA, F 142 Ap 1 B 13, Akta personalne Roberta Frejmana, k. 1–10.

²³ CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII.807.37.1, Kartoteka więźniów politycznych więzienia w Wilnie, 1938 r., numer ewidencyjny w księdze więźniów 237/38.

Represje w okresie pierwszej okupacji sowieckiej

23 sierpnia 1939 r. minister spraw zagranicznych Trzeciej Rzeszy Joachim von Ribbentrop oraz ludowy komisarz spraw zagranicznych ZSRR Wiaczesław Mołotow podpisali w Moskwie pakt o nieagresji, do którego został dołączony tajny protokół dodatkowy wyznaczający niemieckie i radzieckie strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Punkt 2 tego protokołu stanowił: „W wypadku terytorialno-politycznych przekształceń na obszarach należących do państwa polskiego podział sfer interesów między Niemcami a ZSRR przebiegać będzie mniej więcej wzdłuż linii rzek Narew, Wisła i San. Kwestia, czy w interesie obu stron jest utrzymywanie państwa polskiego oraz jak przebiegać będą granice tego państwa, może zostać definitywnie wyjaśniona dopiero w miarę dalszego rozwoju politycznych wydarzeń. W każdym wypadku oba rządy rozwiążą ten problem w drodze przyjacielskiego porozumienia”²⁴.

Dla moich rozważań bardzo istotny jest również pkt 1 tajnego protokołu, w którym obie strony zapewniły, że „uznają interesy Litwy w stosunku do Wileńszczyzny”. Litwa znalazła się w strefie wpływów Niemiec. Po napaści na Polskę rząd litewski zachęcany był przez Niemców i Rosjan do wystąpienia zbrojnego przeciwko Polsce. Argumentem strony niemieckiej była kwestia pozytywnego załatwienia sprawy Wilna. Rosjanie natomiast wskazywali umowę pokojową z 12 lipca 1920 r., w której Rosja bolszewicka gwarantowała Litwie prawo do Wilna potwierdzone w pakcie o nieagresji z 28 września 1926 r. Ostatecznie jednak Litwa 2 września 1939 r. ogłosiła neutralność.

Niemcy, zgodnie z ustaleniami paktu, oczekiwały od ZSRR jak najszybszego włączenia się do działań wojennych i zajęcia wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Stalin nie spieszył się jednak z decyzją o rozpoczęciu agresji. Przeciwnie, w pierwszych dniach września wyczekiwał reakcji Wielkiej Brytanii i Francji, które wcześniej zobowiązały się zagwarantować pomoc wojskową Polsce. Jednym z elementów tych przygotowań było wydanie przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Ławrientija Berię 8 września 1939 r. rozkazu określającego najważniejsze zadania specjalnych grup operacyjnych NKWD, które podążały zaraz za oddziałami armii. Dla usprawnienia wykonywania rozkazu przez grupy operacyjne przydzielono do każdej z nich trzystuosobowy batalion do działań „operacyjno-czekistowskich”. Miały one przygotować grunt pod przyszłe działania zarządów tymczasowych²⁵. Rozkaz Berii z 15 września sprecyzował zadania grup operacyjnych NKWD, czytamy w nim: „w miarę posuwania się naszych wojsk i zajmowania tych lub innych miast będą tworzone zarządy tymczasowe, w skład których wejdą kierownicy grup operacyjnych NKWD [...]. Wykonując zadania specjalne związane z zapewnieniem porządku, zapobieganiem działalności wywrotowej i dławieniem kontrrewolucji, w miarę posuwania się jednostek wojskowych grupy operacyjne NKWD powinny tworzyć na zajęтым terytorium aparat NKWD we wszystkich ważniejszych punktach miejskich, wydzielając ze składu podstawowej gru-

²⁴ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939 r.*, oprac. C. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, Warszawa 1991, dok. 41, s. 88; *Białe plamy ZSRR – Niemcy 1939–1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.*, Wilno 1990, s. 59.

²⁵ *Zachodnia Białoruś 17 IX 1939 – 22 VI 1941*, red. W. Adamusko, t. 1: *Wydarzenia i losy ludzkie: rok 1939*, Warszawa 1998, dok. nr 1, s. 67–69.

py operacyjnej NKWD niewielkie grupy o liczebności zależnej od znaczenia danego punktu”²⁶.

Okres pierwszych dwóch tygodni po wybuchu wojny z Niemcami nie spowodował większych zakłóceń w codziennym życiu wilnian. Miało miejsce wprawdzie kilka nalotów bombowych dokonanych przez lotnictwo niemieckie, ale dopiero nalot z 16 września 1939 r. skutkował pewnym chaosem w mieście i ucieczką z więzienia łukiskiego pospolicitych przestępców. Wówczas wśród mieszkańców można było zaobserwować pierwsze oznaki paniki, objawiające się barykadowaniem bram kamienic²⁷. W nocy z 17 na 18 września 1939 r. do Wilna wkroczyły pierwsze oddziały Armii Czerwonej. Dowództwo Frontu Białoruskiego sformułowało dwie grupy uderzeniowe z 3. i 11. Armii. 36. Dywizja Kawalerii razem z 6. Brygadą Pancerną miały zająć miasto od południowego wschodu, natomiast 24. Dywizja Kawalerii wraz z 22. i 25. Brygadą Pancerną od północnego wschodu. Celem było szybkie opanowanie największego ośrodka administracyjnego i kulturalnego północno-wschodniej Polski. Walki o Wilno zakończyły się 19 września. Armia sowiecka zatrzymała się na dawnej linii demarkacyjnej między Litwą i Polską. 20 września poseł litewski w Moskwie Ładas Natkevičius próbował uzyskać informacje, czy rząd radziecki wywiąże się z umów i zwróci Wilno Litwie. Dzień później Ribbentrop zakomunikował litewskiemu ministrowi spraw zagranicznych Juozasowi Urbšysowi, że Litwa na mocy porozumienia radziecko-niemieckiego znalazła się w niemieckiej strefie wpływów. Ostatecznie na mocy układów Niemiec z ZSRR 3 października prawie cała Litwa, z wyjątkiem niewielkich terenów przy granicy z Niemcami (Zaniemnie), dostała się w strefę wpływów ZSRR. Rosjanie uznali, że Wilno i Wileńszczyzna stanowią część Białorusi Zachodniej. W celu przejęcia kontroli nad miastem powołane zostały specjalne organy administracji wojskowej, zwane Zarządem Tymczasowym Wileńskiego Okręgu Frontu Białoruskiego. Już pod koniec września 1939 r. wileński Zarząd Tymczasowy kierowany był przez funkcjonariuszy sowieckich na czele z Ł. Żylianinem, a od 7 października z Kraskowem²⁸. Jednocześnie nastąpiła likwidacja dotychczasowych struktur państwowych oraz instytucji i organizacji społecznych, gospodarczych i politycznych istniejących na tym terenie w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Zgodnie z dyrektywą nr 01 z 16 września 1939 r. Rady Wojennej Frontu Białoruskiego, funkcjonariusze NKWD mieli na tym terenie stworzyć aparat administracji cywilnej i podporządkować mu formacje milicyjne. Do tych zadań władze sowieckie potrzebowały ludzi całkowicie lojalnych i oddanych. W związku z tym w szeregi milicji chętnie przyjmowano byłych więźniów politycznych wykazujących wrogie nastawienie do państwa polskiego. Do służby zgłaszało się też wielu byłych więźniów kryminalnych i osób z „marginesu społecznego”. Położone na terenach kresowych polskie więzienia karne i areszty śled-

²⁶ *Ibidem*, dok. nr 2, s. 71–74.

²⁷ M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Warszawa 2007, s. 196–197.

²⁸ *Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, red. T. Strzembosz, Warszawa 1996, s. 13; N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia...*, s. 550–552; R. Żepkaite, *Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną (19 września – 27 października 1939)* [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 301–306; M. Römer, *Fragmenty „Dziennika” z września 1939 r.*, „Lithuania” 2001, nr 1(38), s. 45–55; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi...*, s. 52.

cze również zostały opanowane w pierwszym okresie przez miejscową ludową milicję i strzeżone były przez wojsko. Pod koniec września więziennictwo podporządkowano NKWD i włączono do sowieckiego systemu represji. Zgodnie z obowiązującym stanem prawnym resort więziennictwa organizacyjnie usytuowany był w strukturach wydziału spraw wewnętrznych. Jedną z pierwszych dyrektyw wydanych przez nowe władze był ogłoszony 20 września 1939 r. rozkaz skierowany do ludności cywilnej. Stanowił on, że w ciągu jednej doby należy przekazać organom władzy broń strzelecką, białą, materiały wybuchowe i naboje. Wobec osób uchylających się od tego rozkazu zastosowano różne sankcje karne²⁹.

Krótki, bo trwający zaledwie trzydzieści dziewięć dni, okres tzw. pierwszej okupacji sowieckiej był bardzo trudny dla mieszkańców tych terenów. Okres rządów komisarycznych miał charakter rozpoznawczy, przejściowy i przygotowawczy. Szybko okazało się, że podstawowym i najważniejszym zadaniem działającej administracji cywilnej i wojskowej na okupowanych terenach Wileńszczyzny było „oczyszczenie” terenu z ludzi uznanych za wrogów oraz sowietyzacja społeczeństwa i gospodarki mająca ułatwić unifikację z ZSRR. Starano się zdepolonizować zaanektowane terytorium i uniemożliwić powstanie ruchu oporu. Dokonywano tego przez aresztowania i osadzenia w więzieniach, a później przez deportację w głąb ZSRR. Systemowe represje rozpoczęły się właściwie już z chwilą wkroczenia na ziemię kresowe formacji Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR – NKWD. Początkowo zadania te wykonywały grupy operacyjno-czekistowskie i Gwardia Robotnicza, a potem stałe struktury sowieckiej policji politycznej. NKWD skupiła w swych rękach cały aparat represji policyjnych ZSRR – od milicji kryminalnej, przez wywiad (INO GUGB NKWD – Wydział Zagraniczny Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD) i kontrwywiad, wojska ochrony pogranicza, administracyjne sądownictwo doraźne (tzw. trójki NKWD), po system obozów koncentracyjnych i pracy przymusowej w Gułagu.

Zgodnie ze specjalną dyrektywą przeznaczoną dla organów NKWD z 15 września aresztowania „elementu reakcyjnego” uznano za jedno z najważniejszych zadań grup operacyjnych NKWD. Represjom zostali poddani ci Polacy, którzy byli członkami polskich partii politycznych i organizacji społecznych, zorientowanych na działalność niepodległościową – tj. Polska Partia Socjalistyczna, Stronnictwo Narodowe, Obóz Zjednoczenia Narodowego, POW, Związek Legionistów, Związek Oficerów Rezerwy. Za element wrogi zostali uznani również: wyżsi urzędnicy państwowi i samorządowi, nauczyciele, pracownicy wymiaru sprawiedliwości, służba leśna, oficerowie Wojska Polskiego, żandarmerii, oficerowie i żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza, policjanci i przemysłowcy. Stosowano odpowiedzialność zbiorową. Początkowo funkcjonariusze NKWD dokonywali aresztowań przypadkowych grup, licząc na odnalezienie wśród nich byłych żołnierzy i innych osób zaangażowanych w działalność opozycyjną. Jedną z pierwszych tego typu udokumentowanych akcji została przeprowadzona już 19 września 1939 r. w budynku szkoły na wileńskiej Pohulance. Funkcjonariusze otoczyli budynek,

²⁹ *Okupacja sowiecka (1939–1941)...*, s. 17–19; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 271–275; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi...*, s. 130–131; K. Jasiewicz, *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce*, Warszawa 2001, s. 133–135; A. Głowacki, *Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku*, Warszawa 1997, s. 12.

wyprowadzili wszystkich ukrywających się w nim Polaków i doprowadzili ich do więzienia na Łukiszkach. W więzieniu grupa ta była przetrzymywana tydzień. Następnie z braku obciążających dowodów wszyscy zostali zwolnieni³⁰.

W celu usprawnienia metod poszukiwań osób uznanych za groźne i niepożądane 11 października 1939 r. został wydany rozkaz stworzenia w bardzo krótkim czasie ewidencji operacyjnej osób mogących uczestniczyć w działalności kontrrewolucyjnej. Bardzo często listy osób przeznaczonych do fizycznej eliminacji były już gotowe, bo funkcjonariusze NKWD przygotowywali je jeszcze przed przybyciem na ten teren. Miejskowa milicja sporządzała dodatkowo spisy „wrogów komunizmu”. W tym celu bardzo przydały się przejęte w pierwszych dniach archiwa państwowe, miejskie i policyjne. Na podstawie przygotowanych list NKWD aresztowało na Litwie ponad 500 osób. W samym Wilnie w więzieniu na Łukiszkach umieszczono 351 przedstawicieli polskiej inteligencji. Od 12 do 25 października 1939 r. aresztowano 34 pracowników Wileńskiej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych. Ujęto wówczas jej kierownika Wacława Głazka, naczelnika Biura Prezesa Stefana Cygańskiego i kierownika działu Tadeusza Daneckiego. W grupie aresztowanych w tym okresie znaleźli się też m.in.: prezydent Wilna dr Wiktor Małyszewski, wiceprezydent miasta Kazimierz Grodzicki, wicewojewoda wileński Janusz Rakowski, kurator Okręgu Szkolnego Marian Grodecki, dyrektor Szpitala Miejskiego św. Jakuba dr Marian Siedlecki, kierownik Miejskiego Ośrodka Zdrowia dr Feliks Wasilewski, radca prawny magistratu Stanisław Bagiński, komendant wileńskiej straży pożarnej Eugeniusz Rusek i profesorowie Uniwersytetu Stefana Batorego. Wszyscy oni zostali wywiezieni w głąb ZSRR. Trudno dziś ustalić, nawet w przybliżeniu, ile osób w trakcie trwania tej „krótkiej okupacji” zostało aresztowanych i wywiezionych. Brakuje również informacji o losach większości osób, które zostały deportowane na Wschód³¹.

W czasie pierwszych dni rządów sowieckich bardzo rozpowszechnił się system donosicielstwa i denuncjacji. Była to bardzo dobrze znana i skuteczna forma zastraszania społeczeństwa i likwidacji oporu społecznego. W wyniku takiego działania w nocy z 6 na 7 października 1939 r. w Wilnie został aresztowany przez funkcjonariuszy NKWD Zbigniew Jagiełło. Według złożonego anonimowego donosu, miał rzekomo posiadać w domu broń. Po przeprowadzonej rewizji, mimo że nie znaleziono broni, został przewieziony do więzienia na Łukiszkach w celu wyjaśnienia sprawy. W więzieniu przetrzymywany był bardzo krótko, w celi, w której stłoczono ok. 40 Polaków, przede wszystkim przedstawicieli inteligencji. Po kilku dniach został odprowadzony w pieszej

³⁰ OKGd, S 3/02/Zk, t. 41, Protokół przesłuchania świadka Jana Czupryniaka, 18 VII 1991 r., s. 8189–8191.

³¹ CAW, VIII.807.20.2, Imienne wykazy Polaków aresztowanych przez władze sowieckie (lekarzy, urzędników państwowych, prawników, arystokracji), 27 X 1939 – 21 V 1940 r., s. 1–131; Archiwum Wschodnie, M II/22/7, Postanowienie KC WKP i SNK ZSRR o unieszkodliwieniu kontrrewolucyjnych elementów w Zachodniej Białorusi, 1941 r., s. 41–43; J. Surwiło, *Rachunki nie zamknięte. Wileńskie ślady na drogach cierpień*, Wilno 1992, s. 94; R. Żepkajta, *Okupacja Wilna...*, s. 304–305; G. Vilkialis, *Żołnierze polscy internowani na Litwie w latach 1939–1940 (na podstawie materiałów Litewskiego Archiwum Państwowego)* [w:] *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie...*, s. 316–322; W.K. Roman, *W obozach i konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939 r. – czerwiec 1941 r.*, Toruń 2005, s. 26–90; *Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995, s. 100–109; M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2000, s. 152–158; F. Ackermann, *The Spirit of Łukiškės: a Prison as Microcosm of Modern Vilna*, zob. https://docs.google.com/viewer?url=http://belarusjournal.com/sites/default/files/The%20Spirit%20of%20Łuki%C5%A1k%C4%97s_by%20Ackermann.pdf (data dostępu: 23 IV 2015 r.).

kolumnie na rampę kolejową i przetransportowany do więzienia w Lidzie. Po krótkim czasie przeniesiono go do Białegostoku i ostatecznie do Starej Wilejki, skąd został zwolniony 15 grudnia 1939 r.³²

W atmosferze terroru pierwszych 39 dni okupacji Wileńszczyzny zaczęły się tworzyć organizacje konspiracyjne, mające na celu prowadzenie walki o niepodległość Polski. Wśród nich szczególnie wyróżniały się: Komisariat Rządu (założony na przełomie września i października 1939 r. przez prof. Rajmunda Gostkowskiego³³), Koła Pułkowe (na czele z ppłk. Adamem Obtułowiczem³⁴), Związek Wolnych Polaków, Komitet Pomocy Ofiarom Wojny (przewodniczył mu prof. Kazimierz Pelczar³⁵). Te wszystkie powstałe wówczas organizacje były zwalczane przez kolejnych okupantów przez wiele lat. Dodatkowo po wycofaniu się żołnierzy garnizonu wileńskiego na Litwę czoła najeźdźcy godnie stawiała polska ludność cywilna. Szczególnie bohaterska postawa młodzieży gimnazjalnej, studentów i harcerzy, głównie z 13. Wileńskiej Drużyny „Czarnej Trzynastki”, oraz dwóch jednostek Korpusu Ochrony Pogranicza jest warta docenienia.

Rządy litewskie

Od dnia wkroczenia Armii Czerwonej do Wilna rząd litewski podejmował starania o odzyskanie miasta. Swoje plany opierał głównie na zapewnieniach władz sowieckich o przynależności Wilna do Litwy wyrażonych w umowie pokojowej z 12 lipca 1920 r., pakcie o nieagresji z 28 września 1926 r. oraz dokumentach przedłużających ten pakt z 1931 i 1934 r. Dodatkowo w trakcie rozmów przeprowadzonych 29 września 1939 r. na Kremlu między Mołotowem a posłem litewskim uzgodniono, że władze sowieckie zgodzą się na zwrot Wilna Litwinom w zamian za zgodę na utworzenie na terytorium Litwy baz wojskowych mogących pomieścić ok. 20 tys. żołnierzy sowieckich. 10 października 1939 r. władze ZSRR podpisały z Litwą układ o wzajemnej pomocy i o przekazaniu

³² OKGd, S 3/02/Zk, t. 10, Protokół przesłuchania świadka Zbigniewa Jagiełło, 23 II 1990 r., s. 1889–1892.

³³ Rajmund Gostkowski (ur. 30 VIII 1885 r. w Dobczycach, zm. 2 VII 1966 r. w Łodzi) – polski filolog klasyczny, archeolog śródziemnomorski. Był profesorem Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego oraz Uniwersytetu Łódzkiego. W 1950 r. Gostkowskiego aresztowano za działalność w AK na Wileńszczyźnie i zwolniono z pracy na Uniwersytecie Łódzkim, a kierowaną przezeń jednostkę zlikwidowano (J. Kita, R. Stobiecki, *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, Łódź 2000, s. 37–38).

³⁴ Adam Obtułowicz „Leon”, „Jan Podgórski” (ur. 5 VII 1897 r., zm. 1940 r.) – pułkownik piechoty WP. Po agresji sowieckiej na Polskę przedostał się na Litwę. Internowany w Pałandze, skąd pod koniec listopada 1939 r. uciekł. Powrócił do Wilna, gdzie stał się organizatorem zrębów konspiracji SZP/ZWZ na terenie Wilna. Od grudnia 1939 do stycznia 1940 r. pełnił funkcję zastępcy dowódcy wojewódzkiego i szefa sztabu SZP, potem zastępcy Komendanta Okręgu ZWZ Wilno. Latem 1940 r. NKWD wpadło na trop jego działalności konspiracyjnej. Zagrożony aresztowaniem, wyjechał do Białegostoku, gdzie w październiku 1940 r. został ujęty. Pod koniec 1940 r., podczas pościgu agentów NKWD w Grodnie, został zastrzelony (zob. <http://www.dws-xip.pl/PW/bio/o2c.html> (data dostępu: 23 IV 2015 r.)).

³⁵ Kazimierz Pelczar (ur. 2 VIII 1894 r. w Truskawcu, zm. 17 IX 1943 r. w Ponarach) – polski lekarz onkolog, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, prekursor onkologii w Polsce. We wrześniu 1939 r. zorganizował w Wilnie pomoc dla kilkudziesięciu tysięcy uchodźców z terenów okupowanych, tworząc Polski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny, i stanął na czele sekcji polskiej Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Został aresztowany w nocy z 16 na 17 IX 1943 r. w Wilnie jako jeden ze 100 zakładników w odwecie za zabójstwo funkcjonariusza litewskiej policji bezpieczeństwa Marianasa Padabasa. Następnego dnia został rozstrzelany wraz z 10 innymi Polakami w Ponarach (*Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław–Kraków 1980).

Litwie Wilna i części ziemi wileńskiej pozostającej dotąd w granicach państwa polskiego, o łącznej powierzchni 6656 km kw. i zamieszkiwanej przez ok. 460 tys. ludności³⁶. Porozumienie określające w szczegółach przebieg granicy sowiecko-litewskiej zostało jednak podpisane dopiero 27 października 1939 r. w Moskwie. Stało się ono przesłanką do przeprowadzenia delimitacji i demarkacji. Na skutek tych umów 28 października wojska litewskie wkroczyły do Wilna. Należy zaznaczyć, że terytorium przekazane Litwie nie miało żadnych wcześniejszych historyczno-topograficznych odniesień. Utworzony „Kraj Wileobłaski” był nowym tworem, powstałym z obszaru zlikwidowanego woj. wileńskiego. Początkowo w mieście panował chaos spowodowany działalnością wycofujących się władz sowieckich, które grabiły opuszczane terytorium, wywożąc wszystko, co miało jakąkolwiek wartość użytkową, naukową lub historyczną. Zdarzało się nawet, że demontowano i wywożono całe stacje kolejowe i zapasy podkładów. Łupem padły również meble, dzieła sztuki oraz cenne archiwalia i książki z wileńskich bibliotek. Szczególne straty poniosło wówczas wileńskie Archiwum Państwowe, z którego Rosjanie wywieźli trzy czwarte zasobów archiwalnych do Mińska i do Moskwy. Nie mniej ucierpiały inne archiwa urzędów polskich: Urzędu Wojewódzkiego, Starostwa Grodzkiego i Powiatowego, PKO i Dyrekcji Kolejowej, których zasoby przekazano władzom centralnym NKWD w Moskwie. Do Moskiewskiego Instytutu Badania Mózgu został też prawdopodobnie zabrany mózg marszałka Józefa Piłsudskiego, nad którym badania w Wilnie prowadził prof. Maksymilian Rose³⁷.

Lituanizacja okręgu wileńskiego okazała się zadaniem dość trudnym, kiedy stwierdzono, że świadomych swej narodowości Litwinów na Wileńszczyźnie jest mniej, niż obliczano wcześniej. Największą grupę narodowościową stanowili Polacy (ok. 70 proc.), potem Litwini (18 proc.), ludność białoruska, żydowska oraz niewielkie grupy Rosjan, Karaimów i Tatarów. Nie przeszkodziło to jednak nowej władzy litewskiej w gorliwym wprowadzaniu własnych przepisów prawa. Jedną z pierwszych ogłoszonych publicznie ustaw był zakaz używania w urzędach i na ulicy języka polskiego. Zaczęto demontować ze ścian domów i urzędów wszystkie tablice świadczące o polskości tych ziem. Następnie przystąpiono do zmiany nazwisk, nazw instytucji i ulic z języka polskiego na litewski. Prawo wykonywania różnych zawodów zostało uzależnione od znajomości języka litewskiego. Około 81 tys. Polaków było pozbawionych pracy. W pierwszych tygodniach w szkolnictwie powszechnym i średnim w Wilnie było zatrudnionych 50 proc. Polaków, a na prowincji 40 proc. W marcu 1940 r. było to odpowiednio w Wilnie 40 proc., a na prowincji niecałe 30 proc. Polaków. Ciosem wymierzonym w polską kulturę było zamknięcie 15 grudnia Uniwersytetu Stefana Batorego i zwolnienie polskich nauczycieli ze szkół powszechnych.

³⁶ CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII.807.10.2, Dziennik Ustaw nr 669, Umowa o przekazaniu Republice Litewskiej miasta Wilno i obwodu wileńskiego i o pomocy wzajemnej między Związkiem Radzieckim i Litwą, Kowno, 17 X 1939 r., s. 1–3.

³⁷ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/II-73, Straty mienia kulturalnego Wilna i Okręgu, 9 II 1944 r., s. 14; R. Żepkajte, *Okupacja Wilna...*, s. 304–305; A. Kasperovičius, *Stosunek władz i społeczeństwa Litwy do Polaków na Wileńszczyźnie wrzesień 1939 – czerwiec 1940 (na podstawie prasy litewskiej)* [w:] *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie...*, s. 307; T. Jasudowicz, *Losy obywatelstwa polskiego na Ziemi Wileńskiej*, Warszawa 1991, s. 17–18; M. Wieliczko, *Delimitacja i demarkacja na „granicy” sowiecko-niemieckiej oraz sowiecko-litewskiej poprzez północno-wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej po 28 września 1939 roku* [w:] *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. M. Gnatowski, Białystok 2000, s. 125–127.

W miejsce jednej z najbardziej zasłużonych w dziejach Polski i mającej ogromne znaczenie dla kultury narodowej szkoły wyższej otwarto filię Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie. Kolejnym krokiem było przejmowanie przez Litwinów kościołów. Jako pierwszy w Wilnie został odebrany Polakom kościół garnizonowy św. Ignacego, który 1 grudnia 1939 r. przekazano wojsku litewskiemu. Liwidacji podlegały również domy zakonne. W tym okresie rozwiązano m.in. dom Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego przy ul. Skopówka 4 w Wilnie, a siostry, które zajmowały się przed wojną pracą w Państwowej Szkole Położnych, zmuszone były świadczyć usługi sprzątaczek w domach prywatnych. Wprowadzono także wiele zakazów dotyczących odprawiania nabożeństw w języku polskim i śpiewania polskich pieśni religijnych i patriotycznych. Po jednym z niedzielnych nabożeństw za śpiewanie pieśni *Boże, coś Polskę...* wybraną grupę wiernych doprowadzono bezpośrednio spod kościoła na Łukiszki³⁸.

W okresie prawie ośmiomiesięcznych rządów administracji litewskiej w Wilnie zaczęły powstawać kolejne organizacje, których celem była obrona Polaków przed lituanizacją. Żadna z tych organizacji nigdy nie została zalegalizowana. Były to m.in.: Komitet Polski na czele z Bronisławem Krzyżanowskim, Towarzystwo Samopomocy Obywatelskiej z ks. Kazimierzem Kucharskim, działający przy Litewskim Czerwonym Krzyżu Komitet Pomocy Uchodźcom Wojennym pod kierownictwem Ignacego Zagórskiego oraz pierwsze komórki legalizacyjne. Odpowiedzią Polaków zamieszkujących Wilno i ziemie wileńską na rygor wprowadzony przez Litwinów były protesty. Do pierwszych zamieszek z udziałem ok. 800 studentów doszło już 29 października przy ul. Zamkowej. Kolejne odbyły się 30 października (300 uczestników). 31 października w ciągu całego dnia w różnych miejscach demonstrowało ok. 1350 osób. Z kolei 1 listopada 1939 r. przy mauzoleum Józefa Piłsudskiego na Rossie młodzież wileńska śpiewała pieśni narodowe i patriotyczne. Po przejściu pochodu do centrum miasta władze policyjne aresztowały wielu młodych ludzi. Początkowo przewieziono ich do miejscowych komisariatów policji, a stamtąd zakratowanymi samochodami na Łukiszki. Zostali umieszczeni w pojedynczych celach. Miejsc nie brakowało, ponieważ po wycofaniu się Sowieców więzienie było opustoszałe. W grudniu 1939 r. wybuchł w Wilnie strajk szkolny jako wyraz protestu przeciwko lituanizacji polskich szkół i zwalnianiu polskich dyrektorów i nauczycieli. Również ten przejaw protestu zakończył się licznymi aresztowaniami. W grupie 174 wówczas ujętych znalazła się również młodzież wileńskich szkół średnich (m.in. Gimnazjum im. Adama Mickiewicza, Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej), aresztowana za demonstrowanie postaw patriotycznych w trakcie grudniowego strajku³⁹.

³⁸ Archiwum Wschodnie, II/2118, Wspomnienia Marii Suchodolskiej, s. 1–25; LAB, Ost-Dok. 7/108 Kreis Wilno, Ankieta dotycząca funkcjonowania fabryki papieru w Wilnie, s. 1; Meldunek ppłk. Sulika do gen. Sosnkowskiego o sytuacji na ziemiach północno-wschodnich RP, 17 III 1940 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, cz. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Warszawa 2015, s. 309–310; K. Górski, *Divide et Impera*, Białystok 1995, s. 419–420; J. Żołyński, *Włączenie polskich ziem Wschodnich do ZSRR (1939–1940), problemy ustrojowe i prawne*, „Prawo”, Wrocław 1994, t. 133, s. 101–115; *Armia Krajowa...*, t. 1, s. 176–178; SPP, 3.3.I.4, Meldunek o aktualnej sytuacji politycznej na terenie województwa wileńskiego i nowogródzkiego oraz wschodniej części od Niemna województwa białostockiego, 17 III 1940 r., s. 1–13; C. Wilanowski, *Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, Warszawa 2000, s. 47–61; M. Piaszyk USJK, *Zgromadzenie Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego w latach 1939–1947* [w:] *Studia i materiały do historii chrześcijaństwa w Polsce*, t. 16: *Żeńskie Zgromadzenia Zakonne w Polsce 1939–1947*, Lublin 2002, s. 173–176.

³⁹ H. Pasierbska, *Wileńskie Łukiszki...*, s. 20; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996, s. 16; D. Ciesielska, *Strajk młodzieży szkolnej w grudniu 1939 roku*

Na przełomie grudnia 1939 i stycznia 1940 r. Sauguma rozpoczęła zakrojoną na szeroką skalę penetrację i dozór społeczeństwa polskiego. Obserwacje prowadzono głównie na terenie kościołów, szkół i instytucji. Sauguma prowadziła również nasłuch radiowy. Szczególnym zainteresowaniem cieszyła się radiostacja nadawcza „Wolność”, a potem dwie tajne rozgłośnie „Pantera” i „Paris rod”. W wyniku tych działań zostały ujawnione dwie polskie organizacje podziemne: Organizacja Polski Walczącej i Komisarjat Rządu. Trzeba zaznaczyć, że mimo starań litewskiej policji bezpieczeństwa, nie udało się rozpracować najważniejszej polskiej organizacji zbrojnej w Wilnie – Związku Walki Zbrojnej. Od 3 stycznia 1940 r. rozpoczęła się penetracja Saugumy w środowiskach działaczy wspomnianej Organizacji Polski Walczącej (OPW). W jej wyniku aresztowano 69 polskich konspiratorów. Podczas rewizji przeprowadzonej w mieszkaniu należącym do Aliny Hajdukiewiczowej Sauguma odnalazła 43 odezwy „Funduszu Walczących Polaków”, 26 ulotek „W Górę Serca” oraz prasę podziemną, zapisy audycji tajnej radiostacji nadawczej, klucze szyfrów, materiały konspiracyjne, pistolet i rewolwer. W trakcie rewizji do mieszkania wszedł Józef Czerny, który został aresztowany. W jego pokoju w domu akademickim także przeprowadzono przeszukanie i odnaleziono ulotki oraz spisy członków OPW. Na tej podstawie aresztowano aż 67 osób podejrzanych o przynależność do organizacji. Śledztwo prowadzone w ich sprawie zostało zakończone 8 lutego. Zwolniono 44 osoby, co do których nie zgromadzono dowodów potwierdzających ich przynależność do organizacji. W stan oskarżenia postawiono 13 osób: Tadeusza Dąbrowskiego – kierownika radiostacji, Janinę Kwiatkowską – łączniczkę OPW, Wiktora Patrycę – dziennikarza Polskiej Agencji Telegraficznej, Alinę Hajdukiewicz, Czesława Zgorzelskiego, Franciszka Zielińskiego, Elżbietę Kwiatkowską, Helenę Psztyngową, Józefa Hryniewiczza, Wacława Cymochowskiego, Jana Kiela, Wojciecha Magdziaka i Józefa Czernego. Sprawę operacyjną przekazano szefowi komendy miasta Wilna. Spośród tej grupy Sąd Wojskowy w Kownie, na rozprawie toczącej się 24 i 25 czerwca 1940 r. pod przewodnictwem gen. bryg. Mieżelisa, skazał Józefa Czernego na 15 lat więzienia, Elżbietę Kwiatkowską i Helenę Psztyngową na 4 lata więzienia, Tadeusza Dąbrowskiego na 2 lata, a Alinę Hajdukiewicz na rok. Pozostałe osoby zwolniono z powodu braku wystarczających dowodów⁴⁰.

W połowie stycznia 1940 r. w wileńskim więzieniu wybuchł pierwszy udokumentowany bunt. Więźniowie domagali się uwolnienia. Swoją wolę wyrażali, krzycząc i kopiąc w drzwi. Niektórzy śpiewali pieśni patriotyczne i hymn Polski. Zaledwie po godzinie przyjechało wojsko i rozpoczęła się akcja pacyfikacyjna. Polegała ona na wyprowadzaniu buntowników z cel i szczuciu ich psami. Wiele osób zostało wówczas pobitych.

Pod koniec stycznia 1940 r. Sauguma rozpoczęła rozpracowywanie, a następnie przystąpiła do likwidacji Komisarjatu Rządu (KR). W wyniku prowadzonych obserwacji ujęto 168 osób, które figurowały na listach organizacji odnalezionych w mieszkaniu

[w:] *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby 1939–1945: świadectwo czasu*, red. E. Feliksiak, M. Skorko-Barańska, Białystok 1994, s. 287; P. Niwiński, *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń 1999, s. 25–31; W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu. Rozmowy z Tomaszem Zanem*, Paryż 1989; J. Wołkonowski, *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez Litewską Policję Bezpieczeństwa (listopad 1939 – lipiec 1940)* [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie...*, s. 340–355; R. Warakomski, *Wileńskie dramaty w czasie wojny i PRL. Komórka legalizacyjna sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, Krzeszowice 2006, s. 9.

⁴⁰ LCVA, F 378 Ap 10 B 699, Sprawa operacyjna OPW, VI 1940 r., k. 20–29, 110, 116, 246.

aresztowanego Wojciecha Magdziaka. Do marca 1940 r. w łukiskim więzieniu karę odbywało 121 członków KR. Również w styczniu 1940 r. – w czasie rozprawy przeprowadzonej przez Sąd Wojskowy – za przechowywanie broni zostali skazani członkowie wileńskiej tajnej organizacji Związek Wolnych Polaków (ZWP): Edward Leonowicz, Kajetan Kurkowiec, Józef Pilwiński, Józef Lisowski i Jan Bejnerowicz. W styczniu i lutym po serii rewizji przeprowadzonych w domach polskich wojskowych aresztowano następne 142 osoby. W grupie ujętych znalazło się 5 oficerów i 45 podoficerów. 5 lipca 1940 r. Sauguma zakończyła kilkumiesięczne śledztwo w sprawie kolejnych ujawnionych członków wileńskiej organizacji ZWP. W stan oskarżenia postawiono wówczas nauczycieli Waleriana Kwiatkowskiego i Anielę Niedzielską oraz jej córkę Halinę Niedzielską⁴¹.

Sauguma prawie każdego dnia przeprowadzała aresztowania podejrzanych Polaków. Litwini doskonale zdawali sobie sprawę, że polski ruch niepodległościowy na Wileńszczyźnie ma na celu odbudowę państwa polskiego. W związku z tym często urządzało rewizje w domach, szczególnie w przeddzień świąt narodowych. Jednym z celów prowadzonych poszukiwań było ustalenie listy osób zaangażowanych w wydawanie i kolportowanie ulotek, gazetek patriotycznych i biuletynów, m.in. „Za Naszą i Waszą Wolność”, „W Górę Serca”, „Narodowiec”, „Wolność”, „Złoty Róg”, „Polska Chrobrych”. Działalność kolporterska i powielanie ulotek o treści patriotycznej stanowiło jedną z form walki niepodległościowej. W połowie listopada 1939 r. Sauguma aresztowała braci Maciejewskich – członków organizacji zajmującej się tego typu działalnością. Najpierw bracia zostali przewiezieni do komendy policji na rogu ul. Zamkowej przy pl. Katedralnym. Stamtąd, w większej grupie aresztowanych, samochodem ciężarowym zostali dowiezieni na Łukiszki. Jeden z nich – Marian – został osadzony w pawilonie nr 3 w celi oznaczonej nr. 273. Jego współtowarzyszem w czasie odsiadki wyroku był naczelnik jednego z wydziałów wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego inż. Tejszerski oraz młody Żyd, który został aresztowany za ucieczkę z terenu Generalnego Gubernatorstwa. Maciejewski kilkakrotnie był przesłuchiwany przez litewskiego funkcjonariusza o nazwisku Kims. Stanowczo zapewniał przesłuchującego, że nie prowadził żadnej wrogiej działalności wobec Litwinów, a jego faktycznym wrogiem byli bolszewicy. Litwinom nie udało się skompletować wystarczającej dokumentacji obciążającej Mariana Maciejewskiego, dlatego został zwolniony z więzienia w Wigilię 1939 r.⁴²

Zachowało się bardzo niewiele informacji na temat warunków bytowych i higienicznych panujących na Łukiszkach w tym okresie. Wiadomo jedynie, że warunki te z każdym tygodniem się pogarszały. Jedzenie wydawane było tylko raz dziennie. Było to szczególnie trudne dla osadzonych, gdyż Litwini dodatkowo zabronili osobistego dostarczania do więzienia paczek żywnościowych od rodzin. W efekcie krewni uwięzionych zaczęli masowo wysyłać paczki za pośrednictwem poczty. Wiadomo, że bardzo niewiele dostarczonych produktów trafiało do adresatów, ponieważ były one wcześniej rozpakowywane i rozkradane przez strażników. Jedynym niespotykanym do tego momentu udogodnieniem,

⁴¹ CAW, VIII.807.20.2, Imienne wykazy Polaków aresztowanych przez władze sowieckie (lekarzy, urzędników państwowych, prawników, arystokracji), 27 X 1939 – 21 V 1940 r., s. 1–124; J. Wołkonowski, *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie...*, s. 340–355.

⁴² OKGd, S 1/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego, 11 XII 2000 r., s. 1384–1388; Z. Gertner, *Koszmar*, Mława, b.d.w., s. 48, 64–65.

jakie poczynili Litwini względem więźniów, była nieograniczona możliwość wzięcia udziału w nabożeństwach odprawianych w kościele więziennym. Z zachowanych relacji wiadomo jeszcze, że w tym okresie w więzieniu panowała epidemia tyfusu⁴³.

Terror w czasie drugiej okupacji sowieckiej

Wczesnym rankiem 15 czerwca 1940 r. sowieckie oddziały specjalne przeprowadziły działania prowokacyjne na terytorium Litwy. Wieczorem tego samego dnia czołgi sowieckie wjechały do Kowna, dokonując tym samym inwazji na terytorium Litwy po rzekomym złamaniu układu z 10 października 1939 r. przez „prowokacyjne działanie w stosunku do garnizonów sowieckich stacjonujących w bazach na Litwie”. W dniach 14 i 15 lipca 1940 r. pod całkowitym nadzorem sowieckim przeprowadzono wybory do parlamentów ludowych, które nie miały nic wspólnego z rzeczywistą wolą wyborców. Nowo wybrany Sejm Ludowy na posiedzeniu w Kownie 21 lipca 1940 r. przyjął *Deklarację o władzy państwowej* ustanawiającą powstanie LSRR. Sejm zwrócił się do Rady Najwyższej ZSRR z prośbą o przyjęcie Litwy w skład ZSRR. Nastąpiło to mocą jednomyślniej uchwały 3 sierpnia 1940 r. Zmiany zaszły również w sferze prawnej. Najważniejszym źródłem prawa ZSRR obowiązującym w tym okresie była uchwalona 5 grudnia 1936 r. konstytucja, która stanowiła podstawę dla konstytucji republik związkowych. Jej uzupełnieniem w zakresie sądownictwa była ustawa O ustroju sądów ZSRR, związkowych i autonomicznych republik z 16 sierpnia 1938 r. Naczelnym organem sądowym w państwie sowieckim zgodnie z art. 104 konstytucji ZSRR z 1936 r. był Sąd Najwyższy ZSRR. Funkcjonowały też sądy specjalne, do których zaliczały się: trybunały wojenne i sądy transportu kolejowego oraz rzecznego. Trybunały wojskowe tworzone przy okręgach wojennych, frontach, armiach i korpusach armijnych. Poza wymienionymi instytucjami sowiecki wymiar sprawiedliwości wydawał również wyroki w „trybie administracyjnym”. W tym celu zostało powołane Kolegium Specjalne NKWD ZSRR (Osoboje Sowieszczanije) złożone z zastępcy komisarza spraw wewnętrznych ZSRR, pełnomocnego funkcjonariusza NKWD na RFSRS, naczelnika głównego zarządu milicji i komisarza ludowego danej republiki związkowej. Organem terenowym Kolegium Specjalnego było administracyjne sądownictwo doraźne, czyli tzw. trójki NKWD, które skazywały w trybie zaocznym na karę śmierci osoby oskarżone o szpiegostwo, działalność kontrrewolucyjną lub zdradę ojczyzny. Poza tym w każdej republice obowiązywały dodatkowe kodeksy karne, kodeksy postępowania karnego, akty prawne i dekrety. Większość spraw karnych w tym okresie rozpatrywały sądy obwodowe i trybunały wojskowe, a później kolegia specjalne NKWD⁴⁴.

⁴³ AAN, 202/III-130, Delegatura Rządu na Kraj, Sprawozdanie społeczno-polityczne, b.d., s. 131; Archiwum Wschodnie, AW I/573, Relacja Mariana Noworytto, s. 1.

⁴⁴ S. Lewandowska, *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej, ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004, s. 48–49; J. Ochmański, *Historia...*, s. 325–327; J. Żołyński, *Włączenie polskich Ziemi Wschodnich...*, s. 115–126; B. Gajos, *Działalność sowieckiego wymiaru sprawiedliwości na okupowanych Kresach Wschodnich II RP na przykładzie obwodu lwowskiego 1939–1941*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2015, nr 41, R. XXIV, s. 109–134; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bol-szewików). Krótki kurs*, Warszawa 2010, s. 147–149; P. Lossowski, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005, s. 73–98.

Dla Polaków zamieszkujących teren ziemi wileńskiej zmiany te oznaczały kolejną okupację sowiecką, trwającą tym razem rok. Wilno poniosło w tym okresie ogromne straty materialne i osobowe. Znowu wyjątkowo szybko zapelniały się cele przedwojennych zakładów karnych różnych kategorii: więzień przy sądach grodzkich, zakładów dla młodocianych oraz więzień wojskowych. Na początku 1941 r. na terenie ZSRR istniało 712 więzień, w których przebywało 481 572 osadzonych. Zakładami tymi kierował Zarząd Więziennictwa (Tiuriemnoje Uprawlenije), którego szefem 26 lutego 1941 r. został kapitan bezpieczeństwa państwowego Michaił Nikolski. Stosunkowo późno, bo dopiero 5 kwietnia 1941 r., zatwierdzono strukturę Zarządu Więziennictwa NKWD ZSRR obowiązującą w republikach i obłastiach. Zarząd ten składał się z następujących pionów: Wydziału I (ochrony i ewidencji), Wydziału II (sanitarno-gospodarczej obsługi więzień), Wydziału Operacyjnego (agentura i śledztwa), Wydziału Politycznego, Wydziału Kadrowego i sekretariatu. Nadzór nad działalnością Zarządu Więziennictwa sprawował pierwszy zastępca *narkoma* spraw wewnętrznych ZSRR Siergiej Krugłow⁴⁵.

Litwa, stając się republiką związkową, znalazła się również w wyżej omówionym systemie więziennictwa. W okresie drugiej okupacji sowieckiej funkcjonowało kilka dużych więzień, m.in. w Wilnie, Szawlach, Święcianach, Poniewieżu, Oszmianie i Starej Wilejce. Warto wspomnieć o dwóch największych zakładach karnych, do których byli przewożeni więźniowie z wileńskich Łukiszek: Starej Wilejce i Oszmianie. Gmach więzienny w Starej Wilejce (zwanej też Wilejką Powiatową) wybudowany został na podmiejskim wzgórzu na polecenie carycy Katarzyny II w połowie XVIII w. W 1939 r. kompleks więzienny, otoczony trzymetrowej wysokości murami, składał się z budynku przeznaczonego dla mężczyzn, siedziby NKWD i usytuowanego na tyłach baraku, w którym było więzienie kobiece. W omawianym okresie tiumra została oznaczona nr. 26 i stanowiła więzienie śledczo-etapowe dla więźniów skazanych w innych placówkach na karę deportacji do łagrów. Według danych statystycznych Zarządu Więziennictwa NKWD, sporządzonych na dzień 10 czerwca 1941 r., w więzieniu nr 26 osadzonych było 1031 osób, przy limicie 350 miejsc⁴⁶. W zakładzie karnym w Starej Wilejce odbywały się „rozprawy sądowe” polegające jedynie na odczytaniu wyroku Kolegium Specjalnego NKWD. Orzeczone wyroki śmierci wykonywano na miejscu w piwnicach głównego gmachu, siedzibie NKWD i znajdującej się nieopodal ziemiance⁴⁷. W Oszmianie natomiast funkcjonowało więzienie oznaczone nr. 27. Składało się ono z czterech parterowych drewnianych budynków, wybudowanych jeszcze w okresie „carskim”. Teren otoczony był drewnianym płotem z wieżyczkami strażniczymi. Dwa budynki przeznaczone były dla mężczyzn, jeden dla kobiet i więźniów młodocianych, a czwarty zajmowała administracja. Według danych statystycznych z 10 czerwca 1941 r.

⁴⁵ Archiwum Wschodnie, M II/4/6, A. Kokurin, Ewakuacja więźniów z więzień Zachodniej Ukrainy, Zachodniej Białorusi i Litwy w 1941 r., s. 27–30; K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1995, s. 68–69.

⁴⁶ Według informacji Naczelnika Zarządu Więziennictwa NKWD ZSRR o liczbie więźniów w więzieniach NKWD zachodnich obwodów Białoruskiej SRR z 10 VI 1941 r., w więzieniu nr 26 w Wilejce znajdowało się 626 osadzonych, wobec których postępowanie prowadziło NKGB, 37 osób w śledztwie NKWD, 79 do dyspozycji organów bezpieczeństwa, sądów i prokuratur oraz 282 skazanych.

⁴⁷ Archiwum Wschodnie, Wykaz więźniów więzienia nr 26, którzy nie dotarli do więzienia nr 1 UNKWD w obwodzie riazzańskim, s. 1–11; K. Bedyński, *Pracownicy więziennictwa II Rzeczypospolitej zamordowani na Białorusi*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2009, nr 62–63, s. 49–76.

było tam przetrzymywanych 266 Polaków i Białorusinów. Z tego więzienia aresztanci po wstępnym rozpoznaniu sprawy byli kierowani m.in. do więzienia na Łukiszkach lub, jeśli zostali uznani za jednostki społecznie niebezpieczne, decyzją miejscowego sztabu operacyjnego NKWD wysyłani w głąb ZSRR. Funkcjonariusze placówki NKWD z Oszmiany zamordowali w czerwcu 1941 r. nieustaloną liczbę więźniów, których ciała pogrzebano na cmentarzu prawosławnym⁴⁸.

W samym Wilnie nadal funkcjonowało centralne więzienie na Łukiszkach, które w tym okresie oznaczone było nr. 2. Przy ul. Ponarskiej działało więzienie specjalne dla kobiet, a przy ul. Ofiarnej areszt. Ta ostatnia placówka była określana również jako więzienie NKWD LSRR oznaczone nr. 3. Zewnętrzną ochronę aresztu sprawował 251. pułk wojsk MGB garnizonu wileńskiego. Zostały wówczas utworzone cztery całodobowe posterunki i jeden nocny. Trzy spośród nich były złożone ze straży więziennej ochraniającej budynek od ulic: Mickiewicza, Ofiarnej i 3 Maja. Jeden posterunek stanowiła straż wewnętrzna pełniąca służbę na trzech więziennych dziedzińcach. Złą sławą w tym okresie cieszyło się również niewielkie więzienie nazywane Stefaniszkami (nazwa od znajdującego się w pobliżu kościoła św. Stefana), do którego sukcesywnie odsyłano więźniów kryminalnych z Łukiszek oraz więzienia na Antokolu⁴⁹.

Instrumentarium sowieckiej polityki represyjnej było bogate. Najważniejszymi narzędziami zniewalania ludności kresowej były aresztowania, rozstrzeliwania i deportacje. Aresztowaniami objęto osoby, którym zarzucono głównie popełnienie przestępstw wyszczególnionych w sowieckim kodeksie karnym, w tym przede wszystkim przynależność do zakazanej partii politycznej, udział w wojnie 1920 r. lub też publiczne wyrażenie wiary w odrodzenie państwa polskiego. Podstawowym założeniem polityki sądowniczej było zatrzymanie, odizolowanie, a następnie osądzenie elementu społecznie niebezpiecznego dla nowej władzy (zwłaszcza inteligencji i urzędników państwowych). Głównymi organami dokonującymi aresztowań w tym okresie był Miejski Zarząd NKWD oraz Zarząd NKGB w Wilnie. Funkcjonariusze NKWD znowu powrócili do kompletowania list osób przeznaczonych do aresztowania i deportacji. Wykorzystywali w tym celu akta dochodzeniowe prowadzone przez funkcjonariuszy litewskiej policji bezpieczeństwa, donosy jej agentów i tajnych informatorów. Ważnym źródłem okazały się też akta sądowe dotyczące rozpracowania polskiego podziemia. Dodatkowo naczelnicy poszczególnych grup i oddziałów NKWD LSRR, zajmujący się przeszukiwaniem środowisk uznanych za podejrzane, regularnie kierowali zapytania do ewidencji Specjalnego Oddziału Daktyloskopii I Specjalnego Oddziału NKWD. Stworzona tam baza w szybki sposób pozwalała na przeszukanie ewidencji i ustalenie wcześniejszych losów osób poszukiwanych lub

⁴⁸ OKGd, S 106/01/Zk, Śledztwo w sprawie zabójstw obywateli polskich – więźniów więzienia w Oszmianie, dokonanych w okresie 1939–1941 r., oraz innych represji stosowanych przez sowiecki aparat bezpieczeństwa wobec więźniów, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Sienkiewicza, 20 XII 1990 r., s. 137–141; *ibidem*, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Czesławy Kifner, 3 VI 1991 r., s. 204–206; *ibidem*, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Jana Kilczewskiego, 14 VIII 1991 r., s. 209–213; *ibidem*, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Bolesława Rabcewicza, 21 X 1991 r., s. 228–230; CAW, VIII 804.46.3, Departament więzienny Urzędu Sprawiedliwości w Kownie, Węzienie w Oszmianie; B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001, s. 113–115.

⁴⁹ H. Pasierbska, *Wileńskie Łukiszki...*, s. 40; AAN, 203/VII-32, Sprawozdanie o sytuacji politycznej, wojskowej i gospodarczej na ziemiach polskich, litewskich i białoruskich na podstawie materiałów zebranych od osób przybyłych z tych terenów, b.d., s. 1–3.

ujętych⁵⁰. Zdaniem niemieckiego historyka Christopha Dieckmanna, na listy stworzone przez NKWD trafiło ok. 320 tys. potencjalnych wrogów systemowych na Litwie⁵¹.

Tabela nr 1. Wykaz „policzonego antysowieckiego, przestępczego i społecznie niebezpiecznego elementu podlegającego aresztowaniu i wysiedleniu z LSRR”, stan na 1 czerwca 1941 r.

Kategoria wysiedlanych	Skierowani do aresztu (głowy rodzin)	Skierowani do więzienia (głowy rodzin)	Razem	Łączna liczba wraz z członkami rodzin do aresztowania i wysiedlenia
Ujęci przez NKGB	4052	–	4052	15 258/11 203
Uciekinierzy z Polski	2250	774	3024	4270/1246
Ujęci przez NKWD (element przestępczy)	2296	428	2724	2724/0
Razem w LSRR	8598	1202	9800	22 252/12 449

Źródło: CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII.807.24.1, Informacja zastępcy kierownika II Wydziału KGB LSRR por. Miedwiediewa o ilości aresztowanych i wysiedlonych z LSRR, Kowno, 12 VI 1941 r.

Pierwsze aresztowania mające charakter masowy zostały przeprowadzone bardzo szybko. Posiłkując się ankietami Litewskiego Czerwonego Krzyża z 29 lipca 1941 r., możemy prześledzić status społeczny aresztowanych. Objęto nimi w pierwszej kolejności przedstawicieli inteligencji polskiej, urzędników państwowych, działaczy społecznych, leśników, osadników wojskowych oraz byłych legionistów. Nie ulega wątpliwości, że szczególnie gorliwie sowiecki aparat bezpieczeństwa interesował się ludźmi związanymi z przedwojennymi strukturami państwa polskiego, działaczami społecznymi i politycznymi. Zamierzeniem okupanta było nie tylko odizolowanie tych jednostek od społeczeństwa, ale też fizyczna likwidacja konkretnych osób uznawanych za przeciwników władzy sowieckiej. Obawiano się, że mogą one odegrać rolę organizatorów i liderów oporu społecznego. W związku z tym w nocy z 9 na 10 lipca 1940 r. policja litewska ujęła kilku przedstawicieli elity wileńskiej: byłego premiera Aleksandra Prystora, urzędnika MSZ hr. Michała Tyszkiewicza i profesora fizyki Aleksandra Jabłońskiego. Zaledwie dwa dni później NKWD aresztowało docenta Wydziału Prawa Uniwersytetu Stefana Batorego – Jana Adamusa. Kolejne aresztowania 91 osób przeprowadzono w nocy z 12 na 13 lipca na terenie Okręgu Wileńskiego. W ciągu następnego tygodnia ujęto 148 polskich oficerów

⁵⁰ LYA, FV-135 Ap 7 A 2, k. 432; LYA, FV-135 Ap 7 A 2, k. 439; AHMW, F. 938, Ap. 4, 8, Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1941, b.d.; H. Pasierbska, *Wileńskie Łukiszki...*, s. 1–27; B. Suroga, *Las bogów*, Gdynia 1965, s. 17–20; J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny...*, s. 64–65; SPP, 3.3.1.4, Raport ob. Ładyny z terenu Wilna, 16 IX 1940 r., s. 1–3; OKGd, Ko 13/99/S, akta podręczne, Protokół przesłuchania świadka Przemysława Adamusa, 9 XII 1993 r., b.p.; LCVA, L 43 Ap 2 B 78, Zapytanie Naczelnika 6 grupy Oddziału NKWD Bartkevičiusa w sprawie Sary Wigrąńskiej, 4 III 1941 r., k. 15; LCVA, L 43 Ap 3 B 78, Zapytanie Naczelnika 6 grupy Oddziału NKWD Bartkevičiusa w sprawie Mordechaja Łajskiego, b.d., k. 1.

⁵¹ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen 2011, t. 1, s. 152.

i osób związanych z organizacjami niepodległościowymi. W toku akcji prowadzonych w okresie od 11 do 13 lipca do łagrów jenieckich w Kozielsku i Juchnowie wywieziono dużą grupę osób internowanych na Litwie z obozów w Kalwarii, Wiłkowiskach i Wiłkomierzu. Była to grupa 4373 żołnierzy, w której znalazło się ok. 800 oficerów⁵². Cele łukiskiego więzienia zaczęły zapełniać się bardzo szybko. 25 września 1940 r. został aresztowany Stanisław Łutowicz, przedwojenny kapral w 85. pułku strzelców wileńskich i członek tajnej organizacji podziemnej. W trakcie rewizji w jego mieszkaniu znaleziono dwa karabiny i pistolet z amunicją. Został on najpierw doprowadzony do aresztu przy ul. Ofiarnej i był tam przetrzymywany przez cztery dni, a następnie przetransportowano go do więzienia na Łukiszkach⁵³. Latem 1940 r. został ponownie aresztowany, wraz z bratem, Marianem Maciejewskim. Przechowywał on w domu sześciopalcowy rewolwer hiszpański. Podczas przeszukania broni nie odnaleziono, ponieważ była ukryta w koszu na brudną bieliznę. Matka braci Maciejewskich wcześniej wyniosła ten kosz do składziku węgla i drewna. Mimo to bracia również zostali zabrani na Łukiszki⁵⁴. 14 czerwca 1941 r. ruszyła w Wilnie kolejna duża fala aresztowań i deportacji. Objęła ona przede wszystkim inteligencję, duchowieństwo i bardziej zamożne warstwy społeczne. Przez blisko tydzień cele łukiskiego więzienia zapełniały się na niespotykaną do tej pory skalę. Aresztowano wówczas 5664 osoby, ale tylko część z nich stanowili obywatele polscy⁵⁵.

Często bezpośrednią przyczyną aresztowań było odnalezienie przez rewidujących mieszkania funkcjonariuszy NKWD ukrytej broni i amunicji. Regularnie prowadzone rewizje były przy okazji doskonałą szansą na nadużycia, rabunki kosztowności i przedmiotów wartościowych. Szybko okazało się, że nakaz aresztowania wcale nie był koniecznym dokumentem do dokonania ujęcia. Sowieckim funkcjonariuszom wystarczało zarządzenie o zakazie posiadania broni. Powodowało to znów wiele nadużyć. Często prowadzono masowe obławę w lokalach publicznych albo nawet na ulicy. Aresztowanych doprowadzano do najbliższych komisariatów milicji lub siedzib NKWD i dopiero tam ich przeszukiwano. W przypadku gdy aresztowania odbywały się w mieszkaniach prywatnych, funkcjonariusze NKWD informowali rodziny, że osoba ta wróci do domu natychmiast po spisaniu protokołu lub wyjaśnieniu jakiejś formalności. Nikt oczywiście w takie zapewnienia nie wierzył. Dla zachowania pozorów sporządzany był w dwóch egzemplarzach protokół rewizji, który podpisywała rodzina. Kopia protokołu pozostawała do dyspozycji rodziny aresztowanego⁵⁶.

Innym często powtarzającym się powodem aresztowania była przynależność do organizacji wojskowych i niepodległościowych. 30 września 1940 r. został aresztowany

⁵² *Lietuvių politinių kalinių, kalintų Lukiškio kalėjime ir išvežtų 22 VI 1941* [w:] *Lietuvos Raudonojo Kryžiaus žinios*, 29 VII 1941 r., k. 2; A. Bubnys, *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa wobec Polaków mieszkających na Litwie i polskiego podziemia w latach 1940–1941* [w:] *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze II RP) w latach 1772–1992*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 1999, s. 1026–1034.

⁵³ OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Łutowicza, 16 V 1997 r., s. 155–158.

⁵⁴ OKGd, S 1/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego, 11 XII 2000 r., s. 1384–1388.

⁵⁵ K. Zamorski, S. Starzewski, *Sprawiedliwość sowiecka*, Warszawa 1994, s. 69; A. Bubnys, *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa...*, s. 1026–1034; S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939–1943*, cz. 2, Warszawa 1997, s. 37.

⁵⁶ IPiMS, A.10.4/29, Okupacja powiatu wilejskiego 1939/1940 według zeznań mieszkańców tego powiatu deportowanych do ZSRR, s. 1–16; LYA, L-43 Ap 1 B 49, Protokół przesłuchania Józefa Antonowicza przez pełnomocnika 3-go oddziału Bezpieczeństwa Państwa, 28 II 1941 r., s. 6–7.

kpt. Antoni Piotrowski, pseud. „Stopa Jan”, „Wiśniewski Jerzy”. Aresztowania dokonał należący do GPU sierż. Mietiołkin. Powodem aresztowania było członkostwo w organizacji wojskowej. Piotrowskiego przewieziono najpierw do aresztu NKWD przy ul. Ofiarnej, a potem do więzienia na Łukiszkach⁵⁷. Masowe aresztowania wśród członków wileńskiego okręgu ZWZ rozpoczęły się w marcu 1941 r. Z raportu Komendanta Głównego ZWZ gen. Stefana Roweckiego, który sporządzono dla Centrali, wiadomo, że od 22 marca do 15 kwietnia 1941 r. NKGB aresztowało ponad 100 członków ZWZ. 11 kwietnia ujęto komendanta miasta Wilna kpt. Karola Zielińskiego (ps. „Czerw”), senatora Władysława Kamińskiego (ps. „Śliwa”), pełniącego również funkcję dowódcy wydziału propagandy i prasy, oraz dowódcę wywiadu okręgu płk. Zygmunta Cetnerowskiego (pseud. „Zygmunt”). 13 kwietnia NKGB aresztowało komendanta wileńskiego okręgu ZWZ Nikodema Sulika i zastępcę komendanta miasta Wilna kpt. Aleksandra Rybnika-Żorlicza (pseud. „Aleksy”). Oprócz dowództwa podziemia wiosną 1941 r. NKWD-NKGB aresztowało kilkudziesięciu członków organizacji niepodległościowych. 18 kwietnia 1941 r. aresztowano Wojciecha Narębskiego, członka konspiracyjnego Związku Wolnych Polaków (ZWP). W jego domu przeprowadzono rewizję, po której został zatrzymany. W ogrodzie przylegającym do domu, w schronie przeciwlotniczym ukryty był powielacz służący do kopiowania gazetki konspiracyjnej ZWP „Za Naszą i Waszą Wolność”. Przeszukujący mieszkanie enkawudziści nie znaleźli sprzętu. O niespotykanej odwadze Narębskiego świadczyło to, że w jednym z pokoi, którego okna wychodziły na ogród, mieszkał przymusowo dokwaterowany były pracownik NKWD M.I. Pyrkow z rodziną. Wojciech Narębski został osadzony w więzieniu na Łukiszkach. 22 czerwca 1941 r. doprowadzono go wraz ze współwięźniami do wagonu towarowego i przetransportowano przez Witebsk i Wielkie Łuki do Gorkiego⁵⁸.

Aresztanci byli transportowani do budynku zakładu karnego pieszo lub samochodami. Po przekroczeniu bramy więziennej kierowano ich do pokoju przyjęć. Tam następowała szczegółowa rewizja. Odbierano im paski, sznurowadła, zegarki, ołówki, brzytwy i całą zawartość kieszeni. Następnie byli przeprowadzani pod eskortą uzbrojonych enkawudzystów do pomieszczeń piwnicznych, gdzie przez kilka godzin czekali na przydział celi. W tym czasie dodatkowo każdy nowo przyjęty więzień trafiał do pomieszczenia, w którym fryzjer maszynką strzygł jego głowę, aż do samej skóry. Początkowo przed przeprowadzeniem do celi nowo aresztowani byli jeszcze zabierani do specjalnie przygotowanego pokoju, w którym każdy więzień dostawał do ręki drewnianą podłużną tablicę z wypisanym na niej białą kredą numerem ewidencyjnym. Aresztant przykładł tabliczkę na wysokości klatki piersiowej i pracownik więzienia wykonywał mu zdjęcia z obu profili i z przodu. Następnie pobierano od doprowadzonych odciski palców. W późniejszym okresie, gdy doprowadzonych było zdecydowanie więcej, strażnicy nie wykonywali zdjęć i nie pobierali odcisków palców w dniu przyjęcia. Robili to dopiero po około dwóch tygodniach pobytu w celi. Wykonane zdjęcia i pobrane próbki trafiały do teczki personalnej więźnia. Teczka osobowa zawierała różną dokumentację. Były

⁵⁷ Archiwum Wschodnie, AW II/2827, Meldunek Antoniego Piotrowskiego do Rządu Londyńskiego, 13 III 1943 r., s. 3.

⁵⁸ A. Bubnys, *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa...*, s. 1033; Relacja Wojciecha Narębskiego, 23 V 2013 r., w zbiorach autorki; W. Narębski, *Moja droga od wileńskich Łukiszek przez Gorkij i Buzuluk do 2 Korpusu*, „Dziennik Polski”, Londyn, 14 VIII 2011.

to zarówno doniesienia agenturalne, jak i zbiorcze listy aresztowanych danego dnia oraz adnotacja o wpisie do książki przyjęć. Często ostatnim wszytym dokumentem był wniosek o zwolnienie lub zesłanie⁵⁹.

Sytuacja stałego zagrożenia powodowała, że nastroje wśród osadzonych na Łukiszkach były złe. W pierwszych miesiącach wszyscy jeszcze łudzili się, że okupacja nie potrwa długo. Tylko osoby silnie psychicznie były w stanie wytrzymać szykany, bicie, wielogodzinne przesłuchania i jęki osób torturowanych. Wielu załamywało się psychicznie. Wielu popadało w obłęd. Takie osoby były w więzieniu szybko likwidowane⁶⁰. Wszyscy zdawali sobie sprawę, że bardzo rzadko zdarzały się sytuacje, kiedy udawało się zwolnić osobę, która już trafiła na Łukiszki. O takim szczęściu może mówić jeden z byłych profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie Stefan Narębski⁶¹. Zwolniono go z więzienia 16 kwietnia 1941 r., ponieważ uwzględniono diagnozę dr. Odyńca o przebytej chorobie serca⁶². Kilku osadzonym udało się zbiec z więzienia. Najczęściej dokonywali tego w czasie przewożenia na przesłuchanie między gmachem Łukiszek a aresztem na Ofiarnej. W zachowanych w Centralnym Archiwum Wojskowym imiennych wykazach zbiegłych z więzień NKWD-NKGB w latach 1940–1941 dysponujemy danymi personalnymi ok. 4 tys. uciekinierów, m.in. z więzień w Wilnie, Marianopolu i Kownie⁶³.

Najczęściej w porze nocnej odbywały się rewizje osobiste więźniów. Przeprowadzano je przeważnie dwa razy w tygodniu. Więźniowie musieli rozebrać się do naga i ustawić twarzą do ściany z założonymi z tyłu rękoma. Trzech strażników rewidowało w tym czasie ich rzeczy osobiste. Według relacji byłych więźniów, najczęściej „gnębili” ich strażnicy narodowości żydowskiej, którzy należeli do miejscowej partii komunistycznej. Najbardziej prześladowane były osoby, u których znaleziono medalik lub krzyżyk, ukryty w dniu przyjęcia do więzienia. Nie tylko nocne rewizje były udręką dla osadzonych. Dozór więźniów prowadzony był całodobowo. W dzień kilkakrotnie strażnik podchodził do judasza w drzwiach i obserwował więźniów. Sprawdzał w ten sposób, czy stosują się do ustalonego regulaminu. Często padało wówczas krzykliwe pytanie, „Jak się nazy-

⁵⁹ Archiwum Wschodnie, AW II/2827, Meldunek Antoniego Piotrowskiego do Rządu Londyńskiego, 13 III 1943 r., s. 3–5; Archiwum Wschodnie, AW II/2838, Relacja Feliksa Skrzyńskiego, s. 1–10; OKGd, S 1/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego, 11 XII 2000 r., s. 1384–1388; J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, *W czterdziestym nas Matko na Sybir zesłali...*, Warszawa, b.d.w., s. 183–186; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 279; LYA, FL-47 Ap 1-3, LSSR NKWD Kalejmų skyriaus Vilniaus m. Kalejimas nr 2, 1940–1941; LYA, FL-48 Ap 1, LSSR NKWD Kalejmų skyriaus Vilniaus m. Kalejimas nr 3, 1940–1941; LYA, FL-43 Ap 1-4, Nuolatinio saugojimo bylą Apyrašas nr 3, 1940–1941.

⁶⁰ Archiwum Wschodnie, AW II/2827, Meldunek Antoniego Piotrowskiego do Rządu Londyńskiego, 13 III 1943 r., s. 3–5; Archiwum Wschodnie, AW II/2838, Relacja Feliksa Skrzyńskiego, s. 1–10; J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, *W czterdziestym...*, s. 183–186.

⁶¹ Stefan Narębski (ur. 2 II 1892 r. w Groznm, zm. 10 XI 1966 r. w Warszawie) – polski architekt. W 1928 r. objął funkcję architekta miejskiego w Wilnie. W 1937 r. otrzymał stanowisko profesora i kierownika Katedry Projektowania Wnętrz na Wydziale Sztuk Pięknych. Brał udział w tajnym nauczaniu i ruchu oporu. Po wojnie pracował na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Organizował Wydział Sztuk Pięknych, był jego dziekanem (w latach 1946–1948, 1951–1952) i prodziekanem (1945–1946) (S. Kalemka, *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, Toruń 2006, s. 491–492).

⁶² G. Narębska-Miler, *Wspomnienie G. Narębskiej o profesorze S. Narębskim*, 1998, mps w zbiorach autorki.

⁶³ Spisy osób zbiegłych z więzień NKWD-NKGB zawierają następujące informacje: imię i nazwisko, imię ojca, data i miejsce urodzenia, miejsce zamieszkania, data aresztowania, miejsce aresztowania. CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII.807.23.172, Imienny wykaz zbiegłych z więzienia NKWD-NKGB poszukiwanych i podlegających aresztowaniu, 1940–1941, s. 1–321.

wasz? Imię? Imię ojca?”. W więzieniu panował zaostrzony rygor. Osadzeni nie mogli głośniej rozmawiać ani też zbliżyć się do okna zakrytego blachą na odległość mniejszą niż dwa kroki. Osoby poddane śledztwu nie wychodziły na spacer. W razie naruszenia regulaminu więziennego przewidywano następujące kary: grzywnę pieniężną tytułem odszkodowania w wypadku uszkodzenia przez więźnia mienia państwowego, osadzenie w karcerze więziennym (od doby do 20 dni, zależnie od rodzaju wykroczenia), a nawet wytoczenie nowego oskarżenia. Szczególnie dotkliwy dla więźniów był pobyt w karcerze. Było to pomieszczenie znajdujące się w piwnicy, o rozmiarach 2 na 3 m, z mokrą betonową podłogą. Również ściany były zawsze wilgotne. Metalowe łóżko pokryte brezentem zamykano na dzień do ściany. Małe okno z szarymi szybami nie przepuszczało w ciągu dnia prawie w ogóle światła. Pod sufitem stałe paliła się słabym światłem żarówka. Na środku karceru, 25 cm nad ziemią, znajdował się betonowy pal do siedzenia. Skazany otrzymywał codziennie rano 250 g chleba i pół litra gorzkiej, zimnej kawy. Co piąty dzień więzień dostawał pół litra zimnej zupy na obiad⁶⁴.

W pierwszych miesiącach warunki higieniczne i bytowe panujące na Łukiszkach były nie najgorsze. Zarządzający wcześniej kompleksem budynków więziennych Litwini przestrzegali czystości i porządku. Wprawdzie w wielu celach nie było wystarczającej liczby pryczy, jednak większości osadzonych zapewniono do spania wypchane słomą sienniki. W późniejszym okresie więźniowie spali już na betonowej podłodze, przykrywając się własnymi płaszczami lub kurtkami. Spokojny sen bardzo utrudniała paląca się przez całą dobę pod sufitem czerwona żarówka. Potrzeby fizjologiczne więźniowie załatwiali w celi do przykrytej wiekiem beczki, zwanej paraszą. Była ona opróżniana przez dyżurnych więźniów dwa razy na dobę, rano i wieczorem. Tylko czasami zdarzało się, że w porze rannej osadzeni byli prowadzeni pojedynczo przez strażnika do ustępu. Była to jedyna sposobność zostawienia w toalecie grypsu lub przejrzenia ukrytych przez innych więźniów gazet. Ulokowanie w celi paraszy oraz rzadka możliwość kąpieli powodowała, iż ludzie przebywali w ciągłym zaduchu. Pewnym wybawieniem w tej kwestii mogły być powybijane szyby w oknach. Oslonę wówczas stanowiły blaszane „blindy”. Problem jednak pojawiał się zimą, gdy w czasie zadymek śnieg szparami wlatywał do celi. Raz na dwa tygodnie osadzonych zabierano do łaźni na pięciominutową kąpiel. Pomieszczenie to było wyposażone w zamontowane pod sufitem prysznice, z których leciała na przemian woda lodowata lub wrzątek. Na podłodze wyłożone były drewniane nieoheblowane kraty z wystającymi drzazgami i gwoździami. Przeciętnie raz w tygodniu wyprowadzano osadzonych na krótki, trwający od 10 do 20 minut, spacer. Odbывał się on w obrębie niewielkich klatek spacerowych. Boksy te miały wymiary 10 na 3,5 m i ok. 3 m wysokości. Więźniowie z różnych cel porozumiewali się alfabetem Morse’a; pukano w ścianę, rurę wodociągową lub kaloryfer, przekazując sobie wiadomości. Swoistym kalendarium i pamiętnikiem w każdej celi były ciemnozielone ściany, gęsto zapisane notatkami osadzonych. Wydrapane na nich były nazwiska i daty aresztowania, ale też wiersze, wyznania, wyroki, rysunki oraz alfabet Morse’a⁶⁵.

⁶⁴ Archiwum Wschodnie, AW II/2827, Meldunek Antoniego Piotrowskiego do Rządu Londyńskiego, 13 III 1943 r., s. 3–5; K. Zamorski, S. Starzewski, *Sprawiedliwość...*, s. 82–83.

⁶⁵ OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Łutowicza, 16 V 1997 r., s. 155–158; OKGd, S 1/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego, 11 XII 2000 r., s. 1384–1388; OKGd, S 138/04/Zk, t. 2, Relacja kapitana Mieczysława Potockiego vel Romana Górskiego zatrzymanego przez

Wyżywienie podawane więźniom pogarszało się z miesiąca na miesiąc. Początkowo korzystano jeszcze z zapasów litewskich. Każdego dnia osadzony otrzymywał ok. 300 g chleba, ok. pół litra zupy na obiad i na kolację oraz kubek kawy zbożowej. W zupie tej często pływała duża kość bez mięsa. Dodatkem do posiłku czasami była porcja cukru wielkości pudełka od zapalek. Z biegiem czasu zaopatrzenie w żywność było coraz gorsze, a przydzielane porcje coraz mniejsze. W końcu racje chleba zmniejszono do porcji głodowej i, jak to określił jeden z więźniów, „był on tak twardy, że wbijał się w podniebienie”. Podawano też kawę bez cukru i bardzo wodnistą zupę z buraków lub kapusty z pływającymi krupami. Na kolację była już tylko sama kawa. Początkowo podawano więźniom jedzenie w miskach. Później, gdy osadzonych było zdecydowanie więcej, zupę wlewano do misy służącej do mycia. Wszyscy mieszkańcy danej celi jedli z tej misy. Wyżywienie to musiało wystarczać osadzonym, gdyż był zakaz otrzymywania paczek żywnościowych z domu. Jedynie więźniowie, którzy dysponowali gotówką, dwa razy w miesiącu mogli kupić tytoń i bibułę. Z powodu braku podstawowych witamin bardzo szybko aresztowani zaczęli chorować na szkorbut⁶⁶.

Względem wszystkich osadzonych były prowadzone postępowania sprawdzające i dochodzeniowe. Różne były jedynie organy prowadzące sprawę. Analizując akta procesowe z tego okresu, można stwierdzić, że najczęściej postępowań toczyło się na wniosek Sądu Dzielnicowego w Wilnie, Sądu Okręgowego w Wilnie, Naczelnika NKWD Okręgu Bezpieczeństwa w Wilnie, Naczelnika NKGB Miasta Wilna oraz poszczególnych rejonowych oddziałów NKGB. Przedstawiciele tych organów regularnie wzywali osadzonych na przesłuchania, które prowadzono głównie w nocy, z reguły przez kilka godzin. Najczęściej więźniowie byli na nie wyprowadzani po godz. 22.00 lub w okolicach godz. 3.00. Często stosowaną praktyką było zabieranie więźnia do śledczego w porze obiadu lub kolacji. Tym sposobem więzień opuszczał posiłek. Strażnicy odpowiedzialni za doprowadzenie więźnia dbali o to, aby eskortowani więźniowie nie mogli się zobaczyć. W trakcie mijania się prowadzony na przesłuchanie otrzymywał komendę odwrócenia się twarzą do ściany. Najczęściej przesłuchania prowadzone były w osobnym budynku w kompleksie więziennym Łukiszek. Czasami więźniów zakuwano w kajdany i przewożono do aresztu na Ofiarną. Pomieszczenie, w którym przeprowadzano „badanie”, stanowił duży, pusty pokój ze stołem i dwoma krzesłami. Przesłuchania trwały wiele godzin, w trakcie których kilkakrotnie zmieniali się śledczy. Bardzo często zadawane były te same pytania, o działalność patriotyczną i kontakty z organizacjami niepodległościowymi. W celu „złamania psychicznego” przesłuchiowano daną osobę co kilka dni, zadając te same pytania. Z reguły sędzia śledczy nie podawał aresztowanemu przyczyny pozbawienia wolności. Przeciwnie, żądał, by aresztowany sam określił swoje przewinienie. Starano się wymusić samooskarżenie, przekonując, że tylko dobrowolne przyznanie się do winy prowadzi do złagodzenia wyroku. Bardzo często w czasie przesłuchań stosowany był wobec więźniów przymus fizyczny i psychiczny. Byli oni obrzucani obelgami, bici pałką

NKWD w Wilnie, 21 V 1941 r., s. 295–296; OKGd, S 3/02/Zk, t. 42, Protokół przesłuchania świadka Jana Czupryniaka, 18 VII 1991 r., s. 8189–8191.

⁶⁶ OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Łutowicza, 16 V 1997 r., s. 155–158; J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, *W czterdziestym...*, s. 183–186; OKGd, S 1/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego, 11 XII 2000 r., s. 1384–1388; Archiwum Wschodnie, AW II/2838, Relacja Feliksa Skrzyńskiego, s. 1–10.

gumową, kopani w głowę i nogi. Zdarzało się, że w czasie przesłuchania musieli siedzieć przez wiele godzin na nóżce odwróconego taboretu albo stać w odległości pół metra twarzą zwróconą do ściany⁶⁷. Swoje śledztwo wspominał po latach Stanisław Łutowicz: „podczas przesłuchań stosowano wobec mnie przemoc fizyczną. Przewracano mnie na podłogę, bito i kopano. Trwałych uszkodzeń ciała nie miałem, z wyjątkiem wstrząsu mózgu, który dostałem, gdy rzucono mną o ścianę. Kontakt z rodziną nie było żadnego. Nic o mnie rodzina nie wiedziała”⁶⁸.

Organów skazujących więźniów Łukiszek było kilka: Sąd Liniowy Litewskich Kolei (zasądzał od 8 do 10 lat obozu pracy poprawczej); organy NKWD (w postanowieniach szczególnych zasądzały od 3 lat obozu pracy poprawczej aż po długoletnie osadzenie w ZSRR); Trybunał Wojskowy Bałtyckiego Okręgu Wojskowego (od 5 do 10 lat obozu pracy poprawczej z konfiskatą majątku); Trybunał Wojskowy II Armii (skazywał na kary do 10 lat obozu); Sąd Najwyższy LSRR (kary do 10 lat obozu); Sąd Okręgowy w Wilnie (zasądzał od 5 do 10 lat obozu)⁶⁹. Osadzeni, którzy zakończyli odbywanie kary, musieli udać się do budynku administracji, gdzie otrzymywali do podpisania oświadczenie o zachowaniu tajemnicy następującej treści: „Niniejszym przyrzekam organom NKWD, że o swoim zatrzymaniu i charakterze przesłuchania zobowiązuję się zachować ścisłą tajemnicę i nikomu, w żadnych okolicznościach o tym nie mówić. Za naruszenie danego przyrzeczenia będę odpowiadał przed organami NKWD, w trybie pozasądowym, jak za naruszenie tajemnicy państwowej”. Akta więzienne zwolnionego i materiały procesowe były przekazywane do I Oddziału Specjalnego NKWD. Przy tej jednostce funkcjonowało archiwum specjalne. Wszystkie przekazane tam dokumenty oznaczane były adnotacją „akta specjalne”⁷⁰.

22 czerwca 1941 r. rozpoczęła się wojna niemiecko-sowiecka. W tym dniu pierwsze niemieckie bomby spadły w okolice mostów Zielonego i Zwierzynieckiego. W nocy z 23 na 24 czerwca niemieckie czołgi 9. Armii dotarły do Wilna. Miasto zajął 39. korpus 7. Dywizji Pancerniej pod dowództwem gen. Hansa Freiherra von Funcka⁷¹. Pomimo spowodowanego odwrotem Armii Czerwonej zamieszania w systemie komunikacyjnym, służby więzienne i wojska konwojowe NKWD rozpoczęły wcześniej zaplanowaną akcję ewakuacji osób osadzonych w więzieniach NKWD i NKGB LSRR i BSRR. Rozkazem Berii przekazanym szefom NKWD 23 czerwca 1941 r. już w więzieniach strefy przyfrontowej miała następować selekcja więźniów. Drogą kolejową zamierzano ewakuować

⁶⁷ J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, *W czterdziestym...*, s. 183–186; Archiwum Wschodnie, AW II/2827, Meldunek Antoniego Piotrowskiego do Rządu Londyńskiego, 13 III 1943 r., s. 3; Archiwum Wschodnie, AW II/2838, Relacja Feliksa Skrzyńskiego, s. 1–10; OKGd, S 1/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego, 11 XII 2000 r., s. 1384–1388.

⁶⁸ OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Łutowicza, 16 V 1997 r., s. 155–158.

⁶⁹ Informacja na podstawie: Wykaz osób więzionych w śledztwie w sprawach NKGB, ewakuowanych z więzienia Litewskiej i Białoruskiej SRR przywiezionych do więzienia nr 1 Zarządu NKGB w Gorkim (LYA, FV-135 Ap 5 B 1, k. 1–60); Wykaz osób osadzonych, ewakuowanych z więzień LSRR przywiezionych do więzienia nr 1 Zarządu NKWD w Gorkim, 15 VII 1941 r. (LYA, FV-135 Ap 5 B, k. 1–48).

⁷⁰ LYA, L 43 Ap 1 B 49, Przyrzeczenie złożone przez Józefa Antonowicza, 28 II 1941 r., s. 8; LYA, L 43 Ap 2 B 49, Postanowienie o zakończeniu, przesłaniu, przekazaniu do archiwum akt ewidencyjnych Wiktora Antonowicza, 8 IV 1941 r., s. 14.

⁷¹ BAF, RH 24-7/47; AAN, 203/VII-32, Sprawozdanie o sytuacji politycznej, wojskowej i gospodarczej na ziemiach polskich, litewskich i białoruskich na podstawie materiałów zebranych od osób przybyłych z tych terenów, b.d., s. 1–3.

tylko więźniów objętych śledztwem, co do których istniało podejrzenie, że mogą oni być członkami organizacji dywersyjnych, szpiegowskich, terrorystycznych i agenturalnych. Zwolnieniem zostały objęte przeznaczone matki z małymi dziećmi, kobiety ciężarne oraz młodociani. Więźniowie osadzeni za przestępstwa pospolite mieli zostać skierowani do służby ochronnej zgodnie z wskazówkami dowództwa wojskowego i zwolnieni z chwilą ewakuacji straży więziennej. Wobec pozostałych osób zastępca komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Wasylj Czernyszow proponował zastosowanie najwyższego wymiaru kary przez rozstrzelanie⁷². Zgodnie z instrukcją naczelnika sztabu Wojsk Konwojowych NKWD ZSRR gen. mjr. Michaiła Kriwienki o „Trybie ewakuacji więźniów z więzień strefy przyfrontowej przez Wojska Konwojowe NKWD”, więźniowie byli przyjmowani do konwoju po analizie ich akt personalnych. W miejscach, w których brakowało takich akt, dobór był przypadkowy. Zgodnie z dalszymi wytycznymi, ewakuacja miała nastąpić w wagonach towarowych lub pasażerskich, drogą wodną na statkach lub barkach. Po dotarciu na miejsce docelowe skład konwoju oraz personel więzienny po oddaniu grupy więźniów powinien dołączyć do jednostek Armii Czerwonej w celu podjęcia dalszej walki z wrogiem. Wraz z likwidacją więzień niszczone na miejscu sporą część materiałów archiwalnych. Część dokumentacji Rosjanie zabierali ze sobą. Były to zwłaszcza materiały ewidencyjne (dzienniki i kartoteki). Nie gardzili też depozytami i kosztownościami⁷³.

Z wileńskich więzień NKWD nr 2 i 3, na podstawie wstępnych założeń, aż 2347 osób⁷⁴ miało zostać przewiezionych transportem kolejowym do więzień w rejonie miasta Gorki. Według informacji naczelnika Zarządu Więziennictwa NKWD ZSRR z 10 czerwca 1941 r., w więzieniu nr 2 w Wilnie przetrzymywanych było 1748 więźniów, a w więzieniu nr 3 – 599. Więźniowie zostali dowiezieni samochodami ciężarowymi na rampę kolejową. Następnie z rękoma związanymi do tyłu, na kolanach, po specjalnie przygotowanym podeście wchodziłi do wagonów towarowych. W zamkniętych wagonach czekali przez cały dzień na transport. Pulmanowskie wagony bez tabliczek informujących o stacji docelowej były dobrze rozpoznawalne przez społeczność wileńską. Charakterystyczne rury od piecyków grzewczych wystające z dachu świadczyły o przeznaczeniu tych składów do długiej podróży w niekorzystnym klimacie. Na stopniu każdego zapełnionego wagonu stał uzbrojony strażnik. Całość transportu kończył wagon ochronny z zamontowanym działkiem przeciwlotniczym. Ostatecznie liczba wywiezionych z Wilna więźniów była zdecydowanie niższa. Ewakuację 225 osób z więzienia nr 3 przy ul. Ofiarnej rozpoczęto 23 czerwca. Nocą z 23 na 24 czerwca wypełnione więźniami pociągi ruszyły ze stacji w Wilnie (w okolicach Nowej Wilejki zostały ostrzelane)⁷⁵. W celach pozostawiono

⁷² OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Analiza prokuratorska zebranego materiału do śledztwa w sprawie zabójstw dokonanych w Wilnie na obywatelach polskich przez NKWD w więzieniach nr 2 i 3 w Wilnie, s. 173–185; Archiwum Wschodnie, M II/4/7, Ewakuacja więzień z terenów przyfrontowych, Pismo zastępcy komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Czernyszowa do komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Berii, 4 VII 1941 r., b.p.

⁷³ K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci...*, s. 78–80; A. Głowacki, *Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD...*, s. 41.

⁷⁴ Do dyspozycji NKWD w więzieniu nr 2 i 3 pozostawało 831 osadzonych. Do dyspozycji organów NKWD było 281 osób, a do dyspozycji sądów i prokuratur 314. Osób prawomocnie skazanych było 945. Archiwum Wschodnie, M II/4/7, Ewakuacja więzień z terenów przyfrontowych, Pismo zastępcy komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Czernyszowa do komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Berii, 4 VII 1941 r., b.p.

⁷⁵ H. Walewska-Sobolewska, *Droga przez czas*, Gdynia 1998, s. 102; Archiwum Wschodnie, II/2850, Relacja Czesławy Kisiel, s. 1–3; J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, *W czterdziestym...*, s. 183–186.

275 osób. Z więzienia nr 2 do ewakuacji przygotowano 1200 osób. Według meldunku dowódcy konwoju, na stacji kolejowej w Wilnie dzięki akcji wileńskich kolejarzy (maszynista zameldował, że lokomotywa nie pociągnie tylu wagonów) zostało odczepionych 6 wagonów i udało się w ten sposób uratować ok. 300 osób⁷⁶. Ostatecznie 3 lipca 1941 r. do Gorkiego dotarł transport z zaledwie 609 więźniami. Jeden z więźniów Feliks Skrzypski pozostawił dość szczegółową relację z tych wydarzeń: „22 czerwca 1941 r. był to piękny, słoneczny dzień. Gdzieś około godziny 6.00 rano usłyszeliśmy wycie syren, co było oznaką alarmu lotniczego. Po zachowaniu strażników zorientowaliśmy się, że to Niemcy bombardują. Tego dnia już nie dostaliśmy jedzenia. Na noc okna zostały zaciemnione. Na drugi dzień rano wszystkich więźniów spędzono do podziemia tego więzienia. Już nie było żadnej ostrożności, aby więźniowie się nie zobaczyli. Tu ładowano do podstawionych miejskich autobusów i odwożono na stację towarową i ładowano do wagonów towarowych. Nie wiem, ile osób mogło być w jednym wagonie, ale było tak ciasno, że nie można było się ruszać, było bardzo duszno, słońce nagrzewało dach blaszany, drzwi od zewnątrz były pozamykane na haki, w podłodze był wycięty otwór do załatwiania potrzeb fizjologicznych. Była godzina 14.00–15.00, gdy usłyszeliśmy znowu syreny alarmujące nalot. Eskorta NKWD widocznie w obawie, że będą bombardować stację kolejową, rozpieczętała się. W tym czasie zadziałali polscy kolejarze – tam obsługa kolejowa była polska – zaczęli otwierać wagony, kilka wagonów zdążyli otworzyć, z których więźniowie zaczęli uciekać. Ja również uciekłem, słyszałem tylko po krótkim czasie strzały karabinowe. Jak się później okazało, enkawudziści ścigali więźniów, ale im się to nie udało, bo nie mogli zostawić transportu”⁷⁷. Inny więzień Mirosław Wroński uzupełnił powyższą relację: „W czasie tej akcji uciekło ok. 1 tys. więźniów politycznych narodowości polskiej. Tylko kilkoro zostało złapanych, pozostali wrócili do swoich domów lub ukryli się u rodzin”⁷⁸.

24 czerwca 1941 r., po zajęciu Wilna przez Niemców, w piwnicach siedziby NKWD przy ul. Mickiewicza i areszcie przy ul. Ofiarnej dokonano wizji lokalnej. Ujawniono tam wówczas ciała 922 pomordowanych. Pod stosem trupów odnaleziono kilka osób, które przeżyły masakerę. Podobnie w więzieniu na Łukiszkach enkawudziści przed ewakuacją rozstrzelali kilkunastu więźniów. Niektóre ofiary miały ślady od uderzenia kolbą karabinu lub tępym narzędziem w tył głowy. Ich ciała odnaleziono w budynku administracyjnym położonym po lewej stronie od głównej bramy wejściowej. Na kilka godzin przed wkroczeniem wojsk niemieckich do miasta funkcjonariusze NKWD rozstrzelali też kilkunastu aresztantów zatrudnionych na podwileńskim lotnisku na Porubanku⁷⁹.

⁷⁶ LYA, FV-135 Ap 5 B 1, s. 49–60 (Listy więźniów ewakuowanych z więzień LSRR w Wilnie, którzy w dniu 3 VII 1941 r. zostali przewiezieni do więzienia NKGB nr 1 w Gorkim); LYA, FV-135 Ap 5 B 1, s. 36–44, 46–60 (Listy więźniów wywiezionych z więzienia nr 2 w Wilnie w dniach 22–23 VI 1941 r.); J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 73; Archiwum Wschodnie, M. II/4/7, Ewakuacja więźni z terenów przyfrontowych, Wykaz odjazdów i dalszego ruchu transportów z więzień NKWD litewskiej SRR, b.d.; b.p.; Archiwum Wschodnie, M II/4/8, Notatka z przebiegu ewakuacji więźniów z więzień strefy przyfrontowej, 1 IX 1941 r., s. 1–2.

⁷⁷ Archiwum Wschodnie, II/2838, Relacja Feliksa Skrzyńskiego, s. 1–10.

⁷⁸ Archiwum Wschodnie, ZS 123, Relacja Mirosława Wrońskiego, *Droga, która zaprowadziła do Workuty*, s. 4.

⁷⁹ OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Analiza prokuratorska zebranego materiału do śledztwa w sprawie zabójstw dokonanych w Wilnie na obywatelach polskich przez NKWD w więzieniach nr 2 i 3 w Wilnie, s. 173–185; K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci...*, s. 21; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 73; M. Bronowicki, *Likwidacja więzień NKWD na Kresach Wschodnich*, „Kresowe Stanice” 2011, nr 4, R. XV, s. 96–102.

Funkcjonariusze NKWD, którzy przystąpili do likwidacji więzień, byli najczęściej przedstawicielami ostatnich organów sowieckiej władzy na terenie Wileńszczyzny. Pospiesznie formowane kolumny transportowe nie przyjmowały do swoich szeregów ludzi chorych i niezdolnych do transportu. Pozostawiano ich w zamkniętych celach więziennych, skazując tym samym na powolną śmierć. W Starej Wilejce⁸⁰, w której 24 czerwca część budynku więziennego została podpalona przez wycofujące się oddziały NKWD, w celi szpitala więziennego pozostało zamkniętych dziesięć bardzo chorych osób. Przez 3 dni nie otrzymywały one posiłków i wody. Na ratunek pospieszyły im więźniarki z sąsiedniej celi, którym udało się wydostać. Napoiły one chorych wodą. Czwartego dnia więźniowie znaleźli klucze do bramy wejściowej. Jeszcze tego samego dnia na teren więzienia weszli mieszkańcy Wilejki. Szybko został zorganizowany Komitet Pomocy. Osoby zmarłe pogrzebano, a chorych przeniesiono na noszach do miejscowego szpitala. Niezwłocznie rozpoczęły się również prace ekshumacyjne zamordowanych na terenie kompleksu więziennego. Odnalezione zwłoki początkowo planowano przenieść na cmentarz legionistów polskich w Starej Wilejce. Jednak liczba odkrytych grobów była zbyt duża. Ostatecznie w obawie przed wybuchem epidemii ciała ponownie zakopano na terenie więzienia⁸¹. Bezpośredni świadek tych zdarzeń Stanisław Załan złożył następującą relację: „W piwnicy tej na wprost wejścia pod przeciwległą ścianą stało krzesło, a ściana za nim była podziurawiona od kul jak sito. Na podłożu leżała warstwa zakrzepłej krwi. Przed piwnicą na wprost wejścia były 2 doły, odkryte już przez ludzi, widziałem w nich zwłoki ułożone warstwowo, ciała były już ciemne, te, które widziałem, miały ręce związane do tyłu kablem. Doły miały rozmiary ok. 6 × 6 m, widziałem, że do ok. 1 m w głąb były już zwłoki wyjęte, a głębiej leżały pozostawione. W jednym dole, licząc jego rozmiary i głębokość, mogło znajdować się ok. 250–300 zwłok”⁸².

Podobnie zostali potraktowani osadzeni w więzieniu oszmiańskim. 23 czerwca 1941 r. kierujący się rozkazami funkcjonariusze NKWD naprędce zaczęli wykonywać wyroki śmierci. Zamordowano wówczas 52 więźniów zgromadzonych w zbiorczej celi nr 3. Wyprowadzano ich przez całą noc parami ze skrzepowanymi z tyłu rękoma i zakneblowanymi ustami. Następnie przeprowadzano ich do piwnic budynku Starostwa Powiatowego, gdzie oczekiwał na nich funkcjonariusz NKWD z krótką bronią palną. Nazajutrz przed bramą więzienną zaczęły zbierać się rodziny uwięzionych zaniepokojone losem bliskich. Ktoś ze zgromadzonych przed bramą głośno krzyknął do strażników, że Niemcy są już w Oszmianie. Załoga i funkcjonariusze NKWD gorączkowo zaczęli się wycofywać. Więźniowie zaczęli wylaamywać drzwi w celach. Mieszkańcy Oszmiany, którzy udali się do budynku Starostwa, odkryli przerażający widok. Na podłodze leżały zwłoki zamordowanych z ranami kłutymi (zadanymi prawdopodobnie bagnetami), ciętymi oraz

⁸⁰ Ewakuację więzienia rozpoczęto 24 VI 1941 r. Dwie piesze kolumny męskie wyruszyły w tym dniu z więzienia przez Ilję do Borysowa. Spośród ok. 1500 więźniów wyprowadzonych z Wilejki do punktu docelowego w Riazaniu dotarło ok. 900 osób. Więźniarki wyprowadzono w kierunku Mińska, ale na skutek zablokowania dróg przez wojska niemieckie odprowadzono je ponownie do więzienia i zamknięto w celach (K. Popiński, A. Kukurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci...*, s. 22–23).

⁸¹ OKGd, S 3/02/Zk, t. 27, Relacja Janiny Hryniewskiej Maśny spisana na podstawie wspomnień Nikodema Hejbowicza *Więzienie w Wilejce Powiatowej*, s. 5359–5359 *verte*; OKGd, S 137/04/Zk, t. 2, Relacja Aleksandra Domalewskiego, 20 X 1989 r., s. 387–392; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Marii Domalewskiej, 27 X 1989 r., s. 394–402; *ibidem*, t. 8, Protokół przesłuchania świadka Danuty Mutt, 6 VI 2007 r., s. 1475–1478.

⁸² *ibidem*, t. 3, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Załana, 13 II 1991 r., s. 536–538.

śladami po postrzałach. W piwnicy odnaleziono takie przedmioty, jak szable, oścień do ryb i odważniki sklepowe⁸³. Naoczny świadek Witold Bohdziewicz zeznał na tę okoliczność: „To, co zobaczyłem w podziemiach starostwa, było straszne. W podziemiach były także inne osoby, które szukały swoich bliskich. Ciała pomordowanych były położone jedne na drugie, zalane krwią, niektórzy dawali znaki życia. Słyszałem jęki, niektórzy machali rękoma i nogami. Prawie wszyscy mieli powiązane szmatami ręce do tyłu”⁸⁴. Po dokonanej identyfikacji zwłok rodziny zabrały ciała najbliższych. Dwanaście osób uroczyście po- grzebano na miejscowym cmentarzu⁸⁵. Podpalenie gmachów w Starej Wilejce i Oszmianie jest dowodem na to, że budynki więzienne były niszczone przez wycofujących się Rosjan.

Podobna sytuacja była w Wilnie. Pomimo strachu przed powrotem enkawudzistów ludność cywilna wchodziła do opuszczonych budynków więziennych, poszukując tam swoich bliskich. W mieście panował ogromny chaos i poczucie bezkarności. Część mieszkańców pomagała w oswobodzeniu więźniów leczonych w szpitalu więziennym przy ul. Stefańskiej. W ten sposób wolność odzyskał m.in. założyciel organizacji Związek Wolnych Polaków – Jan Kazimierz Mackiewicz, który do tego szpitala trafił wskutek dotkliwego pobicia przez funkcjonariuszy NKWD⁸⁶. W pierwszych dniach po wkroczeniu Niemców nadal w gmachach więziennych odkrywano ciała pomordowanych. Z powodu znacznego już rozkładu zwłok, grożącego wybuchem epidemii, następowała pośpieszna ich identyfikacja i natychmiastowy pochówek. Ekshumacje przeprowadzano w obecności niemieckich władz wojskowych, lekarzy, przedstawicieli tworzącej się administracji i ludności cywilnej. Nierzadko pracom tym przyglądali się zagraniczni dziennikarze, głównie z państw neutralnych. Na stacji kolejowej w Wilnie Niemcy odkryli dwa zamknięte wagony, w których z głodu i braku wody zmarli przeznaczeni do deportacji Polacy. W kilku kolejnych wagonach znajdowały się ciała osób rozstrzelanych. Nie udało się ustalić, czy osoby zabite były więźniami, czy deportowanymi⁸⁷. W Oszmianie ludność cywilna otrzymała nawet od tworzącej się administracji niemieckiej zgodę na wgląd do pozostawionego archiwum więziennego⁸⁸. W pierwszych miesiącach funkcjonowania na Wileńszczyźnie władzy niemieckiej propaganda publikowała w prasie, na plakatach i w kinach doniesienia i zdjęcia pokazujące ogrom sowieckiego bestialstwa. Celowo zezwalało rodzinom na pogrzebanie ciał swych bliskich, aby w tym czasie wykonać zdjęcia z uroczystości pogrzebowych. W Oszmianie pogrzeb pomordowanych trwał cały dzień, gdyż zgodnie z zarządzeniem niemieckim trumny wnoszono na cmentarz pojedynczo, aby nie powstało zbierowisko⁸⁹. Z drugiej zaś strony okupant niemiecki powoli zaczął

⁸³ OKGd, S 106/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Polikarpa Straczyckiego, 19 XII 1989 r., s. 5–10; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Henryka Paszkiewicza, 6 III 1990 r., s. 50–51; Archiwum Wschodnie, II/2510, R. Marczyk, Mord na więźniach w Oszmianie dokonany z 23 na 24 VI 1941 r., s. 1–8; Archiwum Wschodnie, II/1013, E. Tyszkiewicz, Oszmiana – więzienie NKWD, s. 1–4.

⁸⁴ OKGd, S 106/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Witolda Bohdziewicza, 15 VI 1990 r., s. 120–121.

⁸⁵ We wspólnym grobie spoczęli: Bolesław Rarowski, Wawrzyniec Snastin, Witold Massalski, Zygmunt Nowicki, Michał Krawczonek, Złotogórski i in. (*ibidem*, Pismo Wiktora Snastin, 14 XI 1990 r., s. 167).

⁸⁶ OKGd, S 1/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Marii Mackiewicz, 29 XI 2000 r., s. 1218–1221.

⁸⁷ AAN, 203/VII-32, Sprawozdanie o sytuacji politycznej, wojskowej i gospodarczej na ziemiach polskich, litewskich i białoruskich na podstawie materiałów zebranych od osób przybyłych z tych terenów, b.d., s. 1–3.

⁸⁸ OKGd, S 106/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Ireny Weber, 6 VII 1990 r., s. 80–80 *verte*.

⁸⁹ K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci...*, s. 27–29; M. Bronowicki, *Likwidacja więzień NKWD...*, s. 96–102; OKGd, S 106/01/Zk, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Zbigniewa Kowzan, 21 XII 2002 r., s. 1161–1162; *ibidem*, t. 9, Protokół przesłuchania świadka Felicji Rogowskiej, 1 IX 2004 r., s. 1735–1738.

przystosowywać i wykorzystywać do własnych celów więzienia i areszty istniejące już za poprzednich władz.

Analiza zachowanej w archiwach polskich i litewskich dokumentacji nie pozwoliła rozwinąć niektórych istotnych wątków związanych z funkcjonowaniem wileńskich więzień i aresztów w latach 1939–1941. Brakuje informacji o obsadzie administracyjnej więzienia na Łukiszkach i aresztu na Ofiarnej. Dysponujemy jedynie szacunkowymi danymi o liczbie osadzonych oraz rodzaju popełnianych przez nich przestępstw. Lukę tę mogłyby wypełnić badania w archiwach rosyjskich. Niestety wnioski o pomoc prawną wysyłane do Federacji Rosyjskiej z prośbą o możliwość przeprowadzenia kwerend do dzisiaj pozostają bez odpowiedzi.

WIĘZIENIA W NIEMIECKIM SYSTEMIE OKUPACYJNYM 1941–1944

Niemieckie prawodawstwo na zajętych terenach wschodnich

Do utworzenia z terenów Litwy „niemieckiej przestrzeni życiowej” przygotowania trwały już od początku lat dwudziestych XX w. Powołano wówczas Administrację Wojskową Litwy (Militärverwaltung Litauen) z siedzibą w Wilnie. Urzędnicy niemieccy przeprowadzili pierwszą analizę struktury narodowościowej, kulturowej, gospodarczej, a nawet geograficznej Litwy. W jej wyniku uznano, że ziemie te będą idealnymi koloniami niemieckimi, a ludność je zamieszkująca powinna podlegać prawu niemieckiemu¹. Pierwsza wojna światowa, a następnie ustanowienie niepodległości Polski i Litwy spowodowały, że Niemcy musieli czekać aż dwadzieścia cztery lata na powrót na te ziemie.

Od kwietnia 1941 r., kiedy to Alfred Rosenberg przedstawił w Berlinie swoje koncepcje utworzenia jednostki o nazwie Komisariat Rzeszy do spraw Prowincji Krajów Bałtyckich i Białorusi (Reichskommissar für die Ostseeprovinzen und Weissruthenien), rozpoczęło planowanie struktur administracyjnych mającego powstać Komisariatu Rzeszy Ostland. Komisariat z siedzibą w Rydze miał zostać powierzony gauleiterowi okręgu Rzeszy Schleswig-Holstein Heinrichowi Lohsemu².

Jeszcze w czerwcu 1941 r. został uformowany w Wilnie Zarząd Wojskowy na czele z Oberstleutnantem Eberhardem von Ostmannem, którego 30 czerwca zastąpił Georg Neyman. 11 lipca 1941 r. dowodzący 403. dywizją niemieckiej armii generałmajor Wolfgang Theodor von Dittfurth wydał pierwsze obwieszczenie dla Wilna informujące, że „administracja i ludność są zobowiązane do utrzymania spokoju i porządku, wykonywania niemieckich rozporządzeń i w każdym przypadku kierowania się przede wszystkim niemieckim interesem. [...] miejscowa administracja i organy bezpieczeństwa mają obowiązek natychmiastowego zatrzymania osób, które zagrażają łaadowi przez popełnienie przestępstwa lub nieprzestrzeganie niemieckich rozkazów i rozporządzeń, a ich zatrzymanie i jego powód niezwłocznie należy zgłosić we właściwej niemieckiej placówce. Ponadto miejscowe władze mogą aresztować nieżydowskich mieszkańców tylko za wcześniejszą pisemną zgodą władz wojskowych i policyjnych”³.

¹ J. Ochmański, *Historia...*, s. 256–279.

² E. Piper, *Zwischen Unterwerfung und Vernichtung. Die Politik des Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* [w:] *Reichskommissariat Ostland...*, s. 52–53.

³ BAB, ZM 1641 A 23, Bekanntmachung Deutsche Kommandobehörde Wilna, 11 VII 1941 r., s. 1; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, s. 337.

Komisariat Rzeszy Ostland z siedzibą w Rydze, tak jak wcześniej zakładano, został powierzony komisarzowi Rzeszy gauleiterowi Heinrichowi Lohsemu⁴. 17 lipca 1941 r. ukazał się ponadto dekret Adolfa Hitlera o policyjnym zabezpieczeniu nowo zajętych obszarów na Wschodzie, a 29 lipca dekret w sprawie zarządzania na zajętych terenach wschodnich. W pkt 1 dekretu z 17 lipca 1941 r. „Erlass des Führers über die polizeiliche Sicherung der neu besetzten Ostgebiete”, który podpisał Adolf Hitler, Wilhelm Keitel i Hans Lammers, podano, że „Wyższy Dowódca SS i Policji jest osobiście odpowiedzialny przed ministrem Rzeszy okupowanych terenów wschodnich”. Punkt 2 regulował zasady funkcjonowania administracji cywilnej na obszarze okupowanych terenów wschodnich, informując, że Reichsführer SS jest uprawniony do wydawania instrukcji Komisarzowi Rzeszy w ramach swoich uprawnień⁵.

Również z 17 lipca 1941 r. pochodzi pierwszy dekret ministra Rzeszy okupowanych terenów wschodnich Alfreda Rosenberga zatytułowany „Erster Erlass des Führers über Einführung der Zivilverwaltung in den neu besetzten Ostgebieten”, w którym zaznaczył, że tereny wcześniej należące do Litwy, Łotwy, Estonii i Białorusi mają podlegać od tego czasu pod Ministerstwo Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich i od dnia 17 lipca otrzymują nazwę „Ostland”⁶.

25 lipca 1941 r. w Komisariacie Rzeszy Ostland, w tym również w Generalnym Komisariacie Litwy, wprowadzono niemiecką administrację cywilną. W tym dniu w Kownie spotkali się Reichskommissar Lohse, Generalkommissar Otto-Heinrich Drechsler i Generalkommissar Theodor Adrian von Renteln, aby oficjalnie powołać do życia Reichskommissar für Ostland⁷. Zanim został utworzony Komisariat Rzeszy Ostland, na południe od Dźwiny istniał krótko zarząd wojskowy dowodzony przez Karla von Roquesa. Ostatecznie 1 września 1941 r. utworzono dwa komisariaty Rzeszy: Ostland i Ukraine, oba podporządkowane berlińskiemu Ostministerium⁸.

Komisariat Rzeszy Ostland zajmował powierzchnię ok. 500 tys. km kw. i był zamieszkiwany przez 19 mln mieszkańców (w Wilnie, wg stanu na 25 października 1941 r., mieszkało 223 394 osoby)⁹. Obejmował cztery komisariaty generalne: Generalny Kom-

⁴ Heinrich Lohse (ur. 2 IX 1896 r. w Mühlenbarbek k. Itzehoe, zm. 25 II 1964 r. w Mühlenbarbek) – od 1923 r. w NSDAP, od 1924 r. poseł w Altonie, od 1925 r. Gauleiter w Szlezwiku-Holsztynie, od 1932 r. poseł do Reichstagu, od 1933 r. nadprezydent Szlezwika-Holsztyna. W 1934 r. został Gruppenführerem SA, 1941–1944 był komisarzem Rzeszy na kraje bałtyckie i Białoruś w Rydze; szef administracji cywilnej krajów bałtyckich, od 1942 r. także Białorusi. Aresztowany w 1945 r. przez wojska brytyjskie, skazany przez sąd niemiecki na 10 lat więzienia. W lutym 1951 r. został zwolniony (H. Weiß, *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 1998, s. 304–305; ZstL/Ba-AstL, B 162/29571, Sąd Okręgowy w Itzehoe prowadził sprawy, w których obwinionym był Heinrich Lohse, sygnatury spraw sądowych: 4 AR 219/59, 4 Js 53/60, 4 Js 1053/60).

⁵ BAB, R 6/331, Stellung der Polizei in der Ostverwaltung und polizeiliche Sicherung der besetzten Ostgebiete 1941–1944, s. 6.

⁶ *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten*, cz. 1: *Reichskommissariat Ostland*, Berlin 1941, s. 47; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, s. 451.

⁷ BAB, R 90/22, Heinrich Lohse, *Ein Jahr Reichskommissariat Ostland*, 1 VII 1942 r., b.p.

⁸ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacja 1938–1945*, Poznań 1983, s. 562, 602; M. Burleigh, *Trzecia Rzesza. Nowa historia*, Warszawa 2002, s. 553–554; S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, s. 87–90.

⁹ Na 3 X 1941 r. datowane jest pismo Stadtverwaltung Wilna Sekretariat do Gebietskommissar der Stadt Wilna dotyczące liczby mieszkańców Wilna, podpisane przez K. Dabuleviciusa, burmistrza miasta Wilna. Podaje ono liczbę mieszkańców Wilna na podstawie wydanych kartek żywnościowych w październiku 1941 r.: Litwini (52 312 – 33,5 proc.), Polacy (95 082 – 60,9 proc.), Rosjanie (6489 – 4,1 proc.), Białorusini (1665 – 1,1 proc.), Niemcy (365 – 0,2 proc.), inni (282 – 0,2 proc.). Razem w Wilnie na dzień 20 IX 1941 r. mieszkały 186 342 oso-

sariat Litwy (z siedzibą w Kownie), Generalny Komisariat Łotwy (z siedzibą w Rydze), Generalny Komisariat Estonii (z siedzibą w Tallinie) i Generalny Komisariat Białorusi (z siedzibą nominalnie w Mińsku, a faktycznie w Baranowiczach). Na czele każdego z komisariatów stał komisarz generalny. Funkcję generalnego komisarza Generalnego Komisariatu Litwy z siedzibą w Kownie sprawował dr Theodor Adrian von Renteln¹⁰. Komisarze generalni mieli obowiązek przestrzegania dekretu Hitlera z 17 lipca 1941 r.¹¹ Komisariat Litwy dzielił się na pięć komisariatów okręgowych, tj.: miasta Wilno (Gebietskommissar Hans Hingst¹²), okręgu Wilno (Gebietskommissar Wilna-Land Horst Wulff¹³), miasta Kowno (Stadtkommissar Hans Cramer), okręgu Kowno (Gebietskommissar Kauen-Land Hans Gewecke) oraz miasta Szawle. Referentem komisarza Hingsta został Franz Murer, któremu również powierzono stanowisko zastępcy komisarza do spraw żydowskich w Wilnie. Komisarze okręgowi na Litwie osobiście odpowiadali za prawidłowe funkcjonowanie administracji, polityki, gospodarki i wszystkich obszarów życia na okupowanych terenach wschodnich związanych ze sprawami wojny¹⁴.

Okupowane tereny wschodnie były dla przeciętnego niemieckiego kandydata na urzędnika obszarem do tego stopnia nieznanym, że 5 listopada 1941 r. Wydział I Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete przygotował specjalne opracowanie przedstawiające wszystkie niezbędne informacje na temat ludności i terenu, na którym utworzono Generalny Komisariat Litwy, czyli: położenie geopolityczne, zagadnienia administracyjne, ukształtowanie terenu i klimat, rozwój gospodarczy, przemysłowy i energetyczny, zróżnicowanie narodowościowe, sprawowanie opieki zdrowotnej. Korzystano także z danych, które

by, w tym 30 147 Żydów. (LCVA, R 659 Ap 1 B 2, Wzmocnienie siły komendy policji bezpieczeństwa w Wilnie, k. 129; ZstL/Ba-AstL, B 162/5624 (Nr 245 Ag UDSSR), Pismo Stadtverwaltung Wilna do Gebietskommissar der Stadt Wilna dotyczące liczby mieszkańców Wilna, 3 X 1941 r., s. 23.

¹⁰ Theodor Adrian von Renteln (ur. 15 IX 1897 r. w Hoczi, zm. w 1946 r.) – studiował prawo i ekonomię w Berlinie i Rostocku, w 1929 r. wstąpił do NSDAP i założył berliński oddział Narodowosocjalistycznej Ligi Studentów Szkół Wyższych, a następnie został przewodniczącym Ligi na całe Niemcy. Od 16 VI 1932 r. posel do Reichstagu, w latach 1933–1935 zajmował stanowisko prezesa Niemieckiej Rady Przemysłu i Handlu. Od 1936 r. był kierownikiem sztabowym w Niemieckim Froncie Pracy i Instytucie Ekonomii Stosowanej. Od sierpnia 1941 r. generalny komisarz Rzeszy na Litwę. Po zakończeniu wojny został schwytany przez wojska alianckie i postawiony przed sądem w ZSRR. Skazany na karę śmierci przez powieszenie i stracony w 1946 r. Zdaniem Christopha Dieckmanna, po wojnie uciekł do Ameryki Południowej i mieszkał tam pod fałszywym nazwiskiem (H. Weiß, *Biographisches Lexikon...*, s. 371; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, s. 452).

¹¹ BAB, R 6/313, Berichte über die Lage in Gebiet Wilna unter Berücksichtigung der Bandentätigkeit 1943–1944, s. 14.

¹² Hans Hingst (ur. 9 VIII 1895 r. w Schmalstede, zm. 10 II 1955 r. w Kiel) – adwokat i notariusz. W 1930 r. wstąpił do NSDAP, a w 1933 r. został kierownikiem powiatowym partii w Hamburgu. Od 1936 r. był kierownikiem powiatowym w Neumünster, a od września 1939 r. w Łodzi. 1 VIII 1941 r. przejął zarząd cywilny miasta Wilna z rąk Wehrmachtu. W latach 1949–1950 prokuratura w Würzburgu prowadziła przeciwko niemu postępowanie, które przed sądem zakończyło się uchyleniem wyroku. Po wojnie był zatrudniony w kancelarii adwokackiej w Kiel (*Obwieszczenie Komisarza Generalnego w Kownie dra Adriana von Renteln*, „Goniec Codzienny”, 29 VIII 1941; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, s. 452).

¹³ Horst Wulff (ur. 28 X 1907 r. w Mülheim, zm. prawdopodobnie pod koniec wojny) – z zawodu był kupcem. Do NSDAP wstąpił 1 X 1929 r. (nr 164410), do SS – 9 XI 1941 r. (legitymacja nr 405878). Od 1941 r. pełnił funkcję komisarza Okręgu Wilno-Land. Miał stopień Sturmbannführera SS. Pełnił również służbę w Falkenburg/Pommern NS-Ordensburg Kroessinsee. Sąd Okręgowy w Pinnebergu uznał go za zmarłego w 1954 r. (BAB, BDC SSO/SS – SSO 015C, s. 1171; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, s. 452).

¹⁴ OKGd, S 2/00/Zn, t. 4, Pismo z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych informujące o prowadzeniu postępowań przygotowawczych przez Komitet Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów LSRR w sprawach o przestępstwa popełnione przez hitlerowców w latach 1941–1944 na terytorium LSRR, 9 VII 1969 r., s. 714–716; BAB, R 6/313, Berichte über die Lage in Gebiet Wilna unter Berücksichtigung der Bandentätigkeit 1943–1944, s. 6.

pochodziły jeszcze z 1917 r., zwłaszcza jeśli chodzi o klimat czy ukształtowanie terenu. W kolejnych latach okupacji niemieckiej sytuację polityczną i gospodarczą Komisariatu Rzeszy Ostland omawiano w poufnym miesięczniku opracowywanym przez Centrum Informacyjne Ministerstwa. Począwszy od stycznia 1942 aż do połowy 1944 r., wydawano kolejne numery „Ostpolitische Information”, w których prócz oficjalnych obwieszczeń najwyższych władz Ostlandu zamieszczano również życiorysy prominentów, informacje polityczne, administracyjne, gospodarcze oraz skrót najważniejszych depeszy ze świata. Wydawnictwo to było dystrybuowane w ramach Ministerstwa Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich i przeznaczone głównie do użytku przez jego pracowników. Jedynie po specjalnych uzgodnieniach mogło ono być rozpowszechniane poza ministerstwem.

W Generalnym Komisariacie Litwy początkowo funkcjonowali dowódcy wojskowi, podporządkowani Oberkommando der Wehrmacht (OKW). Ich kwatery dowódcze mieściły się w przejętych od ustępujących wojsk rosyjskich koszarach i pomieszczeniach przystosowanych do składowania sprzętu wojskowego. Wszelkie sprawy kwaterunkowe były ściśle uzgadniane z komisarzem Rzeszy. OKW dysponowało kontyngentami wojsk i wspierało komisarzy Rzeszy w realizacji ich zadań politycznych i eksploatacji gospodarczej. Początkowo wojsko współpracowało z dowódcami policji i SS, z którymi wspólnie przeprowadzało rewizje i łapanki. Dowódcą (Wehrmachtbefehlshaber) w Ostlandzie był do czerwca 1944 r. generał kawalerii i SS Walter Brämer, a po nim gen. Werner Kempf¹⁵.

Administracyjnie Generalny Komisariat Litwy dzielił się na trzy wydziały: Wydział Polityki (w jego skład wchodziły referaty: polityki, propagandy, polityki kulturalnej, opieki rodzinnej), Wydział Administracji (z referatami: prawnym, finansowym, opieki zdrowotnej i pielęgnacyjnej, weterynarii oraz planowania regionalnego), Wydział Gospodarczy (złożony z referatów: rolnego, gospodarki handlowej, gospodarki leśnej, pracy i spraw socjalnych, polityki ochrony produkcji i handlu, transportu i spraw powierniczych). Władzę zwierzchnią generalnego komisarza w Generalnym Komisariacie Litwy sprawował Theodor Adrian von Renteln. Podlegał on bezpośrednio ministrowi Rosenbergowi. Komisarz generalny miał prawo sprawowania pieczy nad poszczególnymi działami administracji litewskiej, a wydane przez siebie rozporządzenia obwieszczał w dzienniku rozporządzeń wydawanym w języku niemieckim lub w języku danego kraju. Komisariat Generalny Litwy był administrowany przez krajowe władze litewskie¹⁶. Najwyższe władze krajowe administracji litewskiej kierowane były przez rady generalne, których członków mianował komisarz generalny. Pierwszy radca generalny był jednocześnie radcą generalnym spraw wewnętrznych. Do jego zadań należało organizowanie pracy poszczególnych radców generalnych i ich zastępców. Rady generalne miały prawo, we własnym zakresie, za zgodą komisarza generalnego wydawać „rozporządzenia” o treści materialno-prawnej. Miało to zastosowanie tylko w tych przypadkach, gdy obszary prawne, do których się odnosiły, nie były regulowane przez najwyższe władze Rzeszy, komisarza Rzeszy lub komisarza generalnego albo też były zastrzeżone do regulacji przez władze niemieckie. Wydane przez rady generalne rozporządzenia nabrały mocy

¹⁵ BAF, RW 41/79, Regelung des Unterkunftsbedarfes im Bereich des Ostland, 6 IX 1941 r., s. 9–10; Cz. Madajczyk, *Hitlerowska...*, s. 63; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, s. 456–463.

¹⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, s. 451–456; LVVA, P-1018, t. 1, Apr. 1, Dekret nr 1 ministra Alfreda Rosenberga w sprawie organizacji wschodu – wytyczne do prowadzenia administracji w Okręgu Generalnym Litwy z dnia 7 III 1942 r., s. 17–20.

prawnej na ósmy dzień po ich opublikowaniu, co ustalał również zarządzeniem komisarz generalny. Obwieszczenie tych rozporządzeń było publikowane w specjalnym dzienniku ogłoszeń („Verkündungsblatt”)¹⁷.

W obrębie powiatów administracją kierował nestor powiatowy, nadzorowany przez komisarza generalnego i terenowego. W przypadku gdy istniała litewska administracja powiatowa, nestor powiatowy pełnił również funkcję kierownika miejscowej administracji. Droga służbowa obiegu dokumentów i wydawania decyzji merytorycznych pomiędzy radcami generalnymi, z jednej strony, a nestorami powiatowymi oraz kierownikami miast wydzielonych, z drugiej była tak skonstruowana, aby wszystkie ważniejsze decyzje przechodziły przez komisarza terenowego¹⁸.

Administracja miast i gmin, za zgodą komisarza generalnego, była uporządkowana przez Radę Generalną Spraw Wewnętrznych. Władzę administracyjną sprawowali Litwini, pod nadzorem komisarza terenowego. Przedstawiciele niższych urzędów administracji litewskiej byli powoływani i odwoływani przez pierwszego radcę generalnego. Niemieccy zwierzchnicy podkreślali, że „miejscowi urzędnicy w byłych krajach bałtyckich są tak dobrze wykształceni, że bez obaw można im powierzyć odpowiedzialne stanowiska”¹⁹. Obowiązywał specjalny obieg dokumentów administracyjnych między władzami niemieckimi a litewskimi. Językiem urzędowym używanym przez administrację krajową w stosunkach służbowych z władzami administracji niemieckiej był każdorazowo język niemiecki. Natomiast w stosunkach wewnętrznych administracji krajowej dopuszczono, obok języka niemieckiego, język litewski. W celu uwierzytelnienia sporządzonych pism organa administracji krajowej używały specjalnych znaków i pieczęci, których kształt i treść były zatwierdzone przez komisarza generalnego²⁰.

Kierownik administracyjny podlegał merytorycznie i służbowo Ministerstwu Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich i musiał przestrzegać tajemnicy państwowej w trakcie pełnienia służby i poza nią. Na to stanowisko mogła zostać powołana osoba legitymująca się niemieckim obywatelstwem oraz osoba pochodzenia niemieckiego (Volksdeutscher). W przypadku odwołania ze stanowiska decyzja ta była publikowana w „Dzienniku Rozporządzeń Ministerstwa Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich” („Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete”)²¹.

Niemcy na zajętych terenach wschodnich chcieli zlikwidować wszelką spuściznę po administracji sowieckiej. Takie było oczekiwanie ze strony ludności litewskiej, jednak

¹⁷ ZStL/BA-AstL, 4 Js 1106/59, B1/8163, Zestawienie spraw toczących się na terenie Niemiec przeciwko sprawcom zbrodni nazistowskich popełnionych na terenie byłego województwa wileńskiego, b.p.; Dekret nr 1 zawierający wytyczne kierowania administracją w Generalnym Komisariacie Litwy, „Amtsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 12; LVVA, P-1018, t. 1, Apr. 1, Dekret nr 1 ministra Alfreda Rosenberga w sprawie organizacji wschodu – wytyczne do prowadzenia administracji w Okręgu Generalnym Litwy z dnia 7 III 1942 r., s. 19.

¹⁸ Zarządzenie wykonawcze do dekretu nr 1 zawierającego wytyczne kierowania administracją w Generalnym Komisariacie Litwy, „Amtsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 14–17.

¹⁹ LVVA, P-1018, t. 1, Apr. 1, Zapis narady z dnia 13 II 1942 r. w Ministerstwie Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich w sprawie krajowej administracji własnej w Generalnych Okręgach Litwy, Łotwy i Estonii, s. 2–3.

²⁰ *Ibidem*, Dekret nr 1 ministra Alfreda Rosenberga w sprawie organizacji wschodu – wytyczne do prowadzenia administracji w Okręgu Generalnym Litwy z dnia 7 III 1942 r., s. 19.

²¹ Rozporządzenie z 27 I 1943 r. nr 2 o tymczasowej regulacji stosunków prawnych kierowników administracyjnych na zajmowanych terenach wschodnich wydane przez Ministerstwo Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1943, s. 5–9.

administracja niemiecka anulowała tylko niektóre ustawy wprowadzone przez ZSRR. Jedną z takich zmian było przywrócenie własności prywatnej sektorów gospodarki nieobjętych rozporządzeniami o gospodarce wojennej, tj. banków, handlu i ubezpieczeń. Polacy liczyli na zwrot utraconych w okresie sowieckim fabryk, sklepów i domów, jednak szybko ich nadzieje zostały rozwiane. Całość posowieckiego majątku została określona jako majątek specjalny przeznaczony na cele państwa niemieckiego²².

Ustanowienie i tworzenie sądownictwa niemieckiego

Niemieccy prawnicy jeszcze przed rozpoczęciem drugiej wojny światowej stworzyli podstawy prawne polityki okupacyjnej w postaci aktów prawa karnego, materialnego i formalnego, tj.: „Rozporządzenie o szczególnym prawie karnym w czasie wojny”²³ oraz „Rozporządzenie o przepisach postępowania karnego w czasie wojny” z 17 sierpnia 1938 r.²⁴ Pierwsze rozporządzenie zawierało wytyczne w zakresie karania za akty szpiegostwa, przynależność do grup partyzanckich oraz dezercję. Drugie natomiast określało podległość jurysdykcji sądów wojskowych i omawiało procedurę karną. Nowo obowiązujące prawo i administrację cechowały 3 zasady: zasada supremacji woli wodza, zasada dominacji partii nad państwem i zasada narodu uprzywilejowanego. Wszystkie one miały również zastosowanie do rozwiązań administracyjno-prawnych w Generalnym Komisariacie Litwy²⁵.

Wymiar sprawiedliwości w Generalnym Komisariacie Litwy był sprawowany przez sądy niemieckie i przez litewskie sądy krajowe²⁶. Te ostatnie działały na podstawie prawa niemieckiego²⁷. Bardzo ważną sprawą dla utrzymania ładu stało się stworzenie sprawnie działającego wymiaru sprawiedliwości, obejmującego sądy doraźne, sądy specjalne i sądy powszechne, w ramach których wyróżniano jeszcze sąd niemiecki i niemiecki sąd wyższy²⁸.

W par. 1 rozporządzenia Alfreda Rosenberga z 4 sierpnia 1941 r. „Verordnung über die Anwendung deutschen Strafrechts in den besetzten Ostgebieten” zaznaczono, że

²² Przesłuchanie Alfreda Rosenberga z 16 IV 1946 r. [w:] *The Trial of German Major War Criminals...*, t. 8, s. 25–26; Rozporządzenie ministra Rzeszy okupowanych terenów wschodnich z 28 V 1942 r. o specjalnym majątku gospodarczym na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 21.

²³ RGB. I, 1938, s. 1455.

²⁴ *Ibidem*, s. 1457.

²⁵ D. Majer, „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy. Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989, *passim*. Na ten temat szerzej zob.: F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985; K. Jońca, *Rola doktryny prawnej w przygotowywaniu hitlerowskiej agresji i ludobójstwa*, b.m.w., b.d.w.; S. Godlewski, *Sądownictwo III Rzeszy na okupowanych terenach polskich włączonych do Rzeszy* [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1980.

²⁶ Omówienie funkcjonowania sądownictwa niemieckiego na okupowanych terenach wschodnich jest zasadne z uwagi na to, że policyjne sądy doraźne i sądy specjalne miały prawo wydawania wyroków śmierci. Sądy doraźne i specjalne skazały w latach 1941–1944 na karę śmierci kilkaset działaczy organizacji niepodległościowych z terenu Wileńszczyzny. W AIPN w Warszawie zachowała się tylko jedna kompletna sprawa prowadzona przez policyjny sąd doraźny (AIPN, 483/7).

²⁷ Rozporządzenie z 19 XII 1941 r. o ustanowieniu i tworzeniu niemieckiego sądownictwa na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 3–5.

²⁸ *Ibidem*; *Die Zivilverwaltung...*, s. 17.

w niemieckich sądach i innych placówkach będzie obowiązywać niemiecki kodeks karny i niemiecki kodeks postępowania karnego. Przez prokuratora będą prowadzone przede wszystkim takie sprawy, których prawomocne zakończenie jest szczególnie istotne dla interesu publicznego. Nie miały zastosowania przepisy o oskarżeniu prywatnym, posiłkowym. Dodatkowo zaznaczono, że może mieć miejsce odstępstwo od przepisów prawa Rzeszy o postępowaniu karnym, jeżeli będzie tego wymagało prawidłowe i szybkie przeprowadzenie postępowania. Prokurator określał, w jaki sposób i w jakim czasie ma zostać wykonana kara orzeczona prawomocnie w sądach nieniemieckich przed wejściem w życie „Rozporządzenia o stosowaniu niemieckiego prawa karnego na okupowanych terenach wschodnich” z 19 grudnia 1941 r.”²⁹

Niemiecki sąd wyższy (Deutsches Obergericht) utworzono przy komisarzu generalnym Litwy. W każdym okręgu istniał sąd niemiecki (Deutsches Gericht), któremu podlegały odpowiednie sądy specjalne (Sondergericht). Przy niemieckim sądzie wyższym oraz sądzie niemieckim ustanowiono prokuraturę. Za zgodą komisarza Rzeszy rozprawy mogły się odbywać poza salą sądową. Sądownictwo powszechne złożone z niemieckiego sądu wyższego i sądu niemieckiego skazywało prawomocnym wyrokiem za przestępstwa popełnione przez reichsdeutschów, volksdeutschów oraz byłych mieszkańców ZSRR. Sądy niemieckie stosowały niemieckie prawodawstwo i niemiecką procedurę karną. Wyroki były wydawane „W imieniu Narodu Niemieckiego”. Sędziowie byli nadzorowani przez komisarza generalnego względnie komisarza Rzeszy, jednak przy podejmowaniu decyzji prawnych mieli pełną niezawisłość³⁰.

W sądach niemieckich o winie orzekał tylko jeden sędzia. Niemiecki sąd wyższy orzekał natomiast w obsadzie trzech sędziów, a w sądach specjalnych zasiadał jeden sędzia jako przewodniczący i dwóch sędziów – członków składu orzekającego. Sądy te były kompetentne w zakresie wszelkich spraw karnych i cywilnych, w których występowali obywatele Rzeszy Niemieckiej (Reichsdeutscher) lub mniejszość niemiecka krajów okupowanych (deutscher Volkszugehöriger). Sędziowie zasiadający w składzie orzekającym mieli uprawnienia do wykonywania zawodu sędziowskiego. Byli to obywatele Rzeszy bądź volksdeutsche mieszkający na terenie Ostlandu. Sędziów powoływał komisarz generalny na okres jednego roku. W trakcie rozprawy głównej toczącej się przed sądem niemieckim prokuratora mógł zastąpić urzędnik pełniący funkcję prokuratora przy sądzie powszechnym najniższego stopnia (Amtsanwalt) i urzędnik wyższego szczebla (Beamter des gehobenen Dienstes). Obrońca nie zawsze był wyznaczany. O udziale w rozprawie adwokata decydował każdorazowo właściwy sąd. W postępowaniach prowadzonych przed niemieckimi sądami stosowano odpowiednie przepisy obowiązujące w Rzeszy.

W składzie orzekającym niemieckich sądów wyższych zasiadało zwykle trzech sędziów. Zgodnie z rozporządzeniem Rosenberga, w sprawach karnych z chwilą wejścia w życie rozporządzenia zamiast sądu specjalnego rozstrzygał niemiecki sąd wyższy. Rozstrzygał on apelacje i zażalenia na decyzję sądów niemieckich w sprawach karnych i cywilnych. Odwołania od wyroków w sprawach karnych były dopuszczalne tylko wtedy,

²⁹ *Die Zivilverwaltung...*, s. 47.

³⁰ Rozporządzenie z 19 XII 1941 r. o ustanowieniu i tworzeniu niemieckiego sądownictwa na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 4; *Die Zivilverwaltung...*, s. 18.

gdy zasądzono karę cięższą niż jeden miesiąc więzienia lub grzywnę w wysokości ponad 500 marek niemieckich. Z prawa odwoławczego wykluczone były osoby narodowości żydowskiej, które nie mogły składać wniosku o wznowienie postępowania i nie mogły złożyć zażalenia na wyrok sądu niemieckiego z powodu podejrzenia o stronnictwo sędziego. W przypadku gdy pojawiły się poważne wątpliwości co do słuszności prawomocnego orzeczenia sądu niemieckiego, a minister Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich uznał, że ponowna rozprawa i ponowne orzeczenie są niezbędne, w ciągu roku od uprawomocnienia się orzeczenia w sprawach karnych można było wnieść zażalenie zarzucające nieważność. Wniosek o wznowienie i zażalenie rozpatrywał niemiecki sąd wyższy, który w poszczególnych przypadkach był powoływany przez ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich. Jeżeli wniosek o wznowienie lub zażalenie zarzucające nieważność został rozpatrzony pozytywnie, wydawano nowe orzeczenia, które były już ostateczne³¹.

Przed niemieckimi wojskowymi sądami doraźnymi (Standgericht lub militärisches Standgericht) prowadzone były sprawy o przestępstwa, w których stosowano szczególnie brutalną procedurę. Do kompetencji tych sądów należało wprowadzenie trybu doraźnego wszędzie tam, gdzie Wehrmacht już nie działał, a nadal istniała potrzeba zachowania porządku i bezpieczeństwa przez oddziały policji. Zgodnie z dekretem Führera z 25 czerwca 1941 r., jeśli zaistniałoby jakiekolwiek niebezpieczeństwo, należało natychmiast przywrócić kompetencje wojskowych sądów doraźnych. W skład zespołu sędziowskiego wchodził dowódca oddziału albo dowódca batalionu policji porządkowej, lub szef oddziału operacyjnego policji bezpieczeństwa i dwaj oficerowie. Procedura przed sądami doraźnymi miała najprostsza formę i odbywała się w przyspieszonym tempie. Sprawy szczególnej wagi i rokujące długi czas prowadzenia postępowania były kierowane do sądów specjalnych³².

12 stycznia 1942 r. minister Rosenberg wydał rozporządzenie o powoływaniu policyjnych sądów doraźnych (Polizeistandgericht), mających sędzić czyny określone jako zagrażające bezpieczeństwu i łaadowi publicznemu. Z jurysdykcji tych sądów zostali zwolnieni obywatele Rzeszy Niemieckiej oraz krajów satelickich i neutralnych. Prokurator, jeśli miał do czynienia z poważnym zagrożeniem bezpieczeństwa i ładu publicznego, przed wniesieniem aktu oskarżenia miał prawo przekazania postępowania karnego do sądu doraźnego. Przewodniczący sądu doraźnego mógł skierować postępowanie do sądu specjalnego, w przypadku gdy sprawcy nie można było udowodnić przestępstwa bez przeprowadzenia długiego postępowania dowodowego lub w przypadku gdy sąd doraźny zamiast kary śmierci uznał za właściwą karę pozbawienia wolności. W skład policyjnego sądu doraźnego wchodził: oficer policji (Polizeioffizier) lub dowódca SS (SS-Führer) jako przewodniczący sądu oraz dwaj jego podwładni. Sądy te były władne orzekać wyroki śmierci, konfiskaty mienia, przekazania w ręce organu policji bezpieczeństwa lub sądu specjalnego, mogły też uniewinnić. Oskarżony nie miał prawa do obrony. Wyroki wyda-

³¹ Rozporządzenie ministra Rzeszy okupowanych terenów wschodnich Alfreda Rosenberga z 16 X 1942 r. o rozszerzeniu kompetencji niemieckich sądów wyższych na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 84; Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 19 XII 1941 r. o stosowaniu niemieckiego prawa karnego na zajętych obszarach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 3–5.

³² *Die Zivilverwaltung...*, s. 18.

wane przez sądy doraźne były potwierdzane lub uchylane przez komisarza generalnego bądź wyznaczoną przez niego osobę. W rozporządzeniu specjalnym z 17 lutego 1942 r. „w sprawie uzupełnienia przepisów na zajętych terenach wschodnich”, wyodrębnionym na podstawie par. 8 „Dekretu Naczelnego Wodza o administrowaniu na nowo zajętych terenach wschodnich”, określono sprawy, w których będzie stosowana kara śmierci dla: 1) osób niebędących obywatelami Rzeszy Niemieckiej, które dopuściły się aktów przemocy przeciwko Rzeszy Niemieckiej lub władzy na zajętych terenach wschodnich; 2) osób, które dopuściły się przemocy względem członków Wehrmachtu, policji niemieckiej, pracowników Reichsarbeitsdienst, struktur NSDAP; 3) osób podlegających do nieprzestrzegania zarządzeń i rozporządzeń wydawanych przez władze niemieckie; 4) osób uszkadzających obiekty i biura władz niemieckich; 5) osób, które działały w organizacjach lub stowarzyszeniach zakazanych przez władze niemieckie³³.

W par. 5 rozporządzenia przewidywano stosowanie surowszego prawa w stosunku do Polaków i Żydów odpowiednio do przepisów „Rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich ziemiach wcielonych” z 4 grudnia 1941 r., stosownie do rozdz. I pkt 3 i rozdz. II cytowanego rozporządzenia. Polaków i Żydów można było skazywać na karę śmierci, a w lżejszych wypadkach na karę pozbawienia wolności, w przypadkach wrogiego działania i ustosunkowania się wobec Niemców, wrogich wypowiedzi antyniemieckich, zdzierania i uszkadzania obwieszczeń władz i urzędów niemieckich, a także innego zachowania „narażającego na szwank powagę lub dobro Rzeszy Niemieckiej albo narodu niemieckiego”³⁴.

Dla każdego okręgu generalnego został utworzony sąd specjalny³⁵. Sądy specjalne były w organizacji niemieckiego wymiaru sprawiedliwości sądami o charakterze wyjątkowym. Zadaniem ich było prowadzenie walki z przeciwnikami politycznymi, łamanie oporu wobec faszyzmu, umacnianie hitlerowskiego systemu terroru i przymusu, a także utrzymanie w ryzach politycznie niepewnych elementów. Komisarz Rzeszy, jeśli zaistniała taka potrzeba, mógł stworzyć ośrodek zamiejscowy takiego sądu. Sądy specjalne orzekały w sprawach wystąpień przeciwko rozporządzeniom ministra Rzeszy okupowanych terenów wschodnich oraz w innych sprawach, w których nastąpiło ciężkie wykroczenie i dla rozstrzygnięcia tej sprawy powinien zostać stworzony specjalny trybunał. W trakcie rozpraw toczących się przed sądami specjalnymi w składzie sędziowskim zasiadał jeden sędzia zawodowy jako przewodniczący i dwaj sędziowie posiłkowi, którzy nie musieli być zawodowymi sędziami. Wyroki wydawane przez sądy specjalne były ostateczne. Na wniosek prokuratora mógł zostać sporządzony pisemny nakaz odbycia kary. Sąd specjalny i sąd doraźny orzekały karę śmierci, a w lżejszych przypadkach karę pozbawienia

³³ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z dnia 12 I 1942 r. o sądach doraźnych na okupowanych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 7; Rozporządzenie ministra Rzeszy okupowanych terenów wschodnich z 17 II 1942 r. w sprawie uzupełnienia przepisów na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 9; AIPN, 539/Nov, Das Recht der besetzten Ostgebiete Estland, Lettland, Litauen, Weissruthenien, Ukraine, oprac. dr A. Heyer, dr W. Wilhelmi, dr W. Lars, dr H. Scafer, k. 3–6; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*..., s. 365.

³⁴ D. Majer, „*Narodowo obcy*”..., s. 275.

³⁵ Sądy specjalne zostały powołane do życia rozporządzeniem rządu Rzeszy z 21 III 1933 r. podpisanym przez kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera i przedstawiciela Kancelarii Rzeszy Franza von Papena (RGB. I, 1933, s. 136, 259).

wolności lub konfiskaty mienia wobec osób, które posiadały, wytwarzały, naprawiały albo nosiły przy sobie broń bądź amunicję. Zgodnie z wprowadzonymi przepisami osoby posiadające broń musiały uzyskać pisemną zgodę na jej dalsze użytkowanie. Obowiązek ten nie dotyczył członków oddziałów ochronnych posługujących się bronią służbową³⁶.

W Komisariacie Rzeszy Ostland działały również sądy niemieckie rozstrzygające cywilne postępowania sporne. Strony biorące udział w tych sprawach miały prawo składać wyjaśnienia przed sądem. Postanowienia końcowe i wyroki sporządzano w formie pisemnej. Sądy niemieckie były sądami właściwymi również w sprawach sądownictwa nieprocesowego i opieki nad małoletnimi z urzędu. W każdym przypadku, gdy sąd uznał, że czyn przestępczy został popełniony z wyjątkowo niskich pobudek i zagrażał dobremu imieniu Rzeszy Niemieckiej, dopuszczane było również orzekanie kary śmierci wobec przestępców młodocianych. W Komisariacie Rzeszy Ostland sądom niemieckim podlegały sprawy: sądu opiekuńczego, w przypadkach gdy niezbędna była opieka dla obywatela niemieckiego bądź volksdeutscha; sądu spadkowego, w przypadku gdy spadkodawcą był obywatel niemiecki lub volksdeutsch; uznania za zmarłego obywatela niemieckiego bądź volksdeutscha. Komisarz generalny albo placówka przez niego wyznaczona sprawowali opiekę nad małoletnimi Niemcami lub volksdeutscheami³⁷.

W obrębie Generalnego Komisariatu Litwy działały także wojenne sądy polowe Wehrmachtu (Feldkriegsgericht), które kierowały się specjalnymi przepisami Wehrmachtu, nakładając kary na żołnierzy za czyny karalne popełnione wobec członków niemieckiego Wehrmachtu oraz wobec mienia Wehrmachtu, tzn. niszczenie budynków, pomieszczeń i sprzętu należącego do wojska niemieckiego³⁸.

Na terenie Gebietskommissar Riga Stadt działały również sądy komendantury polowej Wehrmachtu (Gericht der Oberfeldkommandantur Wehrmacht) rozstrzygające sprawy dla całego Komisariatu. Przy Ortskommandantur Riga 394 działał sąd dla żołnierzy Wehrmachtu. Na przykład, w rozkazie specjalnym Wehrmachtu – Ortskommandantur Riga (Abt. II a Tgb. Nr 1709/42 Geheim) z 10 listopada 1942 r. podano informację, że 16 września 1942 r. żołnierz Otto Müller z 256. batalionu piechoty za dezercję został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie. Wyrok został wykonany 30 września 1942 r.³⁹

Przepisy normujące życie codzienne i kary za ich nieprzestrzeganie na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland

Jednym z podstawowych zadań władz okupacyjnych na zajętych terenach było dostarczenie jak największej liczby robotników na potrzeby niemieckiej gospodarki wojennej. Przygotowanie odpowiedniej liczby robotników na terenach okupowanych

³⁶ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 12 VI 1942 r. w sprawie broni i amunicji na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 31; *Die Zivilverwaltung...*, s. 18.

³⁷ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 24 IX 1943 r. dotyczące uproszczonego postępowania spornego niemieckich sądów na zajmowanych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1943, s. 87–88; Rozporządzenie ministra Rzeszy okupowanych terenów wschodnich z 24 XI 1942 r. o właściwości sądów niemieckich w sprawach sądownictwa nieprocesowego i opieki nad małoletnimi z urzędu, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 89.

³⁸ *Die Zivilverwaltung...*, s. 17.

³⁹ BAB, R 91/288, Gebietskommissar Riga Stadt, s. 192.

powierzono powołanym urządowi pracy (Arbeitsamt). Polityka pozyskiwania siły roboczej opierała się na różnych metodach, począwszy od dobrowolnych zgłoszeń na wyjazd, a kończąc na karach sądów specjalnych i zsyłce do obozów koncentracyjnych osób, które nie stawiały się na wyjazd. W celu zdobycia odpowiedniej siły roboczej w drodze dobrowolnych zgłoszeń okupant uruchomił dobrze zorganizowany aparat propagandowy zachęcający do wyjazdu do pracy do Niemiec. Kiedy okazało się, że wszystkie próby zjednania siły roboczej nie dawały efektu, zaczęto stosować środek przymusu w postaci imiennych wezwań z pogrózkami o zastosowaniu sankcji karnych w razie odmowy wyjazdu. Istotnym elementem w kształtowaniu systemu represjonowania robotników przymusowych było wprowadzenie aktów prawnych. Pierwszy z nich stanowiło zarządzenie z 8 marca 1940 r. o oznakowaniu Polaków na terenie Rzeszy. To podpisane przez Heinricha Himmlera rozporządzenie nakładało obowiązek noszenia na wierzchniej odzieży naszywki płóciennej z literą „P”. Za naruszenie tego obowiązku przewidywano karę grzywny do 150 marek niemieckich albo karę pozbawienia wolności do 6 tygodni. W drugim akcie, również z 8 marca 1940 r., skierowanym przez Hermanna Göringa do naczelników organów Rzeszy, podkreślił on, „iż właściwe zachowanie Polaków należy zapewnić przy pomocy specjalnych przepisów”, których wydanie zlecił Reichsführerowi SS i szefowi niemieckiej policji. Zadanie subordynacji Polaków w kwestii pracy powierzono zatem policji. W trzecim akcie będącym zarządzeniem ogólnym Himmlera, szefa niemieckiej policji, ustalono zasady traktowania i represjonowania zatrudnionych w Rzeszy Polaków przez tzw. potraktowanie specjalne, oznaczające wykonanie kary śmierci bez wcześniejszego postępowania sądowego i wyroku, a jedynie na podstawie decyzji centralnej gestapo podjętej na wniosek właściwej placówki gestapo. Konsekwencją tych przepisów było złe traktowanie polskich robotników przez niemieckich pracodawców. To najczęściej Polacy byli bici za drobne uchybienia w dyscyplinie pracy⁴⁰.

W Komisariacie Rzeszy Ostland od 19 grudnia 1941 r. obowiązywało dodatkowo, poza opisanymi powyżej, „Rozporządzenie o wprowadzeniu obowiązku pracy na zajętych terenach wschodnich”⁴¹. Wszyscy mieszkańcy tego obszaru w wieku od 18 do 45 lat podlegali obowiązkowi świadczenia pracy. Jako najważniejsze uznano prace wykonywane w interesie publicznym, czyli w przemyśle zbrojeniowym, rolnictwie, nadziemnym i podziemnym budownictwie publicznym oraz wodnym, przy budowie i konserwacji budynków publicznych, przy budowie i naprawie dróg, w kolejnictwie, w pracach wodno-melioracyjnych i z zakresu kultury lokalnej. Zgodnie z zarządzeniem komisarza okręgowego Arbeitsamtu, osoby zatrudnione w którejkolwiek z gałęzi gospodarki na rzecz dobra publicznego powinny przejść kursy fachowe i dokształcające. Pracownicy i ich rodziny będą objęci opieką socjalną i medyczną w zależności od możliwości urzędów. Za świadczoną pracę wypłacane będzie wynagrodzenie według przyjętych lokalnie norm. Zgodnie z wytycznymi Gebietskommissar der Stadt Wilna

⁴⁰ Polizeiverordnung über die Kenntlichmachung im Reich eingesetzter Zivilarbeiter und Arbeiterinnen polnischen Volkstums, „Reichsgesetzblatt” 1940, R. I, s. 555; A. Zientarski, *System terroru i represji wobec polskich robotników przymusowych* [w:] *Zbrodnie i sprawcy...*, s. 438–439; W. Rusiński, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i obszarach wcielonych*, cz. 1, Poznań 1950, s. 326–334; *Documenta Occupationis*, t. 10, Poznań 1976.

⁴¹ „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1941, s. 5.

z 28 stycznia 1942 r., za godzinę pracy Żydom przysługiwało 0,15 marki niemieckiej, a Polakom 0,42 marki niemieckiej⁴². Osoby narodowości żydowskiej podlegały specjalnym regulacjom w sprawie świadczenia pracy. Na podstawie ustanowionych reguł, osoby uchylające się od tego obowiązku podlegały karze więzienia. Wezwania do stawienia się do pracy wysyłali komisarze okręgowi *arbeitsamtów*. Decyzje prawne w tej kwestii podejmowały sądy specjalne. Komisarze okręgowi w cięższych przypadkach, w myśl par. 8 rozporządzenia, mogli karać opornych obozem pracy przymusowej do 6 tygodni. Rozporządzenie z 19 grudnia 1941 r. zostało zmienione 27 sierpnia 1942 r. i otrzymało brzmienie: „wszyscy mieszkańcy zajętych terenów wschodnich podlegają zgodnie ze swoimi umiejętnościami publicznemu obowiązkowi pracy”⁴³.

W celu zapewnienia kontrolowanej migracji mieszkańców i ukrócenia fałszowania dokumentów niemiecka administracja wprowadziła w Komisariacie Rzeszy Ostland obowiązek meldowania się nowo przybyłych mieszkańców w miejscowych urzędach policji. W „Dzienniku Urzędowym” komisarza generalnego w Kownie z 25 czerwca 1943 r. ogłoszono: „wszyscy rodzimi mężczyźni od ukończonego 15. roku życia do ukończonego 65. roku życia i wszystkie rodzime kobiety od ukończonych 15. lat życia do ukończonych 45. lat życia, którzy mieszkają na okupowanych terenach wschodnich [...], mają się zameldować stosownie do specjalnych instrukcji komisarza Rzeszy do komisarza terenowego (urzędu pracy) właściwego ich miejscu zamieszkania”⁴⁴.

Obowiązkiem meldunkowym objęto również obywateli niemieckich⁴⁵ przebywających na okupowanych terenach wschodnich. Niemcy, którzy przybyli z innego powiatu lub z Rzeszy Niemieckiej, po osiedleniu się w Komisariacie Rzeszy Ostland byli zobowiązani zameldować się w ciągu trzech dni. Osoba opuszczająca dane mieszkanie także musiała zgłosić to w odpowiednim urzędzie meldunkowym. Obywatele, którzy uchylali się od tych powinności, podlegali karze grzywny, aresztu, więzienia bądź ciężkiego więzienia. Kary cięższe w postaci grzywny albo aresztu były orzekane w stosunku do osób, które obowiązku meldunkowego nie dopełniały wskutek niedbalstwa. Względem osób celowo uchylających się od ujawnienia swoich danych personalnych stosowano kary więzienia. Takim samym karom podlegali obywatele Rzeszy Niemieckiej zamieszkujący obszar okupowanych terenów wschodnich. Różnica polegała na tym, że Niemcom wymierzano kary od 150 marek niemieckich grzywny – jako karę najniższą, aż do roku pozbawienia wolności – jako karę najwyższą. Z obowiązku meldunkowego zwolnieni byli jedynie żołnierze Wehrmachtu i *Waffen-SS*, pracownicy administracyjni Wehrmachtu i *Waffen-*

⁴² LCVA, R 626 Ap 1 B 11, Pismo Komisarza Generalnego w Kownie do Komisarza Okręgowego Urzędu Pracy w Wilnie o polityce płacowej, 23 V 1942 r., k. 233.

⁴³ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 27 VIII 1942 r. o zmianie rozporządzenia o wprowadzeniu obowiązku pracy na nowo zajmowanych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 72; LCVA, R 613 Ap 1 B 57, Rozporządzenie Komisarza Rzeszy Kraju Wschodniego dotyczące zmian rozporządzenia wprowadzającego obowiązek pracy na zajętych terenach wschodnich z 25 I 1943 r., k. 3.

⁴⁴ AIPN, ATW 299/Nor, „Amtsblatt des Generalkommissars in Kaunen”, nr 21/22, Część pierwsza rozporządzenia o meldowaniu się miejscowych mężczyzn i kobiet na okupowanych terenach wschodnich, 25 VI 1943 r., k. 2.

⁴⁵ W obwieszczeniu wydanym dla okupowanych terenów wschodnich uznano, że „do narodowości niemieckiej należy ten, kto nie posiadając obywatelstwa niemieckiego, przyznaje się do narodowości niemieckiej i może to udowodnić pochodzeniem i językiem, zachowaniem się, wychowaniem lub innymi okolicznościami” (LCVA, FR 689 Ap 1 B 2, Obwieszczenie w sprawie określenia narodowości niemieckiej osób zamieszkałych na okupowanych terenach wschodnich wydane przez Ministerstwo Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich, b.d.w., pkt 2, k. 26).

-SS zakwaterowani na zasadach wojskowych, członkowie Sipo i SD, Policji Porządkowej, członkowie Służby Pracy Rzeszy, Pogotowia Technicznego, Organizacji Todt, Niemieckiego Czerwonego Krzyża oraz Narodowosocjalistycznego Korpusu Motorowego⁴⁶.

Mieszkańcy Ostlandu posiadający obywatelstwo niemieckie lub ci, którzy 22 czerwca 1941 r. mieli obywatelstwo radzieckie, jak również bezpaństwowcy zostali zaopatrzeni w jednolite dowody osobiste. Dokumenty te były wystawiane na 2 lata dla wszystkich osób, które ukończyły 15. rok życia i były zameldowane na pobyt stały na terenach okupowanych. Urzędnikami odpowiedzialnymi za wystawianie dowodów osobistych byli odpowiedni dla danego obszaru komisarze terenowi lub inne placówki wyznaczone przez komisarzy Rzeszy. W obwieszczeniu wydanym dla okupowanego terenu podano: „Każdy mieszkaniec ma mieć zawsze przy sobie dowód osobisty wystawiony przez burmistrza. Kto po 20 lipca 1941 r. będzie zatrzymany bez dowodu osobistego, będzie aresztowany”. Osoba ubiegająca się o wydanie dowodu osobistego była zobowiązana do przedłożenia odpowiednim władzom wszystkich zaświadczeń wymaganych przy ustaleniu jej danych osobowych, jej obywatelstwa i przynależności do grupy narodowościowej. Do składania wniosku dowodowego należało dołączyć zdjęcie, złożyć odciski palców oraz niezbędne podpisy. Do 1943 r. za wystawienie dokumentu tożsamości nie były pobierane żadne opłaty. Nowe rozporządzenie o wprowadzeniu dowodów osobistych z 17 maja 1943 r. zezwalało już właściwemu komisarzowi Rzeszy na ustalenie wysokości opłat za wystawienie tego typu dokumentu. Wszelkich wpisów i zmian w dowodzie mogły dokonywać jedynie właściwe urzędy. W przypadku utraty dowodu osobistego należało o tym fakcie niezwłocznie poinformować odpowiednie władze. Karze grzywny, aresztu lub więzienia podlegały osoby: 1) podające nieprawdziwe dane personalne; 2) ubiegające się o wystawienie dowodu, które posiadały już jeden ważny taki dokument; 3) przekazujące swój dowód innej osobie; 4) używające dowodu wystawionego dla kogoś innego. Jednak należy zaznaczyć, że osoby przybyłe na teren Komisariatu Rzeszy Ostland, które posiadały dokumenty sporządzone, wystawione lub uwierzytelnione w Rzeszy Niemieckiej przez urzędy niemieckie, przez urzędników sekretariatów sądów lub prokuratur, nie wymagały żadnej specjalnej adnotacji czy legalizacji. Z kolei dokumenty, które zostały wystawione w Komisariacie Rzeszy Ostland i które miały zostać użyte poza terenami wschodnimi, wymagały potwierdzenia komisarza generalnego w tym okręgu generalnym, w którym zostały sporządzone, wystawione lub uwierzytelnione⁴⁷.

W Komisariacie Rzeszy Ostland wprowadzono również „Rozporządzenie karne w sprawie paszportów”. Karze grzywny, więzienia lub ciężkiego więzienia podlegały

⁴⁶ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 19 XII 1941 r. o obowiązku meldunkowym na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 5; Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 7 I 1943 r. o obowiązku meldunkowym obywateli niemieckich na zajmowanych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1943, *passim*.

⁴⁷ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 17 V 1943 r. o wprowadzeniu dowodów osobistych na zajmowanych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1943, s. 78; Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 30 V 1942 r. o potwierdzeniu aktów urzędowych, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 29; LCVA, FR 689 Ap 1 B 2 L 26, Skelbimas Okupuotam Kraštui, pkt 1; Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 19 II 1942 r. w sprawie wprowadzenia dowodu osobistego na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 10.

osoby, które bez wymaganych dokumentów przekraczały granice Komisariatu. W celu legalnego wyjazdu z ziem wschodnich należało dysponować aktualnym paszportem, kartą lub przepustką. Karane było również przekraczanie granicy w miejscach innych niż wyznaczone przejścia graniczne lub poza godzinami ich urzędowania, jak również nieprzestrzeganie wyznaczonych bądź deklarowanych celów i terminów podróży. Wysokość kary pieniężnej za naruszenie rozporządzenia nie została określona. Ustanowiono jedynie grzywnę w wysokości 150 marek niemieckich i karę aresztu dla osób, które zgubiły paszport i nie zgłosiły tego faktu najbliższemu posterunkowi policji, a w momencie przebywania za granicą odpowiedniemu niemieckiemu urzędowi⁴⁸.

Jeszcze w okresie tzw. pierwszej okupacji sowieckiej rozpoczęła swoją działalność komórka legalizacyjna zorganizowana przez kleryka Stanisława Kiałkę na polecenie ks. Kazimierza Kucharskiego. Wileńska komórka legalizacji, która działała nadal przez okres kolejnych okupacji Wileńszczyzny, zasłynęła jako najbardziej profesjonalna tego typu organizacja w Polskim Państwie Podziemnym i uratowała wolność i życie wielu tysiącom ludzi. Pracę legalizacyjną wykonywała na potrzeby różnych organizacji podziemnych i niepodległościowych. Efektem jej działalności było ponad 85 tys. podrobionych dokumentów (głównie paszportów i kart żywnościowych) oraz wiele druków propagandowych i publikacji podziemnych. Jakość jej produkcji była tak wyjątkowa, że kolejni okupanci często kwestionowali oryginalne dokumenty, gdyż były gorzej wykonane niż fałszywe⁴⁹. Osoby działające w tym środowisku były świadome grożących im sankcji, wiele z nich zostało aresztowanych i osadzonych na Łukiszkach, a następnie straconych⁵⁰. Wileńska komórka zajmowała się również podrabianiem pieczęci. Sprawa podrabiania dokumentów i pieczęci stała się dla władz niemieckich na tyle uciążliwa, że 23 lutego 1942 r. Rosenberg wydał „Rozporządzenie w sprawie zakazu wytwarzania pieczęci i stempli służbowych na zajętych terenach wschodnich”. W par. 1 rozporządzenia podano: „Kto bez pisemnego zlecenia niemieckiej placówki wytwarza pieczęć lub stempel służbowy albo przekazuje to innej nieupoważnionej osobie, będzie karany więzieniem i karą pieniężną lub jedną z tych kar. W poważniejszych przypadkach może zostać orzeczone ciężkie więzienie”⁵¹. Pieczęcie pochodzące z nielegalnej produkcji miały być konfiskowane. Miały być również odbierane sprzęty służące do wytwarzania fałszywych stempli. Sąd mógł orzec, że zakład, w którym wytwarzano pieczęcie bez potrzebnych upoważnień władz niemieckich, może zostać na stałe bądź na pewien czas zamknięty.

Również specjalnych pozwoleń wydawanych przez ministra Rosenberga lub upoważnioną przez niego placówkę wymagało ustanowienie albo ponowne otwarcie wydawnictw gazetowych, książkowych oraz biur korespondencyjnych i informacyjnych. Do planowanego poszerzenia oferty wydawniczej także było niezbędne pozwolenie odpowiedniego komisarza terytorialnego. Za nieprzestrzeganie ustanowionych przepisów przewidziano

⁴⁸ Rozporządzenie karne ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 27 V 1942 r. w sprawie paszportów, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 27–29.

⁴⁹ P. Niwiński, *Okręg wileński w okresie od września 1939 do lipca 1948. Romuald Warakowski ps. „Hilary”. Legalizacja*, Warszawa 2007; AIPN Wr, 221/132, Kolekcja Romana Koraba-Żebryka, R. Warakowski, *Komórka legalizacyjna sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, mps, s. 83–135.

⁵⁰ Zob. M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 140–141.

⁵¹ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 23 II 1942 r. w sprawie zakazu wytwarzania pieczęci i stempli służbowych na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 13.

sankcje. Kara więzienia i kara pieniężna do kwoty 100 tys. marek niemieckich była przewidziana dla osób, które nie posiadały wymaganych pozwoleń na prowadzenie działalności wydawniczej bądź publicystycznej, które nie zgłosiły poszerzenia swojej oferty wydawniczej oraz te, które tylko usiłowały przekroczyć prawo w tej kwestii, a którym można to udowodnić⁵².

Zgodnie z „Rozporządzeniem karnym w sprawie paszportów” ministra Rosenberga z 27 maja 1942 r., karze więzienia nie krótszej niż 6 miesięcy podlegały osoby, które fałszowały dokumentację paszportową, wytwarzały pieczęcie i formularze wykorzystywane w tej dokumentacji, jak również osoby, które nabywały paszport i czyniły z niego użytek. Karane było też podżeganie do działania lub pomoc w nim przy wytwarzaniu fałszywych stempli lub formularzy⁵³.

Do głównych zadań hitlerowskiej polityki gospodarczej na terenach okupowanych należało wywiezienie z nich do Rzeszy jak największej ilości różnorodnych surowców i przetworzonych artykułów. Szeroko rozumianej polityce handlowej podporządkowane było także prawo celne. Komisariat Rzeszy Ostland podlegał jurysdykcji celnej na drodze ustawodawstwa, administracji i orzecznictwa celnego takiej samej jak w Rzeszy Niemieckiej. Jurysdykcję celną na terenach wschodnich sprawował minister Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich, ponieważ teren ten stanowił specjalny obszar celny. Od towarów wwożonych na obszar celny Ostlandu pobierane były cła importowe oraz wyrównawczy podatek obrotowy, od towarów wywożonych z obszaru celnego Ziem Wschodnich natomiast pobierano cła wywozowe. Sprawy sporne w kwestii cel w myśl przepisów podstawowych ustawy podatkowej Rzeszy rozstrzygał właściwy sąd niemiecki lub prokuratura przy sądzie niemieckim. Po wejściu 1 maja 1942 r. w życie „Rozporządzenia o prawie celnym w Komisariacie Rzeszy Ostland” moc obowiązującą straciły dotychczas wykorzystywane przepisy o pobieraniu cel i podatku wyrównawczego. Rozporządzenie to zostało uzupełnione w sierpniu 1942 r. Określono wówczas, że towary pochodzenia niemieckiego przywiezione z niemieckiego obszaru celnego są przy ich wwożeniu na obszar celny Ziem Wschodnich zwolnione z cła⁵⁴.

Dość późno, bo dopiero w 1942 r., w Komisariacie Rzeszy Ostland wprowadzono „Rozporządzenie w sprawie posiadania broni i amunicji na zajętych terenach wschodnich”. W par. 1 określono, jaki rodzaj broni uznaje się za zakazany: „Za broń w myśl niniejszego rozporządzenia uznaje się broń palną wszelkiego rodzaju, granaty ręczne oraz taką broń, która z natury swej służy do zadawania ran poprzez cięcia, pchnięcia i ułucie”. Definicją amunicji objęto, poza gotową amunicją przeznaczoną do broni palnej, również proch strzelniczy, materiał wybuchowy i wszelkiego rodzaju miny. Posiadanie

⁵² Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 5 III 1942 r. w sprawie regulacji wydawnictw na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 13.

⁵³ Rozporządzenie karne ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 27 V 1942 r. w sprawie paszportów, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 27–29.

⁵⁴ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 28 IV 1942 r. o prawie celnym w Komisariacie Rzeszy Ostland, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 25; Ustawa celna z dnia 20 III 1939 r., „Reichsgesetzblatt”, nr 1, s. 529; Regulamin o podatku wyrównawczym z dnia 23 III 1939 r., „Reichsgesetzblatt”, nr 1, s. 615; Pierwsze zarządzenie do Rozporządzenia o prawie celnym w Komisariacie Rzeszy Ziem Wschodnich z 1 VIII 1942 r., „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 69.

broni, amunicji i sprzętu bojowego było zabronione na terenie Ostlandu. Osoby, które to miały, musiały, jak już wcześniej wspomniano, zgłosić ten fakt na piśmie i okazać urzędnikowi posortowaną broń, podając jej rodzaj i liczbę. W przypadku gdy broń nie była duża gabarytowo, należało ją dostarczyć na posterunek, a gdy jej doniesienie ze względu na wielkość było niemożliwe, należało poinformować o tym fakcie posterunek policji. Obowiązek poinformowania miały też osoby, które wiedziały, kto i gdzie przechowuje broń albo gdzie jest ona ukryta. Pozwolenie na naprawę, nabycie i handel bronią, amunicją oraz sprzętem bojowym wystawiał odpowiedni urząd niemiecki lub komisarz generalny. Broń przy sobie mogli nosić jedynie członkowie oddziałów ochronnych lub osoby posiadające pozwolenie na broń wydane przez odpowiedniego komisarza danego okręgu. Za naruszenie rozporządzenia groziła kara śmierci, kara pozbawienia wolności lub kara pieniężna. W niektórych przypadkach można było wobec osób łamiących ten przepis orzec konfiskatę mienia. Każdorazowo odnaleziona broń ulegała konfiskacie. Władne w wydawaniu wyroków w tych sprawach były sądy specjalne bądź sądy doraźne⁵⁵.

Udział policji niemieckiej i litewskiej w postępowaniach karnych

Kluczowe ogniwo dyktatury faszystowskiej stanowił Główny Urząd Policji Bezpieczeństwa, który łączył funkcje policji politycznej, kryminalnej i wywiadu. SD realizowała powierzoną jej służbę w interesie kierownictwa NSDAP i SS. Do jej najważniejszych zadań należało zorganizowanie tajnej siatki konfidentów oraz informowanie placówek państwowych i partyjnych o sytuacji w życiu społecznym i administracji okupacyjnej. Wywiad wewnętrzny NSDAP dysponował całą armią agentów, którzy swoje zadania sprawowali zawodowo (*hauptamtlich*) lub pozaetatowo (*ehrenamtlich*), w roli obserwatorów (*Beobachter*), mężów zaufania (*Vertrauensmänner*) albo donosicieli (*Zubringer*)⁵⁶.

Komendantami policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa mogli być jedynie oficerowie SD, którzy wcześniej zajmowali kierownicze stanowiska w Tajnym Urzędzie Policji Państwowej w Berlinie lub w gestapo. W Generalnym Komisariacie Litwy byli to kolejno: od czerwca 1941 do sierpnia 1943 r. SS-Standartenführer Karl Jäger⁵⁷, po nim do maja 1944 r. SS-Oberführer dr Wilhelm Fuchs⁵⁸, a następnie od 11 maja 1944 do 1 stycznia 1945 r. SS-Sturmabführer Hans Joachim Böhme⁵⁹. Struktury niemieckiej

⁵⁵ Rozporządzenie ministra Rzeszy dla okupowanych terenów wschodnich z 12 VI 1942 r. w sprawie broni i amunicji na zajętych terenach wschodnich, „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete” 1942, s. 31.

⁵⁶ A. Ramme, *Służba bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1984, s. 75–271.

⁵⁷ ZStL/BA-AstL, 4 Js 1106/59, B1/8163, Zestawienie spraw toczących się na terenie Niemiec przeciwko sprawcom zbrodni nazistowskich popełnionych na terenie byłego województwa wileńskiego, b.p.; H. Krausnick, H.H. Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskriegs...*, s. 348–441.

⁵⁸ Wilhelm Fuchs (ur. 1 IX 1898 r. w Mannheim, stracony 22 XII 1946 r. w Belgradzie) – od jesieni 1941 r. był dowódcą Sipo i SD w Serbii, od września 1943 do maja 1944 r. pełnił funkcję dowódcy Sipo i SD na Litwie. Następnie przeniesiony do Komisariatu Rzeszy Ostland w Rydze (ZStL/BA-AstL, 4 Js 1106/59, B1/8163; E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2003, s. 171).

⁵⁹ Hans Joachim Böhme był początkowo szefem komanda operacyjnego Sipo i SD w Tylży (ZStL/BA-AstL, 4 Js 1106/59, B1/8163; F.L. MacLean, *The Field Men. The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos – the Nazi Mobile Kipling Units*, Atglen 1999, s. 27; W. Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust...*, s. 305).

policii bezpieczeństwa, poza urzędem centralnym w Kownie, miały ekspozytury w Wilnie, Szawlach, Poniewieżu, Kretyndze i w Mariampolu. Najliczniejsza pod względem zatrudnionych osób i najważniejsza była ekspozytura w Wilnie (Aussendienststelle Sipo und SD Wilna). Do października 1941 r. kierował nią SS-Untersturmführer Erich Wolff, po nim SS-Hauptsturmführer Heinrich Gerth, a od końca 1942 do początku 1944 r. SS-Obersturmführer Rudolf Neugebauer⁶⁰, potem SS-Hauptsturmführer August Müller (do marca 1944 r.) i SS-Sturmbannführer dr Walter Richter⁶¹ (do lipca 1944 r.). We wrześniu 1943 r. wileńska placówka składała się z następujących wydziałów, którym przyporządkowane były bardzo szczegółowe zadania: Wydział I – kadry i administracja wewnętrzna, Wydział I A – sprawy personalne, Wydział I B – wychowanie i nauczanie, Wydział I C – kancelaria główna i kartoteka centralna, Wydział I D – spraw dyscyplinarnych i karnych pracowników Sipo i SD, Wydział II A – organizacyjny, Wydział II B – reżim paszportowy i nadzór policji nad obcokrajowcami, Wydział II C – budżet i gospodarka, Wydział II D – sprawy techniczne, Wydział II L – administracja litewska, Wydział III – SD, Wydział IV – Gestapo, Wydział V – Kripo. Zadaniem Wydziału III – służby bezpieczeństwa – był wywiad, śledzenie wszystkich najważniejszych dziedzin życia społecznego i ujawnianie osób oraz organizacji wrogich Niemcom. Pracownicy wydziałów administracyjnych i gospodarczych również uczestniczyli w akcjach inwigilacyjnych w ramach rozbudowanej siatki agenturalnej. Sprawami żydowskimi natomiast zajmowała się wyłącznie Sicherheitspolizei i niemiecka władza cywilna.

Placówka komendantury policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Wilnie pod koniec 1941 r. liczyła 131 funkcjonariuszy, a w grudniu 1943 r. zaledwie 40. Problemy kadrowe w jednostkach policyjnych, administracji i służbie więziennej na terenie całego Komisarjatu były bardzo gorącym tematem narad służbowych. Ważnym zadaniem okazało się oddzielenie spraw ściśle związanych z prowadzeniem postępowań śledczych od wykonywania wyroków śmierci. W tym celu policja bezpieczeństwa została wzmocniona przez pluton batalionu rezerwy policyjnej 9, a potem zorganizowany wileński oddział specjalny, zwany w języku niemieckim Sonderkommando, a w języku litewskim Ypatingasis būrys⁶². Oddział ten bezpośrednio podlegał niemieckiej policji bezpieczeństwa i ściśle wykonywał polecenia jej funkcjonariuszy. Do 1943 r. dowodził nim pracownik kadrowy SD Martin Weiss⁶³, a następnie esesman Fiedler. W jego skład wchodziło 4 lub 5 członków

⁶⁰ ZStL/BA-AstL, Ks 15/49, Proces sądowy przed generalnym komisarzem Litwy, t. 7: Protokół przesłuchania oskarżonego Martina Weissa, s. 2551–2556.

⁶¹ Karl Jäger, Heinrich Gerth, August Müller zmarli, Rudolf Neugebauer i Walter Richter zostali uznani za zmarłych (ZStL/BA-AstL, 4 Js 1106/59, B 1/1633, B 1/7210, R. 8061, 5733, 7754, 7211).

⁶² Zgodnie z normami gramatycznymi języka litewskiego, prawidłowa forma przymiotnika powinna brzmieć „Ypatingasis”. Jednakże w większości dokumentów z lat czterdziestych używano formy „Ypatingas”. W ukazującej się na Litwie literaturze naukowej stosuje się obecnie zapis „Ypatingasis”. Natomiast w cytatach oryginałów nadal pozostaje forma „Ypatingas”. Ta sama zasada zostanie przyjęta w niniejszej pracy (ZstL/BA-AstL, SblW, Ks 15/49, Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, 3 II 1950 r., s. 8–13. Więcej na temat powstania i działalności niemieckiego aparatu policyjnego i Sonderkommando w Wilnie w latach 1941–1944 zob.: M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 53–71).

⁶³ Martin Weiss (ur. 21 II 1903 r. w Karlsruhe, data śmierci nieznana) – w 1937 r. został członkiem NSDAP, a 6 IX 1939 r. powołano go do Wehrmachtu. W marcu 1941 r. został powołany do oddziałów SS i wysłany do obozu szkoleniowego Dübener Heide, gdzie tworzone i szkolono grupy operacyjne. Po zakończeniu szkolenia i złożeniu przysięgi został przydzielony do grupy operacyjnej A - EK 3 w Kownie, następnie do oddziału specjalnego w Wilnie, którego był kierownikiem do 1943 r. Aresztowany 24 V 1949 r. w Ochsenfurt, przeby-

służby bezpieczeństwa i SS, kilku agentów, a także skoszarowane komando policyjne złożone z litewskich ochotników, zwanych popularnie „szaulisami” lub „strzelcami ponarskimi”, których liczba wahała się od 45 do 150. Członkowie tego oddziału w latach 1941–1944 wykonywali egzekucje w podwileńskich Ponarach, ochraniali teren bazy, konwojowali więźniów z aresztu przy ul. Ofiarnej do więzienia na Łukiszkach oraz byli odpowiedzialni za transport skazanych z więzienia lub getta na miejsce straceń⁶⁴.

SD ściśle współpracowała z gestapo. Ten wydział policji był wyposażony w najważniejsze uprawnienia i z powodu swoich metod pracy wzbudzał powszechny strach przed utratą wolności, cierpieniem fizycznym i możliwością utraty życia. Gestapo było odpowiedzialne za bezpośrednią walkę z wrogami Rzeszy, w kręgu jego szczególnych zainteresowań znajdowały się: zdrada stanu, przestępstwa gospodarcze o znaczeniu politycznym, ruch oporu, wroga propaganda i ukrywanie broni. Swoje zadania realizowało przez aresztowania, rewizje, prowadzenie śledztw i wymierzanie kary. Ścigało nie tylko przestępstwa już popełnione, ale także aresztowało potencjalnych przeciwników. W urzędzie centralnym w Kownie wydziałem gestapo przez cały okres okupacji kierował SS-Hauptsturmführer Heinrich Schmitz, a w ekspozyturze w Wilnie Neugebauer. Obaj podpisywali dokumentacje orzekające kary. Sprawami śledczymi zajmowali się gestapowcy niższej rangi. Szczególnym okrucieństwem w czasie przesłuchań wykazali się: Fritz Planert, Franz Schwella, Helmut Rauca i Heinrich Gekas⁶⁵.

Kolejnym wydziałem policji niemieckiej, który zajmował się prowadzeniem śledztw i decydował o osadzeniu aresztanta w celi więziennej, był Wydział V – policji kryminalnej. Funkcjonariusze wydziału policji kryminalnej prowadzili postępowania śledcze niemające charakteru politycznego, związane z przestępczością szkodliwą dla rozwoju przemysłu wojennego (głównie kradzieże), zajmowali się profilaktyką walki z przestępczością, identyfikacją i poszukiwaniami sprawców przestępstw oraz prowadzili scentralizowany rejestr kryminalny Komisariatu Rzeszy Ostland. Często stosowano zasadę, że recydywiści byli skazywani na karę śmierci i przekazywani w ręce oddziału specjalnego⁶⁶. W urzędzie kowieńskim Wydziałem V kierował SS-Sturmbannführer Domke, w Wilnie natomiast SS-Sturmbannführer Mentz.

W pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej w Generalnym Komisariacie Litwy stanowiska administracyjne niższego rzędu przejmowali Litwini, sukcesywnie powracający na etaty zajmowane przed 15 czerwca 1940 r. Zwierzchnictwo nad nimi sprawował niemiecki komisarz generalny pod kierownictwem komisarza Rzeszy⁶⁷. Bardzo podobna sytuacja miała miejsce w kadrach policyjnych. Stworzony przez Rząd Tymczasowy Ju-

wał w jednym z więzień w strefie amerykańskiej. Sąd Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu 3 II 1950 r. skazał go na karę dożywotniego więzienia i trwałą utratę honorowych praw obywatelskich (ZstL/BA-AstL, SblW, Ks 15/49, Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, 3 II 1950 r., *passim*; Przesłuchanie z 27 II 1946 r. w sprawie funkcjonowania wileńskiego oddziału specjalnego [w:] *The Trial of German Major War Criminals...*, t. 8, s. 3).

⁶⁴ Więcej zob.: M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 62–71.

⁶⁵ LYA, FR 659 Op 2 A 72, Pismo pierwszego naczelnika Zarządu NKGB ZSRR Fitina do komisarza Aleksandra Guzevičiusa w sprawie struktur niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD na Litwie, 5 IX 1944 r., k. 16–18.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ P. Stankeras, *Lietuviu policija...*, s. 143; A. Chmielarz, *Kolaboracja z okupantem niemieckim w Polsce i na Litwie* [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk 2003, s. 24.

ozasa Ambrazevičiaus litewski aparat bezpieczeństwa, podporządkowany szefowi Sipo i SD, z niewielkimi modyfikacjami przetrwał całą okupację niemiecką. Odtworzone 24 czerwca 1941 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych składało się z trzech departamentów: bezpieczeństwa, policji i więziennictwa. Po zlikwidowaniu Rządu Tymczasowego departament policji został przemianowany na Wydział Litewskiej Policji Bezpieczeństwa (Sauguma)⁶⁸, któremu podporządkowano policję kryminalną. Najważniejszymi zadaniami Sauguma była walka z komunistami i polskim podziemiem. Sauguma składała się z urzędu centralnego znajdującego się w Kownie oraz podległych jej sześciu urzędów okręgowych: w Kownie, Wilnie, Szawlach, Poniewieżu, Mariampolu i Wiłkomierzu. W samej policji pracowało ok. 400 osób, w tym 250 w centrali w Kownie. Urzędy okręgowe dzieliły się na rejon. Miejskie oddziały rejonowe nie brały udziału w prowadzeniu śledztw, a do ich zadań należało jedynie zbieranie informacji o mieszkańcach i przekazywanie ich do odpowiednich komisariatów. Litewska policja bezpieczeństwa składała się z siedmiu wydziałów, zwanych komisariatami: Wydział I – wartowniczy, Wydział II – ogólny, Wydział III – informacji i ewidencji, Wydział IV – walki z komunistami, Wydział V – polski, Wydział VI – mniejszości narodowych, Wydział VII – śledzenia zewnętrznego⁶⁹.

Sauguma w okręgu wileńskim⁷⁰ została podzielona na siedem rejonów. Tak silna obsada okręgu wileńskiego była zrozumiała ze względu na działalność organizacji patriotycznych skupiających Polaków oraz oddziałów partyzanckich i grup dywersantów. Zwalczanie przez litewską policję bezpieczeństwa komunistów i podziemia polskiego było zgodne z zadaniami przydzielonymi jej przez Niemców. W lutym 1942 r. w okręgu wileńskim w litewskich strukturach policyjnych zatrudnionych było 103 funkcjonariuszy bezpieczeństwa⁷¹. Funkcję naczelnika w latach 1941–1944 pełnił Aleksandras Lileikis⁷², jego zastępcą był Kazys Gimžauskas⁷³. Funkcję naczelnika Wydziału I – polskiego –

⁶⁸ J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku)* – *Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars” 1995, nr 3, s. 51.

⁶⁹ LYA, Sprawa karna nr P-16005-L.1, t. 1, Książka telefoniczna departamentu bezpieczeństwa, Kowno 1943, s. 1; LYA, Sprawa karna nr 19542/3 B. Šatasa, k. 111–113; LYA, Sprawa karna nr P-16005-L.1, t. 1, Protokół przesłuchania świadka J. Gruszysa, 19 II 1945 r., *passim*; AIPN, 184/53 (L II/53/F), Protokół przesłuchania świadka J. Czepukaitisa, 17 II 1945 r., k. 71–73.

⁷⁰ LCVA, FR 681 Ap 2 B 40, Zasady organizacji Litewskiej Policji Bezpieczeństwa w okręgu wileńskim, b.d., s. 2.

⁷¹ LCVA, FR 972 Ap 1 A 535, Lista wypłat dla okręgu wileńskiego Policji Bezpieczeństwa za luty 1942 r., k. 45–49.

⁷² Aleksandras Lileikis (ur. 10 VII 1907 r. w Poprudzie k. Szawli w okręgu kowieńskim, zm. 27 IX 2000 r. w Wilnie) – był zawodowym oficerem Sauguma od 1929 r.; przed wojną służył jako zastępca szefa w okręgu Mariampol, został przeniesiony do Wilna jako zastępca szefa po oddaniu miasta Litwie przez władze sowieckie w 1939 r. W czerwcu 1940 r., gdy Sowieci przejęli kontrolę nad Litwą, uciekł do Niemiec i poprosił o obywatelstwo niemieckie, ale jego wniosek nie został rozpatrzony do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 r. W sierpniu 1941 r. został mianowany naczelnikiem okręgu wileńskiego. W 1944 r. uciekł do Niemiec, po wojnie wyemigrował do USA. Prokuratura Generalna Republiki Litewskiej wszczęła przeciwko niemu sprawę karną z art. 18 cz. 6 kk RL i art. 1 ustawy RL „W sprawie odpowiedzialności za ludobójstwo ludności Litwy”. Zmarł na atak serca w wieku 93 lat w klinice Uniwersytetu Wileńskiego (LCVA, F 337 Ap 17 L 2741, Spis pracowników Policji Litewskiej, styczeń 1937 r.; BDC, Prośba o udzielenie niemieckiego obywatelstwa Aleksandrasowi Lileikisowi; LYA, FK 1 Ap 46 B 1189, Sprawa Aleksandra Lileikisa, k. 72; *Nie odpowie za Holocaust*, „Gazeta Wyborcza”, 28 IX 2000).

⁷³ Kazys Gimžauskas (ur. 9 I 1908 r. w Kuprach, pow. święciański, data śmierci nieznana) – w 1929 r. ukończył gimnazjum im. Piotra Skargi w Wilnie i został powołany do wojska polskiego. Służąc tam, prowadził misję szpie-

pełnił komisarz kryminalny Aleksandras Babravičius⁷⁴, Wydziałem II – mniejszości narodowych – kierował Kazys Purvinis, Wydziałem III – informacji i ewidencji – Juozas Brazis, a Wydziałem IV – śledzenia zewnętrznego – Jonas Bukauskas⁷⁵.

W latach niemieckiej okupacji litewska policja działała względnie samodzielnie. Miała nawet prawo rozpatrywania niektórych spraw karnych we własnym zakresie, ale tylko w przypadkach, gdy nie były one przekazywane do sądów i otrzymały aprobatę dowódcy SD. Jedynie w wyjątkowych sytuacjach, dotyczących zwłaszcza obywateli niemieckich lub narodowości żydowskiej, cały zebrany w trakcie dochodzenia materiał dowodowy był przekazywany funkcjonariuszom niemieckim. Z każdego przesłuchania prowadzonego przez funkcjonariuszy litewskich w areszcie lub więzieniu do Centrali Sicherheitspolizei und SD Litauen w Kownie były nadsyłane sprawozdania z czynności śledczych przetłumaczone na język niemiecki⁷⁶. Zgromadzenie wystarczającej liczby dowodów obciążających w sprawach wymagało pracy wielu osób. Wśród nich bardzo istotną rolę odgrywali konfidenti i donosiciele. Jak zeznał naczelnik Wydziału III Juozas Brazis, szczególnie ten wydział Litewskiej Policji Bezpieczeństwa zajmował się zbieraniem danych o osobach uznanych za niebezpieczne dla kształtującej się władzy, czyli o komunistach, członkach organizacji sowieckich i polskich. Tu również powstawały kartoteki osób uznanych za wrogie wobec istniejącej władzy. Z wydziałem informacji i ewidencji ściśle współpracowały wydziały śledcze oraz wydziały do walki z komunistami i mniejszościami narodowymi. Te wydziały również miały dobrze zorganizowaną siatkę wywiadowczą. Metody pracy tajnych agentów litewskiej policji bezpieczeństwa, rozpracowujących polskie podziemie, przedstawił Bronius Gieczisas podczas przesłuchania przez śledczego II Wydziału Śledczego MGB LSRR lejtnanta Pakalnisa. Na pytanie: „Na czym polegały metody pracy wywiadu Saugumas?” – odpowiedział: „Były one następujące: osobę, którą wskazywał pracownik litewskiej policji bezpieczeństwa, pod niewinnym pozorem, obserwowało dwóch wywiadowców. Jeden z nich, który szedł z tyłu, trzymał się bliżej obiektu, drugi, który szedł po drugiej stronie ulicy, trzymał się dalej. Obserwowane osoby miały nadawane przez nas kryptonimy, po zakończeniu obserwacji przychodziliśmy do mieszkania konspiracyjnego i pisaliśmy raporty dla naczelnika litewskiej policji bezpieczeństwa o wynikach obserwacji. Raporty oddawaliśmy naczelnikowi Wydziału Wywiadu Jonasowi Bukauskasowi, który je przekazywał Saugumie. Osobiście nie chodziliśmy do siedziby Saugumy”⁷⁷.

gowską na rzecz Litwy. W 1930 r. uciekł z polskiego wojska i rok później wstąpił do szkoły wojskowej w Kownie. Do 1939 r. mieszkał w Olicie, gdzie pełnił funkcję naczelnika rejonowego litewskiej policji. W okresie pierwszej okupacji sowieckiej był więziony. Od 1941 r. pełnił funkcję zastępcy naczelnika litewskiej policji bezpieczeństwa do opieki nad więźniami szczególnie „Apigardos” (AIPN, 184/53 (L II/53/F), Protokół przesłuchania świadka J. Czepukaitisa, 17 II 1945 r., k. 62).

⁷⁴ Aleksander Babravičius do 1939 r. mieszkał i pracował w Kownie, a następnie pełnił funkcję naczelnika rejonowego litewskiej policji w Szakach, współpracował z Niemcami (AIPN, 184/53 (L II/53/F), Protokół przesłuchania świadka J. Czepukaitisa, 17 II 1945 r., k. 62).

⁷⁵ Jonas Bukauskas, ur. w 1915 r. w gm. Poswol (LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Protokół przesłuchania świadka Jonasa Bukauskasa, 15 II 1984 r., k. 36–42).

⁷⁶ AIPN, 483/8, Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und SD Litauen, Protokoły przesłuchań członków nielegalnych organizacji polskich, 1942–1943, s. 1–54.

⁷⁷ OKGd, S 1/00/Zn, t. 51, Protokół przesłuchania oskarżonego Broniusa Gieczisasa, 9 IX 1947 r., s. 10071.

Organizacja i funkcjonowanie więzienia na Łukiszkach i aresztu śledczego przy ul. Ofiarnej

Infrastruktura zabudowy więziennej Łukiszek

W okresie okupacji niemieckiej nie zmieniła się zewnętrzna infrastruktura łukiskiego więzienia. Nie dobudowano żadnych nowych budynków, a istniejących nie modernizowano. Pomimo upływu trzydziestu lat od powstania więzienia, nadal posterunki na wieżach krańcowych nie miały sygnalizacji ostrzegawczej, która byłaby widziana z pokoju dyżurnego zastępcy naczelnika, odpowiedzialnego za podjęcie działań w razie sytuacji wyjątkowej na terenie jednostki. W celu szybkiego powiadomienia o zaistniałym zagrożeniu używano ciągle jeszcze gwizdka policyjnego.

Wewnątrz kompleksu więziennego wszystkie 4 bloki były chronione przez 56 posterunków straży wewnętrznej – 49 posterunków było usytuowanych przy celach, a 7 przy wejściach do bloków i korytarzy. Łączność telefoniczna wewnątrz więzienia była zainstalowana jedynie na posterunkach przy celach więźniów skazanych na najwyższy wymiar kary. Węzienie było skanalizowane i podłączone do miejskich wodociągów. Toalety znajdowały się jedynie w budynkach ceglanych. Nie było toalet zewnętrznych. Rewizje osobiste więźniów odbywały się w pokoju przyjęć doprowadzonych. W odrębnym pomieszczeniu, znajdującym się w budynku drugiego bloku, mieściły się pokoje przeznaczone do fotografowania i daktyloskopii. Węzienie w okresie niemieckiej okupacji nie dysponowało specjalnym pokojem dla odwiedzających oraz pomieszczeniem do przekazywania paczek żywnościowych. Paczki były podawane przez okienko przy bramie i przenoszone przez odbierających je funkcjonariuszy do magazynu⁷⁸.

W obrębie kompleksu więziennego znajdował się specjalny budynek administracyjny usytuowany po lewej stronie od bramy głównej. W nim ulokowany był pokój dyżurnego zastępcy naczelnika. Odprawa zmian wartowników odbywała się w tzw. pokoju lenińskim, położonym niedaleko dyżurnego zastępcy naczelnika. Kuchnia więzienna z pełnym zapleczem gastronomicznym również nie była remontowana od czasu powstania kompleksu. Z uwagi na wykorzystywanie do pracy w kuchni więźniów, noże, siekiery i tasaki – niezbędne w pracach kuchennych – były zamykane na klucz w służącej do tego specjalnej szafie.

Więźniowie małoletni byli osadzeni w pierwszym pawilonie. Znajdował się on naprzeciwko bramy głównej więzienia, tak że przez okna było widać wyjeżdżające transporty. W tym samym bloku zorganizowano szpital więzienny, na który przeznaczono osiemnaście sal. Szpital był jedynym miejscem na Łukiszkach, z którego udawało się więźniom uciec⁷⁹.

W niewielkiej odległości od drugiego pawilonu znajdowała się betonowa ściana, pod którą w latach 1941–1944 przeprowadzane były egzekucje. Świadkowie wspominają, że do tego miejsca prowadzono więźniów z rękami skrupowanymi z tyłu⁸⁰.

⁷⁸ Podane wyposażenie cel oparto na danych z 1946 r., przy których znajdowała się adnotacja, że od okresu rządów niemieckich niewiele się w więzieniu zmieniło (LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD – UNKWD LSRR za I 1946 r., k. 36–42; LYA, FK-1 Ap 2 B 28, k. 36–42).

⁷⁹ LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD – UNKWD LSRR za I 1946 r., k. 36–42; LYA, FV-139 Ap 2 B 39 a, Dokumentacja więzienia na Łukiszkach w Wilnie, VI 1941 – VI 1944 r., k. 1–60.

⁸⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Mieczysława Szkierela, 18 I 1992 r., s. 800–801.

W bloku nr 3 znajdowała się łaźnia, w której w ciągu godziny mogło się umyć stu osadzonych. Więzienie było wyposażone również we własną komorę dezynfekcyjną zaopatrzoną w lampę jarzeniową, zdolną do zdezynfekowania osiemdziesięciu kompletów ubrań w ciągu godziny. W tym bloku znajdowała się także pralnia⁸¹.

Po doprowadzeniu do więzienia aresztanci byli wprowadzani początkowo do odrutowanych klatek, zwanych w żargonie więziennym „cygankami”, i tam pozostawiali do wyznaczenia im celi. Klatki montowano w rogach korytarza, wykorzystując w tym celu dwie boczne ściany. Uwięziony siedział lub kucał na betonowym stopniu. W przypadku aresztowań zbiorowych wyznaczano na dolnych kondygnacjach cele dla oczekujących. Pomieszczenia dla więźniów znajdujące się w piwnicy miały niskie, gotyckie sklepienie, a ich mury były bardzo grube. Pod sufitem znajdowało się małe, zakratowane i osłonięte blachą okno, które było głęboko osadzone w ścianie. Parapety były spadziste. Pod oknem wzdłuż ściany, kilkanaście centymetrów nad podłogą, przebiegała gruba rura grzewcza, która przebiegała obie boczne ściany celi. Przez szpary wokół rury dochodziły odgłosy z sąsiednich pomieszczeń⁸². Ściany, pomalowane niegdyś olejną farbą na kolor ciemnozielony, w tamtym czasie były pokryte gęstą siatką wrytych lub napisanych ołówkami informacji, pozostawionych przez więźniów przetrzymywanych tutaj w okresie wszystkich wcześniejszych okupacji. Są to niekiedy ostatnie słowa ludzi skazanych na śmierć, ich wołanie rozpacz i pożegnania. Bohdan Mirakowski, osadzony w małej piwnicznej celi nr 17, wspominał, że na ścianach znajdowały się już częściowo pozacierane napisy, ale jeden z nich był bardzo dobrze czytelny: „jutro, 12 maja 1942 roku zostaniemy rozstrzelane wraz z grupą uczniów wileńskich – siostry Popinigis”⁸³. W celi nr 27, do której Mirakowski został po jakimś czasie przeniesiony, również znajdował się dobrze zachowany napis dotyczący tego samego dnia egzekucji: „12 maja 1942 roku zostaniemy wraz z grupą uczniów wileńskich rozstrzelani [podpis nieczytelny]”⁸⁴.

Drzwi na korytarzach więziennych oraz do cel i karcerów były wyposażone w zamki typu więziennego. 80 proc. drzwi cel miało lufciki służące do podawania posiłków i wizjery, a prawie każda – oszklony otwór okienny o wymiarach 12 × 30 cm. Okna cel były zabite blachą lub zasłonięte zawieszoną na zewnątrz skrzynką drewnianą bez górnej ścianki i tylko przez dolne i górne otwory docierało trochę światła. Pod sufitem znajdowała się w drucianej osłonce żarówka, która paliła się przez całą dobę. Jedynie w 21 spośród 462 cel znajdowały się ruchome żelazne łóżka. W 344 celach były łóżka stałe, przymocowane do ściany lub podłogi, w 30 celach znajdowały się łóżka dwupiętrowe drewniane, a w 67 celach (41 pojedynczych i 26 ogólnych) nie było ani łóżka, ani pryczy.

Więzienie na Łukiszkach miało dodatkowo specjalny niewielki blok śledczy, utworzony w pierwszym gmachu po prawej stronie, tuż za bramą główną. Mieściło się w nim 12 pokoi

⁸¹ LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD – UNKWD LSRR za I 1946 r., k. 36–42.

⁸² J.E. Wilczur, *Wileński pierścień śmierci. Dramatyczne dzieje Wilna i Ziemi Wileńskiej 1939–1945*, Warszawa 2012, s. 59; OKGd, S 1/00/Zn, t. 29, Pismo Bohdana Mirkowskiego, 9 VII 2001 r., s. 5782–5795.

⁸³ Siostry Popinigis vel Poppingis, Stanisława i Helena, zostały aresztowane za działalność w Związku Wolnych Polaków 21 XI 1941 r. Obie zostały rozstrzelane w Ponarach 12 V 1942 r. (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 236; OKGd, S 1/00/Zn, t. 29, Pismo Bohdana Mirkowskiego, 9 VII 2001 r., s. 5782–5795).

⁸⁴ 12 V 1942 r. w Ponarach zostało rozstrzelanych 45 członków Związku Wolnych Polaków, wśród nich m.in.: przywódca ZWP i redaktor „Za Naszą i Waszą Wolność” Jan Kazimierz Mackiewicz „Konrad”, pracownik społeczny Komitetu Pomocy dla Uchodźców Wojennych, redaktor „Za Naszą i Waszą Wolność” Stanisław Feliks Ryński „Erazm” (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 338–339; OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Bohdana Mirkowskiego, 28 XI 2000 r., s. 926–927; Archiwum Wschodnie, II/2838, Relacja Feliksa Skrzyńskiego, s. 1–10).

przeznaczonych do przesłuchań. Więźniowie byli prowadzeni do śledczych z celi korytarzem do zakratowanego, okrągłego holu, a stamtąd krętymi schodami na ostatnie piętro, gdzie wznosiła się nad nimi kopuła dawnej cerkwi. Poniżej balustrady okalającej balkon, tuż pod kopułą znajdowała się drucziana siatka, uniemożliwiająca samobójczy skok. W celach przesłuchań poza taboretami dla więźnia, krzesłem dla przesłuchującego i stołem z lampką było pusto. O brutalności prowadzonych tutaj badań świadczyły widoczne na ścianie brunatne plamy krwi. Poza murami kompleksu więziennego, w odległości 100–200 m znajdował się hotel przeznaczony dla personelu nadzorującego, który mógł pomieścić od 95 do 100 osób⁸⁵.

Infrastruktura zabudowy aresztu śledczego przy ul. Ofiarnej

W wybudowanym w 1890 r. trzykondygnacyjnym gmachu byłego Sądu Okręgowego i Grodzkiego w Wilnie, mieszczącym się na rogu ul. Ofiarnej (budynek nr 2) i Giedymina (dom nr 36), w okresie okupacji niemieckiej swoje siedziby i areszty miały Sicherheitspolizei, Gestapo i Kripo. Wejścia do budynku usytuowane były od strony trzech ulic: główne od ul. Mickiewicza (Giedymina), od Ofiarnej (Aukų) i 3 Maja (Vasario). Fundament budynku stanowiły wielkie morskie głazy. Mury zewnętrzne gmachu zbudowane były z cegły i kamienia, a ich grubość oscylowała pomiędzy 100 a 180 cm. Budynek był otynkowany i pokryty białą farbą. Wewnętrzne ściany były ceglane o grubości od 70 do 90 cm. Na najniższej kondygnacji znajdowały się cele dawnego aresztu sądowego. Było to ogółem 58 pomieszczeń. W trakcie kolejnych okupacji miejsc odosobnienia przybywało i znajdowały się one już nie tylko w piwnicach, ale też na pierwszej kondygnacji. Łączna powierzchnia użytkowa przeznaczona na cele wynosiła 882,85 m kw. Policja niemiecka przystosowała dodatkowo część pokoi administracyjnych dla celów więziennych. Cele od numeru 52 do 58 zostały wyłączone z funkcji penitencjarnych. Były to pokoje nieprzystosowane do przetrzymywania więźniów objętych postępowaniem śledczym, gdyż nie było możliwości wprowadzenia tam odpowiedniego reżimu i dozoru. W tych pomieszczeniach została zorganizowana prowizoryczna łóżnia, magazyny odzieżowe i żywnościowe. Zatem areszt faktycznie dysponował 52 celami, w których mogło być więzionych ok. 350 osób. Teoretycznie odpowiadało to normie 2,5 m kw. na osobę. W praktyce cele były przepełnione i nikt nie przestrzegał zaplanowanych standardów przetrzymywania osadzonych⁸⁶.

Tabela nr 2. Wymiary poszczególnych cel znajdujących się w areszcie śledczym przy ul. Ofiarnej

Numer celi	Kubatura
Cela nr 1	15,60 m kw.
Cela nr 2	15,60 m kw.

⁸⁵ OKGd, S 1/00/Zn, t. 29, Pismo Bohdana Mirkowskiego, 9 VII 2001 r., s. 5782–5795; T. Balbus, „Korab”. *Wilniuk klasyczny*, Wrocław 2012, s. 339.

⁸⁶ LYA, K-1 Ap 13 B 2, Notatka informacyjna do planu więzienia wewnętrznego MGB LSRR w Wilnie sporządzona przez naczelnika więzienia wewnętrznego ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 40–41.

Numer celi	Kubatura
Cela nr 3	38,40 m kw.
Cela nr 4	13,12 m kw.
Cela nr 5	5,13 m kw.
Cela nr 6	6,13 m kw.
Cela nr 7	7,13 m kw.
Cela nr 8	29,28 m kw.
Cela nr 9	12,20 m kw.
Cela nr 10	13,00 m kw.
Cela nr 11	33,64 m kw.
Cela nr 12	13,18 m kw.
Cela nr 13	16,47 m kw.
Cela nr 14	14,40 m kw.
Cela nr 15	15,25 m kw.
Cele nr 16 i 17	15,00 m kw.
Cela nr 18	18,90 m kw.
Cela nr 19	16,77 m kw.
Cele nr 20, 21, 22, 23, 24	15,00 m kw.
Cela nr 25	5,25 m kw.
Cela nr 26	51,00 m kw.
Cela nr 27	15,38 m kw.
Cela nr 28	13,12 m kw.
Cele nr 29 i 30	13,00 m kw.
Cela nr 31	7,13 m kw.
Cela nr 32	13,70 m kw.
Cela nr 33	13,00 m kw.
Cela nr 34	15,38 m kw.
Cela nr 35	37,00 m kw.
Cele nr 36, 37, 38, 39	15,00 m kw.

Numer celi	Kubatura
Cela nr 40	9,60 m kw.
Cele nr 41, 42, 43	9,80 m kw.
Cela nr 44	9,60 m kw.
Cela nr 45	9,45 m kw.
Cele nr 46, 47, 48, 49	9,40 m kw.
Cele nr 50 i 51	8,40 m kw.
Cela nr 52	18,00 m kw.
Cela nr 53	16,80 m kw.
Cele nr 54 i 55	18,00 m kw.
Cele nr 56 i 57	16,50 m kw.
Cela nr 58	17,58 m kw.

Źródło: LYA, K-1 Ap 13 B 2, Notatka informacyjna do planu więzienia wewnętrznego MGB LSRR w Wilnie sporządzona przez naczelnika więzienia wewnętrznego ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 40–41.

Cele dla tymczasowo aresztowanych znajdowały się na najniższej kondygnacji gmachu. W okresie niemieckiej okupacji w celi oznaczonej nr. 31, po lewej stronie po zejściu na poziom piwniczny, został utworzony niewielki karcer, który nie był oświetlony. Wewnątrz tej specjalnej celi znajdowało się jedynie betonowe siedzisko na wysokości ok. 80 cm nad ziemią. Pozostałe pomieszczenia aresztu usytuowanego na najniższej kondygnacji znajdowały się po obu stronach wąskiego korytarza liczącego ok. 200 m i mogły pomieścić kilkunastu aresztowanych. Podłogi w izbach były drewniane, a na korytarzu częściowo pokryte płytami betonowymi i cementem wylewowym.

Drzwi prowadzące do cel były drewniane, bez okuć żelaznych, o grubości 6,6 cm. Otwierały się one w stronę korytarza. Wszystkie drzwi były zaopatrzone w wzierniki, przez które można było bardzo dobrze obserwować wnętrze celi. Miały one też wmontowane żelazne, otwierane na zewnątrz okienka o wymiarach 40 na 30 cm, służące do podawania posiłków. Każde okienko w drzwiach było zamykane na żelazne zasuwę.

Okna w celach, jak również na korytarzach, miały podwójne ramy wzmocnione żelaznymi kratami i oszklone szkłem matowym lub zwykłym. Kraty chroniące okna były wmurowane od zewnątrz w ceglany mur i miały grubość 16 mm, a otwór między prętami wynosił 26 × 12 cm. Niektóre okna dodatkowo od zewnątrz były chronione ceglanym zadaszeniem. W 21 celach o zaokrąglonym rygorze oprócz zwykłych krat okiennych wmontowano jeszcze od strony wewnętrznej drugie kraty przenośne. Okna 50 cel wychodziły na ul. Ofiarną, a pozostałych na dziedziniec. W prawie każdej celi znajdowały się piece, stanowiące jedynie rodzaj ozdoby, ponieważ ostatni raz były używane w okresie

międzywojennym⁸⁷. Budynek dodatkowo mógł być ogrzewany centralnie. Kaloryfery były zainstalowane we wnękach przy oknach przykrytych metalową siatką. Aresztanci jednak nie korzystali z takich luksusów, w celach panował zawsze chłód.

Wszystkie cele były wyposażone w prycze i przymocowane do podłogi stoły. Dodatkowo w każdej celi umieszczono żelazne kubły przeznaczone na nieczystości⁸⁸. Ściany były pomalowane olejną farbą. Podobnie jak w łukiskim więzieniu, również tutaj osadzeni chcieli pozostawić po sobie ślad. W wielu celach przetrzymywane tam osoby wydrapywały na ścianach lub pisały ołówkami, kredkami informacje o swoim losie. Obok napisów widnieją różne rysunki, daty, kreski, inicjały i inne znaki zrozumiałe jedynie dla ich autorów. W pierwszej celi piwnicznej, po prawej stronie od zejścia schodami, na ścianie został napisany ołówkiem tekst: „10 VIII 1943 polowanie na pluskwy zabito 2000 z górą Pan Leśniczy z [nazwa miejscowości nieczytelna] Org. Todt Majster samochodowy”. W innych pomieszczeniach można przeczytać wyryte napisy: „Niech żyje Polska” i „Wywoź nas na Ponary”⁸⁹. Zapiski te eksponowane są również obecnie w znajdującym się w tym miejscu Muzeum Ofiar Ludobójstwa (Genocido Aukų Muziejus)⁹⁰.

W okresie okupacji niemieckiej teren wokół aresztu przez całą dobę ochraniały dwuosobowe patrole członków wileńskiego oddziału specjalnego⁹¹. Dziedziniec ogrodzony był drewnianym płotem o wysokości 3 m, a na górze dodatkowo wzmocniony zasiekami długości ok. 1 m z drutu kolczastego.

Kuchnia aresztu znajdowała się poza obrębem bloku więziennego, na jednym z wewnętrznie wydzielonych dziedzińców w parterowym budynku. Areszt był również zaopatrzony w ceglana komorę dezynfekcyjną i jarzeniową – suchą, która mogła poddać dezynfekcji dwadzieścia kompletów bielizny w ciągu godziny. Obie komory znajdowały się w budynku przy kuchni.

W areszcie przy ul. Ofiarnej znajdowała się również łazienka z 6 prysznicami, z możliwością umycia się 20 osób w ciągu godziny. Woda do łazni była doprowadzana z wodociągów miejskich. Areszt był całkowicie skanalizowany, ale znajdowało się w nim jedynie pięć toalet usytuowanych na korytarzach przeznaczonych dla aresztantów. Jak już wspomniano, więźniowie na co dzień korzystali z *paraszy*. Cele i korytarze były oświetlane elektrycznie z instalacji podtynkowej. Lampy znajdowały się we wnękach nad drzwiami do cel i osłonięte były metalowymi koszykami drucianymi. Pokoje przesłuchań znajdowały się

⁸⁷ LYA, FK-1 Ap 13 B 3, Księga dokumentacji więzienia wewnętrznego Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego LSRR sporządzona przez ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 56–64; S. Zawistowski, *Na Saratowskim szlaku. Wspomnienia z czasów wojny i obozów sowieckich (1939–1948)*, Gdańsk 2010, s. 48–54.

⁸⁸ LYA, FK-1 Ap 13 B 3, Księga dokumentacji więzienia wewnętrznego Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego LSRR sporządzona przez ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 56–64.

⁸⁹ Jedną z pierwszych osób aresztowanych przez Rosjan po wycofaniu się Niemców i umieszczonych w areszcie na ul. Ofiarnej była Stanisława Helena Logutko. Została zatrzymana za działalność brata w strukturach AK. Razem z nią aresztowano ich matkę. Po latach zeznała, że na murach w celach aresztu na Ofiarnej było wyrytych wiele napisów (OKGd, S 97/01/Zk, t. 30, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Jackowskiej, 30 V 2006 r., s. 5968–5972).

⁹⁰ Od 1992 r. w budynku aresztu przy ul. Ofiarnej 2 w Wilnie (obecnie Aukų g. 2a) znajduje się Muzeum Ofiar Ludobójstwa (The Museum of Genocide Victims). Na najniższej kondygnacji udostępnione są dla zwiedzających cele. Napis został rozszyfrowany przez autorkę.

⁹¹ LYA, FK 1 Ap 58 B 433/9/3, Protokół przesłuchania zatrzymanego Bronisława Żelwisa, 31 VII 1944 r., k. 14–16; SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Jonasa Tumasa, 22 X 1969 r., b.p.

na trzecim piętrze budynku, do którego prowadziła klatka schodowa ogrodzona siatką⁹². Do konwoju jednego więźnia na przesłuchanie wykorzystywano dwóch nadzorców. Do tych pokoi doprowadzano również na przesłuchania osadzonych z Łukiszek.

Personel więzienny

Litwa Wschodnia, wraz z Wilnem, w pierwszych dniach niemieckiej okupacji znalazła się pod jurysdykcją Wojennej Komendantury Polowej Miasta Wilna. Naczelnikiem komendantury wojennej w Wilnie został mianowany płk Zehnpfening. Z inicjatywy szefa Einsatzgruppe C SS-Brigadeführera i Generalmajora der Polizei Otto Rascha, wkraczające na tereny kresów północno-wschodnich oddziały grupy armii „Środek” otrzymały rozkaz przejścia sowieckich więzień i przetrzymywanych w nich więźniów politycznych. Z uwagi na to, że wraz z Armią Czerwoną z Wileńszczyzny uciekł również sowiecki personel więzienny, niemiecka administracja wojskowa wkraczająca na te tereny początkowo osobiście sprawowała nadzór nad więzieniami, a następnie przekazała te kompetencje czasowo Hilfspolizei (HiPo), do czasu powołania niemieckich sił bezpieczeństwa. HiPo bardzo szybko zajęła się werbowaniem personelu wartowniczego do służby więziennej. W pierwszym okresie funkcjonariusze zatrudnieni w więzieniach rekrutowali się z członków pomocniczych oddziałów litewskich, łotewskich i białoruskich utworzonych przez Niemców.

W samym Wilnie w okresie okupacji niemieckiej funkcjonowało kilka więzień. Były to jednostki penitencjarne o różnej wielkości. Więzienie przy ul. Ponarskiej działało od 1938 r. i było początkowo przeznaczone wyłącznie dla kobiet. W okresie okupacji niemieckiej byli w nim przetrzymywani również sowieccy jeńcy wojenni, a do szpitala więziennego byli kierowani lekko ranni z Łukiszek. Kolejne placówki to: Więzienie Stefańskie, zwane tak od położonego niedaleko kościoła św. Stefana, więzienie na Antokolu, więzienie dla kobiet w dzielnicy Nowostrojka koło Wilczej Łapy, wewnętrzne więzienie litewskiej policji kryminalnej przy ul. Świętojańskiej, więzienie gestapo przy ul. Rossa 4 oraz areszt policyjny przy ul. Ofiarnej. Warto wspomnieć, że w miejscowościach Zadary i Nowy Dwór zostały dodatkowo utworzone obozy pracy dla Polaków, a Litwini nawet wysuwali propozycje utworzenia w większych miastach gett przeznaczonych dla Polaków⁹³.

Największym więzieniem w Wilnie było więzienie ciężkich robót na Łukiszkach (Vilniaus Sunkiųjų Darbų Kalėjimo), zwane też ciężkim więzieniem (Zuchthaus Lukischki). Jednorazowo mogło pomieścić 1048 więźniów, z tym że często było ich zdecydowanie więcej. Funkcję zarządcy więzienia łukiskiego od 24 czerwca 1941 r. pełnił Litwin o nazwisku Miczulis (w okresie drugiej sowieckiej okupacji Wilna był zastępcą zarządcy więzienia). Od 1 września 1942 r. kapłanem więzienia i być może kwatermistrzem był Juozas Baltramonaitis. Do jego zadań należała posługa kapłańska w parafii więziennej. Pełniąc funkcje kapłańskie, troszczył się również o zdobycie dodatkowej żywności dla osadzonych. Wśród litewskiego personelu więziennego, który pracował nadal w dniu

⁹² LYA, FK-1 Ap 13 B 3, Księga dokumentacji więzienia wewnętrznego Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego LSRR sporządzona przez ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 36–64.

⁹³ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/I-30, s. 111.

wkroczenia Niemców, byli m.in.: lekarz Aleksandras Babravičius, felczerzy Świdurski i Kaolis Utkas, kierownik działu gospodarczego Andriuszys, pracownicy kancelarii Jurgis Slewe i Aleksas Szerutis, księgowi Alfás Brazgulis i Juozas Žilionis (pracujący od 1938 r.) oraz 42 nadzorców więziennych⁹⁴. Na początku okupacji niemieckiej ważniejsze stanowiska w kierownictwie więzienia często były obsadzane nowymi osobami. 1 lipca 1941 r. naczelnikiem został Kazys Augustinavičius (ponownie naczelnik od 16 stycznia 1942 r.), jego zastępcą Jonas Grunskis. Wymieniono również personel pomocniczy i administracyjny (pełny wykaz zob.: Aneksy 1–5). Władze niemieckie znacznie rozszerzyły zakres stanowisk administracyjnych w więzieniu, zatrudniając: sekretarzy, maszynistki, rachmistrzów, tłumaczy, pracowników apteki, dentystów, fotografów i rzemieślników. Za ledwie miesiąc później, 6 sierpnia 1941 r., funkcję naczelnika sprawował już Juozas Ugienskis, na stanowisku zastępcy pozostał Grunskis. Uposażenie pracowników było bardzo różnorodne, od 1300 rubli dla zarządcy więzienia, przez 850 rubli dla lekarza, do za ledwie 325 rubli dla nadzorców. Z powodu bardzo niskich zarobków strażnicy nagminnie przyjmowali łapówki od rodzin więźniów⁹⁵.

Przez cały okres okupacji niemieckiej administracja więzienna wielokrotnie zwracała uwagę położonym na niedobór kadr. Szczególnie trudne było sprawowanie właściwego nadzoru nad osadzonymi, gdy byli oni wyprowadzani do prac poza gmach Łukiszek. Na przykład 4 lipca 1943 r. na Łukiszkach przebywało 1200 osób, z czego aż 200 pracowało poza więzieniem. Liczba 95 strażników, pilnujących wszystkich osadzonych, była zdecydowanie niewystarczająca⁹⁶. Pracowników więzień i aresztów obowiązywało ściśle przestrzeganie kodeksu pracy i etyki zawodowej. Z każdym pracownikiem była podpisywana umowa lojalności, która miała zapobiegać przekupstwu strażników. Kary za zerwanie takiej umowy były bardzo surowe, poczynsz od nagany, odsunięcia od obowiązków służbowych, kary więzienia, a skończywszy nawet na karze śmierci. Do ciężkiego naruszenia przez dwóch strażników obowiązków w tym względzie doszło w 1944 r. Obaj zostali oskarżeni o zerwanie umowy lojalności. W piśmie z 28 lutego 1944 r. komendy policji bezpieczeństwa i SD na Litwie, Ekspozytura w Wilnie, sygnowanym podpisem Weissa, do więzienia na Łukiszkach, dotyczącym zwolnienia 29 lutego 1944 r. 28 osób, dwa pierwsze nazwiska to dozorczy więzienni: Jonas Trubilas (zerwał umowę nr 851/44) i Glaudelis Pranas (nie dotrzymał podpisanej umowy nr 851/44). Zostali oni przewiezieni do Ponar i tam straceni⁹⁷. Konsekwencje z powodu zaniedbań w pełnieniu służby poniósł

⁹⁴ LCVA, FR 730 Ap 2 B 15, 24 VI 1941 r., k. 1–3a. Według wykazu sporządzonego przez sekretarza więziennego funkcję nadzorców sprawowali: Vincas Wilkialis, Alfonsas Kurewiczus, Jonas Micewiczus, Alfonsas Žebertavičius, Marcelinas Alsejkas, Jonas Dumskis, Pranas Želwis, Leonas Taczunas, Kazys Jankaskas, Juozas Liepinis, Walerionas Gilis, Balis Paksztas, Juozas Martinionis, Stasys Parulis, Kazys Žemajtis, Stasys Megelinskas, Jonas Łačajtis, Stasys Urbanavičius, Tomas Daweckas, Kazys Jakielajtis, Powilas Paľubinas, Antanas Taraszkievičius, Jonas Basijokas, Stasys Tamoszevičius, Antanas Asevičius, Stasys Aselevičius, Vincas Žvikas, Katinas Adomas, Antanas Slezevičius, Jonas Sacevičius, Pranas Tautkus, Jokubas Semenkovas, Ignas Wajczulonis, Simanas Bakanavičius, Juozas Kaziokonis, Piatras Gudukas, Jonas Kilimantavičius, Silwestras Wieliwis, Stasys Gawienauskas, Władas Pietravičius, Dominikas Symkievičius, Jonas Matulauskas.

⁹⁵ LCVA, FR 730 Ap 2 B 15, k. 65; LCVA, FR 730 Ap 2 B 5, k. 1–4a; LCVA, FR 730 Ap 2 B 15, k. 125; CVA, FR 730 Ap 2 B 15, k. 1 (Wykazy uposażenia pracowników więzienia na Łukiszkach, 1941–1942).

⁹⁶ LCVA, FR 626 Ap 3 B 26, Pismo komisarza generalnego w Kownie do rady rejencji w Kownie dr. Erdman-na, 4 VII 1943 r., k. 98.

⁹⁷ AIPN, GK 318/738, Akta Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, akta w sprawie Jana Borkowskiego, Władysława Butkuna i Józefa Miakiszka, s. 370.

również Viktoras Cicėnas, który od sierpnia 1942 do 25 marca 1944 r. pełnił funkcję dozorczy w areszcie na Ofiarnej, z ramienia litewskiej policji kryminalnej. 25 marca 1944 r. został aresztowany, jak sam twierdził, za pomoc w ucieczce aresztanta i skazany na 2 miesiące więzienia. Po odbyciu kary i usunięciu z listy personelu więziennego został również zwolniony z pracy w policji kryminalnej⁹⁸.

W latach 1941–1944 w areszcie przy ul. Ofiarnej 2 przetrzymywane były osoby, które zostały aresztowane przez cztery różne wydziały policji: niemiecką lub litewską policję bezpieczeństwa, tajną policję bezpieczeństwa i policję kryminalną. Nadzór wartowniczy nad celami położonego w podziemiach aresztu i karcerem sprawowali dodatkowo także członkowie wileńskiego Sonderkommando⁹⁹. W omawianym okresie funkcję naczelnika aresztu pełnił prawdopodobnie Juozas Burneiko, który w latach 1941–1942 był dozorcą w więzieniu przy ul. Świętojańskiej¹⁰⁰. Spośród innych dozorców aresztu policyjnego znane są następujące nazwiska: Viktoras Cicėnas (w latach 1942–1944 był pracownikiem policji kryminalnej¹⁰¹), Kostas Černius (pracownik policji kryminalnej pełniący również funkcję dozorczy aresztu przy ul. Świętojańskiej¹⁰²), Juozas Kasperaitis (1941–1942)¹⁰³, Jonas Kalpokas, Jonas Krikštaponis, Pranskevičius, Antanas Raudonis, Česlovas Senka-Sinkevičius, Valentukevičius, Antanas Visockis¹⁰⁴. Począwszy od 1943 r., w pokojach przesłuchań przy ul. Ofiarnej śledztwa prowadzili również funkcjonariusze policji kryminalnej¹⁰⁵. Po przeprowadzeniu tutaj wstępnego przesłuchania aresztanci albo pozostawali kilka dni w mieszczącym się w piwnicach areszcie, albo byli kierowani do budynku administracyjnego więzienia na Łukiszkach. Konwojowaniem na przesłuchania pomiędzy więzieniem na Łukiszkach a siedzibą gestapo i z powrotem zajmowali się także członkowie wileńskiego oddziału specjalnego. Oni też w dwuosobowych patrolach przez całą dobę pełnili straż zewnętrzną przy budynku na Ofiarnej¹⁰⁶.

⁹⁸ Viktoras Cicėnas (ur. w 1903 r. we wsi Auguciszki, gm. Daugieliszki, pow. uciański) – Litwin o wykształceniu podstawowym, z zawodu cieśla, od sierpnia 1942 do maja 1944 r. pracował na stanowisku policjanta w policji kryminalnej miasta Wilna i jednocześnie pełnił funkcję strażnika w areszcie śledczym przy ul. Ofiarnej 2. W wyroku Trybunału Wojskowego Garnizonu Wileńskiego z 25 I 1945 r. w sprawie Cicėnasa podano, że jeden z więźniów zbiegł wskutek niedopełnienia przez niego obowiązków (LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, Postanowienie o zastosowaniu aresztu wobec Viktorasa Cicėnasa, 3 VIII 1944 r., k. 5; LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, Protokół przesłuchania świadka Viktorasa Cicėnasa, 22 VII 1944 r., k. 11–12; LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, Wyrok w sprawie Viktorasa Cicėnasa, 25 I 1945 r., k. 52–52 *verte*).

⁹⁹ LYA, FK-1 Ap 58 BP-18044, Protokół przesłuchania oskarżonego Jonasa Bukauskasa, 12 X 1946 r., k. 22–23; LYA, FK-1 Ap 58 B 433/9/3, Protokół przesłuchania zatrzymanego Bronisława Żelwisa, 29 VII 1944 r., k. 11–13a.

¹⁰⁰ LYA, FK-1 Ap 58 B 5733/3, Sprawa karna Juozasa Burneiko, 1944 r., k. 2, 13, 53.

¹⁰¹ LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, Sprawa karna Viktorasa Cicėnasa, 25 I 1945 r., k. 5, 11, 52.

¹⁰² LYA, FK-1 Ap 58 BP-19540, Sprawa karna Kostasa Černiusa, 10 X 1951 r., k. 4, 21, 22, 225.

¹⁰³ LYA, FK-1 Ap 58 B 11046/3, Sprawa karna Juozasa Kasperaitisa, 29 XI 1946 r., k. 4, 59.

¹⁰⁴ LYA, FK-1 Ap 8 B 1, k. 11; LYA, FK-1 Ap 58 BP-19540, k. 22; LYA, FK-1 Ap 58 B 5733/3, k. 1, 19; LYA, FK-1 Ap 8 B 1, k. 11; LYA, FK-1 Ap 58 BP-19540, k. 22; LYA, FK-1 Ap 58 BP-19540, k. 22; LYA, FK-1 Ap 58 B 11046/3, k. 42.

¹⁰⁵ LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, k. 5, 11, 52; LYA, FK-1 Ap 58 B 11046/3, k. 42; LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, k. 30; H. Pasierbska, *Wileńskie Łukiszki...*, s. 13; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 146. Po wkroczeniu wojsk sowieckich w lipcu 1944 r. do Wilna w budynku tym została zorganizowana siedziba NKWD LSR. Piwnice nadal wykorzystywano jako areszt. Zwiększono jednak wówczas liczbę cel do 62. Od 1959 r. funkcjonował w tym miejscu izolator śledczy KGB.

¹⁰⁶ LYA, FK 1 Ap 58 B 433/9/3, Protokół przesłuchania zatrzymanego Bronisława Żelwisa, 31 VII 1944 r., k. 14–16; SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Jonasa Tumasa, 22 X 1969 r., b.p.

Tabela nr 3: Wykaz dozorców aresztu niemieckiej policji bezpieczeństwa w Wilnie przy ul. Ofiarnej 2 w latach 1941–1944 i ich powojenne losy

Nazwisko i imię	Urodzony	Funkcja	Sygnatura sprawy	Uwagi
Burneiko Juozas	1900 r.	naczelnik lub dozorca aresztu	LYA, FK-1 Ap 58 B 5733/3, k. 2, 13, 53	26 X 1944 r. skazany wyrokiem Trybunału Wojskowego Garnizonu Wileńskiego za przestępstwa z art. 58-1a kk RFSRR na 10 lat robót w obozie poprawczym
Cicėnas Viktoras	1903 r.	dozorca aresztu z ramienia policji kryminalnej	LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, k. 5, 11, 52	25 I 1945 r. skazany wyrokiem Trybunału Wojskowego Garnizonu Wileńskiego za przestępstwa z art. 51-1a kk RFSRR na 5 lat robót w obozie poprawczym
Černius Kostas	1909 r.	dozorca aresztu z ramienia policji kryminalnej	LYA, FK-1 AP 58 BP-19540, k. 4, 21, 22, 225	10 X 1951 r. skazany wyrokiem Trybunału Wojskowego Wojsk MGB LSRR za przestępstwa z art. 58-1a kk RFSRR na 25 lat robót w obozie poprawczym
Kalpokas Jonas	brak danych	brak danych	LYA, FK-1 Ap 58 BP-19540, k. 22	brak danych
Kasperaitis Juozas	1912 r.	dozorca aresztu	LYA, FK-1 Ap 58 B 11046/3, k. 4, 59	29 XI 1946 r. skazany wyrokiem Trybunału Wojskowego Wojsk MGB LSRR za przestępstwa z art. 58-1a kk RFSRR na 10 lat robót w obozie poprawczym
Krikštaponis Jonas	brak danych	dozorca aresztu	LYA, FK-1 Ap 58 B P-19540, k. 22	brak danych
Pranskevičius	brak danych	brak danych	LYA, FK-1 Ap 8 B 1, k. 11	brak danych
Raudonis Antanas	brak danych	dozorca aresztu	LYA, FK-1 Ap 58 B 5733/3, k. 1, 19	brak danych
Senka-Sinkevičius Česlovas	brak danych	dozorca aresztu	LYA, FK-1 Ap 58 BP-19540, k. 22	brak danych
Valentukevičius	brak danych	brak danych	LYA, FK-1 Ap 8 B 1, k. 11	brak danych
Visockis Antanas	brak danych	brak danych	LYA, FK-1 Ap 58 B 11046/3, k. 26, 27	brak danych

Warto prześledzić również obsadę stanowisk służbowych w pozostałych mniejszych jednostkach penitencjarnych w Wilnie. Często więźniowie Łukiszek wcześniej byli przetrzymywani w innych placówkach, a dopiero po przeprowadzonym śledztwie trafiali do Vilniaus Sunkiųjų Darbų Kalėjimo. Jednym z takich miejsc było więzienie przejściowe gestapo przy ul. Rossa 4. Zostało ono utworzone we wrześniu 1943 r., zgodnie z zarządzeniem kierownika oddziału specjalnego Martina Weissa, w funkcjonującym już gospodarstwie pomocniczym tajnej policji państwowej. Kompleks ten mieścił się w odległości ok. 20 km od Łukiszek. W skład budynków gospodarstwa wchodził również drewniany barak, w którym było 8 cel więziennych o powierzchni 208 m kw. Przetrzymywano w nich głównie Polaków, Rosjanki i pewną liczbę rodzin żydowskich zatrudnionych do pracy przy placówce gestapo¹⁰⁷. Do ochrony tego miejsca wyznaczono dziesięcioosobowy oddział policyjny pod dowództwem podoficera Vladasa Dervojedaitisa *vel* Dorvydaitisa¹⁰⁸.

Litewska policja kryminalna od czerwca 1941 r. miała swoją główną siedzibę przy ul. Świętojańskiej w Wilnie. Dopiero w czerwcu 1943 r. została przeniesiona do gmachu mieszczącego się na ul. Giedymina 36. W budynku przy ul. Świętojańskiej w latach 1941–1943 mieścił się również areszt litewskiej policji kryminalnej, zwany wewnętrznym więzieniem policji kryminalnej. Nie udało się ustalić ostatecznie nazwiska naczelnika tej placówki. W tym okresie mógł nim być Kostas Černius. Trudno jednak z całą pewnością określić pełnioną przez niego funkcję. Osoby przynoszące paczki żywnościowe aresztowanym nazywały go naczelnikiem, inne zaś nadzorcą. W zachowanym wykazie płac nie określono jego stanowiska służbowego. On sam po wojnie utrzymywał, że nie podpisywał żadnego zarządzenia o mianowaniu go na stanowisko naczelnika. Dodatkowe wątpliwości odnośnie do sprawowania przez niego najwyższej funkcji w areszcie budzi jego przeniesienie w 1943 r. do pracy w wydziale śledczym III komisariatu policji kryminalnej. Z drugiej zaś strony jego podpisy figurowały na wielu dokumentach administracyjnych i to on odpowiadał służbowo za niedopełnienie obowiązków przez jego podwładnych po dwukrotnej ucieczce więźniów¹⁰⁹. Do obowiązków naczelnika więzienia wewnętrznego należało wyrażanie zgody na dostarczanie paczek żywnościowych od krewnych, nadzorowanie kontroli nad paczkami w celu wyeliminowania przemytu ostrych przedmiotów i grypsów, nadzór nad służbą wewnętrzną w więzieniu oraz przyjmowanie zażaleń od odwiedzających. Wyznaczał on również strażę do konwojowania osadzonych z aresztu do gmachu więzienia na Łukiszkach oraz przydzielał cele doprowadzonym aresztowanym.

¹⁰⁷ ZStL/Ba-AstL, SbLW, Ks 15/49, Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, 3 II 1950 r., s. 1647 *passim*; OKGd, S 1/00/Zn, t. 4, Pismo Reginy Nowickiej, 6 IX 2000 r., s. 791–793; LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, k. 30; LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD – UNKWD LSRR za I 1946 r., k. 36–42.

¹⁰⁸ Vladas Dervojedaitis *vel* Dorvydaitis (ur. w 1907 lub 1915 r. w Nowej Wsi, pow. oszmiański) – do 1939 r. pracował na stacji kolejowej Kibarty i na poczcie, od 1941 r. członek wileńskiego oddziału specjalnego; brał udział w zbrodni ponarskiej. We wrześniu 1941 r. został skierowany do pracy w Nowej Wilejce jako zastępca naczelnika oddziału strażackiego. W październiku 1941 r. powrócił do wileńskiego oddziału specjalnego. Po wojnie był poszukiwany przez 2. podwydział IV Wydziału MGB LSRR. W 1968 r. ustalono, że uciekł do Wenezueli i zaniechano poszukiwań (LYA, FK-1 Ap 45 B 265, k. 1, 5, 7, 15, 18; LYA, FK-1 Ap 58 B 20046/3, k. 1, 109).

¹⁰⁹ Kostas Černius (ur. w 1909 r. w pow. szaulajskim) – wykształcenie podstawowe, pracownik policji kryminalnej, pełniący również rolę dozorcę aresztu w latach 1941–1944, a następnie pracownik bazy handlowej (LYA, FK-1 Ap 58 B P-19540, Postanowienie o zastosowaniu aresztu wobec Kostasa Černiusa, 16 VII 1951 r., k. 4–4 *verte*; LYA, FK-1 Ap 58 B P-19540, Protokół przesłuchania świadka Kostasa Černiusa, 3 VIII 1951 r., k. 21–24).

Nie zachowały się także pełne wykazy funkcjonariuszy pełniących służbę wartowniczą przy ul. Świętojańskiej. Wiadomo, że jednymi z pierwszych nadzorców w latach 1941–1942 byli Juozas Burneiko¹¹⁰ i Juozas Kasperaitis¹¹¹. Pracę w areszcie rozpoczęli już we wrześniu 1941 r., po pozytywnie ocenionej rozmowie z naczelnikiem Litewskiej Policji Bezpieczeństwa Aleksandrasem Lileikisem. Kasperaitis na mocy rozkazu został mianowany nawet na stanowisko zastępcy naczelnika więzienia wewnętrznego. Miał on już doświadczenie w tej pracy, bo służbę w litewskiej policji bezpieczeństwa w obwodzie wileńskim na stanowisku wartownika pełnił od stycznia 1940 r. W trakcie sprawowania swojej funkcji przy ul. Świętojańskiej często dopuszczał się nadużyć i kilkakrotnie bił aresztowanych. Do jego obowiązków jako zastępcy naczelnika należało przyjmowanie przybyłych aresztowanych, zlecanie rewizji osobistych, przydział cel. Był on również odpowiedzialny za prowadzenie ewidencji więźniów przybyłych do aresztu i zwalnianych z niego oraz odpowiadał za przestrzeganie przez zatrzymanych przepisów więziennych. Do obowiązków szeregowych nadzorców należał nadzór nad właściwą ochroną więźniów, pilnowanie przestrzegania porządku na terenie placówki, nadzór nad konwojowaniem więźniów w drodze na przesłuchanie i powrotnej. Zarówno naczelnik więzienia wewnętrznego litewskiej policji kryminalnej, jak i dozorczy nie nosili mundurów, tylko ubrania cywilne.

Na najniższej kondygnacji budynku przy ul. Świętojańskiej byli przetrzymywani w większości więźniowie polityczni. Więzienie to było niewielkie, jednorazowo mogło przebywać w nim zaledwie ok. 40 osadzonych. Kasperaitis, pełniący tam służbę strażnika, zeznał, że od września 1941 do maja 1942 r. w budynku więzienia przy ul. Świętojańskiej tymczasowo przetrzymywano łącznie ok. 900 osób. Inny nadzorca, Vincas Sausaitis, uzupełnił, że w areszcie tym zatrzymani przebywali jedynie kilka dób. Po doprowadzeniu aresztanci byli zobowiązani oddać przedmioty wartościowe, które nie trafiały do depozytu, ale były bezpośrednio przewożone do siedziby niemieckiej policji bezpieczeństwa. Zatrzymani po wezwaniu ich na przesłuchanie nie wracali już zazwyczaj do celi aresztu. Najczęściej po spisaniu wstępnych zeznań byli kierowani w inne miejsca, zwykle do więzienia na Łukiszkach. W 1943 r. po przeniesieniu siedziby litewskiej policji kryminalnej z ul. Świętojańskiej na Giedymina został tam przeniesiony również areszt. Od tego momentu w podziemiach dawnego gmachu sądu funkcjonowały areszty niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD, tajnej policji państwowej oraz litewskiej policji kryminalnej. Wartownicy litewskiej formacji policyjnej pełnili dodatkowo także służbę przy drzwiach wejściowych do budynku przy ul. Giedymina 36. To oni przyjmowali blankiety od osób przychodzących na przesłuchanie do tego gmachu. Pisemnie wystawione

¹¹⁰ Juozas Burneiko (ur. w 1900 r. w pow. Olita) – ukończył 5 klas szkoły wiejskiej, z zawodu był piekarzem, od 1944 r. pracował jako ekspedytor w przedsiębiorstwie przemysłu spożywczego „Walgis” w Wilnie. Od 1927 r. należał do organizacji społecznej „Zezirbinkaj” (LYA, FK-1 Ap 58 B 5733/3, Protokół przesłuchania oskarżonego Juozasa Burneika, 12, 23 VII 1944 r., k. 2, 13, 53).

¹¹¹ Juozas Kasperaitis (ur. w 1912 r. w pow. trockim) – miał wykształcenie podstawowe. W latach 1934–1935 służył w stopniu szeregowego w 33. pułku piechoty Armii Polskiej. W okresie pracy w strukturach Saugumy posługiwał się nazwiskiem Kaspirowicz. Latem 1942 r. na własny wniosek zwolnił się ze służby w Saugumie i podjął pracę jako inkasent w Urzędzie Skarbowym w Wilnie, następnie w lutym 1944 r. pojechał do powiatu szakajajskiego, gdzie pracował w 7. polowym kombinacie przetwórstwa mięsnego zaopatrującego Armię Czerwoną. W lipcu 1946 r. wyjechał do Kowna na kurs kierowców, w październiku został tam ujęty przez MBP (LYA, FK-1 Ap 58 B 11046/3, Postanowienie o zastosowaniu aresztu wobec Juozasa Kasperaitisa, 4 X 1946 r., k. 4–4 *verte*; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Juozasa Kasperaitisa, 4 X 1946 r., k. 11–13, 18–31).

wezwania na przesłuchanie do konkretnego urzędnika zawierały jedynie datę i godzinę stawiennictwa. Dopiero na miejscu dyżurny telefonował do wzywającego i kierował do jego pokoju przybyłą osobę. W drodze powrotnej osoba przesłuchiwana zostawiała dyżurnemu blankiet wezwania z adnotacją urzędnika o załatwieniu sprawy¹¹².

Egzystencja więźniów wileńskich Łukiszek i aresztu przy ul. Ofiarnej

Klasyfikacja więzienna osadzonych

Więźniów osadzonych na Łukiszkach dzieliły nie tylko różnice narodowościowe i kraj pochodzenia, ale również wyznanie, wykonywany zawód, kategoria więzienna (więzień polityczny, kryminalny lub jeńiec wojenny). Analizując spisy osadzonych na Łukiszkach pod względem przynależności państwowej, można wyróżnić przede wszystkim Polaków, Żydów, Rosjan, Białorusinów i Litwinów. Na listach widnieją też następujące określenia: volksdeutsch, reichsdeutsch, Tatar, Ormianin, Karaim, Cygan, mahometanin, bez narodowości. Jeśli chodzi o wyznanie aresztantów, badania pokazują, że najwięcej osób deklarowało wiarę rzymskokatolicką i judaizm (określany w aktach też jako wyznanie izraelskie, żydowskie). Byli też więźniowie wyznania ewangelickiego, prawosławnego i staroprawosławnego¹¹³.

Do kategorii więźniów politycznych zaliczane były m.in. osoby podejrzane o działalność w organizacjach niepodległościowych (głównie ZWP, ZWZ-AK i POW), związane z ruchem oporu i produkcją nielegalnych lub fałszywych dokumentów. W statystykach więziennych mianem więźniów politycznych określano również osoby o poglądach komunistycznych albo uznane za komunistów, byłych pracowników NKWD, osoby podejrzane o udzielenie pomocy Żydom, radzieckim jeńcom wojennym, partyzantom. W niniejszych rozważaniach najważniejsi są więźniowie polityczni. Na Łukiszkach osadzeni byli również więźniowie kryminalni, którzy stanowili ok. 10 proc. wszystkich uwięzionych. Były to głównie osoby określane jako aspołeczne (asoziales), oskarżone o następujące przestępstwa: kradzieże (karane od 6 miesięcy do roku pozbawienia wolności), pijaństwo i włóczęgostwo (kara do 6 miesięcy więzienia), podpalenia, spekulacje i wykroczenia przeciwko przepisom cenowym¹¹⁴.

W charakterystyce struktury społecznej więzienia kryteriami opisu będą: płeć, wiek i zawód osadzonych. Na podstawie informacji umieszczonych w księgach szpitalnych można określić przekrój społeczny osadzonych na Łukiszkach osób narodowości polskiej. Zawody wykonywane przez więźniów przed aresztowaniem pozwalają stwierdzić, że najwięcej osób było wcześniej inżynierami, nauczycielami, robotnikami, fryzjerami, kolejarzami, pracownikami poczty i księgowymi. Wykazy osadzonych osób narodowości żydowskiej wskazują na następujące profesje: księgowy, introligator, kowal, krawiec,

¹¹² LYA, K-1 Ap 58 B 47746/3, Postanowienie o powołaniu w charakterze oskarżonego Wincasa Sausaitisa, 15 XII 1977 r., k. 12–14.

¹¹³ LCVA, FR 730 Ap 1 B 1002, Sprawa więźnia Antoniego Konasa, nr księgi więziennej 5009/41, 8 XII 1941 r., k. 1–2; LCVA, FR 730 Ap 1 B 1280, Sprawa więźnia Beili Lewinson, 11 XII 1941 r., k. 1–2; LCVA, FR 730 Ap 1 B 1953, Sprawa więźnia Lucyny Pojewonkaite-Sutarskaite, nr księgi więziennej 5032/41, k. 1–2.

¹¹⁴ LCVA, FR 730 Ap 2 B 256, Lista zwolnionych z więzienia na Łukiszkach, 20 VI 1944 r., k. 79–79a; LCVA, FR 659 Ap 1 B 35, Wykaz aresztowanych przez policję kryminalną w Wilnie, 29 XI–30 XI 1943 r., s. 7.

piekarz, drukarz, rabin¹¹⁵. Należy pamiętać, że oprócz osób tymczasowo aresztowanych, względem których toczyło się śledztwo, w celach byli również więźniowie odbywający zasądzony wyrok lub oczekujący na wykonanie kary śmierci. W więzieniu ciężkich robót w Wilnie, poza więźniami politycznymi i kryminalnymi, przebywali także tymczasowo aresztowani za drobne przewinienia niezagrożające państwu. Do tej grupy należały osoby, które w wyrokach sądowych miały zasądzone kary grzywny, ale nie były w stanie ich spłacić. Najczęściej po uregulowaniu wpłaty przez rodzinę były one zwalniane¹¹⁶. Istotne kryterium stanowiło również klasyfikowanie więźniów pod względem przydziału ich spraw poszczególnym organom śledczym. Proporcje te widać bardzo dobrze w trakcie analizy wykazu 313 więźniów, którzy 1 marca 1944 r. byli przetrzymywani w areszcie śledczym i więzieniu na Łukiszkach i nie mieli zasądzanego wyroku. Osoby te zostały doprowadzone w przedziale czasowym pomiędzy 30 listopada 1942 a 21 października 1943 r. Zatem względem niektórych osadzonych śledztwo trwało aż 16 miesięcy! Najczęściej organ doprowadzający kontynuował później śledztwo w sprawie doprowadzonego. Aresztowań dokonywały głównie: Sicherheitspolizei (87 przypadków, kontynuacja dochodzenia w 71 przypadkach); litewska policja kryminalna (63 przypadki); żandarmeria polowa w Wilnie (24 przypadki); Kripo (20 przypadków)¹¹⁷.

Tabela nr 4. Statystyka działalności referatu IV niemieckiej policji bezpieczeństwa, zajmującego się zwalczaniem ruchu oporu w Generalnym Komisariacie Litwy, za okres 1–31 marca 1944 r.

Kategoria przestępstwa	Aresztowania	Rewizje	Zwolnienia	Przekazania do obozu	Specjalne traktowanie
Podejrzani o komunizm i marksizm	119	44	21	57	20
Partyzanci i spadochroniarze	166	47	29	174	19
Radzieccy jeńcy wojenni	20	11	–	15	–
Akty sabotażu i terroru	9	6	4	–	–
Ruch oporu	61	33	17	44	–
Żydzi	55	–	–	–	50

¹¹⁵ AIPN Bi, 430/61, Zbiór Heleny Pasierbskiej, *Więzienie Łukiszki, aresztowani i skazani*, s. 10; LCVA, FR 730 Ap 1 B 1066, Wykaz Żydów pozostających w łukiskim więzieniu, b.d., k. 4; LCVA, FR 730 Ap 1 B 11, Lista Żydów przetrzymywanych w więzieniu na Łukiszkach, b.d., s. 4.

¹¹⁶ LCVA, FR 730 Ap 1 B 106, Pismo kierownika III Posterunku Policji Miasta Wilna do Naczelnika Więzienia Łukiskiego, 4 VIII 1941 r., s. 4.

¹¹⁷ LCVA, FR 730 Ap 2 B 219, Wykaz więźniów osadzonych w areszcie śledczym oraz innych osób znajdujących się w więzieniu bez wyroku lub nakazu karnego, które 1 III 1944 r. przebywały w areszcie ponad 4 miesiące, k. 114–117.

Kategoria przestępstwa	Aresztowania	Rewizje	Zwolnienia	Przekazania do obozu	Specjalne traktowanie
Złamanie zakazów przez Żydów	11	10	1	–	–
Uchylanie się od obowiązku pracy	85	15	64	15	–
Słuchanie wrogiego radia	8	6	–	8	–
Sprawy polskiego Kościoła	–	–	–	–	–
Szpiegostwo	11	1	4	–	–
Wykroczenie przeciwko Niemcom	2	–	–	–	–
Pozostałe przestępstwa	113	18	122	8	–
Razem	660	191	262	321	89

Źródło: LCVA, FR 1399 Ap 1 B32, k. 117.

Przez cały okres okupacji niemieckiej większość więźniów stanowili mężczyźni. Wśród więźniów obojga płci znajdowała się młodzież, dorośli, osoby starsze i sporadycznie dzieci aresztowane wraz z rodzicami. Analizując księgi rejestracyjne więzienia, kartotekę niemieckiej policji bezpieczeństwa oraz wykazy osób zwolnionych, można wyodrębnić grupę więźniów małoletnich do lat 18, dorosłych w wieku 19–70 lat i osoby starsze – powyżej 70. roku życia. Biorąc pod uwagę powyższy podział, najczęściej było uwięzionych w wieku 20–30 lat (roczniki 1914–1923), a najmniej w grupie 50–70 lat (roczniki 1871–1891). Najmłodsze przebywające wraz z matką w więzieniu dziecko to ośmiomiesięczna Taissa Temiszow, która razem z rodzeństwem (dwuipółletnią Wierą, dziewięcioletnim Jonasem, dziesięcioletnią Heleną i jedenastoletnim Jurgisem) 13 lutego 1943 r. została przeniesiona z Łukiszek do Zakładu Dziecięcej Opieki Społecznej w Wilnie. Najstarszym odnalezionym w dokumentacji więziennej osadzonym był 78-letni Andrius (Andrzej) Norkunas, który 30 stycznia 1941 r. zmarł w celi więziennej¹¹⁸.

W pierwszych trzech miesiącach po zajęciu Wilna przez Niemców na Łukiszkach przetrzymywano głównie sowieckich jeńców wojennych i więźniów politycznych narodowości żydowskiej, polskiej, litewskiej. Z tajnego raportu naczelnika więzienia wiadomo, że „średnia tygodniowa ilość aresztowanych codziennie wynosi ok. 800 osób”¹¹⁹.

¹¹⁸ LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, Pismo komendanta policji bezpieczeństwa na Litwę do więzienia Łukiszki, 13 II 1943 r., k. 14; LCVA, FR 730 Ap 2 B 102, Księga szpitala na Łukiszkach w Wilnie za lata 1941–1942, k. 3.

¹¹⁹ LCVA, FR 730 Ap 2 B 16, Tajny raport naczelnika więzienia do Wydziału Handlu Komitetu Wykonawczego Miasta Wilna, 6 IX 1941 r., k. 18.

W pierwszym zachowanym raporcie naczelnika Łukiszek z 8 lipca 1941 r., skierowanym do kierownika wydziału sądów Komitetu Obywatelskiego Miasta i Obwodu Wilna, zawarto informację o zapelnieniu więzienia na dzień 8 lipca 1941 r. Wynika z niego, że ogólna liczba zatrzymanych wynosiła aż 2214 osób. Dwa dni później – 10 lipca – liczba aresztantów wzrosła do 2431, a 14 lipca spadła do 1042. Liczby te są bardzo wymowne i ujawniają dane, które nie zostały zawarte w *Dzienniku* Kazimierza Sakowicza¹²⁰. Z drugiej strony należy pamiętać, że sowieccy jeńcy wojenni przetrzymywani byli na Łukiszkach bardzo krótko, ponieważ po dopełnieniu formalności byli przewożeni do dwóch zorganizowanych dla nich obozów w Ponarach – Stalag für sowjetische Kriegsgefangenen – oznaczonych numerami 344 i 336.

Tabela nr 5. Stan zapelnienia więzienia na Łukiszkach w dniach 8, 10 i 14 lipca 1941 r. z uwzględnieniem kategorii więźniów

Kategoria więźniów	Liczba więźniów 8 VII 1941 r.	Liczba więźniów 10 VII 1941 r.	Liczba więźniów 14 VII 1941 r.
Jeńcy wojenni	1441	1600	26
Więźniowie polityczni (mężczyźni)	468	578	619
Więźniowie polityczni (kobiety)	85	107	120
Więźniowie kryminalni (mężczyźni)	193	206	202
Więźniowie kryminalni (kobiety)	27	31	30
Dzieci	14	18	brak danych
Łącznie	2228	2540	997

Źródło: W przypadku zestawienia z 8 i 10 VII 1941 r. dzieci nie zostały ujęte w ogólnej liczbie więźniów. W danych z 14 VII 1941 r. łączna liczba więźniów politycznych wynosi 739, a w wykazie więziennym podano 810 (LCVA, FR 730 Ap 2 B 34, k. 192, k. 212).

W kolejnym raporcie zbiorczym naczelnika więzienia z 24 lipca 1941 r. zamieszczono informację, że w łukiskim więzieniu było osadzonych 1066 osób. Liczba więźniów politycznych wzrosła do 693, kryminalnych spadła do 138. Największą jednak różnicę można dostrzec w liczbie jeńców, która wzrosła do 175. Do kategorii jeńców zaliczono również 171 Rosjan i 4 Żydówki. W ciągu kolejnych dwóch tygodni liczba więźniów zmniejszyła się jeszcze o 200 osób. Wyprowadzono wtedy z więzienia osoby narodowości żydowskiej (kwalifikowane jako więźniowie polityczni) i przekazano je członkom Ein-

¹²⁰ Kazimierz Sakowicz swoje obserwacje w Ponarach prowadził od 11 VII 1941 r. Zanotował, że egzekucje trwały w dniach 13–19 VII 1941 r. (K. Sakowicz, *Dziennik 1941–1943*, oprac. M. Wardzyńska, Warszawa 2014, s. 33–34).

satzkommando 3, „którzy szczególnie intensywnie wykonywali wówczas swoje zadania na terenie bazy w Ponarach”. Ma to swoje odzwierciedlenie w raportach sporządzonych w dniach 6, 7, 8 sierpnia 1941 r.¹²¹

Tabela nr 6. Stan zapelnienia więzienia na Łukiszkach w dniach 24 lipca, 6, 7, 8 sierpnia 1941 r. z uwzględnieniem kategorii więźniów i narodowości

Kategoria więźniów	Liczba więźniów 24 VII 1941 r.	Liczba więźniów 6 VIII 1941 r.	Liczba więźniów 7 VIII 1941 r.	Liczba więźniów 8 VIII 1941 r.
Jeńcy wojenni	175	178	186	186
Więźniowie polityczni Żydzi	173	7	–	7
Więźniowie polityczni Żydówki	48	47	41	45
Więźniowie polityczni Litwini	112	72	84	84
Więźniowie polityczni Litwinki	1	–	–	–
Więźniowie polityczni Polacy	309	305	299	299
Więźniowie polityczni Polki	6	3	3	3
Więźniowie polityczni Rosjanie	42	38	36	35
Więźniowie polityczni Rosjanki	2	4	4	3
Więźniowie kryminalni Litwini	16	16	16	15
Więźniowie kryminalni Polacy	72	112	112	113

¹²¹ LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, Informacja o pozostających w więzieniu w Wilnie, 24 VII 1941 r., k. 41; *ibidem*, Informacja o pozostających w więzieniu w Wilnie, 6–8 VIII 1941 r., k. 142.

Kategoria więźniów	Liczba więźniów 24 VII 1941 r.	Liczba więźniów 6 VIII 1941 r.	Liczba więźniów 7 VIII 1941 r.	Liczba więźniów 8 VIII 1941 r.
Więźniowie kryminalni Polki	2	–	–	–
Więźniowie kryminalni Rosjanie	48	28	28	28
Więźniowie kryminalni Rosjanki	–	1	1	1
Więźniowie kryminalni Żydówki	–	55	53	46
Skazani przez sąd	–	5	–	–
Ukarani aresztem	–	5	–	–
Łącznie	1006	876	863	865

Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, k. 41, 142, 149, k. 166.

Po przejściu pierwszej dużej fali aresztowań sytuacja na Łukiszkach unormowała się i liczba osadzonych do końca 1941 r. wahała się między 800 a 1000 osób. Z początkiem 1942 r. cele więzienne były zapełniane już głównie Polakami. W raporcie naczelnika sporządzonym za okres od 15 stycznia 1942 do 31 stycznia 1942 r. zamieszczono informację, że w łukiskim więzieniu było osadzonych jedynie 700 więźniów, w tym tylko 42 Żydów. Do dyspozycji niemieckiej policji bezpieczeństwa pozostawało 248 więźniów. Do dyspozycji litewskiej policji bezpieczeństwa pozostawało 106 więźniów. Po dwóch tygodniach, czyli 18 lutego 1942 r., w więzieniu znajdowało się łącznie 708 więźniów i 70 Żydów. W tej liczbie do dyspozycji niemieckiej policji bezpieczeństwa pozostawało 284 więźniów, a litewskiej policji bezpieczeństwa 111¹²². Od marca 1942 r. rozpoczęły się masowe aresztowania w wileńskim środowisku konspiracyjnym młodzieży licealnej i studenckiej, oficerów rezerwy i duchowieństwa. Statystyki więzienne bardzo dobrze obrazują wzrost aresztowań. Stan zapełnienia więzienia na Łukiszkach na dzień 20 marca 1942 r. wynosił 1900–2000 osób, w tym ok. 180 księży. Więźniowie byli w tym okresie osadzani na czas od 6 do 7 miesięcy, najczęściej bez wyroków¹²³. Dla polskiego środowiska konspiracyjnego szczególnie tragiczne były miesiące maj i czerwiec 1942 r. Wówczas to

¹²² LCVA, FR 730 Ap 2 B 85, Informacja o pozostających w więzieniu w Wilnie, 15–31 I 1942 r., k. 2; *ibidem*, Informacja o pozostających w więzieniu w Wilnie, 18 II 1942 r., k. 1.

¹²³ AAN, 203/III, Armia Krajowa – Komenda Główna, k. 59, 99.

w Ponarach zginęli m.in. uczniowie związani ze Związkiem Wolnych Polaków (90 osób) oraz działacze podziemia związani z akcją legalizacyjną produkcji kart żywnościowych i paszportów (32 osoby). Od 15 do 18 lipca 1942 r. z Łukiszek zabrano ok. 50 Polaków i przewieziono na stracenie do Ponar. W kolejnym raporcie sporządzonym za okres miesięczny od 20 października do 20 listopada 1942 r. zamieszczono informację, że w łukiskim więzieniu przebywało 871 więźniów i jedno dziecko. Stan liczebny więźniów zmniejszył się w tym okresie aż o 1129 osób¹²⁴. W latach 1943–1944 na Łukiszkach więziono Polaków związanych z drukiem i kolportażem konspiracyjnego pisma Okręgu Wileńskiego AK „Niepodległość”, a także inne osoby należące do organizacji podziemnych¹²⁵.

Tabela nr 7. Informacje o zdarzeniach w Wilnie od godz. 9.00 dnia 23 kwietnia 1942 r. do godz. 9.00 dnia 24 kwietnia 1942 r.

Zatrzymano							
Klasyfikacja zdarzeń	Polacy		Rosjanie		Żydzi		Sporządzono protokół i przyjęto zawiadomienie
	M	K	M	K	M	K	
Kolportaż gazety bolszewickiej	–	–	–	–	2	–	1
Kradzież	3	3	–	–	–	–	10
Oszustwo	–	1	–	–	–	–	1
Brak dokumentów osobistych	1	–	–	–	–	–	1
Spekulacja	2	–	–	–	–	–	2
Żebranie			1				1
Złamanie zarządzenia o cenach	–	–	–	–	–	–	3
Złamanie przepisów ruchu	–	–	–	–	–	–	6
Wypadki drogowe	–	–	–	–	–	–	1
Niezaciemnienie okien	–	–	–	–	–	–	1
Przemoc	–	–	–	–	–	–	1
Ukrywanie osób	–	–	–	–	–	–	1
Osoby zaginione	–	–	–	–	–	–	1

Źródło: LCVA, FR 689 Ap 1 B 68, Wykaz osób zatrzymanych w Wilnie, 23 IV–24 IV 1942 r., k. 182.

¹²⁴ LCVA, FR 730 Ap 2 B 85, Informacja o pozostających w więzieniu w Wilnie, 20 X – 20 XI 1942 r., k. 4a.

¹²⁵ *Ibidem*; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 139–146.

Przyczyny aresztowań i metody wywiadowcze przed aresztowaniem

W Komisariacie Rzeszy Ostland działała dobrze zorganizowana siatka wywiadowcza służb niemieckiej policji bezpieczeństwa oraz litewskich struktur policyjnych. Placówki zewnętrzne, które powstawały w miastach będących siedzibą SS-Standarte, nosiły nazwę głównych placówek zewnętrznych (Hauptausstellen), jednostki regionalne natomiast SD tworzyły ekspozytury zewnętrzne (Aussendienststelle) w miastach i powiatach. Urzędowali w nich honorowo lub etatowo oficerowie SD, którzy zajmowali się m.in. werbunkiem i nadzorem nad pracami konfidentów. W pierwszych miesiącach rządów niemieckich w wileńskiej placówce zewnętrznej SD służyło trzydziestu członków grupy operacyjnej A (Einsatzgruppe A), która 26 czerwca 1941 r. przybyła z Poznania do Wilna wraz ze sztabem 9. Armii Wehrmachtu. Na jej czele stał kierownik, który otrzymywał operacyjne rozkazy z oddziału operacyjnego 3 (Einsatzkommando 3) z Kowna. Ekspozytury były podzielone na pięć wydziałów. Wydziałowi IV, zajmującemu się zwalczaniem osób uznanych za wrogie, podlegały referaty zwalczania komunizmu, sabotażu, ruchu oporu, spraw polskich, działalności partyzanckiej oraz spraw żydowskich. Tym jednym z najważniejszych dla bezpieczeństwa wydziałem dowodził funkcjonariusz gestapo względnie policji kryminalnej, w randze służbowej SS-Sturmabführera lub SS-Untersturmabführera. Podlegało mu 4 lub 5 członków SD i SS, kilkunastu współpracowników z tzw. V kolumny, kilkunastu agentów i skoszarowane komando policyjne składające się z litewskich ochotników w sile 45–150 osób¹²⁶.

Informacje agenturalne o działalności osób podejrzanych były opracowywane w ekspozyturach rejonowych na podstawie meldunków przekazywanych z poszczególnych okręgów policyjnych przez funkcjonariuszy siatek wywiadowczych. Poszukiwania osób uznanych za niebezpieczne były prowadzone w pierwszej kolejności lokalnie, na podstawie danych adresowych znajdujących się w kartotekach. Często jednak okazywało się, że osoby poszukiwane się ukrywały. Wówczas naczelnicy poszczególnych okręgowych wydziałów SD lub Saugumy przygotowywali pisma skierowane do naczelników policji w poszczególnych okręgach, dowódców policji największych miast oraz kierowników komisariatów, ogłaszając poszukiwanie konkretnych osób. W „liście gończym” podawali najczęściej następujące dane poszukiwanego: imię i nazwisko, ostatnie znane miejsce zamieszkania, narodowość, powód poszukiwania lub ewentualnie sygnaturę prowadzonego dochodzenia, który urząd zawiadomić po dokonaniu aresztowania i do jakiego więzienia lub aresztu dostarczyć ujętego. W przykładowej kartotece Zbigniewa Kuligowskiego poza standardowymi danymi zawarto jeszcze informacje o wyznaniu i zawodzie: „Kuligowski Zbigniew, syn Tadeusza, ur. dnia 19 listopada 1922 r. w Warszawie, wyznania rzymskokatolickiego, robotnik, ps. »Janka«, członek tajnej organizacji, uciekł z więzienia Łukiszki. Aresztować, doprowadzić do więzienia Łukiszki i zawiadomić Wileński Okręg Policji Bezpieczeństwa, pismo numer 4655/43, pismo niemieckiej policji państwowej sygnatura 2003/43 IV-2”¹²⁷.

¹²⁶ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa...*, s. 133–135.

¹²⁷ LCVA, FR 686 Ap 1 B 8, Pismo Aleksandrasa Lileikisa kierowane do kierownika Dyrekcji Informacji Policji Bezpieczeństwa w sprawie poszukiwania 24 osób i odwołania poszukiwań 2 osób, 7 I 1944 r., k. 34. Zbigniew Kuligowski został odnaleziony i ponownie osadzony na Łukiszkach. Został rozstrzelany w Ponarach 19 I 1944 r. (OKGd, S 18/00/Zn, t. 5, Maszynopis Heleny Sitkowskiej Jędrzejak, *Więzenie na Łukiszkach w Wilnie okres od czerwca 1943 r. do 1 stycznia 1944 r.*, s. 825).

„Siatka agenturalna” pracująca na zlecenie niemieckiej lub litewskiej policji bezpieczeństwa musiała być bardzo aktywna i dlatego jej wywiadowcy działali zazwyczaj w różnych dziedzinach życia społecznego i publicznego. Często składali setki donosów, których treść była podobna do niniejszego przykładu: „Szanowny Panie Komisarzu Okręgowy! Niniejszym donoszę, że w Państwowym Młynie przy ul. Ponarskiej nr 36 ukrywa się jeden Żyd imieniem Budzon, który nawet wieczorami nie idzie do getta i nocuje u pracodawcy. Dla takiego człowieka nie powinno być miejsca w Wilnie. Jego rodzina składa się z żony i dwojga dzieci. Jego służąca codziennie przynosi mu jedzenie i robi różne zakupy. Moim obowiązkiem jest zawiadomić o tym, aby go aresztowano i żeby nie było nawet jego zapachu. Proszę zbadać”¹²⁸. Głównym zadaniem donosicieli było nie tylko rozpoznawanie wszelkich oznak oporu, rejestrowanie nastrojów i postaw ludności, lecz także w ramach działań operacyjnych skłanianie osób obserwowanych do wypowiadania swoich poglądów. Bardzo szeroka siatka donosicieli był rozpięta w społecznościach lokalnych i zakładach pracy. W myśl zasady „lepiej mniej ludzi, ale pewnych, niż wiele osób, na których nie można się oprzeć” – rzadko były to osoby niedoświadczone. Najczęściej rekrutowały się one spośród śledczych pracujących jeszcze w 1940 r. w organach NKWD. Jednym z takich wywiadowców był Władysław Kowalewski¹²⁹, który od 20 listopada 1940 do 22 lipca 1941 r. pracował tamże jako śledczy. Po wybuchu wojny niemiecko-rosyjskiej został przez Komisariat Ludowy ewakuowany do Kalinina na szkolenie dywersyjne. Biorąc pod uwagę jego doświadczenie agenturalne, 5 marca 1942 r. niemieckie struktury wywiadowcze zaproponowały mu współpracę w charakterze tajnego agenta. Kowalewski zgodził się niezwłocznie i złożył swój podpis pod deklaracją wierności służby w organach bezpieczeństwa. Otrzymał wtedy pseudonim „508”, zmieniony później na „Maks”. Jego pierwsze zadanie polegało na denuncjacji i przekazywaniu informacji o nastrojach wśród pracowników zakładu stolarskiego w Kownie, gdzie został zatrudniony. W czasie jego służby agenturalnej, trwającej od marca 1942 do lipca 1944 r., na podstawie jego doniesień aresztowano 10 osób, z czego 3 zostały rozstrzelane. „Maks” należał do wzorowych agentów, dlatego od stycznia 1943 r. zgodnie z rozkazem Saugumy zajmował się już tylko zadaniami specjalnymi na Litwie, polegającymi na ujawnianiu partyzantów, spadochroniarzy, sowieckich aktywistów i byłych członków partii¹³⁰.

Po rozpracowaniu osoby podejrzanej, przed dokonaniem jej aresztowania, funkcjonariusze policji bezpieczeństwa otrzymywali w formie pisemnego rozkazu „zlecenie” na ujęcie konkretnej osoby. Funkcyjny zlecający dokonanie aresztowania podpisywał tylko oryginalną wersję rozkazu, a potem sekretarz robił odpowiednią ilość kopii do liczby poszukiwanych z nazwiskiem osoby zlecającej. Oryginał pisma dopinany był

¹²⁸ LCVA, FR 689 Ap 1 B 18, Tłumaczenie z języka niemieckiego na litewski pisma do Komisarza Okręgowego, 29 X 1941 r., k. 124–125.

¹²⁹ Władysław Kowalewski (ur. w 1919 r. w Wilnie) – Litwin, były członek Komsomołu. Do 1941 r. pracował jako śledczy NKWD LSR. Od lipca 1944 r. pełnił służbę wartowniczą w Forcie IX w Kownie, a następnie udał się z ewakuowanymi więźniami do Sztutowa. W lutym 1945 r. został skierowany na front z jednostką SS. Po kapitulacji Niemiec schronił się na wyspie Bornholm, gdzie został zatrzymany przez agentów kontrwywiadu. Aresztowany 21 VI 1945 r., sądzony przez Trybunał Wojskowy 43. Armii na zamkniętym posiedzeniu pod przewodnictwem ppłk. Szeremietiewa o przestępstwo z art. 58-1b kk RFSRR. Wyrokiem z 3 X 1945 r. został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie i konfiskatę całego mienia (LYA, FK-1 Ap 58 B 44678/3, k. 161–166).

¹³⁰ LYA, FK-1 Ap 58 B 44678/3, Protokół posiedzenia sądowego Trybunału Wojskowego 43. Armii w sprawie Władysława Kowalewskiego i Antanasa Granickasa, k. 161–166.

do akt więziennych wymienianego na liście jako nr 1, a pozostałe osoby otrzymywały do akt personalnych kopię tych pism. Czasami na rozkazie o aresztowaniu wpisywane były także odrębne adnotacje, w których podawano nazwisko funkcjonariusza prowadzącego sprawę, np. „Wyciąg z wykazu więźniów przekazanych niemieckiej policji bezpieczeństwa z dnia 21 lutego 1944 r., Chruse Nikołaj, ur. 1911 r., 4817/43, sprawa [Martina] Weissa. Za zgodność wyciągu starszy sekretarz, oryginał w aktach sprawy zwalnianych więźniów nr 8”¹³¹.

W gestii Saugumy poza planowymi aresztowaniami pojedynczych osób leżało również organizowanie obław i łapanek. Jedną z większych takich akcji została przeprowadzona 23 maja 1942 r. w dwóch wileńskich dzielnicach: Zwierzyniec i Kalwaria. Planowano w ten sposób wylapać przywódców polskiego ruchu oporu, Żydów, partyzantów sowieckich oraz inne osoby uchylające się od obowiązku pracy. Teren został otoczony kordonem żołnierzy niemieckich, a 450 litewskich umundurowanych policjantów i 60 funkcjonariuszy litewskiej policji kryminalnej i bezpieczeństwa przeprowadziło akcję. Bezpośredni nadzór sprawowało dodatkowo 8 wyższych stopniem niemieckich oficerów SD. Zatrzymano wówczas aż 1148 osób, które umieszczono w dwóch punktach zbiorczych na terenie Wilna. Spośród tej liczby jedynie 350 osób zostało aresztowanych i przewiezionych do więzienia, pozostałe osoby zwolniono. Wśród aresztowanych było 320 Polaków, 10 Litwinów, 10 Rosjan, 4 Białorusinów, 3 Niemców, 3 Żydów. Oficer placówki wileńskiej SD Heinrich Gerth w sporządzonym po akcji raporcie oświadczył, że zadanie nie zostało wykonane, a aresztowanych dostarczono do wileńskiego więzienia, ponieważ trzeba było jeszcze „określić, która z osób aresztowanych była zaangażowana w polskim ruchu oporu, którzy byli kryminalistami lub posługiwali się fałszywymi papierami itd. A to wymaga dalszego dokładnego dochodzenia”. Do czasu wyjaśnienia spraw zatrzymani byli przetrzymywani w charakterze tymczasowo aresztowanych na Łukiszkach, Ofiarnej lub w mniejszych placówkach penitencjarnych¹³².

Liczne aresztowania były prowadzone również w czasie przygotowywanych akcji odwetowych za działania wymierzone przeciwko władzy okupacyjnej. Na przykład 10 lipca 1941 r. w kwaterze oddziału operacyjnego 9 w Wilnie, mieszczącego się w dawnym budynku NKWD, oddano kilka strzałów. Wystrzelone pociski nikogo nie raniły, ale sprawców tego zajścia nie można było ustalić. W dniu następnym Alfred Filbert, dowódca Einsatzkommando 9, nakazał przeszukać dzielnicę zamieszkałą przez Żydów i zarekwirować wartościowe przedmioty. Aresztowano wówczas i osadzono na Łukiszkach dużą liczbę Żydów. Spośród ujętych, na rozkaz Filberta, 20 osób miało zostać rozstrzelanych przez dowódców oddziału operacyjnego i członków policji. Udział dowódców oddziału w tej akcji odwetowej miał wyeliminować wśród członków plutonu policji ich ewentualny wewnętrzny opór wobec współdziałania w rozstrzeliwaniach. Filbert osobiście wyszukał plac do rozstrzeliwań na skraju miasta i rozkazał Heinrichowi Tunnatowi z EK 9 wraz z oddziałem roboczym złożonym z Żydów odnaleźć narysowane na mapie miejsce i wykopać tam doły nadające się na masowy grób. Z łukiskiego więzienia przywieziono

¹³¹ AIPN, GK 318/738, Akta Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, akta w sprawie Jana Borkowskiego, Władysława Butkuna i Józefa Miakiszka, s. 175.

¹³² LCVA, FR 659 Ap 1 B 1, Raport kapitana SS Heinricha Gertha z Wilna w sprawie akcji przeprowadzonej w wileńskich dzielnicach Zwierzyniec i Kalwaria, 23 V 1942 r., k. 117.

Żydów, których ustawiono na oddalonym o ok. 100 m od placu egzekucyjnego miejscu i zawiązano im oczy ręcznikami. Następnie w grupach po 5 osób doprowadzono ich na skraj dołu i ustawiano naprzeciw liczącego 10 osób plutonu egzekucyjnego. Komendę do pierwszej salwy wydał na rozkaz Filberta – Tunnat, kolejne dwie podał sam Filbert. Co najmniej raz w plutonie egzekucyjnym stanęli Filbert i Gerhard Schneider¹³³.

Aresztowania Polaków w ich miejscu zamieszkania odbywały się prawie zawsze według podobnego scenariusza. Do domów przychodzili najczęściej funkcjonariusze litewskiej policji bezpieczeństwa w cywilnych ubraniach z nakazem aresztowania i dokonania rewizji. Zdarzało się, że w trakcie przeszukania przywłaszczali sobie wartościowe rzeczy¹³⁴. W przypadku gdy nie zastali osoby poszukiwanej, zostawiali rodzinie pismo urzędowe informujące o konieczności stawienia się na konkretnym posterunku policji. W celu wyeliminowania prób ucieczki podczas aresztowania litewscy funkcjonariusze bardzo często stosowali podstęp. Przychodzili na miejsce akcji w ubraniach cywilnych, a czasami nawet udawali kolegów z organizacji. Taką sytuację opisał Marian Markiewicz aresztowany 22 listopada 1941 r. za przynależność do organizacji niepodległościowej. Do jego domu przyszedł kolega szkolny Mirosław Orłowski i poprosił go, aby wyszedł na zewnątrz, bo ktoś chce go poznać i porozmawiać: „Gdy wyszedłem do tego mężczyzny, on chwycił moją dłoń, ja przedstawiłem się Markiewicz, on zapytał, czy Marian i powiedział od razu, że jestem aresztowany. Mężczyzna ten był po cywilnemu, do dzisiaj nie wiem, kto to był”¹³⁵. Nie wszystkie rodziny orientowały się w przygotowanej prowokacji i czasami podawały prawdziwe miejsce pobytu poszukiwanego. Tak stało się w przypadku aresztowania Czesława Kieraszewicza, które dobrze zapamiętała jego kuzynka Bożena Tobias: „W lipcu 1942 roku został aresztowany mój kuzyn Czesław Kieraszewicz, syn ciotki Jadwigi i wuja Bolesława, pod zarzutem przynależności do organizacji podziemnej, a nadto za wysadzenie prochowni w pobliżu Niemenczyna, należącego wcześniej do Korpusu Ochrony Pogranicza. Ja dokładnie przypominam sobie moment aresztowania. Ja i ciotka Jadwiga byłyśmy na podwórku, w pewnym momencie weszli trzej mężczyźni przez furtkę, ubrani w długie granatowe jesionki i charakterystyczne buty litewskie. Po tym poznałam, że są oni Litwinami. Łamaną polszczyzną zapytali, czy jest Czesiek, ciotka Jadwiga zapytała, kim są, odpowiedzieli, że kolegami. Ciotka chyba uwierzyła, zgodnie z prawdą powiedziała, że jest u siostry Sabiny (jej córki, a mojej kuzynki), która już wtedy była zamężna i również mieszkała niedaleko. Ja pobiegłam przez ogrody, postanowiłam ostrzec Czesława, gdyż przeczuwałam coś złego, ale nie zdążyłam. Na podwórko Sabiny weszłam razem z tymi Litwinami. Oni wyprowadzili Czesława, przyprowadzili do domu i zrobili przeszukanie, ale niczego nie znaleźli. Powiedzieli nam, że zabierają go tylko na przesłuchanie i nie pozwolili mu niczego zabrać. Czesław już nie wrócił, został zawieziony do więzienia na Łukiszkach. Kiedy Sabina we wrześniu pojechała z paczką, paczki już od niej nie wzięto. Sabina bardzo nalegała, żeby przekazać Czesiowi paczkę, wtedy, chyba na »odczepnego« powiedzieli,

¹³³ AIPN, 3P (K) KsI.62 (23.61), Sprawa karna Sądu Krajowego w Berlinie przeciwko Alfredowi K.W. Filbertowi, Gerhardowi O.P. Schneiderowi, Bodo Struckowi, Wilhelmowi Greiffenbergerowi, Konradowi Fiebigowi, Heinrichowi Tunnatowi, b.p.

¹³⁴ W czasie rewizji mieszkania Edwarda Toruńskiego przy ul. Garbarskiej 13/1 w Wilnie funkcjonariusze zabrali 12 sztuk złotych monet i cztery złote pierścionki (OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Jerzego Toruńskiego, 30 V 1989 r., s. 3736–3738).

¹³⁵ OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Mariana Markiewicza, 12 XI 2000 r., s. 1036–1038.

że nie ma go na Łukiszkach i został wywieziony do Niemiec”¹³⁶. Podobną relację złożyła Jadwiga Potkańska, która ze starszą siostrą Wandą działała czynnie w strukturach ZWZ-AK Okręgu Wileńskiego. W jesienną noc 1942 r. do ich domu przy ul. Skopówka 7 w Wilnie przyszło gestapo. Nakazało wstać z łóżek wszystkim domownikom i ustawiło ich w rzędzie. Wtedy do mieszkania wszedł mężczyzna w cywilnym ubraniu, miał głęboko na oczach nasunięty kapelusz i podniesiony kołnierz płaszcza, tak że rozpoznanie jego twarzy przez zebranych było niemożliwe. Wskazał obie siostry, które natychmiast zostały aresztowane. Podczas prowadzonego śledztwa starsza Wanda, aby ochronić młodszą siostrę, całą winę wzięła na siebie. Została rozstrzelana w Ponarach 14 maja 1943 r. Młodsza Jadwiga po kilku dniach została zwolniona z aresztu¹³⁷. Często jednak najbliżsi, wiedząc o konspiracyjnej działalności swoich krewnych, byli bardzo ostrożni. Bohdan Mirkowski, który został ujęty 23 maja 1942 r. w swoim mieszkaniu, ocalenie życia zawdzięcza przezorności matki. W domu ukrywał niepodległościową bibułę, broń ręczną i granaty. Matka schowała te przedmioty poza domem. Mimo że w trakcie rewizji w mieszkaniu niczego nie znaleziono, Mirkowski został zabrany na przesłuchanie. Gdy wyprowadzano go z domu, matka wcisnęła mu do ręki bochenek chleba i powiedziała: „Nie przyznawaj się do niczego, nawet gdyby mieli ciebie zabić – to rozkaz – przyznanie się to pewna śmierć”¹³⁸.

Inną powszechnie stosowaną metodą przez litewską policję bezpieczeństwa była prowokacja w celu aresztowania odpowiedniej grupy osób łamiących obowiązujące prawo okupacyjne. Do tego często były wykorzystywane osoby cywilne, które zwerbowano do współpracy lub które za odpowiednią opłatą godziły się uczestniczyć w prowokacji. Jedną z takich akcji miała miejsce 27 października 1941 r. Kilka dni wcześniej kierownik ciężarówki Raicevičius złożył w siedzibie Saugumy raport, że Żyd Milkovič z wileńskiego getta poprosił go – za odpowiednią opłatą – o przesmyglowanie ciężarówką jego i rodziny do Solecznik. Policja nakazała Raicevičiusowi przyjąć propozycję i zgodnie z umową 29 października ruszył transport. Kilka kilometrów za Wilnem funkcjonariusze litewskiej policji aresztowali biegów. W raporcie z tego zdarzenia podano informację, że Raicevičius nadal kontaktuje się z innymi Żydami chcącymi uciec z getta i że „w przypadku tych Żydów również zastosowany będzie ten sam plan”¹³⁹. Sytuacja powtórzyła się 30 października 1941 r. Kierowcy towarzyszył funkcjonariusz Saugumy o nazwisku Skausgirdas, aby mieć „pewność, że samochód nie zostanie zatrzymany przez policję publiczną, a zadanie zostanie przeprowadzone bez zakłóceń”¹⁴⁰. Operację powtórzono jeszcze raz 1 listopada 1941 r. Aresztowano wtedy jedenastu Żydów, którym odebrano kosztowności i przekazano Niemcom. Ujęcia biegów dokonali ci sami oficerowie Saugumy, którzy przeprowadzili dwie pierwsze akcje¹⁴¹.

¹³⁶ OKGd, S 1/00/Zn, t. 3, Protokół przesłuchania świadka Bożeny Tobias, 17 XI 1998 r., s. 428–429.

¹³⁷ FGEZ, Wojenna Służba Kobiet w Kraju, AK Okręg Wileński, 672/WSK Potkańska Jadwiga, *passim*.

¹³⁸ OKGd, S 1/00/Zn, t. 29, Pismo Bohdana Mirkowskiego, VII 2001 r., s. 5782–5795.

¹³⁹ LCVA, FR 681 Ap 2 B 1, Protokół przesłuchania Mnucha Balošera, 29 X 1941 r., k. 27; *ibidem*, Protokół przesłuchania Dvora Balošera, 29 X 1941 r., k. 29; *ibidem*, Protokół przesłuchania Pinchusa Gutkina, 30 X 1941 r., k. 30; *ibidem*, Protokół przesłuchania Riva Gutkina, 30 X 1941 r., k. 31.

¹⁴⁰ *Ibidem*, Raport dla szefa Litewskiej Policji Bezpieczeństwa Okręgu Wileńskiego złożony przez urzędnika Adolfa Milinavičiusa, 31 X 1941 r., k. 59.

¹⁴¹ *Ibidem*, Protokół rewizji podpisany przez oficerów Saugumy Rentauskasa, Milinavičiusa, Regina, Skausgirdasa, Dvylinkasa, 1 XI 1941 r., k. 24; *ibidem*, Spis złota, srebra i innych przedmiotów znalezionych przy aresztowanych Żydach, k. 58.

Czasami w chwili aresztowania osoby ujęte podejmowały próby wykupienia się od konieczności odbywania kary w wileńskim więzieniu. 26 czerwca 1942 r. do posterunku policji rewiru 6 miasta Wilna wpłynął donos, że jakiś Żyd odwiedza domy położone na przedmieściach dzielnicy Zwierzyniec i handluje różnymi rzeczami. Na wskazane miejsce udał się policjant Juozas Filipavicius i aresztował zamieszkałego w wileńskim getcie Judela Sterensa. Na widok zbliżającego się policjanta Sterens podjął próbę ucieczki, ale został ujęty. Po aresztowaniu proponował policjantowi kwotę 50 marek w zamian za zwolnienie. Został jednak odstawiony do wileńskiego więzienia, a pieniądze przeznaczone na łapówkę zdeponowano w kasie pancерnej policji¹⁴².

Rozpracowywano także całe grupy społeczne i wspólnoty, co do których był przygotowywany precyzyjny plan ich osłabienia i ostatecznie zlikwidowania. Doskonałym przykładem takich akcji było uderzenie w Kościół katolicki na Wileńszczyźnie, które nastąpiło 3 marca 1942 r. z chwilą zamknięcia przez policję niemiecką Archidiecezjalnego Seminarium Duchownego w Wilnie i przewiezienia na Łukiszki jego rektora, profesorów i kleryków. Po internowaniu 22 marca 1942 r. metropolity archidiecezji wileńskiej ks. abp. Romualda Jałbrzykowskiego i kanclerza Kurii Archidiecezjalnej w Wilnie ks. Adama Sawickiego, których wywieziono do klasztoru w Mariampolu, przyszła pora na likwidację większości klasztorów męskich i żeńskich na Wileńszczyźnie. Okupant potrzebował jedynie dwóch dni – 26 i 27 marca 1942 r. – aby przetransportować zakonników na Łukiszki. Łącznie aresztowano 253 osoby (64 zakonników i 189 zakonnic). Aresztowani pochodzili m.in. z klasztoru wizytek na Rossie (37 zakonnic), klasztoru karmelitów (16 zakonników), klasztoru jezuitów (62 zakonników, wśród nich ks. Jan Zbigniew Charytański i ks. Stefan Dzierżek aresztowani 26 marca 1942 r. i osadzeni na Łukiszkach, następnie wywiezieni do obozu pracy w Poniewieżyku, natomiast ks. Błażej Fijałek Jabłoński po pobycie na Łukiszkach został internowany), klasztoru nazaretanek (13 zakonnic), klasztoru bernardynek przy kościele św. Anny (18 zakonnic), klasztoru misjonarzy (13 zakonników), klasztoru misjonarzy redemptorystów (9 zakonników), klasztoru benedyktynów (28 zakonników), klasztoru urszulanek (18 zakonnic)¹⁴³.

Zupełnie inne procedury stosowano w przypadku aresztowania osób narodowości żydowskiej. W ciągu pierwszych sześciu miesięcy aktywnej działalności sekcji komunistyczno-żydowskiej w ramach struktur Saugumy Żydzi po ujęciu byli przewożeni początkowo do aresztu przy ul. Ofiarnej. Nakaz aresztowania przygotowywali funkcjonariusze niemieckiej policji bezpieczeństwa, a doprowadzaniem do aresztu zajmowała się policja litewska. Najczęściej podawane w raportach przyczyny aresztowania Żydów i osadzenia ich na Łukiszkach to: ukrywanie się poza gettem lub ucieczka

¹⁴² LCVA, FR 659 Ap 1 B 17, Korespondencja komendanta policji bezpieczeństwa Generalnego Okręgu Litwy z Główną Placówką w Wilnie w sprawie przesłuchania Żyda Judela Sterensa, 15 VII 1942 r., s. 3–6.

¹⁴³ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/II-51, Relacja emisariusza CIN *Terror wobec duchowieństwa*, 16 XII 1943 r., s. 355; AIPN, L II/49/F-J, Protokół przesłuchania świadka Adama Sawickiego, s. 33; AIPN, GK 318/738, Akta Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, akta w sprawie Jana Borkowskiego, Władysława Butkuna i Józefa Miaszka, s. 154–170; AAN, Oddział II, 203/III, t. 71, Armia Krajowa – Komenda Główna, k. 168; *Śp. o. Błażej J. „Wiadomości z Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej”* 1949, nr 2, s. 11–12; AIPN Bi, 430/55, Zbiór Heleny Pasierbskiej, *Łukiszki – Ponary oprawcy*, s. 10; G. Polak, *Kto jest kim w Kościele katolickim?*, Warszawa 1996, s. 43; L. Tomaszewski, *Kronika wileńska 1939–1941*, Warszawa 1994, s. 147–148; M. Piaszyk USJK, *Zgromadzenie Sióstr Urszulanek...*, s. 173–176; T. Krahel, *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej*, Białystok 2014, s. 219–232.

z getta (11 grudnia 1941 r. za ucieczkę z getta została aresztowana Beila Lewinson, która została stracona 22 grudnia 1941 r.)¹⁴⁴, próba ucieczki z getta (26 listopada 1941 r. za podjęcie próby ucieczki z getta został aresztowany Saulius Varšavskis, 6 grudnia przekazano go do dyspozycji Sicherheitspolizei i SD, a 22 grudnia 1941 r. stracono)¹⁴⁵, brak możliwości opłacenia nałożonej grzywny za nieprzestrzeganie godziny policyjnej¹⁴⁶ obowiązującej Żydów i nienoszenie na ubraniu żółtej gwiazdy Dawida (nałożone kary pieniężne za to samo wykroczenie wahały się od 500 do 10 000 rubli), korzystanie z chodnika wbrew dekretovi zabraniającemu tego Żydom¹⁴⁷, fałszowanie dokumentów (11 grudnia 1942 r. za fałszowanie dokumentów poza gettem została ujęta Beila Elinder, 11 marca 1943 r. została stracona)¹⁴⁸, dokonywanie zakupów żywnościowych poza gettem (31 stycznia 1942 r. został osadzony na Łukiszkach za nielegalne zakupy mięsa Josel Imbryk, którego 14 marca 1942 r. rozstrzelano)¹⁴⁹. Za złamanie nakazu przestrzegania godziny policyjnej i nienoszenie gwiazdy Dawida 6 sierpnia 1941 r. aresztowano Solomasa Feinbergasa. Nałożono na niego grzywnę w wysokości 500 rubli. Po uregulowaniu kaucji został zwolniony z łukiskiego więzienia 30 sierpnia 1941 r.¹⁵⁰ Za to samo przewinienie 4 sierpnia 1941 r. został aresztowany Wulf Kadiševič. Aresztowania dokonali funkcjonariusze VII komisariatu policji w Wilnie. Na Kadiševiča nałożono grzywnę 2000 rubli, której jednak nie był w stanie zapłacić. Przekazano go do oddziału specjalnego „w celu specjalnego potraktowania”. Podobnie za niespłacenie grzywny w wysokości 5000 rubli, nałożonej za naruszenie obowiązującej godziny policyjnej, do oddziału specjalnego przekazano Elija Kantorasa, aresztowanego przez VII komisariat policji 5 września 1941 r. Najwyższą karą za brak odznaki identyfikującej Żyda, jaką udało się znaleźć w aktach, była suma 10 000 rubli, na którą został skazany Zamvelis Pompader, aresztowany 5 sierpnia 1941 r. Nie był on w stanie uregulować tak wysokiej kwoty i ostatecznie został stracony 16 września 1941 r.¹⁵¹ Funkcjonariusze niemieccy prowadzący sprawy ludności żydowskiej starali się od niej uzyskać nazwiska innych ukrywających się Żydów lub osób im pomagających, a także ustalić źródła produkcji fałszywych dokumentów. Większość przetrzymywanych na Łukiszkach albo w innych więzieniach Żydów po zakończeniu wstępnego dochodzenia była przekazywana do dyspozycji niemieckiej policji bezpieczeństwa bądź wileńskiego oddziału specjalnego, co najczęściej wiązało się z wykonaniem kary śmierci w Ponarach.

¹⁴⁴ LCVA, FR 730 Ap 1 B 1278, *passim*.

¹⁴⁵ LCVA, FR 730 Ap 1 B 2437, *passim*; LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3715a.

¹⁴⁶ Zgodnie z zarządzeniami Alfreda Rosenberga i Hansa Hingsta wydanymi w pierwszym półroczu okupacji Wilna, Żydów obowiązywała godzina policyjna od 20.00 do 6.00 (LCVA, FR 677 Ap 1 B 1, Wytyczne do zarządzenia Alfreda Rosenberga dotyczące Żydów, 1941 r., k. 11).

¹⁴⁷ Żydom zabroniono używania chodnika i zmuszono ich do chodzenia jeden za drugim po prawej stronie ściekiem ulicznym oraz zabroniono korzystania z parków miejskich i miejsc wypoczynku. Za złamanie zakazu i korzystanie z chodnika 4 VIII 1941 r. została aresztowana przez funkcjonariuszy II komisariatu policji Liba Frenkiel, którą zwolniono po dwu dniach po wpłaceniu grzywny w wysokości 3000 rubli (LCVA, FR 7301 Ap 560, *passim*; LCVA, FR 1436 Ap 1 B 38, Ogłoszenie wileńskiego komisarza okręgowego nr 3 skierowane do mieszkańców okręgu wileńskiego, k. 91; LCVA, FR 689 Ap 1 B 4, Rozkaz Rudolfa Neugebauera kierownika głównej placówki zewnętrznej Wilno w sprawie zastosowania specjalnych środków bezpieczeństwa odnośnie do Żydów, 25 VII 1943 r., k. 227).

¹⁴⁸ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 323.

¹⁴⁹ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 1154; A. Sutzkever, *Wilner Getto 1941–1944*, Zürich 2009, s. 35.

¹⁵⁰ LCVA, FR 730 Ap 1 B 535, *passim*.

¹⁵¹ LCVA, FR 730 Ap 1 B 825, *passim*; LCVA, FR 730 Ap 1 B 1961, *passim*.

Szczególnie dużo osób narodowości żydowskiej trafiło na Łukiszki w czasie tworzenia obu gett. 6 września 1941 r. podczas przenoszenia Żydów z miejsc ich dotychczasowego zamieszkania na obszar getta, wskutek zbyt dużej liczby konwojowanych osób, ok. 400 mieszkańców rejonu ul. Mickiewicza i dzielnicy Zwierzyniec tymczasowo ulokowano w zaułku przy ul. Lidzkiej. W nocy przyjechał po nich konny patrol policji litewskiej i zamiast do getta zostali przeniesieni na Łukiszki. Ulokowano ich na dziedzińcu więziennym, jednak z powodu ulewy kobiety i dzieci trafiły do wolnych cel. Następnego dnia odbyła się rejestracja rzemieślników i lekarzy, którzy zostali zwolnieni. Pozostałe osoby zostały wywiezione do Ponar i tam stracone¹⁵². Należy jednak zaznaczyć, że po utworzeniu we wrześniu 1941 r. dwóch gett w Wilnie osoby narodowości żydowskiej coraz rzadziej trafiały na Łukiszki. Piesze kolumny osób skazanych na rozstrzelanie wyruszały bezpośrednio z obu gett.

Ewidencja więźniów i obieg dokumentacji więziennej

W Komisariacie Rzeszy Ostland, podobnie jak na wszystkich terenach okupowanych, placówki policyjne prowadziły lokalne kartoteki osób aresztowanych. Otrzymywane od agentów materiały, często w postaci odręcznych zapisków, w sekretariatach policyjnych opracowywano w formie drukowanych kartotek na kolorowych tekturach. Kolor kartonika świadczył o konkretnej grupie spraw. W Wydziale Informacji poszczególnych ekspozytur rejonowych sekretarka segregowała sprawy według koloru i umieszczała je w odpowiednich segregatorach. Każda zarejestrowana osoba miała wypełniane dwie karty. Jedną przechowywano w kartotece lokalnej, a drugą przysyłało do urzędu centralnego w Kownie. Na karcie były zapisane ważniejsze dane personalne podejrzanego (imię, nazwisko, data i miejsce urodzenia), ostatnie miejsce pobytu, numer sprawy oraz rodzaj przestępstwa¹⁵³. Wybrane informacje przysyłało z kolei do kartoteki głównej (Hauptkartei) RSHA w Berlinie. Kartoteka berlińska została stworzona jako centralny punkt informacyjny udzielający wiadomości o poszukiwanej osobie. Jej sprawne działanie warunkował jedynie w pełni uzupełniony wpis danymi z placówek gestapo lub miejscowej policji. Uzyskane informacje były sukcesywnie uzupełniane w wydawanych okresowo specjalnych księgach poszukiwawczych. Do piątego dnia każdego miesiąca Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie musiał otrzymać raporty miesięczne o sytuacji w więzieniach funkcjonujących na zajętych terenach. Zdarzały się przypadki kilkakrotnego nawet wysyłania duplikatów do Berlina, co powodowało zamieszanie w centrali. W celu zapobieżenia temu procederowi, 26 października 1942 r. SS-Standartenführer Siegert polecił wszystkim placówkom penitencjarnym stawianie w prawym dolnym rogu kart pieczęci, która poświadczała przesłanie duplikatu do kartoteki centralnej¹⁵⁴. Prowadzenie kartotek osobowych aresztowanych oraz ich obieg pomiędzy placówką dokonującą

¹⁵² ZstL/BA-AstL, B 162/2513, Protokół przesłuchania Feni Schilmawer-Wolkowilskiej w sprawie oskarżonego Horsta Schweizera o zbrodnie popełnione na terenie Wilna, 16 XII 1963 r., s. 70–71.

¹⁵³ OKGd, S 1/00/Zn, t. 51, Protokół przesłuchania oskarżonego Juozasa Brazisa, 28 XI 1950 r., s. 10107–10110.

¹⁵⁴ LCVA, FR 1399 Ap 1 B 57, Pismo Müllera z Centrali policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Berlinie w sprawie prowadzenia kartotek osobowych w placówkach policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, 17 X 1942 r., k. 24–25; *ibidem*, Pismo dr. Siegerta z RSHA w Berlinie w sprawie sporządzania miesięcznych raportów do kartoteki centralnej, 26 X 1942 r., k. 27.

aresztowania a RSHA regulowały dwa okólniki, z 21 grudnia 1938 r. i 24 maja 1939 r., w sprawie administrowania aktami osobowymi. W późniejszym okresie wydano również okólnik z 10 czerwca 1942 r. w sprawie prowadzenia kartotek osobowych w placówkach policji bezpieczeństwa. Rzetelność informacji zamieszczonych w kartotekach zależała od merytorycznie właściwych placówek i była najważniejszą przesłanką dla działalności RSHA i gestapo. Zgromadzone w kartotekach informacje były bardzo cenne dla bezpieczeństwa państwa i wymagały szczególnego nadzoru. Zgodnie z tajnym pismem szefa Sicherheitspolizei i SD z 23 sierpnia 1943 r., z powodów bezpieczeństwa kartoteka główna i akta osobowe urzędu berlińskiego RSHA zostały przeniesione w okolice Theresienstadt¹⁵⁵ (Terezin) do miejscowości Lobositz (Lovosice). Tam jednak, ze względu na pośpiech prowadzonej przeprowadzki i braku kadrowe, kartoteki zostały zarchiwizowane chaotycznie, bez odpowiedniego klucza. Nie doszło mianowicie do połączeń materiałów na podstawie powiązań rodzinnych, co spowodowało trudny do uporządkowania nieład. Ustalono wówczas kod hasel odnośnie do pilności sprawdzania: hasło „Siegfried” – sprawa do natychmiastowego wykonania, hasło „Erna” – sprawy pilne. Koniecznością stało się też stworzenie nowej drogi zapytań o osoby poszukiwane. Najbardziej przydatny w tym względzie okazał się dalekopis¹⁵⁶. Sicherheitspolizei i SD w Wilnie również korzystały z bazy danych zgromadzonej w Lobositz. Kilka razy w miesiącu kierowane były pisma zarówno do kartoteki centralnej, jak i poszczególnych placówek policji o sprawdzenie danych osobowych zatrzymanych. Na tej podstawie była uzupełniana kartoteka aresztowanych przez niemiecką policję bezpieczeństwa w Wilnie.

Karta aresztanta została wykonana na białym prostokątnym brystolu, na którym pismem maszynowym w języku niemieckim zamieszczono następujące informacje: w prawym górnym rogu narodowość aresztanta (podkreślona pojedynczą kreską), następnie nazwisko i imię, data i miejsce urodzenia, miejsce zamieszkania, data aresztowania i wydział prowadzący dochodzenie (podkreślone), numer rozkazu, powód aresztowania i wyrok wraz z datą wykonania¹⁵⁷. Przechowywana w Litewskim Centralnym Państwowym Archiwum w Wilnie kartoteka niemieckiej policji bezpieczeństwa za lata 1941–1944, zawierająca 4037 nazwisk osób poszukiwanych lub pozostających do dyspozycji służb niemieckich, na pewno nie jest kompletna. Biorąc pod uwagę liczbę więźniów politycznych w poszczególnych latach, można z całą pewnością stwierdzić, że nie wszystkie karty się zachowały. Należy pamiętać, że nie wszystkie osoby były osadzone na Łukiszkach, część przetrzymywano w więzieniu Stefańskim, na Antokolu, w więzieniu gestapo przy ul. Rossa 4 oraz areszcie policyjnym przy ul. Ofiarnej.

Wszystkie osoby doprowadzane do więzienia na Łukiszkach, które otrzymały status tymczasowo zatrzymanych lub więźniów, wpisywano do księgi ewidencyjnej więzienia, potem zakładano im karty rejestracyjne, a następnie tworzone akta osobowe. Dwie

¹⁵⁵ Familienlager Theresienstadt, Getto Theresienstadt, rzadziej Konzentrationslager Theresienstadt – kompleks dwóch niemieckich obozów koncentracyjnych utworzony na terenie Protektoratu Czech i Moraw, w miejscowości Terezin, w austriackiej twierdzy z XVIII i XIX w. Składał się z getta dla Żydów oraz tzw. obozu przejściowego. Istniał w latach 1941–1945 (E. Grot, *Terezin – Międzynarodowe Miejsce Pamięci w Czechach*, „Przeszłość i Pamięć” 2001, nr 3).

¹⁵⁶ LCVA, FR 1399 Ap 1 B 57, Pismo szefa niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, sygn. IV C 1-B, nr 5925/38g w sprawie przeniesienia głównej kartoteki i akt personalnych administracji urzędu IV RSHA, 23 VIII 1943 r., k. 28.

¹⁵⁷ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 1 – 4036.

zachowane w litewskich archiwach księgi ewidencyjne więzienia na Łukiskach za rok 1941 oraz za lata 1941–1943 mają postać brulionów w szerokiej linii oprawionych w twarde okładki. Obie z boku kart mają wypustki z literami alfabetu. Księga za rok 1941 prowadzona jest od 23 czerwca 1941 do 19 września 1941 r. Z charakteru pisma wynika, że księga była prowadzona przez ośmiu pisarzy więziennych¹⁵⁸. Na 60 kartach wpisy o nowo przyjętych więźniach dokonywane są w języku litewskim w porządku alfabetycznym. Rubryki, do których wpisywano informacje dotyczące więźniów, wykonane są ręcznie. Każda strona księgi została podzielona na 6 rubryk. W poszczególnych polach pisarz uzupełniał atramentem następujące informacje: 1) nazwisko, imię i imię ojca; 2) numer sprawy; 3) adnotacje o losie więźnia (w tej rubryce znajdują się następujące znaki: „”, „-”, „”, „v”); 4) data doprowadzenia; 5) data zwolnienia; 6) uwagi. Znaki pojawiają się tylko przy nazwiskach osób, które nie mają zanotowanej daty zwolnienia, a w rubryce „uwagi” jest pozostawione puste miejsce¹⁵⁹. Druga księga ewidencyjna za okres od 27 listopada 1941 do 26 stycznia 1943 r. na okładce zewnętrznej jest opatrzona napisem w języku litewskim i rosyjskim „Wykaz aresztowanych”. Wpisy dokonywane na 98 stronach wykonane są odręcznie siedmioma różnymi charakterami pisma. Księga podzielona jest na 5 wykonanych odręcznie kolumn: 1) nazwisko, imię i imię ojca; 2) numer sprawy; 3) data doprowadzenia; 4) data zwolnienia (obok daty zwolnienia w kilku przypadkach nadpisane są znaki, o których mowa wyżej); 5) uwagi¹⁶⁰. W przypadku obu ksiąg w kolumnie „uwagi” znajdują się informacje o losie konkretnych osób. W niemal 80 proc. są to wpisy o treści: zwolniony (paleistas). W niektórych przypadkach podawany jest również powód zwolnienia: zwolniony na leczenie, zwolniony po odbyciu kary, zwolniony doprowadzony na posterunek policji, zwolniony na urlop, zwolniony uniewinniony, zwolniony zabrany do getta¹⁶¹.

W łukiskim więzieniu funkcjonowały jednocześnie dwa rodzaje kart rejestracyjnych więźnia. Pierwsza, którą można określić jako „litewską”, była sporządzana na specjalnych drukowanych blankietach prawie zawsze w języku litewskim, co potwierdza, że doprowadzeni byli początkowo przyjmowani przez funkcjonariuszy niższego szczebla narodowości litewskiej. W prawym górnym rogu odręcznie wpisywano numer porządkowy wpisu do księgi więźniów, poniżej informację, czy osoba pali oraz jaki jest jej stan cywilny. Po prawej stronie znajdowało się też miejsce na fotografię. W drugiej karcie – „niemieckiej”, uzupełniano odręcznie następujące wpisy: „doprowadzony przez litewską/niemiecką policję bezpieczeństwa; nazwisko; imię; data urodzenia; miejsce urodzenia; miejsce zamieszkania; narodowość; zawód; dostarczony; zwolniony; cela numer”¹⁶².

W ciągu kilku pierwszych dni po aresztowaniu starano się stworzyć charakterystykę osoby ujętej. Akta osobowe zatrzymanego najczęściej były sporządzane na litewskojęzycznych blankietach składających się z dwóch odrębnych części. Część pierwsza sta-

¹⁵⁸ W 1941 r. w kancelarii łukiskiego więzienia pracowali: Jonas Bujkauskas, Elena Sacewiczenis, Antanas Sereilis, Jurgis Slewe, Feliksas Smergelis, Aleksas Szerutis, Albinas Walinczius, Bronius Žukauskas (LCVA, FR 730 Ap 2 B 15, k. 125–127).

¹⁵⁹ LCVA, FR 730 Ap 2 B 39a, k. 2a–60.

¹⁶⁰ LCVA, FR 730 Ap 2 B 81, k. 1–57.

¹⁶¹ Wszystkie adnotacje zawarte w kolumnie „uwagi” zob.: cz. 2, aneks nr 6: Tłumaczenie adnotacji zawartych w księdze przyjęć do więzienia na Łukiskach za lata 1941–1943.

¹⁶² LCVA, FR 730 Ap 2 B 243, Karta doprowadzenia Marka Łabaszewskiego, 16 VI 1942 r., k. 1.

nowiła informację o więźniu (Žinios ayie kalinį), a część druga znaki osobowe (Asmens žymės). W części informacyjnej najczęściej były uzupełniane następujące rubryki: imię i nazwisko, data przywiezienia do więzienia, powód oskarżenia. W dalszej części wpisywano następujące dane w punktach: 1) data urodzenia lub wiek; 2) miejsce urodzenia; 3) czy urodzony z prawego łóża; 4) kto wydał paszport; 5) data wydania paszportu; 6) gdzie mieszkał przed aresztowaniem; 7) wyznanie, gdzie ochrzczone; 8) obywatelstwo, narodowość; 9) wykształcenie; 10) co potrafi w zakresie rzemiosła; 11) czym się zajmował i z czego się utrzymywał przed aresztowaniem; 12) czy posiada nieruchomości i gdzie; 13) czy służył w wojsku i gdzie; 14) czy żonaty/zamężna; 15) imię i nazwisko żony/męża przed zawarciem związku małżeńskiego i miejsce zamieszkania; 16) dzieci, ich imiona, wiek i miejsce zamieszkania; 17) imiona rodziców, nazwisko panieńskie matki i ich miejsce zamieszkania; 18) bracia, siostry, ich imiona, wiek i miejsce zamieszkania; 19) czy był karany, ile razy i za co, jakie miał kary i w jakim więzieniu je odbywał; 20) jak długo przebywał na wolności po odbyciu kary; 21) co lub jakie okoliczności zmuszały go do popełnienia przestępstw. Również część druga akt była wypełniana odręcznie, jednak większość informacji należało w niej jedynie podkreślić. Zawierała ona następujące pytania: 1) wzrost; 2) budowa ciała; 3) plecy; 4) włosy; 5) wąsy; 6) broda; 7) twarz; 8) szyja; 9) oczy; 10) brwi; 11) nos; 12) uszy; 13) usta; 14) zęby; 15) podbródek; 16) ręce i nogi; 17) chód i postawa podczas chodzenia; 18) język; 19) znaki szczególne; 20) gdzie i u kogo ma zamiar zamieszkać po wyjściu z więzienia; 21) co ma zamiar robić; 22) zwolniony dnia¹⁶³. Ostatni punkt zawierał informacje o wykrytych chorobach zakaźnych i wenerycznych. Wszystkie akta kończyły się adnotacją – uwagi (nutarimas). Akta zawierały również miejsce na decyzję o zwolnieniu z więzienia, którą dopisywał odręcznie w języku niemieckim najczęściej dowódca policji bezpieczeństwa i SD.

Według powyżej opisanego wzoru zostały wypełnione akta osobowe więźnia narodowości żydowskiej Israela Beskina, aresztowanego 26 października 1941 r. za „przebywanie poza terenem getta bez odznaki wymaganej od Żydów”. Akta poza dwoma omawianymi powyżej częściami charakterystyki więźnia zawierały jeszcze następujące załączone dokumenty: oświadczenie właściciela biura tłumaczeń, które odwiedził Beskin, a które wydało go policji; notatkę I komisariatu policji skierowaną do dowódcy wileńskiej policji bezpieczeństwa w sprawie przekazania Beskina w ręce Saugumy; kartę pracy (zawiera ona miejsce na przybicie codziennie pieczętek w miejscu pracy, przy czym ostatnia pieczętka pochodzi z 16 września 1941 r., co wskazuje, że mógł on przebywać poza gettem przez jakiś czas, zanim został ujęty); kartę pracy z pieczętą „wykwalifikowany robotnik!”; protokół z przeprowadzonego przesłuchania przez oficera Saugumy Vincasa Klimavičiusa; dwie kopie, różniące się między sobą, potwierdzenia odbioru z więzienia datowane na 26 października 1941 r. Całość dokumentacji w sprawie Beskina zamyka raport z 5 listopada 1941 r. zatytułowany: „Lista Żydów aresztowanych przez litewską policję bezpieczeństwa”. Lista ta zawiera nazwiska 36 Żydów aresztowanych przez Saugumę pomiędzy 28 października a 3 listopada 1941 r. oraz 10 innych osób aresztowanych przez policję litewską. Chociaż odbiorca raportu nie został określony, fakt, że lista została sporządzona w języku niemieckim i że kończy się następującym zdaniem: „Wszyscy ci Żydzi są obecnie w więzieniu Łukiszki do waszej dyspozycji”, wskazuje,

¹⁶³ LCVA, FR 730 Ap 1 B 1164, Akta więzienne Wandy Kuszelewskiej, 23 VII 1941 r., k. 1–3.

że adresem miało być Einsatzkommando 3¹⁶⁴. Analizując zatem dokumentację więzienną i rozszyfrowując dane o przekazaniu osoby podejrzanej w gestię poszczególnych jednostek, bardzo często można określić jej los.

Bardzo duża liczba osób doprowadzanych każdego dnia z aresztu lub posterunków policyjnych do więzienia łukiskiego powodowała narastający chaos w administracji więziennej. Już 25 sierpnia 1941 r. naczelnik litewskiej policji bezpieczeństwa Lileikis apelował do dowódców policji miasta i powiatu Wilno o nieprzysyłanie do niego osób aresztowanych za naruszenie porządku publicznego lub inne drobne przestępstwa¹⁶⁵. Upoważnienie jednocześnie kilku organów do przeprowadzania aresztowań skutkowało również zamieszaniami w dokumentacji. Zdarzały się przypadki tak poważnych zaniedbań formalnych, które wobec obowiązującego prawa mogły skończyć się umorzeniem śledztw z powodu błędów urzędniczych. Na przykład, 23 lipca 1941 r. w kancelarii więziennej Łukiszek został sporządzony odręczny wykaz więźniarek narodowości polskiej i żydowskiej, które miały zostać przeniesione do więzienia dla kobiet na ul. Ponarskiej w Wilnie¹⁶⁶. Wykaz ten nie został opatrzony właściwymi pieczęciami i podpisami, zatem nie stanowił w myśl prawa dokumentu. Takie niedopełnienie formalności administracyjnych, zdaniem twórców dokumentu, mogło spowodować konieczność zwolnienia kobiet bez żadnego egzekwowania ich kar ze strony więzienia¹⁶⁷.

Szczególnie w pierwszych miesiącach okupacji, gdy podział kompetencji nie był jeszcze sprecyzowany, zdarzały się przypadki zwalniania więźniów przez jedną instytucję, mimo że byli oni w gestii innej. Na przykład 26 lipca 1941 r. z łukiskiego więzienia zostali zwolnieni dwaj więźniowie: Antoni Brodowski i Aleksander Żukowski, pozostający do dyspozycji Sądu Okręgowego w Wilnie. Dzień wcześniej niemiecka policja połowa nadesłała do naczelnika więzienia postanowienie o ich zwolnieniu. Okazało się, że owo zwolnienie było przedwczesne, a naczelnik skierował pismo do komendanta niemieckiej policji bezpieczeństwa o ich powtórne aresztowanie¹⁶⁸. Zdarzało się też, że funkcjonariusze wileńskiego oddziału specjalnego po prowadzonych w mieście patrolach przywozili do łukiskiego więzienia osoby zatrzymane do dyspozycji naczelnika niemieckiej policji bezpieczeństwa. Funkcjonariusze nie mieli jednak formalnych nakazów aresztowania. Taka sytuacja była problematyczna dla więzienia, gdyż nie mogło ono zgodnie z obowiązującym prawem przetrzymywać osób, które nie miały postanowień o aresztowaniu. Osoby takie przynajmniej formalnie kwalifikowały się do zwolnienia. Tego typu sytuacja zdarzyła się np. 22 sierpnia 1941 r., gdy funkcjonariusze oddziału specjalnego przywieźli na Łukiszki cztery zatrzymane osoby: Wandę Kuszelewską, Władysława Sienkiewicza,

¹⁶⁴ LCVA, FR 681 Ap 2 B 1, Akta personalne więźnia Izraela Beskina, k. 8–16, 55–56.

¹⁶⁵ LCVA, FR 691 Ap 1 B 20, Pismo Naczelnika policji bezpieczeństwa okręgu wileńskiego Aleksandrasa Lileikisa nr 835 do dowódcy policji miasta i powiatu Wilna, 25 VIII 1941 r., k. 94.

¹⁶⁶ Raport sporządzony w dniach 3–4 XI 1941 r. przez VI komisariat policji informował o aresztowaniu Żydówki, która poruszała się po mieście bez widocznej odznaki z gwiazdą Dawida. Została ona przekazana do więzienia dla kobiet, a potem do dyspozycji Ypatingasis būrys (LCVA, FR 689 Ap 1 B 23, k. 83). W raporcie III komisariatu policji z 27–28 XI 1941 r. została podana informacja, że aresztowano dwie Żydówki bez dokumentów i gwiazdy Dawida, które zostały umieszczone w więzieniu dla kobiet do dyspozycji Ypatingasis būrys (LCVA, FR 689 Ap 1 B 23, k. 360).

¹⁶⁷ LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, Wykaz kobiet przenoszonych do więzienia w Ponarach, 23 VII 1941 r., k. 33 *verte*.

¹⁶⁸ *Ibidem*, Pismo naczelnika więzienia na Łukiszkach do naczelnika policji bezpieczeństwa nr 617, 26 VII 1941 r., k. 68.

Altę Bangartię i Elkę Gavendienę. Naczelnik więzienia w piśmie do naczelnika policji bezpieczeństwa w Wilnie (Saugumo Policijos Vilniaus Apygardos) i dowódcy oddziału specjalnego oświadczył: „Zaznaczam, że w przyszłości bez oficjalnych dokumentów o aresztowaniu zatrzymani nie będą przyjmowani do więzienia”¹⁶⁹. Dowódca oddziału specjalnego zareagował na to pismo 28 sierpnia 1941 r., informując naczelnika więzienia ciężkich robót w Wilnie, że obie wymienione Żydówki należy skierować do następnego transportu Żydów jadącego do pracy, natomiast co do Kuszelewskiej i Sienkiewicza należy się chwilowo wstrzymać, gdyż zostały już skierowane pisma do właściwych instytucji o wydanie postanowień o zatrzymaniu¹⁷⁰.

Sprawa doprowadzania aresztantów do więzienia bez formalnych nakazów była na początku okupacji powszechna. Problem ten próbował rozwiązać Lileikis, który 11 listopada 1941 r. skierował pismo do naczelnika więzienia ciężkich robót w Wilnie, odpowiadając mu na wątpliwości w tej sprawie: „Ani jedna aresztowana przez mój urząd osoba nie jest umieszczana w więzieniu bez pisma lub postanowienia. Pragnę, aby wysłane do więzienia do mojej dyspozycji osoby aresztowane przez inne urzędy nie były przyjmowane bez postanowień. Trzymani w więzieniu do mojej dyspozycji zwalniani są z więzienia na podstawie postanowienia lub pisma w zależności od sprawy”. Jednocześnie w dalszej części pisma uregulował również status osób zabieranych na przesłuchanie z cel więziennych: „Na przesłuchanie zabierani są tylko z pismem i w piśmie podaje się, czy więzień zostanie zwrócony, czy zwolniony. Aby uniknąć możliwych nieporozumień, postanowienia lub pisma o umieszczeniu aresztowanych w więzieniu lub zwolnieniu z więzienia będą potwierdzone pieczęcią urzędu”¹⁷¹.

Duże zamieszanie powodowało także posługiwanie się przez obsługę więzienia i funkcjonariuszy policji innymi językami niż aresztowani. Z uwagi na to, że nie wszyscy zatrzymani znali języki niemiecki i litewski, funkcjonariusze przyprowadzali ze sobą tłumaczy. Zdarzało się, że w trakcie rejestracji lub przesłuchania polscy tłumacze, narażając własne życie, tłumaczyli na korzyść aresztowanych i tym samym umożliwiali zwolnienie więźniów. Prowadzący przesłuchanie nie wydawał wtedy żadnych dokumentów potwierdzających zwolnienie i kwitujących odbiór więźnia¹⁷². Sytuacja taka miała miejsce aż do chwili, gdy anonimowy pracownik więzienia w odręcznym, niedatowanym piśmie określonym jako „bardzo pilne!”, skierowanym do naczelnika policji bezpieczeństwa okręgu wileńskiego, zwrócił uwagę na tę nieprawidłowość. Wyjaśnił on, że funkcjonariusze niemieckiej służby bezpieczeństwa, prowadząc przesłuchania aresztowanych, korzystają z pomocy tłumaczy – Polaków. Tłumacze ci bardzo często zmieniają treść zeznań, przekształcając je na korzystne dla aresztanta. Prowadziło to do sytuacji, że funkcjonariusze podejmują decyzje o zwolnieniu przesłuchiwanej osoby lub też zabierają aresztowanego, odmawiając jednocześnie pokwitowania urzędowego

¹⁶⁹ LCVA, FR 730 Ap 1 B 1164, Pismo naczelnika więzienia na Łukiszkach w Wilnie o sygn. 2145-B skierowane do dowódcy oddziału specjalnego w Wilnie, 22 VIII 1941 r., k. 6.

¹⁷⁰ *Ibidem*, Pismo dowódcy oddziału specjalnego w Wilnie skierowane do naczelnika więzienia na Łukiszkach w Wilnie, 28 VIII 1941 r., k. 9.

¹⁷¹ LCVA, FR 730 Ap 2 B 5, Pismo Naczelnika Okręgu Wileńskiego Policji Bezpieczeństwa do Naczelnika Więzienia na Łukiszkach w Wilnie, 11 XI 1941 r., k. 49.

¹⁷² LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, Pismo skierowane do naczelnika Litewskiej Policji Bezpieczeństwa okręgu wileńskiego nr 599 informujące o codziennych badaniach prowadzonych na więźniach Łukiszek przez żołnierzy niemieckich i funkcjonariuszy SD, k. 36–37.

o przejęciu więźnia. Powodowało to olbrzymie zamieszanie w dokumentacji więziennej. Personel więzienny nie był w stanie w danej chwili ustalić kompetencji funkcjonariuszy bezpieczeństwa i określić, czy mają oni prawo sami zwolnić aresztowanego. W notatce czytamy: „Po zaprotestowaniu, że aresztowanych i osadzonych w więzieniu można zwolnić tylko na pisemne polecenie szefa służby bezpieczeństwa wymienieni nawet brutalnie biorą aresztowanego osobiście, rozkazując odźwiernemu otworzyć bramę więzienia i wypuszczają, nie informując dyżurnego urzędnika, jakiego aresztowanego zwolnili”. Autor listu apelował, aby zwolnienia z więzienia następowały w prawnie ustalonym trybie. Swój wywód kończył słowami: „Wygląda na to, że aresztowania litewskich instytucji są bezcelowe i nie byłoby potrzeby obciążać tym więzienia, jeżeli więźniowie nadal w taki sposób będą zwalniani z więzienia, bez uwzględnienia kwalifikacji przestępstwa i biorąc pod uwagę podczas dochodzenia aresztowanych łzy i twierdzenie, że są niewinni”¹⁷³.

Na początku 1942 r., kiedy w wileńskich Łukiszkach zostało stworzone archiwum, zdecydowanie poprawiła się jakość obiegu dokumentacji zatrzymanych. Nie udało się ustalić, kto pracował w archiwum, czy byli to jedynie funkcjonariusze, czy też do pomocy przydzielono im więźniów. Można jedynie przypuszczać, że było to zbiorcze archiwum więzienne dla jednostek penitencjarnych Wilna, ponieważ przesyłano do niego dokumentację z różnych placówek w mieście. Potwierdza to sytuacja, że 9 lutego 1942 r. z więzienia dla kobiet przy ul. Ponarskiej w Wilnie do łukiskiego archiwum przesłano wiele dokumentów: teczki personalne więźniarek zwolnionych w 1941 r. (487 sztuk); akta osób wysłanych do szpitala psychiatrycznego (2 sztuki); akta personalne więźniów, którzy uciekli (2 sztuki); akta z okresu bolszewickiego odnalezione w archiwum więziennym (779 sztuk); alfabetyczny wykaz więźniów (1 sztuka); księga wpisów funkcjonariusza dyżurnego (1 sztuka); alfabetyczny wykaz celi więźniów (1 sztuka); księgi rejestracyjne więźniów (2 sztuki); dzienniki sprawozdań aresztowań i zwolnień więźniów z okresu bolszewickiego (1 sztuka). Dokumentacja dotarła do więzienia łukiskiego w dniu następnym i została zadekretowana: „do akt – korespondencja ogólna”¹⁷⁴.

Często powtarzającym się problemem był również brak uregulowań w administracji więziennej odnośnie do możliwości pozyskania zaświadczeń przez rodziny osób skazanych na karę śmierci, względem których wykonano wyrok. Problem ten poruszył 14 lipca 1942 r. naczelnik wydziału litewskiej policji bezpieczeństwa Stasys Czenkus. W tym celu wystosował pismo do dowódcy policji bezpieczeństwa na Litwie z prośbą o uregulowanie kwestii zaświadczeń o osobach rozstrzelanych, jakie mają być wystawiane rodzinom. Czenkus podkreślał, że członkowie rodzin osób rozstrzelanych nie mają formalnych świadectw śmierci, które są np. potrzebne do zawarcia nowych związków małżeńskich bądź do spraw spadkowych. Zaproponował, aby zaświadczenia takie wystawiały miejscowe sądy lub urzędy stanu cywilnego na podstawie informacji uzyskanych z niemieckich i litewskich urzędów policji bezpieczeństwa¹⁷⁵.

¹⁷³ *Ibidem*, k. 36, 37, 37 *verte*.

¹⁷⁴ LCVA, FR 730 Ap 2 B 82, Wykaz dokumentacji archiwalnej przekazanej z więzienia dla kobiet w Ponarach do Naczelnika Więzienia Ciężkich Robót w Wilnie, 9 II 1942 r., k. 7.

¹⁷⁵ LCVA, FR 1399 Ap 1 B 8, Pismo Stasysa Czenkusa do dowódcy policji bezpieczeństwa na Litwie w Kownie, 14 VII 1942 r., k. 12.

Metody śledcze i więzienny system represji

Uzyskaniu statusu więźnia Łukiszek najczęściej towarzyszyła specjalna oprawa w postaci szykan, bicia i znęcania się. Jan Kulwanowski, zatrzymany 26 grudnia 1943 r. podczas przypadkowej łapanki, po doprowadzeniu na Łukiszki został przeprowadzony na korytarzu więziennym, jeszcze przed rejestracją, przez tzw. ścieżkę zdrowia, na której strażnicy pobili go kolbami karabinów¹⁷⁶. Natomiast osiemdziesięcioosobową grupę członków ruchu oporu, aresztowaną 9 września 1941 r. w Pasiekach Mowszyskich, po doprowadzeniu na Łukiszki ustawiono na zewnętrznym dziedzińcu pod ścianą na wprost muru, gdzie były widoczne ślady po licznych kulach. Wszyscy czekali ok. godziny na spisanie danych personalnych odwróceniem twarzy do ściany. Przez cały czas słyszeli za plecami repetowanie karabinów. Następnie zostali zaprowadzeni do dużej sali, w której spisano ich dane ewidencyjne niezbędne do stworzenia akt śledczych. Co ciekawe, już jednostka kierująca wszystkie osoby aresztowane w Pasiekach Mowszyskich na Łukiszki poinformowała administrację więzienną, że dostarczonych więźniów należy umieścić w pojedynczych celach, tak aby nie mieli możliwości rozmawiania ze sobą. W późniejszych latach była to standardowa procedura stosowana wobec osób ujętych w jednej sprawie¹⁷⁷.

Proces rejestracji więźniów został szczegółowo opisany przez Jana Nagrabeckiego „Wandala”: „W mrocznym korytarzu stałem twarzą do ściany, z dłońmi wykręconymi do tyłu, oczywiście w kajdankach. Nagle ostre światło poraziło oczy. Przez moment nic nie widziałem. Fotografowano mnie z profilu i z twarzy. Następnie pchnięto do dużego pomieszczenia. Po kilkunastu gestapowców, ustawionych pierścieniem, przywitało mnie uderzeniami pięści gdzie popadło: między oczy, w nos, w głowę. Rzucono tak mnie do siebie jak piłkę. Stałem się bezwładny. Czulem bolesne ciosy sierpowe i proste. Czym prędzej świadomie osunąłem się na ziemię, kryjąc głowę między uniesionymi wysoko ramionami. Mając wolne nogi, przewracałem napastników – dopóki starczyło sił – wyuczonymi chwytami dżudo. Obracałem się jak strzałka na tarczy zegara. Kopnięcie z tyłu głowy ciężkim buciorom położyło wszystkiemu kres. Utraciłem przytomność”¹⁷⁸.

Wobec wszystkich osób przetrzymywanych w areszcie przy ul. Ofiarnej oraz uwięzionych na Łukiszkach prowadzone było śledztwo. Szczególnie brutalnie i przy użyciu wszelkich środków przymusu funkcjonariusze niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa przesłuchiwali więźniów politycznych. Zamieszczone poniżej relacje dotyczą tylko osób, które zostały zwolnione z więzienia i po latach mogły podzielić się swoimi wspomnieniami. Przez analogię można wnioskować, że przesłuchania prowadzone względem osób, które otrzymały wyrok kary śmierci, były jeszcze okrutniejsze.

Metody śledcze stosowane w trakcie „badań” przez funkcjonariuszy niemieckich i litewskich w areszcie przy ul. Ofiarnej zrelacjonowała Anna Gierżod¹⁷⁹, nauczycielka

¹⁷⁶ Jan Kulwanowski na Łukiszkach przebywał ok. 2,5 miesiąca, po czym został zwolniony (OKGd, S 1/00/Zn, t. 18, Pismo Jana Kulwanowskiego, 27 VIII 2002 r., s. 3636–3637).

¹⁷⁷ OKGd, S 1/00/Zn, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Daukszewicza, 2 VII 1979 r., s. 787–792; LCVA, FR 730 Ap 1 B 2290, Pismo Tajnej Policji Polowej, grupa 713 Wilno do więzienia na Łukiszkach, 27 VIII 1941 r., k. 3.

¹⁷⁸ BN, Dział Rękopisów, rkps BN akc. 12594, Jan Nagrabecki, *Zapiski partyzanta*, s. 171–172.

¹⁷⁹ Anna Gierżod (ur. 18 VII 1904 r. w Wilnie) – ukończyła Wydział Matematyczno-Fizyczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, pracowała jako nauczycielka matematyki w gimnazjum ss. nazaretanek. W jej mieszkaniu

matematyki z gimnazjum ss. nazaretanek. Została ona ujęta przez Saugumę w nocy z 9 na 10 czerwca 1942 r. Aresztowanie było następstwem rocznej współpracy z komórką legalizacyjną – udostępniania dla niej w swoim mieszkaniu tzw. skrzynki kontaktowej. Nastąpiło na skutek „złamania się” w śledztwie jednej z wcześniej zabranych konspiratorek. Gierżod została zawieszona początkowo do aresztu na ul. Ofiarną i tam była bardzo intensywnie przesłuchiwana przez funkcjonariusza litewskiej Saugumy, młodszego nadzorcę Tomasza Czesnulisa. Badanie „rozpoczęło się od bicia pałkami gumowymi. Czesnulis nie bił, tylko przyglądał się i od czasu do czasu pytał: »a teraz powiesz?«. Ja krzyczałam z bólu, modliłam się, a trzech ich mnie biło. Kilku na czele z Czesnulisem przyglądało się. Najboleśniesz było bicie w nogi. Wśród oprawców był jeden blondyn, zwrócił moją uwagę urodą, gdy jeszcze prowadzono mnie do celi, że ma w sobie coś w twarzy szlachetnego. Może on stanie w mojej obronie? – grubo myliłam się, on był chyba najokrutniejszy. Gdy już prawie straciłam przytomność, chciał uderzyć mnie w twarz, ponieważ odsunęłam się, uderzył mnie w prawe ucho. Wyszli, zostawili mnie omdlałą z bólu, w podartej spódnicy. Jak długo tam leżałam – nie wiem. Była jeszcze noc, kiedy znowu przyszedli. Kazali zleźć z pryczy i powiedzieli: »posadźmy na elektryczną, to przynajmniej wygadasz«. I wyciągnęli mnie na korytarz, a ja zemdlałam. Zorientowali się, że przekroczyli miarę, wrzucili mnie na podłogę w celi”. Pomimo tortur i wymuszania przyznania się do winy, policja bezpieczeństwa nie zdołała udowodnić Annie Gierżod zarzucanego czynu. Po roku spędzonym na Łukiszkach została wykupiona przez podziemie za cenę 350 rubli w złocie. Po zwolnieniu z więzienia nadal była uznawana za osobę niebezpieczną i bacznie obserwowana przez agentów. Kolejne jej aresztowanie miało nastąpić 17 września 1943 r. podczas akcji odwetowej po zamachu na Marijonasa Podabasa, inspektora policji litewskiej. W Wilnie zatrzymano wtedy 140 zakładników. W czasie gdy w mieszkaniu Gierżod funkcjonariusze litewskiej policji bezpieczeństwa robili rewizję, uczestniczyła ona we mszy świętej. Odpowiednio wcześniej ostrzeżona przez sąsiadów, nie wróciła do domu i tym sposobem uniknęła ponownego aresztowania¹⁸⁰.

Kolejnym z więźniów aresztowanych z przyczyn politycznych był Stanisław Daukszewicz. Został zatrzymany 9 września 1941 r. w miejscowości Pasieki Mowszyskie za przynależność do polskiej tajnej organizacji niepodległościowej i posiadanie broni. Po krótkim pobycie w areszcie policyjnym w Nowych Trokach został przetransportowany do pojedynczej celi nr 24 więzienia na Łukiszkach. W czasie przesłuchań prowadzonych w pokoju w suterenie funkcjonariusz niemieckiej policji bezpieczeństwa poddawał go różnym metodom śledczym, głównie przymusowi fizycznemu. Po latach Daukszewicz tak to wspominał: „Położyli mnie na drewniane »kozyłki« okute blachą. Bili mnie w pięty. Czym mnie bili, tego nie wiem, ale chyba pałką. Podczas tego bicia zemdlałem. Na skutek bicia leciała mi krew z nosa i z ust. Oucili mnie wodą i zaprowadzili do przesłuchującego. W trakcie kolejnego dnia składania zeznań przesłuchujący powiedział do dwóch obecnych w pokoju mężczyzn, aby wzięli mnie do galopu. Ci zaczęli mnie bić pejcem, kopać po całym ciele. Kopali mnie nawet, gdy upadłem. Bili mnie też pałkami gumowymi. Nie wiem, jak długo byłem bity, bo straciłem przytomność. Gdy odzyskałem

w okresie niemieckiej okupacji znajdowała się tzw. skrzynka pocztowo-kontaktowa, w której komórka legalizacyjna zostawiała nowo wyrobione dokumenty lub zbierała na nie zamówienia.

¹⁸⁰ Archiwum Wschodnie, II/637, Wspomnienie Heleny Pasierbskiej o Annie Gierżod, s. 1–4.

przytomność, siedziałem na taborecie. Kazali mi się obmyć i ponownie zaprowadzili do tego rudego, który mnie przesłuchiwał”. Podczas drugiego przesłuchania, gdy Daukszewicz nadal nie przyznawał się do przynależności do organizacji niepodległościowej i nie chciał zdradzić, gdzie przechowuje broń, był bity po całym ciele. Wytrzymał tortury i nie wydał swoich kolegów. Mimo intensywnych zabiegów śledczych, nie zdołano udowodnić mu winy. Został zwolniony po podpisaniu deklaracji, w której zobowiązał się do nieprzekazywania informacji o tym, co działo się w więzieniu na Łukiszkach. Po wysłuchaniu instrukcji funkcjonariusza gestapo ostrzegającego przed dalszą przynależnością do organizacji niepodległościowych i działaniem przeciwko państwu niemieckiemu został wypuszczony na wolność¹⁸¹.

Metody śledcze stosowane w wileńskim więzieniu opisał także Bohdan Mirakowski, aresztowany 23 maja 1942 r. Na Łukiszkach był przetrzymywany w celi nr 17. Podczas przesłuchania kazano mu się przyznać do przynależności do Związku Wolnych Polaków, co było ewidentną pomyłką, ponieważ Mirakowski należał do Związku Walki Zbrojnej. Wspominał, że w trakcie śledztwa, gdy przesłuchujący nie uzyskiwał zadowalających rezultatów, do pokoju przesłuchań wbiegał z krzykiem z bykowcem w rękę barczysty mężczyzna w kapeluszu. Następnie okładał nim więźnia po twarzy i głowie. Mirakowski doznał szoku, uciekł przez uchylone drzwi na korytarz, potem na balkon, próbując wyskoczyć przez balustradę. W ostatniej chwili został złapany przez śledczego za nogi i zaciągnięty z powrotem do pokoju przesłuchań. Wówczas położono go na brzuchu, a ręce z tyłu związane rękawami koszuli. Zaczęto go bić bykowcem od głowy do stóp. Mirakowski bardzo przy tym krzyczał, dlatego oprawcy wcisnęli mu część jego marynarki do ust. Podczas stosowania tych tortur szybko zaczęła mu płynąć z ust krew. Bili go tak długo, aż zemdlął i nie czuł już bólu. Wtedy podszedł jeden z katów i powiedział „šaltas” – zimny. Przyniesiono wiadro z zimną wodą, po ocuceniu posadzono go na taborecie i nadal bito po twarzy i głowie. Na koniec dostał do wypicia jakieś gorzkie lekarstwo w grubej szklance i odprowadzono go do celi. Całe jego ciało pokryte było tzw. bananami, czyli krwiakami pozostającymi po uderzeniu bykowcem¹⁸².

Stanisław Daukszewicz zeznał: „Podczas pobytu w więzieniu na Łukiszkach często słyszałem strzały z pokoju przesłuchań i jak się później dowiedziałem, przesłuchiwanie więźniowie, którzy nie wytrzymali tortur, byli dobijani”¹⁸³. W obawie przed torturami niektórzy decydowali się na desperacki krok samobójczy. O tych dość częstych przypadkach odebrania sobie życia wspomina w swoim dzienniku ks. Baltramonaitis¹⁸⁴. Jerzy Szepański, aresztowany 18 sierpnia 1942 r. za przynależność do polskiego ruchu oporu i szpiegostwo, powiesił się nocą w celi, używając kajdanek, którymi miał skute ręce¹⁸⁵. W trakcie przesłuchania zdarzały się przypadki dobicia osób skatowanych podczas składania zeznań. Taki był los Zofii Dunin Borkowskiej „Renaty”, która od 1939 r. do aresztowania 3 maja 1943 r. była członkiem kolegium redakcyjnego konspiracyjnej prasy

¹⁸¹ OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Daukszewicza, 2 VII 1979 r., s. 3716–3720; *ibidem*, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Daukszewicza, 12 VII 1979 r., s. 787–792.

¹⁸² *Ibidem*, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Bohdana Mirakowskiego, 28 XI 2000 r., s. 882–884.

¹⁸³ *Ibidem*, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Daukszewicza, 2 VII 1979 r., s. 3682–3686.

¹⁸⁴ V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio...*, s. 518–622.

¹⁸⁵ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3425.

Biura Informacji i Propagandy (BIP) i współpracowała z redakcją organu prasowego Okręgu Wileńskiego AK „Niepodległość”. Jej ujęcie nastąpiło w lokalu konspiracyjnym zamieszkiwanym przez Jadwigę Reutt w Wilnie. W czasie rewizji odnaleziono w jej torebce plik prasy podziemnej. Funkcjonariusze wyprowadzili z mieszkania matkę Zofii oraz Jadwigę Reutt, które po kilku dniach od aresztowania stracono w Ponarach. „Renata” natomiast została przewieziona na ul. Ofiarnej, gdzie już tego samego dnia rozpoczęto intensywne przesłuchania. Badania z krótkimi przerwami były prowadzone przez kolejne 3 dni. Po trzecim dniu Dunin Borkowska, według oficjalnej wersji, która ukazała się w notce prasowej w „Gońcu Codziennym” oraz w nekrologu, powiesiła się na szalu w swojej celi. Tłumaczenie to budzi wątpliwości, bo regulamin więzienny zabraniał więźniom posiadania takich rzeczy jak szal. Zapewne zostałby jej zabrany w chwili rejestracji. Rodzinie zmarłej odmówiono wydania ciała w celu jego pochówku, zatem bardzo mało prawdopodobna jest wersja popełnienia samobójstwa, a znacznie bardziej wiarygodna zakatowania podczas przesłuchań¹⁸⁶.

Podobnie mogła zakończyć życie członkini wileńskiej grupy kurierskiej garnizonu AK „Kozy” Anna Mahrburg „Hania”, „Anetka”¹⁸⁷, która została aresztowana 28 czerwca 1943 r. w kościele oo. Bonifratrów podczas zdawania tajnego egzaminu maturalnego i jednocześnie wymiany poczty konspiracyjnej. W czasie kilkudniowych przesłuchań w gmachu aresztu przy ul. Ofiarnej była okrutnie torturowana. W obawie, że nie wytrzyma kolejnego dnia przesłuchań, w chwili gdy funkcjonariusz opuścił pokój, wyskoczyła z okna trzeciego piętra. Podczas upadku złamała nogę w biodrze i została przewieziona do szpitala św. Jakuba w Wilnie, gdzie na oddziale chirurgii pracował jej stryj dr Mahrburg. W dzienniczku jej siostry czytamy: „Niedziela, 4 VII 1943 r.: przyszli stryjostwo z wiadomością, że Hania leży w więziennym szpitalu ciężko ranna. Skoczyła z trzeciego piętra w gestapo. Szczęście, że było to na Ofiarnej, gdzie nie ma kamieni, inaczej zabiłaby się na miejscu”. Po zoperowaniu biodra została przewieziona do więzienia na Łukiszkach. Tam jeszcze przez długi czas nie mogła poruszać się o własnych siłach. 10 września 1943 r. Komenda Policji Bezpieczeństwa na Litwie, Ekspozytura w Wilnie, wysłała pismo do więzienia na Łukiszkach w sprawie zwolnienia 17 września 1943 r. grupy aresztantów, tak aby tego samego dnia o godz. 6.00 byli przygotowani do odbioru w celu ich dalszego przewiezienia do obozu pracy przymusowej w Prawieniszkach. Na liście pod nr. 39 została wymieniona Anna Mahrburg, przy której nazwisku dopisano odręcznie adnotację „niezdolna do transportu”¹⁸⁸. Ostatecznie do obozu pracy w Prawieniszkach trafiła 28 lutego 1944 r., gdzie aż do ewakuacji obozu pracowała w kuchni, szwalni i przy pracach ogrodowych¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Zofia Dunin Borkowska po śmierci została odznaczona dwukrotnie krzyżem orderu wojennego *Virtuti Militari*. Pierwszy raz odznaczono ją krzyżem V klasy rozkazem pplk. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” w Wołkorabiskach 14 VII 1944 r. Drugi raz 26 III 1967 r. krzyżem srebrnym (FGEZ, *Wojenna Służba Kobiet w Kraju*, AK Okręg Wileński, 3355 Dunin Borkowska, *passim*; AIPN, Wr 221/154, Kolekcja Romana Koraba-Zebryka, *Legalizacja*, s. 262).

¹⁸⁷ Anna Mahrburg (ur. 23 I 1923 r. w Ugoszczy) – uczęszczała do Gimnazjum im. Czartoryskich w Wilnie, po wybuchu wojny wstąpiła do grupy konspiracyjnej łączniczek i kolporterek prasy konspiracyjnej „Kozy” (AIPN, Bz 430/55, Zbiór Heleny Pasierbskiej, *Łukiszki – Ponary oprawcy*, s. 30).

¹⁸⁸ AIPN, GK 318/738, Akta Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, akta w sprawie Jana Borkowskiego, Władysława Butkuna i Józefa Miakiszka, s. 354.

¹⁸⁹ FGEZ, *Wojenna Służba Kobiet w Kraju*, AK Okręg Wileński, 512/WSK Mahrburg Anna, *passim*; *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderem wojennym Virtuti Militari*, red. E. Zawacka, Toruń 2005, t. 2, s. 182–183.

Na obecnym etapie badań bardzo trudno nawet w przybliżeniu podać liczbę osób, które popełniły samobójstwo lub zostały zamęczone na śmierć w trakcie przesłuchań w więzieniu i areszcie. Były to nieoficjalne metody uśmiercania więźniów, w aktach zgonów pozorowane chorobą lub nieszczęśliwym wypadkiem.

Warunki sanitarne i bytowe w celach

Cele więzienia na Łukiszkach w okresie niemieckiej okupacji były wyposażone w metalowe lub drewniane prycze, stół znajdujący się w lewym rogu przy drzwiach oraz po przeciwnej stronie misę do mycia i drewnianą paraszę. W celi było bardzo zimno, ponieważ szyby w oknach były powybijane. Regulamin więzienny zabraniał podchodzenia więźniów do okutych blachą okien. Kiedy strażnik zobaczył przez judasza więźnia w pobliżu okna, otwierał celę i go bił. Dodatkowo wartownicy pełniący służbę na wieżyczkach strażniczych otrzymali rozkaz strzelania do każdego, kogo mogli zobaczyć przy oknie.

W większości cel prycze, które na dzień składano do ściany, były wykonane ze stali i rozmieszczone na dwóch przeciwległych ścianach. Zgodnie z regulaminem więźniom przez cały dzień, aż do apelu wieczornego, nie wolno było siedzieć ani leżeć. Na prowizorycznych łóżkach znajdowały się brudne, zgniłe i pozalewane krwią sienniki, które więźniowie otrzymywali z magazynu wraz z prześcieradłem i kocem z chwilą rejestracji. Jednak na skutek znacznego przepełnienia cel nie dla wszystkich zatrzymanych starczało miejsca do spania na pryczach. Tylko osoby najdłużej przebywające w więzieniu miały przywilej spania na łóżkach, pozostali układali się do snu na drewnianej lub betonowej podłodze. Często cele były tak przeludnione, że w nocy śpiący na komendę przewracali się na drugi bok. W pomieszczeniach prawie zawsze panował półmrok, bo promienie słońca, dzięki specjalnym metalowym przesłonom, przenikały do celi dopiero po zachodzie słońca. Dodatkowo sen zakłócała paląca się pod sufitem przez całą dobę żarówka, otoczona drucianą siatką. Uciążliwe było również ciągłe wyprowadzanie osadzonych na nocne przesłuchania. Na wyposażeniu każdej celi, w jej prawym rogu przy drzwiach, była też drewniana parasza. Codziennie rano zabierano ją, a następnie przynoszono opróżnioną i już opłukaną. Do codziennej pielęgnacji więźniowie mieli jedną misę z wodą, która stała w lewym rogu celi. Na ścianie przy drzwiach znajdowała się deska z wbitymi kołkami, służąca za wieszak. Nad nią była umocowana pod kątem 90° półka na miski i kubki¹⁹⁰.

Życie codzienne osadzonych było bardzo monotonne. Opisał je m.in. Stanisław Wielech „Ryszard” w grypse do rodziny z 20 stycznia 1943 r.: „Mój rozkład dnia. Wstaję o piątej, kawa, o siódmej – modlitwa poranna, gimnastyka, śpiewy religijne i patriotyczne, rozmowy i chodzenie po celi, spacer 20 minut, czytanie Mszy Świętej i modlitwy za rodzinę, ojczyznę i naród. Ewentualnie czytanie książek – dwunasta obiad, szósta – kolacja, siódma – spać”¹⁹¹. Wspomniane przez Wielecha czytanie książek należało do

¹⁹⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 30, Protokół przesłuchania świadka Bronisława Awgula, 22 XI 2002 r., s. 5852–5854; BN, Dział Rękopisów, rps BN akc. 12594, Jan Nagrabecki, *Zapiski partyzanta*, s. 194; OKGd, S 1/00/Zn, t. 29, Pismo Bohdana Mirkowskiego, 9 VII 2001 r., s. 5782–5795; OKGd, S 18/00/Zn, t. 5, Maszynopis Heleny Sitkowskiej Jędrzejak, *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie okres od czerwca 1943 r. do 1 stycznia 1944 r.*, s. 815.

¹⁹¹ OKGd, S 1/00/Zn, t. 33, Gryps pisany przez Stanisława Wielecha z więzienia na Łukiszkach do rodziny, 2 II 1943 r., s. 6499.

najpowszechniejszych rozrywek osadzonych. Niektórzy strażnicy dostarczali do celi książki z więziennej biblioteki lub z własnych domowych kolekcji. Najczęściej były one w języku polskim. W historii więzienia znanych jest kilka przypadków, że osadzeni spisywali przeżycia dnia codziennego. Ojciec redemptorysta Władysław Całka¹⁹² w małym kieszonkowym notesie liczącym 57 kart ołówkiem kopiowym zrelacjonował najważniejsze wydarzenia z Łukiszek w okresie od 26 marca do 9 lipca 1942 r.¹⁹³ Natomiast Maria Tomkiewiczówna w swoim modlitewniku *Nowy Testament Jezusa Chrystusa* pozostawiła świadectwo gorliwej modlitwy więziennej, spiswanej na wszystkich wolnych od druku miejscach i okładkach¹⁹⁴.

Osadzeni, by oderwać się od smutnej rzeczywistości, godzinami wpatrywali się w wyryte na ścianach cel nazwiska, wiersze, wyznania, wyroki i rysunki. Prawie w każdej celi wyrysowany był alfabet Morse'a ułatwiający komunikację. Pokryte olejną farbą ściany stanowiły też często rodzaj specyficznej tablicy, na której można było przedstawić ciekawe informacje z życia zawodowego. Jak wspominał Mirosław Wroński, który dzielił celę z więźniem narodowości żydowskiej zawodowo zajmującym się naprawą samochodów, człowiek ten wyrysował na ścianie poszczególne części auta i objaśniał współwięźniom ich zastosowanie¹⁹⁵. Więźniowie prawie wcale ze sobą nie rozmawiali, ponieważ zawsze istniała obawa, że w celi może znajdować się kapuś. Wszystkich natomiast bardzo jednoczyła wspólna wieczorna i poranna modlitwa. Wieczorem często odbywały się apele w celi, przybywał na nie krzykliwy i brutalny strażnik litewski, który bił więźniów za każde najdrobniejsze naruszenie regulaminu. Jednym z powodów bicia było np. niewłaściwe ułożenie pod ścianą sienników na czas apelu. Kilka razy w miesiącu więźniowie byli wyprowadzani na kamienny dziedziniec. W czasie spacerów do więźniów podchodziły strażniczki litewskie i wybierały sobie osoby do kontaktów seksualnych. Praktykowane było również zabieranie w tym celu osadzonych bezpośrednio z celi. Któregoś dnia został zabrany młody kleryk o nazwisku Snopko, który czuł się tym bardzo upokorzony. W podzięcie on i współtowarzysze z celi dostali od strażniczki paczkę sucharów¹⁹⁶. Problem wykorzystywania więźniów do kontaktów seksualnych był dość powszechny. Nadzorujące tę placówkę władze niemieckie uważały takie zachowanie za haniebne i godne potępienia. 28 sierpnia 1942 r. dowódca oddziału SS skierował pismo do Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie informujące

¹⁹² Władysław Całka (ur. 4 XI 1897 r. w Kolanowie k. Bochni, zm. 7 XII 1969 r. w Bardzie Śląskim) – w 1912 r. wstąpił do Zgromadzenia Redemptorystów w Tuchowie. W 1937 r. wyjechał do Wilna, gdzie redemptoryści zakładali nową placówkę klasztorną. Został aresztowany wraz z innymi zakonnikami 26 III 1942 r. i osadzony na Łukiszkach. Dzięki staraniom prof. Janiny Hurynowicz i prof. Kazimierza Pelczara został zwolniony 24 VII 1942 r. (Informacje sporządzone na podstawie kopii nadesłanych z Muzeum w Bochni im. prof. Stanisława Fiszera, w zbiorach autorki).

¹⁹³ J. Kęsek, G. Potępa, *Tablica Ponarska: Uroczystość patriotyczna dla uczczenia ofiar Zbrodni Ponarskiej i Pamięci redemptorysty o. Władysława Calki z Bochni, więźnia wileńskich Łukiszek*, „Wiadomości Bocheńskie” 2011, nr 4(91), s. 30–32.

¹⁹⁴ OKGd, S 1/00/Zn, t. 16, Kopia kilku stron modlitewnika przekazanego matce Eleonory Rakowskiej w więzieniu na Łukiszkach, s. 3086–3090.

¹⁹⁵ Archiwum Wschodnie, ZS 123, Relacja Mirosława Wrońskiego, *Droga, która zaprowadziła do Workuty*, s. 3; T. Balbus, „Korab”..., s. 339.

¹⁹⁶ OKGd, S 1/00/Zn, t. 29, Pismo Bohdana Mirkowskiego, 9 VII 2001 r., s. 5782–5795; BN, Dział Rękopisów, rkps BN akc. 12594, Jan Nagrabecki, *Zapiski partyzanta*, s. 191–193; OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Mieczysława Keniga, 20 VIII 1992 r., s. 3674–3676.

o libacji alkoholowej, której na terenie więzienia na Łukiszkach dopuścili się w nocy z 20 na 21 kwietnia 1942 r. funkcjonariusz niemieckiej policji bezpieczeństwa o nieustalonej tożsamości oraz członkowie litewskich organów bezpieczeństwa: Zenon Samuolis, Kasperavičius i Juozas Burneika. W spotkaniu towarzyskim brała udział również tymczasowo aresztowana kobieta. Trzej Litwini specjalnie złożyli fałszywe zeznania, aby nie ujawnić tożsamości niemieckiego funkcjonariusza. Samuolis, Kasperavičius i Burneika 2 maja 1942 r. zostali dyscyplinarnie zawieszni w pracy przez dyrektora Departamentu Bezpieczeństwa. Juozas Burneika został zwolniony ze służby 1 czerwca 1942 r. W uzasadnieniu zwolnienia podano, że „lubi używać alkohol, nie zachowuje tajemnicy służbowej, jest niezdyscyplinowany, swoim zachowaniem dyskredytuje imię funkcjonariusza policji bezpieczeństwa, nie nadaje się do służby w policji bezpieczeństwa”¹⁹⁷.

Stosunkowo często więźniowie uzyskiwali zgodę na spowiedź świętą i udział w niedzielnym nabożeństwie. W kaplicy katolickiej działał nawet chór więzienny, w którym śpiewało 35 osadzonych. Według dziennika prowadzonego przez kapelana Łukiszek ks. Juozasa Baltramonaitysa, w okresie pełnienia przez niego posługi kapłańskiej od 1 września 1942 do 3 lipca 1944 r. aż 4445 więźniów przystąpiło do spowiedzi, a 8824 przyjęło komunię świętą. Było to szczególnie ważne dla licznej grupy osadzonych w więzieniu profesorów i alumnów Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Wilnie. Chętni do odbycia sakramentu pokuty byli prowadzeni do więziennej kaplicy, gdzie po wysłuchaniu mszy świętej odbywała się spowiedź. W czasie rozmowy w konfesjonale spowiednik notował nazwisko więźnia i numer celi. Sposób prowadzenia rozmowy wyglądał raczej jak przesłuchanie. Często chętni do spowiedzi byli grupowani na więźniów aresztowanych w danej sprawie. Ksiądz wprawdzie zapewniał każdorazowo o tajemnicy spowiedzi, ale usilnie próbował się dowiedzieć, do jakiej organizacji niepodległościowej należał więzień i w jakich akcjach brał udział¹⁹⁸.

Warunki sanitarne w więzieniu były przestrzegane tylko w ograniczonym zakresie. Bardzo rzadko skazani mogli umyć się w łaźni. Natomiast regularnie raz w tygodniu fryzjer golił ich i strzygł. W ten sposób była ograniczana plaga wszy. Na Łukiszkach szerzyły się różne choroby, m.in. gruźlica, zapalenie płuc (ze względu na wilgoć panującą w celach), zapalenie opon mózgowych. Więźniów, którzy zachorowali, przenoszono na leczenie do szpitala więziennego, a w cięższych przypadkach do Pierwszego Szpitala Samorządu Miasta Wilna, Szpitala Chorób Zakaźnych, Szpitala Psychiatrycznego i Szpitala św. Jakuba w Wilnie¹⁹⁹.

Jedną ze stałych udręk w życiu codziennym więźnia wileńskiego zakładu karnego, oprócz złych warunków sanitarnych i ciągłego strachu, było niewystarczające wyżywienie. Porcje żywnościowe były tak mało kaloryczne, że jak wspomina świadek Mieczysław Kenig, w chwili aresztowania ważył ok. 65 kg, a po 2 miesiącach spędzonych na Łukisz-

¹⁹⁷ LCVA, FR 1399 Ap 1 B 46, Pismo dowódcy oddziału SS skierowane do Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie, 28 VIII 1942 r., k. 208; *ibidem*, Raport Okręgu Wileńskiego Policji Bezpieczeństwa do Dyrektora Departamentu Bezpieczeństwa, 4 V 1942 r., k. 7; *ibidem*, Pismo Dowódcy Bezpieczeństwa i SD na Litwę, 27 V 1942 r., k. 3.

¹⁹⁸ V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio...*, s. 518–622; OKGd, S 18/00/Zn, t. 5, Maszynopis Heleny Sitkowskiej Jędrzejak, *Więzienie na Łukiszkach...*, s. 819.

¹⁹⁹ OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Mieczysława Keniga, 20 VIII 1992 r., s. 3674–3676; LCVA, FR 730 Ap 2 B 102, Księga szpitala na Łukiszkach w Wilnie za lata 1941–1942; V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio...*, s. 572.

kach już tylko 46 kg. Rano wydawany był kawałek czarnego chleba o wadze ok. 150 g i odrobina słoniny oraz pół litra czarnej niesłodzonej kawy lub żółtej wody nazywanej herbata. W porze obiadowej do celi dostarczano zupełną z zepsutych warzyw albo tylko gorącą wodę. Na kolację często dawano jedynie kawę zbożową. Po kilku miesiącach tak niewystarczającego żywienia rozpoczynała się opuchlizna głodowa, która na początku najczęściej atakowała nogi²⁰⁰. W latach 1942–1943, gdy na Łukiszkach osadzono szczególnie dużo Polaków, racje żywieniowe zmniejszyły się jeszcze bardziej. Jak wspomina aresztowany 25 czerwca 1942 r. za współpracę z AK Bronisław Awgul, więziony do 10 października 1943 r., w ciągu całego dnia więźniowie dostawali jedynie 0,75 l wody i ok. 120 g chleba. Osoby, które nie otrzymywały paczek od rodzin, bardzo szybko zaczynały chorować z głodu²⁰¹. Zapotrzebowanie na żywność i inne środki pozwalające przeżyć w celi było często przekazywane rodzinom w grypsach. Stanisław Wieloch tak pisał do żony 27 sierpnia 1942 r. z aresztu przy ul. Ofiarnej: „Daj papierosy robione, zawieziesz walizki i 50 rubli za dokarmianie mnie tutaj i pomoc. Paczki – mydło, świece, tytoń, bibuła, zapalniczki, chleb, skarpety, chustki do nosa – po trochu”²⁰². Szczególnie kłopotliwe dla więziennej administracji było zapewnienie odpowiedniej żywności osobom, które ze względów religijnych nie mogły korzystać ze wspólnej kuchni, tzn. ludności żydowskiej. W pierwszym roku okupacji niemieckiej żywność kosztowna dostarczana była z getta. Jednak wskutek wielu chorób przenoszonych tą drogą z getta na teren więzienia już po roku zaczęto rezygnować z tej formy pozyskiwania żywności. 17 lipca 1942 r. naczelne władze skierowały pisma do ekspozytur policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Wilnie, Szawlach i Poniewieżu następującej treści: „Odmiennego wyżywienia Żydów siedzących w zakładach karnych z praktycznych względów nie można przeprowadzić. Również ze względów zdrowotnych nie jest dozwolone dostarczanie żywności z getta do zakładów karnych. Należy natychmiast wstrzymać ewentualne rozporządzenie w tym względzie”²⁰³.

Sytuacja żywieniowa na Łukiszkach na przełomie lat 1943 i 1944 była szczególnie ciężka. Może o tym świadczyć fakt, że 25 marca 1944 r. odpowiedzialny za zaopatrzenie w żywność kapelan wileńskiego więzienia na Łukiszkach ks. Baltramonaitis opublikował w języku polskim odezwę do wilnian zatytułowaną „Zawiadomienie w sprawie wyżywienia zatrzymanych będących w więzieniu na Łukiszkach”. Pismo to zostało skierowane do wileńskich księży i rektorów i miało zostać odczytane w kościołach. Baltramonaitis zachęcał wiernych do konsultowania spraw o tematyce żywieniowej osobiście z nim na terenie więzienia w godz. 12.00–13.00 lub w domu przy ul. Trakų 9. Pojawiła się również propozycja utworzenia na terenie parafii komitetów do zbierania pieniędzy i żywności dla więźniów. W zawiadomieniu podano, że kierując się zarządzeniem wydanym przez komi-

²⁰⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Mieczysława Keniga, 20 VIII 1992 r., 3674–3676; *ibidem*, t. 29, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Sławińskiego, 15 X 2002 r., s. 5764–5767; AIPN, GK 159/213, Protokoły od 1 do 112 Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie. Biuro do spraw Zbrodni Wojennych, Kwestionariusz orientacyjnego rozpytania Jana Maścianica, k. 207–210.

²⁰¹ OKGd, S 1/00/Zn, t. 30, Protokół przesłuchania świadka Bronisława Awgula, 22 XI 2002 r., s. 5852–5853; *ibidem*, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Mariana Markiewicza, 12 XI 2000 r., s. 1036–1038.

²⁰² *Ibidem*, t. 33, Gryps pisany przez Stanisława Wielocha z aresztu przy ul. Ofiarnej do rodziny, 27 I 1942 r., s. 6492.

²⁰³ LCVA, FR 1369 Ap 1 B 28, Pismo SS-Obersturmführera z dnia 17 VII 1942 r. w sprawie wyżywienia w zakładach karnych, s. 175.

sarza generalnego, począwszy od 13 grudnia 1943 r. administracja więzienna przyjmuje żywność wyłącznie do ogólnej kuchni. Kapelan twierdził, że wydawana więźniom zupa, sporządzona z produktów ofiarowanych więzieniu przez prywatne gospodarstwa, była wystarczająco tłusta, a wręcz lepsza od porcji wydawanych w jadalniach na terenie miasta. Ubolewał, że od grudnia 1942 r. liczba ofiarodawców żywności zmniejszyła się o 85 proc. Przyczyną takiego stanu rzeczy mogły być fałszywe pogłoski rozpowszechniane w mieście, że ofiarowana żywność jest wywożona samochodami ciężarowymi przez personel więzienny. Innym źródłem pogłosek mogli być sami więźniowie, którzy twierdzili, że ofiarowane przez osoby prywatne produkty żywnościowe wcale nie podniosły jakości podawanych w więzieniu posiłków. W celu udowodnienia ofiarodawcom, że przywożona żywność nie ginie, została powołana specjalna komisja złożona z funkcjonariuszy służby więziennej oraz kilku osadzonych, których zadaniem było przyjmowanie żywności, sprawdzenie jej zdatności do spożycia, odważenie, komisyjne przekazanie do ogólnej kuchni i dopilnowanie sprawiedliwego przydziału osadzonym w celach. W celu uniknięcia korupcji przedstawiciele więźniów zasiadających w komisji zmieniali się co miesiąc. Z chwilą ogłoszenia tego zawiadomienia żywność była przyjmowana do zakładu karnego we wtorki i piątki każdego tygodnia przez bramę więzienną położoną przy ul. Kražių. Najchętniej przyjmowane było: mięso, tłuszcz, chleb, mąka, kasza, ziarna strączkowe, ziemniaki, jarzyny. Ksiądz zadeklarował, że przyjęcia będą następować na tyle sprawnie, aby nie trzeba było długo czekać w kolejce. Szczególnie mobilizowane do tego rodzaju pomocy były rodziny osadzonych, ponieważ w pkt 4 zawiadomienia podano: „Obywatele, których domownicy, krewni lub znajomi znajdują się w więzieniu, mają święty obowiązek nieść do więzienia produktów i więcej, i lepszych gatunków”. Apele ks. Baltramaitisa skutkowały dostarczeniem do więzienia aż 3515 kg żywności²⁰⁴.

Z uwagi na to, że racja żywieniowa przeznaczona dla więźniów była niewystarczająca, osadzeni byli w stanie przeżyć jedynie dzięki dostarczonym przez rodziny paczkom. W celu przekazania żywności bądź ubrania należało najpierw uzyskać pozwolenie władz niemieckich. Najczęściej to urzędy niemieckiej policji bezpieczeństwa lub tajnej policji państwowej w Wilnie wydawały takie pozwolenia. Praktykowana była jednak również zasada, że rodziny zwracały się z prośbą o dostarczenie żywności do placówki, do dyspozycji której pozostawał więzień i która prowadziła postępowanie śledcze. Zezwolenie na dostarczenie paczki więźniowi mógł wystawić np. dowódca oddziału specjalnego w Wilnie (Ypatingo Būrio Vadas), co potwierdzał okrągłą pieczęcią z godłem. W treści zezwolenia podawany był konkretny dzień, w którym można było przekazać paczkę, oraz bardzo często dane personalne osoby, która dostarczy przesyłkę. Obowiązkowy był również spis przekazanych produktów i rzeczy. Blankiet takiego zezwolenia najczęściej był przygotowywany na maszynie według następującego wzoru: „niniejszym zezwala się na dostarczenie w dniu dzisiejszym, tj.: 9 sierpnia 1941 roku, Wandzie Kuszelewskiej-Zabkiewicz, pozostającej do dyspozycji dowódcy oddziału specjalnego, przez jej adoptowanego syna Aleksandra Kuszelewskiego żywności, zgodnie z przepisami więziennymi. Lecz bez prawa widzenia – rozmowy”²⁰⁵. Członkowie rodzin więźniów Łukiszek po

²⁰⁴ AAN, Mk. 582/3 vien 75, kl. 3, 3 op; V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo BaltramaitiŲio...*, s. 518–622.

²⁰⁵ LCVA, FR 730 Ap 1 B 1164, Zezwolenie z dnia 9 VIII 1941 r. wystawione przez dowódcę oddziału specjalnego w Wilnie, k. 5.

uzyskaniu stosownego pozwolenia na dostarczenie paczki udawali się pod bramę więzienną, aby przekazać ją strażnikowi. Ze względu na to, że przesyłki były przyjmowane tylko w określone dni, przed bramą więzienną stały długie kolejki oczekujących. Na przykład bieliznę do zmiany przyjmowano jedynie w pierwszy czwartek po 1. i 15. dniu każdego miesiąca. Często rodziny więźniów nocowały w pobliżu więzienia, aby rano podać paczkę, ponieważ zwykle kolejki były tak długie, że można było nie zdążyć przed godziną policyjną. Z uwagi na późną porę i odmowę przyjęcia przez strażnika paczki pod bramą wybuchały awantury zdesperowanych członków rodzin. Kapelan więzienny Baltramonaitis w swoim dzienniku pod datą 30 września 1942 r. opisał taką sytuację: „Często po nieprzyjęciu paczki wylewana jest na strażnika cała zółć w postaci gorzkich słów, a nawet czynów. Dzisiaj jedna Polka wpadła w taki szal, że strażnik musiał się schować za bramą”²⁰⁶. Przekazywana żywność była rozkrawana bądź nakłuwana metalowym szpikulcem przez przyjmującego ją strażnika w celu uniknięcia przemytu przedmiotów mogących posłużyć jako broń lub też grypsów. Nie wszystkie jednak paczki trafiały do adresata, czasami były one zabierane przez strażników²⁰⁷. Podczas przekazywania żywności można było również odebrać naczynia, w których dostarczano pożywienie. Pojemniki te były ułożone w drewnianych skrzyniach. Często był to jedyny sposób przekazania rodzinie informacji o swoim stanie zdrowia i postępach w śledztwie. Więźniowie ukrywali grypsy w naczyniach lub pisali na nich. Żona Władysława Sienkiewicza, która przyniosła w glinianym dzbanie smalec dla męża, odbierając naczynie, zauważyła, że na matowej części ołówkiem zapisana jest informacja dla rodziny²⁰⁸. Z kolei Hieronim Kondratowicz na zaschniętej na opróżnionym słoiku śmietanie wydrapał napis „Uwaga na chusteczkę” – to właśnie tam umieścił swój pierwszy gryps²⁰⁹. Takie czyny wymagały wielkiej odwagi i desperacji.

Więźniowie po otrzymaniu paczki kwitowali listy ze spisem żywności i odzieży, następnie były one przekazywane rodzinie. Bardzo często ten podpis na kartce był jedyną formą kontaktu z więźniem i dowodem, że jeszcze żyje. Odmowa przyjęcia żywności najczęściej była interpretowana jako śmierć więźnia. Rodziny zwracały się wtedy z pisemną prośbą do naczelnika więzienia o poinformowanie o losie aresztowanego i o zwrot rzeczy osobistych więźnia²¹⁰. Rodzina Stanisława Sienkiewicza, rozstrzelanego w grupie 18 osób w Forcie IX w Kownie 18 lutego 1943 r., otrzymała jedynie pantofle z wileńskich Łukiszek²¹¹. Dodatkowo dla osadzonych przekazywanie paczek było często

²⁰⁶ V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio...*, s. 533.

²⁰⁷ OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Heleny Pasierbskiej-Wojtowicz, s. 817–818; *ibidem*, t. 3, Protokół przesłuchania świadka Janiny Awgulowej, 18 XI 1998 r., s. 444–445; AIPN, Wr 221/234, Kolekcja Romana Koraba-Zębryka, Rozmowa z siostrą Janiną Hermanowicz, 18 VII 1969 r., s. 73–75; V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio...*, s. 518–622.

²⁰⁸ Relacja Zbigniewa Sienkiewicza, 19 VI 2009 r., zbiory autorki.

²⁰⁹ AIPN, Wr 221/234, Kolekcja Romana Koraba-Zębryka, Rozmowa z siostrą Janiną Hermanowicz, 18 VII 1969 r., s. 73–74.

²¹⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 3, Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Cynka, 16 XI 1998 r., s. 450–451; *ibidem*, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Marii Chołuj, 5 XII 2000 r., s. 996–997; *ibidem*, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Marii Markiewicz, 12 XII 2000 r., s. 993–995; CAW, VIII 807.25.22, Informacja w języku litewskim zatytułowana „Terror niemiecki”, s. 11–12.

²¹¹ LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, k. 17; Zaświadczenie o śmierci Władysława Sienkiewicza wystawione przez Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, 28 IV 1944 r.; Relacja Zbigniewa Sienkiewicza, 21 X 2013 r., zbiory autorki.

jedynym sposobem, aby przemycić informacje o sobie i dowiedzieć się czegoś o najbliższych. W grypsie z 9 lutego 1943 r. Stanisław Wieloch podał metody przekazywania grypsów: „blin z listem niech będzie na spodzie, by go strażnik w drodze nie zjadł [...], oprócz starych sposobów list może być w ręczniku – w szwie na końcu lub w postaci wieszaka”²¹². 2 lutego 1943 r. w przekazanej potajemnie informacji więźniów podał listę produktów, jakich najbardziej oczekują osadzeni: „dla każdego [z kolegów z celi – MT] niech przysyłają: mydło, cebulę, czosnek, więcej słoniny lub mięsa i choć raz czystą bieliznę, a przy bramie niech czekają na odbiór starej przez tego samego strażnika”²¹³. O szczególnej odwadze uwięzionych świadczyło przekazanie w grypsach informacji o metodach prowadzonego śledztwa. Czesław Kierasiewicz w kilku przesłanych potajemnie listach podawał, że został strasznie pobity i że nie tylko jego tak bardzo katują²¹⁴. Przy przekazywaniu paczek i grypsów często z rodzinami współpracowali pośrednicy. Z ich usług korzystały rodziny osadzonych pochodzących spoza Wilna, które nie miały możliwości dotarcia do miasta w wyznaczonym dniu. Pośrednicy nie zawsze okazywali się osobami uczciwymi i bywało, że przekazana przez rodzinę paczka nigdy nie trafiała do adresata. Problem ten uwidocznił więzień Stanisław Wieloch w grypsie pisanym 20 stycznia 1943 r. z więzienia na Łukiszkach do rodziny: „Z pośrednikiem lepiej skończyć. Był we wtorek, dał na stół garstkę samosiejki, tłumacząc, że to od niego, bo ty nic nie dałaś, tylko bibułkę. Nie chciałem mu przy ludziach wyjaśniać. Przez niego posłałem pantofle, czy otrzymałaś?”²¹⁵.

Bardzo rzadko więźniowie uzyskiwali zgody na pisemne przekazanie informacji swoim rodzinom lub na spotkanie. Największą szansę na zobaczenie najbliższych, ale jedynie z okien, mieli pacjenci szpitala więziennego. Jego okna wychodziły bowiem na ulicę niedaleko bramy, przez którą podawano paczki. W ten sposób po raz ostatni swojego ojca Juliana Jednaszewskiego²¹⁶ zobaczyła Halina Jenta, która po latach wspominała: „Kiedy stałam w kolejce do okienka więziennego, podeszła do mnie pewnego dnia jakaś kobieta, pytając o Halinę Jednaszewską. Powiedziała mi, że mam podejść do okna więziennego szpitala. Podeszłam tam z bratem Januszem. Zobaczyłam tam ojca. Był strasznie zmaltretowany i chory. Ojciec nam wtedy wyrzucił różne kartki, czynili to także jacyś inni ludzie, a ktoś wyrzucił też pieniądze, prosząc, aby z nich zrobić zakupy i podać paczkę żywnościową”. Córka Juliana Jednaszewskiego po kilku dniach, 8 maja 1942 r., znów przyszła pod okno szpitala więziennego, licząc, że uda jej się kolejny raz zobaczyć ojca. Z uwagi na bardzo rzadkie pozwolenia na widzenia oraz brak możliwości pisania listów ta forma kontaktu była jedyną możliwą formą. Halina Jenta miała nadzie-

²¹² OKGd, S 1/00/Zn, t. 33, Gryps pisany przez Stanisława Wielocha z więzienia na Łukiszkach do rodziny, 9 II 1943 r., s. 6500.

²¹³ *Ibidem*, Gryps pisany przez Stanisława Wielocha z więzienia na Łukiszkach do rodziny, 2 I 1943 r., s. 6499.

²¹⁴ *Ibidem*, t. 3, Protokół przesłuchania świadka Bożeny Tobiasz, 17 XI 1998 r., s. 428–429.

²¹⁵ *Ibidem*, t. 33, Gryps pisany przez Stanisława Wielocha z więzienia na Łukiszkach do rodziny, 20 I 1943 r., s. 6497.

²¹⁶ Julian Jednaszewski (ur. 10 I 1899 r. w Sochaczewie) – po wybuchu drugiej wojny światowej w stopniu plutonowego wstąpił najpierw do ZWZ, a następnie do AK w Wilnie. Został aresztowany 11 IX 1941 r. prawdopodobnie wskutek donosu sąsiadów i osadzony na 6 tygodni w areszcie Gestapo przy ul. Ofiarnej w Wilnie. W czasie przesłuchań nie wydał nikogo. Następnie został przeniesiony do szpitala więziennego znajdującego się na terenie kompleksu więziennego Łukiszek. Został zamordowany w Ponarach 5 V 1942 r. (LCVA, FR 730 Ap 2 B 84 L 15; H. Pasierbska, *Ponary, wileńska golgota*, Sopot 1993, s. 262).

ję, że tym razem uda jej się podać ojcu przez okno żywność i papierosy, o które prosił. Ojca przy oknie jednak nie było. Ustawiła się zatem do okienka podawczego, ale paczki od niej nie przyjęto, informując, że ojca nie ma już w więzieniu. Na zapytanie, gdzie się znajduje, polecono rodzinie zwrócić się do placówki gestapo w Kownie. Po kilku dniach z Kowna nadeszła odpowiedź, że muszą złożyć zapytanie w Wilnie. Rodzina nie uzyskała w latach wojennych oficjalnego zaświadczenia o losie ojca. Przez długi czas łudziła się nadzieją, że został zabrany na roboty do Niemiec. Prawdy dowiedzieli się dopiero w 1992 r., po ukazaniu się książki Heleny Pasierbskiej i przesłaniu przez autorkę listy osób rozstrzelanych w Ponarach 5 maja 1942 r., gdzie wśród osób zabranych z łukiskiego więzienia figurowało nazwisko Juliana Jednaszewskiego²¹⁷. Podobnie dopiero po wojnie o miejscu stracenia męża dowiedziała się Zofia Gerwatowska, żona aresztowanego 25 listopada 1942 r. Aleksandra Gerwatowskiego. 30 stycznia 1943 r. udała się pod mury więzienne z paczką żywnościową, ale oznajmiono jej, że paczka nie zostanie przyjęta, bo męża już nie ma w więzieniu. Po kilku dniach złożyła podanie do miejscowej placówki gestapo z prośbą o podanie miejsca przebywania jej męża. Po odpowiedzi udała się osobiście do gmachu gestapo i została ustnie poinformowana, że mąż jej został skazany przez sąd doraźny na karę śmierci i wyrok został już wykonany. Informacja ta pochodziła z zapisu w księdze kancelaryjnej gestapo²¹⁸. Duże szanse na zobaczenie przez okno swoich najbliższych mieli aresztanci, względem których było prowadzone postępowanie sprawdzające i którzy przebywali jeszcze w gmachu aresztu przy ul. Ofiarnej. Stanisław Wieloch w grypsie przekazanym rodzinie 27 sierpnia 1942 r. podawał: „Moje okno na Ofiarnej 4 lub 5 od Mickiewicza. Przejeżdżając, zabawiaj dzieci grzechotką – to usłyszę i zobaczę Was przez okno. Trudno zawsze oknem patrzeć”²¹⁹.

Nie dla wszystkich przekazywane pokątnie informacje w postaci grypsów i potajemne widzenia przez okna więzienne były wystarczające. Jednak niewielu starczało odwagi, by złożyć pisemną prośbę o zezwolenie na widzenie z więźniem. Wiele osób paraliżował strach przed wizytą w jednostce policji lub sądzie. Pisma w sprawie widzenia z więźniem przygotowywane przez rodziny w języku niemieckim bądź litewskim były kierowane najczęściej do szefa niemieckiej policji kryminalnej Wilna, szefa niemieckiej policji bezpieczeństwa lub bezpośrednio do naczelnika łukiskiego więzienia. W rzeczywistości zgodę na przeprowadzenie rozmowy z więźniem mogły wydawać wyłącznie następujące urzędy: komendant niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa Generalnego Okręgu Wilno, Sauguma, niemiecka prokuratura w Wilnie (Der deutsche Staatsanwalt in Wilna), litewska prokuratura w Wilnie (Vilniaus Apygardos Prokuratūra), Kripo bądź sądy grodzkie. Osoby, które uzyskały zgodę na widzenie, miały ściśle określony czas wizyty i najczęściej wynosił on od 20 do 30 minut.

4 stycznia 1943 r. do szefa niemieckiej policji kryminalnej w Wilnie prośbę o widzenie z synem Kazimierzem Mackiewiczem złożył ojciec. W piśmie wyraził chęć spotkania z synem również w imieniu żony. Po kilku dniach komendant Sicherheitspolizei i SD

²¹⁷ Po wojnie żona Juliana Jednaszewskiego złożyła wniosek do Sądu Grodzkiego w Koszalinie, który postanowieniem z dnia 16 III 1949 r. w sprawie o sygn. Zg 42/48 uznał go za zmarłego (OKGd, S 1/00/Zn, t. 3, Protokół przesłuchania świadka Haliny Jenty, 12 XI 1998 r., s. 406–409).

²¹⁸ OKBy, Zg 140/46, Sąd Grodzki w Bydgoszczy, akta o uznanie za zmarłego Aleksandra Gerwatowskiego, s. 1–5.

²¹⁹ OKGd, S 1/00/Zn, t. 33, Gryps pisany przez Stanisława Wielocha z aresztu przy ul. Ofiarnej do rodziny, 27 I 1942 r., s. 6492.

placówki zewnętrznej w Wilnie na tym samym podaniu wyraził zgodę na trzydziestominutowe widzenie. Podobny wniosek wpłynął do prokuratury niemieckiej w Wilnie 16 grudnia 1942 r. i dotyczył widzenia z więźniem Anną Kozak. Odpowiedź była również pozytywna²²⁰. Należy jednak zaznaczyć, że widzenie z więźniem należało do rzadkości. A już na pewno zupełnie nietypowy był sposób uzyskania zgody otrzymanej przez matkę Henryka Piłsicia. Była ona jedyną osobą z rodziny więźnia, której udało się przekroczyć mury Łukiszek. W dniu urodzin syna udała się pod bramę więzienną z przygotowaną dla niego urodzinową paczką: z żywnością, swetrem i tortem urodzinowym. Strażnicy litewscy nie wyrazili zgody na przyjęcie paczki. Matka wykorzystała moment, że pod bramę podjechał samochód z oficerami niemieckimi. Jednego z nich poprosiła o możliwość osobistego wręczenia paczki synowi. Jakież było jej zdziwienie, gdy okazało się, że może zobaczyć syna: „Zaczęły otwierać się kolejne bramy, prowadzono ją przez przejścia i przedsionki, sprawdzano dokumenty, o coś pytano, aż wreszcie znalazła się w zakratowanej sali, gdzie znajdował się tylko długi stół. Strażnik przeglądał powoli zawartość paczki. Chwile ciągnęły się w nieskończoność. Nagle z przeciwległych drzwi wyszedł Henryk prowadzony przez strażnika. Szedł wyprostowany, z uniesioną głową, pełen ogromnego wewnętrznego skupienia, godności i siły. Świeżo zaczesane włosy i umyta twarz czyniły go jeszcze młodszym. »Mamusiu« – zawołał nagle, przypadł do matki, całując, niemal płacząc i śmiejąc się na przemian. W jednej chwili przestał być skupionym, pełnym powagi i napięcia, gotowym do czynów ponad ludzką wytrzymałość, silnym człowiekiem, był po prostu chłopcem, który dziś kończy 17 lat”²²¹.

Powszechny obowiązek pracy obowiązywał również więźniów Łukiszek. Bardzo często wraz z kartoteką personalną zatrzymanego naczelnik więzienia na Łukiszkach otrzymywał pisemną informację od organu prowadzącego postępowanie, że aresztanci pozostający do dyspozycji tegoż organu „mogą być wykorzystywani do wewnętrznych robót w więzieniu”²²². W warsztatach znajdujących się na terenie kompleksu więziennego pracowali więźniowie polityczni oraz kryminalni. Jedyna różnica pomiędzy nimi polegała na tym, że doprowadzani do pracy więźniowie kryminalni mieli nogi skute kajdanami. W więziennej szwalni pracowała osadzona adwokat Irena Trzeciak. Została aresztowana 2 maja 1942 r. w Wilnie przez Gestapo – wpadła w tzw. kocioł zastawiony w domu prywatnym, w którym mieściła się biblioteka. Była przetrzymywana na Łukiszkach przez siedem miesięcy. Prawie przez cały ten okres pracowała w szwalni, gdzie szyto rękawice, cerowano i łączono w pary skarpety wojskowe oraz przerabiano odzież. Pewnego dnia „do szwalni przynieśli ładne nowe palto, aby je przerobić dla strażniczki – Litwinki. Poznałam, że było to palto Galiny Surmacz [Surmacz była Rosjanką współpracującą wcześniej z NKWD i przebywała w jednej celi z Ireną Trzeciak – MT]. Zapytałam więźniów – Polaków, którzy przynosili rzeczy z magazynu, skąd wzięli to palto, odpowiedzieli mi, że [Galina] została wypisana na śmierć”²²³. Mieczysław Szkierel, aresztowany w lipcu 1941 r. za nielegalne przekroczenie granicy getta, na Łukiszkach został osadzony w pawilonie dla więźniów małoletnich. W celi spędził cały okres niemieckiej okupacji, aż do 1944 r. Początkowo

²²⁰ LCVA, FR 730 Ap 2 B 103, Przepustki wydane na prawo widzenia z aresztowanym, k. 9, 20.

²²¹ H. Gulanowska, *Z bohaterskich tradycji młodzieży wileńskiej*, „Rota” 1996, nr 1/2(21/22), s. 72–76.

²²² LCVA, R 730 Ap 1 B 2232, Pismo naczelnika okręgu Kazysa Gimžauskasa do naczelnika więzienia Łukiszki w Wilnie w sprawie postępowania z aresztowanymi, 29 I 1944 r., k. 4.

²²³ OKGd, S 1/00/Zn, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Ireny Trzeciak, 7 I 1991 r., s. 798–799.

pracował w więziennej kuchni przy obieraniu ziemniaków, krojeniu buraków oraz pomagał w pracach porządkowych na terenie całego kompleksu więziennego. Od 1942 r. więźniów małoletnich wyprowadzano do pracy także poza kompleks więzienny, głównie do browarów miejskich. Bardzo często zatrudniano ich też w dziale gospodarczym w więzieniu²²⁴.

Więźniowie Łukiszek pracowali również poza kompleksem zakładu karnego. Osiemnastoletni Michał Brodowski, aresztowany jesienią 1943 r., został skierowany w charakterze murarza w grupie szesnastu więźniów do prac na teren zlikwidowanego klasztoru ss. Wizytek przy ul. Rossy 8 w Wilnie. Po drugiej stronie ulicy, naprzeciwko klasztoru, znajdowała się rampa kolejowa należąca do huty szkła. W okolicy tej rampy prawie każdego dnia podjeżdżały pociągi towarowe przewożące ludzi. Brodowski wraz ze współwięźniami często miał nakaz drutowania okien wagonów, którymi byli przewożeni Żydzi z Wilna do Ponar. Donosił również kilkakrotnie do tych wagonów wodę i chleb. Brodowski na Rossie pracował przez okres dwu miesięcy, po czym udało mu się uciec. Po raz drugi został aresztowany 4 marca 1944 r. i osadzony ponownie na Łukiszkach. Tym razem przewieziono go do obozu pracy w Prawieniszkach, a następnie wywieziono na roboty do Rzeszy w okolicy Darmstadt²²⁵. Więźniowie Łukiszek budowali też płot okalający hiszpański szpital przeznaczony dla ochotniczej División Azul²²⁶. Prace prowadzone były wyjątkowo szybko i niedbale, bez właściwego nadzoru specjalisty. Jak wspominają świadkowie, płot ten zawalił się następnego dnia po zakończeniu budowy²²⁷. Inni więźniowie rozładowywali wagony wypełnione zbożem, cukrem lub drewnem. Duża liczba osadzonych była zabierana do prac w cegielni położonej na peryferiach miasta, segregacji ubrań pomordowanych Żydów oraz sprzątanía i pracy w wileńskim browarze²²⁸.

Więźniów z Łukiszek przewożono również do miejsc pracy znacznie oddalonych od Wilna. Każde wyprowadzenie osadzonych poza teren więzienia, do pracy lub na egzekucję, było kwitowane przez odbierającego²²⁹. Więźniów wywożono nawet w tak odległy teren, jak okolice położonej na terenie powiatu wileńsko-trockiego miejscowości Ostrowiec. Pracował tam, aresztowany 22 listopada 1941 r. za przynależność do organizacji niepodległościowej, Marian Markiewicz, który relacjonował: „W lipcu 1942 roku zostaliśmy wywiezieni do obozu pod Ostrowcem, gdzie wcześniej byli jeńcy sowieccy. Warunki tam były straszne, leżeliśmy na pryzkach, gdzie były insekty. Jedzenie było nie do wytrzymania. Chleb był spleśniały. Tam pracowaliśmy przy nasypach kolejowych. Praca była ciężka,

²²⁴ *Ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Mieczysława Szkierela, 18 I 1992 r., s. 800–801; *ibidem*, t. 19, Pismo Mieczysława Szkierela, 6 VIII 1991 r., s. 3670–3671.

²²⁵ *Ibidem*, t. 18, Notatka z rozpytania Michała Brodowskiego, 8 X 1990 r., s. 3678–3679; *ibidem*, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Michała Brodowskiego, 13 III 1991 r., s. 3697–3698.

²²⁶ La División Azul, czyli Błękitna Dywizja, była ochotniczą formacją wojskową złożoną z hiszpańskich ochotników, którzy walczyli u boku armii (X.M. Juliá, *Błękitna Dywizja. Krew Hiszpanów przelana w Rosji 1941–1945*, Warszawa 2010).

²²⁷ AIPN, Bi 430/53, Zbiór Heleny Pasierbskiej – *Łukiszki*, s. 11.

²²⁸ OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Mariana Markiewicza, 12 XII 2000 r., s. 993–995; *ibidem*, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Michała Brodowskiego, 13 III 1991 r., s. 3731–3732; *ibidem*, Pismo Mieczysława Szkierela, 6 VIII 1997 r., s. 3734–3735.

²²⁹ Dowódca wileńskiego oddziału specjalnego Martin Weiss, odbierając więźniów, osobiście odręcznie kwitował na blankiecie wystawionym przez Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, Aussendienststelle Wilna, wpisując: „więźniowie Maria Kazakieviciute, Romanis Józef i Krims Aloysas zostali przeze mnie przejęci, co poświadczam, z upoważnienia Weiss SS-Hauptscharführer” (LCVA, FR 730 Ap 1 B 913, Odręczna adnotacja Martina Weissa, 18 V 1944 r., k. 8).

warunki straszne. Znęcano się nad nami. Gdy wracaliśmy z roboty, kazano nam ściągać buty i biec przez ściernisko, mieliśmy poranione nogi. Na początku grudnia zostałem przewieziony ponownie na Łukiszki i tam również pracowaliśmy na terenie Wilna”²³⁰.

Niektórzy więźniowie na skutek chorób, kalectwa lub z powodu stosowanych tortur byli niezdolni do ciężkiej pracy fizycznej. Rzadko jednak administracja więzienna wydawała zezwolenia na zwolnienie takich osób z pracy, nie mając wcześniej informacji od organu nadrzędnego. Wówczas jedyną szansą na odroczenie pracy do czasu poprawy stanu zdrowia była skuteczna interwencja rodziny u władz decyzyjnych. Często do siedziby niemieckiej policji bezpieczeństwa były przynoszone pisemne prośby o zwolnienie więźniów z pracy. 23 sierpnia 1941 r. Taiba Keil złożyła tego rodzaju pismo do komendanta miasta Wilna. Było ono następującej treści: „Dnia 21 sierpnia 1941 roku mój mąż Jakob Keil (zamieszkały w Wilnie, Deutschestrasse 18) został zatrzymany przez Litwinów i uprowadzony do więzienia na Łukiszkach. Mój mąż jest pełnym inwalidą wojennym i nie nadaje się do żadnej pracy, dlatego proszę gorąco i serdecznie o zbadanie tej sprawy i zwolnienie mojego męża”²³¹. Więźniowie, którzy nie mieli nadziei na poprawę swojego losu, decydowali się na krok ostateczny – samobójstwo w miejscu pracy. W ten sposób życie zakończył więzień Piotr Kowalewski, który 24 maja 1944 r. powiesił się na torfowisku²³².

Każdego roku okupacji w dniu urodzin Adolfa Hitlera we wszystkich więzieniach podległych administracji niemieckiej były prowadzone pokazowe amnestie. Zwolnienia dotyczyły najczęściej więźniów skazanych za niegroźne przestępstwa i zwykle tych, którym pozostało już niewiele czasu do końca odbycia kary. Zwyczaj ten honorowany był również na Łukiszkach. Do zwolnienia w takich przypadkach kwalifikowała niemiecka policja bezpieczeństwa. Do administracji więziennej wpływały wówczas pisma o treści: „Przejęcie 10 więźniów, którzy z okazji urodzin Führera zostali zwolnieni, niniejszym zostaje potwierdzone”²³³. W takich okolicznościach został zwolniony Marian Markiewicz, który od 22 listopada 1941 r. odbywał karę za przynależność do organizacji niepodległościowej: „W dniu 19 kwietnia 1943 r. po powrocie z robót zaczęto wydawać nam ubrania i noc z 19 na 20 kwietnia spędziliśmy już w swoich ubraniach. 20 kwietnia, gdy wyprowadzono nas z więzienia, otoczyło nas litewskie Gestapo i pod konwojem doprowadzono nas do gmachu Gestapo. Było nas chyba około 50. Tam gestapowiec odczytał nam, że dzięki Adolfowi Hitlerowi, który ma w tym dniu urodziny, wychodzimy na wolność. Zagroził nam, że jeśli jeszcze raz trafimy w ich ręce, to możemy pożegnać się z życiem”²³⁴.

Więźniowie, którzy nie mogli liczyć na zakończenie odbywania kary na zasadzie amnestii lub mieli zasądzone wieloletnie wyroki, podejmowali rozmaite próby wcześniejszego zwolnienia z więzienia. Jedną z form skrócenia lub złagodzenia kary były pisemne interwencje rodzin w sprawie osadzonych. Starano się wykorzystać znajomości i szukano dowodów niewinności więźnia. Czasami rodziny osobiście interweniowały u władz niemieckich w sprawie swoich najbliższych. Jadwiga Paszkiewicz, siostra osadzonego w więzieniu na Łukiszkach żołnierza AK Henryka Paszkiewicza, napisała

²³⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Mariana Markiewicza, 12 XI 2000 r., s. 1036–1038.

²³¹ LCVA, FR 677 Ap 2 B 95, s. 2.

²³² LCVA, FR 730 Ap 2 B 102, Księga szpitala na Łukiszkach w Wilnie za lata 1941–1942, k. 15a.

²³³ LCVA, FR 730 Ap 1 B 811, Pismo niemieckiej policji bezpieczeństwa do więzienia na Łukiszkach, 20 IV 1944 r., k. 4.

²³⁴ OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Mariana Markiewicza, 12 XI 2000 r., s. 1036–1038.

pismo do naczelnika więzienia z prośbą o zwolnienie jej brata w związku z bardzo ciężką chorobą ich matki. „Z tym podaniem poszliśmy razem [z Marią Małachowską – MT] do Naczelnika, on zażądał dokumentów mojego brata, po przeczytaniu dokumentów powiedział, że są tu rozkazy podpisane przez mojego brata i on nic nie może zrobić”²³⁵. Henryk Paszkiewicz został rozstrzelany 3 grudnia 1942 r. w Ponarach. Czasami interwencje rodzin w sprawie zwolnienia osadzonych kończyły się w sposób zaskakujący. Rodziny, uzyskawszy z niemieckich placówek potwierdzenie o wykonaniu wyroku śmierci, składały wnioski do organów policji, sądów i prokuratur z prośbą o wszczęcie spraw karnych przeciwko osobom, które wydały rozkaz do przeprowadzenia egzekucji lub ją wykonały. Była to forma bardzo odważna i mogła oznaczać poważne kłopoty dla wnioskodawcy. Zdarzyło się jednak, że na podstawie tych skarg wszczęto kilka postępowań dochodzeniowych. W związku z tym komisarz generalny w Kownie wystosował 9 marca 1943 r. pismo skierowane do wszystkich organów wymiaru sprawiedliwości w Kownie, aby nie nadawały biegu tym sprawom, tylko przekazywały je bezpośrednio do dowódcy policji bezpieczeństwa na Litwę²³⁶. Nie natrafiono w dokumentach na ślad, czy akty takiej odwagi miały dalsze konsekwencje.

W przypadku gdy oficjalne pisma nie przynosiły zamierzonych efektów, zdesperowane rodziny decydowały się na przekazanie łapówki. Na taką formę pomocy dla swojego narzeczonego zdecydowała się Ewa Węgrowska, której przyjaciel, rzeźnik z Nowej Wilejki, Jan Michalczak został aresztowany w 1943 r. Węgrowska, późniejsza żona Michalczaka, wręczyła łapówkę 100 rubli w złocie strażnikowi z Łukiszek o imieniu Janusz. Pieniądze miały być podzielone pomiędzy obsługę więzienną i komendanta. Dzięki wręczonym pieniądzom Michalczak został wprawdzie zwolniony z więzienia, ale skierowany do obozu pracy w Dobrej Radzie. Więźniowie z tego obozu wykonywali bardzo ciężkie prace budowlane. Po kolejnych trzech tygodniach Michalczak został przetransportowany do obozu przejściowego przy ul. Świętojańskiej w Wilnie, a stąd 17 września 1943 r. wywieziony na roboty do Niemiec²³⁷. Interwencja najbliższych na najniższym szczeblu hierarchii więziennej kończyła się najczęściej właśnie w opisany powyżej sposób. Zdarzało się, że apele kierowane do funkcjonariuszy niemieckich za pomocą rozmaitych znajomości i wysokich łapówek kończyły się sukcesem. W ten sposób mury więzienne udało się opuścić Antoniemu Wysockiemu, aresztowanemu w 1943 r. przez Litwinów w miejscowości Rudomino za działalność w AK: „Mojej mamie, poprzez swego kuzyna, który był kelnerem w restauracji »Sztral« i miał tam kontakty z różnymi dygnitarzami niemieckimi, udało się wykupić mojego ojca z więzienia za kwotę 2500 marek. Ojciec nie cieszył się jednak zbyt długo wolnością, mimo że uniknął śmierci w Ponarach, gdyż wkrótce wkroczyła armia sowiecka i ojciec ponownie został aresztowany z art. 58 § 1 kodeksu karnego RFSRR, to jest za wrogą działalność przeciwko państwu radzieckiemu i skazany na 10 lat łagru w Archangielsku”²³⁸.

Istniała jeszcze jedna forma wcześniejszego opuszczenia murów więziennych – ucieczka. Do najbardziej brawurowych ucieczek należy ta zorganizowana przez Witolda Siemaszkę „Billa” i Eryka Hansena. Siemaszko został aresztowany w maju 1942 r. w mieszkaniu

²³⁵ *Ibidem*, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Paszkiewicz-Miękiny, 27 X 2000 r., s. 968–970.

²³⁶ LCVA, FR 727 Ap 1 B I, Pismo Komisarza Generalnego w Kownie do Rady Generalnego Sprawiedliwości w Kownie dotyczące spraw sądowych w związku z egzekucjami, 9 III 1943 r., k. 1.

²³⁷ OKGd, S 1/00/Zn, t. 18, Protokół przesłuchania świadka Ewy Michalczak, 29 I 1990 r., s. 3685–3686.

²³⁸ *Ibidem*, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Eugeniusza Wysockiego, 6 XII 2000 r., s. 1043–1046.

Hansenów w Wilnie, gdzie zorganizowano kocioł. Podczas jego aresztowania przypadkowo zabrano również Eryka Hansena. Zostali przewiezieni do aresztu przy ul. Ofiarnej, gdzie dotkliwie ich pobito w czasie przesłuchania. Siemaszkę podejrzewano o przynależność do organizacji konspiracyjnej. Z Ofiarnej przeprowadzono ich 18 lipca 1942 r. do więzienia ciężkich robót. Siemaszko trafił do celi nr 195, a Hansen do sąsiedniej – nr 194. Przez cały okres odsiadki porozumiewali się alfabetem Morse’a. Po latach „Bill” tak wspomina, jak stopniowo w jego głowie rodził się pomysł ucieczki: „Zastanawiałem się nad swoim losem, pożegnałem się już z życiem. Co mnie może jeszcze czekać? Zawiozą, wpakują 10 dag ołowiu w głowę, wrzucą do dołu i zasypią. Aż w pewnej chwili moje myśli skierowały się w zupełnie inną stronę. Patrząc ukradkiem z okien mojej celi nr 195, która mieściła się na IV kondygnacji bloku więziennego, zobaczyłem szpital więzienny i część więziennego podwórka. Pomyślałem, że gdybym dostał się na teren podwórka, to istnieje znikoma szansa ucieczki z więzienia”. Szpital mieścił się w jednopiętrowym, murowanym budynku, jego dach był jednospadowy skierowany w stronę podwórka szpitalnego, a wyższa ściana szpitala była jednocześnie murem okalającym więzienie. Na szczycie muru, co 4 m, były żelazne sztangi zakończone drutem kolczastym. Szansą na szczęśliwą realizację planów ucieczki było dogodne usytuowanie gabinetu dentystycznego, przeniesionego z gmachu głównego do szpitala. „Bill” zaplanował przeprowadzić ucieczkę po rynnie. Problemem był jednak strażnik na tzw. bociance. Obaj z Erykiem naradzili się, że ucieczkę należy zorganizować w dniu, gdy wartę będzie miał wartownik, który słynął z czytania książek na służbie. Siemaszko ukrywał w schowku poza celą pod ruchomą cegłą nóż, igłę i ołówek chemiczny. Od dnia, gdy zaplanował ucieczkę, zaczął intensywnie gimnastykować się w celi, by być sprawnym i bez trudu pokonać mur. 3 października 1942 r., kiedy wartę na wieżycze miał młody niedoświadczony, siedemnastoletni chłopak, obaj więźniowie stwierdzili, że taka okazja może szybko już się nie powtórzyć. Siemaszko i Hansen zgłosili chęć pójścia do dentysty. Po wizycie w gabinecie, mijając strażnika, doszli do rynny. „Klawisz przez ciekawość wstał i wyszedł za nami. Eryk już w tym momencie wskoczył lamparcim skokiem na rynnę, ja patrzyłem od tyłu. Klawisz biegł w moim kierunku. Trwało to ułamki sekund. Eryk pokonał już wysokość 2 metrów. Klawisz podbiegł do mnie. Wskoczyłem wtedy na kratę okienną, która była z boku rynny. On chciał mnie złapać za nogę. Wyrzuciłem go w zęby, czapka mu spadła i zaczął wrzeszczeć. Eryk był już na wysokości pierwszego piętra, dalej wlaźł po rynnie, a ja za nim. Kolejność naszych działań ustaliliśmy poprzednio, gdy siedzieliśmy jeszcze w celach. Gdy Eryk uchwycił się już urządzenia »kapelusza«, który zbierał wodę z poziomej rynny dachowej do pionowej... tragedia! Prawa noga utrzymuje się na bolcu, który podpira rynnę pionową, a lewą nogą starał się dosięgnąć rynny na dachu. Widząc, że jej nie dosięgnie, wyrwam jego prawą nogę z bolca i oddałam jak najdalej od muru szpitala [...]. Eryk podał mi rękę i pociągnął w górę, a chłop był potężnej budowy. Szybko prawą i lewą nogę zarzuciłem na dach, zerwaliśmy się obaj i po dachu szpitala pobiegliśmy w stronę muru więziennego”. Więźniowie, kiedy zobaczyli z okien ich ucieczkę, zaczęli hałasować, żeby odwrócić uwagę. Ze znacznej odległości strażnik nie wiedział, do kogo strzelać i co właściwie się w tej chwili dzieje. W momencie gdy ich zauważył, nie udało mu się do nich trafić. Szczęśliwie uciekinierzy dotarli do drutów kolczastych, które rozchylili jeden z jednej, drugi z drugiej strony. Spadli na dach składziku pokrytego dachówką. Dosłali się na podwórze, gdzie były mieszkania prywatne strażników. Sforsowali płot i byli

wolni. Pobiegli do ul. Tartaki, a potem już spokojnym krokiem w kierunku Mickiewicza. Opuścili miasto przez most Zwierzyniecki²³⁹.

Kolejną osobą, której szczęśliwie udało się zbiec z więzienia na Łukiszkach 7 maja 1942 r., był rosyjski robotnik Apolinary Pawłow. Szczegóły jego ucieczki nie są jednak znane. Wiadomo jedynie, że został wystawiony za nim list gończy i był poszukiwany przez Okręg Wileński Litewskiej Policji Bezpieczeństwa²⁴⁰. Polak Kazimierz Michałowski uciekł z podwórza, na którym zgromadzono robotników z Łukiszek wyprowadzonych do pracy na terenach byłego getta żydowskiego. Po ucieczce ukrywał się i wstąpił do AK, przyjmując pseudonim „Okularnik”²⁴¹. W aktach litewskich udało mi się odnaleźć tylko jeden przypadek udanej ucieczki z aresztu przy ul. Ofiarnej. Dotyczył Białorusinki Eugenii Silak. Jej poszukiwania trwały od 1 października 1941 r., kiedy to naczelnik policji Blinstrusas skierował pismo do kierownika II posterunku policji miasta Wilna z prośbą o poinformowanie wszystkich policjantów, aby dokonano aresztowania zbiegłej z siedziby niemieckiej policji bezpieczeństwa w Wilnie kobiety, precyzując w piśmie: „Jej znaki szczególne to: wzrost 160 cm, jasne blond włosy, niebieskie oczy, silnej budowy, była w szarym płaszczu, w długich butach i miała podróżną torbę”²⁴².

Po odbyciu zasądzonej kary władze niemieckie wystawiały osadzonemu zaświadczenia o zwolnieniu z więzienia, podpisane przez naczelnika i sekretarza więzienia i miały np. taką treść: „Niniejszym zaświadcza się, że Fiodor Sidorow, syn Sergieja, zwolniony został z więzienia dnia 24 grudnia 1941 r. na wniosek niemieckiej policji bezpieczeństwa”²⁴³. Decyzja o zwolnieniu nie we wszystkich przypadkach była jednoznaczna, mogła świadczyć o rzeczywistym końcu kary bądź też jedynie o zwolnieniu z Łukiszek i przekazaniu w gestię innego organu. Analizując wyroki więźniów Łukiszek, należy stwierdzić, że najczęściej podejmowano decyzję o zwolnieniu aresztowanego w celu przekazania go niemieckiej lub litewskiej policji bezpieczeństwa. Decyzję taką wydawał Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, Aussendienststelle Wilna. Nie dla wszystkich, którym w rejestrze więziennym w rubryce „sposób załatwienia sprawy” wpisano adnotację „paleistas” bądź „entlassen” (zwolniony), oznaczało to całkowite zwolnienie z więzienia. W wielu przypadkach, pomimo adnotacji o zwolnieniu, był wykonywany wyrok śmierci w sali przesłuchań lub w Ponarach. Zwolnienie z więzienia mogło oznaczać też przeniesienie do innego miejsca. Osoby, które miały zostać przeniesione do innego zakładu karnego, były zwalniane z Łukiszek na podstawie pisma Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, Aussendienststelle Wilna o następującej treści: „poniżej wyszczególnieni więźniowie celem przeniesienia do innego, zewnętrznego zakładu karnego winni zostać zwolnieni i w dniu 18 maja 1944 roku przed południem o 9.00 gotowi do marszu i odwszeni, zaopatrzeni w odpowiednie zaświadczenia, doprowadzeni do tutejszej placówki”²⁴⁴.

²³⁹ W. Siemaszko, *Brawurowa ucieczka z Łukiszek*, „Goniec Kresowy” 2000, nr 29/30, s. 32–34.

²⁴⁰ LCVA, FR 689 Ap 1 B 49, Pismo Okręgu Wileńskiego Policji Bezpieczeństwa nr 27 do naczelników okręgów policji w związku z rozpoczęciem poszukiwań osób, b.d., k. 38–39.

²⁴¹ OKGd, S 94/01/Zn, t. 20, Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Michałowskiego, 13 V 2004 r., s. 3978–3982.

²⁴² LCVA, FR 691 Ap 1 B 12, Pismo z policji do kierownika II posterunku policji miasta Wilna, 1 X 1941 r., nr 3545, k. 41.

²⁴³ LCVA, FR 730 Ap 1 B 2164, Zaświadczenie nr 4996 o zwolnieniu z więzienia na Łukiszkach Fiodora Sidorowa, k. 1.

²⁴⁴ LCVA, FR 730 Ap 1 B 913, Pismo Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, Aussendienststelle Wilna do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie zwolnienia 3 więźniów, 18 V 1944 r., k. 7.

Ekzekucje w więzieniu łukiskim i w lasach ponarskich

Ekzekucje więźniów na terenie kompleksów więziennych, obozów koncentracyjnych lub w specjalnie przygotowanych miejscach były prowadzone w tajemnicy. Już w pierwszych miesiącach wojny pracownicy RSHA w Berlinie przygotowali wykaz haseł, które miały być stosowane w celu zamaskowania prawdziwego znaczenia działań formacji niemieckich przeznaczonych do eliminacji osób uznanych za wrogie. Kamuflaż był stosowany nie tylko w dokumentach pisanych, ale także w rozkazach ustnych. Na określenie zbrodni używano wielu nazw w języku niemieckim: „bb – befehlsgemäß behandelt” („potraktowany zgodnie z rozkazem”); „exekutiert” („stracony”); „liquidiert” („zlikwidowany”); „Sonderbehandlung” („specjalne traktowanie”); „wurde der besonderen Behandlung zugeführt” („doprowadzono celem specjalnego potraktowania”); „stark belastet behandelt” („został mocno obciążony”). Stosowano też określenia w językach narodowych poszczególnych krajów okupowanych: „perduotas ipatingu būrio vadui” („przekazany do dowódcy oddziału specjalnego”); „perduotas ipatingu būrys” („przekazany do oddziału specjalnego”); „perd. Vok. Saug. Polic.” („przekazany niemieckiej policji bezpieczeństwa”); „paleistas išvežimas Vokiečių Saugumas” („zwolniony w celu przejścia przez niemiecki urząd bezpieczeństwa”); „išduotas saugumui” („wydany organom bezpieczeństwa”). Przyczyną stosowania aż tak wielu wyrażen było niewątpliwie ich szybkie rozszyfrowywanie.

Osoby, które były skazane na śmierć, a więc poddane „specjalnemu traktowaniu”, określano mianem „bandytów”, „powstańców”, „przestępców kryminalnych”, „pomocników bandytów”, „podejrzanych o przynależność do bandy”. Pojęcia te odnosiły się do partyzantów, żołnierzy AK i osób związanych z ruchem oporu. Mianem „partyzantów” określano natomiast cywilnych wrogów Trzeciej Rzeszy, którzy po rozstrzelaniu byli nazywani „poległymi partyzantami”²⁴⁵.

3 września 1939 r. wydano zarządzenie „Wytoczne w sprawie zabezpieczenia państwa podczas wojny”, skierowane do wyższych dowódców SS i policji, inspektorów policji bezpieczeństwa i jednostek gestapo, w którym zawarto pierwsze instrukcje w sprawie stosowania kamuflażu językowego. Wyrażenie „specjalne traktowanie” po raz pierwszy zostało użyte w okólniku szefa policji bezpieczeństwa z 20 września 1939 r. skierowanym do jednostek policji państwowej, a dotyczącym zasad wewnętrznego bezpieczeństwa państwa w czasie wojny. Wynikało z niego, że przez pojęcie „specjalne traktowanie” należy rozumieć egzekucję²⁴⁶. W pierwszych latach okupacji pojęcie to oznaczało poje-

²⁴⁵ ZStL/Ba-AstL, Ekspertyza Instytutu Historii Współczesnej, *Prawidłowości językowe Gestapo i SD*, Monachium 1958, s. 3–4.

²⁴⁶ *Ibidem*, Fernschreiben des Chefs der Sicherheitspolizei, 20 IX 1939 r., s. 76 („Zur Beseitigung aller Missverständnisse teile ich folgendes mit: 1. Wie in Grundsätzen vom 3 IV 1939 zum Ausdruck gebracht wurde, muss jeder Versuch, die Geschlossenheit und den Kampfeswillen des deutschen Volkes zu zersetzen, von vornherein mit rücksichtsloser Härte und Stenge unterdrückt werden [...] 4. Bei den Fällen zu Ziffer 1 ist zu unterscheiden zwischen solchen, die auf dem bisher üblichen Wege erledigt werden können und solchen, welche einer Sonderbehandlung zugeführt werden müssen. Im letzteren Falle handelt es sich um solche Sachverhalte, die hinsichtlich ihrer Verwerflichkeit, ihrer Gefährlichkeit oder ihrer propagandistischen Auswirkung geeignet sind, ohne Ansehung der Person durch rücksichtslosestes Vorgehen (nämlich durch Exekution) ausgemerzt zu werden. Solche Fälle sind z. B. Sabotageversuche, Aufwiegelung oder Zersetzung von Heeresangehörigen oder eines größeren Personenkreises, Hamsterei in großen Mengen, aktive kommunistische oder marxistische Betätigung usw.”).

dynczą egzekucję, czyli zabicie konkretnych osób na rozkaz policji, bez procesu sądowego i wyroku. Z czasem jednak rozszerzono je na wszelkie działania eksterminacyjne. Krąg osób, które mogły znać znaczenia pojęcia „specjalne traktowanie”, był dość szeroki. Należały do niego głównie osoby zatrudnione w jednostkach podporządkowanych SS, pracownicy urzędów i referatów RSHA, funkcjonariusze Gestapo, funkcjonariusze organów dowódczych SS, komendanci niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, załogi obozów koncentracyjnych i więzień, ale również pracownicy niektórych placówek administracji cywilnej²⁴⁷. W przepisach wykonawczych z 6 stycznia 1943 r. dotyczących egzekucji, przekazanych w specjalnym piśmie RSHA do dowódców SS i szefów niemieckiej policji bezpieczeństwa, zapisano: „Wszystkie przypadki specjalnego traktowania należy załatwić dokładnie i szybko. Stan rzeczy należy przedstawić w jasnej, zwięzłej formie. [...] egzekucji należy dokonywać w stosownym miejscu, niewidocznym z zewnątrz (kamieniołom, las). We wsiach i zagrodach egzekucje wykonywane są tylko w szczególnych, wyjątkowych przypadkach. Z egzekucji należy wykluczyć jawność, o ile nie ma innych wskazówek. Liczba osób biorących udział w egzekucji ma być niewielka. Do odgrodzenia i zabezpieczenia miejsca egzekucji oraz doprowadzenia delikwenta należy w razie potrzeby zaangażować siły policji porządkowej”²⁴⁸.

Również egzekucje dokonywane w obozach lub więzieniach odbywały się według określonych instrukcji. Uczestniczył w nich komendant obozu lub naczelnik więzienia albo upoważniony przez nich dowódca SS, jak też każdorazowo lekarz obozowy. Rozstrzelania odbywały się w specjalnie wyznaczonym miejscu, w odległości ok. 2 m od kulochwyty. Na krótko przed wyznaczonym terminem skazany był powiadamiany, że zostanie poddany egzekucji. Odbywało się to zawsze z zastosowaniem następującej formuły, która była głośno odczytywana: „Więzień dopuścił się takiego czynu [w tym miejscu podawano przewinienie – MT], że na skutek dokonanego przestępstwa zamienił życie na śmierć. Aby ochronić naród i Rzeszę, należy go skazać na śmierć. Wyrok zostanie wykonany”²⁴⁹. Więzień miał prawo wyboru, czy chce być odwrócony do ściany twarzą, czy plecami. Rozstrzelania były dokonywane na rozkaz esesmanów co najmniej w stopniu SS-Untersturmführera lub SS-Oberscharführera. Pluton egzekucyjny stanowiło sześciu członków SS ustawionych w odległości pięciu kroków od skazanego. Z przebiegu egzekucji nie wolno było wykonywać zdjęć ani jej filmować. W wyjątkowych przypadkach wymagane było specjalne zezwolenie. Zezwolenia na robienie zdjęć były wydawane tylko wówczas, gdy miały one zostać wykorzystane do celów służbowych. Wszystkie zdjęcia z miejsc egzekucji musiały być oznaczone klauzulą „geheim”. Zdjęcia i negatywy należało wysyłać od razu do Oberkommando der Wehrmacht i nie przechowywać odbitek w kwaterach miejskich²⁵⁰.

²⁴⁷ Prokuratura Generalna we Frankfurcie nad Menem, Js 17/59, Ekspertyza dr. Hansa Günthera Seraphima w sprawie dochodzeniowej przeciwko prof. dr. Heyde, 10 V 1960 r., s. 16–64.

²⁴⁸ ZStL/Ba-AstL, Ekspertyza Instytutu Historii Współczesnej, *Prawidłowości językowe Gestapo i SD*, Monachium 1958, s. 24–40.

²⁴⁹ *Ibidem*, „Der Delinquent hat das und das getan und damit wegen seines Verbrechens sein Leben verwirkt. Zum Schutze von Volk und Reich ist er vom Leben zum Tode zu befördern. Das Urteil werden vollstreckt”, s. 44.

²⁵⁰ W Ponarach z całą pewnością tego rodzaju dokumentacja była kilkakrotnie wykonywana (SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Jonasa Tumasa, 14 VI 1950 r., b.p.; AAN, T 454/R 100, Wytyczne Chefa des Oberkommando der Wehrmacht w sprawie fotografowania egzekucji, 2 XI 1941 r., s. 633; *ibidem*, Delegatura Rządu na Kraj, 202/I-31, Pro Memoria Delegatury Rządu RP o sytuacji w Kraju w okresie od 1 VI do 15 VII 1942 r., k. 15–17).

Po wykonanej egzekucji lekarz obozowy poświadczał na piśmie zgon, z podaniem dokładnej godziny. Meldunek o wykonaniu egzekucji był przysyłany niezwłocznie dalekopisem do Wydziału IV RSHA (rozpoznania i zwalczania opozycji). Zgłoszenie takie zawierało zwięzłe informacje o miejscu rozstrzelania, narodowości osób poddanych egzekucji oraz o reakcji miejscowej ludności na to zdarzenie. O wykonaniu egzekucji mogli być powiadamiani członkowie rodzin skazanego za pośrednictwem miejscowej jednostki policji państwowej dopiero po złożeniu pisemnego zapytania. Kierownik jednostki, na której terenie został wykonany wyrok, podejmował decyzję według uznania, czy zwłoki zostaną przekazane do najbliższego krematorium do spalenia, czy do Wydziału Anatomii najbliższej kliniki uniwersyteckiej. Jeśli transport zwłok wiązałby się z kosztownym zużyciem paliwa, było dozwolone pochowanie ciał na cmentarzu żydowskim lub w kwaterze samobójców dużego cmentarza. W przypadkach gdy krewni osoby straconej nie mieszkali na terenie Rzeszy lub w przypadku Polaków mieszkających na włączonych terenach wschodnich (czyli również w Komisariacie Rzeszy Ostland), powiadomienie leżało w gestii RSHA.

Wszystkie omówione powyżej przepisy były stosowane również w Generalnym Komisariacie Litwy, a więc też na wileńskich Łukiszkach. Więźniowie skazani na najwyższy wymiar kary w większości przypadków w teczkach personalnych, w księgach więziennych i korespondencji policyjnej mieli wpisywane odpowiednie adnotacje o wykonaniu kary śmierci. Na przykład fakt „potraktowania zgodnie z rozkazem”, czyli rozstrzelania, Franciszka Turły potwierdzało pismo komendanta Sicherheitspolizei i SD w Wilnie nr IV A L-542/43 z 31 marca 1943 r.²⁵¹ Zygmunt Sobociński został „zlikwidowany” 22 października 1941 r.²⁵² za robienie zdjęć z egzekucji Żydów w Ponarach i wytwarzanie odbitek, a Romuald Piekarski, figurujący w ewidencji więziennej pod nr. 2605, 21 listopada 1942 r. został „zwolniony” z aresztu i „potraktowany zgodnie z rozkazem”²⁵³. Jan Siwec i Stanisław Rymiński zginęli 12 maja 1942 r., a w księgach więziennych znajduje się zapis, że tego dnia zostali „potraktowani zgodnie z rozkazem”. Z kolei w piśmie komendanta Sicherheitspolizei i SD z 11 maja 1942 r. jest informacja o „zwolnieniu” ich z więzienia na Łukiszkach²⁵⁴. Zapisy o potraktowaniu zgodnie z rozkazem lub o likwidacji więźnia znajdują się ponadto przy nazwiskach wielu innych więźniów, w tym m.in. dr. Ignacego Zagórskiego (nr w ewidencji więziennej 28 920, rozstrzelanego 21 listopada 1942 r.)²⁵⁵, Jana Zabłockiego (zamordowanego 13 czerwca 1942 r.)²⁵⁶, Ryszarda Kucharka (zabitego 12 września 1942 r.)²⁵⁷ i Konstantego Majewicza (zlikwidowanego 2 października 1942 r.)²⁵⁸.

4 września 1941 r. policja aresztowała w Wilnie 16 Żydów, którzy próbowali uciec z miasta przed utworzeniem w dniu następnym getta. Po aresztowaniu zostali oni przekazani litewskiej policji bezpieczeństwa i osadzeni w więzieniu na Łukiszkach do dyspozycji niemieckiej policji bezpieczeństwa. Potwierdzeniem skazania ich na karę śmierci był odręczny napis znajdujący się na okładce akt więziennych jednego z nich – Rachmila

²⁵¹ OKGd, S 1/00/Zn, t. 1, s. 72.

²⁵² LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3196, Kartoteka niemieckiej policji bezpieczeństwa, X 1941 r.

²⁵³ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 2604; FR 730 Ap 2 B 81, k. 37; OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Idy Piekarskiej, 20 XI 2000 r., s. 867–869.

²⁵⁴ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3141; FR 730 Ap 2 B 84, k. 26; FR 1673 Ap 1 B 2886; FR 730 Ap 2 B 84, k. 26.

²⁵⁵ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3895; FR 730 Ap 2 B 81, k. 55.

²⁵⁶ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3889.

²⁵⁷ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 1812.

²⁵⁸ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 2068.

Alperovičiusa, „przekazany Ypatingas būrys 16 września 1941 roku”. Nie zachowała się w przypadku Alperovičiusa dalsza korespondencja, informująca o przekazaniu z więzienia do oddziału specjalnego. Prawdopodobnie został zamordowany 17 września 1941 r., kiedy to w Ponarach rozstrzelano 1271 osób²⁵⁹. Z kolei 28 listopada 1941 r. w Białej Wace zostały aresztowane przez wileńską Saugumą, ukrywające się po ucieczce z getta, Gitta Kaplan i jej sześciolateczna córka Fruma. Następnego dnia Lileikis wydał rozkaz przekazania ich „do dyspozycji szefa niemieckiej policji bezpieczeństwa”. W kartotece więziennej została podana następująca informacja: „Kaplan Gitta, Żydówka, urodzona w 1896 r. K. została aresztowana 28 listopada 1941 r. i potraktowana zgodnie z rozkazem 22 grudnia 1941 r.” oraz „Kaplan Fruma, Żydówka, urodzona w 1935. K. została aresztowana 28 listopada 1941 i potraktowana zgodnie z rozkazem 22 grudnia 1941 r.”²⁶⁰ W innej sprawie, z 19 sierpnia 1943 r., pracownik II Wydziału Ministerstwa Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich senator Wilhelm von Allwörden wystosował tajne pismo do wyższego dowódcy SS i Policji Obergruppenführera SS gen. Gottloba Bergera dotyczące specjalnego traktowania osób, które w sposób ewidentny naruszyły prawo. Sprawa karna, wszczęta 8 lutego 1943 r., była prowadzona przez niemiecką prokuraturę w Wilnie pod sygnaturą 2 Ks 4/43 i 2 Ks 5/43 przeciwko Litwinowi Zigmazowi Kumpekiwiciusowi (2 Ks 4/43) i przeciwko Polakowi Józefowi Horidzie (2 Ks 5/43), za przestępstwo z art. 1 par. 1 w sprawie nielegalnego posiadania i słuchania radia (VBI RKO 1942, s. 7). Montera Józefa Horidę oskarżono o pomoc Polakowi o nazwisku Wilczyński w zbudowaniu detektora odbierającego fale radiowe. Za pomocą własnoręcznie skonstruowanego urządzenia mogli nasłuchiwać wiadomości wrogich dla Niemiec. Horida został osadzony w więzieniu na Łukiszkach i zgodnie z żądaniem prokuratury miał być potraktowany specjalnie po dalszym zbadaniu jego winy przez niemiecką policję bezpieczeństwa²⁶¹.

Należy przypomnieć, że w więzieniu na Łukiszkach było też wielu takich więźniów, którzy zostali rozstrzelani, chociaż w księgach i wykazach więziennych przy ich nazwiskach nie pojawiła się adnotacja o „Sonderbehandlung”. Jak już wcześniej zostało wspomniane, przy ich nazwiskach mogły się nawet pojawiać adnotacje o zwolnieniu. Tak było np. w przypadku Jarosława Łapowskiego, aresztowanego 12 sierpnia 1942 r. za szpiegostwo²⁶², Marii Tomkiewiczówny²⁶³, aresztowanej 10 czerwca 1942 r. z powodu przynależności do polskiej tajnej organizacji i fałszowania dokumentów, Przemysława Warachowskiego²⁶⁴, aresztowanego 30 kwietnia 1942 r. z powodu przynależności do

²⁵⁹ LCVA, FR 730 Ap 1 B 236, Akta więźnia Rachmila Alperovičiusa, b.p.

²⁶⁰ LCVA, FR 1673 Ap 1 B 1425; FR 1673 Ap 1 B 1426.

²⁶¹ BAB, R 6/331, Stellung der Polizei in der Ostverwaltung und Polizeiliche Sicherung der besetzten Ostgebiete 1941–1944, s. 29.

²⁶² Jarosław Łapowski w księgach więziennych miał nadany nr 4553, brak adnotacji. W piśmie komendanta Sicherheitspolizei i SD z 17 II 1942 r. znajduje się informacja o zwolnieniu z więzienia na Łukiszkach (LCVA, FR 1673 Ap 1 B 1882; FR 730 Ap 2 B 81, k. 28a).

²⁶³ Maria Tomkiewiczówna figurowała w ewidencji więziennej pod nr. 3083, tam też znajduje się informacja, że 2 XII 1942 r. została przekazana Sicherheitspolizei. Jej nazwisko pojawia się w piśmie komendanta Sicherheitspolizei i SD z 27 XI 1942 r. o planowanym przekazaniu 15 więźniów 30 XII 1942 r. (LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3577; FR 730 Ap 2 B 81, k. 49; FR 730 Ap 2 B 84, k. 105). Jej śmierć potwierdza w swej relacji siostra Wanda Danilewicz (OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Wandy Przybysławskiej, 10 XI 2000 r., s. 947–950).

²⁶⁴ Nazwisko Przemysława Warachowskiego znalazło się w piśmie komendanta Sicherheitspolizei i SD z 27 XI 1942 r. o planowanym przekazaniu 30 XII 1942 r. 15 więźniów (LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3710; FR 730 Ap 2 B 84, k. 105). Jego śmierć potwierdzają zeznania żony i syna (OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka

polskiej tajnej organizacji, Teodora Zielińskiego²⁶⁵ i Czesława Mazurkiewicza²⁶⁶, aresztowanych za przynależność do polskiej tajnej organizacji. Wszystkie wymienione osoby zginęły w Ponarach, a w ich kartotekach nie umieszczono żadnych adnotacji.

Z drugiej strony orzeczenie wyroku śmierci nie zawsze wiązało się ze skutecznym jego wykonaniem. Bywały przypadki, że więzień skazany na karę śmierci przeżywał egzekucję. Jako przykład niech posłuży sprawa Żyda Abrahama Blazera, który został aresztowany 13 listopada 1941 r. „za ucieczkę z getta z fałszywym paszportem”. Blazer był kilkakrotnie przesłuchiwany przez Saugumę. 15 listopada 1941 r. Lileikis podpisał pismo nakazujące osadzenie go w więzieniu na Łukiskach „do dyspozycji szefa niemieckiej policji bezpieczeństwa”. 5 grudnia 1941 r. został przekazany policji i wypełniono kartotekę z następującą adnotacją: „Blaser Abram, Żyd. B. został aresztowany 13 listopada 1941 r., ponieważ próbował uciec z getta z fałszywym paszportem. Odstawiony do więzienia Łukiszki i 5 grudnia 1941 r. został potraktowany zgodnie z rozkazem (befehlsgemäss behandelt)”. Przez cały powyższy tekst biegnie gruba ukośna kreska naniesiona ołówkiem. Zatem mógłby to być niezbity dowód na jego rozstrzelanie. Blazer nie został jednak zabity w Ponarach! Przetransportowano go wprawdzie na teren bazy, gdzie oczekiwał na egzekucję w dole przedegzekucyjnym. Został z niego zabrany z pięcioma innymi osobami. Padły strzały, po których nie został trafiony, ale padł do dołu wraz z innymi i udawał martwego. Po zapadnięciu zmroku wyczołgał się spod ciał i ukrył się u znajomego Polaka o nazwisku Falkowski, który mieszkał w pobliżu Ponar. Po kilku dniach powrócił do getta. Pozostaje pytanie, dlaczego tak skrupulatna administracja niemiecka nie odkryła, że w getcie przebywa nadal osoba skazana na karę śmierci? Powodem było używanie przez Blazera wymiennie przybranego nazwiska: Izaak Kagan. 26 listopada 1943 r. Blazer został ponownie ujęty w Wilnie, pod swoim prawdziwym nazwiskiem, przez Gestapo pod dowództwem Eugena Faulhabera i w grupie 44 osób przetransportowany do Ponar. Pracował tam przy wydobywaniu i paleniu zwłok aż do ucieczki 15 kwietnia 1944 r.²⁶⁷

Na podstawie zeznań świadków wiadomo, że egzekucje przez rozstrzelanie były wykonywane w drugim pawilonie Łukiszek. Mieczysław Szkierel, aresztowany w czasie łapanki przy ul. Archanielskiej w Wilnie, został osadzony na Łukiskach w celi na pierwszym piętrze drugiego pawilonu. Osobiście widział, jak ciała osób zamordowanych były przez dwóch więźniów wynoszone z budynku²⁶⁸. W pobliżu drugiego pawilonu pod betonową

zony Ireny Warachowskiej, 24 X 2000 r.; Protokół przesłuchania świadka syna Zbigniewa Warachowskiego, 20 X 2000 r., s. 940–942).

²⁶⁵ Teodor Zieliński figurował w ewidencji więziennej pod nr. 2524; 2 XII 1942 r. został przekazany Sicherheitspolizei. Jego nazwisko znalazło się w piśmie komendanta Sicherheitspolizei i SD z 27 XI 1942 r. o planowanym przekazaniu 30 XII 1942 r. 15 więźniów (LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3971; FR 730 Ap 2 B 84, k. 105; FR 730 Ap 2 B 81, k. 55).

²⁶⁶ Czesław Mazurkiewicz w ewidencji więziennej figurował pod nr. 3607, 18 XII 1942 r. został przekazany Sicherheitspolizei (LCVA, FR [brak numeru] Ap 1 B 2185; FR 730 Ap 2 B 81, k. 32). Jego śmierć potwierdzają relacje rodziny (OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Relacja szwagra Bolesława Szymanowicza; Protokół przesłuchania świadka Marii Mysłowskiej, 24 X 2000 r.; Protokół przesłuchania świadka córki Jolanty Bocheńskiej, 23 X 2000 r., s. 642–645, 652–654).

²⁶⁷ LCVA, FR 730 Ap 1 B 284, Akta więźnia Abrama Blazera; LCVA, FR 1673 Ap 1, k. 317; AIPN, 184/49 (L II/49/F), Protokół przesłuchania świadka Abrama Blazera, 28 VIII 1944 r., b.p.; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Abrama Blazera 28 I 1944 r. przez pełnomocnika operacyjnego 4. Sekcji II Wydziału NKWD LSRP lejtnanta Ceratowa, s. 64–65; ZsL/Ba-AstL, 207 AR-Z 14/58, Oświadczenie Abrama Blazera złożone sowieckiemu śledczemu Jeratowi w Wilnie, 28 VIII 1944 r., k. 1465–1469.

²⁶⁸ Mieczysław Szkierel podał pseudonimy zabitych w drugim pawilonie: „Alfa”, „Szkłanka” i „Foka” (OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Pismo Mieczysława Szkierela, 6 VIII 1991 r., s. 3670).

ścianą rozstrzelano kilka osób, m.in. w 1941 r. wyrokiem Sądu Doraźnego w Wilnie – Bronisława Tworogola, 22 stycznia 1943 r. – Jana Borejwę, w lutym 1943 r. podoficera Aleksandra Gerwatowskiego, również na mocy wyroku Sądu Doraźnego w Wilnie²⁶⁹. W celach, w których były przetrzymywane osoby narodowości żydowskiej, pijani gestapowcy co jakiś czas urządzali tzw. polowania. Na dziedzińcu więziennym natomiast kilku więźniów zostało zdeptanych. Naocznym świadkiem tego zdarzenia był Stanisław Daukszewicz, który zeznał: „Gdy siedziałem na Łukiszkach, tylko raz widziałem przez okno w celi, jak na podwórku więziennym stało około 200 osób. Były tam kobiety, mężczyźni i dzieci. Przeważnie byli to Żydzi, ale też widziałem wśród nich jeńców radzieckich. Grupa ta była pilnowana przez Niemców z psami. Kto osłabł i padł, został zdeptany. Ja widziałem, że w ten sposób zginęły trzy osoby. Strażnicy bili zgromadzonych ludzi pałkami, nie patrząc gdzie”²⁷⁰. Większość jednak byłych więźniów jako miejsce straceń wskazywało Ponary koło Wilna. W latach niemieckiej okupacji to „stosowne, niewidoczne z zewnątrz miejsce” zostało wybrane do przeprowadzania egzekucji osób skazanych na karę śmierci. Teren oddalony zaledwie 12 km od miasta, na trasie łączącej Wilno z Grodnem i Kownem, odpowiadał przepisom wyznaczonym przez RSHA. W drugiej połowie 1940 r., jeszcze w czasie okupacji radzieckiej, zaczęto budować tam podziemny skład paliw dla lotniska polowego w Chazbijewiczach. Pagórkowaty, piaszczysty teren doskonale maskował powstającą bazę. Za pomocą koparek i innego ciężkiego sprzętu wykopano pięć okrągłych, głębokich na ok. 5 m dołów. Otwory zostały wyłożone kamiennymi płytami ze skośnie biegnącymi skarpami. Doły u podstawy miały średnicę 8 m. Wszystkie doły były połączone ze sobą rowami o średnicy 1 × 1 m, w których miały być umieszczone rury łączące zbiorniki. Nieco na uboczu został wykopany największy dół o średnicy ok. 40 m i głębokości 5–6 m. Kolejne dwa doły zostały wewnątrz ocembrowane ciosanymi kamieniami²⁷¹.

Po wkroczeniu oddziałów Wehrmachtu do Wilna teren wokół bazy został zaminowany, a następnie otoczony czterometrową siatką zakończoną drutem kolczastym, na której znajdowała się informacja w języku niemieckim o zakazie wstępu pod groźbą śmierci. Na teren miejsca egzekucji prowadziły dwie bramy: jedna dwuskrzydłowa od strony przejazdu kolejowego Wilno–Ponary–Landwarów i druga od strony wsi Nowosiołki, przeznaczona głównie dla samochodów ciężarowych dowożących więźniów z więzienia na Łukiszkach²⁷².

W pierwszej grupie osób, które zostały rozstrzelane w bazie ponarskiej, byli Żydzi, jeńcy sowieccy i cywilni pracownicy administracji sowieckiej, przywożeni bezpośrednio z wileńskich Łukiszek. Członek oddziału specjalnego Konstantinas Cziczielis w trakcie przesłuchania w 1969 r. ujawnił, jak wyglądał wyjazd na jedną z pierwszych akcji do Ponar. W porze obiadowej wszyscy znajdujący się wówczas na służbie członkowie Sonderkom-

²⁶⁹ OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Akta Sądu Grodzkiego w Bydgoszczy o sygn. 5 ZG 140/46 i III Zg 636/47, s. 3700–3702.

²⁷⁰ *Ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Daukszewicza, 2 VII 1979 r., s. 3682–3686; LCVA, FR 730 Ap 2 B 102, Księga szpitala na Łukiszkach w Wilnie za lata 1941–1942, k. 12.

²⁷¹ S. Mahrburg, *Karty z okresu terroru hitlerowskiego w Wilnie*, „Przegląd Lekarski”, Kraków–Oświęcim 1965, nr 1, s. 86–90; W. Iwanowski, *Wilno, Ojczyzna moja... Wspomnienia*, Szczecin 1994, s. 61.

²⁷² LYA, K-1 Ap 58 B 433/9/3, Protokół przesłuchania podejrzanego Bronisława Żelwisa, 14 VIII 1944 r., s. 30 *verte*; SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Władysława Butkuna, 23 VIII 1972 r.; W. Iwanowski, *Wilno...*, s. 65; AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/II-8, prof. Stanisław Mahrburg, *Obóz śmierci w Ponarach pod Wilnem*, s. 3; AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/II-51, Relacja emisariusza CIN, *Polacy w obozach koncentracyjnych na Litwie*, 16 XII 1943 r., s. 355.

mando zostali zaopatrzeni w karabiny rosyjskie i udali się ze swojej siedziby do więzienia na Łukiszkach. Oficer Mockiavičius poinformował członków oddziału, że będą eskortować obywateli narodowości żydowskiej z więzienia do miejsca pracy. Po przybyciu oddziału osadzeni płci męskiej w liczbie ok. 200 zostali ustawieni na dziedzińcu więziennym w kolumny po cztery osoby w rzędzie. Więźniowie otrzymali z zapasów kuchennych chleb na drogę i poinformowano ich, że udają się do pracy. Tymczasem członkowie oddziału okrążyli ich ze wszystkich stron i wyprowadzili poza bramę więzienną ul. Sierakowskiego w kierunku Ponar. Podawane celowo informacje o rzekomym konwoju do miejsca pracy miały wpłynąć na spokojny przemarsz kolumny nieświadomych czekającego ich losu ludzi²⁷³.

W kolejnych miesiącach okupacji system „przekazywania” osób skazanych na śmierć z więzienia członkom wileńskiego oddziału specjalnego został ściśle sformalizowany. Pomiędzy dowódcą niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, której podlegał oddział specjalny w Wilnie, a dyrekcją więzienia na Łukiszkach prowadzona była odpowiednio wcześniej pisemna korespondencja dotycząca przekazania więźniów. Dzień przed planowaną egzekucją pracownik referatu prowadzącego postępowanie wyjaśniające kierował pismo do administracji więzienia na Łukiszkach w Wilnie z prośbą o „zwolnienie” z więzienia bądź aresztu wymienionych osadzonych i przygotowanie ich na konkretną godzinę do przejścia przez funkcjonariuszy niemieckiej policji bezpieczeństwa. Wykaz więźniów przeznaczonych do „zwolnienia” zawierał następujące dane: imię, nazwisko, datę urodzenia, a czasami również numer sprawy. Pismo każdorazowo kończyło się adnotacją, że „doprowadzone do więzienia Łukiszki osoby pozostają do dyspozycji niemieckiej policji bezpieczeństwa”²⁷⁴. Najczęściej jednak stosowano „praktykę”, że więźniów, którzy mieli zostać przewiezieni z Łukiszek do Ponar, wydawano jedynie dowódcy oddziału specjalnego Martinowi Weissowi albo osobie przez niego delegowanej. Każdorazowo Weiss lub jego przedstawiciel kwitował naczelnikowi więzienia listę zabranych osób. Przy poszczególnych nazwiskach figurujących na liście znajdowały się tzw. odhaczenia poświadczające przejście więźnia. Nie ma możliwości ustalenia, czy owe znaki wykonywali strażnicy wyprowadzający z celi, czy też Weiss lub osoba przez niego upoważniona. Adnotacja o przejściu więźniów zawierała odręcznie wpisane słowo „übernommen” („przejąłem”), datę dzienną przejścia, podpis przejmującego wraz z określeniem stopnia służbowego. W przypadkach gdy Weiss nie zabierał więźniów osobiście, osoba go zastępująca podpisywała się własnym nazwiskiem (dodawano wówczas zwrot „gez.” – skrót od „gezeichnet” – „podpisany” w znaczeniu upoważniony). Niekiedy, jak już wcześniej wspomniano, adnotacje o przejściu więźnia były nanoszone dodatkowo na okładkę teczeki personalnej więźnia. Akta Żyda Chaima Zaluckasa, aresztowanego w Trokach 30 sierpnia 1941 r. za działalność komunistyczną, zawierają listę więźniów 16 września 1941 r. z odręczną adnotacją, „że osoby wpisane powyżej zostały w dniu dzisiejszym przejęte przez niemiecką policję bezpieczeństwa”. Na okładce zewnętrznej teczeki umieszczono odręczną notatkę: „przekazano Ypatingas būrys 16 września 1941 r.”, a na stronie wewnętrznej adnotację: „państwowa policja bezpieczen-

²⁷³ ZStL/Ba-AstL, 4 Js 1106/59 B1/1157, 1165, 1233; OKGd, S 1/00/Zn, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Romana Koraba-Żebryka, 22 V 1972 r., s. 306–309; *ibidem*, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Eugeniusza Wysockiego, 6 XII 2000 r., s. 1000–1003; SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Konstantinasa Cziczielisa, 28 X 1969 r.

²⁷⁴ LCVA, FR 730 Ap 1 B 962, Pismo dowódcy policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa oddział w Wilnie do dyrekcji więzienia na Łukiszkach w Wilnie, 30 IX 1941 r., k. 4.

stwa poinformowała 18 września 1941 r. o przekazaniu Ypatingas būrys”. Przykład ten potwierdza, że synonimem wykonania kary śmierci były również zwroty: „przekazanie niemieckiej policji bezpieczeństwa” lub „przekazanie Ypatingas būrys”²⁷⁵.

Pisma w sprawie „zwolnienia” więźniów z placówek penitencjarnych kierowali do administracji więzienia na Łukiszkach pracownicy poszczególnych referatów następujących wydziałów policji i gestapo: komendanta policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa na Litwę, Oddział w Wilnie (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen. Aussendienststelle Wilna); komendanta policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Generalnym Komisariacie Litwy (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Generalkommissar Litauen); głównej placówki policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Wilnie (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD für den Generalbezirk Litauen. Hauptaussendienststelle Wilna)²⁷⁶; członkowie komanda operacyjnego 3 (Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD. Einsatzkommando 3). Podania o „zwolnienie” więźniów z aresztu przy Ofiarnej kierowali najczęściej pracownicy referatu IV niemieckiej policji (gestapo): IV A 1 (zajmującego się zwalczaniem komunistów i zdrajców); IV A 2 (zajmującego się zwalczaniem sabotażystów, zamachowców, osób posiadających broń i materiały wybuchowe oraz członków grup partyzanckich i tajnych organizacji); IV A 3 (zajmującego się zwalczaniem ruchu oporu); IV C 2 (zajmującego się sprawami więziennictwa, obozów koncentracyjnych i obozów pracy)²⁷⁷.

Forma zapisu zakamuflowanych decyzji, jakie zapadły względem osadzonego, była ściśle przestrzegana. Bardzo rzadko w dokumentacji archiwalnej można odnaleźć pisma, które wskazują, że odebrane z łukiskiego więzienia osoby miały już do niego nie powrócić. Były jednak wyjątki. 13 kwietnia 1944 r. Lileikis, naczelnik Okręgu Wileńskiego Litewskiej Policji Bezpieczeństwa, skierował pismo do naczelnika więzienia na Łukiszkach w Wilnie o treści: „Proszę o wydanie z więzienia, trzymanych do mojej dyspozycji aresztowanych [...]. Wszyscy ci aresztowani nie zostaną już zwrócenii do więzienia”²⁷⁸. Inna tego typu sprawa dotyczyła Niemki Hedwigi Erny Timent, która została osadzona w więzieniu na Łukiszkach 23 czerwca 1942 r., a w jej kartotece czytamy: „Pani Starke poślubiła Żyda Timenta i została wydalona z Niemiec. W sierpniu 1941 roku w Komisariacie Okręgowym Wilna złożyła wniosek o rozwód i możliwość powrotu do Rzeszy. Po rozwodzie zostanie ona przetransportowana z robotnikami do Rzeszy, do więzienia już nie powróci. Na wniosek komisariatu miasta Wilna, jej dzieci 13-letni chłopiec i 9-letnia dziewczynka, zostaną specjalnie potraktowane w obozie Ponary”²⁷⁹. Uśmiercanie dzieci,

²⁷⁵ SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Władasa Korsakasa, 13 XI 1969 r., b.p.; LCVA, FR 730 Ap 1 B 2572, Akta personalne więźnia Chaima Zaluckasa, k. 1–4; LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, k. 34.

²⁷⁶ Władze Komisariatu Rzeszy Ostland miały swoją siedzibę w Rydze, władze Generalnego Komisariatu Litwy w Kownie, a placówkę zewnętrzną w Wilnie.

²⁷⁷ LCVA, FR 630 Ap 2 B 4, k. 1; FR 730 Ap 2 B 187, k. 40; FR 730 Ap 2 B 187, k. 41; FR 730 Ap 2 B 187, k. 34; FR 1399 Ap 1 B 65, k. 34–35.

²⁷⁸ *Ibidem*, FR 730 Ap 1 B 187, k. 4.

²⁷⁹ Frau Starke war mit dem Juden Timent verheiratet und aus Deutschland ausgewiesen. Im August 1941 legte sie dem Geb-Kom der Stadt Wilna einen Scheidungsantrag vor und suchte um die Erlaubnis zur Rückkehr in das Reich nach. Nach erfolgter Scheidung wurde sie mit einem Arbeitseinsatztransport in das Reich befördert. Auf Ersuchen des Geb-Kom wurden Ihre beiden Kinder, ein 13-jährige Knabe und 9-jähriges Mädchen als Juden behandelt und dem Lager Panaria zugeführt (BAL, B 162/5624 (Nr 245 Ag UDSSR), Kartoteka Gestapo wystawiona na nazwisko Hedwig Erna Timent, s. 49).

które trafiły na Łukiszki wraz z rodzicami, dotyczyło wyłącznie rodzin żydowskich. Dzieci innych narodowości (w wieku od 8 miesięcy do 14 lat), które zostały doprowadzone do więzienia w trakcie aresztowania dorosłych, decyzją komendanta Schicherheitspolizei i SD, Dyspozytura w Wilnie z 13 lutego 1943 r. były odbierane rodzicom i przygotowywane do przekazania zakładowi dziecięcej opieki społecznej w Wilnie²⁸⁰.

Korespondencja prowadzona przez wileńską placówkę niemieckiej policji bezpieczeństwa jest też dodatkowo doskonałym źródłem do badania reakcji osób, które zdawały sobie sprawę z grożącego im najwyższego wymiaru kary. Niektórzy, chcąc uniknąć stracenia, decydowali się na współpracę z okupantem. Jedną z takich osób była Roda Epsteinaitė, aresztowana 4 grudnia 1941 r. za próbę ucieczki z fałszywymi dokumentami z wileńskiego getta do Warszawy. Strach przed śmiercią spowodował, że zdecydowała się ona na wykonywanie zadań specjalnych w getcie. W zamian została zwolniona z więzienia i powróciła do getta. Prawdopodobnie jej praca polegała na donoszeniu na innych Żydów, którzy dopuścili się naruszenia regulaminu. Po zakończeniu jej użyteczności lub też na skutek niewłaściwego wypełniania obowiązków została ponownie aresztowana 5 października 1942 r., a 31 października stracona w Ponarach²⁸¹.

Po niedługim czasie przyjęty zwyczaj stosowania kamuflażu przy określaniu wymiaru kary stawał się znany również osadzonym. Podczas przesłuchania śledczy mieli często przy sobie akta personalne więźnia, który mógł zobaczyć na okładce poczynione adnotacje. Dużą dezorientację powodowało wprowadzenie przez administrację więzienną Łukiszek określić względem więźniów: „i Panerių kalėjima” („do więzienia ponarskiego”) czy „zu Lager Panaria” („do obozu w Ponarach”). Nie wszyscy więźniowie przecież wiedzieli, że do więzienia przy ul. Ponarskiej w Wilnie kierowano wyłącznie kobiety, a nazwą „obóz ponarski” określano natomiast obóz dla jeńców sowieckich (Stalag 344), który funkcjonował do września 1943 r. w okolicy Ponar²⁸².

We wniosku z 20 lipca 1942 r., kierowanego do naczelnika więzienia na Łukiszkach przez Lileikisa, dwunastu więźniów narodowości rosyjskiej zatrudnionych na terenie budów wojskowych zostało skierowanych do „kierownika obozu ponarskiego”, czyli w rzeczywistości komendantury Stalagu 344 w Wilnie. Trzeba pamiętać, że w Ponarach w okolicach bazy paliw zostały zorganizowane 24 czerwca 1941 r. dodatkowo dwa obozy dla sowieckich jeńców wojennych: Stalag für sowjetische Kriegsgefangenen (oznaczony nr. 336, istniał do 9 września 1941 r.) i Zweilager Wilna am Stalag 344. Ochronę Stalagowi 344 zapewniała 3. Kompania des Landeschützen-Bataillons 778²⁸³. Komendantami tego obozu byli: od 24 czerwca 1941 r. Generalmajor Viktor Gaissert²⁸⁴, od 1 listopada 1942 r. Generalmajor

²⁸⁰ LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, Pismo komendanta Schicherheitspolizei i SD, Dyspozytura w Wilnie kierowne do więzienia na Łukiszkach w sprawie zwolnienia dzieci, 13 II 1943 r., k. 14.

²⁸¹ *Ibidem*, FR 1673 Ap 1 B 742.

²⁸² BAF, RW 6/277, Rozmieszczenie i zaopatrzenie radzieckich jeńców wojennych, jak również wymiana rannych Niemców (stan na październik 1941 r.), *passim*.

²⁸³ LCVA, FR 730 Ap 2 B 84, Pismo Naczelnika Aleksandrasa Lileikisa do Naczelnika Więzienia na Łukiszkach, 20 VII 1942 r., k. 39; BAL, B 162/9626, Exekutionen von Juden und Kriegsgefangenen durch Angehörige des Stalag 344 in Wilna Litauen, Protokół przesłuchania świadka Karla Schwabacha, 18 V 1971 r., s. 287; G. Tesin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, t. 13, Osnaabrück 1973, s. 236; BAF, RW 6/269, Organizacja obozów dla jeńców wojennych przy OKW na okupowanych terenach wschodnich, 1942 r., *passim*.

²⁸⁴ Generalmajor Viktor Gaissert (ur. 5 I 1879 r. w Stuttgarcie), w 1957 r. mieszkał w Wiesbaden (BAL, B 162/9626).

Bronisław Paweł²⁸⁵, następnie Generalmajor Ernst Wening²⁸⁶. Zwierzchnictwo nad stacją pełnił komendant okręgu obozów dla jeńców wojennych na Okręg Kowno. W obu obozach umieszczono ok. 7,5 tys. jeńców wojennych. Nie zachowały się źródła precyzujące dokładnie liczby jeńców sowieckich zmarłych z głodu i chorób. Bardzo często osoby narodowości rosyjskiej były oznaczane w kartotekach niemieckiej policji bezpieczeństwa jako „komuniści” lub „osoby podejrzane o komunizm”. Tym mianem były określane również osoby narodowości żydowskiej i polskiej²⁸⁷. Świadek Władysław Lakner zeznał, że w wileńskiej dzielnicy Antokol na początku wojny niemiecko-rosyjskiej znajdował się jeszcze jeden obóz dla jeńców sowieckich, gdzie osadzono kilka tysięcy żołnierzy. Osoby zmarłe na terenie tego obozu były przywożone na cmentarz Na Rossie, na którym Żydzi kopali dla nich groby. „Co było charakterystyczne, że trupy były przywożone w kałesach bez mundurów, a niektóre z nich były całkiem nago. Dziennie przywożono około dwa do trzech samochodów z trupami na cmentarz. [...] Obserwowałem to z odległości około 50 metrów i widziałem dokładnie. Nawet widziałem trupy nagie, które miały ślady ogryzienia pośladków i mięśni na udach. Jeńcom Niemcy nie dawali jedzenia. Raz widziałem, jak Niemcy rzucili do obozu zdechłego konia, na którego jeńcy się rzucili i zjedli padlinę. Najwięcej trupów jeńców sowieckich było przywożonych w 1942 r. i na wiosnę 1943 r.”²⁸⁸

Osoby skazane na karę śmierci z więzienia łukiskiego do miejsca straceń w Ponarach były dowożone samochodami ciężarowymi. Dwunastokilometrową odległość w pagórkowatym i zalesionym terenie samochód pokonywał w ok. 40 minut. Przed transportem decyzja o zwolnieniu konkretnych osób z więzienia i przejęciu ich przez członków wileńskiego oddziału specjalnego była odnotowywana w kartotece niemieckiej policji bezpieczeństwa i w aktach osobowych więźnia²⁸⁹. Lista osób przejętych jednorazowo przez Sonderkommando wynosiła od kilku do kilkudziesięciu osób. Więźniowie byli wyprowadzani z celi i podczas tej ostatniej drogi prowadzącej przez korytarz niektórzy skazani przekazywali strażnikom swoje medaliki lub zdjęcia najbliższych z prośbą o oddanie ich rodzinom. Pod eskortą strażników byli doprowadzani na dziedziniec więzienny, a potem ładowani do samochodów ciężarowych krytych plandeką. Naocznym świadkiem takiego transportu był Henryk Bujnicki, aresztowany za przynależność do nielegalnej organizacji, osadzony na Łukiszkach od 22 kwietnia do 2 lipca 1944 r. Okna jego pojedynczej celi usytuowanej na pierwszym piętrze wychodziły na dziedziniec i bramę wjazdową. Pewnego dnia na spaceru rozpoznał dwóch znajomych: Łamińskiego ze wsi Miegucie i Baczula (aresztowanego za nielegalny ubój krowy) ze wsi Zekiszki. Po jakimś czasie usłyszał, że ich nazwiska są wyczytywane przez strażnika, po czym wyprowadzono ich z celi. Łamiąc regulamin więzienny, podszedł do okna i zobaczył, że wchodzili oni do krytego samochodu ciężarowego.

²⁸⁵ Bronisław Paweł (ur. 29 VII 1890 r. w Plenschen), w 1946 r. postawiony przed sądem w Rydze (*ibidem*).

²⁸⁶ Generalmajor Ernst Wening (ur. 7 I 1886 r. w Monachium, zm. w 1947 r.), osadzony we wzorcowym obozie w angielskiej strefie okupacyjnej (*ibidem*).

²⁸⁷ B. Garnyć, *Mroczny cień Ponar*, „Nasza Gazeta. Tygodnik Związku Polaków na Litwie”, b.d.; OKGd, S 1/00/Zn, t. 18, Protokół przesłuchania świadka Romualda Małachowskiego, 9 V 1972 r., s. 3508–3510; AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/II-6, t. 2, Raport Biura Wschodniego do Rządu Polskiego w Londynie o sytuacji w kraju w okresie od 15 VIII do 15 XI 1941 r., 15 XI 1941 r., k. 127.

²⁸⁸ OKGd, Delegatura Bydgoszcz, Ds. 326/66, Protokół przesłuchania świadka Władysława Laknera, 11 IV 1969 r., s. 174–175.

²⁸⁹ LCVA, Ap 1 B 1914, k. 9.

Przed samochodem stał taboret, po którym mogli wejść, zauważył też, że mieli ręce związane drutem kolczastym²⁹⁰.

Samochody ciężarowe zwane budami były uważane za najpewniejszy sposób transportu skazańców na miejsce egzekucji. Bardzo rzadko z takiego transportu udawało się uciec²⁹¹. Jednorazowo buda mogła pomieścić od 18 do 20 osób. W ten sposób do Ponar byli przewożeni również aresztanci osadzeni w pobliskim więzieniu w Trokach. Każdorazowo przy wywożeniu osób przeznaczonych na rozstrzelanie tworzone konwoje kilku ciężarówek ochraniających z tyłu przez motocykle. Oskar Janowski w czasie okupacji niemieckiej mieszkał z rodziną w mieszkaniu przy ul. Tartaki, która była oddalona od muru więziennego ok. 100 m. Wielokrotnie był świadkiem wyjazdu transportów z budynku więziennego. Jak zeznał, jednorazowo koło jego domu przejeżdżały 2 lub 3 ciężarówki kryte plandeką, które potem wjeżdżały na teren więzienia przez jedną z bram. Ciężarówki zapełnione więźniami wyjeżdżały w uformowanym konwoju ochrańianym przez motocykle. Do przyczepy samochodu ciężarowego wchodziła również eskorta. Dla zapewnienia bezpieczeństwa konwojowanym więźniom krępowano z tyłu ręce drutem kolczastym. Polacy byli transportowani w pozycji siedzącej, Żydom natomiast kazano przez całą drogę klęczeć. Samochody wyjeżdżały z bramy więziennej na ul. Więzienną, Tartaki, a następnie Mickiewicza w kierunku szosy na Troki. Wzmoczona eskorta i nerwowość panująca przy tego rodzaju transportach nie pozostawiała wątpliwości, że jadą one do Ponar. Zupełnie inaczej wyglądały transporty wyjeżdżające ze skazanymi na przesłuchanie do siedziby Gestapo lub przewożące więźniów do innych placówek. Nie było wówczas tyle ochrony i pojazdom nie towarzyszyła eskorta motocyklowa²⁹².

Konwojowaniem więźniów pomiędzy wileńskim więzieniem a bazą ponarską zajmowali się uzbrojeni w rosyjskie karabiny pięciopalcowe członkowie wileńskiego oddziału specjalnego. Transport więźniów przeznaczonych na rozstrzelanie w Ponarach wyruszał najczęściej z łukiskiego więzienia bądź z siedziby Gestapo przy ul. Ofiarnej w godzinach rannych pomiędzy 8.00 a 10.00. Zdarzały się również sporadyczne przypadki, że więźniów zabierano dopiero o godz. 16.00²⁹³.

²⁹⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Henryka Bujnickiego, 13 IV 1989 r., s. 3733–3735; V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramaičio...*, s. 538.

²⁹¹ W styczniu 1943 r. został zatrzymany komendant Związku Wolnych Polaków Zbigniew Kuligowski. Po aresztowaniu osadzono go w budynku Gestapo przy ul. Ofiarnej. Próbował uciec, ale został schwytany i umieszczony na Łukiszkach. W czasie transportu z więzienia na salę przesłuchań przy ul. Ofiarnej obezwładnił strażnika i podjął kolejną próbę ucieczki. Po tym incydencie skierowano go do miejsca straceń w Ponarach (OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Romualda Kukołowicza, 27 X 2000 r., s. 900–904).

²⁹² LYA, K-1 Ap 58 B 433/9/3, Protokół przesłuchania podejrzanego Bronisława Żelwisa, 14 VIII 1944 r., s. 30–30 *verte*; SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Józefa Miakisz, 9 IX 1972 r.; W. Iwanowski, *Wilno...*, s. 65; OKGd, S 1/00/Zn, t. 20, Protokół przesłuchania świadka Oskara Janowskiego, 10 IV 2002 r., s. 4017–4019.

²⁹³ OKGd, S 1/00/Zn, t. 13, Protokół przesłuchania świadka Stefani Sieniuk, 11 VI 1976 r., s. 2416–2418; LYA, K 1 Ap 58 B 433/9/3, Protokół przesłuchania podejrzanego Bronisława Żelwisa, 31 VII 1944 r., k. 14; V. Žeimantas, *A Call for Justice*, Vilnius 1986, s. 47; OKGd, S 1/00/Zn, t. 20, Protokół przesłuchania świadka Oskara Janowskiego, 10 IV 2002 r.; *ibidem*, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Władasa Korsakasa, 13 XI 1969 r.; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Ryszarda Sienkiewicza, 24 I 1990 r., s. 771; LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, k. 40; SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Jana Borkowskiego, 30 I 1973 r.; *ibidem*, Protokół przesłuchania podejrzanego Józefa Miakisz, 4 IX 1972 r.; E. Alabrudzińska, *Eksterminacja ludności żydowskiej w Ponarach (1941–1944)* [w:] *Szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1998, s. 183 i n.

Pierwsze egzekucje w lasach ponarskich przeprowadzili członkowie Einsatzkommando 9 kierowanego przez Alfreda Filberta. Na jego polecenie SS-Obersturmführer Schauschütz przejął kierownictwo akcji rozstrzeliwania. Od 23 lipca 1941 r. egzekucji w Ponarach dokonywali członkowie wileńskiego Sonderkommando pod dowództwem litewskiego oficera Juozasa Szidlauskasa, a następnie od listopada 1941 r. pod dowództwem Balysa Norwaiszy²⁹⁴. Egzekucje w Ponarach miały charakter masowy. Bardzo rzadko świadkowie wspominają o przybyciu transportu złożonego tylko z kilku więźniów. W niewielkich kilkunastoosobowych grupach przybywały jedynie transporty samochodowe. Najczęściej wspomniane są długie kolumny przybyłych pieszo lub koleją, oczekujących na egzekucję przed bramą bazy. W celu zachowania porządku i zastraszenia oczekujących, pełniący służbę wartowniczą, odurzeni alkoholem, członkowie wileńskiego oddziału specjalnego krzyczeli i bili gumowymi pałkami wybrane osoby. W odstępie kilkunastu minut do „grupy oczekujących na egzekucję” podchodzili pełniący wartę członkowie oddziału specjalnego i zabierali kilkanaście osób. Ludzie ci byli doprowadzani do jednego z przygotowanych dołów, służącego jako miejsce oczekiwania na egzekucję. Zbiorniki były bardzo głębokie i nie było możliwości samodzielnego ich opuszczenia. Przed wejściem do środka skazańcy byli zmuszani do oddania kosztowności i zdjęcia wierzchniej odzieży²⁹⁵.

Pośród czekających na egzekucję osób wartownicy formowali grupy liczące od 10 do 12 osób. Po zainstalowaniu drabiny wybrani wychodzili z dołu „oczekujących” i byli prowadzeni nad dół egzekucyjny. Najczęściej grupy ofiar były segregowane pod względem płci i wieku. Wybrana grupa skazańców opuszczała zbiorczy dół przez boczną odnogę i była pędzona przez szpaler litewskich policjantów. Pierwsza osoba z kolumny trzymała koniec kija, który z przodu niósł członek Ypatingasis būrys. Ten prowadził grupę do dalszego dołu, gdzie stały jedno bądź dwa komando egzekucyjne. Komando egzekucyjne składało się zwykle z 10 strzelców, naprzeciwko których ustawiano 10 ofiar. Po podejściu do dołu skazańcy musieli stanąć w szeregu plecami do plutonu egzekucyjnego, a twarzą do dołu. Salwy strzałów rozlegały się w odstępie 6–8 minut, co było spowodowane czekaniem na następne doprowadzenie. Pluton egzekucyjny stał w odległości ok. 5 m od ofiar. Komendy „gotów, cel i ognia” wydawali ppor. Juozas Szidlauskas bądź Balys Norwaisza²⁹⁶. Obowiązywał zakaz strzelania w inne części ciała niż głowa bądź plecy. Po wystrzeleniu pocisków ofiary padały twarzą do dołów. Rosyjskie karabiny, którymi posługiwali się członkowie Ypatingasis būrys, miały 5 naboji w magazynku i po każdym oddaniu strzału trzeba było je repetować. Po egzekucji nigdy nie odbywała się kontrola lekarska stwierdzająca zgon ofiar. Jedynie osoby, które ruszały się lub jęczały, były dobijane z broni ręcznej.

²⁹⁴ SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Jonasa Tumasa, 14 VI 1950 r., b.p.

²⁹⁵ SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Józefa Miakisza, 8 VI 1972 r., 9 VI 1972 r., 21 VIII 1972 r.; OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Justyny Iwanowskiej, 17 IX 1970 r., s. 1158–1160.

²⁹⁶ SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Jana Borkowskiego, 30 I 1973 r., s. 82–93; ZStL/Ba-AstL, Wyrok Landgericht Berlin – 3 PKs 1/62 z 22 VI 1962 r. przeciwko dr. Albertowi Filbertowi i innym członkom Oddziału Operacyjnego nr 9 policji bezpieczeństwa, s. 3494; M. Joffe, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius 1961, s. 77; OKGd, S 1/00/Zn, t. 10, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Petrasa Czarniauskasa, 12 XI 1969 r., s. 1847; S. Neitzel, H. Welzel, *Żołnierze. Protokoły walk, zabijania i umierania*, Warszawa 2014, s. 182–184.

Zarówno członkowie plutonu egzekucyjnego, jak i wartownicy ochraniający teren byli członkami wileńskiego Sonderkommando. Rotacyjnie pełnili oni funkcje wartownicze, brali udział w rozstrzeliwaniach, ochraniali miejsca straceń i konwojowali ofiary na miejsce egzekucji. Do 1943 r. podczas trwania każdej większej egzekucji w Ponarach na miejscu był szef wileńskiego oddziału specjalnego Martin Weiss. W 1943 r. jego miejsce zajął esesman Fiedler. Szef oddziału specjalnego był osobą decyzyjną odpowiedzialną za wykonanie rozkazów egzekucyjnych, rozstawienie posterunków wartowniczych w bazie i sprawne dostarczenie ofiar przed pluton egzekucyjny. Nie wchodził on jednak w skład plutonu egzekucyjnego. Poza selekcją osób przeznaczonych do eksterminacji, wykonywał pojedyncze egzekucje, dobijał ranionych i sporadycznie sporządzał dokumentację fotograficzną i filmową. Według świadków, Weiss co najmniej 21 razy dokonywał osobiście pojedynczych egzekucji w Ponarach. Nie zawsze jego ofiarami byli więźniowie. Latem 1942 r. z getta zostało zabranych przez członków Sonderkommando 39 mężczyzn do porządkowania rzeczy po rozstrzelanych w Ponarach. Komando pod dowództwem Jona Katza zostało przewiezione na teren bazy. W trakcie segregacji rzeczy po zamordowanych jeden z członków komanda nazwiskiem Pall zapytał Weissa, czy mógłby sobie zabrać kurtkę jednej z ofiar. Rozłościł swoją zuchwałością dowódcę oddziału specjalnego, który zastrzelił go na miejscu. Latem 1943 r. natomiast po likwidacji małego getta w Wilnie Weiss udał się do hangarów Luftwaffe, przy których pracowało ok. 250 robotników żydowskich. Wybrał spośród nich 12 mężczyzn i zabrał ich do Ponar. Kazał im się rozebrać i stanąć nad dołami, po czym osobiście wykonał pojedyncze strzały²⁹⁷.

Po każdej egzekucji kilku wybranych Żydów z ostatniego transportu zasypywało zwłoki warstwą ziemi, piasku albo wapna chlorowanego. Osoby te po wykonaniu pracy były również rozstrzeliwane. Służba wartownicza także bardzo często pracowała przy zasypywaniu ciał pomordowanych. Z obawy przed wybuchem epidemii zwłoki musiały być posypywane warstwą piasku i ziemi. Po zakończeniu rozstrzeliwania i uporządkowaniu terenu członkowie Ypatingasis bürys przystępowali do przeszukiwania oraz segregacji ubrań i rzeczy osobistych zabitych. Rzeczy wartościowe: pieniądze, biżuterię, złote zęby odkładano w wyznaczone miejsce, następnie zawijano w białe prześcieradła i samochodami ciężarowymi wywożono do Wilna. Dowódcy musieli pilnować, aby przedmioty wartościowe nie były przywłaszczane przez segregujących. Stanowiło to duży problem i dopiero wprowadzenie surowych kar spowodowało poprawę sytuacji. Jak wynika z raportów Rohstoffzentrale (Urzędu Surowcowego) w sprawie przekazywania i przetwarzania materiałów z obozu w Ponarach, od 9 października do 7 listopada 1941 r. zgromadzono przedmioty wartościowe za ponad 16 tys. marek niemieckich. Pracownicy tej instytucji regularnie przeprowadzali inwentaryzację zdobytej odzieży i przedmiotów wartościowych. Zachowało się pismo Wileńskiego Wydziału Urzędu Surowcowego (Rohstoffzentrale Wilner Abteilung) skierowane do komisarza okręgowego Wilna z 7 listopada 1941 r., do którego dołączono dwa protokoły. Wymienione w nich były rzeczy należące wcześniej do Żydów, zabrane przez administrację miejską w Ponarach „w dniach 6–7 października 1941 r. – 1860 kg ubrań (m.in. 260 sztuk poduszek, 10 kompletów pościeli, 230 płaszczy

²⁹⁷ ZstL/Ba-AstL, B 162/19412, Załącznik do postępowań 1 Js 80/49 i 1 Js 136/49 Sądu Przysięgłych w Würzburgu w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, s. 2, 37–39.

damskich i męskich), a w dniach 8–10 października 1941 r. – 6330 kg (płaszcz, spodnie, marynarki, pościel)”²⁹⁸.

Ekzekucje najczęściej odbywały się w godzinach rannych i przedpołudniowych. Około godz. 14.00 pluton egzekucyjny wracał do bazy. Po akcji w bazie zostawało od 2 do 5 wartowników, którzy pełnili służbę przez całą dobę według grafiku. Władys Korsakas z wileńskiego oddziału specjalnego w 1976 r. zeznał: „Ci, którzy rozstrzelali, tak jakby dla wypoczynku pełnili wartę, a ci, którzy ochraniaли, szli rozstrzeliwać. Osobiście wiele razy to widziałem i dlatego też dobrze wiem, iż rozstrzelali wszyscy członkowie oddziału specjalnego”²⁹⁹. Po skończonej „pracy” litewscy dowódcy komanda egzekucyjnego składali Weissowi w jego siedzibie przy ul. Rossa 8 ustne i pisemne meldunki o liczbie osób doprowadzonych na egzekucję i zamordowanych. W meldunkach używali oczywiście stylu meldunkowego, przyjętego według wytycznych RSHA, w którym zamiast słowa „rozstrzelanie” używano wyrażenia „szczególne traktowanie”³⁰⁰.

Ostatnia masowa egzekucja w Ponarach została przeprowadzona 3–4 lipca 1944 r. Śmierć poniosło wówczas ok. 4 tys. osób przywiezionych z więzienia na Łukiszkach i aresztu przy ul. Ofiarnej w Wilnie. Egzekucja ta różniła się od poprzednich. Widać w niej było pośpiech. Nie wystawiono wówczas dziesięcioosobowego plutonu egzekucyjnego. Mordu dokonano przy użyciu broni automatycznej. Zwłoki zamordowanych zgromadzono w jednym dole i przysypano cienką warstwą piachu³⁰¹. Nikt nie martwił się już o zacieranie śladów tej zbrodni. Były to dni, w których najwyżsi stopniem komendanci różnych formacji policji niemieckiej i litewskiej w pośpiechu opuszczali ziemię wileńską.

Na przestrzeni blisko 70 lat od zakończenia działań wojennych wielu naukowców i liczne instytucje próbowały określić i sprecyzować liczbę zamordowanych w Ponarach. Zdaniem działającej w 1944 r. Nadzwyczajnej Komisji Państwowej „do ustalenia i zbadania zbrodni niemiecko-faszystowskich okupantów i ich pomocników”, do Ponar przewieziono, a następnie tam zgładzono ponad 200 tys. osób³⁰². Okręg Wileński AK w raporcie specjalnym z 26 września 1944 r. skierowanym przez komendanta Okręgu Wileńsko-Nowogródzkiego AK do Komendy Głównej AK w Warszawie informował o zamordowaniu w latach 1941–1944 ok. 130–160 tys. Polaków, Żydów, sowieckich jeńców wojennych³⁰³. Kwestię ustalenia liczby ofiar zbrodni ponarskiej podjęto również

²⁹⁸ LCVA, FR 614 Ap 1 B 409a, Raporty Rohstoffzentrale dotyczące przekazania i przetwarzania materiałów z obozu w Ponarach za okres 9 X – 7 XI 1941 r., k. 23–26; OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Zabłockiego, 18 IX 1970 r., s. 1155–1157; BAL, B 162/5624 (Nr 245 Ag UDSSR), Pismo Rohstoffzentrale Wilner do Gebietskommissar der Stadt Wilna w sprawie żydowskich rzeczy zabranych z obozu w Ponarach, 7 XI 1941 r., s. 32; S. Neitzel, H. Welzer, *Żołnierze. Protokoły walk...*, s. 182–184.

²⁹⁹ SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Władasa Korsakasa, 21 VI 1976 r., s. 980.

³⁰⁰ ZStL/Ba-AstL, SbLW, Ks 15/49, Wyrok w postępowaniu karnym przeciwko Martinowi Weissowi, s. 15.

³⁰¹ CAMOR, bez sygnatury, Protokół sporządzony w dniu 14 VII 1944 r. w związku ze zbrodnią ludobójstwa popełnioną przez Niemców wobec obywateli sowieckich w czasie okupacji regionu wileńskiego w okresie od 24 VI 1941 do 9 VII 1944 r. podpisany przez majora Kuzniecowa, majora Riachowskiego, majora Aleksejewa i Popowa, s. 273–283.

³⁰² OKGd, S 1/00/Zn, t. 30, Protokół sporządzony w związku ze zbrodnią ludobójstwa popełnioną w Ponarach w latach niemieckiej okupacji, 14 VII 1944 r., s. 5933.

³⁰³ AAN, Zespół 2145, t. 10, Akta Aleksandra Gieysztorza, b.p.

w trakcie procesu głównych zbrodniarzy wojennych toczącego się przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze. Na podstawie wyników ekspertyzy medyczno-sądowej przeprowadzonej w Ponarach przez specjalistów z zakresu medycyny sądowej III Frontu Białoruskiego i Uniwersytetu Wileńskiego oraz na podstawie zeznań przesłuchanych świadków, za najbardziej wiarygodną liczbę ofiar uznano 100 tys. osób zamordowanych w Ponarach³⁰⁴.

Kwestia liczby osób zamordowanych w Ponarach poruszana była również w czasie procesów toczących się przed sądami polskimi, w tym w procesie przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi i Janowi Borkowskiemu. W trakcie przesłuchania 12 listopada 1969 r. członek wileńskiego Sonderkommando Petras Czarniauskas zeznał, że w Ponarach członkowie oddziału specjalnego rozstrzelali ok. 120 tys. ludzi³⁰⁵.

Również władze niemieckie, które rozpoczęły zbieranie materiałów dowodowych do śledztw przeciwko Martinowi Weissowi, poszukiwały raportów o liczbie rozstrzelanych. 11 maja 1965 r. do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Bundestagu wpłynęło doniesienie byłego nauczyciela i pracownika medycznego, a jednocześnie sekretarza i działacza partyjnego sowieckiej organizacji „Browkino” w mieście Wiaźma (okręg smoleński), Mikołaja Sokołowa informujące o posiadaniu przez niego dowodów na zamordowanie w Ponarach w okresie drugiej wojny światowej 90 tys. osób³⁰⁶.

Moim zdaniem najbardziej wiarygodna liczba zamordowanych w lasach ponarskich w okresie okupacji niemieckiej to ok. 80 tys. osób (ok. 72 tys. Żydów, ok. 8 tys. ofiar narodowości polskiej, litewskiej, jeńców sowieckich i Cyganów). Liczba Polaków zamordowanych w Ponarach jest dużo niższa, niż wskazywały wcześniejsze opracowania. Podtrzymuję moje zdanie, że mieści się ona w przedziale 1500–2000 osób. Moje szacunki są tylko nieco wyższe, niż wskazują na to meldunki sporządzane przez Biuro Wschodnie Delegatury Rządu na Kraj kierowane do Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie. Informują one o kilkunastu masowych egzekucjach, których ofiarami byli Polacy. Informatorzy Delegatury wykazali, że w Ponarach rozstrzelano łącznie ok. 1020 Polaków³⁰⁷. Jednak nie mam pewności, czy do dzisiaj zachowały się wszystkie meldunki oraz czy wszystkie egzekucje były odnotowane. Zakładam, że o wszystkich większych egzekucjach, w których rozstrzeliwano Polaków, społeczność wileńska wiedziała. Nadal uważam, że bardzo trudno jest dokładnie sprecyzować tę liczbę ze względu na brak pełnej dokumentacji archiwalnej i stosunkowo niewielką liczbę żyjących świadków, którzy złożyli zeznania.

³⁰⁴ *Proces w Norymberdze. Akt oskarżenia przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim podług tekstu urzędowego Międzynarodowego Trybunału Wojennego*, red. M. Czerwiński, b.m.w. 1946, s. 15; AIPN, Nor/284, Soobszczenijsja Czerezwyżajna Gosudarstwiennoj Komissii po ustanowleniju i rassledowanije złodiejanijsz niemiecko-faszyskich zachwaczikow w Litowskoj Sowietsoj Socjalistyczieskiej Riespublikie, s. 1–4; *The Trial of German Major War Criminals...*, cz. 21, s. 173, cz. 8, s. 3, 6.

³⁰⁵ SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznańczego w charakterze świadka Piatrasa Czarniauskasa, 12 XI 1969 r., s. 6.

³⁰⁶ ZstL/Ba-AstL, B 162/20582, Aufklärung von Tötungsverbrechen in Kowno und Ponary bei Wilna in den Jahren 1941 bis 1944 (StA Frankfurt 4 Js 1106/59, V 203 AR-Z 774/72), *passim*.

³⁰⁷ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 208–251.

Ostatnie miesiące funkcjonowania więzienia pod okupacją niemiecką (marzec–lipiec 1944 r.)

W Komisariacie Rzeszy Ostland na przełomie stycznia i lutego 1944 r. władze okupacyjne zaczęły nagle stosować nowe formy kamuflażu. Dowództwo zdawało sobie doskonale sprawę, że cele polityczne Hitlera dalece przekroczyły wydolność niemieckiego potencjału militarnego i obronnego. Maskowanie zatem było spowodowane realnymi obawami przed przyszłymi karami, z jakimi musieli się liczyć zbrodniarze wojenni. Nie polegało ono już tym razem na nadawaniu specjalnych oznaczeń niektórym formom represji, lecz na chronieniu własnych danych personalnych. W wielu sprawozdaniach i ogłoszeniach publicznych podawane były jedynie tytuły urzędowe wydającego odezwę, sygnowane tylko czasami inicjałami. W urzędach państwowych pozdejmowano z drzwi wizytowniki zawierające dane osób tam pracujących. Cenzura zamazywała w prasie codziennej nazwiska niemieckich funkcjonariuszy, o których cokolwiek pisano.

W Wilnie wprowadzono nowe zarządzenie, obowiązujące od marca 1944 r., które nakazywało obowiązkowe przeszkolenie w obronie przeciwlotniczej niemieckich pracowników cywilnych różnych instytucji gospodarczych i administracyjnych. Było to spowodowane tym, że w 1944 r. niemiecki garnizon w Wilnie był bardzo słaby i liczył zaledwie 500 żołnierzy. Dodatkowo w związku z możliwością nalotów powstały plany wybudowania w pobliżu Wilna baraków dla ludności ze zbombardowanych domów. Na lotnisku w podwileńskim Porubanku zbudowano bunkry i schrony dla dowództwa, a także kilka bunkrów bojowych i węzłów obronnych. Terenu tego miało strzec 5 dział wielkiego kalibru oraz kilka dział szybkostrzelnych mniejszego kalibru. Zwiększono również ilość rowów przeciwlotniczych wokół miasta. W siedzibie Gebietskommissariatu zaczęto regularnie organizować poufne posiedzenia z udziałem przedstawicieli Feldkommandantury, Magistratu Miasta i Urzędu Pracy, na których omawiano plany ewakuacyjne Wilna. Wszystkie te przygotowania były związane ze specjalnym rozkazem wydanym przez Hitlera 11 marca 1944 r., nakazującym utworzenie Umocnionego Rejonu Wilno (Kampfkommandant des festen Platzes Wilna), w myśl którego wojska niemieckie przygotowały się do długotrwałej obrony oblężonego miasta. Rozkaz przywódcy Trzeciej Rzeszy nakazywał bronić Wilna przed Armią Czerwoną do ostatniego żołnierza, ze względu na jego olbrzymie znaczenie operacyjne³⁰⁸.

Na przełomie lutego i marca 1944 r. Niemcy rozpoczęli pierwszą akcję oczyszczania więzienia łukiskiego. Polegała ona na wywózce na teren Rzeszy więźniów zdolnych do pracy. Pierwszy transport kolejowy z Wilna w kierunku zachodnim wyruszył 28 lutego 1944 r. Przed Kownem w jednym z wagonów więźniowie zdołali obezwładnić eskortę i zaczęli wyskakiwać z wagonów. Pociąg został zatrzymany i zarządzono pościg. W jego wyniku zginęła nieustalona liczba więźniów. Niemcy zabronili udzielać komukolwiek informacji w tej sprawie. Kolejne transporty kolejowe więźniów politycznych z Łukiszek w kierunku Rzeszy wyruszyły z Wilna 9 i 11 marca. W obu transportach wywieziono wyłącznie mężczyzn. W tym samym czasie na terenie Wilna działalność kontynuowało NKGB, przygotowując się do likwidacji polskiego podziemia na Wileńszczyźnie. Rozpoczęły się energiczne prace nad jego rozpoznaniem. Celem wywiadu politycznego było

³⁰⁸ AAN, 202/III-195, Delegatura Rządu RP na Kraj, Raport tygodniowy z Ziem Wschodnich, 21 II 1944 r., s. 46; AAN, 202/II-73, Delegatura Rządu RP na Kraj, Działalność okupanta, Okręg Wilki, III 1944 r., s. 27–29.

ustalenie spisów kadry kierowniczej, zadań i struktur podziemnych, a także wykrycie składów broni, drukarni, radiostacji i lokali konspiracyjnych³⁰⁹.

W marcu i kwietniu administracja niemiecka rozpoczęła akcję porządkowania archiwum więziennego. Część dokumentacji została spakowana w skrzynie i przeznaczona do wywiezienia do Niemiec. Niektóre akta personalne więźniów, w celach zatarcia śladów zbrodniczej działalności, były palone. W litewskim archiwum w Wilnie można odnaleźć bardzo dużą ilość akt nadpalonych. Niektóre są aż do połowy zniszczone, jak choćby akta więźnia Piotra Kisło. Odtworzenie na ich podstawie losu więźnia jest praktycznie niemożliwe³¹⁰. W maju 1944 r. komendantem wojennym Wilna został mianowany Generalmajor Kühl. Reichsminister Rosenberg wydał w tym czasie zarządzenie, na mocy którego wszystkie najważniejsze władze administracyjne Ostlandu miały zostać przeniesione z Rygi do Kowna. Krok ten został podjęty ze względu na ewentualne zagrożenie bombardowaniem sowieckim. Wraz ze zbliżaniem się w czerwcu 1944 r. oddziałów Armii Czerwonej do Wilna w ramach sowieckiej ofensywy „Bagration” miasto najszybciej zaczęli opuszczać Litwini, którzy uciekając w panice, pozostawiali całe swoje mienie. 1 czerwca w kierunku Kowna wyruszył naczelnik więzienia łukiskiego Kazys Augustinavicius, a 14 czerwca z funkcji kapelana został zwolniony ks. Juozas Baltramaitis (w rzeczywistości w więzieniu pozostał do 3 lipca). 28 czerwca sklepy zaprzestały honorowania niemieckich kartek żywnościowych. W ostatnich dniach czerwca 1944 r. szosą pomiędzy Wilnem a Mińskiem podążały kolumny wycofujących się oddziałów niemieckich. Gebietskommissar Wilna-Stadt Hans Hingst rozpoczął przygotowania do odwrotu żołnierzy niemieckich z tych terenów. Rozpoczęła się też masowa ewakuacja wileńskich szpitali wojskowych wraz z 5 tys. rannych żołnierzy. Do Wiednia zostali przetransportowani chorzy ze szpitali położonych przy ulicach Wileńskiej i Mickiewicza. W ich miejsce zaczęto instalować szpitale polowe³¹¹. 1 lipca 1944 r. oddziały Armii Czerwonej przekroczyły granicę sowiecko-polską z 1939 r. i znalazły się na Wileńszczyźnie.

Bardzo późno, bo dopiero 2 lipca, Niemcy zamknęli wszystkie urzędy administracji państwowej w Wilnie. Ich pracownicy, jak również funkcjonariusze placówek Gestapo, policji bezpieczeństwa i wszystkich komisariatów policji przystąpili do ostatecznego niszczenia zgromadzonych materiałów stanowiących niepodważalny dowód czteroletniej zbrodniczej działalności. W pierwszych dniach lipca również cywilni wilnianie zaczęli masowo opuszczać miasto. Do 3 lipca ewakuowano ok. 70 tys. mieszkańców jego wschodnich dzielnic, gdzie przygotowywano punkty obronne zaplecza głównej linii obrony. Na rozkaz Hitlera, od czerwca dowództwo Umocnionego Rejonu Wilno objął gen. Rainer Stahel, któremu oddano do dyspozycji łącznie 17,5 tys. doświadczonych żołnierzy. Niemcy na terenie Wilna zwiększyli też uzbrojenie. Dysponowali aż 270 działami, 60 czołgami, 48 moździerzami, a ponadto bazą samolotową na wojskowym lotnisku w Porubanku³¹².

³⁰⁹ *Ibidem*, s. 29–30; P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2002, s. 252.

³¹⁰ LCVA, FR 730 Ap 3 B 108, k. 1–3.

³¹¹ AAN, 202/II-51, Delegatura Rządu RP na Kraj, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich, V 1944 r., s. 22–23; L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 92; V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramaitičio...*, s. 594–595.

³¹² AAN, 202/II-132, Delegatura Rządu RP na Kraj, Sprawozdanie społeczno-polityczne, b.d., s. 140; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 302–306; AAN, 202/II-73, Delegatura Rządu RP na Kraj, Przegląd najważniejszych wypadków, 1–20 V 1944 r., s. 93–94.

Sytuacja w łukiskim więzieniu także zmieniała się wraz ze zbliżaniem się wojsk Armii Czerwonej do Wilna. W pierwszych dniach lipca 1944 r. straż więzienna przeprowadziła ostateczną selekcję, której celem było wytypowanie grupy więźniów do transportu do obozu koncentracyjnego Stutthof. Transport wyruszył z Wilna 5 lipca 1944 r. Komendantem wojskowym z ramienia Sipo Kowno odpowiedzialnym za ten transport był płk Bouch, a ze strony Gestapo nadzorował go Mühlhausen. 9 lipca do KL Stutthof dotarło 537 więźniów. Wśród nich byli Polacy, Litwini i Rosjanie. Kolejne transporty do tego obozu dotarły: 12 lipca (282 więźniów), 19 lipca (2169 więźniów narodowości żydowskiej) i 25 lipca 1944 r. (1503 więźniów). W największym, liczącym 6832 więźniów, transporcie skierowanym przez Sipo Riga, który do obozu Stutthof dotarł 9 sierpnia 1944 r., byli Polacy, Litwini, Żydzi i Rosjanie z Wilna, Kowna, Widz, Świra i Oszmiany. Wszyscy więźniowie zostali zakwalifikowani do kategorii więźniów politycznych. Kolejne transporty z Komisariatu Rzeszy Ostland dotarły do KL Stutthof 23 sierpnia 1944 r. (jednostka kierująca Sipo Riga; 4408 więźniów narodowości polskiej, litewskiej i niemieckiej)³¹³ i 1 października 1944 r. (jednostka kierująca Sipo Riga; 3155 więźniów narodowości żydowskiej)³¹⁴.

Pozostali w celach więźniowie zostali przeznaczeni na śmierć. 2 lipca 1944 r. mury więzienne opuściła większość strażników. Nie zachował się żaden dokument mogący poświadczyć, czy ucieczka straży więziennej odbyła się za zgodą i wiedzą władz niemieckich, czy był to samowolny akt desperacji. W momencie gdy więzienie było strzeżone już tylko przez niewielką grupę strażników litewskich i niemieckich, więźniowie zaczęli wydostawać się z cel. Tego dnia nie było już pobudki o godz. 7.00. Osadzeni, gdy zorientowali się, że większość strażników uciekła, zaczęli wylamywać drzwi w celach za pomocą przymocowanych do ścian blatów stołów. Na korytarzach znajdowały się węże strażackie, które po przerzuceniu przez mury idealnie umożliwiały bezpieczne opuszczenie cel znajdujących się na wyższych kondygnacjach. Jan Nagrabecki „Wandal” bardzo obrazowo opisał, jak wyglądało wydostanie się z celi i dalsza ucieczka: „Zaczęliśmy wybijać otwór w drzwiach. Władze więzienne nie dawały znaku życia [...]. Otwór w drzwiach był wreszcie gotów. Próbowałem wysunąć głowę na zewnątrz. Nie mieściła się, trzeba było powiększyć dziurę. Wreszcie przy pomocy współwięźniów udało mi się przecisnąć przez otwór i wydostać na korytarz. Zbiegłem szybko na dół po schodach, zmierzając do celi »kalifaktora«, u którego spodziewałem się znaleźć łom i siekiere. [...] Na pierwszym piętrze i na parterze w otwartych celach leżały stopy trupów. Na korytarzu też pełno zwłok w najrozmaitszych pozach. Zastygły z przerażeniem w osłupiałych, nieruchomo patrzących żrenicach [...]. Miałem przed sobą tylko jedną drogę do wolności: przez »bociankę«³¹⁵. Dochodził do niej prostopadłe mur, przecinał kolejno trzy mury równoległe i prowadził do ostatniego, graniczącego z ulicą. Musiałem dostać się na wieżyczkę, skąd należało posuwać się ostrożnie grzbietem muru prosto-

³¹³ BN, Dział Rękopisów, rps BN akc. 12594, Jan Nagrabecki, *Zapiski partyzanta*, s. 198; AMS, I-II B-10, Lista transportowa więźniów do obozu KL Stutthof sporządzona przez kierownika Oddziału II, 9 VII 1944 r.; AMS, I-II B-12, Lista transportowa więźniów do obozu KL Stutthof sporządzona przez kierownika Oddziału II, 16 VIII 1944 r.; AMS, I-II E-12, Księga ewidencyjna więźniów KL Stutthof, 9 VIII 1944 r.

³¹⁴ Wzięto również pod uwagę transporty kierowane przez Sipo Riga, ponieważ nadzorowała ona ekspozyturę wileńskiej policji bezpieczeństwa i wydawała nakazy transportu więźniów z więzień wileńskich (*Stutthof, hitlerowski obóz koncentracyjny*, praca zbiorowa, Warszawa 1988, s. 327–329; D. Drywa, *Ruch transportów między KL Stutthof a innymi obozami*, „Zeszyty Muzeum Stutthof”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990, nr 9, s. 29–31).

³¹⁵ Tak nazywana była przez więźniów wieża strażnicza.

padłego (były tam druty wysokiego napięcia) aż do ulicy. [...] W napięciu, centymetr po centymetrze, zbliżałem się do muru graniczącego z ulicą. Okazało się, że ostatni mur jest wyższy od pozostałych o wysokość człowieka. Wspiąłem się na palce, uważając, by nie dotknąć drutów. Nie wiedziałem, czy prąd jest wyłączony. Z trudem położyłem ręce na krawędzi muru ostatniego. Próbowałem podciągnąć się na rękach, niestety nie dałem rady. Zwisałem pomiędzy murami, niezdolny do dalszego wysiłku. Czułem, że lada moment spadnę na druty i tak skończy się moja ucieczka. Z każdą chwilą traciłem siły, słabły ręce, ciało stawało się coraz cięższe. Wtem z narożnika ktoś »przejechał się« z erkaemu po rozbieganym tłumie na dziedzińcu. Kule, uderzające z gwizdem o mur, zaczęły bzykać tuż obok mnie. Nie wiem, w jaki sposób odzyskałem siły. Do dziś nie rozumiem, jak przerzuciłem bezwładne ciało na drugą stronę muru. Spadając z ośmiometrowej wysokości, rozbiłem sobie boleśnie kolano. Krew polała się stróżką, wyciekając z nogawki, ale nie zważyłem na to. Pędziłem przed siebie, jakbym brał udział w biegu na przelaj. Przystanąłem na chwilę dopiero nad brzegiem Wilii, żeby złapać oddech³¹⁶.

Wszyscy więźniowie, którzy podjęli próbę ucieczki, znaleźli się na dziedzińcu otoczonym wysokim murem. Pozostali jeszcze w więzieniu litewscy strażnicy zwerbowali w swoje szeregi niektórych więźniów narodowości litewskiej i wyposażyli ich w broń. Znajdujących się na placu zbiegów doprowadzono do ogrodu, który był w obrębie więzienia. Wówczas strażnicy zaczęli segregować zgromadzonych w grupy narodowościowe i nakazali wszystkim położyć się na ziemi z rękami wyciągniętymi nad głową. Niektóre osoby próbowały uciekać, ale zostały zastrzelone przez strażników litewskich. Pojedyncze egzekucje były prowadzone również pod murami więziennymi (tak zginął m.in. Romuald Balkowski). Osoby ranione w czasie tych akcji z powrotem zabierano do więzienia i umieszczano w jednej z cel. Po selekcji więźniów odprowadzano do największych cel, zamykano razem kobiety i mężczyzn. Pozostawali w nich do ok. godz. 14.00, a następnie zaczęto ich wypuszczać. Zwłoki pomordowanych wcześniej osób grzebano w ogrodzie więziennym. Po kilku dniach jednak wydano zwłoki rodzinom, które mogły je pochować na miejscowych cmentarzach. Były więzień Henryk Bujnicki tak zrelacjonował te zdarzenia: „Po powrocie do domu dowiedziałem się, że wówczas został również zastrzelony Mieczysław Sosnowski. Po kilku dniach rodzice zamordowanych sprowadzili ich zwłoki do domu i pochowali w odrębnych mogiłach na cmentarzu w Podbrzeziu, były powiat wileński. Wujek mój Bolesław Balkowski mówił mi, że zwłoki Romualda Balkowskiego i innych więźniów, liczby ich nie znam, były płytko zagrzebane w ogrodzie więziennym. Nie wiem, gdzie znaleziono zwłoki Sosnowskiego³¹⁷”.

Następnego dnia, gdy armia sowiecka przeprowadziła pierwszy nalot na Wilno, straż otworzyła bramy i pozostali więźniowie zaczęli swobodnie wychodzić. Panował ogromny chaos. Z uwagi na to, że nie było już nadzorców więziennych i osób funkcyjnych, zdezorientowani strażnicy na dziedzińcu więziennym przeprowadzali pojedyncze egzekucje. Więźniowie, którym z różnych przyczyn nie udało się opuścić cel, zostali oswobodzeni po kilku dniach przez wkraczającą Armię Czerwoną. Dużo kłopotów sprawiło zwolnienie kobiet, ponieważ litewska straż więzienna podczas ucieczki zabrała ze sobą klucze.

³¹⁶ BN, Dział Rękopisów, rps. BN akc. 12594, Jan Nagrabecki, *Zapiski partyzanta*, s. 201–203.

³¹⁷ OKGd, S 1/00/Zn, t. 18, Protokół przesłuchania świadka Henryka Bujnickiego, 13 IV 1989 r., s. 3797–3799; *ibidem*, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Henryka Bujnickiego, 13 IV 1989 r., s. 3733–3735.

Wysadzono zatem bramy bloków i drzwi poszczególnych cel. W ten sposób oswobodzono ostatnich więźniów z łukiskiego więzienia³¹⁸.

3 lipca w godzinach wieczornych policja litewska i większość władz niemieckich opuściły Wilno. Niektórzy z uciekających urzędników zabierali ze sobą mienie odebrane Żydom i pieniądze pochodzące z łapówek. 4 lipca ewakuowano pocztę wileńską, a 5 lipca miasto oficjalnie zostało ogłoszone twierdzą. Niemieckie władze wojskowe wydały do ludności miejscowej odezwę, wzywającą do zachowania spokoju wobec nadchodzących wypadków wojennych i podporządkowania się zarządzeniom wojska. Pierwszy raz odezwa ta została wydana w języku niemieckim jako języku urzędowym i języku polskim jako języku miejscowej ludności. W tym samym czasie Delegat Rządu RP w Wilnie Zygmunt Fedorowicz „Albin” wydał odezwę do ludności polskiej, wzywając ją do posłuszeństwa wobec polskich władz podziemnych i niestosowania prowokacji wobec mającej wkroczyć armii sowieckiej. Apelowal o unikanie wszelkich aktów, które mogłyby być przez Sowietów odebrane jako wrogie.

Walki o Wilno trwały cztery dni – od 7 do 10 lipca. W tym czasie bardzo ucierpiało Śródmieście, w szczególności na odcinku od ul. Mickiewicza do mostu Zwierzynieckiego. Straty w ludności są trudne do oszacowania, ale podaje się, że było ok. 7 tys. ofiar. Podczas nocnych bombardowań prowadzonych przez sowieckie lotnictwo zostały całkowicie zniszczone trzy gotowe do ewakuacji transporty wojskowe. Uszkodzony został też pociąg ewakuacyjny przygotowany przez komisarza okręgowego Hingsta, w którym miał zostać przewieziony niemiecki personel administracyjny, urzędnicy litewscy oraz funkcjonariusze Gestapo i Saugumy, jak również całość wyselekcjonowanej dokumentacji³¹⁹.

Ważnym wydarzeniem w tym czasie było zajęcie 21 lipca przez wojska Armii Czerwonej Wilejki. Szybko zaczęto przygotowywać obronę Wilna, mianując komendantem bojowym Umocnionego Rejonu Wileńskiego gen. Gerharda Poela. Ostatni odnaleziony dokument urzędowy z terenu Wilna poświadczający losy władzy niemieckiej na tym terenie datowany jest na 6 września 1944 r., kiedy to SS-Obergruppenführer von Gottberger wysłał informację do władz naczelnych do Berlina o pozostaniu Reichskommissarza Heinricha Lohsego w Rydze i wyjeździe generalnego komisarza Adriana von Rentelna do Świnoujścia³²⁰.

³¹⁸ *Ibidem*, t. 20, Protokół przesłuchania świadka Oskara Janowskiego, 10 IV 2002 r., s. 4017–4019; AAN, 202/II-132, Delegatura Rządu na Kraj, Sprawozdanie społeczno-polityczne, b.d., s. 140; V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramaičio...*, s. 605.

³¹⁹ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/III-195, Raport z Ziem Wschodnich, przebieg wypadków w Wilnie, 19 VII 1944 r., s. 131; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 462; *idem*, *Kronika wileńska...*, s. 93.

³²⁰ AAN, T 454/R 100, s. 8.

SYSTEM REPRESJI SOWIECKICH NA PRZYKŁADZIE WILEŃSKICH ŁUKISZEK 1944–1953

Specjalne przepisy oraz system karny obowiązujący w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej w latach 1944–1953

Od początku 1944 r. władze sowieckie odmawiały porozumienia się z legalnym i uznanym przez aliantów i państwa neutralne Rządem Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie. Ponadto należy pamiętać, że dodatkowo na terytorium Litwy stopniowo ukształtowało się Polskie Państwo Podziemne ze swoimi strukturami politycznymi, administracyjnymi i wojskowymi. Było ono w pełni przygotowane do objęcia polską administracją tych terenów po ich wyzwoleniu z rąk okupantów. ZSRR faktycznie uznał istnienie państwa polskiego, zawierając układ Sikorski–Majski 30 lipca 1941 r. i przywracając stosunki dyplomatyczne pomiędzy oboma krajami. Ponowne zerwanie stosunków dyplomatycznych nastąpiło 25 kwietnia 1943 r. w związku z ujawnieniem zbrodni katyńskiej. Nie dawało to jednak Związkowi Radzieckiemu podstaw do negowania po raz kolejny państwowości i podmiotowości Polski¹.

Wkroczenie w 1944 r. wojsk sowieckich na teren województwa wileńskiego stanowiło w świetle prawa międzynarodowego agresję bezpośrednią i okupację. ZSRR, zajmując zbrojnie tereny Polski, przejął funkcję państwowotwórczą, gdyż wprowadził swoją administrację wojskową i cywilną, narzucając sowiecki porządek prawny i obywatelstwo sowieckie zamieszkałej tam ludności polskiej. Na mocy Regulaminu haskiego był bezwarunkowo zobligowany do zachowania i poszanowania porządku prawnego, w tym ustawodawstwa, administracji i sądownictwa, a także obywatelstwa okupowanej ludności. W świetle norm prawnych czwartej Konwencji haskiej z 18 października 1907 r. akty prawne wydane przez państwo sowieckie miały właśnie na celu przekreślenie państwowości i podmiotowości polskiej. Z urzędowego punktu widzenia można je uznać za niedopuszczalne i niepowodujące żadnych skutków prawnych w świetle prawodawstwa międzynarodowego. Czwarta konwencja w art. 42, 43 i 45 określała ograniczone prawa okupanta, który na zajęтым terytorium ma jedynie

¹ W tym okresie rozpoczął się proces tworzenia alternatywnych struktur władz polskich w postaci ZPP, CBKP oraz 1. Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki (Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Armia Berlinga i Żymierskiego*, Warszawa 2009, s. 17; L. Wojtowicz, *Centralne Biuro Komunistów Polskich w ZSRR* [w:] *Encyklopedia „Białych Płam”*, t. 19, Radom 2005, s. 37–38.

uprawnienia administracyjne. Z uwagi na to, że okupant nie był prawowitą władzą okupowanego terytorium, nie mógł dokonywać zmian istniejących przepisów prawnych i administracyjnych².

W celu umocnienia nowej wschodniej granicy Polski Stalin postanowił dokonać radykalnych przemieszczeń ludności. Miały one zostać dokonane za pomocą przymusowych wysiedleń. Strach przed nieuniknionym terrorem i prawdopodobieństwem wywózki na Wschód skłaniał wielu mieszkańców Wilna do dobrowolnego wyjazdu. Po podpisaniu umowy repatriacyjnej pomiędzy Polską a ZSRR rozpoczęła się rejestracja osób, którym ze względu na narodowość przysługiwała możliwość wyjazdu do Polski. Tutaj pojawił się kolejny problem, ponieważ nowa władza przyjęła zasadę traktowania Polaków z Wileńszczyzny jako obywateli ZSRR, powołując się na dekret Rady Najwyższej ZSRR z 29 listopada 1939 r. Dekret ten dotyczył jedynie ludności polskiej na stałe zamieszkującej 17 września 1939 r. obszary Kresów Wschodnich włączone do ZSRR. Narzucał obywatelstwo sowieckie „ludności polskiej”, a nie „obywatelom polskim”. Z tych względów Polacy mieli wówczas niejako podwójne obywatelstwo: polskie, którego się nie zrzekli, i narzucone im przymusowo przez okupanta obywatelstwo sowieckie. Na mocy układu o ewakuacji obywateli polskich z 22 września 1944 r., zawartego w Lublinie pomiędzy PKWN a LSRR, pełnomocnik PKWN (później Pełnomocnik Główny Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej z LSRR) miał prawo na podległym sobie terenie wyznaczyć pełnomocnika rejonowego. Na obszarze LSRR urzędowało aż 24 pełnomocników rejonowych podległych Pełnomocnikowi Głównemu w Wilnie. Zgodnie z zawartym układem pełnomocnik rejonowy przyjmował zgłoszenia od osób chętnych do wyjazdu, sporządzał spisy ludności zgłoszonej do ewakuacji i wysyłał je do Pełnomocnika Głównego wraz z opisem wywożonego lub pozostawionego majątku. Biuro Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Wilnie zostało zorganizowane w gmachu dawnego Banku Gospodarstwa Krajowego. W pierwszej odezwie PUR do ludności cywilnej podano, że pierwszeństwo wyjazdu mają osoby wykonujące zawody geodetów i mierniczych przysięgłych oraz ich rodziny. Rejestracja i ewidencja chętnych do wyjazdu był prowadzona od 15 października do 1 grudnia 1944 r. Zgodnie z układem, ewakuacja miała się rozpocząć 1 grudnia 1944 r., a zakończyć 1 kwietnia 1945 r.³

6 lipca 1945 r. podpisano w Moskwie umowę pomiędzy Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polski a rządem ZSRR. W jej treści rząd sowiecki zgodził się przyznać osobom narodowości polskiej zamieszkającym na terenie ZSRR,

² T. Jasudowicz, *Prawo norymberskie a represje polityczne w Polsce w latach 1944–1956*, niepublikowane materiały z konferencji naukowej w Lublinie „System prawny a represje polityczne w Polsce w latach 1944–1956” [w:] OKGd, S 65/07/Zk, t. 5, s. 902–949; S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Paryż 1975, *passim*; T. Jasudowicz, *Widmo krąży po Europie. Bezprawie paktu Ribbentrop–Mołotow*, Toruń 1993, s. 52–80; J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Gdańsk 1990, s. 346–347; R. Bierzanek, *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982, s. 8; S. Dąbrowa, *Ludność cywilna w konfliktach zbrojnych*, Warszawa 1974, s. 22–36.

³ AAN, 528/1, Okólniki, zarządzenia i instrukcje Rejonowego Pełnomocnika Rządu RP do spraw ewakuacji ludności polskiej z LSRR 1945–1946, *passim*; Biblioteka PAN Gdańsk, Akc 1836/88, A. Bortkiewicz-Szyszkowska, *Historia jednego życia – wspomnienia*, s. 148; A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2001, s. 81–93; A. Głowacki, *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi ZSRR (1943–1946)*, Łódź 1994, s. 21; Archiwum Wschodnie, M/II/22/10, Podpisanie porozumienia między Rządem ZSRR a PKWN o stosunkach między sowieckim dowództwem i polską administracją po ustąpieniu sowieckich wojsk z terytorium Polski, 26 VII 1944 r., s. 1–3.

które miały do 17 września 1939 r. obywatelstwo polskie, prawo zmiany obywatelstwa ZSRR i zezwolić na przesiedlenie do Polski. Rejestracja osób chętnych do wyjazdu była dokonywana przez lokalną administrację sowiecką pod kontrolą funkcjonariuszy NKWD. Z uprawnień tych mogli skorzystać Polacy i Żydzi mający przedwojenne obywatelstwo polskie. Na terytorium LSRR zarejestrowało się 379 498 osób, a w samym tylko Wilnie 111 341. Wśród zarejestrowanych było 375 591 Polaków, 2295 Żydów, 1299 Litwinów i 313 osób innej narodowości. Ostatecznie odmówiono wyjazdu ponad 100 tys. osób. Według danych sowieckich, w latach 1944–1947 ówczesne terytorium Litwy opuściło 171 158 osób, a zdaniem strony polskiej – 197 156, w tym z samego Wilna wyjechało 107 613 osób⁴.

Sprawy uznawania obywatelstwa trwały na terenach byłego województwa wileńskiego jeszcze przez wiele lat po zakończeniu działań wojennych⁵. W samym Wilnie dodatkowo postanowiono dokonać wysiedleń ludności rzekomo „zarażonej nacjonalistyczną ideologią”. Rzeczywistym powodem jednak była zaledwie dwudziestopięcioprocentowa deklaracja gotowości wyjazdu na początku 1945 r. Kilka lat później, 29 stycznia 1949 r., zostało wydane tajne postanowienie Rady Ministrów ZSRR nr 390-138 CC „O wysiedleniu z terytorium Litwy, Łotwy i Estonii osób uznanych za kułaków wraz z ich rodzinami, rodzin bandytów i nacjonalistów, bandytów, którzy się zalegalizowali, a także pomocników bandytów”. Dokument ten podpisał Prezes Rady Ministrów ZSRR Józef Stalin i kierownik administracji Rady Ministrów ZSRR Jakow Czadajew. Z dokumentu wynika, że do wysiedlenia przeznaczono 29 tys. rodzin liczących 87 tys. osób: w tym z LSRR – 8,5 tys. rodzin (czyli 25,5 tys. osób), z ŁSRR – 13 tys. rodzin (czyli 39 tys. osób), z ESRR 7,5 tys. rodzin (czyli 22,5 tys. osób). Wytypowanych należało wysiedlić do Jakuckiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, do Kraju Krasnojarskiego, Kraju Chabarowskiego oraz do obwodów: omskiego, tomskiego, nowosybirskiego i irkuckiego. Do nadzorowania tego zadania został wyznaczony Wiktor Abakumow z Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR. Akcja miała zostać przeprowadzona pomiędzy 20 a 25 marca 1949 r. MBP ZSRR zostało również zobowiązane do konwojowania na szlakach kolejowych i wodnych osób wysiedlonych z republik bałtyckich do nowych miejsc osiedlenia. Deportowanym zezwolono zabrać tylko podstawowe przedmioty codziennego użytku oraz zapas żywności. Pozostałe mienie nieruchomości oraz inwentarz żywy podlegał konfiskacie. Opuszczone mieszkania, gospodarstwa i przedsiębiorstwa przekazano nieodpłatnie kolchozom. Zgodnie z dyrektywami, osoby wysiedlone miały zostać zatrudnione w rolnictwie, przy zrębie drewna i w przemyśle wydobywczym złota⁶.

⁴ P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa – rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, s. 111–113; N. Kairiūkštyte, *Vilnius Krašto gyventojų sudėtis pokyčiai 1939–1946 m.*, „Lietuvos Rytai” 1993, s. 281–298, 291–292; W.K. Roman, *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2002, s. 21–31; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990, s. 69; Pismo ludowego komisarza spraw wewnętrznych LSRS Juozasa Bartašiūnasa do naczelnika GUBB Aleksandra Leontiewa dotyczące liczby ujawniających się Polaków i rejestrujących się na wyjazd do Polski oraz aresztowanych i kierowanych do łagrów, czerwiec 1945 r. [w:] *Polska i Litwa w XX wieku. Dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, Warszawa–Wilno 2016, s. 719–721.

⁵ Ostatecznie sprawy podwójnego obywatelstwa uregulowano dopiero w treści konwencji pomiędzy rządem PRL i rządem ZSRR z 21 I 1958 r., w której zakreślono termin dla osób zainteresowanych wyborem obywatelstwa, z zastosowaniem wobec nich prawa sowieckiego.

⁶ Kserokopia dokumentu uzyskana w Prokuraturze Krajowej Łotwy w Rydze w trakcie kwerendy prowadzonej z prok. Elżbietą Rojowską w 2005 r. w Rydze do śledztwa S 1/00/Zn, b.p.

Opisana powyżej sytuacja dotyczyła wyłącznie ludności cywilnej. Zupełnie inne zasady obowiązywały w stosunku do byłych żołnierzy i partyzantów. Po przejściu frontu Sowieci przystąpili do przeprowadzenia czekistowsko-wojskowych operacji oczyszczania terenu. Przeszukiwano głównie kompleksy leśne i przylegające do nich wioski. Początkowo akcje te przynosiły efekty i doprowadziły do unicestwienia większych oddziałów i zatrzymania wielu osób próbujących uchylić się od przymusowej służby wojskowej. Rozbrojenie, aresztowanie lub internowanie polskich żołnierzy i oficerów latem 1944 r. na terenie Wileńszczyzny miało na celu zarówno zapewnienie bezpieczeństwa oddziałów tyłowych Armii Czerwonej, jak i realizację gospodarczych oraz geopolitycznych planów Kremla względem Polski.

Działania represyjne państwa sowieckiego, nakazujące zwalczanie „wrogów władzy” i „band nacjonalistycznych” oraz przewidujące represjonowanie poszczególnych kategorii osób i ich rodzin, miały charakter operacji zbrojnych. Były to działania całkowicie bezprawne i wyczerpujące znamiona zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości, polegające na aresztowaniach, represjach sądowych, administracyjnych i deportacjach. Szczególną rolę w tym systemie represji zajmował sowiecki aparat sądowniczy i wyjątkowo surowa sowiecka polityka karna wobec obywateli polskich na terenach zaanektowanych przez ZSRR. Narzucone tym osobom obywatelstwo sowieckie umożliwiało uznanie ich za zdrajców ojczyzny, a ich działalność niepodległościową w okresie drugiej wojny światowej przeciwko okupantowi niemieckiemu uznano za zdradę, z wszelkimi konsekwencjami karnymi. Radzieckie ustawodawstwo karne stanowiło, że tylko obywatel ZSRR mógł być podmiotem przestępstwa zdrady Ojczyzny. Cudzoziemcy ponosili odpowiedzialność z innych artykułów karnych o przestępstwach kontrrewolucyjnych. Ponadto przewidywano odpowiedzialność karną pełnoletnich członków rodziny sprawcy przestępstwa zdrady Ojczyzny, którzy z nim zamieszkiwali lub znajdowali się na jego utrzymaniu w chwili popełnienia przestępstwa.

Według radzieckich ustaw karnych, za najbardziej niebezpieczne uznawano wykroczenia przeciwko podstawom radzieckiego państwa socjalistycznego. Przestępstwa te definiowała uchwalona 25 lutego 1927 r. na sesji CKW ZSRR ustawa „O przestępstwach przeciwko państwu”. Wskazano w niej czyny i omówiono znaczenie pojęcia „przestępstwa przeciwko państwu”. Do grupy tej zaliczono: 1) przestępstwa kontrrewolucyjne w ogólnym pojęciu (ścigane z art. 58-1 kk RFSRR); 2) szczególne przypadki przestępstw kontrrewolucyjnych (ścigane z art. 58-1a do 58-14); 3) przestępstwa przeciwko zarządowi państwowemu (ścigane z art. 59-1 kk RFSRR); 4) szczególnie niebezpieczne dla polityki ZSRR przestępstwa przeciwko zarządowi państwowemu (ścigane z art. 59-2 do 59-13)⁷. Ogólne pojęcie przestępstwa kontrrewolucyjnego po raz pierwszy zostało użyte w Kodeksie karnym z 1922 r. i miało na celu wyeliminowanie czynów zagrażających „ochronie państwa robotniczo-chłopskiego i rewolucyjnego porządku prawnego”. Jednak to dopiero wspomniana ustawa z 25 lutego 1927 r. wprowadziła pojęcie tego przestępstwa do kodeksów karnych wszystkich republik związkowych. Równie ważne było w tym akcie

⁷ T. Jasudowicz, *Prawo norymberskie...*, s. 902–949; W. Mieńszagin, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo...*, s. 143; K. Zamorski, S. Starzewski, *Sprawiedliwość sowiecka*, Warszawa 1994, s. 28; *Problemy radzieckiego prawa karnego. Wybór z literatury radzieckiej*, oprac. E. Merz, Warszawa 1962, s. 102–115; G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Kraków 2014, s. 27–29.

prawnym pojęcie propagandy i agitacji, których treścią było nawoływanie do obalenia lub osłabienia władzy radzieckiej. Danemu czynowi zakwalifikowanemu jako przestępstwo odpowiadała kara określona w kk RFSRR. Wykaz przestępstw kontrrewolucyjnych został uzupełniony i rozszerzony w ustawie z 8 czerwca 1934 r. „O odpowiedzialności za zdradę Ojczyzny” (art. 58-1a–58-1g kk RFSRR). W tym akcie prawnym zdefiniowano następujące przestępstwa kontrrewolucyjne: 1) zdrada Ojczyzny; 2) udział w powstaniu zbrojnym; 3) wejście w porozumienie z obcym państwem w celach kontrrewolucyjnych; 4) okazanie pomocy burżuazji międzynarodowej; 5) nakłanianie obcego państwa do wojny przeciwko ZSRR; 6) szpiegostwo; 7) szkodnictwo; 8) akty terroru; 9) akty dywersji; 10) kontrrewolucyjna agitacja i propaganda; 11) organizowanie przestępstw kontrrewolucyjnych; 12) niedoniesienie o przestępstwach kontrrewolucyjnych; 13) aktywna walka z ruchem rewolucyjnym; 14) sabotaż kontrrewolucyjny. Kolejna ustawa z 1 grudnia 1934 r. szczegółowo wskazywała zasady postępowania wobec osób, które podejrzewano o udział w aktach terrorystycznych. Zgodnie z nią, prowadzone śledztwo powinno zostać zakończone w ciągu 10 dni, a akt oskarżenia należało dostarczyć podsądnemu na 24 godziny przed rozpatrzeniem sprawy w sądzie. Postępowania były rozpatrywane bez udziału oskarżyciela i obrońcy. Skazanemu nie przysługiwało prawo do zaskarżenia wyroku w trybie kasacji i do składania prośby o łaskę, a najwyższy wymiar kary podlegał natychmiastowemu wykonaniu.

W Litewskim Archiwum Specjalnym w Wilnie przechowywanych jest ok. 40 tys. spraw karnych osób skazanych po 1944 r. na podstawie artykułów kk RFSRR. Analizując poszczególne wyroki, jakie zapadały względem obywateli polskich w województwie wileńskim, łatwo można dostrzec nagminne stosowanie praktyki oskarżania i skazywania za kolaborację z okupantem hitlerowskim. Bardzo dobrym przykładem na to jest omówiona szerzej w dalszej części pracy sprawa polskich żołnierzy AK skazanych na karę śmierci przez rozstrzelanie i pogrzebanych na terenie folwarku Tuskulanum w Wilnie. Wszyscy oni byli sądzeni według kk RFSRR z artykułów: 58-1, 58-2, 58-8 i 58-11. Artykuł 58-1 w następujący sposób definiował przestępstwo kontrrewolucyjne: „Za kontrrewolucyjny uznaje się wszelki czyn zmierzający do obalenia, podważenia lub osłabienia władzy rad robotniczo-chłopskich i wybranych przez nie, na podstawie Konstytucji ZSRR i konstytucji republik związkowych, rządów robotniczo-chłopskich ZSRR, republik związkowych i autonomicznych, albo do podważenia lub osłabienia zewnętrznego bezpieczeństwa ZSRR i podstawowych gospodarczych, politycznych i narodowych zdobyczy rewolucji proletariackiej”. Natomiast art. 58-1a – czyli ten, na który najczęściej powoływano się w przypadku skazywania na karę śmierci – odnosił się do pojęcia zdrady Ojczyzny. Dotyczył on wyłącznie osób, które z uwagi na miejsce pochodzenia i zamieszkania uznawano za obywateli ZSRR. Wskazywał wyraźnie, że „czyny popełnione przez obywateli ZSRR na szkodę mocy wojennej ZSRR, jego niezawisłości państwowej lub nienaruszalności jego terytorium – jak: szpiegostwo, zdrada tajemnicy wojskowej lub państwowej, przejście na stronę nieprzyjaciela, ucieczka za granicę, karane są najwyższym wymiarem kary – karą śmierci przez rozstrzelanie z konfiskatą całego mienia, a przy istnieniu okoliczności łagodzących – karą pozbawienia wolności na okres lat 10 z konfiskatą całego mienia”⁸.

⁸ OKGd, S 65/07/Zk, t. 5, s. 902–949.

Kolejnym przepisem prawnym, na podstawie którego byli skazywani żołnierze AK, jest art. 58-8 kk RFSRR. Wskazywał on na czyny przestępcze polegające na zamachach i aktach terroru skierowanego bezpośrednio przeciwko przedstawicielom władzy sowieckiej oraz pracownikom partyjnym, komсомolskim i związkowym. Zgodnie z wytycznymi organów sądowych, dodatkowo jako akt terroru należało traktować też przypadki zabójstw korespondentów robotniczych i wiejskich, przodowników pracy, stachanowców i nauczycieli popełnione w związku z ich działalnością społeczną. Czynny udział w czynie uznanym za akt terroru zagrożony był najwyższym wymiarem kary, czyli karą śmierci przez rozstrzelanie, oraz konfiskatą mienia i pozbawieniem obywatelstwa ZSRR na zawsze. W przypadku okoliczności łagodzących przewidywano zasądzenie kary pozbawienia wolności na okres nie niższy niż 3 lata. Również w tych przypadkach dokonywano konfiskaty całości lub części mienia.

Z kolei art. 58-11 kk RFSRR przewidywał pociągnięcie do odpowiedzialności osób należących do organizacji kontrrewolucyjnych. Często czyn ten był określany jako szczególny rodzaj współuczestnictwa w przestępstwach kontrrewolucyjnych. Artykuł 58-11 przewidywał, że „wszelkiego rodzaju działalność organizacyjna mająca na celu przygotowanie lub popełnienie przestępstw kontrrewolucyjnych, jak również udział w organizacji utworzonej w celu przygotowania lub popełnienia jednego z takich przestępstw pociąga za sobą karę przewidzianą w odpowiednich artykułach o przestępstwach kontrrewolucyjnych”. Za najbardziej niebezpieczną kategorię wrogów w tym zakresie uznano organizatorów, założycieli związków kontrrewolucyjnych oraz ich kierowników.

Ponadto w celu rozliczenia się z przeszłością w ZSRR nadal stosowano szczególne przepisy wydane w okresie wojny. Wyjątkowo często powoływano się na dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 1943 r. „O wymiarze kary w stosunku do zbrodniarzy niemieckich winnych zabijania i torturowania sowieckich osób cywilnych i jeńców-czerwonoarmistów, szpiegów, zdrajców Ojczyzny, wywodzących się z szeregów obywateli sowieckich i ich współników”. Zarządzenie to przewidywało za wszystkie penalizowane przez nie czyny wyłącznie karę śmierci. Kodeks karny RFSRR przewidywał w tych przypadkach rozstrzelanie jako jedyny sposób wykonania kary śmierci⁹. Na podstawie tego dekretu sądzony był żołnierz AK Okręgu Wileńskiego Jerzy Bronikowski. 5 września 1945 r. został on aresztowany przez wydział NKGB na terenie powiatu trockiego. Oskarżenie w jego sprawie wniesiono z art. 58-1a kk RFSRR, zgodnie z sankcją II Dekretu z 19 kwietnia 1943 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Stanął on przed składem sędziowskim Wojennego Trybunału Wojsk NKWD LSRR. Przewodniczącym komisji sędziowskiej w jego sprawie był mjr Rumiancew, a członkami młodszy lejtnanci Dudyryn i Resztnew. Na podstawie zasądzanego wyroku z 10 stycznia 1946 r. Bronikowski został skazany na 20 lat ciężkich robót na zesłaniu, pozbawienie praw publicznych na 5 lat i konfiskatę mienia osobistego. W uzasadnieniu wyroku odnajdujemy fragment, który pojawia się w wielu podobnych sprawach: „po wygnaniu niemiecko-faszystowskich zaborców z terenów LSSR, znaczna ilość oficerów i szeregowców, należących do AK, którzy uniknęli rozbrojenia i internowania, zajęła się działalnością wojskowo-powstańczą w strukturach AK, powołaną do walki zbrojnej przeciwko władzy radzieckiej”. Ogłoszony

⁹ I. Andrejew, *Zarys prawa karnego państw socjalistycznych*, Warszawa 1975, s. 23–51; W. Mieński, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo...*, s. 146–162; T. Jasudowicz, *Prawo norymberskie...*, s. 902–949.

w sprawie wyrok był ostateczny i nie podlegał kasacji. Bronikowski przeżył zaledwie rok zsyłki, 16 stycznia 1947 r. zmarł z wycieńczenia w obozie w Workucie¹⁰.

Podobnie na podstawie art. 58-1a i art. 58-11 kk RFSRR sądzony był inny żołnierz wileńskiej AK Stanisław Duźniak. Został on aresztowany 4 grudnia 1944 r. Zarzucano mu, że będąc członkiem oddziału AK, w 1944 r. zorganizował punkt kontaktowy w swoim mieszkaniu, gdzie przekazywane były paczki z ulotkami członkom antysowieckiej podziemnej organizacji wojskowej. Oskarżyciele dysponowali dowodami w sprawie. Jak w innych takich przypadkach, zgodnie z zaleceniem NKWD-NKGB ZSRR nr 40/42 z 15 marca 1945 r., sprawa została skierowana do rozpatrzenia przez Trybunał Specjalny przy NKWD ZSRR. Akt oskarżenia był gotowy dopiero 10 grudnia 1945 r. Ogłoszony wyrok przewidywał 10 lat poprawczego obozu pracy NKWD. W tym czasie Duźniak już od kilku miesięcy przebywał na zesłaniu w Workucie¹¹.

Specyfika stosowania wykładni karnej w ZSRR przesądziła o tym, że od lipca 1944 r. do chwili tymczasowego zlikwidowania kary śmierci w ZSRR w okresie pokoju, czyli do 26 maja 1947 r., podstawową instytucją prawną wydającą wyroki śmierci w LSRR był Trybunał Wojenny NKWD-MWD. Instytucją tą dowodził ppłk Aleksiej Chalawin. W 1944 r. na podstawie wydanych przez ten Trybunał (również na sesjach wyjazdowych) postanowień wykonano 29,3 proc. wszystkich wyroków śmierci, w 1945 – 66,6 proc., w 1946 – 85,4 proc. Ogółem w latach 1944–1947 przy orzekaniu najwyższych wymiarów kar w posiedzeniach Trybunału Wojennego uczestniczyło co najmniej 437 osób. Dodatkową pomoc w trakcie rozstrzygania spraw świadczyło kilkudziesięciu tłumaczy. Na podstawie zachowanych dokumentów źródłowych można stwierdzić, że na Litwie w latach 1944–1947 postanowienia o wyrokach śmierci wydano dla co najmniej 773 osób. Liczba ta stanowiła 60 proc. wszystkich wydanych decyzji kończących śledztwo. W myśl kk RFSRR, w przypadku orzeknięcia kary śmierci w egzekucjach powinni uczestniczyć przedstawiciele prokuratury. Potwierdza się to w analizie protokołów wykonania wyroków śmierci z lat 1944–1945, które podpisywali m.in.: asystent prokuratora wojskowego NKWD LSRR Barmin; zastępca prokuratora wojskowego MWD LSSR ppłk Kojakow; asystent prokuratora wojskowego nadbałtyckiego okręgu wojskowego ppłk Tugow. Pierwsze dwa udokumentowane przypadki wykonania egzekucji 28 września i 11 października 1944 r. podpisał komendant NKGB kpt. Jegor Kuzniecowa. W tych dniach osobiście zastrzelił on 18 osób¹².

Najwyższe wymiary kary orzekały również trybunały wojenne poszczególnych jednostek wojskowych i załóg miejskich NKWD LSRR. Dużą rolę pełniły tu trybunały wojenne garnizonów w Kownie i Wilnie. Na mocy postanowień garnizonu w Kownie wykonano 42 wyroki śmierci, a garnizonu w Wilnie – 26. Wszystkie pozostałe najwyższe wymiary kary były wydane aż przez 52 różne trybunały wojenne. Instytucje te nie tylko wydawały wyroki śmierci, ale również nadzorowały ich terminowe wykonanie. Dla przeciwwagi warta wspomnienia jest również działalność w latach 1944–1947 Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego LSRR, które wydało tylko jedno postanowienie orzekające karę śmierci.

¹⁰ LYA, FK-1 Ap 58 B 14392/3, Wyrok w sprawie Jerzego Bronikowskiego, 10 I 1946 r., k. 2, 252–260; Protokół przesłuchania Jerzego Bronikowskiego, Troki, 7 VIII 1945 r. [w:] *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, t. 1: *Polska i Litwa w XX wieku...*, s. 723–753.

¹¹ LYA, FK-1 Ap 58 B 41501/31, Akt oskarżenia przeciwko Stanisławowi Duźniakowi, 10 XII 1945 r.; OKGd, S 97/01/Zk, t. 25, S. Dudziak, *W łagrach Workuty*, mps, s. 4896–4938.

¹² LYA, FK 1 Ap 58 B 11087/3, s. 10.

Na przełomie dwóch lat – od 17 listopada 1944 do 19 października 1946 r. – w wykonaniu wyroków śmierci na terenie wewnętrznego więzienia NKGB-MGB LSRR przy ul. Giedymina 40 w Wilnie czynnie uczestniczył naczelnik tej placówki ppłk Wasilij Dołgirew. Na podstawie zachowanej dokumentacji wiadomo, że brał on udział w 41 egzekucjach, w których zginęło 650 osób: w 1944 r. – 27 osób, w 1945 – 479, w 1946 r. – 144 osoby. W okresie od 18 listopada 1946 do 16 kwietnia 1947 r. wyroki śmierci nadzorował kolejny naczelnik więzienia MGB LSRR kpt. Borys Prikaczikow. Podczas dwóch egzekucji wykazał się wyraźną aktywnością, bo osobiście zabił 99 osób. Pierwsza egzekucja została przeprowadzona w 1946 r. i wówczas Prikaczikow zamordował 41 osób, a druga w 1947 r. – kiedy to z jego rąk zginęło 58 skazanych. Warto dodać, że do grupy specjalnej, zajmującej się doprowadzaniem skazańców z więzienia na miejsce egzekucji i nadzorowaniem grzebania zwłok, należeli dozorczy więzienia wewnętrznego NKGB-MGB: Aleksander Jliczew, Wasilij Makarow, Georgij Niżegorodow, Wasilij Podoroga, Iwan Kułak, kierowca więzienny Paweł Kocenko¹³.

W latach 1944–1947 na terenie LSRR istniał Wydział „A” NKGB-MGB, który był odpowiedzialny za wykonywanie wyroków śmierci i grzebanie ciał osób pomordowanych. Dowodzili nim: do 15 stycznia 1946 r. ppłk bezpieczeństwa Stiepan Charczenko i ppłk Paweł Griszyn. Na podstawie zachowanych protokołów o wykonaniu wyroków śmierci można ustalić, że Charczenko podpisał 535 wyroków, a Griszyn 232¹⁴. Ważną rolę w ramach Wydziału „A” litewskiej bezpieki odgrywali również zastępcy naczelników: kpt. Witalij Pobiedonoscew i Jewgienij Dorodnow. Byli oni odpowiedzialni za prowadzenie korespondencji z więzieniami NKWD-MWD (w tym m.in. więzieniem na Łukiszkach), w których były osadzone osoby z zasądzonymi wyrokami śmierci. Wymieniali również pisma urzędowe z trybunałami wojennymi i innymi instytucjami zaangażowanymi w ochronę więźniów. Pracą administracyjną związaną z przygotowywaniem dokumentacji osób, wobec których orzeczono karę śmierci, zajmowali się urzędnicy Wydziału „A” więzienia wewnętrznego Walentin Szumakow i Borys Biełonosow oraz sekretarze więzienia Sacharoz i Zinaida Panowa. Dodatkowo Wydział „A” miał obowiązek każdorazowo poinformowania przewodniczącego Trybunału Wojennego Wojsk NKWD LSRR o wykonaniu względem skazanego kary śmierci. Informacja była np. takiej treści: „Niniejszym informuję, iż wyrok na Antoniego DUDAŃCA, syna Stanisława, skazanego na najwyższy wymiar kary, został wykonany w dniu 14 lipca 1945 roku”¹⁵.

Wykonywanie wyroków śmierci na terenie republik związkowych trwało do chwili ogłoszenia rozporządzenia Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 26 maja 1947 r. „O uchyleniu kary śmierci”. Wówczas to najwyższy wymiar kary wykonywany przez rozstrzelanie zamieniono na osadzenie w obozie pracy poprawczej na okres 25 lat. Powołując się na sytuację polityczną powstałą w okresie „zimnej wojny”, karę śmierci przywrócono 12 stycznia

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII. 807.23.3, Rozkazy i dyrektywy Sztabu Głównego Kierownictwa Wileńskiego Sektora Operacyjnego NKWD-NKGB za 1945 r., Pismo komisarza bezpieczeństwa państwowego I. Tkaczenko i prokuratora Bałjasnikowa do naczelników operacyjnych i powiatowych sektorów NKWD-NKGB LSRR, 13 VI 1945 r., s. 29–30.

¹⁵ LYA, FK I Ap 58 B 11087/3, s. 10; CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII. 807.23.3, Rozkazy i dyrektywy Sztabu Głównego Kierownictwa Wileńskiego Sektora Operacyjnego NKWD-NKGB za 1945 r., Pismo komisarza bezpieczeństwa państwowego I. Tkaczenko i prokuratora Bałjasnikowa do naczelników operacyjnych i powiatowych sektorów NKWD-NKGB LSRR, 13 VI 1945 r., s. 29–30.

1950 r. i określono, że podlegają jej przestępstwa zdrady Ojczyzny, szpiegostwo, sabotaż i wiele czynów karalnych o podstawie kryminalnej. Dziewięć miesięcy później, 4 października, przeprowadzono kolejną egzekucję w podziemiach więzienia przy ul. Giedymina w Wilnie, podczas której rozstrzelano siedmioro skazanych. 11 lipca 1952 r. ostatecznie wstrzymano wykonywanie wyroków w tym więzieniu. Od tego dnia skazańcy byli przewożeni na stracenie do izolatora śledczego KGB w Mińsku. 27 marca 1953 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało dekret o amnestii przewidującej zwolnienie więźniów skazanych na karę 5 lat pozbawienia wolności. Amnestia ta w niewielkim stopniu objęła więźniów politycznych, gdyż zasądzone im wyroki były zazwyczaj wyższe niż 5 lat¹⁶.

Represje stosowane w Wilnie wobec żołnierzy AK i ludności cywilnej po operacji „Ostra Brama”

W strukturach Polskiego Państwa Podziemnego Okręg Wileński AK był jednym z lepiej zorganizowanych ośrodków. Dobrze uformowana siatka konspiracyjna oraz partyzanckie oddziały zbrojne z dużym zaangażowaniem prowadziły walkę w ostatniej fazie wojny. W tej sytuacji zdecydowano się na przeprowadzenie zaplanowanej operacji „Ostra Brama”, mającej na celu zdobycie najważniejszego dla tego regionu miasta, czyli Wilna. Od sierpnia 1943 r. na terenie Wileńszczyzny dochodziło do regularnych starć zbrojnych pomiędzy oddziałami partyzantki polskiej i sowieckiej. Plany unicestwienia AK na omawianym terytorium istniały już od wiosny 1943 r. Ostateczne decyzje dotyczące rozbrojenia żołnierzy AK na terenie LSRR oraz w zachodnich obwodach Białorusi i Ukrainy zapadły 14 lipca. Zgodnie z naczelną dyrektywą Stalina nr 220145, skierowaną do dowódców 1., 2., 3. Frontu Białoruskiego oraz 1. Frontu Ukraińskiego, wyznaczono datę rozpoczęcia operacji przeciwko ujawniającym się akowcom na 18 lipca. Zakładano szybkie rozbrojenie wszystkich polskich oddziałów i wcielenie żołnierzy do Armii Czerwonej bądź ich internowanie. Operacją miał kierować zastępca komisarza spraw wewnętrznych gen. Iwan Sierow, a jej wykonawcami zostały jednostki Armii Czerwonej przy wsparciu dwóch batalionów NKWD i 19 grup operacyjnych NKWD (łącznie 12 tys. żołnierzy). 17 lipca rozbrojono i aresztowano komendantów Okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego przybyłych na rozmowy do Wilna. W tym samym czasie w miejscowości Bogusze w trakcie rzekomej odprawy rozbrojono dwudziestosześcioosobową kadrę oficerską (9 komendantów brygad, 12 komendantów zastępów i 5 oficerów sztabowych), która została następnie przewieziona na Łukiszki i tam uwięziona. Dzień później rozpoczęto akcję skierowaną przeciwko oddziałom polskim podążającym w kierunku Puszczy Rudnickiej. Szacuje się, że w ciągu dwóch dni operacji rozbrojono 7800 żołnierzy, a wśród nich 650 oficerów i podoficerów. Odebrano im wówczas 5100 karabinów, 350 pistoletów automatycznych, 230 karabinów maszynowych, 12 lekkich działek, 27 samochodów, 7 radiostacji, 350 koni i dużą ilość amunicji¹⁷. Około 25 proc. żołnierzy

¹⁶ M. Filar, *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992, s. 28; A. Czelcow, *Radziecki proces karny*, Warszawa 1955, s. 64; A. Bubnys, *Izolator śledczy KGB Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej w Wilnie w latach 1954–1991* [w:] *Sowiecki system obozów i więzień. Przykłady wybranych państw*, red. J. Bednarek, Łódź 2013, s. 165.

¹⁷ CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII. 800.19.10, Meldunki do Józefa Stalina dotyczące walki z podziemiem zbrojnym w Polsce za okres 29 VI – 19 VII 1944 r., Pismo Ławrientija Berii do Józefa Stali-

AK po internowaniu, ale jeszcze przed przeprowadzeniem w rejon obozu w Miednikach Królewskich, udało się wydostać z pułapki i uciec. Jednym z nich był żołnierz brygady partyzanckiej AK (dowodzonej przez Czesława Grąbczewskiego „Juranda”) Janusz Grzesik-Grzenicki „Leszek”. Wraz z kilkoma kolegami wydostał się z okrążenia sowieckiego i dotarł do miejscowości Pokrajczyzna koło Niemęczyna. Grzesik-Grzenicki ukrywał się do grudnia 1944 r., kiedy to pod przybranym nazwiskiem Orzeszek wstąpił do armii Berlinga i walczył m.in. w 14. pułku kawalerii pod Poznaniem¹⁸.

Tabela nr 8. Akcje operacyjno-wojskowe przeprowadzone w dniach 3–8 stycznia 1945 r. w rejonie Puszczy Rudnickiej w celu likwidacji polskich formacji Okręgu Wileńskiego

Rodzaj przeprowadzonej operacji	Liczba osób	Rodzaj skonfiskowanej broni	Liczba broni
Uśmiercono bandytów	132	automaty	10
Zraniono bandytów	5	karabiny	40
Pojmano	221	ręczne karabiny	19
Pojmano bandyckich współników	45	rewolwery	30
Uchylających się od służby w Armii Czerwonej	582	granaty	11
Dezerterów	3	naboje	5110
Byłych policjantów	2	trotyl	6
Bez dokumentów	285	magazynki do ręcznych karabinów	17
		pociski	53
		miny	2

Źródło: AIPN, Notatka Narodowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Litewskiej SRR Juozasa Bartašiūnasa do Komisarza Bezpieczeństwa Spraw Wewnętrznych Związku SRR Generalnego Komisarza Bezpieczeństwa Państwowego Ławrentija Berii o przeprowadzonych operacjach w lasach Puszczy Rudnickiej, 9 I 1945 r., s. 1.

na, Władysława Mołotowa i Aleksieja Antonowa, 19 VII 1944 r., s. 6–10; *ibidem*, VIII. 800.19.11, Raport komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Ławrientija Berii dla Józefa Stalina, Władysława Mołotowa, Aleksieja Antonowa dotyczący przeprowadzenia operacyjno-czekistowskich akcji w mieście Wilno, 16 VII 1944 r.; Raport komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR Ławrientija Berii dla Józefa Stalina, Władysława Mołotowa, Aleksieja Antonowa dot. rezultatów przeprowadzonej w Okręgu Wileńskim operacji rozbiorzenia pododdziałów Armii Krajowej, 18 VII 1944 r. [w:] *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina*, Kraków 1998, s. 37–44; P. Niwiński, *Miejsca sowieckiej represji wobec Wileńskiej Armii Krajowej* [w:] *Sowiecki system obozów i więzień...*, s. 60–61; A.F. Noskova, *Stalin i Armia Krajowa. Droga do wypracowania stanowiska sowieckiego kierownictwa* [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005, s. 46; G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa...*, s. 91–102.

¹⁸ Janusz Grzesik-Grzenicki „Leszek” został aresztowany w lipcu 1946 r. w Gołęczynie przez Informację Wojskową. Wyrokiem Wojskowego Sądu Rejonowego w Poznaniu z 5 XII 1946 r. został skazany na karę 1 roku pozbawienia wolności w zawieszeniu na 2 lata, a od zarzutów został uniewinniony z art. 127 kk oraz art. 86 par. 2 kk. W trakcie śledztwa przez 7 miesięcy był osadzony w areszcie IW w Poznaniu (OKGd, S 94/01/Zk, t. 15, Protokół przesłuchania świadka Janusza Grzesika-Grzenickiego, 8 X 2003 r., s. 2840–2843).

Rozbrojeni żołnierze, podoficerowie i oficerowie polscy byli sukcesywnie doprowadzani przez 86. pułk graniczny wojsk NKWD do oddalonego o ok. 28 km na południe od Wilna prowizorycznego obozu w Miednikach Królewskich. Obóz ten funkcjonował od 18 do 28 lipca 1944 r. Miejsce koncentracji początkowo zorganizowano w obrębie czterometrowych murów obronnych zamku Giedymina na dziedzińcu o wielkości ok. 20 tys. m kw., na którym mogło się pomieścić do 10 tys. ludzi. W obozie przez półtora tygodnia przetrzymywano blisko 6,5 tys. żołnierzy. Teren był ochraniały przez żołnierzy NKWD i byłych partyzantów sowieckich. Do obozu prowadziło tylko jedno wejście strzeżone przez warty, a na murach rozstawiono posterunki uzbrojone w karabiny maszynowe. Internowani przebywali w ustawionych w dwa rzędy poniemieckich barakach, szopach gospodarczych i stajniach, gdzie spali na podłodze. Wszyscy pozostali, dla których nie starczyło miejsca w pomieszczeniach, spali pod gołym niebem. W piętrowym budynku został zorganizowany niewielki lazaret. Posiłek był wydawany raz dziennie i składał się z zupy z prosa i kawałka chleba. Do picia była woda, którą żołnierze sami czerpali ze studni. Dodatkowo miejscowa ludność dotarzała uwięzionym chleb, owoce i masło. W obozie nie było żadnych sanitariatów ani umywalni. Co trzeci dzień jeńcy byli prowadzeni do łaźni polowej przygotowanej kilometr od obozu. Latrynę stanowiły dwa wykopane doły. Złe warunki sanitarne i żywieniowe spowodowały, że bardzo szybko zaczęły się rozprzestrzeniać insekty i dyzenteria¹⁹.

Już 20 lipca gen. Iwan Sierow w specjalnym piśmie wskazał metody postępowania z zatrzymanymi akowcami w Miednikach Królewskich. W tym dniu w punkcie zbórnym w Miednikach było ok. 4 tys. osób, a kolejni żołnierze byli jeszcze w drodze do tego miejsca. Dążąc do osłabienia polskiej konspiracji na Kresach Wschodnich, Sierow proponował, aby do Miednik przybyli przedstawiciele armii Berlinga w celu zwerbowania spośród żołnierzy i podoficerów ochotników do służby w polskiej armii. Pobór ten objął roczniki 1915–1920 i 1925. Zgłaszające się osoby miały zostać skierowane do pułków zapasowych Głównego Zarządu Formowania i Uzupełnienia Wojsk Armii Czerwonej, a następnie wykorzystane w jednostkach tyłowych armii. Według danych z raportu Berii, w ciągu kilku dni przedstawicielom armii wyznaczonym przez gen. Zygmunta Berlinga, płk. Soroko-Wiszniewskiemu i politrukowi Jerzemu Putramentowi, udało się zwerbować jedynie 440 żołnierzy przetrzymywanych w punkcie zbórnym²⁰. Kadra oficerska odmówiła wstąpienia do tego wojska, tłumacząc się brakiem odpowiedniego rozkazu swojego dowództwa. Polskich oficerów będących w sferze zainteresowań oddziałów operacyjnych Sierow proponował przekazać bezpośrednio odpowiednim organom NKWD-NKGB i kontrwywiadu Smiersz. Pozostałych wyższych stopniem żołnierzy AK polecono skierować do obozów NKWD, co miało zapobiec tworzeniu przez nich nowych formacji

¹⁹ OKGD, S 94/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Jerzego Ossowskiego, 18 IV 1991 r., s. 196–208; P. Niwiński, *Miejsca sowieckiej represji...*, s. 67; Archiwum Wschodnie, M II/9, Notatka informacyjna Zarządu Wojsk NKWD ochrony tyłów Trzeciego Frontu Białoruskiego do zastępcy Narodowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRR gen. Iwana Sierowa o rezultatach działalności bojowej i operacyjno-służbowej wojsk NKWD Ochrony Tyłów Trzeciego Frontu Białoruskiego, 24 VII 1944 r., s. 190–194; *ibidem*, AW III/618.35.2, Epilog żołnierzy 7-mej Wileńskiej Brygady Armii Krajowej, Zygmunt Mozgiew „Kometa”, s. 1–4; „Nie było czasu na strach...” z Janiną Wasiliej-Smołenską rozmawiają Marzena Kruk i Edyta Wnuk, Szczecin 2009, s. 74–75.

²⁰ Archiwum Wschodnie, M II/26/TSS/2, Meldunek Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Lawrentija Berii dostarczony Józefowi Stalinowi o położeniu w strefie III Frontu Białoruskiego, b.p.; S. Kriwienko, *Teczka Stalina. Raport z Polski*, „Karta” 1995, nr 15, s. 37–41.

podziemnych. W efekcie większość rozbrojonych oficerów wywieziono do Riazania do obozu specjalnego NKWD nr 178²¹.

Pozostałych żołnierzy po siedmiu dniach pobytu w Miednikach Królewskich wyprowadzono na plac otoczony drutem kolczastym. Rosjanie nakazali im wówczas oddać wszystkie dokumenty. 28 i 29 lipca 1944 r. zostali oni wyprowadzeni z obozu w dwóch pieszych kolumnach i po kilku godzinach marszu doprowadzeni do stacji kolejowej Kiena²² i Szumsk. Pierwszy transport wyruszył w kierunku Kaługi²³ w nocy z 28 na 29 lipca, drugi z 29 na 30 lipca²⁴. Łącznie z obu transportów do Kaługi dotarły 4064 osoby, które włączono do 361. Zapasowego Pułku Piechoty Armii Czerwonej na czele z ppłk. Jermołowem. Po odmowie złożenia przysięgi wszystkich Polaków przeznaczono do pracy przy wyrębie lasów pod Kaługą: w Sieriedniakowie, Jegorowsku i Obuchowie. Większość z nich była stopniowo zwalniana z Kaługi w latach 1946–1947²⁵. Tylko niektórzy, określani jako „niebezpieczny element”, pozostali w Rosji. 1 listopada 1944 r. do obozu NKWD w Ostaszkowie wyruszył drugi transport w liczbie 1014 żołnierzy AK²⁶.

Najmłodszym partyzantem wileńskiej AK – członkiem 3. Brygady kpt. Gracjana Froga „Szczerbca” – który został internowany wraz ze swoim oddziałem w Miednikach Królewskich, był jedenastoletni wówczas Jerzy Widejko „Jureczek”. Wcześniej pełnił on służbę jako pomocnik rusznikarza brygady oraz sporadycznie był łącznikiem i zwiadowcą. Nie został on wywieziony do obozu w Kałudze. Przetransportowano go do

²¹ Wykazy imienne internowanych przybyłych do obozu w Riazaniu w latach 1945–1946 zob.: CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII. 800.20.959–VIII. 800.20.965, Komenda obozu nr 178 w Riazaniu; P. Kolałowski, *NKWD i GRU...*, s. 252; *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, red. W. Majerski, A. Paczowski, Warszawa 1996, s. 20; *NKWD i polskie podziemie 1944–1945...*, s. 37–40.

²² OKGd, S 94/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Tadeusza Hrypińskiego, 5 VII 1991 r., s. 117; *ibidem*, t. 9, Protokół przesłuchania świadka Bohdana Mirakowskiego, 11 XII 2002 r., s. 1619–1622; *ibidem*, t. 116, Protokół przesłuchania świadka Henryka Białożyty, 8 III 2017 r., s. 23 254–23 276.

²³ Wykazy imienne osób osadzonych w obozie w Kałudze znajdują się w następujących zbiorach: Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, zespół 579 Państwowy Urząd Repatriacyjny Oddział Powiatowy w Białej Podlaskiej z lat 1945–1951: 579/23, Wykazy osób repatriowanych z ZSRR w 1946 r. (s. 4–24, lista 2000 osób z terenów byłego województwa wileńskiego); 579/24, Lista osób przybyłych z Kaługi (s. 1–142, lista osób z terenów byłego województwa wileńskiego); 579/16, Wykaz repatriantów przybyłych z ZSRR (s. 21–31, listy osób przybyłych z byłego województwa wileńskiego); Archiwum PCK Warszawa, 7065 ZG PCK, Lista repatriantów z marca 1946 r., PCK Okręg Lubelski; *ibidem*, 7348 ZG PCK, Wykaz osób powracających z ZSRR przez Białą Podlaską z obozu Kaługa-Sieredniczki.

²⁴ OKGd, S 94/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Tadeusza Hrypińskiego, 5 VII 1991 r., s. 117; *ibidem*, t. 9, Protokół przesłuchania świadka Bohdana Mirakowskiego, 11 XII 2002 r., s. 1619–1622; *ibidem*, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Piotra Monkiewicza, 29 V 1990 r., s. 228–233; AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/III-132, s. 157; J. Hrybacz-Zawisza, *Karta z dziejów wileńskiej i nowogródzkiej Armii Krajowej. Miedniki – Kaługa – Lasy podmoskiewskie. 361 zapasowy pułk piechoty Armii Czerwonej*, Gorzów Wielkopolski 2001, s. 7.

²⁵ *Indeks represjonowanych. Wywiezieni do Kaługi. Alfabetyczny wykaz 4936 żołnierzy Armii Krajowej oraz poborowych Polaków z Wileńszczyzny i Nowogródzkiego przymusowo wcielonych do 361 zapasowego pułku piechoty Armii Czerwonej od sierpnia 1944 do stycznia 1946*, t. 19, Warszawa 2008, s. 24–27; BUW, Gabinet Rękopisów, 2127, Krótkie sprawozdanie z działalności AK okręgów wileńskiego i nowogródzkiego za okres od 1 VI 1944 do 15 IV 1945, s. 4–12; S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne (Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1943)*, Warszawa 1981, s. 162–163; R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1985; P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa 2014, s. 27–35; *idem*, *Garnizon konspiracyjny Miasta Wilna*, Toruń 1999, s. 153–156; I. Caban, *Polacy internowani w ZSRR w latach 1944–1947*, Lublin 1990, s. 6.

²⁶ OKGd, S 94/01/Zk, t. 24, Nakaz odstawienia więźnia Michała Wasaga na zesłanie w celu osiedlenia, III 1952 r., s. 4750; *NKWD o Polsce i Polakach...*, s. 22.

więzienia przy ul. Zamkowej w Wilnie, gdzie przebywał ok. dwóch miesięcy. W maju 1945 r. został zwolniony z więzienia i wysłany do z jednego z domów dziecka w Wilnie, gdzie przygotowywano go do transportu do ZSRR. Do wywózki na Wschód jednak nie doszło, ponieważ Widejko uciekł z tego domu²⁷.

Po podpisaniu 26 lipca 1944 r. przez PKWN porozumienia o polsko-radzieckiej granicy państwowej oraz o stosunkach między naczelnym dowództwem radzieckim a Polską, jurysdykcji prawa sowieckiego miała podlegać polska ludność cywilna w strefie operacji wojennych, a za porządek publiczny miało odpowiadać NKWD. Jeszcze w lipcu 1944 r. nowa władza sowiecka przystąpiła do ataku wymierzonego w podziemie polskie i ludność cywilną zamieszkującą Wilno. Masowe aresztowania prowadzone w tym okresie przez władzę sowiecką miały dwa wyraźne cele: gospodarczy i polityczny. Inicjatywa gospodarcza polegała na dostarczeniu siły roboczej wszędzie tam, gdzie znajdowały się złoża węgla, ropy, uranu lub wapnia. Istotne było również zbudowanie wielu tysięcy kilometrów dróg dojazdowych i świadczenie bezpłatnej pracy na terenie ZSRR. Cel polityczny to eksterminacja prawdziwych i rzekomych wrogów. Dodatkowym zadaniem, jakie wyznaczono na Kresach Wschodnich, było usunięcie Polaków z terenów wschodnich II RP. Punkt kulminacyjny tych działań nastąpił w grudniu 1944 r. Akcją policyjną mającą na celu aresztowanie osób o nastawieniu „antysowieckim” i uchylających się od służby wojskowej zostały objęte wszystkie środowiska konspiracyjne i przewencyjnie zwykli mieszkańcy miast i wsi. Rosjanie uważali, że w ten sposób zostanie złamany opór miejscowej ludności, a zastraszenie doprowadzi do poddania się i w efekcie dobrowolnego wyjazdu²⁸. W wielu domach były organizowane zasadzki. Funkcjonariusze NKWD przeszukiwali mieszkania i piwnice z zamiarem odnalezienia ulotek, odezw i innych materiałów świadczących o działalności wywoleńczej.

Trudno dziś na podstawie dostępnych źródeł oszacować choćby w przybliżeniu liczbę aresztowanych od lipca 1944 r. Polaków. Najczęściej dane statystyczne, którymi dysponujemy, nie rozróżniają podziału na narodowości i w związku z tym bardzo trudno jest oddzielić Polaków od Litwinów. Wiadomo na przykład, że od lipca do 20 grudnia 1944 r. enkawudziści aresztowali 8592 osoby, a uśmiercili 1589 osób określanych jako „bandyci”. Następnie w krótkim okresie od 20 grudnia 1944 do 1 stycznia 1945 r. aresztowano 3857 osób i zabito 985 (w grupie aresztowanych było 370 osób oskarżonych o przynależność do polskiego podziemia)²⁹. Liczba tymczasowo zatrzymanych była zdecydowanie wyższa, biorąc pod uwagę, że na ulicach miasta patrole NKWD pod pretekstem „prawierki dokumentów” dokonywały ujęć pod nawet błahym pretekstem. Przez cały okres przełomu lat 1944 i 1945 na terenie Wileńszczyzny wojska wewnętrzne NKWD organizowały operacje czekistowsko-wojskowe, których celem było zlikwidowanie polskich i litewskich oddziałów partyzanckich oraz organizacji uznanych

²⁷ OKGd, S 97/01/Zk, t. 20, Protokół przesłuchania świadka Jerzego Widejko, 22 XI 2004 r., s. 3944–3947; J. Widejko, *Najmłodszy partyzant wileńskiej AK*, Kraków b.d.w., s. 91–112.

²⁸ Zob. np.: AP Bi, 140 Państwowy Urząd Repatriacyjny Wojewódzki Oddział w Białymstoku 1945–1950, Wykaz repatriantów i przesiedleńców zarejestrowanych w punkcie etapowym PUR w Augustowie: Stanisław Kulesza, ur. 1890 r. Wilno, wyjechał do Rygałówki, gm. Lipsk; Julian Buraczewski, ur. 1924 r. Troki, wyjechał w dniu 30 I 1946 r. do Suwałk; Halina Ertmanowa, ur. 1904 r. Święcany, wyjechała do Starożyńc, gm. Lipsk.

²⁹ S. Kriwienko, *Teczka Stalina...*, s. 40–41; P. Kołakowski, *NKWD i GRU...*, s. 252.

za nacjonalistyczne³⁰. W raporcie Juozasa Bartašiūnasa³¹ i Aleksandra Guzevičiūsa skierowanego do Berii „O postępach w likwidacji bandytyzmu i antysowieckiego podziemia na terytorium LSRR według stanu na 20 stycznia 1945 r.” podano, że od lipca 1944 do stycznia 1945 r. zatrzymano 22 327 osób, z czego NKWD ujęło 10 870, a NKGB – 11 457. Podczas kolejnej fali aresztowań od 21 stycznia do 1 lutego 1945 r. zatrzymano 2064 osoby, a od 1 do 10 lutego 1731 osób³².

Tabela nr 9. Dane o osobach aresztowanych przez NKWD i NKGB w okresie 15–20 stycznia 1945 r. na terytorium LSRR

Kategoria aresztowanych	Liczba aresztowanych	Organ aresztujący
Bandyci	98	NKWD
Pomocnicy bandytów	33	NKWD
Zdrajcy	74	NKWD
Uczestnicy litewskiego nacjonalistycznego podziemia	8	NKWD
Uczestnicy polskiego nacjonalistycznego podziemia	163	NKWD
Kontrwywiad przeciwnika	6	NKWD
Pracownicy zwiadowczy	5	NKWD
Element antysowiecki	99	NKWD
Dezerterzy z Armii Czerwonej	5	NKWD
Uchylający się od wstąpienia do Armii Czerwonej	133	NKWD
Kontrwywiad przeciwnika	11	NKGB
Pracownicy zwiadowczy	2	NKGB

³⁰ Wśród litewskich organizacji nacjonalistycznych do natychmiastowego zlikwidowania wytypowano: „Lietuvją Aktivistų Frontas”, „Lietuvos Laisvės Armija”, „Kestutis”, „Lietuvją nacionalistų partiją”, „Lietuvją Frontas”, „Lietuvos Laisvės Kovotojų Sąjunga”, „Geležinis Vilkas”, „Lietuvją Tautinis Frontas” i „Armija Krasnoj i Polskich partii” (CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII. 807.23.3, Rozkazy i dyrektywy Sztabu Głównego Kierownictwa Wileńskiego Sektora Operacyjnego NKWD-NKGB za 1945 r., Pismo zastępcy narodowego komisarza bezpieczeństwa ZSRR Kubłolowa i zastępcy narodowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Apollonowa do naczelników operacyjnych i powiatowych sektorów NKWD-NKGB LSRR, 9 VI 1945 r., s. 15–19).

³¹ Juozas Bartašiūnas, gen. mjr (ur. 12 VII 1895 r. w Dirże k. Poniewieża, zm. 25 VIII 1972 r. w Wilnie) – w latach 1928–1938 służył w Wojskach Pogranicznych. Od września 1940 r. był naczelnikiem kontrwywiadu wojskowego 16. Litewskiej Dywizji Strzelców Armii Czerwonej. Od 10 VII 1944 do 1953 r. pełnił funkcję ludowego komisarza i ministra spraw wewnętrznych LSRR (N. Pietrow, K. Skorkin, *Kto rukawadil NKWD 1934–1941*, Moskwa 1999).

³² P. Kołakowski, *NKWD i GRU...*, s. 253; AIPN, Wr 51/179, Sąd Wojewódzki w Legnicy, akta o odszkodowanie i zadośćuczynienie za represje sowieckie Barbary Zaręby, 1998–1999, s. 9–11.

Kategoria aresztowanych	Liczba aresztowanych	Organ aresztujący
Uczestnicy litewskiego nacjonalistycznego podziemia	52	NKGB
Uczestnicy polskiego nacjonalistycznego podziemia	523	NKGB
Zdrzący Ojczyzny, wspólnicy niemieccy	58	NKGB
Element antysowiecki	108	NKGB

Źródło: AIPN, 184/144, Pismo narodowego komisarza spraw wewnętrznych LSRR Juozasa Bartašiūnasa i narodowego komisarza bezpieczeństwa państwowego LSRR Aleksandra Guzevičiūsa do Ławrentija Berii o przebiegu likwidacji bandytyzmu i podziemia antysowieckiego na terytorium LSRR, 20 I 1945 r., s. 66–72.

Rozpracowanie i aresztowanie wielu tysięcy wrogów nowej władzy wymagało sprawnego i zorganizowanego działania. Walką z polskim oraz litewskim podziemiem kierowano z Moskwy przy pomocy II Wydziału. Do końca 1944 r. bezpośrednio za zwalczanie „bandytyzmu” odpowiedzialny był pion OBB NKWD ZSRR, z jego naczelnikiem, komisarzem Aleksandrem Leontiewem³³. Skutecznemu funkcjonowaniu sowieckiego aparatu represji służyła rozbudowana sieć wywiadowczo-agenturalna³⁴. Informacji dostarczali nie tylko „zawodowi” konfidenci, ale nawet agenci zwerbowani szantażem spośród ludności cywilnej. Sowiecki aparat bezpieczeństwa wykorzystywał również informacje dostarczane przez byłych konfidentów niemieckich, meldunki i spisy zgromadzone przez sowieckie oddziały partyzanckie rozpracowujące struktury AK na Wileńszczyźnie. W instrukcji skierowanej 9 czerwca 1945 r. przez Komisariat Bezpieczeństwa ZSRR do naczelników operacyjnych i powiatowych sektorów NKWD-NKGB LSRR zalecono: „Przejrzeć całą działającą sieć agenturalno-informacyjną. Balast odsiać, dwulicowców i zdrący aresztować i poprzez aktywne śledztwo uzyskać dostęp do podziemnych organizacji i grup bandyckich. Do rezydentury zgromadzić zdolnych do pracy i dobrze poinformowanych [...]. Niezwłocznie przystąpić do werbowania nowej

³³ Aleksandr Leontiew, gen. lejtn. (ur. 1902 r., zm. XI 1960 r. w Moskwie) – w latach 1926–1942 i 1953–1954 służył w Wojskach Pogranicznych OGPU-NKWD-MWD. W latach 1943–1947 był naczelnikiem OBB/GUBB NKWD-MWD ZSRR. W latach 1947–1953 pełnił funkcję naczelnika Głównego Zarządu Milicji MWD-MGB ZSRR (L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis Saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius 1999).

³⁴ Metody pracy sieci wywiadowczo-agenturalnej można przeanalizować na podstawie spisów Litewskiego Archiwum Specjalnego (Lietuvos Ypatingasis Archyvas): FV-135 Ap 7 LSSR NKWD-MWD B 11, Spisy maszynowe sporządzone przez NKWD tych, którzy byli wywiezieni z organizacji bandyckich 12 XII 1944 – 21 VI 1945; FV-135 Ap 7 LSSR NKWD-MWD B 17, Spisy maszynowe sporządzone przez NKWD tych, którzy byli wywiezieni z organizacji bandyckich 4 VII 1945 – 5 VII 1945; FV-135 Ap 7 LSSR NKWD-MWD B 20, ok. 200 tomów osób wywiezionych z Wilna i powiatu 1 VII 1945 – 22 X 1948; FV-135 Ap 7 LSSR NKWD-MWD B 445, Spisy organizacji bandyckich przeznaczonych do wysiedlenia za rok 1947; FV-135 Ap 7 LSSR NKWD-MWD B 508, Postanowienie oddziału 4 irkuckiej oblasti o powrocie Polaków repatriowanych do Polski; FV-135 Ap 6 LSSR NKWD-MWD B 6, Przepisy dotyczące prowadzenia śledztwa przez MWD ZSRR z dnia 10 VIII 1945 r. i spisy obozów filtracyjnych z dnia 4 I 1946 r.; FV-135 Ap 3 LSSR NKWD-MWD B 110, Spisy zabitych bandytów z dnia 29 III 1945 r.; FV-135 Ap 7 LSSR NKWD-MWD B 129, Spisy aresztowanych 240 Polek przez MWD ZSRR za lata 1945–1946; *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, t. 1: *Polska i Litwa w XX wieku...*, s. 35.

jakościowo agentury spośród uczestników podziemnych nacjonalistycznych organizacji, grup bandyckich, ich łączników i właścicieli nielegalnych lokali konspiracyjnych”³⁵. Drugi Oddział NKGB LSRR na podstawie otrzymanych w toku pracy agenturalno-poszukiwawczej materiałów okresowo sporządzał alfabetyczne „spisy ujawnionych i poszukiwanych agentów, zwiadowców, agentów kontrwywiadu, policyjnych organów wrogich ZSRR, zdrajców Ojczyzny, protegowanych i współników okupanta niemiecko-faszystowskiego”³⁶. Właściwą siatkę agenturalną, złożoną z zaufanych obserwatorów, rozbudowywano stopniowo. We wrześniu 1944 r. NKGB dysponowała tylko 3 agentami, 1 zwiadowcą i 48 informatorami. Rok później, w październiku 1945 r., służbę pełniło już 43 agentów, 4 rezydentów i 314 informatorów. Natomiast w styczniu 1946 r. sieć agenturalno-informacyjna NKWD składała się z 506 funkcjonariuszy, w liczbie tej było aż 477 informatorów³⁷.

Ujęte przez organa NKWD osoby były dostarczane do więzień i aresztów wileńskich w rozmaity sposób. Bardzo często przewożono tymczasowo aresztowanych z innych okolicznych więzień: w Ejszyszkach, Oszmianie, Święcianach, Trokach, Nowej i Starej Wilejce. Rozbrojonych żołnierzy pędzono pieszo lub przewożono zarekwirowanymi samochodami ciężarowymi bezpośrednio z miejsca ujęcia. Jeden z oficerów 1. Wileńskiej Brygady AK Kompanii Szturmowej, aresztowanych przez czerwonoarmistów we wsi Bogusze 17 lipca 1944 r., trafił na Łukiszki bezpośrednio po zorganizowanej zasadzce. Zeznał: „Przywieźli nas stamtąd otwartymi samochodami ciężarowymi. Kazali nam leżeć podczas jazdy, żeby przechodnie w Wilnie nas nie widzieli”³⁸. Osoby aresztowane przez funkcjonariuszy NKWD w domu, miejscu pracy lub zabrane bezpośrednio z ulicy doprowadzano do najbliższego komisariatu w celu założenia karto-teki i wstępnego przesłuchania. Jedynie aresztantów, co do których dysponowano już materiałem dowodowym, doprowadzano konwojem nocą na przesłuchanie do gmachu byłego sądu przy ul. Giedymina 40. Tam zorganizowano pokoje służące czynnościom dochodzeniowo-śledczym. Jak zeznał Zenon Pecsz, zatrzymany przez NKWD 21 grudnia 1944 r. w Wilnie, czynności sprawdzające polegały głównie na udzielaniu odpowiedzi na pytania z przygotowanej ankiety. Wszystkie osoby przesłuchiwane doskonale wiedziały, że w trakcie dochodzenia trzeba „wytrwale wszystkiemu zaprzeczać, bez

³⁵ CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII. 807.23.3, Rozkazy i dyrektywy Sztabu Głównego Kierownictwa Wileńskiego Sektora Operacyjnego NKWD-NKGB za 1945 r., Pismo zastępcy narodowego komisarza bezpieczeństwa ZSRR Kubłolowa i zastępcy narodowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Apollonowa do naczelników operacyjnych i powiatowych sektorów NKWD-NKGB LSRR, 9 VI 1945 r., s. 15–19.

³⁶ AIPN, 184/2, Pismo gen. B. Jefimowa do naczelników zarządzających organizacją Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa LSRR w sprawie instrukcji ewidencji i poszukiwania agentury zwiadowczej, 24 VIII 1945 r. [w:] *Instrukcje i rozkazy NKWD LSRR dot. pracy operacyjnej i zwalczania podziemia 1944–1946*, s. 18–20.

³⁷ AIPN, 184/148, Pismo komisarza bezpieczeństwa państwowego Kubłolowa do naczelników operacyjnych oddziałów i sektorów NKWD-NKGB LSRR, 9 VI 1945 r., s. 8–10; CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII. 807.23.34, Sprawozdania dotyczące pracy agenturalno-operacyjnej i śledczej wileńskiego Zarządu NKGB, 26 I – 6 XI 1946 r., s. 4; D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1945–1949)*, Toruń 2003, s. 35–37; Raport dla ludowego komisarza spraw wewnętrznych LSRS Juozasa Bartašiūnasa dotyczący pracy agenturalno-operacyjnej powiatowego oddziału NKWD w lutym 1945 r., Troki, 28 II 1945 r. [w:] *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, t. 1: *Polska i Litwa w XX wieku...*, s. 383–399.

³⁸ J. Różdzyński, „Łukiszki” od środka. Wileńskie Łukiszki to część biografii tysięcy Polaków, „Spotkania. Ilustrowany tygodnik informacyjny” 1991, nr 24, s. 24–25.

względu na groźby, podchwytliwe pytania, rzekome dowody czy szantaż. Na wszystko nie i nie. Byli tacy, których ten sposób uratował. Spasować trzeba było tylko w obliczu nieodpartego dowodu”³⁹.

Organy NKWD LSRR szczególnie często dokonywały aresztowań osób podejrzanych o przynależność do organizacji niepodległościowych. Zwłaszcza w roku 1945 i 1946 nastąpiło bardzo dużo ujęć w tej sprawie. Warto przyrzeć się kilku takim przypadkom, aby uświadomić sobie, jak często skomplikowane i wielowątkowe były to sprawy. 14 kwietnia 1945 r. Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych Juozas Bartašiūnas zatwierdził wniosek oskarżenia w sprawie karnej nr 573 przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupeczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu. Wszystkie te osoby oskarżono o popełnienie przestępstwa z art. 58 pkt 1a oraz art. 58 pkt 11 kk RFSRR⁴⁰. Wkrótce po tym nastąpiło aresztowanie wymienionych osób, którym zarzucono przynależność do „antyradzieckiej, nacjonalistycznej formacji polskiej Armia Krajowa, mającej na celu prowadzenie walki zbrojnej przeciwko władzy radzieckiej”. W akcie oskarżenia czytamy dalej: „Cała działalność Armii Krajowej zmierzała do uniemożliwienia wszelkich przedsięwzięć partii i władzy radzieckiej poprzez napady terrorystyczne na radzieckich pracowników partyjnych i rządowych, a także grabieże mienia przedsiębiorstw i instytucji radzieckich”. Zgodnie z art. 208 KPK kk RFSRR postępowanie to ze względu na swą wagę zostało przesłane do prokuratora wojskowego w celu postawienia wszystkich oskarżonych przed Sądem Trybunału Wojennego NKWD LSRR. Do czasu wyjaśnienia sprawy oskarżeni zostali osadzeni w areszcie NKWD przy ul. Giedymina 40 w Wilnie. Prawie miesiąc później, 11 maja 1945 r., odbyło się posiedzenie Trybunału Wojennego Wojsk NKWD LSRR, któremu przewodniczył mjr Chaliawin, w asyście młodszego sierżanta Butowa i Guliajewa, sekretarza Todorowa i zastępcy prokuratora wojskowego Wojsk NKWD LSRR mjr. Kojakowa. W efekcie prowadzonych prac Trybunał wydał orzeczenie, że sprawa czterech oskarżonych powinna zostać rozpatrzona na jawnym posiedzeniu sądowym bez stron i świadków. Pomimo tego wniosku, następnego dnia o godz. 12.00 odbyło się niejawne posiedzenie. Sprawę opatrzone sygnaturą 2796. Wezwani oskarżeni zostali doprowadzeni konwojem z aresztu i zasiedli na ławie oskarżonych. Proces odbył się bez udziału świadków⁴¹. Sprawa sądowa zakończyła się

³⁹ S. Zawistowski, *Na Saratowskim szlaku...*, s. 48–49.

⁴⁰ Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupeczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu zarzucano, że w okresie od sierpnia 1944 r.: rozbroili żołnierza Armii Czerwonej z komendy garnizonu Wilno w kolonii Sabuty, gm. Myszegoły, zabierając mu pistolet maszynowy i dwa konie; dokonali z bronią w ręku grabieży mienia sowchozu „Kowszedoła”, skąd zabrali 7 t żyta i spalili wszystkie dokumenty sowchozowe; dokonali zabójstwa przewodniczącego Korwieńskiej Rady Wiejskiej Romanowa i agenta skupu Gelbunta; dokonali napadu zbrojnego na organy milicji w miasteczku Gulbiny, gdzie rozbroili czterech milicjantów, a jednego z nich przy tym ciężko zranili; dokonali napadu zbrojnego na areszt w miasteczku Myszegoły, próbując uwolnić aresztowanych; dokonali napadu zbrojnego na funkcjonariuszy milicji, zabijając milicjanta Aleksandra Torbiejewa; dokonali z bronią w ręku grabieży sowchozu „Bartkuski”, z którego zabrali sześć głów świńskich; dokonali napadu zbrojnego na sowchoz „Korwe” w gminie piegolskiej i zabrali stamtąd świnię i konia z uprzężą (AIPN, W 184/23, Wniosek oskarżenia w sprawie śledczej nr 573 przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupeczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu, 14 IV 1945 r., s. 101–103).

⁴¹ *Ibidem*, Protokół z posiedzenia sądu Trybunału Wojennego Wojsk NKWD Litewskiej SRR w sprawie przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupeczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu, 12 V 1945 r., s. 103.

w tym samym dniu wydaniem wyroku skazującego Faustyna Zdrojewskiego⁴² na 10 lat pozbawienia wolności w reedukacyjnych obozach pracy oraz pozbawienie praw publicznych na 5 lat. Józefa Masiulewicza, Władysława Drozdowskiego i Jarosława Kupczuna skazano na najwyższy wymiar kary, śmierć przez rozstrzelanie. Całość majątku wszystkich skazanych uległa konfiskacie. Wyrok orzeczono jako ostateczny i niepodlegający odwołaniu. Wykonanie zasądzonego wyroku nie oznaczało jeszcze zakończenia sprawy. Władze sowieckie chciały odszukać także rodziny oskarżonych i je również ukarać. Prawie rok po wydaniu wyroku funkcjonariusz operacyjny 9. Oddziału Wydziału „A” MBP ZSRR mjr Jerszow we wnioskach sprawy śledczej o sygnaturze 0441212 z 24 kwietnia 1946 r. poinformował, że „skazany na karę śmierci Masiulevičius zamieszkiwał we wsi Sawiszki w powiecie wileńskim”. Był on kawalerem i poza rodzicami i siostrą nie miał bliższych krewnych. Funkcjonariusze MGB LSRR udali się do miejsca urodzenia i zamieszkania skazanego. Nie odnaleźli tam jego rodziny i uznali, że nie ma przesłanek do dalszego prowadzenia sprawy. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku sprawy skazanego Kupczuna, zamieszkałego we wsi Podpikiliszki w powiecie wileńskim. On również nie miał bliższych krewnych, z tego powodu zaniechano poszukiwań⁴³. Nie udało się odnaleźć danych dotyczących poszukiwań rodzin pozostałych dwóch oskarżonych.

Bardzo ciekawa i godna uwagi jest też sprawa tymczasowego zatrzymania 19 kwietnia 1945 r. Michała Wasąga przez funkcjonariusza Urzędu Robotniczo-Chłopskiej Milicji Ludowej Komisariatu Spraw Wewnętrznych LSRR kapitana Bezpieczeństwa Państwowego Czirkowa. Zatrzymanie Wasąga nastąpiło po ujawnieniu, że był on członkiem tajnej polskiej organizacji Delegatura Rządu na Kraj i służył w tajnej polskiej policji pod pseudonimem „Zając”. Wniosek o jego aresztowanie 8 maja 1945 r. wystawił funkcjonariusz 4. Oddziału II Wydziału NKGB LSRR. Wasąga przewieziono do aresztu NKWD w Wilnie, gdzie zostało wobec niego wszczęte śledztwo o sygnaturze 3771/25 na podstawie art. 58-1a i 58-2 kk RFSRR. Dochodzenie trwało rok. W tym czasie więźnia wywieziono do łagru. Akt oskarżenia odczytano mu 9 kwietnia 1946 r. już w Workucie. Został skazany na karę 7 lat łagrów, mimo że nie przedstawiono dowodów w sprawie. W ciągu kolejnych dwu lat sprawa jeszcze bardziej się skomplikowała. W 1948 r., w trakcie narady Centralnej Komisji MBP i Prokuratury ZSRR zdecydowano o stworzeniu listy szczególnie niebezpiecznych aresztantów, którzy powinni zostać przeniesieni z łagru w Workucie do specjalnych obozów i specjalnych zakładów karnych MSW. Jedną ze wskazanych osób był właśnie

⁴² W wyroku podano, że podsądny Zdrojewski jako zaufana osoba komendanta rejonu rozprawdzał pocztę, organizował zbieranie artykułów spożywczych dla organizacji i utrzymywał ściśle związki z synem, który w tej samej organizacji był członkiem grupy dywersyjnej (*ibidem*, Wyrok w imieniu ZSRR w sprawie przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu, 12 V 1945 r., s. 114–116).

⁴³ *Ibidem; ibidem*, Protokół z posiedzenia sądu Trybunału Wojennego Wojsk NKWD Litewskiej SRR w sprawie przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu, 12 V 1945 r., s. 103; *ibidem*, Orzeczenie Trybunału Wojennego Wojsk NKWD Litewskiej SRR w sprawie przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu, 11 V 1945 r., s. 105; *ibidem*, Protokół przygotowawczego posiedzenia Trybunału Wojennego Wojsk NKWD Litewskiej SRR w sprawie przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu, 11 V 1945 r., s. 101; *ibidem*, Wniosek oskarżenia w sprawie śledczej nr 573 przeciwko Józefowi Masiulewiczowi, Władysławowi Drozdowskiemu, Jarosławowi Kupczunowi i Faustynowi Zdrojewskiemu, 14 IV 1945 r., s. 103; *ibidem*, Wnioski ze sprawy śledczej o sygnaturze 0441212 z dnia 24 IV 1946 r., s. 116–118.

Wasąg. Uznano go za szczególnie niebezpiecznego przestępcę państwowego i skierowano do specjalnego obozu rzeczniczego MSW w Workucie. Po odbyciu kary planowano skierować go do przymusowego dożywotniego osiedlenia na terenie Republiki Komi⁴⁴.

Ważniejsze procesy w sprawach przeciwko oskarżonym żołnierzom Wileńskiego Okręgu AK toczyły się przy ul. Arsenalskiej 6 w Wilnie (patrz cz. 2, Aneks nr 13). Tam kilka zarekwirowanych mieszkań prywatnych wykorzystywano jako sale posiedzeń sądowych. To właśnie przy Arsenalskiej 18–20 marca 1945 r. odbywały się głośne procesy sądowe przeciwko 28 członkom 3. Wileńskiej Brygady AK „Szczerbca”, sądzonym przez Wojenny Trybunał Wojsk NKWD LSRR. Stanęli oni przed sądem jako więźniowie polityczni z art. 58-1a kk RFSRR, czyli z paragrafu, którego nie obejmowała żadna amnestia⁴⁵. Na czas prowadzenia dochodzenia zostali osadzeni na Łukiszkach. W godzinach rannych w pierwszym dniu wyznaczonej rozprawy strażnicy wywołali ich z celi i zgromadzili na korytarzu więziennym. Całą grupę wprowadzono na dużą salę, na której wysłuchali pouczenia prokuratora o konieczności mówienia prawdy. Następnie pod eskortą litewskich strażników uformowano z nich kolumnę marszową liczącą po cztery osoby w rzędzie. Osoby słabsze, głównie torturowane w czasie śledztw, załadowano do samochodów ciężarowych. Wszyscy zostali doprowadzeni lub dowiezieni na miejsce rozprawy przy ul. Arsenalskiej. Ogłoszone wyroki wynosiły od kilku do 10 lat łagrów i pozbawienie praw publicznych na okres 5 lat. Co ciekawe, w czasie rozprawy kilku podsądnych prosiło o złagodzenie kary i umożliwienie im dalszej walki przeciwko wspólnemu wrogowi, jakim były faszystowskie Niemcy. Przewodniczący zespołu sędziowskiego po odczytaniu wyroku uświadomił im, że teraz są już niepotrzebni i dodatkowo powiedział: „Niech Was teraz ratuje Anglia i Ameryka”⁴⁶.

Omówione powyżej procesy sądowe, które przeprowadzono na terenie Wilna, pozwalają przyjrzeć się, jak wyglądała typowa rozprawa sądowa przed sowieckimi trybunałami. Za przykład niech posłuży jeszcze sprawa Henryka Sobolewskiego, który 13 kwietnia 1945 r. stanął przed Wojennym Trybunałem Wojsk NKGB LSRR. W czasie zamkniętego posiedzenia zebrał się skład orzekający z przewodniczącym mjr. Czursinem w celu osądzenia oskarżonego o przestępstwo z art. 58-1a kk RFSRR. Po zweryfikowaniu danych osobowych przewodniczący Trybunału przystąpił do odczytywania aktu oskarżenia i wytłumaczył oskarżonemu jego zasadność. Na koniec zapytano Sobolewskiego, czy rozumie, o co jest oskarżony i czy przyznaje się do winy. Sobolewski obszernie wyjaśnił: „O co mnie oskarżono, rozumiem. Do winy przyznaję się tylko częściowo. [...] W listopadzie 1943 r. Niemcy zmusili mnie do pracy na kolei w charakterze robotnika. Na początku pracowałem w Nowej Wilejce, potem skierowali mnie do Wierzbąłowa, gdzie również pracowałem na kolei. Po przepracowaniu tam miesiąca uciekłem do domu, bo nie chciałem pracować dla Niemców. Wiedziałem, że za ucieczkę z pracy będą mnie Niemcy poszukiwać i po zatrzymaniu wywiozą do Niemiec. Postanowiłem tego uniknąć. U swego znajomego Marynowskiego dowiedziałem się, że istnieje polski oddział

⁴⁴ OKGd, S 94/01/Zk, t. 24, Dokumentacja w języku rosyjskim załączona do protokołu przesłuchania świadka Mieczysława Wasąga, 23 XI 2004 r., s. 4732–4766.

⁴⁵ W Litewskim Archiwum Specjalnym w Wilnie znajduje się zespół aktowy KGB LSRR nr 1 sygn. 58, zawierający sprawy postępowań karnych. Liczy on ok. 40 tys. ułożonych alfabetycznie spraw, w tym również członków AK. Kolejny zespół KGB LSRR o sygn. 59 zawiera sprawy operacyjne (ok. 32 tys.).

⁴⁶ OKGD, S 94/01/Zk, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Jerzego Urbankiewicza, 25 VI 1992 r., s. 274–278; AWW, II/2584, Wspomnienia Mariana Gromca z procesu żołnierzy 3 Wileńskiej Brygady AK „Szczerbca”, s. 1–7.

podziemny, który prowadzi walkę z Niemcami. Do oddziału wstąpiłem, by uniknąć zatrzymania przez niemiecką policję i walczyć z Niemcami”. W ostatnim słowie pod sądny Sobolewski powiedział: „Proszę sąd wziąć pod uwagę, że wstępując do polskiego oddziału, nie miałem zamiaru prowadzić walki przeciwko władzy sowieckiej i jej nie prowadziłem. Jestem winien tylko w tym, że wstąpiłem do tego oddziału. Proszę skierować mnie do armii, gdzie będę mógł zmyć swoją winę”. Wyrok Wojennego Trybunału został ogłoszony 13 kwietnia 1945 r., Sobolewski został uznany za winnego dokonania przestępstw z art. 58-1a kk RFSRR i skazany na odbycie kary w poprawczych obozach pracy na okres 10 lat i pozbawienie praw obywatelskich na 5 lat oraz konfiskatę mienia osobistego. W poczet odbywania kary zaliczono mu okres tymczasowego aresztowania⁴⁷.

Egzystencja więźniów wileńskich Łukiszek po 1944 r.

W pierwszych dniach lipca 1944 r. wileńskie Łukiszki zostały opanowane przez przybyłą do Wilna administrację sowiecką. Jedną z najważniejszych kwestii było szybkie stworzenie właściwej ochrony zewnętrznej gmachu i naprawienie uszkodzeń, do jakich doszło w czasie działań wojennych (brak elektryczności, uszkodzona sieć wodociągowa i kanalizacyjna). Do zadań ochronnych wyznaczono 40. pułk konwojowy wojsk NKWD. Następnie przystąpiono do obsadzania stanowisk administracyjnych i nadzorczych. Początkowo do służby wartowniczej i dozorczej masowo zgłaszali się byli partyzanci sowieccy z oddziałów operujących na Wileńszczyźnie i zwalczający AK. Nadzór nad nimi sprawowało kilku przeszkolonych funkcjonariuszy NKWD. Straż więzienna dysponowała niewielką ilością broni odnalezionej w magazynach więziennych oraz kilkoma sztukami karabinów przyniesionych z prywatnych zasobów byłych partyzantów, którzy zgłaszali się na służbę. Z raportów zamieszczonych w dokumentacji więzienia wiadomo, że na wyposażeniu wartowników były następujące rodzaje broni: trzystrzałowe karabiny rosyjskie, rewolwery typu „Nagant”, pistolety „TT”, karabiny maszynowe ręczne i kilka sztuk broni automatycznej. W znajdującym się na parterze głównego budynku pokoju kancelaryjnym utworzono arsenał, w którym była składowana broń i naboje. Do dyspozycji strażników było zaledwie kilka par kajdanek, których później używano jedynie do wyprowadzania z cel więźniów skazanych na najwyższy wymiar kary.

W 1945 r., kiedy więzienie „tworzone” przez nową władzę było jeszcze w fazie rozbudowy, strażnicy nie używali psów podczas patroli i obchodów. W późniejszych latach agresywne szczekanie specjalnie tresowanych psów stało się jednym z najbardziej zapamiętanych przez osadzonych odgłosem. Dodatkowo w początkowym okresie na wyposażeniu obiektu była zaledwie jedna ciężarówka o masie 1,6 t oraz specjalny samochód o masie 1,5 t przeznaczony do przewozu więźniów.

W pierwszych miesiącach 1945 r. wileńskie Łukiszki zaczęto w oficjalnej korespondencji urzędowej określać jako więzienie nr 2 NKWD LSRR w Wilnie. Podobnie jak w czasie

⁴⁷ W roku 1956 Henryk Sobolewski, będąc już wolnym człowiekiem, wniósł skargę do prokuratora Bałtyckiego Wojennego Okręgu w Rydze o uznanie jego wyroku za nieważny i o zadośćuczynienie. Wyrok pozostawiono bez zmian, a skargę uznano za niezasadną i pozostawiono bez zadośćuczynienia (OKGd, S 97/01/Zn, t. 30, Protokół przesłuchania świadka Henryka Sobolewskiego, 23 V 2006 r., załączona kopia wyroku, 13 IV 1945 r., s. 5896, załączona kopia orzeczenia w archiwalno-śledczej sprawie nr 3608/3, 30 I 1956 r., s. 5900–5903).

wcześniejszych okupacji, była to centralna i najważniejsza *tiurma* na Wileńszczyźnie. Bardzo ważnym zagadnieniem, tak jak w przypadku każdej wcześniejszej okupacji, była kwestia pojemności gmachu. W raporcie naczelnika więzienia kpt. Samodurowa ze stycznia 1946 r. podano, że w zarządzeniu NKWD ZSRR z 30 listopada 1945 r. ustalono limit osób osadzonych w więzieniu nr 2 na 3250 osób⁴⁸. Wiadomo, że wyznaczony limit był wielokrotnie przekraczany. Do marca 1945 r., kiedy został przeprowadzony częściowy remont uszkodzonych w czasie działań wojennych skrzydeł więzienia, część cel była zupełnie wyłączona z użytkowania. Zdarzały się takie okresy, że łukiskie więzienie było do tego stopnia przepełnione, że nie można było dokwaterowywać do maksymalnie przeludnionych cel kolejnych więźniów. Wówczas zatrzymani, zebrani na dziedzińcu więziennym, byli pędzeni pieszo do najbliższego więzienia w Nowej Wilejce. Czekali tam do czasu, gdy na Łukiszkach zwolnią się miejsca po zesłaniu kolejnej partii osadzonych na Syberię. Z kolei jeden z zatrzymanych wspominał, że w styczniu 1945 r. więzienie było tak szczelnie wypełnione, że doprowadzonych umieszczano w budynkach inwentarskich, w kojcach, gdzie wcześniej hodowano świnie. Statystyki aresztowań prowadzone przez polskie podziemie bardzo szczegółowo pokazują stan wypełnienia wileńskich aresztów. W raporcie sporządzonym po siedmiu miesiącach trwania sowieckiego terroru, opublikowanym w „Kronice Wileńskiej” z 23 lutego 1945 r., podano, że według szacunkowych danych, przez więzienia wileńskie na Łukiszkach, Antokolu, Stefańskim, przy ul. Słowackiego, Giedymina i w byłym klasztorze ss. Wizytek w ciągu omawianego okresu trzeciej okupacji sowieckiej przeszło ponad 60 tys. więźniów, w tym ok. 10 tys. kobiet⁴⁹.

Spośród wszystkich więźniów osadzonych na Łukiszkach po 1944 r. zdecydowanie najwięcej było osób narodowości polskiej. Kolejną liczną grupę stanowili Litwini i Rosjanie. Większość osadzonych Polaków oskarżano o uchylanie się od poboru do armii i przynależność do AK. Litwinów aresztowano głównie pod zarzutem współpracy z okupantem niemieckim i za „działalność terrorystyczną przeciwko władzy sowieckiej”. Rosjan natomiast skazywano za dezercję z szeregów Armii Czerwonej, współpracę z polskim podziemiem i Gestapo oraz różne przestępstwa kryminalne⁵⁰.

Większą część nowo przybyłych na Łukiszki gromadzono początkowo w największej celi, w której ustawiono ławki i dwa pieńki do rąbania drewna. W tym pomieszczeniu odbywała się dokładna rewizja osobista połączona z obrywaniem guzików i zabieraniem pasków. Wszystkie wartościowe przedmioty zdawano jednemu ze strażników. Przebieg wstępnej selekcji najdokładniej przedstawił w swoich pamiętnikach komendant garnizonu konspiracyjnego miasta Wilna mjr Władysław Zarzycki „Rojan”: „Całe nasze piętro, a było tego kilkaset chłopów, zebrało się na korytarzu. Parami, pod konwojem, zesłaliśmy na jeden z dziedzińców więziennych. Czekaliśmy tutaj grupa wojskowych. Byli wśród nich oficerowie, a przynajmniej osobnicy w dystynkcjach oficerskich. Jeden z nich w stopniu lejtnanta siedział przy stoliku. Nie oznajmiając, o co chodzi, wyrwali każdego według alfabetu z przygotowanej zawczasu listy. Podchodziliśmy do stolika.

⁴⁸ LYA, FK-1 Ap 13 B 3, Księga dokumentacji więzienia wewnętrznego MBP LSRR sporządzona przez ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 56–64; LYA, FV-139 Ap 2 B 28, Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD-UNKWD LSRR za I 1946 r., k. 36; P. Niwiński, *Miejsca sowieckiej represji...*, s. 65.

⁴⁹ L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 140–141; P. Niwiński, *Miejsca sowieckiej represji...*, s. 65.

⁵⁰ D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny...*, s. 67; H. Sobolewski, *Z Ziemi Wileńskiej. Przez świat Gulagu*, Gdańsk 1999, s. 103–123.

Każdy musiał wyłożyć swoje rzeczy, a jeżeli miał – tak jak ja – worek, to jeden z typów otaczających stolik wytrząsał rzeczy na ziemię. Rzeczy pozornie interesowały ich mniej, suchary też – natomiast zabrali mi wszystką słoninę i tytoń z bibułką. Ten sam los spotkał zresztą i innych kolegów. [...] już się zaczęło ściemniać, gdy zapędzono nas z powrotem do więzienia. Rozlokowanie w celach następowało teraz uproszczonym sposobem. Otwierano wejście i ładowano, dopóki ostatni z więźniów nie oparł się o drzwi. O tym, by usiąść, nie było mowy. Przestaliśmy więc całą noc⁵¹.

Inni doprowadzeni wspominają, że w pierwszym etapie zamykano ich w „cygankach” lub „małych klatkach”, stanowiących swoisty rodzaj cel przejściowych. Były więzień Henryk Szostakowski określił te miejsca jako „duże pomieszczenia pozbawione wszelkich koszarowo-więziennych sprzętów, które oddzielone były od szerokiego korytarza osadzoną na zawiasach i wyposażoną w potężny zamek, zespawaną z pionowych prętów kratą”⁵². Z cytowanego opisu wynika, że podobnie jak w czasie okupacji niemieckiej – mianem „cyganek” określano klatki, w których trzy ściany były wykonane z grubych prętów. Różnica jednak polegała na tym, że w okresie okupacji sowieckiej cele tego typu były przygotowane nie tylko na korytarzach więziennych, ale też w pomieszczeniach byłej cerkwi i pokojach administracyjnych.

Po wyprowadzeniu z cel przejściowych uzbrojeni w pałki dozorczy prowadzili nowo przybyłych aresztantów do łaźni. Panował tam niesamowity tłok i chaos. Zatrzymani, których doprowadzono bezpośrednio z aresztu przy Giedymina, najczęściej byli tak spragnieni, że w czasie pierwszej kąpieli zamiast się myć, łapali w dłonie wodę, aby się napić do syta. Kolejnym etapem było golenie głowy. Następnie zatrzymanym przydzielano numery cel, do których prowadził ich strażnik. Warunki bytowe osadzonych z każdym miesiącem się pogarszały. Był to swoisty sposób poniżenia i pogardy, jaki zgotował im nowy okupant. W większości cel nawet nie było pryczy i sienników. Tylko w niektórych pomieszczeniach prowizoryczne umeblowanie stanowił rozpruty siennik zakrywający część podłogi i parasza. Ściany do połowy były pomalowane olejną farbą na kolor żółty, a od połowy pokryte białym wapnem. Żółta część ścian była „ozdobiona” bardzo dużą ilością wyrytych i napisanych informacji, sporządzonych głównie w języku polskim. Znajdowały się na niej imiona i nazwiska więźniów, fragmenty wierszy oraz cały alfabet Morse’a. W rogu większości cel stały żelazne piecyki, które prawie nigdy nie były uruchamiane. Nocą cele nie były oświetlane⁵³.

Po kilku względnie spokojnych dniach pobytu w celi rozpoczynały się przesłuchania. Więźniowie byli wywoływani przez strażników przez podanie pierwszej litery alfabetu, na którą zaczynało się nazwisko. Był to sprawdzony sposób, aby zatrzymani nie poznawali nazwisk innych aresztowanych. Po usłyszeniu wyczytanej litery osadzeni, których nazwiska zaczynały się na nią, musieli wystąpić z szeregu. Wówczas strażnik wskazywał tego, który powinien się udać za nim. W ten sposób dozorca wybierał właściwą osobę. Następnie padała komenda w języku rosyjskim: „Prisojedinjajties’ k doznawatelju!”

⁵¹ W. Zarzycki, *Z Wilna do Workuty. Wspomnienia Komendanta Garnizonu Okręgu Wileńskiego AK*, oprac. P. Niwiński, Warszawa 2011, s. 291–293.

⁵² OKGd, S 97/01/Zk, t. 40, Henryk Szostakowski, *Wilno – Dierżyńsk 1944–1946*, Warszawa 2006, mps, s. 7959–8003.

⁵³ W. Zarzycki, *Z Wilna do Workuty...*, s. 278; *Przeżyliśmy lagry. Wspomnienia żołnierzy Okręgu Wileńskiego AK (1945–1949)*, oprac. D. Rogut, Warszawa 2011, s. 23; T. Balbus, „Korab”..., s. 336.

(Zabieraj się do oficera śledczego!). Była więźniarka Maria Suchodolska uważa, że mógł być jeszcze jeden powód takiego sposobu wywoływania z celi. Po latach zeznała: „Na przesłuchanie wywoływali nas bez przerwy w dzień i w nocy. Strażnicy nie umieli czytać, przyglądali się kartkom z nazwiskami na przesłuchanie. Wywoływali na przykład: »Kto na bukwu M?«, pytali, jak nikt się z kilku cel nie odzywał, wówczas wyprowadzali którąkolwiek [osobę] z celi i mówili: »Powiedz, że to ty byłaś na kartce«”⁵⁴.

Doprowadzani przez strażników do pokoju przesłuchań więźniowie nie mogli się rozglądać i musieli iść z rękoma splecionymi z tyłu. Przed zbliżeniem się do bocznego korytarza strażnik uruchamiał dzwonek, dając w ten sposób sygnał innym strażnikom, że prowadzi więźnia. Dozorcy eskortujący w tym samym czasie innych aresztantów kazali im odwrócić się twarzą do ściany i zakryć oczy. Były to szczególne środki ostrożności zapobiegające rozpoznaniu się więźniów.

Najczęściej dopiero w trakcie pierwszego przesłuchania wykonywano więźniom zdjęcia z numerem identyfikacyjnym na piersiach oraz pobierano od nich odciski palców. Czynności dochodzeniowe były prowadzone bardzo chaotycznie i pośpiesznie. Więźniów „badano” przeważnie w nocy, a należy pamiętać, że w dzień przecież nie pozwalano im spać. Co ciekawe, niektórzy śledczy prowadzili przesłuchania w języku polskim, ponieważ wcześniej przechodzili intensywny kurs nauki języka polskiego. Większość osób, które doprowadzano do śledczego, na skutek reżimu więziennego była bardzo osłabiona. Olga Bojakowska była tak wykończona, że w pokoju przesłuchań sadzano ją na krześle w kącie, aby mogła oprzeć się o ścianę. Była tak wyczerpana, że sama nie mogła utrzymać się na siedzisku. Dodatkowo była do tego stopnia zawszona, że zdarzało się, że w czasie przesłuchania wszy spadały na biurko przesłuchującego. Oficer śledczy NKWD, który prowadził sprawę, rozpoczynał swoją „rozmowę” z więźniem od serii wyzwisk. Najczęściej padały wulgarne słowa dotyczące służby w partyzantce. Śledczy żądał złożenia wyjaśnień na temat działalności więźnia w okresie okupacji niemieckiej. Najważniejszą kwestią było wyjawienie nazwisk osób, z którymi utrzymywało się kontakty konspiracyjne. Większość więźniów odpowiadało na to pytanie, „że nikogo nie znają i nic nie wiedzą”. Po takiej odpowiedzi, w celu wymuszenia oczekiwanej przez przesłuchującego wersji, przystępowano do bicia⁵⁵.

Dzień powszedni w celi był bardzo monotony. Ze względu na panującą ciasnotę w nocy można było spać jedynie w pozycji siedzącej z podkurczonymi nogami. W niektórych celach więźniom udawało się położyć, jednak podczas snu nie było możliwości samodzielnego przewrócenia się na drugi bok. Czyniono to jedynie na komendę. W innych celach o spaniu w pozycji leżącej czy nawet siedzącej nie było mowy. Więźniowie wytrzymywali do rana, stojąc i opierając się o siebie. W nocy niektórzy osuwali się na ziemię ze zmęczenia i powstawało wówczas kłbowisko ciał. Taka sytuacja groziła uduszeniem. W niektórych pomieszczeniach panował taki tłok, że jak zeznał Henryk Szostakowski, nie było nawet takiej możliwości, aby wszyscy jednocześnie usiedli. Każdego ranka osadzeni byli budzeni przez strażników o godz. 6.00 krzykiem: „Padiom! Paraszki wynosił!”.

⁵⁴ Archiwum Wschodnie, AW II/1438, Maria Suchodolska *Wspominania tamtych lat*, s. 1–25.

⁵⁵ OKGd, S 138/04/Zk, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Olgi Słowik z domu Bojakowskiej, 13 I 1992 r., s. 1537–1545; J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR...*, s. 199; *Przeżyliśmy lagry...*, s. 23; H. Sobolewski, *Z Ziemi Wileńskiej...*, s. 103–123.

Powstanie z legowiska wcale nie było łatwą czynnością, bo z powodu panującego ścisku wszyscy potykali się o siebie. W celach o wymiarach 18 × 18 m stłoczonych było nawet do 50 osób. Po pobudce przez dwie godziny więźniowie siedzieli bezczynnie, oczekując śniadania. Przez kilka pierwszych dni nowo przyjętych więźniów nie karmiono, lecz jedynie dawano im niewielką ilość wody do picia. Po pierwszym posiłku osadzeni nadal siedzieli w kucki na betonowej posadzce bez żadnego zajęcia, aż do pory obiadowej ok. 14.00. Pomimo bezczynności, więźniom nie pozwalano na odpoczynek w ciągu dnia. Strażnicy co jakiś czas kontrolowali przez judasza, co dzieje się w celach. Jeśli zauważyli, że któryś więzień miał zamknięte oczy, dostawał karę pięciu dni karceru. Uwięzieni urozmaicali sobie czas opowiadaniem różnych historii z przeczytanych książek i obejrzanych filmów. Nie poruszali raczej tematów osobistych, bo zawsze istniała obawa, że w celi jest donosiciel. Wieczorem często wszyscy klękali do wspólnej modlitwy⁵⁶. Jak wspomina aresztowana 23 grudnia 1944 r. Danuta Janiczakówna-Szyksznian, mimo tak dużej liczby osadzonych, prawie wszystkich nowo przybyłych uderzała „niesamowita cisza, jaka tam panowała w momencie przekroczenia bramy więziennej Łukiszek, choć w tym czasie więzienie było znacznie przepełnione”⁵⁷.

W chłodne dni osadzeni dygotali z zimna, bo temperatura w celi była zawsze taka jak na zewnątrz, a w oknach nie było szyb. Osadzony od 12 grudnia 1944 r. na Łukiszczach żołnierz 3. Wileńskiej Brygady AK „Szczerbca” Wiktor Kocielowicz zeznał na tę okoliczność: „W więzieniu na Łukiszczach osadzono mnie w pojedynczej celi, w której były powybijane okna. Było bardzo zimno. Nie było w niej nawet pryczy. Spałem na betonie. Nie było żadnych innych sprzętów, a celi nie była ogrzewana”⁵⁸. Latem z kolei ze względu na panujący tłok bardzo szybko brakowało powietrza. Umieszczone pod sufitem okno osłonięte było od zewnętrznej strony blindą, która uniemożliwiała wtłoczenie wystarczającej ilości świeżego powietrza i zobaczenie choćby skrawka nieba.

Co dwa lub trzy dni wyprowadzano więźniów na krótkie spacery na dziedziniec więzienny. Zdarzało się, że strażnicy organizowali zbiórki na podwórzu więziennym, aby odczytać osadzonym regulamin. W trakcie zbiorowych wyprowadzeń panowała szczególna nerwowość, ponieważ osoby, które jako ostatnie opuszczały cele, były bite pistoletami po głowie i karku. Pewnego razu zdarzyła się taka sytuacja, że w czasie pośpiesznego opuszczania celi przewróciła się *parasza*. Osadzeni, którzy ostatni opuszczali celę, musieli własnymi rękoma zebrać odchody.

Więźniowie kontaktowali się między sobą za pomocą pisanych na skrawkach papieru listów, które kładli za spluczką w toalecie w czasie wynoszenia *paraszy*. Z tego miejsca odbierali korespondencję pozostawioną przez innych. Listy „transportowano” także za pomocą sznureczków rozwieszonych pomiędzy sąsiadującymi oknami celi, co w gwarze więziennej było nazywane pocztą lotniczą. Kolejną formą nawiązania kontaktu było wystukiwanie alfabetem Morse’a wiadomości na rurach grzewczych⁵⁹.

⁵⁶ BUW, W.W. Kieźelis, *Wspomnienia 1939–1955*, Bydgoszcz 1994, mps, s. 12–13; OKGd, S 3/02/Zk, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Zenona Peczsza, 10 VII 1990 r., s. 894–900; M. Wasąg, *Miałem wtedy 14 lat*, Bydgoszcz 2002, s. 10–19.

⁵⁷ D. Janiczakówna-Szyksznian, *281 dni w szponach NKWD*, Bydgoszcz 1997, s. 21.

⁵⁸ OKGd, S 94/01/Zk, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Wiktora Kocielowicza, 3 XI 1993 r., s. 1137–1138.

⁵⁹ B. Narębska-Dębska-Kozłowska, *Łagier NKWD nr 0321. Wspomnienia młodości, więzienia, zesłania*, Bydgoszcz 2001, s. 24–25; OKGd, S 97/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Czerniewicza, 18 VI

Więźniowie mieli bardzo ograniczoną możliwość dbania o higienę. Codzienne zabiegi sanitarne polegały jedynie na zdjęciu ubrania i zabijaniu insektów. Szczególnie uciążliwa była plaga wesz. Wprawdzie w czasie comiesięcznej kąpieli ubrania więźniów były oddawane do odwszawialni i dezynfekcji, czyli tzw. prażarki, niewiele to pomagało. „Prażarka” nazywano małe pomieszczenie, do którego wkładano odzież, a następnie wtłaczano gorące powietrze. W ten sposób ginęły jedynie dorosłe insekty, ale jaja nadal pozostawały w stanie nienaruszonym. Łaźnia na Łukiszkach stanowiła pomieszczenie z kilkunastoma umieszczonymi pod sufitem prysznicami uruchamianymi za pomocą łańcucha. Z pryszniców lała się najczęściej letnia woda. Po każdej kąpieli więźniowie byli goleni. Potrzeby fizjologiczne załatwiano do ustawionej w każdej celi *paraszy*. Ciągłym problemem było jej przepełnienie, a można było ją opróżnić, dopiero gdy się przelewała. Następowало to zazwyczaj tylko na głośne żądanie osadzonych⁶⁰.

W omawianym okresie szpital więzienny nadal mieścił się w niewielkiej części pierwszego pawilonu, usytuowanego naprzeciwko bramy wjazdowej. Lecznica była tylko z nazwy miejscem, w którym chorzy mogli liczyć na pomoc medyczną. Osób, które zachorowały w więzieniu, nie planowano leczyć. Najczęściej nie kierowano ich nawet do szpitala, lecz jedynie przenoszono z celi do izolatki. Do takiego pomieszczenia został przeniesiony Kazimierz Leonowicz, żołnierz AK z oddziału por. Gracjana Froga „Szczerbca”, aresztowany 13 grudnia 1944 r. w Wilnie. W niewielkiej salce położono piętnaście osób chorych na tyfus. W ogóle nie poddano ich żadnemu leczeniu. A co więcej, pozostawiono je same bez opieki lekarskiej i sanitarnej. Przynoszono im wodę do picia tylko sporadycznie, co było okrutną torturą, ponieważ wszyscy gorączkowali⁶¹. Osoby, które trafiły do szpitala, nie mogły liczyć na udzielenie pomocy. Pacjentów przyjmowano do lazaretu rzadko i na bardzo krótki okres. O jakości leczenia świadczy to, że lekarz pojawiał się w salach chorych tylko raz dziennie. Nie badał pacjentów ani nie stawiał żadnej diagnozy. Jego służba polegała właściwie jedynie na wydawaniu tabletek i stwierdzaniu zgonów.

Z powodu przeludnienia Łukiszek obsługa kuchni więziennej nie mogła przygotować i rozwieźć wszystkich posiłków o tej samej porze. Jedzenie zatem było wydawane o różnych porach dnia i nocy. Formalne przydziały porcji żywieniowych zawsze były uszczuplane przez strażników okradających więźniów. Posiłki podawano przez małe okienko w drzwiach. Każdego dnia wyznaczony był jeden dyżurny, który odbierał naczynia od strażnika i podawał współwięźniom. W przypadku gdy odbierający upuścił którąś z misek, jeden z więźniów pozostawał bez jedzenia. Na śniadanie najczęściej podawano wodę z odrobiną pęczaku i mały kawałek chleba – jak twierdzili więźniowie, „nie wiadomo z czego pieczony”. Na obiad zaś były 2 lub 3 ziemniaki w łupinkach polane zawiesiną z owsa i jęczmienia oraz odrobiną tłuszczu. Zupę stanowiła woda koloru

1991 r., s. 28–38; D. Janiczakówna-Szyksznian, *281 dni...*, s. 13–29; W. Zarzycki, *Z Wilna do Workuty...*, s. 281; F. Ackermann, *The Spirit of Łukiškės...*; Archiwum Wschodnie, AW II/3053, Relacja Edwarda Tomkiewicza, s. 4–5; OKGd, S 94/01/Zk, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Wiktora Kocielowicza, 3 XI 1993 r., s. 1137–1138; J. Cywińska, *W okupowanym Wilnie*, Warszawa 1997, s. 112.

⁶⁰ OKGd, S 97/01/Zk, t. 40, Henryk Szostakowski, *Wilno – Dierżyńsk 1944–1946*, Warszawa 2006, mps, s. 7959–8003; *ibidem*, t. 49, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Kochanowskiego, 11 IX 1990 r., s. 9817–9818; W. Zarzycki, *Z Wilna do Workuty...*, s. 283.

⁶¹ Po opuszczeniu izolatki, w ciągu kilku dni bez żadnego wyroku sądowego, Kazimierz Leonowicz został wywieziony do Workuty (OKGd, S 94/01/Zk, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Leonowicza, 30 X 1996 r., s. 1140–1142; *Przeżyliśmy lagry...*, s. 150–151).

czarnego z pływającymi w niej obierkami ziemniaków lub kawałkami suszonych ryb. Jedzenie więźniowie dostawali w brudnych i zardzewiałych puszkach, z których musieli je wypić albo zjeść rękoma, bo nie dostawali łyżek. Czasami zupa była przynoszona w małych miskach aluminiowych lub spluwaczkach.

Powszechnie panująca w społeczności wileńskiej opinia o fatalnym wyżywieniu osadzonych na Łukiszkach mobilizowała rodziny do dostarczania paczek. Podobnie jak w czasie wcześniejszych okupacji, znowu wzdłuż bram więzienia „w rejonie ulic Jakuba Jasińskiego, Ofiarnej i Mickiewicza, a więc w obrębie budynków NKWD widzi się wielu wieśniaków, usiłujących dowiedzieć się czegokolwiek o losie swoich najbliższych i podać im paczki”⁶². Nie wszystkie rodziny wiedziały, że paczki dostarczane przez nie z takim trudem tylko wyjątkowo trafiały bezpośrednio do adresata. Strażnicy, którzy pobierali przesyłki, oddawali je do sortowni. W takiej właśnie sortowni paczek na Łukiszkach pracowała Danuta Janiczakówna. Jej zadanie polegało na rozpakowaniu dostarczonej paczki i oddzieleniu rzeczy szybko psujących się od pozostałych. Często w takiej rozdzielni zjawiali się strażnicy, którzy wybierali sobie lepsze jedzenie i odzież. Dopiero po ich wizycie można było przekazać zapasy do ogólnego magazynu⁶³.

W sporadycznych przypadkach, po przeprowadzeniu wstępnego dochodzenia, następowało zwolnienie zatrzymanego. Każda osoba opuszczająca mury więzienne była zobowiązana do podpisania oświadczenia o zachowaniu tajemnicy i niewyjawianiu nikomu informacji o okresie pobytu na Łukiszkach. Wówczas było wydawane zaświadczenie o pobycie w więzieniu⁶⁴.

Osadzenie w więzieniu nr 2 w Wilnie dla większości osób było tylko przejściowym etapem przed wywiezieniem. Deportacje – obok wysiedlania ludności – traktowane były przez Sowietów jako jedna z najskuteczniejszych metod zwalczania podziemia. Zasadę „oczyszczania zaplecza frontowego” na Wileńszczyźnie wprowadzono na podstawie zarządzenia Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Ławrentija Berii, wydanego w formie rozkazu nr 00101 z dnia 22 lutego 1945 r. Zarządzenie, którym posługiwali się naczelnicy więzień, dość lakonicznie nakazywało kierowanie aresztowanych obywateli ZSRR z tymczasowych aresztów do łagrów kontrolno-filtracyjnych⁶⁵. Pełną wersję tego zarządzenia opatrzoną odpowiednim komentarzem opublikowano w „Kronice Wileńskiej” nr 1/127 z 20 lutego 1945 r. „Od kilku dni na Łukiszkach (Tiurma nr 2) urzęduje komisja przeprowadzająca segregację więźniów na 3 grupy. Więźniów w wieku poborowym (do 35 lat) kieruje się do wojska do tzw. karnych batalionów (wysyłanych na pierwszą linię frontu), zdolnych do pracy – na roboty do obozów koncentracyjnych istniejących przy większych ośrodkach przemysłowych na Syberii, i niezdolnych do pracy, którzy mają być stopniowo zwalniani, o ile nie posiadają wyroków. 19 lutego na stacji kolejowej w Wilnie stało 65 wagonów przygotowanych do transportu więźniów. Ładowanie miało

⁶² OKGd, S 97/01/Zk, t. 18, „Kronika Wileńska”, 23 XII 1944 r., s. 3501; „Nie było czasu na strach...”..., s. 77.

⁶³ L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 142; Archiwum Wschodnie, AW II/1438, Maria Suchodolska, *Wspominania tamtych lat*, s. 1–25; D. Janiczakówna-Szyksznian, *281 dni...*, s. 13–29; E. Chodorski, *Jak zapamiętałem pobyt w „Raju”*, „Zeszyty Historyczne WIN-u”, Gliwice 1995, nr 5, s. 14–17.

⁶⁴ Archiwum Wschodnie, AW II/1438, Maria Suchodolska, *Wspominania tamtych lat*, s. 1–25; OKGd, S 97/01/Zk, t. 27, Protokół przesłuchania świadka Ryszarda Nowakowskiego, 26 VIII 2004 r., s. 3573–3578.

⁶⁵ E. Oberman, *Wilnianie w łagrach sowieckich w Stalinogorsku, Donbasie, Jelszance, Kutaisi, Stalinogardzie i Borowiczach*, „My, Sybiracy” 2001, nr 12, s. 30–42.

się rozpocząć w nocy na 20 b.m. Za zdolnych do pracy komisja uważa wszystkich, którzy mogą się poruszać o własnych siłach”⁶⁶.

Przygotowanie kolejnego etapu więźniów do transportu na Wschód zawsze odbywało się według podobnego schematu. Od rana na korytarzach panowało poruszenie. Wszyscy zdawali sobie sprawę, że dzieje się coś niepokojącego. Cała akcja zaczynała się od tzw. przesiewania cel. Polegało to na wywoływaniu kilku osób z wytypowanych pomieszczeń i przenoszeniu ich do innych. Niektórzy więźniowie wielokrotnie wędrowali z celi do celi. Po jakimś czasie wszyscy już wiedzieli, że rozpoczęła się segregacja. Nikt nie potrafił jednak ustalić, według jakiego klucza działano. Wytypowane osoby gromadzono w dużych salach (np. w kaplicy więziennej), gdzie spisywano ich dane personalne i gdzie przeprowadzano rewizję osobistą. W przypadku gdy przygotowywany transport był szczególnie liczny, ewidencja i przeszukiwania były prowadzone na placu więziennym. Więźniowie kolejno podchodzili do siedzących za długimi stołami funkcjonariuszy NKWD i podawali swoje dane personalne. Następnie byli przeszukiwani przez strażników. Po dopełnieniu tych formalności formowano cztero-, pięcioosobowe kolumny, które pod eskortą strażników i psów konwojowano pieszo z Łukiszek na dworzec kolejowy. Odległość pomiędzy więzieniem a dworcem wynosiła ok. 4 km. Na początku każdej kolumny jechał patrol konny złożony z funkcjonariuszy NKGB. Co pół metra szła też ochrona z psami, uzbrojona w karabiny. Druga linia zabezpieczająca zawsze podążała chodnikiem i usuwała z drogi przypadkowych przechodniów. W czasie przemarszu konwoju ulice pustoszały. Przechodnie na widok zbliżających się kolumn przyspieszali kroku lub chowali się do bram. Na trasie przemarszu więźniów pozostawało zawsze kilka wyrzuconych grypsów i informacji dla rodzin. Były to pojedyncze egzemplarze, gdyż patrolujące psy były wcześniej specjalnie szkolone w celu odszukiwania takich kartek i alarmowaniu straży. Odważniejsi więźniowie w czasie przemarszu wznosili okrzyki do przechodniów: „Uciekajcie stąd, bo z wami będzie to samo co z nami. Ratujcie się!”⁶⁷.

W dniach, w których odbywały się transporty, okolice dworca kolejowego były dodatkowo strzeżone i zabezpieczone. Żadna niepowołana osoba nie miała prawa zbliżyć się do czekających na deportację. Do transportu na Wschód wykorzystywano piętnasto- lub pięćdziesięcotonowe wagony towarowe. Nie przydzielano więźniów do poszczególnych wagonów. Otwierano jedynie kolejno drzwi i odliczano odpowiednią liczbę osób, która mogła zmieścić się w danej jednostce trakcyjnej. Przeciętnie do jednego wagonu kierowano ok. 80 osób. Następnie padała komenda „Policzaj!” (Włącz!). Po maksymalnym wypełnieniu lory ryglowano ją i dodatkowo szczelnie zabijano okna. Na tylną platformę wchodził wartownik i dopiero wtedy otwierano kolejny wagon. Zaprowiantowanie więźniów na długą drogę stanowiło zwykle kilka sucharów, śledź i niewielka ilość wody do picia. Najwięcej transportów wyruszało z wileńskiego dworca w miesiącach zimowych. Mimo to tylko w niektórych wagonach były zainstalowane żelazne piecyki, opalane rozrzuconym na podłodze torfem. W połowie każdego wagonu znajdowały się drewniane

⁶⁶ L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 136–137.

⁶⁷ OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Relacja prof. Stanisława Zawistowskiego *Wspomnienia z czasów wojny – Wilno*, s. 290–293; S. Wilniuk, *Pomiędzy nocą a rankiem. Wspomnienia z Workuty*, Katowice 1988; A. Mirski, *Zbrodnie, o których nie wolno zapomnieć*, Katowice 1988, s. 7–23; OKGd, S 97/01/Zk, t. 21, Protokół przesłuchania świadka Eugeniusza Millera, 9 XII 2004 r., s. 4019–4022; BUW, Krótkie sprawozdanie z działalności AK okręgów wileńskiego i nowogródzkiego podpisane przez Irkę, 1 VI 1944 r. – 15 IV 1945 r., s. 4–12.

piętrowe nary do spania. W jednej z podłużnych ścian każdego wagonu wycięty był otwór służący do załatwiania potrzeb fizjologicznych. Przeżycie kilkudniowego, a czasami kilkutygodniowego transportu w takich warunkach było prawdziwą gehenną. Niesamowity ścisk i duchota powodowały, że wiele osób dusiło się po drodze. Wiele też zmarzało albo umierało z głodu. Na trasie przejazdu transportu również można było odnaleźć wyrzucone przez więźniów kartki z ich danymi i krótkimi informacjami dla najbliższych⁶⁸.

Oszacowanie liczby deportowanych z terenu Wileńszczyzny w pierwszych latach okupacji sowieckiej stanowi dużą trudność badawczą. W statystykach pozostawionych w raportach organów NKWD figurują zarówno osoby skazane przez sądy i trybunały, jak i osoby wywiezione bez wyroku. Pierwsza grupa wilnian licząca 2502 osoby została wywieziona z więzienia na Łukiszkach do łagru 283 w zagłębiu węglowym w Stalinogorsku 5 lutego 1945 r. Transport przybył do obozu 12 lutego i liczył 2499 osób⁶⁹. Kolejny transport do Stalinogorska wyruszył z Wilna w nocy z 11 na 12 lutego 1945 r. Po tygodniu dojechał do miejscowości Stalinogorsk II i przybyłych umieszczono w obozie nr 283/17 B⁷⁰.

Następna grupa więźniów licząca 2503 osoby, wyprowadzone z wileńskich Łukiszek i więzienia na Antokolu 22 lutego 1945 r., ruszyła w kierunku obozu nr 240 Stalinogorska na Ukrainie (Donieck) do zagłębia węglowego w Donbasie. Konwój dotarł na miejsce 2 marca i liczył 2492 osoby⁷¹. Kolejna duża grupa wilnian z więzienia nr 2 w Wilnie została przewieziona dwoma transportami kolejowymi 10 marca i 15 maja 1945 r. do obozu kontrolno-filtracyjnego NKWD nr 0321 w Jelszance pod Saratowem⁷².

Tabela nr 10: Przykładowe deportacje z Wilna do obozów sowieckich w latach 1945–1949

Data transportu	Liczba wywiezionych	Więzienie macierzyste	Nazwa obozu docelowego	Data przybycia	Stan liczebny transportu
5 II 1945 r.	2502 osoby	Łukiszki w Wilnie	Stalinogorsk	12 II 1945 r.	2499 osób
22 II 1945 r.	2503 osoby	Łukiszki w Wilnie, więzienie na Antokolu w Wilnie	Stalino	2 III 1945 r.	2492 osoby
10 III 1945 r.	1489 osób	Łukiszki w Wilnie	Jelszanka	30 III 1945 r.	1449 osób

⁶⁸ OKGd, S 94/01/Zk, t. 21–22, E. Stefanowicz, *Los tak chciał 11 lat w wiecznej zmarzlinie*, mps, s. 4198–4303; OKGd, S 97/01/Zk, t. 20, Protokół przesłuchania świadka Ludwika Orłowskiego, 22 XI 2004 r., s. 3933–3936.

⁶⁹ *Indeks represjonowanych. Uwięzieni w Stalinogorsku. Alfabetyczne wykazy 6326 Polaków i obywateli polskich więzionych w obozie kontrolno-filtracyjnym nr 283 i obozie jenieckim nr 388 NKWD-MWD ZSRR w Stalinogorsku w latach 1944–1950*, t. 7, Warszawa 1999.

⁷⁰ OKGd, S 3/02/Zk, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Zenona Peczsza, 10 VII 1990 r., s. 894–900.

⁷¹ L. Tomaszewski, *Kronika wileńska*..., s. 139; A.E. Gurjanow, *Riepriessii protiv Polakow i polskich grażdian. Istoriceskije sborniki „Miemoriała”*, Moskwa 1997; D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny*..., s. 55.

⁷² *Indeks represjonowanych. Uwięzieni w Donbasie i pod Saratowem. Alfabetyczny wykaz 4782 osób wywiezionych w 1945 roku z Wilna do obozów kontrolno-filtracyjnych NKWD ZSRR nr 240 w Donbasie i nr 0321 pod Saratowem*, t. 8, Warszawa 1999; D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny*..., s. 66–67; Służba Archiwalna Rosji, Ośrodek przechowywania Zbiorów Dokumentacji Historycznej w Moskwie oraz Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe mają w swoich zbiorachteczki personalne więźniów, w których są zawarte informacje o wydanym wyroku oraz miejscu internowania, ewentualnych ucieczkach i poważnych chorobach w czasie pobytu w łagrze.

Data transportu	Liczba wywiezionych	Więzienie macierzyste	Nazwa obozu docelowego	Data przybycia	Stan liczebny transportu
IV 1945 r.	200 osób	Łukiszki w Wilnie	Kalinino	brak danych	brak danych
16 V 1945 r.	753 osoby	Łukiszki w Wilnie	Jelszanka	30 V 1945 r.	752 osoby
Brak danych	brak danych	wewnętrzne więzienie NKGB-MGB w Wilnie	Ostaszków	27 II 1946 r.	9 oficerów

Źródło: D. Rogut, Polacy z Wileńszczyzny..., passim; Indeks represjonowanych. Uwięzieni w Ostaszowie i Riazaniu. Alfabetyczny wykaz 4307 internowanych Polaków i obywateli polskich, którzy w latach 1944–1947 przeszli przez obozy jenieckie nr 41 i nr 178-454 NKWD-MWD ZSRR, t. 13, Warszawa 2002; Indeks represjonowanych. Uwięzieni w Donbasie..., s. 16–31.

Warunki egzystencjalne w innych aresztach sowieckich tworzonych od lipca 1944 r. w Wilnie

Analiza dostępnej literatury pozwala w sposób wystarczający prześledzić losy żołnierzy i oficerów AK ujętych w 1944 r. po wkroczeniu na Wileńszczyznę oddziałów Armii Czerwonej. Zdecydowanie mniej wiadomo o lokalizacji i warunkach panujących w więzieniach wewnętrznych i tymczasowych aresztach. Próba stworzenia przeze mnie mapy takich miejsc w Wilnie i przybliżenie czytelnikowi warunków tam panujących jest zaledwie przyczynkiem do podjęcia szerszych badań. Należy zaznaczyć, że opisywany stan więziennictwa na terenie LSRR trwał do 1950 r., kiedy to liczba więzień wewnętrznych MGB została zmniejszona. Powodem tego był fatalny stan techniczny prowizorycznych aresztów oraz ujęcie już większości byłych żołnierzy AK i członków ruchu partyzackiego na Litwie. Kolejna reorganizacja struktur więziennictwa miała miejsce pod koniec marca 1953 r. po likwidacji jednostek MGB LSRR i przejściu ich przez MWD LSRR.

W Wilnie na przełomie lat 1944 i 1945 poza centralnym więzieniem na Łukiszkach funkcjonowało wiele mniejszych miejsc przetrzymywania doraźnego, do których doprowadzano aresztowanych. Zajmowali się tym funkcjonariusze NKWD i NKGB. Do listopada 1946 r. wszystkie więzienia wewnętrzne NKGB-MGB LSRR znajdowały się w dyspozycji Wydziału Ewidencyjno-Archiwalnego „A” NKGB-MGB LSRR. Kwestie legalności osadzenia i warunków bytowych więźniów kontrolowała prokuratura LSRR. 1 grudnia 1946 r. w ramach MGB LSRR został powołany Podwydział Więziennictwa. Jego nadzorowi podlegały wszystkie ważniejsze wileńskie więzienia, czyli m.in. więzienie wojskowe na Antokolu (określane przez Rosjan jako więzienie nr 1 w Wilnie), areszty utworzone w byłych klasztorach ss. Wizytek przy ul. Rossa i oo. Dominikanów przy ul. Dominikańskiej. Zupełnie inną rolę odgrywały miejsca zatrzymań będące jednocześnie elementem funkcjonowania aparatu śledczo-dochodzeniowego. W grupie tej należy wymienić przede wszystkim wewnętrzne więzienie zlokalizowane w podziemiach gmachu Aparatu Centralnego NKGB LSRR przy ul. Giedymina 40 i areszt tymczasowy NKWD przy ul. Słowackiego 5. Jednak na skutek tak silnie rozbudowanej akcji prewencji te funkcjonujące od wielu lat na terenie Wilna więzienia i areszty szybko

zostały zapełnione. Wówczas rolę tymczasowych miejsc zatrzymania zaczęły pełnić usytuowane w śródmieściu i na peryferiach budynki użyteczności publicznej, klasztory, piwnice domów prywatnych i zakładów pracy (m.in. w piwnicach więzienia kolejowego NKWD na ul. Wiwulskiego). Po jakimś czasie nie było już możliwości tworzenia nowych miejsc odosobnienia. A trzeba pamiętać, że zatrzymanych prawie nigdy nie zwalniano, gdy istniała chociaż najmniejsza przesłanka do przygotowania aktu oskarżenia. Wielu osadzonych nigdy nie trafiło do typowego więzienia, ponieważ w trakcie trwających wiele tygodni dochodzeń, nie doczekawszy wyroku, ogromna liczba osób umierała wskutek chorób i wycieńczenia. Po zakończeniu postępowania mnóstwo osób właśnie z tych prowizorycznych aresztów było doprowadzanych na Łukiszki i tam przygotowywanych do transportu w głąb ZSRR⁷³. Często dochodzenie wcale nie było wymogiem, wystarczyła decyzja Kolegium Specjalnego NKWD (Osoboje Sowieszczanije, Centralna Trójka) uprawnionego do doraźnego wydawania wyroków z pominięciem przewodu sądowego, aby zesłać kogoś na wiele lat w głąb ZSRR⁷⁴.

Zdarzało się też, że aresztanci po czasowym pobycie w miejscu tymczasowego zatrzymania byli przewożeni bezpośrednio do punktu etapowego przed deportacją. Taką drogę przeszła nauczycielka i katecheta ze wsi Hancewicze (gm. Ejszyszki) Apolonia Znamierowska. Z aresztu przy Giedymina po kilku dniach przetransportowano ją do punktu etapowego w Leningradzie, a następnie przez Wołogdę do łagru w Incie⁷⁵. Jeszcze bardziej skomplikowane były losy żołnierza AK Zofii Matuszewicz aresztowanej przez NKWD 7 marca 1945 r. Została ona początkowo osadzona na Łukiskach. Trybunał Wojenny w Wilnie skazał ją na 10 lat obozu ciężkiej pracy i 5 lat zesłania. Z Łukiszek Matuszewicz została przewieziona do więzienia na Łubiance w Moskwie. Przebywała tam od maja do lipca 1945 r. Z Moskwy trafiła do obozu pracy w Szyłucie na Litwie, gdzie przetrzymywano ją do września 1946 r. Następnie jej katorżnicza droga wiodła przez łagry w Bierzniekach, Borowsku i Norylsku na Uralu⁷⁶.

Wewnętrzne więzienie NKGB-MGB LSRR przy ul. Giedymina 40 w Wilnie

W omawianym okresie szczególnie złą sławę wśród zatrzymanych zdobyło wewnętrzne więzienie Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego LSRR usytuowane w pomieszczeniach piwnicznych budynku Aparatu Centralnego NKGB LSRR przy ul. Giedymina 40 (dawny areszt przy ul. Ofiarnej)⁷⁷. Często kierowani byli tam młodzi

⁷³ OKGd, S 94/01/Zk, t. 7, Pismo Wileńskiej Wspólnoty Więźniów Politycznych i Zesłańców, Polska Sekcja z dnia 21 VIII 2002 r., s. 1365; J. Surwiło, *Rachunki nie zamknięte*, Wilno 1992, s. 52; S. Lewandowska, *Życie codzienne...*, s. 332–333; Biblioteka UMK Toruń, rkps 2030/III, Zygmunt Szczęśny Brzozowski, *Wspomnienia*, cz. 2, s. 34–54; J. Urbankiewicz, *Workuta*, Łódź 1995, s. 9.

⁷⁴ L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 114; *Przeżyliśmy łagry...*, s. 53.

⁷⁵ Apolonia Znamierowska została aresztowana przez NKWD w Wilnie 29 X 1949 r. (OKGd, S 3/02/Zk, Śledztwo w sprawie przesiedleń obywateli polskich z dawnych Kresów Rzeczypospolitej Polskiej na teren byłego ZSRR w latach 1939–1941, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Apolonii Znamierowskiej, 12 VI 1991 r., s. 636–638).

⁷⁶ Zofia Matuszewicz w 1955 r. wróciła do Polski (OKGd, S 3/02/Zk, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Zofii Pogorzelskiej, 21 X 1996 r., s. 3715–3717).

⁷⁷ LYA, FK-1 Ap 13 B 3, Księga dokumentacji więzienia wewnętrznego Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego LSRR sporządzona przez ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 56–64; Zespół areszt śledczy KGB LSRR, sygn. 17 zawiera informacje o warunkach życia osadzonych w areszcie śledczym KGB w Wilnie, dokumenty techniczne, schematy więzienia, liczbę uwięzionych i ich stan zdrowia, dane statystyczne, akty ogłędzin osób zmarłych.

partyzanci pochodzący z polskich bądź białoruskich wsi. Wielu takich jak Henryk Sobolewski aresztowano za przynależność w okresie niemieckiej okupacji do „białopolskiej bandy” i walkę w strukturach Okręgu Wileńskiego AK przeciwko partyzantom radzieckim oraz posiadanie broni. Innym, jak choćby Edward Tomkiewicz, zarzucano dywersję i „podejrzanie o przynależność do kontrrewolucyjnej polskiej nacjonalistycznej organizacji powstańczej”⁷⁸.

W gmachu przy ul. Giedymina większość cel była wieloosobowa i zdecydowanie przepełniona. W kwietniu 1946 r. w 58 celach o łącznej powierzchni 883 m kw. było osadzonych 451 osób, mimo że określony w 1944 r. limit więzienia wynosił 200 osadzonych. Kilka pojedynczych pomieszczeń zarezerwowano dla zatrzymanych uznawanych za szczególnie niebezpiecznych. Jedną z takich osób był żołnierz AK Edward Stefanowicz, który w izolatce oznaczonej nr. 16 był przetrzymywany przez trzy tygodnie. Do pomieszczeń piwnicznych aresztu prowadziły dwa wejścia. Przez drzwi główne, znajdujące się obok posterunku nr 1, doprowadzano nowo zatrzymanych oraz wyprowadzano więźniów na spacer i do łaźni. Na przesłuchania więźniowie byli wyprowadzani przez drzwi usytuowane obok strażnicy nr 5. Cele były nieogrzewane i bardzo skąpo oświetlane. Dodatkowo większość okien była wybita, co skutkowało niesamowitym zimnem panującym w chłodne miesiące.

Z danych zawartych we fragmentarycznie zachowanych dokumentach wynika, że w okresie od połowy lipca 1944 do wiosny 1946 r. stale brakowało pracowników kadrowych i nadzorców więziennych. Pierwsze pełne dane, którymi dysponujemy, pochodzą z początku 1946 r. Wówczas to w więzieniu wewnętrznym MGB LSRR⁷⁹ funkcje nadzorcze sprawowało 17 strażników dyżurujących na 4 zmiany. Szybko jednak planowano zwiększenie etatów o kolejnych 14 osób. W marcu 1947 r. w więzieniu tym zatrudnionych było 50 osób. Do ochrony zewnętrznej gmachu wykorzystywano funkcjonariuszy milicji MWD LSRR. W celu poprawy bezpieczeństwa wewnątrz aresztu utworzono sześć wewnętrznych posterunków stanowiących ochronę korytarzy i cel. Funkcjonariuszom służby więziennej przydzielono prowadzenie obserwacji i dozoru następujących cel: posterunek nr 1 nadzorował cele od nr. 1 do 10; posterunek nr 2 – od nr. 11 do 18; posterunek nr 3 – od nr. 19 do 26; posterunek nr 4 – od nr. 27 do 39; posterunek nr 5 – od nr. 40 do 51; posterunek nr 6 – od nr. 52 do 58⁸⁰. Zatem każdy posterunek strażniczy odpowiadał za ochronę od 11 do 6 cel, gdzie istotną różnicę stanowiło zapewnienie danej piwnicy. Od 1 sierpnia 1944 r. funkcję naczelnika sprawował Wasylj Dołgirew, a od kwietnia 1946 r. Borys Prikaczikow. Więźniowie często wspominają jeszcze o osobie pełniącej funkcje kierownicze, nazywanej „pułkownikiem Rudakowem”. Prawdziwość tego nazwiska budzi wątpliwości, raczej był to pseudonim. Osadzeni relacjonują, że cechą charakterystyczną jego wyglądu była koronka złotych zębów, stąd nazywanie go też „Złotoustym”.

⁷⁸ OKGd, S 97/01/Zn, t. 30, Protokół przesłuchania świadka Henryka Sobolewskiego, 23 V 2006 r.; *ibidem*, Kopia postanowienia o areszcie Henryka Sobolewskiego, 11 IX 1944 r.; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka, 10 IX 1944 r., s. 5847–5854; Archiwum Wschodnie, AW II/3053, Relacja Edwarda Tomkiewicza, s. 4–5; J. Cywińska, *W okupowanym Wilnie...*, s. 112; S. Zawistowski, *Na Saratowskim szlaku...*, s. 49–51.

⁷⁹ Uchwałą Rady Najwyższej ZSRR z 15 III 1946 r. zmieniono nazwę NKGB ZSRR na Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR (MGB ZSRR) (A. Bubnys, *Izolator śledczy KGB...*, s. 163).

⁸⁰ LYA, FK-1 Ap 13 B 2, Notatka informacyjna do planu więzienia wewnętrznego MGB LSRR w Wilnie sporządzona przez naczelnika więzienia wewnętrznego ppor. Doroszenko, 11 IV 1947 r., k. 37–38.

Przesłuchania prowadzono głównie w godzinach nocnych. Podobnie jak na Łukiszkach, strażnik wywoływał nazwiska więźniów na daną literę alfabetu. Po dokonaniu weryfikacji wyprowadzał odpowiednią osobę. Na korytarzu formowany był konwój, w którym więzień był prowadzony do pokoju przesłuchań. W przypadku gdy w tym samym czasie prowadzono dwie osoby, strażnicy na specjalny sygnał zatrzymywali jednego z więźniów i nakazywali mu odwrócić się twarzą do ściany. Był to powszechnie stosowany sposób zapobiegający rozpoznaniu się uwięzionych. Przesłuchującymi byli głównie oficerowie Wydziału Śledczego MGB LSR, Wydziału II Miasta Wilna (wydział kontrwywiadu przeciwko Polakom) oraz grupy filtracyjnej. W trakcie każdej czynności dochodzeniowej funkcjonariusze sporządzali protokół przesłuchania świadka, kierując się wzorem pytań. Każda ankieta zawierała następujące dane: imię i nazwisko zatrzymanego; imię ojca; datę i miejsce urodzenia; pochodzenie społeczne; miejsce pracy i pełnioną tam funkcję; miejsce zamieszkania; serię i numer paszportu; stan rodzinny; wykształcenie; preferencje partyjne; stosunek do służby wojskowej; informację o karalności; narodowość i obywatelstwo zatrzymanego. Spośród przesłuchujących funkcjonariuszy więźniowie najczęściej wspominali kapitana NKWD o nazwisku lub pseudonimie „Kudykin”. Aresztanci zapamiętali go ze względu na szczególnie brutalne metody śledcze, jak rzucanie w więźniów kałamażem, plucie w twarz i bicie pięściami po głowie. Do grona przesłuchujących należeli jeszcze kpt. Szerbakow i lejtnant Prudnikow⁸¹. Poza wspomnianymi metodami przesłuchań inną formą wymuszenia oczekiwanej wersji zeznań było wielogodzinne zadawanie tych samych pytań. Zachowały się relacje, w których mowa o trwającym nawet trzy doby dochodzeniu, podczas którego więzień był zmuszany przez cały czas trwać w pozycji siedzącej na krześle. Były więzień Edward Stefanowicz wspominał: „[podczas przesłuchania] „oprawca trzasnął mnie pięścią w twarz tak, że wyróciłem się z taboretom na podłogę. Kopał nogą i krzyczał, żebym się podnosił. [...] Oprawca trzasnął w twarz z drugiej strony i znów znalazłem się na podłodze. Ile razy kazał mi wstawać i siadać, nie pamiętam. Oprzytomniałem rano w celi. Leżałem na podłodze. Miałem wybite zęby, ubranie, ręce i twarz wysmarowane krwią. Nie mogłem otworzyć nabrzmiałych ust”⁸². Często prowadzone przesłuchania nie przynosiły zadowalających dla funkcjonariuszy NKWD efektów. Wówczas uciekali się oni do metody budzącej szczególny postrach wśród więźniów, czyli doprowadzenia do specjalnego pokoju tortur. Miejsce to można obecnie zobaczyć w Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie⁸³. Znajduje się w nim wyeksponowana cela – pomieszczenie wyłożone kaflami, z wygłuszonymi drzwiami i podwieszonym na haku pod sufitem czarnym kombinezonem. Żołnierz 23. Brańskowskiej Brygady AK Ludwik

⁸¹ OKGd, S 97/01/Zn, t. 30, Protokół przesłuchania świadka Henryka Sobolewskiego, 23 V 2006 r.; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Henryka Sobolewskiego, 10 IX 1944 r., s. 5847–5854; OKGd, S 3/02/Zk, t. 22, Uwagi do przesłuchania prof. M. Kappa, s. 4218; *ibidem*, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Jerzego Borysewicz, 13 III 1996 r., s. 3686–3688; A. Bubnys, *Izolator śledczy KGB...*, s. 161–163.

⁸² OKGd, S 94/01/Zk, t. 21–22, E. Stefanowicz, *Los tak chciał. 11 lat w wiecznej zmarzlinie*, mps, s. 4198–4303.

⁸³ Genocido Aukų Muzejus zostało utworzone w 1992 r. na wniosek Związku Więźniów Politycznych i Deportowanych przez Ministerstwo Kultury Litwy. Od 1997 r. podlega ono Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras). Muzeum mieści się w dawnej siedzibie NKWD/KGB i dlatego potocznie określane jest jako „Muzeum KGB”. Misją muzeum jest gromadzenie i eksponowanie dokumentów obrazujących pięćdziesięcioletni okres okupacji Litwy przez ZSRR i działalność litewskiego ruchu oporu. Poświęcone jest też ofiarom aresztowań, deportacji i egzekucji, które miały miejsce w tym okresie, zob.: http://pl.wikipedia.org/wiki/Muzeum_Ofiar_Ludob%C3%B3jstwa_w_Wilnie (data dostępu: 26 XI 2016 r.).

Jankowski był torturowany w tym pokoju. W czasie przesłuchań zawieszano go za ręce na linach przytwierdzonych na hakach pod sufitem i „wiszącego okręcali w koło i bili po całym ciele pejcami, pałkami drewnianymi i kopali”. Inni świadkowie wspominają o torturach stosowanych w tzw. mokrej celi⁸⁴.

Przyjęcie do więzienia wewnętrznego odbywało się pośpiesznie i niedbale. Spisywano jedynie podstawowe dane osobowe w księdze przyjęć. Dopiero po blisko roku funkcjonowania aresztu, 9 maja 1945 r., w jednym z pokoi administracyjnych przygotowano miejsce pracy dla fotografa. Każdy z zatrzymanych był fotografowany w różnych ujęciach z wypisanym kredą na drewnianej desce nazwiskiem. Tak późne dopełnienie tej formalności mogło być spowodowane tymczasowością pobytu większości więźniów na Giedymina, przed ich transportem na Łukiszki. Osadzeni w areszcie przy Giedymina spali na drewnianej podłodze. Jako poduszkę wykorzystywali własne buty, które wkładali pod głowę, a płaszcz służył im do przykrycia. O godz. 21.00 strażnicy sygnalizowali rozpoczęcie ciszy nocnej, pukając do drzwi i wołając „Adboj!”. Cele były bardzo skromnie wyposażone, nie było w nich żadnych sprzętów w postaci stołów, łóżek i półek. W rogu stało blaszane naczynie z przykryciem, inaczej *parasza*. Wieko *paraszy* bardzo często było wykorzystywane jako miejsce do siedzenia dla jednego z więźniów. Z reguły zajmował je człowiek starszy lub słaby, który nie potrafił walczyć z silniejszymi zajmującymi miejsce na podłodze. Zdarzało się nawet, że więźniowie spali, siedząc na wieku od kubła. Budzono ich wtedy, gdy ktoś chciał skorzystać z „toalety”.

Całodzienne porcje żywieniowe można określić mianem głodowych. Pożywienie było dostarczane w aluminiowych miskach. Na śniadanie więźniowie otrzymywali ćwierć kilograma chleba i płynną ciecz imitującą kawę lub herbatę. Czasami posiłek stanowiła jedynie letnia przegotowana woda i kawałek chleba. Nie było żadnej reguły dostarczania żywności. Bardzo szybko osadzeni zorientowali się, że jedzenie należy racjonalnie dozować, gdyż nigdy nie wiadomo, jak będzie wyglądał kolejny posiłek. Najczęściej zatem chleb dzielono na trzy części. Pierwszy, zamoczony w wodzie kawałek, zjadało się rano. Resztę zostawiano sobie do obiadowej zupy. W godzinach popołudniowych straż dostarczała osadzonym 0,75 l rzadkiej zupy, bez mięsa i tłuszczu. Czasami pływały w niej kawałki warzyw bądź kilka krup. Przy tak niskiej kaloryczności jedzenia jedynym ratunkiem dla osadzonych znów okazywały się paczki dostarczane przez rodziny. Na szczęście paczki były nielimitowane. Ich zawartością najczęściej dzieliła się cała ceta. Głodowe porcje żywieniowe, brud i insekty szybko spowodowały rozwiniecie się plagi wszawicy, świerzbu i gruźlicy. Wielu osadzonych męczyły też nawracające biegunki⁸⁵.

Wszelkie odstępstwa od regulaminu więziennego były natychmiast karane. Powszechnie stosowaną karą w więzieniu wewnętrznym MBP było zamknięcie w karcercze, który często określano mianem „bunkra”. Pomieszczenie to budziło szczególny strach wśród osadzonych. Był to ciemny i zimny loch wielkości ok. 6 m kw. Betonowa podłoga opadała

⁸⁴ Ludwik Jankowski został rozbity 18 VII 1944 r. przez NKWD i prowadzony pod eskortą do Miednik Królewskich. Podczas marszu uciekł do Wilna i ukrywał się tam do 9 XII 1944 r. W tym dniu został ponownie aresztowany przez patrol NKGB i osadzony w areszcie na ul. Giedymina (OKGd, S 97/01/Zk, t. 38, Protokół przesłuchania świadka Ludwika Jankowskiego, 31 V 1990 r., s. 7514–7517).

⁸⁵ OKGd, S 94/01/Zk, t. 21–22, E. Stefanowicz, *Los tak chciał 11 lat w wiecznej zmarzlinie*, mps, s. 4198–4303; OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Relacja Stanisława Zawistowskiego *Wspomnienia z czasów wojny – Wilno*, s. 290–293; D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny...*, s. 65.

w dół, tworząc basenik wypełniony wodą, w której pływały szczury. Na środku stał pieńek dla skazańca, przeznaczony do siedzenia lub kucania. Stanisław Zawistowski, który odbywał karę karceru po odnalezieniu przy nim w czasie rewizji 15 rubli, zeznał: „Między ścianą a wodą biegła listwa szerokości dłoni. Ktoś wygimnastykowany mógłby dla zmiany pozycji przeskoczyć na listwę i tam sobie postać, lub jeśli się ześliźnie, posiedzieć w zimnej wodzie. Ja wolałem zdecydowanie pieńek. Siedziałem na nim bez przerwy trzy doby, w ciągu których dostałem tylko jeden jedyny raz jedzenie i ani na chwilę nie zasnąłem, bojąc się przebudzenia (albo i nie) na dnie basenu. Toteż, gdy wróciłem do celi, natychmiast padłem na podłogę, a deski wydawały mi się puchem i atlasem”⁸⁶. Należy dodać, że w lochu ukarany przebywał w samej bieliźnie. Pozbawiony był dodatkowo regularnych posiłków i tylko raz dziennie dostawał kubek gorącej wody. Za odmowę składania zeznań śledczy Akkuratow skazał na tydzień pobytu w karcerze Halinę Górską. Ona z kolei zeznała, że bicie w czasie śledztwa było niczym w porównaniu z udręką pobytu w karcerze⁸⁷.

Tabela nr 11. Dane z kartoteki personalnej więźniów narodowości polskiej przetrzymywanych w więzieniu NKGB-MGB LSRR w Wilnie w latach 1944–1949

Nazwisko i imię	Data i miejsce urodzenia	Zawód	Miejsce pracy	Data aresztowania	Art.	Organ aresztujący
Dziewulska Aniela	1916 r. Kraków	astro- nom	nie pra- cuje	25 X 1944 r.	58-4, 58-1 kk RFSRR	NKGB LSSR
Dobrowski Zygmunt	1920 r. Wilno	ślusarz- -kował	gospodar- stwo	29 I 1945 r.	58-1a kk RFSRR	Wileński Powia- towy Oddział NKWD
Zinkiewicz Wiktor	1907 r. Pikanul	brak danych	gospodar- stwo	1944 r.	58-8 kk RFSRR	Wileński Powia- towy Oddział NKWD
Klimaszewski Czesław	1923 r. Barniszki	brak danych	gospodar- stwo	10 I 1948 r.	58-12 kk RFSRR	Wileński Powia- towy Oddział NKWD

⁸⁶ OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Relacja Stanisława Zawistowskiego *Wspomnienia z czasów wojny – Wilno*, s. 290–293.

⁸⁷ Halina Górską została aresztowana 18 III 1950 r. za przynależność do Sodalicii przy kościele oo. Bernardynów w Wilnie. W 1946 r. Sodalicja została przez władze sowieckie oficjalnie rozwiązana. Mimo to młodzież z nią związana zajmowała się działalnością kształceniową, artystyczną i historyczną. Przesłuchania Górskiej trwały prawie 5 miesięcy. Zarzucano jej szpiegostwo na rzecz USA (z powodu studiowania anglistyki) i usiłowanie obalenia władzy ZSRR. W wyniku orzeczenia tzw. trójki NKWD została skazana na 10 lat łagrów i pozbawienie praw obywatelskich do końca życia. Od momentu ogłoszenia wyroków oczekiwała na transport w łukiskim więzieniu, skąd w lutym 1951 r. została zesłana do łagru 453 w Kazachstanie. W marcu 1958 r. wróciła do Polski (OKGd, S 3/02/Zk, t. 19, Protokół przesłuchania świadka Haliny Górskiej, 5 VI 1929 r., s. 3706–3708).

Nazwisko i imię	Data i miejsce urodzenia	Zawód	Miejsce pracy	Data aresztowania	Art.	Organ aresztujący
Kołoszewski Tadeusz	1928 r. Poszylie	bez zawodu	uczeń FZO nr 19 w Wilnie	31 XII 1947 r.	58-19, 58-11 kk RFSRR	Wileński Powiatowy Oddział NKWD
Kosowski Witold	1911 r. Wizgirdy	leśniczy	nieczytelnym wpis	22 III 1945 r.	58-1a kk RFSRR	Trokijski Powiatowy Oddział NKWD
Piotrowski Leonard	1912 r. Neapol (Włochy)	lotnik poszukiwacz	brak danych	29 XII 1948 r.	58-6 kk RFSRR	MGB LSRR
Pietrewicz-Chorocz Wincenty	1913 r.	prawnik	fabryka 554 Wilno	17 VI 1945 r.	58-1 kk RFSRR	nieczytelnym wpis
Popławski Stanisław	1916 r. Wilno	agronom	litewski kantor inwentaryzacji technik	3 VI 1945 r.	58-1a kk RFSRR	NKGB LSSR
Butkiewicz Michał	1898 r. Wilno	pracownik budowlany	Wilno	26 X 1944 r.	58-4 kk RFSRR	NKGB LSSR
Waljukiewicz Józef	1921 r. Czuszki	brak danych	gospodarstwo	24 XII 1949 r.	58-1a, 58-11 kk RFSRR	MGB LSRR
Walejko Kazimierz	1900 r. Wilno	bez zawodu	gospodarstwo	10 XII 1944 r.	100 kk RFSRR	NKGB LSSR
Butajło Józef	1929 r. Adałtiszki	bez zawodu	gospodarstwo	4 IX 1944 r.	58-1a kk RFSRR	MGB LSRR
Butkiewicz Teresa	1920 r. Kowno	nieczytelnym wpis	nieczytelnym wpis	nieczytelnym wpis	58-10, 58-11 kk RFSRR	nieczytelnym wpis
Bałtrukiewicz Mieczysław	1926 r. Bendary	bez zawodu	pomocnik szofera	18 III 1948 r.	58-8, 58-11 kk RFSRR	MGB LSRR

Nazwisko i imię	Data i miejsce urodzenia	Zawód	Miejsce pracy	Data aresztowania	Art.	Organ aresztujący
Adamowicz Julia	1918 r.	brak danych	brak danych	27 II 1945 r.	58-10, 58-11 kk RFSRR	NKGB LSSR
Siudnikiewicz Bronisław	1914 r. Słoboda	brak danych	gospodarstwo	11 IX 1949 r.	58-8 kk RFSRR	MGB LSRR

Źródło: CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, VIII.807.23.213, Kartoteka byłych więźniów więzienia NKGB w Wilnie.

W latach 1944–1947 w wewnętrznym więzieniu NKGB-MGB LSRR przy ul. Giedymina 40 w Wilnie wykonywane były wyroki śmierci przez rozstrzelanie. Był to okres, w którym stosunkowo często orzekano wyroki śmierci wobec „wrogów ludu”. Pierwsza udokumentowana egzekucja została przeprowadzona 28 września 1944 r., ostatnia natomiast 16 kwietnia 1947 r. W ciągu dwóch i pół roku w specjalnie przygotowanej celi wykonano 54 egzekucje (w 1944 – 5, w 1945 – 23, 1946 – 20, 1947 – 6). Ponadto siedem osób skazanych na śmierć, oczekujących na wykonanie kary w więzieniu na Łukiszkach, zmarło, nie doczekawszy wykonania wyroku. W większości przypadków wykonywano egzekucje zbiorowe, w których przed plutonem stało kolejno kilka lub nawet kilkanaście osób przywożonych na egzekucje z terytorium całej Litwy. W 1944 r. w 5 egzekucjach rozstrzelano 45 osób, w 1945 r. w 23 egzekucjach – aż 479 osób, w roku 1946 wykonano wyroki na 185 osobach, a w 1947 r. na 58 skazańcach. Jak już wspomniano, wykonywanie kary śmierci w Związku Sowieckim zostało zniesione Rozporządzeniem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 26 maja 1947 r. o zamianie kary śmierci na 25 lat pozbawienia wolności. Karę śmierci przywrócono w ZSRR już 12 stycznia 1950 r.

Osoby skazane na najwyższy wymiar kary oczekiwały wykonania wyroku w celi śmierci na Łukiszkach. Po wpłynięciu do kancelarii więziennej rozkazu Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR o orzeczeniu wyroku śmierci osoby skazane przekazywano do dyspozycji kierownika Wydziału „A” NKGB-MGB. Wydział „A” kierował pismo o klauzuli „ściśle tajne” do naczelnika więzienia na Łukiszkach, żądając przekazania do jego dyspozycji więźniów skazanych na karę śmierci.

Egzekucje przeprowadzano wyłącznie w nocy. W ostatniej drodze towarzyszyli skazańcom dozorczy więzienni, którzy wyprowadzali ich z cel. W sporadycznych przypadkach robił to sam naczelnik więzienia. W celu uniknięcia ataków paniki eskortowanych celowo wprowadzano w błąd. Informowano ich na przykład, że są prowadzeni przed komisję, która będzie rozpatrywała ich podanie o ulaskawienie. Więźniów nie umieszczano w zbiorczych celach, ale w specjalnie przygotowanym pokoju, oddalonym o 30 m od miejsca egzekucji. „Komora śmierci” znajdowała się w specjalnie przystosowanej piwnicy, umiejscowionej pod kuchnią więzienną. Jedna ze ścian obita była deskami, żeby kula nie mogła się odbić. W pomieszczeniu tym dodatkowo znajdował się kran z wodą, a w podłodze była wmontowana kratka ściekowa. Skazaniec był prowadzony przez dwóch funkcjonariuszy więziennych do pierwszej części piwnicy, gdzie przy stole siedziała

rzekoma komisja złożona z dwóch lub trzech osób. W skład owej komisji obowiązkowo wchodził naczelnik Wydziału „A” NKGB-MGB i specjalny przedstawiciel prokuratury (później to oni wspólnie podpisywali protokół wykonania kary śmierci). Do dzisiaj udało się ustalić jedynie dwa nazwiska bezpośrednich oprawców, byłych naczelników więzienia, Wasylija Dołgirewa i Borysa Prikazczikowa⁸⁸. Skazańcy musieli podać pełne dane personalne (imię, nazwisko, datę i miejsce urodzenia). Informacje były spisywane przez prokuratora na specjalnym formularzu. Dokument ten później stanowił dowód, że tożsamość doprowadzonego na egzekucję została sprawdzona. Więzień przechodził potem do sąsiedniej celi, w której czekali ukryci za drzwiami oprawcy uzbrojeni w pistolety. W momencie gdy skazany wchodził i funkcjonariusz więzienny zamykał za nim drzwi, jeden z członków plutonu egzekucyjnego szturchał go, aby zwrócić na siebie uwagę. Czasami nawet uderzał w głowę, by ogłuszyć. Drugi strażnik natomiast w tym samym czasie strzelał w tył głowy lub ciemność. Ofiary miały praktycznie niewielką szansę na obronę. Były przecież skute kajdanami i już choćby z tego powodu nie mogły stawiać oporu. W przypadku pojawiających się wątpliwości, czy strzał był celny, oprawcy często strzelali drugi raz. Zakrwawiona podłoga i ubranie plutonu egzekucyjnego natychmiast były zmywane wodą. Ciała zabitych układano w drewnianej dużej szafie z szerokimi drzwiami, która stała w rogu celi. W szafie tej mieściły się ciała 5 lub 6 ofiar⁸⁹.

Wojskowe więzienie nr 1 na Antokolu w Wilnie

W połowie 1944 r. na terenie wileńskiej dzielnicy Antokol w gmachu wzniesionego w 1694 r. Pałacu Słuszków nadal funkcjonowało miejsce odosobnienia określane jako więzienie nr 1. Ten znajdujący się przy ul. Kościuszki 10 pałac już w 1939 r. przystosowano na potrzeby więzienia. Wówczas w oknach zamontowano grube kraty. Drzwi pałacowe wymieniono na solidne okute blachą, a całość terenu otoczono wysokim ogrodzeniem. W omawianym okresie przetrzymywano tutaj głównie osoby zatrzymane w domach lub zakładach pracy za działalność wrogą wobec nowej władzy. Kierowano tu osoby uchylające się od poboru i oskarżone o współpracę z Niemcami. Często też w więzieniu nr 1 przebywali aresztanci przeniesieni z przepełnionego więzienia wewnętrznego przy ul. Giedymina lub z Łukiszek. Na przykład aresztowany w listopadzie 1944 r. Józef Ławczyński⁹⁰ najpierw przez tydzień był przetrzymywany na Łukiszkach, następnie samochodem ciężarowym został przewieziony do Pałacu Słuszków. Z kolei aresztowany 2 lutego 1945 r. przy ul. Zakrętowej Edward Tomkiewicz został najpierw doprowadzony na ul. Giedymina, a po trzech dniach w kolumnie więźniów przemaszerował na Antokol.

⁸⁸ Wasylj Dołgirew (ur. w 1896 r. w obwodzie Kirowa, syn Kisiła) – od 1 VIII 1944 do 25 V 1945 r. pełnił obowiązki naczelnika, a następnie zastępcy naczelnika więzienia wewnętrznego NKWD-MWD LSRR. Borys Prikazczikow (ur. w 1907 r.) – był naczelnikiem tegoż więzienia od IV 1946 r. (S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų...*, s. 181; LYA, FK-1 Ap 61, kartoteka 41).

⁸⁹ OKGd, S 65/07/Zk, Śledztwo w sprawie zbrodni dokonanej przez NKWD w latach 1944–1947 na terenie byłego folwarku Tuskulanum, t. 3: Postanowienie Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej w sprawie wszczęcia sprawy karnej dotyczącej ofiar NKWD zakopanych na terenie wileńskiego dworu Tuskulany, 13 VII 1994 r., s. 511; S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų...*, *passim*; A. Bubnys, *Izolator śledczy KGB...*, s. 165.

⁹⁰ W lutym 1945 r. Józef Ławczyński bez wyroku został przewieziony bezpośrednio z więzienia na Antokolu na wileński dworzec kolejowy, a potem do Donbasu (OKGd, S 94/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Józefa Ławczyńskiego, 6 XII 1991 r., s. 140–150).

W wielkich salach pałacowych zorganizowano cele. W jednym pomieszczeniu mogło przebywać od 40 do 100 osób. Zapewnienie właściwej ochrony i izolacji tak dużej grupy osób wymagało przemyślanego działania. Przede wszystkim zapobiegano nawiązaniu bliższych kontaktów między osadzonymi, przenosząc ich co kilka dni do innej celi. Z relacji więźniów wiadomo, że co najmniej raz w tygodniu do poszczególnych pokoiów wprowadzany był szpieg, który donosił funkcjonariuszom NKWD, o czym rozmawiają więźniowie.

W relacjach wielu byłych więźniów odnajdujemy skargi na fatalny stan byłego pałacu. W każdym pokoju panował półmrok, a tylko wąska stróżka światła docierała z korytarza. W większości sal nie było nawet żarówek. Na podłogach zalegały porzucane brudne papiery. Na ścianach zaś kłębiły się roje pluskiew. Nikt tych sal nie oczyszczał, nie było nawet mowy o dezynfekcji. Osadzeni sami musieli sobie poradzić z insektami. Jeden z więźniów, który przemycił zapalki, odważył się podpalić w jednej z sal sterty papierów. Pod wpływem ciepła i płomieni pluskwy pospadały ze ścian prosto w ogień. Postępek ten nawet nie został zauważony przez straż, bo dym szybko ulotnił się szparami w oknie. Przynajmniej w tej jednej celi więźniowie mogli swobodnie siadać na podłodze.

Warunki higieniczne były równie fatalne jak bytowe. Nie było żadnej możliwości codziennego umycia się. Bez względu na porę roku więźniowie przez cały czas pobytu byli ubrani w te same rzeczy, w których zostali aresztowani. Z powodu braku podstaw higieny bardzo szybko obok pluskiew pojawiły się wszy. Codziennym urozmaicheniem monotonii było ich „bicie”. Co kilka tygodni więźniów prowadzono do łaźni pałacowej. Każdy dostawał wówczas 0,75 l gorącej wody i kilka wiórków mydła. Zdjęta odzież trafiała wówczas do przenośnej odzyszawialni. Po kąpeli fryzjer dokładnie golił wszystkich więźniów.

Przez cały okres osadzenia na Antokolu aresztanci nie byli wyprowadzani na żadne spacer. W celu „rozprostowania kości” mogli jedynie chodzić po dużych salach. Przy ul. Kościuszki rzadko były prowadzone przesłuchania. Najczęściej więźniów przewożono samochodami ciężarowymi do śledczych urzędujących przy ul. Giedymina. Wszelka niesubordynacja była karana osadzeniem w karcercie. Został on zorganizowany w pomieszczeniach piwnicznych. Skazani przez wyznaczony czas musieli stać po kolana w lodowatej wodzie⁹¹.

Porcje żywieniowe były wydawane nieregularnie i w bardzo niewielkich ilościach. Na śniadanie przeważnie była pajda chleba i odrobina wody. Pokrojony na kawałki chleb strażnicy przynosili do sal na kocu. W porze obiadowej dyżurujący wartownicy donosili zupę i herbatę. Płynne posiłki więźniowie dostawali w blaszanych puszkach po konserwach. Były to „naczynia” przejściowe, które należało natychmiast opróżnić, w celu przekazania następnym oczekującym. Często zatem osadzeni, pijąc w pośpiechu wrzątek, parzyli sobie gardła. Wiedzieli, że inni też czekają na te „miski”. Do zjedzenia zupy nie wydawano łyżek, których po prostu nie było. Zupę wypijało się bezpośrednio z puszki. Bardzo często kolacji już nie donoszono.

Kwestia zaprowiantowania tego prowizorycznego więzienia była niedopracowana. Grupy więźniów często wysyłano do prac polowych na terenie pobliskich majątków. Za

⁹¹ *Ibidem*; R. Kłosiński, *Byłem więźniem lagru nr 0321 w Saratowie*, Bydgoszcz 1996, s. 17–24; *Przeżyliśmy lagry...*, s. 163–164.

zbieranie płodów rolnych i segregację warzyw osadzeni dostawali część zbiorów, które trafiały do kuchni więziennej. Stefania Raczkowska wspomina, że przed budynkiem pałacowym co jakiś czas formowano grupę więźniów, którzy w asyście eskorty byli przewożeni samochodami ciężarowymi na pola uprawne położone na peryferiach Wilna. Wykonywana przez nich praca polegała na segregacji ziemniaków. Zamrożone i psujące się bulwy trafiały do kuchni więziennej. Do specjalnego pojemnika wkładano zdrowe warzywa, które były przeznaczone dla administracji i straży.

Więzienie antokolskie było jednym z typowych miejsc etapowych przed wywiezieniem do ZSRR. Świadek Edward Tomkiewicz pozostawił relację z przebiegu przygotowań do głównej ewakuacji, która nastąpiła w nocy z 21 na 22 lutego 1945 r. i miała następujący przebieg: „Wyprowadzono nas na więzienne podwórko, potem na ulicę. Było nas około 2500. Utworzono kolumny więźniów po pięć osób w szeregu. Liczenie osób nie miało końca, co spowodowane było obawą ucieczek. Eskortujący strażnicy powtarzali w języku rosyjskim komunikaty, że kto zrobi krok poza szereg, będzie rozstrzelany. Kolumna licząca kilkaset osób przy eskorcie dużej liczby enkawudzystów z psami wyruszyła z więzienia antokolskiego. Więźniów zaprowadzono na rampę towarową wileńskiego dworca od strony ulicy Poleskiej. Ustawiono przed wagonami towarowymi grupy więźniów w liczbie 50 osób, którym kazano klęknąć. Do wagonów wchodziło na kolanach. Zdarzały się przypadki ucieczek, ale śmiałowicie zostali zastrzeleni. Ścisk w wagonach był ogromny. Do obozu specjalnego nr 240 NKWD w mieście Stalino, Dzierżyński, pododdział obozowy nr 9 dotarł transportem kolejowym dnia 2 marca 1945 r.”⁹² Innego lutowego dnia 1945 r. niewielką grupę więźniów, w której znalazł się Henryk Zinowicz, żołnierz AK zgrupowania mjr. Bolesława Zagórnego „Jana”, z więzienia na Antokolu najpierw przewieziono na Łukiszki. Tam przeprowadzono kolejną selekcję. Niewielką część osób zatrzymano w więzieniu. Większość jednak bezpośrednio z dziedzińca Łukiszek przeprowadzono na wileński dworzec, załadowano do wagonów towarowych i wywieziono do kopalni węgla kamiennego w Donbasie⁹³.

Areszt w budynkach poklasztornych ss. Wizytek i oo. Dominikanów w Wilnie

W latach 1717–1756 dzięki wsparciu króla Augusta II Mocnego i biskupa wileńskiego Kazimierza Brzostowskiego dla Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (zwanego zakonem ss. wizytek) przy ul. Rossa w Wilnie został zbudowany zespół kościelno-klasztorny pw. Serca Jezusowego. Po stłumionym powstaniu styczniowym władze rosyjskie skonfiskowały dobra klasztorne i przekazały je w 1865 r. mniszkom prawosławnym sprowadzonym z Moskwy. Klasztor został wówczas przebudowany na monaster, a kościół na cerkiew św. Marii Magdaleny. W 1919 r., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, siostry wizytki powróciły do swego kościoła, który kolejny raz poddano renowacji. W okresie okupacji niemieckiej w murach klasztornych zostało zorganizowane gospodarstwo pomocnicze i więzienie przejściowe Gestapo.

⁹² Archiwum Wschodnie, AW II/3053, Relacja Edwarda Tomkiewicza, s. 4–5; J. Cywińska, *W okupowanym Wilnie...*, s. 112.

⁹³ OKGd, S 94/01/Zk, t. 21, Protokół przesłuchania świadka Henryka Zinowicza, 13 VII 2004 r., s. 4152–4156.

W czasie trzeciej okupacji sowieckiej prowizoryczne cele zostały rozbudowane, a stworzone wówczas więzienie przetrwało do 2007 r.⁹⁴ W budynkach poklasztornych i kościele przetrzymywano nawet do 2,5 tys. osadzonych. Co ciekawe, głównie były to kobiety. W 1945 r. Rosjanie zaczęli określać to miejsce jako „trudowaja isprawitielnaja kołoniija” (poprawcza kolonia pracy). Początkowo przetrzymywano tutaj osoby skazane „prawomocnym wyrokiem sądowym” na karę od 8 do 10 lat pozbawienia wolności za przestępstwa porządkowe i kryminalne. Więźniowie byli wykorzystywani do różnych prac. Wielu było zatrudnionych przy odgruzowywaniu miasta oraz w warsztatach przyklasztornych i zakładach rzemieślniczych znajdujących się w mieście⁹⁵. Więźniona na ul. Rossa Aniela Kobiak, skazana na 10 lat prac przymusowych, była zatrudniona w pracowni krawieckiej w Wilnie. Pracę wykonywała wyłącznie w godzinach nocnych. Do miejsca zatrudnienia była doprowadzana przez konwojujących strażników. Po powrocie do celi pozwalano jej spać w dzień. Inna więźniarka Kazimiera Zajączkowska⁹⁶ pracowała w miejskiej szwalni. W więzieniu przy ul. Rossa osadzeni mieli stosunkowo najlepsze warunki bytowe spośród wszystkich miejsc odosobnienia w Wilnie. Jedzenie wydawane było trzy razy dziennie. Dodatkowo raz w miesiącu rodzina mogła dostarczyć paczkę żywnościową i odzieżową. Dwa razy w miesiącu więźniowie mogli ubiegać się o wydanie zgody na widzenia z rodzinami. Ten względny liberalizm trwał do kwietnia 1946 r. Po ucieczce więźniarki o imieniu Halina zaostrozono rygor. Miesiąc później, w odwecie za udaną ucieczkę, 28 maja 1946 r. przygotowano nocny transport, którym wywieziono wszystkie osoby pochodzące z Wilna do Borowska na Uralu⁹⁷.

Budynki klasztorne zakonu Dominikanów w Wilnie, położone przy ul. Dominikańskiej i św. Ignacego, stanowiły trójkondygnacyjną barokową budowlę z lat 1749–1776. Zbudowany na planie kwadratu klasztor przylegał do frontowej ściany kościoła Świętego Ducha, tworząc z nim jedną budowlę. W XVIII w. bracia prowadzili w klasztorze bibliotekę, aptekę i akademię, gdzie wykładano teologię, filozofię i prawo kościelne. Zakon został usunięty z miasta przez Rosjan w połowie XIX w. W pomieszczeniach poklasztornych już wówczas urządzono więzienie, w którym przetrzymywano m.in. uczestników powstania styczniowego. W okresie międzywojennym część klasztoru stała się siedzibą urzędów miejskich⁹⁸. Od lipca 1944 r. budynki opactwa znowu posłużyły okupantowi za tymczasowe miejsce odosobnienia. Doprowadzane tu były głównie osoby uwięzione w pobliskim areszcie mieszczącym się na posterunku policji przy ul. Wileńskiej. Więzienie przy ul. Dominikańskiej było najczęściej etapem przejściowym przed przeniesieniem do innego miejsca. Aresztowany 2 lutego 1945 r. Józef Adamowicz, po rewizji osobistej i wstępnym

⁹⁴ B. Kaczorowski, *Zabytki starego Wilna*, Warszawa 1991.

⁹⁵ L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 146; Archiwum Wschodnie, ZS 1019, Relacja Józefa Adamowicza, s. 1–5; P. Niwiński, *Miejsca sowieckiej represji...*, s. 70.

⁹⁶ Kazimiera Zajączkowska została zatrzymana 23 XII 1944 r. w Wilnie. Była sądzona w procesie przed sądem wojskowym. Zasądzony wyrok opiewał na 10 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich. Po ogłoszeniu wyroku wiosną 1945 r. została osadzona w więzieniu na Rossie. Przebywała tam do lata 1947 r. Wówczas została wywieziona wagonami bydłowymi wraz z innymi więźniami do obozu w Republice Komi w Peczorze, a następnie do obozu w Magadanie na Kółmie. 3 XII 1955 r. wróciła do Polski (OKGd, S 3/02/Zk, t. 13, Protokół przesłuchania świadka Kazimierzy Rudnickiej, 14 III 1990 r., s. 2423–2426).

⁹⁷ OKGd, S 94/01/Zk t. 5, Protokół przesłuchania świadka Anieli Kobiak, 8 XI 1991 r., s. 928–936.

⁹⁸ Informacje na temat historii klasztoru oo. Dominikanów w Wilnie znajdują się w Dziale Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk i w Centralnym Archiwum Historycznym Litwy w Wilnie (J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1923; M. Jackiewicz, *Zakony katolickie męskie w Wilnie (I)*, „Kurier Wileński”, 9 XI 2012).

przesłuchaniu na komisariacie, został przewieziony najpierw do budynków poklasztornych przy kościele Świętego Ducha. Był tam przetrzymywany zaledwie ok. tygodnia. Następnie przeniesiono go do więzienia na Antokolu, a stamtąd na Łukiszki. Dopiero z więzienia centralnego skierowano go do transportu do łagrów saratowskich⁹⁹.

Inne areszty tymczasowe zlokalizowane w Wilnie, Prawieniszkach i Trokach

Tymczasowy areszt śledczy NKWD w Wilnie przy ul. Słowackiego 5 określany był nazwą „Kamiera Priedwaritielnogo Zakliuczenija”. Urządzono go bezpośrednio w kamienicy, w której mieściły się mieszkania prywatne dyrektora i wicedyrektora Wileńskiej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych. Dodatkowo w zarekwirowanych pokojach znajdujących się na górnych piętrach regularnie odbywały się posiedzenia sądów doraźnych „trójki NKWD”¹⁰⁰. W kwaterach mieszczących się na niższej kondygnacji stworzono wartownię, zbrojownię i kuchnię dla obsługi. Na piętrze znajdowały się sale przesłuchań, a w piwnicach gmachu zorganizowano cele. Ich wielkość wynosiła od 6 do 15 m kw. i 2,5 m wysokości. W okresie wzmożonych aresztowań przypadających na przełom marca i kwietnia 1945 r. w 10 celach przetrzymywano 260 więźniów. Pomieszczenia te były pozbawione jakichkolwiek sprzętów. Więźniowie spali na betonowej podłodze. Szczególnie doskwierała im duszność i brak właściwej wentylacji. Brakowało też ogrzewania. Na korytarzu wstawiono tylko jeden piec. Jednorazowo przetrzymywano w każdej celi ok. 20 aresztantów. W piwnicy znajdowało się też pomieszczenie określane jako „laboratorium”, gdzie prawdopodobnie wykonywano wyroki śmierci przez rozstrzelanie. Strażnikami w tym areszcie byli głównie partyzanci sowieccy i żołnierze Armii Czerwonej oraz osoby narodowości żydowskiej, związane wcześniej z partyzantką sowiecką¹⁰¹.

Podobnie jak w innych miejscach odosobnienia, wyżywienie przeznaczone dla osadzonych było niewystarczające. Więźniowie raz dziennie otrzymywali zupę gotowaną ze zgniętej kapusty lub łupin grochowych i porcję chleba o wadze ok. 300 g. Zupa najczęściej była zimna, gdyż gotowano ją w sąsiednim budynku i donoszono do aresztu w wiadrach. Aresztanci byli w stanie przeżyć tylko dzięki zawartości paczek dostarczanych przez najbliższych. Warunki higieniczne również były fatalne. W każdej celi znajdowała się drewniana lub metalowa „parasza”. Zupełnie nie było możliwości skorzystania z łaźni. Zatem bardzo szybko rozprzestrzeniły się wszy, pchły i inne insekty. Pysznice i dezynfekator uruchomiono dopiero w marcu 1945 r.

Przesłuchania w pokojach na piętrze odbywały się najczęściej w nocy. Czynności dochodzeniowe prowadzone były wyłącznie w języku rosyjskim. Śledczy nie zwracali zupełnie uwagi na to, czy osoba przesłuchiwana знаła ten język i tym samym, czy rozumiała, co

⁹⁹ Archiwum Wschodnie, ZS 1019, Relacja Józefa Adamowicza, s. 1–5.

¹⁰⁰ 8 VII 1945 r. przed sądem doraźnym obradującym w gmachu przy ul. Słowackiego stanął Piotr Karpowicz. Decyzją końcową został skazany na 10 lat więzienia i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich. Po ogłoszeniu wyroku został przewieziony na Łukiszki, gdzie przebywał kolejne dwa miesiące. Potem wywieziono go do łagru w Mołotowsku k. Archangielska (OKGd, S 94/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Piotra Karpowicza, 5 IX 1991 r., s. 90–98).

¹⁰¹ *Ibidem*, t. 26, Protokół przesłuchania świadka Tadeusza Wasaga, 4 V 2005 r., s. 5053–5056; P. Niwiński, *Miejsca sowieckiej represji...*, s. 71–73.

się do niej mówi. Każdy brak reakcji na pytania traktowany był jako zniewaga i lekceważenie. Za każdym razem kończyło się to biciem więźnia w specjalnym pokoju. Drzwi tego pomieszczenia zostały obite wojłokiem, który skutecznie tłumił odgłosy z wewnątrz. Była łączniczka oddziału AK Wilno Północ-Śródmieście Jadwiga Nowicka „Stokrotka”¹⁰², kilkakrotnie przesłuchiwana przy ul. Słowackiego, wspominała, że w trakcie prowadzonego śledztwa była bita skórzanym pejcem oraz rękoma po twarzy i ciele. Natomiast inna więźniarka Danuta Janiczakówna zapamiętała, że przesłuchujący ją śledczy o nazwisku lub pseudonimie „Rajak” głośno na nią krzyczał i ubliżał jej. Przez cały czas spisywania zeznań musiała stać pod ścianą z rękoma uniesionymi do góry. Z powodu nieudzielania właściwych odpowiedzi wielokrotnie była uderzana w kark. Po jednym z przesłuchań została zaprowadzona do karceru. Wtrącono ją do małej piwniczki stanowiącej brodzik z lodowatą wodą. Zamknięto ją tam na kilkanaście godzin. Przez cały czas odbywania kary stała. Kiedy wreszcie kazano jej wyjść, strażnik musiał ją wywlec, bo nogi miała tak sparaliżowane z zimna, że nie była w stanie wyjść o własnych siłach. Z kolei w czasie innego przesłuchania została wyprowadzona na podwórze i funkcjonariusz NKWD przykładł jej rewolwer do skroni, grożąc jego użyciem, jeśli nie poda nazwisk członków organizacji niepodległościowych, z którymi współpracowała. Śledczego „Rajaka” wspominała również zatrzymana Krystyna Dąbrowska. Podczas ośmiogodzinnego przesłuchania kilkakrotnie została przez niego pobita. Ciosy najczęściej spadały na plecy, kark i głowę. Po zakończeniu postępowania sprawdzającego prawie wszyscy osadzeni z aresztu przy ul. Słowackiego byli przewożeni na Łukiszki. A dopiero tam przygotowywano ich do transportu do łagrów¹⁰³.

W piwnicach gmachu Wileńskiej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych na styku ulic Słowackiego i Wielka Pohulanka zostało zorganizowane kolejne miejsce odosobnienia. Areszt ten stworzono w zaadaptowanym schronie przeciwlotniczym mieszczącym się na najniższej kondygnacji gmachu. Na potrzeby prowizorycznie przygotowywanych cel wykorzystane zostały nawet toalety. Pomieszczenia były wyjątkowo ciasne i nieoświetlone. Najbardziej jednak dokuczał więźniom brak wentylacji i okien. Jedyną drogą dostarczenia do celi powietrza była dziura w drzwiach o średnicy ok. 10 cm. Jedną z przetrzymywanych w tym gmachu osób była aresztowana 7 grudnia 1944 r. Stefania Szantyr „Hanka”. Została ona ujęta w miejscu pracy, czyli Wileńskiej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych. Nie przewieziono jej na przesłuchania do najbliższego komisariatu policji, tylko sprowadzono do pomieszczeń piwnicznych i tam osadzono. Przydzielona jej cela wcześniej była toaletą. W izbie tłoczyło się już kilkanaście kobiet. Jak wspomina, „warunki były okropne, było duszno, bez okna. Wypuszczano nas jeden raz dziennie do ubikacji. Dawano nam jeden raz dziennie posiłek – była to niby zupa – a w rzeczywistości popłuczyny z garnka. W tych warunkach przebywałam do czasu sądu, tj. do 26 marca 1945 r.”¹⁰⁴. Osadzeni w późniejszym czasie więźniowie

¹⁰² Jadwiga Nowicka po kilku miesiącach trwania śledztwa została przewieziona na Łukiszki i stamtąd po miesięcznym pobycie wywieziona do Workuty (OKGd, S 94/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Niesiołowskiej, 11 IX 1991 r., s. 83–86).

¹⁰³ OKGd, S 97/01/Zk, t. 29, Protokół przesłuchania świadka Krystyny Ptak, 21 II 2006 r., s. 5766–5769; OKGd, S 94/01/Zk, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Wacława Cierpińskiego, 26 VIII 1992 r., s. 317–321; OKGd, S 97/01/Zk, t. 23, Protokół przesłuchania świadka Jana Grodzickiego, 3 VI 1992 r., s. 4475–4482; D. Janiczakówna-Szyksznian, *281 dni...*, s. 13–29.

¹⁰⁴ Stefania Szantyr „Hanka” była dowódcą plutonu sanitarno-łącznościowego, od listopada 1943 r. łączniczką szefostwa Kedywu i dowódtwa oddziałów partyzanckich, a następnie szefostwa powołań Okręgu Wileńskie-

wspominają, że jakość żywienia z każdym miesiącem była coraz gorsza. W połowie 1945 r. posiłki, na które składał się jedynie kubek kawy zbożowej i pajda chleba, były donoszone nieregularnie.

W dwóch pokojach położonych na parterze przetrzymywano doprowadzonych. W dawnych salach pracowników administracyjnych Dyrekcji zorganizowano pokoje przesłuchań. Jak wspomina Stefania Szantyr, w czasie śledztwa w celu wymuszenia zeznań była często bita. Raz nawet złamano jej nos. Pierwsza wizyta u śledczego trwała aż 36 godzin. Przez cały czas trwania przesłuchania nie otrzymała jedzenia ani picia. Po trzech i pół miesiąca pobytu w areszcie przewieziono ją na Łukiszki, a po kilku dniach transportem kolejowym wywieziono na Sybir¹⁰⁵.

Spśród innych małych miejsc zatrzymań warto wymienić prowizoryczny **areszt NKWD przy placu św. Magdaleny w Wilnie**. W piwnicach jednego z budynków mieszkalnych utworzono kilka cel z wąskimi drewnianymi pryzmami. Przepelnienie izb powodowało, że część więźniów musiała spać na betonowej podłodze. Wyżywienie było bardzo skromne. Rano więźniowie dostawali do picia mulistą wodę, porcję chleba o wadze ok. 250 g. W porze obiadowej każdy otrzymywał chochlę wodnistej zupy. Przesłuchania odbywały się głównie nocą, a śledczy stosowali specyficzną torturę, „najbardziej upokarzający i niebezpieczny rodzaj tortur nazywany metodą »dwóch osób«. Polegało to na tym, że jeden przesłuchujący uderzał delikwenta kantem dłoni niezbyt mocno w kark, zaś drugi, gdy jego głowa zaczęła pochyłać się w dół, uderzał go nasadem dłoni w czoło, doprowadzając w ten sposób do wstrząsu mózgu”. Przesłuchiwanie najbardziej zapamiętali dwa nazwiska śledczych pracujących w tym areszcie: Romański i Pastolski. Również z tego aresztu po zakończeniu wstępnego dochodzenia więźniowie trafiali na Łukiszki¹⁰⁶.

W szkole technicznej przy ul. Kopanica w Wilnie także zostało utworzone miejsce zatrzymań. Wspomina je aresztowany 13 lipca 1944 r. żołnierz oddziału „Juranda” Włodzimierz Liksza. Został zatrzymany za oficjalne noszenie na ulicy polskiego munduru z opaską AK. W złożonej relacji nie przedstawił warunków panujących w celach. Więzieniem był zaledwie dwa dni, po czym udało mu się zbiec¹⁰⁷.

Od początku 1945 r. **w podziemiach budynku dawnej szkoły przy ul. Sadowej 23 w Wilnie** funkcjonował areszt NKWD. W suterenie została zorganizowana jedna duża cela mogąca pomieścić trzydziestoosobową grupę zatrzymanych. Jedną z więzionych tam osób był aresztowany 14 lutego 1945 r. żołnierz AK Anatol Ditrych¹⁰⁸. Szczególnie dobrze zapamiętał okoliczności towarzyszące przesłuchaniu, jakiemu go poddano w zare-

go AK. 26–27 marca 1945 r. została osądzona w grupie dwunastu członków AK przed Trybunałem Wojennym NKWD. Skazana na 10 lat łagrów (OKGd, S 97/01/Zk, t. 21, Protokół przesłuchania świadka Stefania Szantyr-Powolnej, 17 XII 2004 r., s. 4036–4039).

¹⁰⁵ *Ibidem*, t. 38, Protokół przesłuchania świadka Rajmunda Pakulnisa, 24 VII 1990 r., s. 7405–7407; *ibidem*, t. 21, Protokół przesłuchania świadka Stefania Szantyr-Powolnej, 17 XII 2004 r., s. 4036–4039.

¹⁰⁶ *Ibidem*, t. 35, Protokół przesłuchania świadka Ryszarda Sągajłło, 27 X 2003 r., s. 6972–6985.

¹⁰⁷ *Ibidem*, t. 36, Protokół przesłuchania świadka Włodzimierza Liksza, 14 XI 2007 r., s. 7048–7050.

¹⁰⁸ Anatol Ditrych z aresztu przy ul. Sadowej został przeniesiony na Łukiszki 1 V 1945 r. Rozprawa została przeprowadzona 28 V 1945 r. przed Trybunałem Wojskowym na posiedzeniu, które odbyło się w budynku Wileńskiej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych. Został on skazany z art. 58 par. 3 kk RFSRR za „kontakty z międzynarodową burżuazją” na 10 lat łagrów. Z Łukiszek został wywieziony do Saratowa (*ibidem*, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Anatola Ditrycha, 6 VI 1991 r., s. 83–87).

kwirownym mieszkaniu, usytuowanym na wyższej kondygnacji. Szczególną brutalnością w czasie czynności dochodzeniowych wykazywał się lejtnant o nazwisku Siedow. Miał on w zwyczaju lekceważąco dmuchać przesłuchiwanym w twarz dymem papierosowym oraz świecić bardzo silną lampą w oczy. Gest ten szybko znalazł stałą nazwę w gwarze więziennej. Wszyscy nazywali go „naświetlaniem kwarcówką”. Osadzonych z ul. Sadowej także po jakimś czasie przenoszono na Łukiszki, aby stamtąd wywieźć w głąb ZSRR¹⁰⁹.

Po zakończeniu czynności dochodzeniowych i przeprowadzonym przewodzie sądowym nie wszyscy skazani na wieloletnie kary więzienia byli deportowani w głąb Związku Sowieckiego. Spośród innych miejsc, do których byli kierowani, należy wymienić obóz w Prawieniszkach, więzienie w Trokach oraz więzienie na Łubiance w Moskwie.

Od połowy lipca 1944 r. **w obozie w Prawieniszkach** więźniów kwaterowano w barakach, które były już podczas wcześniejszych okupacji wykorzystywane jako miejsca odosobnienia. Osadzano tu osoby różnych narodowości: Polaków, Węgrów, Litwinów, ale również Ukraińców i Rosjan. W jednym baraku przetrzymywano zarówno więźniów politycznych, jak i liczną grupę kryminalnych. Niektóre baraki były koedukacyjne. Osadzeni spali w dużym ścisku na drewnianych narach bez pościeli, czasami dysponując kocem. Wieczną bolączką były roje pluskiew. W ciągu dnia nie wolno było osadzonym samodzielnie poruszać się pomiędzy barakami. Każdej nocy byli oni zamykani na klucz w blokach. Złe warunki bytowe i niepewność dalszego losu powodowały, że często zdarzały się przypadki samobójstw. Szczególnie często popełniali je Rosjanie¹¹⁰. Całodzienne wyżywienie stanowiło ok. 300 g chleba i zupa z resztek rybnych. Więźniów zatrudniano głównie do pracy na torfowisku. Były więzień Wilhelm Waldemar Kiezelis wspominał, że codziennie musiał dźwigać 80–100 kg, nosząc drewniane koryta wypełnione torfem. Równie ciężko pracowały kobiety. Sześć do dziesięciu kobiet samodzielnie musiało pchać wózki załadowane torfem przez ok. 500 m. Wagoniki te poruszały się na podkładach szynowych ułożonych na bagnistym terenie. Każdy niewłaściwy krok groził wchłonięciem przez bagno. Osadzeni pracowali także w szklarni obozowej. Jeszcze inni trafiali do pracy w przyległym do obozu gospodarstwie rolnym. Była to niezwykle ciężka praca, gdyż kopano gliniastą ziemię kilofami i łopatami bez użycia maszyn rolniczych. W tak przygotowanym ugorze sadzono buraki. Wszystkich zatrudnionych obowiązywał dwunastogodzinny czas pracy. Za odmowę wyjścia z baraku karano zmniejszeniem racji żywnościowych i karcerem. 9 maja 1945 r., w związku z zakończeniem wojny, zwolniono z obozu część więźniów kryminalnych, ale polityczni pozostali w nim nadal. Dopiero na przełomie lat 1945 i 1946 rozpoczęły się deportacje osadzonych z Prawieniszek w głąb ZSRR. 2 lutego 1946 r. w jednym z transportów została wywieziona Aniela Dziewulska. Na pobliskiej stacji Prawieniszki załadowano ją wraz z innymi współwięźniami do wagonu towarowego, którym przetransportowano ich do łagru w miejscowości Mesju w Republice Komi¹¹¹. Nie wszyscy więźniowie wyruszali do obozów pracy na Syberii bezpośrednio

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ BUW, W.W. Kiezelis, *Wspomnienia 1939–1955*, Bydgoszcz 1994, mps, s. 12–13.

¹¹¹ Aniela Dziewulska została aresztowana przez NKWD 27 X 1944 r. i przewieziona do aresztu przy ul. Giedymina, a potem do więzienia na Łukiszkach. Była sądzona przez Wojenny Trybunał Wojsk NKWD 28–29 VIII 1945 r. wraz z czternastoma innymi członkami grupy sztabowej. Zostali oni skazani na kary od 15 lat katorgi do 10 lat obozów pracy. Dziewulska została skazana na 10 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich. W październiku 1945 r. wraz z trzema innymi osądzonymi w sprawie kobietami (Barbarą Skarpą, Wilhelminą

z Prawieniszek. Stanisława Milinkiewicz, przetrzymywana w obozie od kwietnia 1945 do stycznia 1946 r., po „zwolnieniu” została przewieziona do tymczasowego więzienia w klasztorze ss. Wizytek w Wilnie. Następnie przez punkt etapowy na Łukiszkach została wywieziona do łagru w Republice Komi¹¹². Podobnie Olga Bojakowska, która wiosną 1946 r. została przewieziona do aresztu mieszczącego się w budynkach poklasztornych na Rossie. Po trzech dniach pobytu zaprowadzono ją w grupie więźniów na rampę kolejową i załadowano do bydłowego wagonu, który przewiózł ją do miejsca zsyłki w Swierdłowsku¹¹³.

Osoby aresztowane w miejscowościach przyległych do Wilna, położonych na drodze w kierunku na Kowno, były doprowadzane najpierw do cel więziennych urządzonych **na zamku w Trokach**. Jak wspomina zatrzymana 19 grudnia 1944 r. przez NKWD w Ponarach Olga Bojakowska, na górnej kondygnacji sal zamkowych „urzędowali” funkcjonariusze NKWD. Tam też były prowadzone wstępne przesłuchania. Bojakowska w trakcie śledztwa była zastraszana i grożono jej uśmierceniem na oczach dzieci. Po kilku tygodniach została przeniesiona do obozu w Prawieniszkach¹¹⁴. Więzień Stefan Bortkiewicz wspomina, że w dniu przesłuchania został dotkliwie pobity przez strażnika bez żadnego powodu. Po zakończeniu procedur śledczych został przeniesiony najpierw do więzienia na Antokolu, a potem na Łukiszki.

Folwark Tuskulanum w Wilnie – miejsce pochówku ofiar zbrodni z lat 1944–1947

W latach 1944–1947 w wewnętrznym więzieniu NKGB-MGB LSRR przy ul. Giedymina 40 w Wilnie wykonano co najmniej 773 wyroki śmierci. Ciała osób zamordowanych po każdej egzekucji umieszczano w dużej szafie znajdującej się w celi śmierci. Bezpośrednio z tego pomieszczenia można było wyjść na klatkę schodową, a następnie na ogrodzone drutem kolczastym podwórze. Była to idealna droga ewakuacyjna, którą niezauważenie można było wynieść ciała zabitych. Na podwórzu czekały samochody ciężarowe. W przypadku kilku egzekucji odbywających się jednego dnia szafa nie mogła pomieścić ciał wszystkich ofiar. Po wykonaniu zaplanowanych na dany dzień wyroków członkowie plutonu egzekucyjnego wynosili zwłoki na podwórze. Po załadowaniu ciężarówki i wejściu do niej grabarzy maskowano ją brezentem. Ciężarówki wykonywały rotacyjnie kilka kursów, aby odwieźć wszystkie ciała w dniu egzekucji. Wszystkie samochody obierały jeden kurs – pobliski majątek Tuskulanum. Na jego terenie nie dokonywano zbrodni. Było to jedynie miejsce pochówku.

Zagórska i Janiną Woynicką) została wywieziona do obozu pracy w Prawieniszkach. Po odbyciu kary w Republice Komi trafiła jeszcze do Krasnojarska. W 1955 r. wróciła do Polski (OKGd, S 3/02/Zk, t. 8, Protokół przesłuchania świadka Anieli Łoś, 19 XII 1996 r., s. 1510–1514).

¹¹² OKGd, S 94/01/Zk, t. 6, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Chodyko z domu Milinkiewicz, 27 II 1990 r., s. 1112–1115.

¹¹³ OKGd, S 138/04/Zk, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Olgi Słowik z domu Bojakowskiej, 13 I 1992 r., s. 1537–1545; *Przeżyliśmy łagry...*, s. 31, 215.

¹¹⁴ Olga Bojakowska przed wojną pracowała jako nauczycielka w Szkole Ćwiczeń przy Liceum Nauczycielskim na ul. Ostrobramskiej w Wilnie. W czasie wojny była zmuszona przenieść się z rodziną do drewnianej pralni w Ponarach, a potem do majątku w Wersoce. Zatrzymano ją w Ponarach i przewieziono początkowo do więzienia w Trokach, a potem do obozu w Prawieniszkach (OKGd, S 138/04/Zk, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Olgi Słowik z domu Bojakowskiej, 13 I 1992 r., s. 1537–1545).

Folwark Tuskulanum powstał w połowie XVI w. W 1825 r. zbudowano na tym terenie jeden z najpiękniejszych neoklasycystycznych pałaców położonych nad Wilią. Przez blisko trzy wieki był posiadłością królewską. Potem znalazł się w rękach prywatnych. Dopiero w 1940 r. nastąpiła nacjonalizacja majątku. W pierwszych miesiącach drugiej okupacji sowieckiej pałac wraz z przyległymi budynkami gospodarczymi został przekazany w zarząd komisaryczny NKWD LSRR. Czasowo mieszkał w nim ówczesny minister NKWD LSRR Jouzas Bartašiūnas. W związku z tym majątek nazywany był czasami „willą Bartašiūnasa”. Wybór majątku Tuskulanum na miejsce pochówku zwłok był dobrze przemyślany. Z jednej strony status „willi Bartašiūnasa” zapewniał nadzwyczajną ochronę terenu, z drugiej zaś był korzystny ze względu na usytuowanie na obrzeżach Wilna, z jednoczesną bliskością siedziby NKGB-MGB. W niewielkiej odległości znajdował się poligon i stacjonował garnizon armii sowieckiej. Wszystkie te czynniki wpływały na ochronę cmentarzyska i zachowanie pełnej tajemnicy.

Z uwagi na to, że wykonywanie kary śmierci w ZSRR stanowiło tajemnicę państwową, nawet w tajnych dokumentach MGB-KGB nie używano nazwy Tuskulanum. Miejsce grzebania zwłok określano jako „obszar dawnego indywidualnego gospodarstwa typu wilia w mieście Wilnie”. Używano również innych form kamuflującego żargonu, np. rozstrzeliwanie nazywano „ewakuacją”, skazanych na śmierć i zamordowanych „specjalnym kontyngentem”, grzebanie ciał określano „wyrzuceniem specjalnego kontyngentu”, funkcjonariuszy grupy specjalnej nazywano „osobami, które otrzymały pozwolenie na pracę”.

Również wymiana korespondencji w sprawie wykonania wyroków śmierci była objęta ścisłą tajemnicą. Akta najczęściej były sporządzane tylko w jednym egzemplarzu i oznaczane klauzulą „ściśle tajne”, „doręczyć osobiście”, „otworzyć osobiście”, „seria K”. Dokumentację przechowywano w specjalnym sejfie i dostęp do niej miała tylko jedna osoba.

Analizując wyroki osób rozstrzelanych w latach 1944–1947 w wewnętrznym więzieniu w Wilnie, można wysunąć kilka wniosków dotyczących tożsamości ofiar. Najstarszym ze skazanych na karę śmierci był siedzmiudziesięcioletni Leopold Borchertas. Nie stanął on jednak przed plutonem egzekucyjnym, gdyż zmarł na Łukiszkach, nie doczekawszy wykonania wyroku. Najmłodsza ofiara miała 18 lat. Statystyczna analiza wieku skazańców wykazuje, że w zbiorowej mogile w Tuskulanum w większości spoczywają osoby w wieku od 20 do 40 lat (76,5 proc.). Są to przedstawiciele aż 15 narodowości, w tym: 559 Litwinów (72,9 proc.), 56 Rosjan (7,3 proc.), 56 Polaków (6,8 proc.), 38 Niemców (4,9 proc.), 32 Białorusinów (4,2 proc.), 18 Łotyszów (2,3 proc.), 9 Ukraińców (1,2 proc.), 3 Żydów (0,4 proc.). Ponadto wśród rozstrzelanych byli również Ormianin, Czuwasz, Estończyk, Osetyniec, Tatar i Uzbek. Spośród wszystkich zamordowanych osób 629 (81,3 proc.) było skazanych na karę śmierci na podstawie kk RFSRR, w stosunku do 132 osób (17 proc.) zastosowano Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 1943 r., a karę śmierci wobec 13 osób orzeczono na podstawie kk BSRR. Większość skazanych na karę śmierci osądzono w więzieniu na podstawie art. 58 kk RFSRR i najczęściej powoływano się na pkt. a – zdradę Ojczyzny. Z badań przeprowadzonych przez naukowców z Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy w Wilnie wynika, że w latach 1944–1947 wykonano ponad 200 wyroków śmierci na osobach należących do powojennej litewskiej opozycji, 32 żołnierzach polskiej AK, 40 uczestnikach powstania

czerwcowego w 1941 r., 80 osób rozstrzelano za służbę w litewskiej policji i Saugumie, za pracę w batalionach samoobrony oraz więzieniach i obozach, a 257 osób różnych narodowości za udział w zagładzie Żydów¹¹⁵.

Ciała zamordowanych, po dowiezieniu na miejsce grzebalne, rozbierano do naga. Wówczas układano je w czterdziestu specjalnie wykopanych dołach. Na cmentarzysko wyznaczono dawne stajnie znajdujące się we wschodniej części majątku. Teren ten już wcześniej został rozkopany, bo planowano tu utworzyć miejsca garażowe. Największa i najgłębsza jama została wykopana w południowej części „garażu”. Długość dołu wynosiła 6 m, szerokość 1,7 m, a głębokość 4,3 m. Szczątki ułożono w trzech warstwach. Pochowano tam łącznie 154 osoby. W drugiej co do wielkości jamie zostało pogrzebanych 89 osób. Kilkanaście mniejszych grobów zawierało od 11 do 19 zwłok. W 4 z 40 znalezionych grobów pochowano tylko po jednym szkielecie. Pojedyncze groby nie były głębokie. Jamy kopano niewielkie, a szkielety były bardzo ściśnięte. Kilka zwłok spoczęło w płytkich grobach wykopanych wzdłuż ogrodzenia.

Przez długi okres powojenny tajemnica masowych grobów w Tuskulanum była strzeżona bardzo skrupulatnie dniem i nocą. W pierwszych latach teren otoczono ogromnym murem z kamienia i cegły. Zgodnie z obowiązującą zasadą za nadzór nad masowymi grobami odpowiadał naczelnik Wydziału „A” NKGB-MGB (później X Wydział KGB) oraz naczelnicy więzienia wewnętrznego NKGB-MGB (później aresztu śledczego KGB). Do lata 1949 r. funkcjonariusze MGB mieszkali w trzech budynkach należących do majątku. W celu ulepszenia kamuflażu 30 lipca 1949 r. Rada Ministrów LSRR przyjęła postanowienie o przekazaniu części byłego majątku towarzystwu sportów wodnych. Teren, na którym znajdowały się masowe groby, nadal pozostawał pod zarządem MGB LSRR. Po przywróceniu w 1950 r. w ZSRR kary śmierci ciała osób straconych w więzieniu wewnętrznym zakopywano już nie na terenie Tuskulanum, lecz w podmiejskich lasach.

W kolejnych dziesięcioleciach wciąż istniała obawa odkrycia mrocznej tajemnicy folwarku. Kierownictwo MGB LSRR szybko przekonało się, że przekazanie terenu i budynków towarzystwu sportowemu nie było dobrym pomysłem. Zbyt dużo osób mogło swobodnie poruszać się po tym terenie. W celu wzmocnienia ochrony i kontroli wybudowano specjalny domek dla stróża. W 1952 r. z Moskwy została nadesłana pierwsza decyzja o całkowitej likwidacji cmentarzyska w Tuskulanum. Kierownictwo MGB ZSRR kategorycznie zabroniło przeniesienia szczątków pomordowanych w inne miejsce. Zadeklarowało w związku z tym pomoc w likwidacji grobów przy użyciu środków chemicznych. Stworzono specjalną brygadę pracowników organów bezpieczeństwa, której zadaniem było uporządkowanie wszystkich miejsc grzebania ofiar. Prace te polegały na rozebraniu garażu, wyrównaniu terenu, zasypywaniu grobów kamieniami i ziemią oraz posadzeniu drzew i krzewów. Tajemnicę tuskulańskiego cmentarzyska próbowano maskować też innymi sposobami. Wzniesiono nawet ogrodzoną płotem wieżę radiową i linię wysokiego napięcia. Ostatecznie teren ten przeznaczono na letnie obozowiska dla dzieci pracowników organów bezpieczeństwa. W 1977 r. podjęto decyzję o budowie na obrzeżu

¹¹⁵ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų..., passim*; T. Agatowski, *Polski prokurator na Litwie*, „Dziennik Poznański”, 19 IX 1994; A. Akińczo, *Na Litwie próba identyfikacji szczątków 32 Żołnierzy Wyklętych*, zob: <http://dzieje.pl/aktualności/na-litwie-proba> (data dostępu: 24 II 2017 r.).

wileńskiej dzielnicy mieszkaniowej Žirmūnų (w pobliżu Tuskulanum) Pałacu Kultury i Sportu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Kolejny raz teren wokół budowanego pałacu uporządkowano zgodnie z wytycznymi KGB LSRR. Urzędnicy pilnowali instalowania podziemnych ciągów komunikacyjnych, wytyczania alejek parkowych, latarni – tak aby nie zostały one umieszczone w miejscu, gdzie znajdowały się groby¹¹⁶. W latach siedemdziesiątych zostały przebudowane również piwnice aresztu KGB, w których wykonywano wyroki śmierci. W miejscu celi śmierci urządzono warsztaty stolarskie. Tajemnicę Tuskulanum chroniono nawet jeszcze w czasach tzw. pierestrojki Michaiła Gorbaczowa. 15 lipca 1989 r. zastępca przewodniczącego KGB LSRR Władimir Pirożkow wydał polecenie niestosowania na Litwie rozporządzenia KGB „O środkach wykonawczych postanowienia KC KPZR z dnia 28 czerwca 1989 r. o uwiecznieniu pamięci ofiar represji z lat czterdziestych, pięćdziesiątych i początku sześćdziesiątych”. Decyzja ta była aprobowana przez ówczesne kierownictwo KGB LSRR. Dodatkowo warto zaznaczyć, że od lat pięćdziesiątych do lipca 1991 r. systematycznie było prowadzone niszczenie akt i dokumentów NKGB-MGB-KGB o stosowaniu kary śmierci na Litwie. Był to kolejny ważny krok dla utrzymania w tajemnicy tragicznej przeszłości Tuskulanum.

Dążenie do przywrócenia prawdy i sprawiedliwości historycznej pojawiło się już w pierwszych miesiącach „odrodzenia Litwy”. Pod koniec 1993 r. do Departamentu Bezpieczeństwa Państwa Republiki Litewskiej wpłynęło zawiadomienie o masowych grobach znajdujących się na terenie folwarku Tuskulanum. Sprawa pochówków ciał pomordowanych w latach 1944–1947 została ujawniona przez dyrektora generalnego Departamentu Bezpieczeństwa Jurgisa Jurgelisa podczas konferencji prasowej, która odbyła się 10 stycznia 1994 r. Poinformował on wówczas opinię publiczną, że w Wilnie znaleziono masowe groby ofiar zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy NKWD-KGB. Wskazał miejsce położone obok Pałacu Kultury MSW, gdzie zostało pogrzebanych ponad 700 osób zamordowanych od września 1944 do maja 1947 r. We wspólnym grobie ostatnie miejsce spoczynku znaleźli głównie litewscy partyzanci i żołnierze AK. Po nagłośnieniu tej sprawy prezydent Litwy Algirdas Brazauskas powołał specjalną komisję mającą wyjaśnić szczegóły tej zbrodni. W skład komisji weszli: przewodniczący Jurgis Jurgelis, sekretarz Algimantas Remeikis (kierownik działu organizacyjnego Litewskiej Służby Bezpieczeństwa) i w charakterze członków Vytautas Drobnys (naczelnik zarządu ekspertyzy kryminalnej MSW), Antanas Garmus (dyrektor generalny Centrum Medycyny Sądowej i Psychiatrii), Ričardas Jasponis (wicemer Wilna), Arvydas Svetulevičius (wiceminister spraw wewnętrznych) i Vidmantas Vaicekuskas (główny specjalista Działu Badań Specjalnych Prokuratury Generalnej). Litewskie władze zaproponowały, by prace komisji obserwował polski prokurator Tadeusz Aztecki (dyrektor Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu)¹¹⁷.

¹¹⁶ OKGd, S 65/07/Zk, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Jana Widackiego, 27 IX 2002 r., s. 382–385; *ibidem*, t. 1, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do Wilna prokuratora Tadeusza Azteckiego, 21–24 IX 1994 r., s. 48; B. Burauskaitė, *Represje przeciwko narodowi litewskiemu w latach 1944–1956. Przegląd statystyczny* [w:] *Represje sowieckie wobec narodów...*, s. 170–173.

¹¹⁷ *Historia powraca*, „Republika”, 11 I 1994; PAP doniesienie, 10 I 1994 r., *Litwa – mogiła*, „Kurier Wileński”, 11 I 1994; H. Gładkowska, *Co kryje Tuskulanum?*, „Kurier Wileński”, 19 VII 1994; *Polacy wśród ofiar nowo odkrytej zbrodni NKWD*, „Rzeczpospolita”, 24 I 1995; *Dekret Prezydenta Republiki Litewskiej w sprawie zbadania okoliczności morderstwa ofiar NKGB-MGB pochowanych w latach 1944–1947 na terytorium dworku Tuskulanum w Wilnie z dnia 25 stycznia 1994 roku*, „Kurier Wileński”, 24 I 1994; J. Glinki, *Nežinomų rezistentų kapai*, „Lietuvos Aidas”, 14 VI 1995.

25 stycznia 1994 r. prezydent Brazauskas wydał rozporządzenie „O zbadaniu okoliczności morderstw dokonanych na ofiarach NKGB-MGB, pogrzebanych w latach 1944–1947 na terenie majątku Tuskulanum w Wilnie”. Na mocy ustawy państwowej Republiki Litewskiej z 9 kwietnia 1992 r. „O odpowiedzialności za ludobójstwo dokonane na obywatelach Litwy” Prokuratura Generalna 13 lipca 1994 r. wydała postanowienie o wszczęciu sprawy karnej. Oznaczono ją sygnaturą 09-2-044-94 i jej celem było ujawnienie zwłok na terenie majątku Tuskulanum. Sprawę tę prowadził zastępca starszego prokuratora Wydziału Badań Specjalnych Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej S. Punys. Po zapoznaniu się z zawiadomieniem o popełnieniu przestępstwa i po dokonaniu oględzin miejsca zdarzenia (znaleziono wówczas sześć szkieletów ludzkich z postrzałowym uszkodzeniem czaszek) uznał, że istnieją znamiona popełnienia przestępstwa z art. 1 ustawy Republiki Litewskiej z 9 kwietnia 1992 r. „W sprawie odpowiedzialności za ludobójstwo mieszkańców Litwy”, czyli art. 143 kpk¹¹⁸.

W latach 1994–1996 na terenie majątku Tuskulanum były prowadzone prace wykopaliskowe i wykonano badania sądowo-medyczne znalezionych szczątków ludzkich. Odkryto wówczas ok. 40 grobów, z czego aż 32 znajdowały się w dawnych stajniach. Pozostałe miejsca pochówku odkryto w północno-zachodniej części majątku w dzielnicy Žirmūnų. W trakcie oględzin stwierdzono, że mogiły były kopane krótko przed egzekucją, a niektóre wykorzystywano parokrotnie do pochowania rozstrzelanych w różnych okresach. Doły przeznaczone do wielorazowego pochówku były większe i głębsze. Brzegi miały oszalne deskami, żeby nie osypywała się ziemia. Zwłoki układano w nich warstwowo i przekładano papą. Prace sondażowe na terenie majątku rozpoczęto 4 lipca 1994 r. Za cel postawiono sobie ujawnienie wszystkich pogrzebanych szczątków osób skazanych na karę śmierci w latach 1945–1947 w budynku Aparatu Centralnego NKGB przy ul. Giedymina 40 w Wilnie i pochowanych na terenie folwarku. W pierwszej wykonanej ekspertyzie ustalono, że po wojnie na terenie miejsca, gdzie grzebano zwłoki, zbudowano garaż o wymiarach 40 × 9 m. Było to największe miejsce, w którym chowano pomordowanych. Garaż był podzielony na osiem odrębnych pomieszczeń i wyłożony tłuczniem kamiennym. Specjaliści mogli łatwo rozpoznać miejsca pochówku, ponieważ kamienie były tam ułożone niedokładnie. W pracach tych brała również udział z ramienia Centrum Badań Zamkowych „Lietuvos Pily” archeolog dr Ilona Vaškevičiūtė, studenci historii Uniwersytetu Pedagogicznego w Wilnie oraz żołnierze służby zasadniczej.

Odkopane szczątki były przewożone do Centrum Medycyny Sądowej w celu ich identyfikacji. Prace te wykonywali antropolodzy z Uniwersytetu Wileńskiego pod kierownictwem prof. Antanasa Garmusa. Przy zwłokach nie odnaleziono prawie żadnej odzieży oraz przedmiotów codziennego użytku, które by pomogły w ich identyfikacji. W jednym z dołów odnaleziono 100 butów, kurtkę, kilka złotych obrączek (schowanych w bieliznie), flakonik damskich perfum, gwizdek z kory, guziki i część zamku błyskawicznego. Bielizna osobista była rzucana na ciała. Na jednej z czaszek widoczne były ślady stosowania przemocy fizycznej. Według danych pochodzących z litewskiego de-

¹¹⁸ OKGd, S 65/07/Zk, t. 3, Korespondencja pomiędzy Wydziałem Badań Specjalnych Centrum Badania Ludobójstwa Mieszkańców Litwy a Prokuraturą Generalną Republiki Litewskiej, 14 II 2003 r., s. 497–509; *ibidem*, t. 3, Postanowienie Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej w sprawie wszczęcia sprawy karnej dotyczącej ofiar NKWD zakopanych na terenie wileńskiego dworu Tuskulany, 13 VII 1994 r., s. 511.

partamentu bezpieczeństwa, w tym miejscu mogli być pochowani bp Vincas Borisevičius zamordowany prawdopodobnie 3 stycznia 1947 r. i przywódca partyzancki gen. Jonas Noreika „Vėtra” zamordowany 26 lutego 1947 r. Badania jednak tej tezy nie potwierdziły. W dokumentach natomiast odnaleziono adnotację, że w zbiorowej mogile spoczywają 773 osoby skazane na karę śmierci przez „specjalne sądy NKWD”. Identyfikacja osób była bardzo trudna, gdyż tylko jedna trzecia odkopanych czaszek była w na tyle dobrym stanie, że nadawała się do badań. Specjalistom udało się dokonać identyfikacji 43 ofiar. Analiza akt personalnych więźniów wskazała, że najokrutniej postępowano z partyzantami i kolaborantami¹¹⁹.

Ekspertyzy medyczno-sądowe wykazały, że większość czaszek odnalezionych w majątku Tuskulanum miała otwory po wlocie kuli umiejscowione z tyłu głowy lub na skroni. W 110 przypadkach uwidoczniło się po dwa otwory wlotowe, w 3 po trzy, w 13 po cztery, w 4 po pięć, a w 2 po sześć. Drugi strzał uznawany był za powtórkę (tzw. strzał kontrolny). W większości przypadków zawiodła celność lub – jak to ujął ekspert medycyny sądowej Antanas Garmus – „dodatkowe strzały świadczą o ekstazie sprawców, wywołanej alkoholem”. W trakcie prowadzonych na terenie majątku prac archeologicznych znaleziono tylko 2 naboje, 14 gіль od naboji i 73 kule lub ich resztki. Podczas badania szczątków ludzkich eksperci z dziedziny medycyny sądowej ustalili, że w 118 przypadkach (16,7 proc.) dokonano okaleczeń tępym narzędziem, a 106 czaszek było pokaleczonych bagnietami i toporami. Znaleziono również czaszki, które były zdeformowane w wyniku zaciskania ich specjalnymi obręczami, co świadczy o stosowaniu tortur w czasie śledztwa lub podczas egzekucji. Kości w mogile były przemieszane. Świadczy to o tym, że nikt tych ciał nie grzebał, lecz jedynie kładziono jedno na drugim, posypując z góry wapnem. Po wypełnieniu grobu ciałami sypano piasek i przykrywano ciała dodatkowo czarną płachtą.

14 września 1994 r. z Departamentu Bezpieczeństwa Państwa do Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej wpłynął wykaz 773 nazwisk osób zamordowanych w latach 1944–1947 przez NKWD-MGB, które z dużym prawdopodobieństwem zostały pochowane na terenie byłego folwarku Tuskulanum¹²⁰. Zaistniały przesłanki do wszczęcia sprawy karnej w sprawie popełnienia zbrodni. Jednak 23 czerwca 1997 r. prokurator Wydziału Badań Specjalnych Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej wydał postanowienie o wstrzymaniu postępowania przygotowawczego, ponieważ pomimo wykonania niezbędnych czynności śledczych (przesłuchania świadków, zebrania dokumentacji archiwalnej, wykonania ekspertyzy medycyny sądowej znalezionych szkieletów ludzi i kul, wykonania batalistycznej ekspertyzy broni), nie udało się stworzyć pełnej listy osób podlegających

¹¹⁹ OKGd, S 65/07/Zk, t. 1, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do Wilna prokuratora Tadeusza Azteckiego, 21–24 IX 1994 r., s. 50; G. Malaškevičius, *W Tuskulanum nadal są tajemnice*, „Republika”, 3 VIII 1995; B. Vyšniauskaitė, *Znaleziono pierwsze szczątki ofiar na terenie byłego folwarku Tuskulany*, „Lietuvos Rytas”, 13 VII 1994, s. 1; *Ślady zbrodni w Tuskulanum*, „Gazeta Wyborcza”, 6/7/8 I 1995; H. Gładkowska, *Osobna jama, która nie była zawalona kamieniami, daje wiele do myślenia...*, „Kurier Wileński”, 25 II 1995, s. 7; B. Vyšniauskaitė, *Tuskulėnų kapavietės paslaptis dabar aiškinsis prokuratūra*, „Lietuvos Rytas”, 28 I 1995, s. 1.

¹²⁰ Wykaz został sporządzony w języku rosyjskim i zawiera następujące dane: nazwisko, imię, imię ojca, data urodzenia oraz zestawienie wieku skazanych (w wieku 18–20 lat – 33 osoby, w wieku 21–25 lat – 154 osoby, w wieku 26–30 lat – 170 osób, w wieku 31–35 lat – 124 osoby, w wieku 36–40 lat – 128 osób, w wieku 41–45 lat – 75 osób, w wieku 46–50 lat – 52 osoby, w wieku 51–55 lat – 16 osób, w wieku 56–60 lat – 14 osób, w wieku 61–65 lat – 4 osoby, w wieku 66–70 lat – 2 osoby, w wieku powyżej 70 lat – 1 osoba) (OKGd, S 65/07/Zk, t. 3, Załącznik do korespondencji Departamentu Bezpieczeństwa Państwa z dnia 14 IX 1994 r. do A. Paulauskasa Prokuratora Generalnego Republiki Litewskiej w sprawie osób zamordowanych przez NKWD-MGB, s. 521–539).

odpowiedzialności karnej. W 2004 r. utworzono Park Pamięci Tuskulanum. Zbudowano wówczas na stoku sztucznie usypanego wzgórza kolumbarium, w którym umieszczono skrzynki ze szczątkami pomordowanych. Do czerwca 2006 r. nie została wydana żadna decyzja procesowa o umorzeniu postępowania przygotowawczego w tej sprawie, co jest rzeczą oczywistą ze względu na przepisy ustawy karnej Republiki Litewskiej, gdzie sprawy tego typu nie ulegają przedawnieniu¹²¹.

W czasie gdy na terenie Litwy prowadzone były czynności sprawdzające, w Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku 24 czerwca 2002 r. zostało wszczęte śledztwo o sygnaturze S 54/02/Zn (przepisane potem na S 65/07//Zk) w sprawie zabójstw żołnierzy AK zamordowanych przez funkcjonariuszy NKWD w latach 1944–1947 w Wilnie w wykonaniu bezprawnych orzeczeń sądowych Trybunałów Wojskowych sowieckiego państwa komunistycznego, pochowanych w masowych grobach na terenie folwarku Tuskulanum koło Wilna. W trakcie prowadzonego postępowania udało się ustalić nazwisko jednego żyjącego pokrzywdzonego. Był nim były żołnierz AK Okręgu Wileńskiego Wiktor Kocielowicz. Jego brat, Michał Kocielowicz, został zamordowany w wyniku wyroku Trybunału Wojskowego Wojsk NKWD w sprawie sądowej o sygnaturze archiwalnej 31453/3 „za przynależność do oddziału AK i uczestnictwo w działaniach zbrojnych o charakterze niepodległościowym”. 15 października 2002 r. Wiktor Kocielowicz zeznał na tę okoliczność: „po zakończeniu śledztwa, chyba 25 stycznia 1945 roku zostałem zabrany z celi i przeprowadzono mnie oraz mojego brata Michała i 2 innych mężczyzn przez Plac Katedralny do budynku biblioteki, gdzie czekaliśmy do godziny pierwszej lub drugiej w nocy. W nocy do sali, gdzie przebywaliśmy, wszedł trybunał wojskowy NKWD LSRR. Ogłoszono wyrok w stosunku do nas. Trzech z nas skazano na karę śmierci przez rozstrzelanie. Mnie odczytano wyrok 10 lat więzienia, czyli oznaczało to pobyt w łagrze, oraz 5 lat pozbawienia praw publicznych i 5 lat zsyłki. Ogłoszenie wyroku nie było poprzedzone żadnym postępowaniem dowodowym. Rozprawa toczyła się po rosyjsku. Nikt z nas nie miał obrońcy. Jak sobie przypominam, to tylko zapytano nas, czy przyznajemy się do winy. Następnie powiedziano nam, że jesteśmy oskarżeni z paragrafu 58-8 i 58-11. Nikt z nas nie wiedział, co oznaczają te paragrafy. Nikt z nas nie przyznawał się do winy. W sali sądowej było uzbrojone wojsko. Jak sobie przypominam, to sądziło nas 5 osób. Nie pamiętam, czy był tam prokurator. Żadnych nazwisk sędziów nie znałem. Oni wszyscy byli wojskowymi. Żadnych akt śledztwa nie widziałem. Po ogłoszeniu wyroku sędzia, w języku rosyjskim, poinformował nas, że wyrok nie podlega żadnemu zaskarżeniu i jest ostateczny. Po ogłoszeniu wyroku zostaliśmy przewiezieni do więzienia na Łukiszkach. Tam przebywałem jedną dobę razem ze skazanymi na karę śmierci. Brat był w innej celi. Po dobie przeniesiono mnie do celi ogólnej. Tam przebywałem do 1 maja 1945 roku, kiedy to zostaliśmy wyprowadzeni na plac więzienny i podzieleni na dwie grupy. 2 maja 1945 roku przeprowadzono mnie na stację kolejową w Wilnie i 3 maja załadowano nas do wagonów towarowych i pociąg ruszył na wschód. Po 10-dniowej podróży dotarłem do Uchty, gdzie skierowano mnie

¹²¹ OKGd, S 65/07/Zk, t. 3, Postanowienie Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej w sprawie o wstrzymanie postępowania przygotowawczego w sprawie karnej dotyczącej ofiar NKWD zakopanych na terenie wileńskiego dworu Tuskulany, 23 VI 1997 r., s. 514–515; *ibidem*, t. 4, Korespondencja prokuratora Rimvydas Valentuškevičiusa z Prokuratury Generalnej Litwy do Naczelnika OK Gdańsk w sprawie wniosku o udzielenie pomocy prawnej, 14 VI 2006 r., s. 676; A. Akińczo, *Na Litwie próba identyfikacji szczątków...*

do pracy w 3 kopalni ropy naftowej. W Uchcie przebywałem do 1948 roku, kiedy to przewieziono mnie do miejscowości Inta Republika Komi – Basen Górniczy Workuta. Tam pracowałem w kopalni węgla kamiennego. Tam przebywałem do 1954 roku, kiedy zostałem zwolniony i zesłano mnie do rejonu Ust. Tam przebywałem, aż do grudnia 1955 roku. W grudniu 1955 roku zezwolono mi na powrót do Polski¹²².

Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku w postanowieniu o umorzeniu śledztwa z 29 sierpnia 2008 r. wyraźnie stwierdziła, że „analiza zebranego w sprawie materiału dowodowego wskazuje, iż skazanie i stracenie obywateli polskich, których zwłoki po egzekucji pochowano w masowych grobach na terenie folwarku Tuskulanum, było w świetle prawa międzynarodowego działaniem bezprawnym, stanowiącym zbrodnię wojenną, a tym samym stanowiącym nieprzedawnioną zbrodnię zabójstw w formie zbrodni komunistycznej”. Definicja zawarta w dyspozycji art. 2 ust. 1 ustawy z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu nakazuje traktować jako tego rodzaju zbrodnię czyny popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego w okresie od 17 września 1939 do 30 lipca 1990 r., „polegające na stosowaniu represji lub innych form naruszania prawa człowieka wobec jednostek lub grup ludności, bądź w związku z ich stosowaniem, stanowiące przestępstwo według polskiej ustawy karnej obowiązującej w czasie ich popełnienia”¹²³. Stosowanie przestępczych metod prowadzenia śledztw przez funkcjonariuszy NKWD wobec członków AK wyczerpuje znamiona przestępstwa z art. 246 kk w formie nieprzedawnionej zbrodni komunistycznej. Wobec uznania wyroków sowieckich trybunałów wojskowych za bezprawne, skazanie ustalonych w polskim postępowaniu osób narodowości polskiej – członków AK oraz osób z nią współpracujących – na długoletnie kary pozbawienia wolności stanowiło zbrodnię komunistyczną wyczerpującą znamiona przestępstwa określonego w art. 189 par. 2 kk¹²⁴.

¹²² OKGd, S 65/07/Zk, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Wiktora Kocielowicza, 15 X 2002 r., s. 394–397.

¹²³ DzU nr 155, poz. 1016, z późniejszymi zmianami.

¹²⁴ OKGd, S 65/07/Zk, t. 9, Postanowienie o umorzeniu śledztwa, 29 VIII 2008 r., s. 1686–1716.

ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA ZA ZBRODNIĘ NA WILEŃSZCZYŹNIE

Zagadnienia osądzenia i ukarania sprawców odpowiedzialnych za zbrodnie popełnione w czasie drugiej wojny światowej na forum międzynarodowym były omawiane już od początku 1940 r. Jedną z pierwszych deklaracji potępiających złamanie przez stronę niemiecką na terenie Polski reguł międzynarodowego prawa wojennego podpisały 20 kwietnia 1940 r. państwa należące do świeżo uformowanej koalicji antyniemieckiej (Wielka Brytania, Francja i Polska). Kolejne dwa ważne dokumenty w tej sprawie: deklaracja londyńska z 13 stycznia 1942 r. piętnująca system terroru niemieckiego i deklaracja z 7 października 1942 r. zapowiadająca utworzenie Komisji Narodów Zjednoczonych do spraw Zbrodni Wojennych (United Nation War Crime Commission – UNWCC), nie uzyskały aprobaty ZSRR. Pierwsze posiedzenie Komisji Narodów Zjednoczonych do spraw Zbrodni Wojennych odbyło się 20 października 1943 r. w Londynie. Zadaniem UNWCC było zbieranie materiałów w sprawie popełnionych zbrodni hitlerowskich. Dopiero po rozbudowaniu koalicji antyniemieckiej (Wielka Brytania, USA i ZSRR) państwo sowieckie włączyło się w prace nad ustanowieniem warunków i zakresu odpowiedzialności karnej sprawców zbrodni wojennych. W ogłoszonej 1 listopada 1943 r. deklaracji moskiewskiej zostały stworzone podstawy funkcjonowania specjalnych przepisów dla sądów i trybunałów powołanych do osądzenia zbrodniarzy faszystowskich¹. Prawo karne ZSRR działało na zasadzie terytorialnej. Oznaczało to, że schwytani na danym terenie zbrodniarze niemieccy byli odsyłani do kraju, w którym dokonali przestępstwa, i byli sądzeni według jurysdykcji tego kraju. Specjalne komisje państwowe, złożone z przedstawicieli organów państwowych, związków zawodowych i innych organizacji społecznych, zajęły się ustalaniem i badaniem miejsc zbrodni na terenach wschodnich wyzwolanych przez Armię Czerwoną. Do głównych zadań tych komisji należało: ewidencjonowanie zbrodni hitlerowskich, koordynowanie prac związanych z rejestracją zbrodni, określenie wielkości zadośćuczynienia za szkody poniesione indywidualnie oraz przez państwo sowieckie, ustalenie listy zbrodniarzy niemieckich winnych zorganizowania i popełnienia zbrodni na okupowanym terytorium sowieckim. Specjalne komisje miały prawo przesłuchania pokrzywdzonych, odbierania zeznań świadków, przeprowadzania ekspertyz sądowo-medycznych oraz badań w miejscach egzekucji. Ostatecznym celem prowadzonych prac było postawienie przed wymiarem sprawiedliwości ustalonych zbrodniarzy.

¹ Treść Deklaracji St. James's Palace z 13 I 1942 r. i Deklaracji moskiewskiej o okrucieństwach z 1 XI 1943 r. zob.: T. Cyprian, J. Sawicki, *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965, s. 321–326.

Przedstawiciele czterech wielkich mocarstw (Wielka Brytania, USA, Francja i ZSRR) podjęli wspólną decyzję, że sprawcy zbrodni narodowosocjalistycznych i wojennych zostaną osądzeni przez sądy tych państw, na których terytorium popełnili swoje czyny. Z jurysdykcji tej wyłączono „głównych zbrodniarzy wojennych”, których przestępstwa nie ograniczały się do jednego obszaru dającego się określić geograficznie. Ustalono, że zostaną oni ukarani na podstawie wspólnej decyzji rządów mocarstw sprzymierzonych z 8 sierpnia 1945 r. według zasad wypracowanych przez przedstawicieli 23 państw – sygnatariuszy londyńskiego „porozumienia w sprawie ukarania głównych zbrodniarzy wojennych Osi Europejskiej”. W osobnym akcie – Karcie (Statucie) Międzynarodowego Trybunału Wojskowego – stanowiącym integralną część porozumienia ustalono zasady powołania i funkcjonowania MTW, przed którym mieli stanąć sprawcy przestępstw wojennych. Karta ta nie tylko regulowała ustrój owego sądu, tryb dochodzenia i ścigania głównych przestępców wojennych, gwarancje procesowe dla oskarżonych, ale przede wszystkim stanowiła podstawę osądzenia zbrodni hitlerowskich w majestacie prawa².

Warto sobie postawić pytanie, dlaczego w ogóle doszło do procesu głównych zbrodniarzy wojennych w Norymberdze, biorąc pod uwagę, że główne mocarstwa miały zgoda odmienne zdanie odnośnie do celów i formy jego przeprowadzenia. ZSRR postulował, aby było to postępowanie pokazowe, stanowiące spektakularną formę zakończenia drugiej wojny. Francja i Wielka Brytania były w ogóle niechętne procesowi i wysuwały tzw. Plan Napoleona, w myśl którego zbrodniarze mieli zostać zesłani na wzór Napoleona na bezludną wyspę. Natomiast USA dążyło do publicznego, otwartego przewodu sądowego. Dla większości państw Norymberga miała się stać symbolem przywracania ładu, a upublicznienie spraw miało stanowić tzw. *katharsis*. Proces ten był wyjątkowy również ze względu na zawarte w nim symbole, np. sprawcy na jednym z pomniejszych procesów zostali oznaczeni numerami, co miało stanowić odniesienie do numerów nadawanych więźniom obozów koncentracyjnych³.

W trakcie dwunastu procesów norymberskich, które odbyły się w latach 1945–1949, na ławie sądowej zasiedli oskarżeni o popełnienie w okresie rządów hitlerowskich czterech rodzajów zbrodni: zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych i przeciwko ludzkości oraz udziału w spisku, którego celem było popełnienie tych zbrodni. W definicji zbrodni przeciwko ludzkości zawarto przestępstwa związane z biologicznym wyniszczeniem ludności, prześladowaniami rasowymi, świadczeniem pracy niewolniczej oraz osadzaniem w obozach koncentracyjnych i więzieniach. Podczas procesu odbyły się 405 posiedzenia jawne, oskarżyciele przedłożyli 2630 dokumentów, a obrońcy 2700,

² N.S. Aleksiejew, *Złodziejaniej, wozmiedije, priestuplenia protiv czielowieczeństwa*, Moskwa 1986, *passim*; A. Rückerl, *Ściganie karne zbrodni hitlerowskich 1945–1978*, Warszawa 1980, s. 18–19; *Międzynarodowe prawo wojenne. Zapobieganie konfliktom zbrojnym. Odpowiedzialność za przestępstwa wojenne. Zbiór dokumentów*, oprac. M. Fleming, Warszawa 1978, s. 371–372; P. Kosiński, *Recepcja procesów norymberskich w zachodnich strefach okupacyjnych, RFN i zjednoczonych Niemczech* [w:] *Wina i kara. Społeczeństwo wobec rozliczeń zbrodni popełnionych przez reżimy totalitarne w latach 1939–1956*, red. P. Pleskot, Warszawa 2015, s. 48–73; M. Biddiss, *Dziedzictwo procesu norymberskiego z perspektywy historii*, Poznań 2003, s. 8–9.

³ F. Przybylski-Lewandowski, *Normatywne podstawy procesu norymberskiego – rozważania o źródłowości reguł postępowania*, VI Konferencja Międzynarodowego Prawa Humanitarnego „Ludobójstwo jako zbrodnia międzynarodowa”, Gdańsk, 24 V 2013 r.; A. Basak, *Wpływ wyroku Międzynarodowego Trybunału Wojskowego na orzecznictwo w sprawach przeciwko hitlerowskim zbrodniarzom wojennym* [w:] *Norymberga nadal otwarty rozdział historii*, Warszawa 1977 r., s. 127–139.

przesłuchano 240 świadków i zebrano ponad 200 tys. zeznań pod przysięgą. W procesie głównych zbrodniarzy wojennych MTW w Norymberdze (od 20 listopada 1945 do 1 października 1946 r.) wśród rozpatrywanych spraw były również zbrodnie popełnione na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland. W części dotyczącej Generalnego Planu Wschodniego ujęto zbrodnię ponarską. Zakwalifikowano ją do najcięższej kategorii zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Zgodnie z przyjętym podziałem dotyczącym opracowywania aktu oskarżenia, zbrodnia ponarska została umiejscowiona w jednym z podrozdziałów III rozdziału aktu oskarżenia, dotyczącym „przestępstw popełnionych w Związku Sowieckim, to jest w republikach Białoruskiej, Ukraińskiej, Estońskiej, Łotewskiej, Litewskiej, Karelo-Fińskiej i Mołdawskiej, w dziewiętnastu obwodach Republiki Rosyjskiej oraz w Polsce, Czechosłowacji, Jugosławii, Grecji i na Bałkanach (zwanych później „wschodnimi krajami”) oraz w tej części Niemiec, która leży na wschód od linii biegnącej z północy na południe przez centrum Berlina (zwanej następnie „wschodnimi Niemcami”)”⁴. W akcie oskarżenia przed MTW w Norymberdze zapisano, że „w Litewskiej Republice Radzieckiej mordowanie obywateli radzieckich przybrało formy masowe; tak więc w Ponarach wymordowano co najmniej 100 000 osób [...]”⁵.

Podstawowym dokumentem, którym posługiwali się oskarżyciele radzieccy, było „Sprawozdanie Nadzwyczajnej Komisji Państwowej do zbadania zbrodni niemiecko-faszystowskich zaborców i ich pomocników, o przestępstwach hitlerowskich zaborców w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej” (dokument ten oznaczono sygnaturą USSR – 7). Sprawozdanie było oparte głównie na zeznaniach przesłuchanych świadków i wynikach ekspertyz medyczno-sądowych przeprowadzonych na miejscu zbrodni⁶. W czasie procesu w przedmiotowej sprawie przesłuchano bezpośrednio jedynie 33 świadków oskarżenia, 61 świadków obrony i 19 oskarżonych zeznających w charakterze świadków. Przygotowując akt oskarżenia, strona radziecka wykorzystała również dokumenty niemieckie, które zostały wytypowane podczas kwerend z przeszło 5 tys. oryginalnych dokumentów. Do najważniejszych źródeł dowodowych zaliczono m.in.: tzw. Plan Barbarossa; umowy regulujące wprowadzenie na okupowanych terenach wschodnich kary śmierci za szczególnie ciężkie przewinienia osób występujących przeciwko Rzeszy i ustawodawstwu okupowanych terenów wschodnich; specjalne przepisy karne dotyczące Żydów i Polaków; raporty Einsantgruppe A i Naczelnego Dowództwa Wojskowego Niemiec

⁴ Akt oskarżenia sformułowany był w językach angielskim, francuskim i rosyjskim. Podpisali go: w imieniu Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Północnej Irlandii – Hartley Shawcross, prokurator generalny Anglii, w imieniu Stanów Zjednoczonych Ameryki – Robert Jackson, członek Sądu Najwyższego USA, w imieniu Republiki Francuskiej – François de Menthon, członek rządu francuskiego, natomiast w imieniu ZSRR – Roman A. Rudenko, pełniący w tym czasie funkcję prokuratora Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (*The Trial of German Major War Criminals...*, cz. 2, s. 2; AIPN, UNWCC (United Nations War Crimes Commission), 48, 4.19, Staffs of the Prosecuting Committee of the International Military Tribunal, Nuremberg 1947; A. Połtorak, *Norymberski epilog*, Warszawa 1968, s. 23; M. Podkowiński, *Norymberga, proces stulecia*, b.m.w., 1996, s. 14–17.

⁵ *The Trial of German Major War Criminals...*, cz. 1, s. 23; S. Kaniewski, *Powstanie warszawskie w procesie norymberskim*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1994, nr 37, s. 20; G.N. Aleksandrow, *Norymberga wczoraj i dziś*, „Informacja wewnętrzna Ministerstwa Sprawiedliwości”, Warszawa 1974, nr 27, s. 8–9; J.J. Heydecker, J. Leeb, *Proces w Norymberdze*, Warszawa 2009, s. 263–273.

⁶ AIPN, 284 Nor, Soobszczeniye Czriezwyczajnoj Gosudarstwiennoj Komissii po ustanowleniju i rassledowaniju zlodiejaniy niemiecko-faszystyskich zachwaczikow w Litowskoj Sowietskoj Socjalistycznej Riespublikie, k. 1–4; AIPN, Amerykański Trybunał Wojskowy, Stenogram procesu IX, t. 1, k. 6–7.

dotyczące traktowania na okupowanych terenach wschodnich Żydów, ludności cywilnej i sowieckich jeńców wojennych⁷. Dokumenty te pochodziły z archiwów delegacji amerykańskiej zawierających oryginały ze sztabu operacyjnego Kwatery Głównej niemieckich sił zbrojnych, Urzędu Spraw Zagranicznych Rzeszy oraz z archiwów Hansa Franka i Alfreda Rosenberga⁸. Najwięcej cennych informacji dostarczyło skrupulatnie zbadane archiwum ministra Rzeszy okupowanych terenów wschodnich, który miał w zwyczaju wszystko zapisywać i przechowywać kopie wszelkich dokumentów służbowych. Przemówienie prokuratorskie głównego oskarżyciela gen. Romana Rudenki nawiązywało do zbrodni ponarskiej. Wskazał rolę Einsatzgruppe A w zbrodniach dokonanych na okupowanych terenach wschodnich, w tym również w Ponarach, oraz rolę ministra Rosenberga „w przekształcaniu krajów nadbałtyckich, Białorusi i Ukrainy w część składową Rzeszy Niemieckiej” oraz rozwiązaniu problemu żydowskiego⁹.

Postępowanie dowodowe przed MTW, w części dotyczącej terenów wschodnich, zakończyło się 31 sierpnia 1946 r. MTW w Norymberdze wydał wyrok 30 września i 1 października 1946 r. W orzeczeniu uwzględniono okoliczności, w których „morderstwa i znęcanie się nad ludnością cywilną doszły do szczytu w stosunku do obywateli Związku Radzieckiego i Polski”¹⁰. Wyrok ten jednak nie zamykał drogi do sądzenia kolejnych zbrodniarzy nazistowskich na podstawie deklaracji moskiewskiej i statutu MTW¹¹. Autorzy aktu oskarżenia nie zapomnieli również o ofiarach obozów i więzień hitlerowskich. Zwrócono uwagę, że w okresie drugiej wojny światowej ludność cywilna krajów okupowanych nawet za drobne przewinienia była aresztowana i osadzana w więzieniu. Stosowana była też procedura „aresztów zapobiegawczych”. Ujęcia i doprowadzanie do zakładów penitencjarnych odbywały się z pominięciem jakichkolwiek zwyczajów proceduralnych i prawnych. Wszystkie więzienia, w tym także wileńskie Łukiszki, były miejscami, w których nie zapewniano minimum godności i warunków sanitarnych dla osadzonych. Okrucieństwa te były sprzeczne z konwencjami międzynarodowymi, a w szczególności z art. 46 konwencji haskiej z 1907 r. i z konwencją genewską z 1929 r. odnoszącą się do jeńców wojennych, jak również sprzeczne z prawami i zwyczajami wojennymi oraz ogólnymi zasadami prawa karnego¹².

⁷ AIPN, 332 Nor, Meldunek grupy operacyjnej A, k. 1, 7; *ibidem*, 373 Nor, Meldunek dowództwa Wehrmachtu o sytuacji na zajętych terenach, k. 1, 2; *ibidem*, 539 Nor, Rozporządzenie uzupełniające przepisy karne na okupowanych terenach wschodnich, k. 3, 6; *ibidem*, 409 Nor, Plan Barbarossa, k. 1, 4.

⁸ W Staatsarchiv Nuernberg znajduje się całość dokumentacji z procesu MTW. W zespole KV-Prozesse Rep. 501 Fall 11 można wyodrębnić m.in. następujące jednostki dotyczące Komisariatu Rzeszy Ostland: Ostland Polizeioorganisation, Pr. 1172, 1210, PS-3256; Einsatzgruppen Wilna, Pr. 160, 1824, D – NO – 2937; Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Tätigkeits und Lagebericht, Pr. 3550 ff; Ermordung und Misshandlung, D: AExh. C-37 (G.N. Aleksandrow, *Norymberga wczoraj i dziś...*, s. 8).

⁹ *Proces głównych niemieckich przestępców wojennych w Norymberdze. Końcowe przemówienie głównego oskarżyciela z ramienia ZSRR*, b.m.w., 1946, s. 23–27; A. Weinke, *Die Nürnberger Prozesse*, München 2006, s. 30; *Der Nürnberger Prozess. Eine Entmystifizierung*, Wien 2005, s. 346–348.

¹⁰ T. Cyprian, J. Sawicki, *Materiały Norymberskie...*, s. 211–214.

¹¹ *Einsatzgruppen – wyrok i uzasadnienie*, oprac. Sz. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1963, t. 14, s. 14–15; G.M. Gilbert, *Dziennik norymberski*, Warszawa 2012, s. 312.

¹² *Proces w Norymberdze i akt oskarżenia przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim podług tekstu urzędowego Międzynarodowego Trybunału Wojennego*, red. M. Czerwiński, Warszawa 1945, s. 12; W. Kulesza, *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013, s. 21–44.

Procesy prowadzone przed radzieckimi organami wymiaru sprawiedliwości przeciwko Bronisławowi Żelwisowi, Atanasowi Granickasowi i Jonasowi Germanavičiusowi

Jednym z najtrudniejszych dla oporu sowieckiego okresem w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej był rok 1942. Wówczas to potencjał techniczny, zapasy broni pancерnej i lotnictwa Armii Czerwonej były bardzo uszczuplone. Pojawiły się pierwsze wizje zakończenia działań wojennych. Taki stan rzeczy powodował, że władze państwowe powoli zaczęły przygotowywać się na nieuchronny czas rozliczeń z wrogiem. 2 listopada 1942 r. Dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR została powołana Nadzwyczajna Komisja Państwowa do ustalenia i zbadania zbrodni niemiecko-faszystowskich okupantów i ich pomocników. W wyniku prac Komisji dokonano pierwszych rejestracji zbrodni, przeprowadzono wiele ekspertyz sądowo-medycznych w miejscach egzekucji i stworzono listę zbrodniarzy niemieckich odpowiedzialnych za zorganizowanie i popełnienie mordów na terytorium ZSRR. 14 lipca 1944 r. w Wilnie został sporządzony protokół „w związku ze zbrodnią ludobójstwa popełnioną przez Niemców wobec obywateli radzieckich w czasie okupacji rejonu wileńskiego w okresie: 24 czerwca 1941 r. – 9 lipca 1944 r.”. Oględzin miejsca dokonali przedstawiciele radzieckiej jednostki wojskowej (mjr N.G. Kuzniecowa, mjr S.B. Riachowski, mjr S.A. Aleksiejenko) oraz miejscowa ludność zamieszkująca Ponary, Nowosiółki i Chotbeje. Zostali przesłuchani pierwsi świadkowie, zebrano setki relacji i sporządzono szkic historyczno-geograficzny zdarzeń. Ze względu na dużą liczbę świadków, którzy wyrazili wolę złożenia oświadczenia, ich przesłuchania były prowadzone do września 1944 r. Relacje składano przed pełnomocnikami operacyjnymi 4 sekcji II Wydziału NKGB LSRR, oficerami Urzędu Bezpieczeństwa¹³. 2 stycznia 1946 r. przewodniczący Nadzwyczajnej Komisji Państwowej Dymow w komunikacie końcowym wskazywał, że „w okresie okupacji LSRR niemieccy faszyci usiłowali uczynić z Litwy niemiecką kolonię i zniewolić naród litewski. Ten zbrodniczy zamiar rządu hitlerowskiego zrealizował się w powszechnym rabunku, zniszczeniach i znęcaniu się nad ludnością Litwy, w egzekucjach mężczyzn, starców, kobiet, dzieci oraz jeńców wojennych”¹⁴.

W dalszej kolejności na podstawie specjalnych przepisów MBP ZSRR ustanowiono sądy i trybunały przeznaczone do osądzenia zbrodniarzy. Również członkowie wileńskiego Sonderkommando byli sądzeni przez różne organy sowieckiego wymiaru sprawiedliwości: sądy, trybunał i kolegia. Najczęściej procesy były wytaczane przez: Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR, Trybunał Wojenny Wojsk NKWD Litewskiej SRR, Trybunał Wojenny Wojsk MSW LSRR, Trybunał Armii Sowieckiej i Floty Wojenno-Morskiej oraz organy pozasądowe – Narady Specjalnej przy Ministerstwie Bezpieczeństwa ZSRR. Postępowania karne były wszczynane po uzyskaniu i analizie materiałów operacyjnych zgodnie z ustawą o ustroju sądowym ZSRR z 16 sierpnia 1938 r. Przestępstwa wojenne

¹³ Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Rosji w Moskwie, dokumenty bez sygnatur nadesłane do Oddziałowej Komisji w Gdańsku za pośrednictwem Konsulatu Generalnego Federacji Rosyjskiej w Gdańsku, 13 XI 2002 r.; Protokół i uzupełnienie do protokołu sporządzonego w związku z ludobójstwem w Ponarach, miejscowości regionu wileńskiego, wprowadzone na wiecu mieszkańców Ponar, Nowosiółek i Chotbej na podstawie ich relacji w powyższej sprawie, 14 VII 1944 r.; Protokół przesłuchania świadka Witolda Zacharewicz, 13 VII 1944 r.; Protokół przesłuchania świadków Cypriana Kaliniewicza i Zofii Kowalskiej, 15 VII 1944 r.; Protokół przesłuchania świadków Witolda Wojnickiego i Michała Kułakowskiego, 14 VII 1944 r., s. 273–283.

¹⁴ LVVA, P-132 T 30 Apr. 48, Komunikat Nadzwyczajnej Komisji Państwowej o eksterminacji ludności w miasteczku Ponary, 2 I 1946 r., k. 82–99.

kwalifikowano zgodnie z dwoma podstawami materialnoprawnymi: pkt 1 Dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 19 kwietnia 1943 r. o „karaniu niemiecko-faszystowskich przestępców winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami czerwonoarmistami, szpiegów, zdrajców Ojczyzny i ich pomocników” oraz art. 58-1a (stosowanym najczęściej podczas procesów przed trybunałami wojennymi) i 58-1b (odnoszącym się do przestępstw popełnionych przez żołnierzy) kk RFSRR. Podejrzani byli najczęściej aresztowani przez oddziały kontrwywiadu III Frontu Białoruskiego Smiersz, funkcjonariuszy MBP LSRR oraz wydziały śledcze NKGB i KGB LSRR. W większości przypadków procesy odbywały się na zamkniętych posiedzeniach sądowych, bez udziału obrońcy. Decyzje końcowe były wydawane w ciągu 24 godzin od postawienia aresztowanego w stan oskarżenia. Organ sądzący zobowiązany był telegraficznie poinformować o zapadłym wyroku przewodniczącego Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego i naczelnego prokuratora Armii Czerwonej lub naczelnego prokuratora Wojenno-Morskiej Floty ZSRR. Najczęściej wyroki były ostateczne i nie podlegały zaskarżeniu. Ewentualne prawo łaski stosowano w przeciągu 72 godzin od dostarczenia telegramu z treścią wyroku do władz zwierzchnich. Skazani na karę śmierci zgodnie z przepisami dekretu byli rozstrzeliwani lub wieszani na szubienicy w egzekucji publicznej, a ich zwłoki pozostawiane były na widoku, „żeby wszyscy wiedzieli, jak są karani i jaka kara osiąga każdego, kto dokonuje przemocy i rozprawia się z ludnością cywilną i kto zdradza swoją Ojczyznę”¹⁵.

Tabela nr 12. Przykładowi skazani przed trybunałami sowieckimi za zbrodnie popełnione w latach 1941–1944

Nazwisko i imię skazanego	Działalność wojenna	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Data orzeczenia	Orzeczona kara
Burneiko Juozas	naczelnik lub dozorca aresztu przy ul. Ofiarnej 2	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojskowy Garnizonu Wileńskiego	26 X 1944 r.	10 lat w obozie poprawczym
Kozłowski Jonas Ożelis	udział w rozstrzelaniu w Ponarach 5000 osób	art. 58-1a kk RFSRR	Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR	29 I 1945 r.	śmierć przez rozstrzelanie
Cziczielis Konstantinas	wileńskie Sonderkommando	art. 58-1a kk RFSRR, sankcja z pkt 2 Dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 19 IV 1943 r.	Trybunał Wojenny Wojsk MSW LSRR	17 XII 1946 r.	20 lat obozu pracy katorżniczej

¹⁵ M.W. Kożewnikow, *Istoria sowietskogo suda 1917–1956*, Moskwa 1957, s. 340–341; N.S. Aleksiejew, *Złodziejaniej, wozmiezdiye...*, passim; E. Rojowska, *Wpływ dekretów radzieckich Rady Najwyższej ZSRR na polskie prawo karne dotyczące karania zbrodniarzy wojennych*, „Studia Prawnoustrojowe”, Olsztyn 2012, nr 15, s. 183–192.

Nazwisko i imię skazanego	Działalność wojenna	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Data orzeczenia	Orzeczona kara
Jurkenas Kazis	członek organizacji Szaulisów, jesienią 1941 r. brał udział w konwojowaniu Żydów na poligon k. Święcian, gdzie zostali rozstrzelani	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny Wojsk MSW LSRR	23 XI 1947 r.	20 lat obozu pracy katorżniczej
Korsakas Władas	wileńskie Sonderkommando	art. 58-1a kk RFSRR	narada specjalna przy MBP ZSRR	22 VIII 1949 r.	25 lat wychowawczego obozu pracy
Tumas Jonas	wileńskie Sonderkommando	art. 58-1a kk RFSRR	narada specjalna przy MBP ZSRR	19 IV 1950 r.	25 lat w obozie poprawczym
Martiszus Justas	wileńskie Sonderkommando	art. 58-1b kk RFSRR	Trybunał Wojсковy Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego	23 V 1952 r.	25 lat wychowawczego obozu pracy
Sausaitis Władas	wileńskie Sonderkommando	cz. I art. 62 kk LSRR	Sąd Najwyższy Republiki Litewskiej	16 II 1978 r.	śmierć przez rozstrzelanie

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 36–50; OKGd, S 87/06/Zn, t. 13–30.

Jedną z pierwszych osób ujętych po wojnie przez organa Smiersz III Frontu Białoruskiego był Litwin Bronisław Żelwis pseudonim „KA-28” – członek wileńskiego Sonderkommando współodpowiedzialny za zbrodnie popełnione w Ponarach. Żelwis ze strukturami bezpieczeństwa związał się w sierpniu 1940 r., najpierw pracując dla NKWD, a od września 1943 r. dla niemieckiej policji bezpieczeństwa. Dobrowolne wstąpienie do wileńskiego oddziału specjalnego miało go rzekomo uchronić przed wywózką do pracy przymusowej do Niemiec. Swoją służbę w oddziale traktował priorytetowo. Jak sam zeznał, do jego obowiązków należała: „Ochrona budynku policji bezpieczeństwa, służba wartownicza przy bramie Gestapo, konwojowanie aresztowanych z więzienia Łukiszki do budynku Gestapo i z powrotem do więzienia. Wyjazdy w teren po aresztowanych przez policję i miejscowe organa Gestapo oraz konwojowanie ich na rozstrzelanie do Ponar”. Służbę w oddziale pełnił do lipca 1944 r., do momentu wkroczenia oddziałów Armii Czerwonej do Wilna. Agenci aresztowali go pod koniec lipca 1944 r. Przesłuchania prowadzone przez pracownika operacyjnego Wydziału Kontrwywiadu Smiersz Pierwszej Armii Lotniczej rozpoczęły się 29 lipca 1944 r. i trwały do 14 sierpnia. 15 sierpnia 1944 r. kpt. Moisiejew, pracownik operacyjny Smiersz, zaznajomił Bronisława Żelwisa z zarzutami z art. 58-1a kk RFSRR. Podejrzany przyznał się do winy i od tej chwili uznawany był za oskarżonego. Śledztwo o sygnaturze 2638 zostało

przekazane do 2. oddziału Smiersz III Frontu Białoruskiego. Przygotowany przez organa kontrwywiadu akt oskarżenia 20 września 1944 r. zatwierdził na podstawie art. 207 kpk RFSRR prokurator wojskowy III Frontu Białoruskiego mjr Lubicz. Sprawa została przekazana do sądu Trybunału Wojennego III Frontu Białoruskiego z jednoczesną zmianą kwalifikacji prawnej z art. 58-1a kk RFSRR na oskarżenie z pkt 1 Dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 19 kwietnia 1943 r. Zmiana ta była związana z bezpośrednim udziałem Żelwisa w egzekucjach. Sprawa została rozpatrzona na posiedzeniu niejawnym, bez udziału oskarżyciela publicznego, obrony i świadków. Utrzymano dotychczasowy środek zapobiegawczy w postaci tymczasowego aresztowania. Wyrok bez możliwości apelacji w sprawie o sygnaturze 744 zapadł 27 września 1944 r. na niejawnym posiedzeniu sądowym w Kownie. Żelwis został skazany na najwyższy wymiar kary – rozstrzelanie z konfiskatą mienia osobistego¹⁶.

Również za naruszenie pkt 1 Dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 19 kwietnia 1943 r. w stan oskarżenia został postawiony kolejny funkcjonariusz Saugumy Litwin Antanas Granickas. W czerwcu 1941 r. służył on w Armii Czerwonej jako zastępca dowódcy 259. pułku strzeleckiego 29. Korpusu Litewskiego. W niewyjaśnionych okolicznościach w lipcu 1941 r. zdezerterował z Armii Czerwonej i zgłosił się ochotniczo do służby w wileńskim Sonderkommando. W trakcie pełnienia obowiązków wielokrotnie brał czynny udział w egzekucjach w Ponarach (osobisty udział w zabójstwie ok. 5 tys. osób), Niemenczynie i Nowych Święcianach. Jesienią 1944 r. należał do oddziału egzekucyjnego pacyfikującego Fort IX w Kownie. Po tej akcji wstąpił do oddziału SS, z którym wycofał się na Hel i ostatecznie na wyspę Bornholm. Granickas został ujęty wraz z agentem niemieckiego wywiadu Władysławem Kowalewskim 3 lipca 1945 r. na Bornholmie przez organa kontrwywiadu Smiersz 123. Korpusu Bojowego. Zgodnie z art. 208 kpk RFSRR śledztwo zostało skierowane do Prokuratury Wojskowej 43. Armii, a następnie przedłożone Trybunałowi Wojskowemu tejże Armii. 3 października na niejawnym posiedzeniu sądowym został wydany wyrok względem Władysława Kowalewskiego (art. 58-1b kk RFSRR) i Antanasa Granickasa (pkt 1 Dekretu RN ZSRR z 19 kwietnia 1943 r.) skazujący ich na najwyższy wymiar kary – rozstrzelanie, oraz konfiskatę mienia. Wyrok był ostateczny i nie podlegał zaskarżeniu drogą kasacji. Dodatkowo wydano zarządzenie o represjonowaniu członków rodzin skazanych zgodnie z dyrektywami NKWD ZSRR i Prokuratury ZSRR. Egzekucja została wykonana 21 lutego 1946 r.¹⁷

We wrześniu 1951 r. MBP LSRR postawiło w stan oskarżenia kolejnego członka wileńskiego Ypatingasis būrys Jonasa Germanavičiusa za przestępstwa przewidziane w art. 58-1a i 58-11 kk RFSRR. W oddziale służył od jesieni 1941 do czerwca 1944 r. Do wiosny 1945 r. ukrywał się i w tym czasie rozpoczął współpracę pod pseudonimem „Drežas” ze zbrojną nacjonalistyczną organizacją Vanagas. Został ujęty 5 czerwca 1945 r.

¹⁶ LYA, FK-1 Ap 58 B 43319/3, Ankieta aresztowanego Bronisława Żelwisa, 15 VIII 1944 r.; Protokoły przesłuchania Bronisława Żelwisa, 29 VII 1944 r., 31 VII 1944 r., 2 VIII 1944 r., 8 VIII 1944 r., 14 VIII 1944 r.; Postanowienie o przedstawieniu zarzutów, 15 VIII 1944 r.; Akt oskarżenia, 20 IX 1944 r.; Wyrok Trybunału Wojennego III Frontu Białoruskiego, 27 IX 1944 r., k. 8–82.

¹⁷ LYA, FK-1 Ap 58 B 44678/3, Postanowienie o wniesieniu oskarżenia, 7 VII 1945 r.; Wniosek oskarżenia, 28 IX 1945 r.; Postanowienie o aresztowaniu, 27 VI 1945 r.; Protokół posiedzenia sądowego, b.d.; Wyrok w sprawie nr 138 przeciwko Władysławowi Kowalewskiemu i Antanasowi Granickasowi, 3 X 1945 r.; Protokół wykonania kary śmierci, 21 II 1946 r., k. 98–186.

w szeregach wspomnianej organizacji po udziale w napadzie rabunkowym na zakład spirytusowy sowchozu Szeszolskiego. W czasie prowadzonego śledztwa zataił swoją służbę w Sonderkommando i dlatego 26 sierpnia 1946 r. został zwolniony z więzienia jako podlegający amnestii zgodnie z Dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 7 lipca 1945 r. Po roku został zdemaskowany na podstawie zeznań świadków – byłych członków wileńskiego oddziału specjalnego Jonasa Tumasa i Stasysa Liwczinasa. W czasie przeprowadzonej konfrontacji ustalono, że do jego obowiązków w latach 1941–1944 należało konwojowanie więźniów z więzienia łukiskiego na przesłuchania do siedziby niemieckiej policji bezpieczeństwa oraz udział w egzekucjach w Ponarach. Po zbadaniu sprawy akt oskarżenia został wniesiony 31 czerwca 1951 r. Na wniosek prokuratora wojskowego wojsk MWD Litewskiego Okręgu Granicznego 17 lipca 1951 r. Germanavičius został ponownie aresztowany i osadzony w więzieniu wewnętrznym MGB LSRR w Wilnie. Sprawa została rozpatrzona 17 października 1951 r. na zamkniętym posiedzeniu sądowym Trybunału Wojskowego Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego w Wilnie przy ul. Wróblewskich 6. W rozprawie brali udział oskarżyciel państwowy i obrońcy oraz powołani świadkowie. Wyrokiem Trybunału z 27 października Germanavičius został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie i konfiskatę całego mienia. W przeciagu 72 godzin od wręczenia skazanemu odpisu wyroku istniała możliwość złożenia apelacji w Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR za pośrednictwem Trybunału Wojskowego Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego. Skarga kasacyjna została zgłoszona przez Germanavičiusa tego samego dnia, w którym zapadł wyrok. Głównym motywem apelacji było przyznanie się do winy na wszystkich etapach śledztwa oraz pochodzenie społeczne i sytuacja rodzinna. Skazany wnosił: „Proszę Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR o zmianę wyroku w mojej sprawie i zamianę kary śmierci przez rozstrzelanie na 25 lat obozu pracy przymusowej”. Orzeczeniem Kolegium z 19 grudnia 1951 r. wyrok Trybunału pozostawiono w mocy, a skargę kasacyjną skazanego pozostawiono bez zadośćuczynienia. Wyrok wykonano 14 kwietnia 1952 r. w Wilnie. Represjami została objęta również rodzina skazanego¹⁸.

Procesy karne prowadzone w RFN w latach 1950–1964 przeciwko Martinowi Weissowi, Heinrichowi Lohsemu i Albertowi Filbertowi

Jeszcze przed rozpoczęciem postępowań przed MTW w Norymberdze mówiono o „sprawiedliwości zwycięzców” w sensie nadużycia form postępowania sądowego w celu dokonania samowolnej zemsty. Rekonstruując po wojnie niemiecki aparat sprawiedliwości, państwa sojusznicze stanęły przed dylematem, którym niemieckim prawnikom powierzyć wymierzanie sprawiedliwości. Na mocy ustawy nr 4 z 30 października 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec powołała do życia nowe sądy niemieckie, które

¹⁸ LYA, FK-1 Ap 58 B 36137/3, Wniosek oskarżenia w sprawie śledczej nr 18919, 19 IX 1951 r.; Protokół posiedzenia wstępnego Trybunału Wojskowego Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego, 17 X 1951 r.; Orzeczenie Trybunału Wojskowego Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego, 17 X 1951 r.; Protokół posiedzenia sądowego w sprawie nr 0316 przeciwko podsądnemu Jonasowi Germanavičiusowi, 27 X 1951 r.; Wyrok nr 00274, 27 X 1951 r.; Skarga kasacyjna, 27 X 1951 r.; Orzeczenie Sądu Najwyższego ZSRR nr I-004053-p/51, 19 XII 1951 r.; Poświadczenie wykonania kary śmierci, 14 IV 1952 r., k. 389–431.

miały osądzić przestępców hitlerowskich oskarżonych o zbrodnie przeciwko ludzkości. Ten typ zbrodni obejmował: „morderstwo, eksterminację, wprowadzenie niewolnictwa, deportację, uwięzienie, torturowanie, zgwałcenie albo inne czyny popełnione na ludności cywilnej w sposób niehumanitarny, prześladowanie z przyczyn politycznych, rasowych lub religijnych”¹⁹. Przepis ten został wkrótce uzupełniony przez ustawę nr 10 Rady Kontrolnej z 20 grudnia 1945 r. w sprawie „karania osób, które stały się winne zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko pokojowi lub przeciwko ludzkości”.

Zaraz po wojnie prokuratury niemieckie działały głównie na podstawie doniesień o przestępstwach popełnionych na terenie ich właściwości miejscowej. Tym sposobem wszczynały postępowania śledcze o przestępstwa wojenne. Na przykład za sprawą donosu w Ochsenfurt w Bawarii został ujęty 24 maja 1949 r. były dowódca wileńskiego Sonderkommando Martin Weiss, który od zakończenia wojny ukrywał się, pracując jako dozorca domowy pod fałszywym nazwiskiem Friedrich Kadgien. Sprawa jego odnalezienia była priorytetowa dla Centralnego Komitetu Żydowskiego w Monachium²⁰.

Przygotowania do procesu przeciwko Weissowi rozpoczęły się 1 stycznia 1950 r., gdy weszła w życie ustawa nr 13 Wysokiej Komisji Alianckiej w sprawie „sądownictwa w zastrzeżonych dziedzinach”. Od tego momentu sądy niemieckie mogły ścigać według przepisów niemieckiego prawa karnego również zbrodnie narodowosocjalistyczne („NS”) popełnione na osobach przynależnych do narodów sprzymierzonych. Doprowadziło to do rozpoczęcia pierwszego postępowania prowadzonego przed sądem niemieckim przeciwko członkom Einsatzgruppen i Einsatzkommando oraz członkom Sicherheitspolizei i Sicherheitsdienst. Proces rozpoczął się 25 stycznia 1950 r. przed Sądem Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu, gdzie na ławie oskarżonych zasiadło dwóch członków SD działających na terytorium Komisariatu Rzeszy Ostland: dowódca wileńskiego oddziału specjalnego Martin Weiss i dowódca Einsatzkommando 3A w Wilnie August Hering. Zostali oni oskarżeni o branie udziału w masowych zbrodniach popełnionych w Ponarach. 3 lutego 1950 r. sąd wydał prawomocny wyrok przeciwko Weissowi, skazując go na karę dożywotniego więzienia i trwałą utratę honorowych praw obywatelskich za czynne i świadome pomocnictwo w zabiciu ok. 30 tys. osób eskortowanych z Łukiszek do Ponar i osobiste zabicie 7 osób. August Hering został skazany wyrokiem tegoż sądu na karę dożywotniego więzienia i utratę honorowych praw obywatelskich za pomocnictwo w zabiciu co najmniej 4 tys. osób w Ponarach i osobiste zabójstwo jednej osoby. W procesie obu oskarżonych, z powodu rzekomego braku pisemnego materiału dowodowego,

¹⁹ Zob. art. 2 pkt 1 lit. C ustawy nr 10 Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec z 20 XII 1945 r. w sprawie karania osób winnych zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko pokojowi i zbrodni przeciwko ludzkości [w:] H. Sołga, *Niemcy o Niemcach. Bilans ścigania zbrodniarzy hitlerowskich w Republice Federalnej Niemiec*, Warszawa 1988, s. 19–20. Więcej na temat ścigania i karania przestępców hitlerowskich zob.: K. Daszkiewicz, *Przedawnienie zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości w prawie karnym NRF*, Warszawa 1970; N.S. Aleksiejew, *Odpowiedzialność przestępców hitlerowskich*, Warszawa 1969; A. Rückerl, *Ściganie karne...*; L. Janicki, *RFN wobec terytorialno-politycznych następstw klęski i upadku Rzeszy*, Poznań 1986; J. Barcz, *System prawny RFN wobec norm prawa międzynarodowego – doktryna i praktyka konstytucyjna*, Warszawa 1986; *Przedawnienie i ściganie zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości w systemie prawa RFN* [w:] *Studia z dziedziny stosunków prawnych z zagranicą*, b.m.w., 1981; W. Bielawski, *Niektóre problemy prawne związane ze ściganiem i karaniem zbrodni hitlerowskich w NRF*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1968, nr 18, s. 146–153.

²⁰ AIPN, Bd 1088, Akta w sprawie Martina Weissa, Pismo Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej we Frankfurcie nad Menem do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, 19 VII 1949 r., s. 16.

w decyzji końcowej sąd oparł się na zeznaniach 40 świadków²¹. W latach późniejszych postanowieniem bawarskiego Ministerstwa Sprawiedliwości z 25 stycznia 1971 r. Martinowi Weissowi utrzymano w mocy karę dożywocia. W 1977 r. w drodze łaski został on jednak zwolniony po odbyciu 27 lat kary. W stosunku do Augusta Heringa bawarskie Ministerstwo Sprawiedliwości już 18 marca 1959 r. zmieniło wyrok dożywotniego więzienia na 15 lat pozbawienia wolności i decyzją z 20 grudnia 1959 r. wyrok utrzymano w mocy²². Warto zwrócić uwagę na wątek polskiego wymiaru sprawiedliwości w tej sprawie. Jeszcze przed rozpoczęciem procesu w Würzburgu, 13 grudnia 1949 r. Polska Misja Wojskowa do spraw Zbrodni Wojennych w Berlinie złożyła wnioski do władz amerykańskich o ekstradycję Martina Weissa. W tej sprawie petycję popierającą do Wysokiego Komisarza amerykańskiego strefy okupacyjnej Niemiec wysłała również Organizacja Żydów Polskich w Monachium działająca przy Centralnym Komitecie Żydowskim. Władze amerykańskie odmówiły ekstradycji Weissa do Polski. Decyzja odmowna została przesłana dopiero po ogłoszeniu prawomocnego wyroku. Orzeczenie swoje Amerykanie usprawiedliwiali prawomocnym skazaniem dowódcy wileńskiego Sonderkommando przez sąd niemiecki na dożywotnie więzienie²³. Pomimo odmowy ekstradycyjnej, w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa sprawę wszczęła także Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytucją, do której przekazano sprawę Weissa do dalszego prowadzenia, był warszawski Sąd Powiatowy. Po kilku latach prowadzenia dochodzenia 19 lutego 1972 r. sąd zawiesił postępowanie karne o sygnaturze Zh II Ds. 96/68. Przyczyną tej decyzji prawnej była niemożność ujęcia Martina Weissa i Augusta Heringa z powodu ich przebywania na terytorium RFN. Śledztwo prowadzone przez stronę polską dostarczyło jedynie materiałów dowodowych o charakterze ogólnym. Zgromadzone dokumenty nie zostały wysłane do Niemiec, ponieważ śledztwo wszczęto już po ogłoszeniu prawomocnego wyroku. Zebrany podczas śledztwa materiał dowodowy strona polska przekazała 24 marca 1971 r. do dyspozycji Prokuratury ZSRR w Moskwie, która również prowadziła sprawę dotyczącą zbrodni w Ponarach²⁴.

Na początku lat pięćdziesiątych rząd federalny zaczął już rozpatrywać kwestie zastosowania okresu przedawnienia wobec zbrodni nazistowskich. Pierwszym krokiem w tym kierunku było wydanie ustawy 131 z 1951 r. umożliwiającej powrót do pracy byłych urzędników państwowych III Rzeszy, którzy przeszli proces weryfikacji, uzyskując tzw. *Persilscheine*²⁵. Z kolei rok 1956 był datą przełomową w śledztwach prowadzonych w sprawie zbrodni narodowosocjalistycznych. Nastąpiło to w wyniku porozumień osiągn-

²¹ ZStL/Ba-AstL, SblW, Ks 15/49, *passim*; *Die geheime Notizen des K. Sakowicz. Dokumenten zur Judenvernichtung in Ponary*, red. R. Margolis, J.G. Tobias, Nürnberg 2003, s. 2; A. Rückerl, *Nazistowsky przestępcy przed sądem*, Heidelberg 1982, s. 122.

²² August Hering zmarł 17 XI 1992 r. w wieku 82 lat (*Die geheime Notizen...*, s. 3; E. Klee, *Das Personenlexikon...*, s. 246; *Einfach am Baum totschiagen*, „Berliner Zeitung”, 5 II 1950, s. 2).

²³ AIPN, Bd 1088, Akta w sprawie Martina Weissa, Telefonogram Polskiej Misji Wojskowej dla Spraw Zbrodni Wojennych w Berlinie do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, 9 II 1950 r., s. 89; *ibidem*, Pismo szefa Polskiej Misji Wojskowej dla Spraw Zbrodni Wojennych w Berlinie mjr. W. Kozłowskiego do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, 20 III 1950 r., s. 92.

²⁴ AIPN, II Ds. 96/68/W.54/72, Akta w sprawie Martina Weissa – Gestapo w Wilnie, Postanowienie o zawieszeniu postępowania karnego w sprawie Martina Weissa i Alberta Heringa Sądu Powiatowego w Warszawie, 19 II 1972 r., s. 29.

²⁵ Potoczna nazwa zaświadczeń o niepodjęciu współpracy z reżimem nazistowskim, nazwa zaczerpnięta od popularnego proszku do prania, co sugeruje wywabianie plam na życiorysie.

niętych podczas wizyty ówczesnego kanclerza federalnego Konrada Adenauera w 1955 r. w Moskwie. W wyniku zawartych umów do kraju powróciło tysiące niemieckich jeńców wojennych z ZSRR, którzy mogli stać się świadkami w nowo wszczynanych sprawach. Były wśród nich osoby, które „nie podlegały amnestii” i od wielu lat poszukiwano je jako przestępców wojennych. Byli również świadkowie, których zeznania mogły przyczynić się do wyjaśnienia przebiegu zbrodni. Od tego czasu dochodzeń nie wszczynano dopiero po otrzymaniu doniesienia o popełnieniu czynu karalnego przez podejrzanego. Postępowania sprawdzające podejmowano już na podstawie wszelkich poszlak wskazujących na czyn karalny. Nowe okoliczności spowodowały konieczność powołania specjalnej instytucji zajmującej się kompleksowym ściganiem zbrodni narodowosocjalistycznych. 6 listopada 1958 r. na mocy porozumienia ministrów sprawiedliwości krajów związkowych stworzono wspólną instytucję wszystkich zarządów wymiaru sprawiedliwości krajów związkowych RFN pod nazwą Centrala Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen). Centrala rozpoczęła działalność 1 grudnia 1958 r. Instytucja ta miała początkowo zajmować się jedynie ściganiem zbrodni narodowosocjalistycznych popełnionych w okresie wojny poza obszarem Niemiec. W latach 1964–1966 poszerzono zakres działalności Centrali o zbrodnie popełnione na terenie ówczesnego RFN. Prokuratorzy i sędziowie prowadzili czynności sprawdzające w stosunku do najwyższych władz Rzeszy, funkcjonariuszy najwyższych urzędów partyjnych, osób stanowiących obsadę obozów koncentracyjnych i więzień położonych na terytorium Rzeszy. Dążono również do wyjaśnienia zbrodni popełnionych w stosunku do jeńców wojennych oraz licznych przestępstw podlegających kwalifikacji jako morderstwo lub zabójstwo stosowane przez Einsatzgruppen i Einsatzkommando policji bezpieczeństwa i SD²⁶. Przy prowadzeniu wstępnych dochodzeń Centrali udzielały pomocy lokalne placówki policji kryminalnej i specjalne komisje ustanowione przy poszczególnych urzędach krajowej policji kryminalnej. W ramach działalności Zentrale Stelle wszczęto kilkanaście postępowań wyjaśniających w sprawie zbrodni dokonanych w latach 1941–1944 w Komisariacie Rzeszy Ostland²⁷. Niestety śledztwa w sprawie zbrodni narodowosocjalistycznych popełnionych na okupowanych terenach wschodnich ludwigsburska Centrala oparła jedynie na własnych źródłach informacji i kwerendach wykonanych wyłącznie w niemieckich archiwach. Nie zastosowano procedury zwrócenia się o pomoc prawną do właściwych organów zagranicznych dysponujących wieloma dowodami w sprawie zbrodni²⁸. Analizując materiał śledczy wytworzony przez stronę niemiecką w sprawie zbrodni popełnionych na

²⁶ OKGd, L.dz. 071/20/2001, Informacja wewnętrzna o działalności Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung in Ludwigsburg; A. Rückerl, *Ściganie karne...*, s. 38–40; J. Lezina, *Rozliczenie przeszłości nazistowskiej w Niemczech Zachodnich: źródła ciągłości i zmiany w powojennej pamięci zbiorowej* [w:] *Wina i kara. Społeczeństwo wobec rozliczeń...*, s. 111–112.

²⁷ *Ibidem*, SI/00/Zn, t. 15–16, Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku otrzymała w 2001 r. z Centrali w Ludwigsburgu przedruk kartoteki spraw dotyczących zbrodni nazistowskich popełnionych w Generalnym Komisariacie Litwy i Białorusi. W kartotece znajdują się następujące wpisy: sygnatura archiwalna Centrali w Ludwigsburgu, nazwa prokuratury niemieckiej prowadzącej śledztwo, sygnatura też prokuratury, miejsce popełnienia przestępstwa, nazwa jednostki popełniającej przestępstwo, krótkie streszczenie okoliczności popełnienia zbrodni, dane personalne osób oskarżonych o popełnione zbrodnie, daty zgonu lub ujęcia osób poszukiwanych. Nadesłana kartoteka zawiera 36 kompleksowych spraw, których wymienienie w ramach tej pracy zajęłoby ok. 100 stron.

²⁸ G.N. Aleksandrow, *Norymberga wczoraj...*, s. 46–47; H. Solga, *Niemcy o Niemcach...*, s. 16–64.

terytorium Komisariatu Rzeszy Ostland, bardzo sporadycznie można odnaleźć w nim dokumentację pochodzącą z archiwów litewskich, rosyjskich bądź polskich²⁹.

Kolejne dochodzenie przeciwko członkom Einsatzkommando 3 i Sicherheitspolizei działającym w Generalnym Komisariacie Litwy Prokuratura Krajowa we Frankfurcie nad Menem rozpoczęła w 1959 r. Był to jeden z pierwszych niemieckich procesów, podczas którego wprowadzono w życie zasadę przesłuchania ustalonych świadków zdarzeń. Przedmiotem tego postępowania były prześladowania i zbrodnie popełnione na obywatelach narodowości żydowskiej w Ponarach. Postępowanie sprawdzające miało na celu zebranie dowodów i przygotowanie aktu oskarżenia przeciwko SS-Hauptsturmführerowi Heinrichowi Ditzowi oraz sześciu współoskarżonym (byłemu SS-Untersturmführerowi Erichowi W., byłemu SS-Obersturmführerowi Peterowi E., byłemu SS-Obersturmführerowi Heinrichowi E., byłemu SS-Untersturmführerowi Herbertowi A., byłemu SS-Scharführerowi Paulowi L. i byłemu SS-Sturmführerowi Maxowi G.). Głównemu obwinionemu Ditzowi przedstawiono zarzuty o to, że „w końcu 1942 roku miał zlecić zastrzelenie 2000 żydowskich mężczyzn, kobiet i dzieci w Ponarach [...] i zastrzelił osobiście kilku Żydów, którzy zaczęli krzyczeć lub tracić przytomność”. Ostatecznie przeciwko głównemu oskarżonemu nie wszczęto śledztwa. Umorzono postępowanie dochodzeniowe z powodu braku dostatecznych dowodów winy³⁰.

Postępowanie sprawdzające z 1959 r. prowadzone przez Prokuraturę Krajową we Frankfurcie nad Menem, pomimo braku prawomocnych wyroków skazujących, stało się wzorcowe dla kolejnych procesów. Ustalenie, a później przesłuchanie wszystkich ważniejszych osób funkcyjnych Ostlandu było bazą wyjściową dla postępowań niemieckiego wymiaru sprawiedliwości w sprawie przestępstw popełnionych na terytorium Komisariatu Rzeszy Ostland. Dla niemieckiej prokuratury jedną z czołowych postaci kwalifikujących się do przesłuchania był komisarz Rzeszy gauleiter Heinrich Lohse. Był on jedną z pierwszych osób funkcyjnych Komisariatu, która została aresztowana w 1945 r. przez wojska brytyjskie. W procesie przeprowadzonym w 1948 r. został skazany na 10 lat pozbawienia wolności. Jego przedterminowe zwolnienie z przyczyn zdrowotnych nastąpiło w 1951 r., po zaledwie 3 latach odbywania kary. Do Sądu Rejonowego w Itzehoe Lohse został wezwany w charakterze świadka 7 lipca 1960 r. (sygnatury spraw: 4 AR 219/59, 4 Js 53/60, 4 Js 1053/60). Sprawa, w której miał tym razem zeznawać, dotyczyła udziału administracji cywilnej Komisariatu w rozwiązaniu kwestii żydowskiej na terenach wschodnich. W złożonych wyjaśnieniach Lohse z całą stanowczością stwierdził, że były to zadania, które przypisano policji, SS i oddziałom specjalnym, a nie administracji cywilnej. Podkreślił, że z powodu braku odpowiedniej wiedzy na temat funkcjonowania w latach 1941–1944 więzienia na Łukiszkach i prowadzonych masowych zbrodni w Ponarach nie mógł na nie zareagować. Podczas analizy jego wywodu uwagę przykuwa duża ilość nieścisłości. Zaskakująca jest jego rzekoma nieświadomość zbrodni ponarskiej, a znany mu był natomiast raport komisarza okręgowego Geweckego z niewielkich Szawli o egzekucjach przeprowadzanych na Żydach na podległym mu terytorium. Prokurator prowadzący sprawę zwrócił uwagę, że zgodnie z wytycznymi dekretu Hitlera z 17 lip-

²⁹ Wniosek autorki na podstawie kwerend wykonanych w Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu w latach 2011–2016.

³⁰ *Die geheime Notizen...*, s. 4.

ca 1941 r. o policyjnym zabezpieczeniu terytorium ZSRR, Reichskommissar podległa Wyższemu Dowódcy SS i Policji, a zatem znał wszelkie wytyczne przesyłane do tych organów. Podległość ta, zdaniem Lohsego, nie odgrywała praktycznie żadnej roli w sprawach powiązania kwestii administracyjnych z likwidacją Żydów. Prowadzący sprawę przedłożył mu jednak podpisany przez niego dokument „Tymczasowe wytyczne dotyczące traktowania Żydów w Okręgu Rzeszy Ostland”. Również na ten dowód Lohse znalazł wytłumaczenie, że z tego rodzaju dokumentami zapoznawał się jedynie pobieżnie, a po ich podpisaniu przekazywał je dalej według właściwości do Wilhelma Burmeistera, który stał na czele wydziału politycznego Komisarjatu. Niestety, i tym razem jego zeznanie było niespójne, ponieważ prokurator dysponował dokumentacją w sprawie Rosenberga prezentowaną przed Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, w której została podana informacja, że ten dokument trafił do wszystkich jednostek służbowych Ostlandu, w tym również do Reichskomisarza na Kraje Wschodnie³¹.

Wiosną 1960 r. niemiecka opinia publiczna po raz pierwszy usłyszała o planowanym przedawnieniu zbrodni narodowosocjalistycznych. Przeterminowanie przestępstw zagrożonych karą pozbawienia wolności do lat 10 (obrażenia cielesne, pozbawienie wolności i naruszenie własności) miało nastąpić po 8 maja 1955 r. Zabójstwa i obrażenia ciała ze skutkiem śmiertelnym miały ulec przedawnieniu po upływie 15 lat, czyli po 8 maja 1960 r. W wyniku decyzji podjętych w czasie obrad Bundestagu, od 9 maja 1960 r. nie można było już ścigać zbrodni kwalifikowanych jako zabójstwo. Odstąpiono również od poszukiwań sprawców określanych mianem „pomocników w zbrodni” popełnionych przed 5 grudnia 1939 r. W odniesieniu do przestępstw zagrożonych karą dożywotniego pozbawienia wolności termin przedawnienia według przepisów ustawowych miał minąć 5 lat później – 8 maja 1965 r.

W nowych już okolicznościach 14 maja 1962 r. przed Sądem Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Berlinie rozpoczął się proces przeciwko kadrze kierowniczej 9. oddziału operacyjnego. Na ławie oskarżonych zasiadł były dowódca Einsatzkommando 9 SS-Obersturmbannführer Albert Filbert³² oraz współoskarżeni: były kierownik referatu personalnego oddziału SS-Sturmabführer Wilhelm Greiffenberg, Gerhard Schneider, główny komisarz kryminalny Bodo Struck, pracownik administracji Konrad Fiebig i członek referatu policyjnego Heinrich Tunnat. Główny obwiniony Filbert ukrywał się od

³¹ ZStL/Ba-AstL, SbLB, B 162/29571, Protokół przesłuchania oskarżonego Heinricha Lohse, 7 VII 1960 r., s. 12–17; Archiwum Wschodnie, Kolekcja „Memoriału”: Teczka specjalna Stalina 1944–1995, s. 404; H. Weiß, *Biographisches Lexikon...*, s. 304–305.

³² Albert Filbert (ur. 8 V 1905 r. w Darmstadcie, zm. 30 VII 1990 r.) – kształcił się w szkole bankowej, a następnie na Wydziale Prawa w Worms. W 1932 r. wstąpił w struktury NSDAP i SS. W 1934 r. doktoryzował się z zakresu nauk prawnych na Uniwersytecie w Giessen. W 1936 r. został zatrudniony w Głównym Urzędzie SS, Wydziale III tworzącym zagraniczne służby wywiadowcze RSHA w stopniu SS-Untersturmführera. W 1939 r. został zastępcą szefa Urzędu VI RSHA. Od czerwca 1941 r. był dowódcą Einsatzkommando 9 na terenie ZSRR. 20 X 1941 r. dr Filbert został wezwany do Berlina, gdzie rozpoczęło się przeciwko niemu postępowanie dyscyplinarne z powodu nierzetelności w wykonywaniu obowiązków służbowych w RSHA. Został skazany na dwuletni areszt domowy. Jesienią 1943 r. powrócił do pracy w RSHA w Wydziale V, gdzie zajmował się grupą zwalczania przestępczości gospodarczej, którą prowadził do 1945 r. Aresztowany 25 II 1959 r. i osadzony w więzieniu Moabit w Berlinie, nr więzienia 2806.61. (Sąd Krajowy w Berlinie, 3 P Ks 1/62 (23.61), Wyrok przeciwko Albertowi Filbertowi, 22 VI 1962 r., s. 1–4; AIPN, 3P (K) Ks.1.62 (23.61), Sprawa karna Sądu Krajowego w Berlinie przeciwko Alfredowi K.W. Filbertowi, Gerhardowi O.P. Schneiderowi, Bodo Struckowi, Wilhelmowi Greiffenbergerowi, Konradowi Fiebigowi, Heinrichowi Tunnatowi, b.p.; E. Klee, *Das Personenlexikon...*, s. 150).

zakończenia działań wojennych. Do 1949 r. mieszkał pod przybranym nazwiskiem Selbert w Dolnej Saksonii. Pracował wówczas w przedsiębiorstwie meblowym i tekstylnym firmy Reinetal. W 1950 r. powrócił do swojego prawdziwego nazwiska i zatrudnił się w banku Braunschweig-Hannoversche Hypothekenbank. W 1958 r. powierzono mu kierownictwo berlińskiej filii banku. Został aresztowany 25 lutego 1959 r. i osadzony w areszcie śledczym Moabit w Berlinie (nr więzienia: 2806.610). O złożoności procesu świadczył fakt, że rozprawa główna toczyła się 20 dni, od 14 maja do 22 czerwca 1962 r. Filbertowi jako dowódcy Einsatzkommando 9 zarzucono wydawanie rozkazów, na mocy których od 4 lipca 1941 r. „żydowskie ofiary były wyciągane ze swoich mieszkań, a następnie pędzone w kolumnach do Ponar”. Po przyjęciu przedstawionych dowodów sąd orzekł, że Filbert wydał rozkaz zamordowania w okresie zaledwie 16 dni – 4–20 lipca 1941 r., co najmniej 4 tys. Żydów w rejonie Wilna, pod koniec lipca 1941 r. – 40 osób narodowości żydowskiej w Wilejce, ok. 100 Żydów w Mołodecznie. Łączna liczba zamordowanych od lipca 1941 do 20 października 1941 r. w akcjach, którymi kierował Filbert, wynosiła 6800 osób (1 lipca w Grodnie i Lidzie – 80 ofiar; 4–20 lipca w Wilnie – 4000 ofiar; lipiec–sierpień 1941 r. w Wilejce – 40 ofiar; w październiku 1941 r. w czasie likwidacji getta w Witebsku – 1800 ofiar). Oskarżonemu Struckowi zarzucano świadomą pomoc w akcji oczyszczania getta witebskiego, w czasie której zginęło 1800 osób. Schneider poniósł odpowiedzialność za przeprowadzenie na rozkaz Filberta akcji rozstrzeliwań w Mołodecznie, zginęło wówczas 100 osób. Greiffenbergowi zarzucono uśmiercenie 100 osób narodowości żydowskiej w Wilejce, a Tunnatowi 80 osób w Mołodecznie. W sprawie udziału Fiebiga w likwidacji getta w Witebsku sąd nie znalazł wystarczających dowodów winy, stwierdzając jedynie, że „był członkiem oddziału operacyjnego do późnego lata 1943 r. i jest prawdopodobne, że w okresie od 7 do 20 października brał udział w masowych zabójstwach Żydów, bo każdy należący do SS dowódca oddziału był angażowany do takich akcji”. Przedstawiający zarzuty naczelny prokurator Neumann podsumował wojenną działalność Filberta, określając, że „pokazał on w szeregu pojedynczych przypadków, że jego działania i jego decyzje powodowane były nienawiścią do Żydów, a [...] gorliwością, z jaką dr Filbert realizował wydany mu ramowy rozkaz, nie można było niczym pohamować”³³. Sąd skazał głównego oskarżonego na karę pozbawienia wolności do końca życia. Ostatecznie Filbert spędził w więzieniu jedynie 13 lat, następnie został zwolniony na skutek przepełnienia aresztu. Pozostali współoskarżeni zostali skazani na niższe wymiary kary (Schneider i Struck na 10 lat więzienia, Tunnat i Greiffenberg na 3 lata, Fiebiga uniewinniono)³⁴.

W 1964 r., na pół roku przed planowanym przedawnieniem zbrodni „NS”, rząd federalny skierował wezwanie do wszystkich państw i osób indywidualnych o udostępnienie nieznanych dotąd materiałów dowodowych. Zaowocowało to znacznym wzmocnieniem kadry prokuratorskiej i sędziowskiej Centrali, którą zobligowano do wyjaśnienia nowych ujawnionych aspektów. W latach siedemdziesiątych w Centrali i prokuraturach przy Sądach Krajowych toczyło się wiele spraw wszczętych na podstawie materiału dowodowego napływającego głównie z Polski. W latach 1973–1978 Centrala prowadziła aż 1383 dochodzenia, z czego 859 zostało wszczętych na podstawie materiału nadesłanego z Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

³³ ZStL/Ba-AstL, SbLB, Ks 1.62 (23.61), Wyrok przeciwko Albertowi Filbertowi, 22 VI 1962 r., s. 5.

³⁴ Sąd Krajowy w Berlinie, 3 P Ks 1/62 (23.61), Wyrok przeciwko Albertowi Filbertowi, 22 VI 1962 r., s. 6.

Tabela nr 13. Przykładowe postępowania karne w sprawie zbrodni narodowosocjalistycznych popełnionych na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland w latach 1941–1944 przechowywane w Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu

Zarzuty	Oskarżenia	Stan postępowania	Sygnatura akt Centrali w Ludwigsburgu	Zakres rzeczowy	Prokuratura
Zabójstwa w getcie żydowskim w Wilnie	August Hering, Martin Weiss, Franz Murer	śledztwo umorzone 13 V 1966 r.	AR-Z 14/58	grupa operacyjna A EK 3	Prokuratura Verden, sygn. 2 Js 449/66
Zabójstwo w przynajmniej 30 000 samodzielnym przy- padkach w okręgu Wilno od X 1941 r. do VII 1943 r.	August Hering, Martin Weiss, Hibarden	1) Hering doży- wotnie więzienie i utrata praw oby- watelskich – pra- womocne od 24 II 1950 r. 2) Weiss doży- wotnie więzienie i utrata praw oby- watelskich – pra- womocne od 3 III 1950 r.	AR 2363/66	grupa operacyjna A EK 3	Prokuratura Würzburg, sygn. 1 Js 80/49; 1 Js 136/49
Zabójstwa w rejonie wileń- skim: Ostrowiec, Michalisz- ki, Barany, Smorgonie w latach 1941–1942	podporucznik Giese, Schulz	tymczasowe umo- wienie postępowania 28 VIII 1973 r. zgodnie z § 205 kpk	AR-Z 42/72	grupa operacyjna A EK 3	Prokuratura Frankfurt nad Menem, sygn. 4 Js 653/72
Zbrodnie nazistowskie w Oszmianie	brak danych	adnotacja końcowa 8 VI 1994 r.	AR 1156/69	Generalny Komisarjat Litwy	brak danych
Mordowanie ludności żydowskiej w Mołodecznie	brak danych	śledztwo umorzone 29 XI 1973 r.	AR-Z 21/59	Generalny Komisarjat Litwy i Białorusi	Prokuratura Kob- lenz, sygn. 9 Js 140/72

Zarzuty	Oskarżeni	Stan postępowania	Sygnatura akt Centrali w Ludwigsburgu	Zakres rzeczowy	Prokuratura
Zamordowanie ok. 13 000 Żydów w czasie likwidacji getta w Głębokim i siedmiu innych miejscowościach od V do VI 1942 r.	Heinz Dalherda Tangermann	brak danych	AR-Z 32/99	Generalny Komisarjat Litwy i Białorusi	Prokuratura Dortmund, sygn. 45 Js 1/2000
Egzekucje na Żydach na Białorusi, w Ślucku, Mińsku, Wilejce, Dolhinowie, Wołożynie i Słoninie w latach 1941–1942	Fritz Stötz, Kurt Valasek	adnotacja końcowa 29 I 1971 r.	AR-Z 82/66	Generalny Komisarjat Litwy i Białorusi	Prokuratura Dortmund, sygn. 45 Js 3/61
Selekcja jeńców radzieckich przez pracownika Dula-gu 112 w Mołodecznie	Heinrich Röhl	umorzenie postępowania z 21 IV 1970 r., zgodnie z § 50 i 170 II kpk	AR-Z 143/69	jeńcy wojenni Dulag	Prokuratura Lübeck, sygn. 2 Js 1234/69
Zamordowanie ok. 30 Polaków i jednej Żydówki oraz kilku jeńców wojennych w Berezwezu 4 III 1942 r. i 4 VII 1942 r.	brak danych	brak danych	AR-Z 18/97	Komisariat Rzeszy Ostland	brak danych
Zastrzelenie 40 Cyganów przez stacjonujący w Kownie oddział żandarmerii zmotoryzowanej	Karl Hahn	umorzenie postępowania z dnia 27 XII 1973 r.	AR-Z 121/68	Generalny Komisarjat Litwy	Prokuratura Koblenz, sygn. 9 Js 9/71
Selekcja jeńców radzieckich przez strażników w Stalagu 344 w Wilnie	Max Poetach, Iwan Baessler, dr Eckard Müller	umorzenie postępowania 8 VI 1973 r., zgodnie z § 170 II kpk	AR-Z 172/71	Generalny Komisarjat Litwy	Prokuratura Weßrücken, sygn. 7 Js 7/72

Zarzuty	Oskarżenia	Stan postępowania	Sygnatura akt Centrali w Ludwigsburgu	Zakres rzeczowy	Prokuratura
Zamordowanie litewskich Żydów w Kownie i Ponarach 1941–1944	Peter Heinrich Schmitz, zm. 21 VIII 1963 r.; Richard Schweizer; Alfred Tombaum; Karl Böhmichen, zm. 14 VII 1964 r.; Erich Wolff; Peter Eisenbarth; Horst Schweinbarth; Max Gross; Philipp Krupp; Heinrich Dietz; Heinrich Erlan; Herbert Arlt, zm. 10 IV 1963 r.; Kurt Röhnert; Paul Laskowski; Walter Malz; Josef Pilgram; Gustav Blask	względem Petera Heinricha Schmitza, Karla Böhmichena i Herberta Arlta umorzenie z powodu zgonu; względem pozostałych zaniechanie ścigania	AR-Z 14/58	Generalny Komisarzat Litwy	Prokuratura Frankfurt nad Menem, sygn. 4 Js 1106/59

Źródło: Komputerowa baza B 162 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Bundesarchiv Aussenstelle Ludwigsburg.

W późniejszych latach działalność Centrali w zakresie ścigania zbrodni narodowo-socjalistycznych stopniowo wygasła. Biorąc pod uwagę statystyki, które wskazują, że w latach 1959–1969 skazano za zbrodnie hitlerowskie 320 osób, w następnym dziesięcioleciu (1970–1980) – 189 osób, a do 1985 r. jedynie 33 osoby, nie ma wątpliwości, że działalność śledcza tej placówki stopniowo zmieniała charakter³⁵. Obecnie ludwigsburska Centrala nie jest niezależnym organem ścigania, lecz podlega ministrom sprawiedliwości krajów związkowych. Przygotowuje materiał dowodowy oraz przekazuje go w celu dalszego prowadzenia do prokuratur w poszczególnych landach. Prokuratorzy, sędziowie i historycy zatrudnieni w ludwigsburskiej placówce zajmują się także prowadzeniem na całym świecie kwerend archiwalnych, pozwalających na uzupełnienie zgromadzonego przez lata materiału. Dysponują również najlepszą i najbardziej dokładną kartoteką zbrodniarzy narodowosocjalistycznych z całego świata. Zawarte w niej dane (imię i nazwisko sprawcy, data urodzenia, data i miejsce popełnienia czynu, data i miejsce zgonu, ostatnie miejsce zamieszkania, wykaz wszystkich postępowań, w których figuruje sprawca) pozwalają na ustalenie pełnego „wizerunku” poszukiwanej osoby. Prokuratorzy z całej Europy zatrudnieni w placówkach zajmujących się ściganiem przestępstw narodowosocjalistycznych sukcesywnie zwracają się z wnioskami o pozyskanie w ramach międzynarodowej pomocy prawnej dokumentacji zgromadzonej w Bundesarchiv w Ludwigsburgu.

Śledztwa prowadzone przez stronę polską przeciwko Arkadiusowi Sakalauskasowi, Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi i Janowi Borkowskiemu oraz Witoldowi Gliwińskiemu

Od roku 1942 były prowadzone w Polsce prace nad stworzeniem podstaw prawnych do przeprowadzenia rozliczeń ze sprawcami hitlerowskich zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Właśnie z inicjatywy Polski przedstawiciele dziewięciu państw okupowanych podpisali 13 stycznia 1942 r. tzw. deklarację St. James's Palace, w której zakomunikowali ukaranie na drodze sądowej wszystkich osób odpowiedzialnych za popełnione zbrodnie oraz należytą dbałość o wykonanie zasądzonych kar³⁶. Jesienią 1943 r. w ramach działalności polskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Londynie utworzono Biuro do spraw Zbrodni Wojennych. Celem powołanego urzędu było zapoczątkowanie badań nad zbrodniami hitlerowskimi popełnionymi w Polsce. Do pierwszych polskich aktów prawnych odnoszących się do tej problematyki zalicza się Dekret Prezydenta RP na Uchodźstwie „o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne”, ogłoszony 30 marca 1943 r.³⁷ Zgodnie z jego założeniami, sprawcy czynów popełnionych na szkodę Państwa Polskiego i obywateli polskich mieli podlegać karze więzienia, dożywotniego więzienia lub karze śmierci. Nie tylko Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie rozpatrywał kwestie przyszłej odpowiedzialności karnej, ale również działacze komunistyczni przygotowujący się w ZSRR do przejęcia władzy w Polsce. Przeprowadzenie zamierzonych przez nich działań w ramach obowiązujących wówczas

³⁵ A. Rückerl, *Ściganie karne...*, s. 49–57; H. Sołga, *Niemcy o Niemcach...*, s. 139.

³⁶ S. Kaniewski, *Ściganie i karanie sprawców zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości (Wybór dokumentów)*, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1978, *passim*.

³⁷ DzU RP Londyn, cz. 1, nr 3, poz. 6. Był to pierwszy na świecie akt legislacyjny w przedmiocie zbrodni wojennych. Podstawowy przepis tego dekretu brzmiał: „Kto wbrew normom prawa międzynarodowego dopuszcza się czynu na szkodę Państwa Polskiego, polskiej osoby prawnej lub obywatela polskiego, podlega karze więzienia”.

norm prawnych oraz w schemacie prawa o ustroju sądów było niewykonalne. Koniecznością stało się stworzenie osobnego aparatu sądowego, którego organy miały się zająć tego typu sprawami. W sierpniu 1944 r. uchwałą Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, w porozumieniu z rządem ZSRR, powołano Polsko-Radziecką Komisję Nadzwyczajną do Zbadania Zbrodni Niemieckich. 31 sierpnia 1944 r. PKWN wydał dekret „O wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego”³⁸. Na mocy art. 1 tego dekretu (który przez lata podlegał kilkakrotnym nowelizacjom) w Polsce do dzisiaj ściga się zbrodnie hitlerowskie wobec obywateli polskich (DzU RP z 1946 r., nr 69, poz. 377)³⁹. Opierając się na tzw. sierpniówce, 12 września 1944 r. uchwalono kolejny dekret PKWN „O specjalnych sądach karnych dla ukarania zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich”. W utworzonych dziewięciu sądach karnych obowiązywała zasada jednoinstancyjności. Oskarżenie nie wymagało uzasadnienia, a wyroki ogłoszone natychmiast po naradzie sądu orzekającego były prawomocne. Mimo że przez okres ponad dwóch lat działalności tych sądów (12 września 1944 r. – 17 listopada 1946 r.) rozpatrzono aż 6169 spraw osób oskarżonych z dekretu sierpniowego, nadal pozostawały tysiące nieosądzonych wniosków. Jedynym wyjściem z tej sytuacji było zaangażowanie sądownictwa powszechnego w pomoc w dalszych pracach śledczych. Dlatego od listopada 1946 r. kompetencje specjalnych sądów karnych przejęły sądy okręgowe. Dodatkowo 22 stycznia 1946 r. utworzono Najwyższy Trybunał Narodowy, którego głównym celem stało się osądzenie czołowych hitlerowskich zbrodniarzy na terenie Polski⁴⁰.

Pomimo istniejącej już w kraju „infrastruktury prawnej”, mającej za zadanie ściganie zbrodniarzy wojennych, ciągle jeszcze brakowało instytucji dokumentującej popełnione zbrodnie. Lukę tę dostrzegli członkowie PKWN, którzy w połowie 1944 r. powołali pierwszą polsko-radziecką Komisję dla Zbadania Zbrodni na Majdanku. Kolejnym krokiem było stworzenie 17 października 1944 r. tymczasowej Komisji do Badania Zbrodni Niemieckich popełnionych na terenie Polski. W marcu 1945 r. działalność rozpoczęła druga polsko-radziecka Komisja dla Zbadania Zbrodni dokonanych w Oświęcimiu. Jeszcze w tym samym miesiącu Prezydium PKWN przygotowało projekt utworzenia nowej instytucji pod nazwą Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, która ostatecznie została powołana uchwałą Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 29 marca 1945 r. Główna Komisja w Warsza-

³⁸ Dekret z 31 VIII 1944 r. wykorzystywany był również do represjonowania przeciwników politycznych i członków antykomunistycznej konspiracji.

³⁹ Dekret z 31 VIII 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy wojennych i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego, DzU RP z 1946 r., nr 69, poz. 377, art. 1: „kto, idąc na rękę władzy państwa niemieckiego lub z nim sprzymierzonego: 1. brał udział w dokonywaniu zabójstw osób spośród ludności cywilnej albo osób wojskowych lub jeńców wojennych, 2. przez wskazanie lub ujęcie działał na szkodę osób ze względów politycznych, narodowościowych, wyznaniowych lub rasowych poszukiwanych lub prześladowanych przez władze, podlega karze śmierci, przy stosowaniu przepisów niniejszego dekretu, należy mieć na uwadze, że: zamiast przewidzianej kary śmierci orzeka się karę dożywotniego pozbawienia wolności” – zob. art. 13 pkt 1 ustawy z 6 VI 1997 r.: Przepisy wprowadzające Kodeks karny (DzU RP z 1997 r., nr 88, poz. 554); J. Sawicki, B. Waławski, *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu z komentarzem*, Kraków 1945, s. 5–20.

⁴⁰ A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2005, s. 39; S. Kaniewski, *Ściganie i karanie...*, s. 128; E. Kobierska-Motas, *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, cz. 1, Warszawa 1991, s. 49; A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008, s. 20–21; J. Sawicki, *O prawie sądów specjalnych – próba metodyczna* [w:] *Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce 22 VII 1944 – 22 VII 1945*, Warszawa 1945, s. 55–64; T. Cyprian, J. Sawicki, *Procesy wielkich zbrodniarzy wojennych w Polsce*, Łódź 1949, s. 3.

wie, wraz z ekspozyturami terenowymi zwanymi Okręgowymi Komisjami (w Białymstoku, Bydgoszczy, Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Rzeszowie, Warszawie i Wrocławiu), otrzymała zadanie gromadzenia dokumentacji umożliwiającej osądzenie przestępców nazistowskich za zbrodnie, których dopuścili się w latach drugiej wojny światowej oraz „przeprowadzenie badań dotyczących zbrodniczej działalności niemieckich władz państwowych, władz partyjnych NSDAP, a także wszelkich innych instytucji niemieckich w stosunku zarówno do obywateli polskich zamieszkałych w Polsce lub przebywających za granicą”⁴¹. Początkowo działalność Komisji koncentrowała się głównie na przygotowaniach wniosków o ekstradycję zbrodniarzy wojennych oraz sporządzaniu list sprawców przestępstw na potrzeby The United Nations War Crimes Commission. Do 31 marca 1948 r. Polska wpisała na listę zbrodniarzy UNWCC 7805 osób. Spisy te do dzisiaj są podstawą ścigania zbrodni hitlerowskich w poszczególnych krajach.

W 1949 r. kolejny raz zmieniono nazwę instytucji, która została przemianowana na Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Komisja stała się placówką śledczą, naukowo-badawczą, wydawniczą i archiwalną. W 1965 r. nastąpił dynamiczny rozwój instytucji, po tym jak dyrektorem placówki został Czesław Pilichowski, który za główne zadanie uważał zintensyfikowanie działań na rzecz demaskowania sprawców zbrodni wojennych. Kolejnym ważnym aspektem działalności w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych stało się zabieganie o odszkodowania dla ofiar eksperymentów pseudomedycznych w niemieckich obozach koncentracyjnych. Najważniejsze jednak pozostawały funkcje śledcze i prace związane z udzielaniem pomocy prawnej organom wymiaru sprawiedliwości innych państw. Przemiany ustrojowe, które zaszły w Polsce po 1989 r., nie pozostały bez wpływu na działalność Komisji. Na mocy ustawy z 4 kwietnia 1991 r. kolejny raz zmieniono jej nazwę, tym razem na: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. Najważniejsze było jednak rozszerzenie kompetencji merytorycznych i czasowego zakresu działalności. Swoim zainteresowaniem Komisja objęła nie tylko zbrodnie niemieckie popełnione w czasie okupacji hitlerowskiej, ale także zbrodnie stalinowskie oraz inne przekroczenia prawa, które zostały zaliczone do przestępstw nieulegających przedawnieniu, a które zostały popełnione w latach 1939–1956 na osobach narodowości polskiej lub obywatelach polskich innej narodowości. Śledztwa były prowadzone przez prokuratorów i sędziów delegowanych do Główniej Komisji bądź Komisji Okręgowych jako tzw. śledztwa własne, czyli bez uprawnień przysługujących prokuratorom z art. 264 kpk (prowadzenie tych śledztw nie mogło być zlecane organom policji). W ramach działalności Komisji prowadzono postępowania do momentu ujawnienia sprawcy, a następnie przekazywano je do prokuratury powszechnej celem dalszego prowadzenia. Ostatecznie wielokrotnie sprawy te trafiały na wokandy sądowe⁴².

⁴¹ AIPN, sygn. 3, Regulamin Główniej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej, b.p.; DzU z 1945 r., nr 51, poz. 93; M. Motas, *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku. Wybór dokumentów*, Warszawa 1995, s. 8; S. Kaniewski, *Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. Kierunki i perspektywy działań*, „Studia Iuridica” 1998, t. 35, *passim*.

⁴² M. Motas, *Przegląd przepisów karnych 1944–1956*, „Biuletyn Główniej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”, t. 34, Warszawa 1992, s. 150; S. Kaniewski, *Główna Komisja...*, *passim*; Cz. Pilichowski, *Działalność i wyniki prac Główniej Komisji i Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce 1944/1945–1980*, Warszawa 1980, s. 5; idem, *Problematyka badania zbrodni hitlerowskich i ścigania ich sprawców w latach 1944/45–1980* [w:] *35-lecie Główniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Sesja plenarna 10 listopada 1980 r.*, Warszawa 1982, s. 31.

Tabela nr 14. Skazani przed polskimi sądami za zbrodnie popełnione na terenie byłego województwa wileńskiego w latach 1941–1944

Nazwisko i imię skazanego	Artykuł	Przedmiot śledztwa	Organ wydający orzeczenie i sygnatura sprawy	Data orzeczenia	Kara
Faulhaber Eugeniusz	art. 1 pkt 1 i art. 4 § 3 pkt b, c, d Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	zamordowanie 5 V 1943 r. w Pona- rach ok. 4000 polskich obywateli; rozstrzelanie 4 VII 1944 r. w Kow- nie 62 osób	Sąd Apelacyjny w Warszawie, sygn. 111/49	15 XII 1949 r.	kara śmierci
Hubski Piotr	art. 1 pkt 1 De- kretu z dnia 31 VIII 1944 r.	zbrodnie dokonane od VII 1941 r. do 1944 w Głębokim, powiat Działna, jako funkcjonariusz policji białor- uskiej, przeciwko ludności żydow- skiej i partyzantom radzieckim	Sąd Wojewódzki we Wrocławiu, sygn. II K 163/53	30 XI 1953 r.	kara śmierci, rewizja wyroku Sądu Najwyższego w War- szawie z dnia 8 II 1954 r. 15 lat więzienia i pozbawie- nie praw publicznych na 8 lat
Dąbrowski Bronisław	art. 1 pkt 1 i 2, art. 2 i 4 § 1 De- kretu z dnia 31 VIII 1944 r.	likwidacja getta żydowskiego w Miorach w 1941 r.	Sąd Wojewódz- ki w Olsztynie, sygn. IV K 31/54	14 V 1954 r.	kara śmierci, rewizja wyroku Sądu Najwyższego w War- szawie z dnia 29 VI 1954 r. 5 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 2 lata
Rombalski Stefan	art. 1 pkt 1 De- kretu z dnia 31 VIII 1944 r.	rozstrzelanie Judy Klepar we wrześ- niu 1941 r. w Dunilowiczach, powiat Postawy	Sąd Wojewódz- ki w Szczeci- nie, sygn. IV K 104/54	16 XII 1954 r.	15 lat więzienia i pozbawie- nie praw publicznych na 7 lat, rewizja wyroku Sądu Najwyższego w Warszawie z dnia 18 III 1955 r. 8 lat wię- zienia i pozbawienie praw publicznych na 5 lat
Niedźwiedzki Marian	art. 1 pkt 1 De- kretu z dnia 31 VIII 1944 r.	jako funkcjonariusz policji białoru- skiej brał udział w dokonywaniu za- bójstw Żydów w 1942 r. w Brasławiu	Sąd Apelacyj- ny w Gdańsku, sygn. I K 6/49	20 IX 1949 r.	8 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 10 lat

Nazwisko i imię skazanego	Artykuł	Przedmiot śledztwa	Organ wydający orzeczenie i sygnatura sprawy	Data orzeczenia	Kara
Szachno Kleofas	art. 1 pkt 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	jako członek niemieckiej policji pomocniczej w latach 1941–1942 brał udział w likwidacji ludności żydowskiej i radzieckich jeńców wojennych w Widzach, powiat Brasław	Sąd Wojewódzki we Wrocławiu, sygn. V K 270/47	23 I 1948 r.	kara śmierci
Jereszewski Wiktor	art. 1 pkt 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	zabójstwa ludności żydowskiej jeńsienią 1942 r. w Pukieni, powiat Wilejka	Sąd Wojewódzki w Koszalinie, sygn. IV K 139/61	31 I 1962 r.	dożywotnie więzienie i utrata praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na zawsze, rewizja wyroku Sądu Najwyższego w Warszawie z dnia 23 X 1962 r. 10 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 5 lat
Bielski Alfons	art. 1 pkt 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	jako zastępca komendanta policji powiatu Działna w latach 1941–1944 brał udział w likwidacji getta żydowskiego w Dziśnie	Sąd Wojewódzki w Gdańsku, sygn. IV K 125/60	4 V 1965 r.	kara śmierci, rewizja wyroku Sądu Najwyższego w Warszawie z dnia 2 IX 1965 r. dożywotnie więzienie i utrata praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na zawsze
Rynkiewicz Józef	art. 1 pkt 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	w maju 1942 r. brał udział w zabójstwie ok. 700 Żydów w Miorach, powiat Brasław, w grudniu 1942 r. brał udział w likwidacji oddziałów partyzanckich w powiecie brasławskim	Sąd Apelacyjny we Wrocławiu, sygn. III K 50/49	28 IX 1949 r.	kara śmierci, wyrok wykonany 4 III 1950 r. przez powieszenie

Nazwisko i imię skazanego	Artykuł	Przedmiot śledztwa	Organ wydający orzeczenie i sygnatura sprawy	Data orzeczenia	Kara
Nowicki Stanisław	art. 1 pkt 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	w 1943 r. brał czynny udział w likwidacji ludności żydowskiej w Brasławiu, w 1944 r. likwidacja partyzantki radzieckiej w powiecie brasławskim	Sąd Apelacyjny w Olsztynie, sygn. I K 140/50	18 IX 1950 r.	10 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 5 lat, rewizja wyroku Sądu Najwyższego w Warszawie z dnia 16 IV 1951 r. 5 lat i 6 miesięcy więzienia oraz pozbawienie praw publicznych na 3 lata
Ciechanowicz Jan	art. 1 pkt 1 i 2 art. 2 i 4 § 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	brał udział w zabójstwie kilku rodzin żydowskich w lutym lub marcu 1942 r. w Radoszkowicach, wiosną 1944 r. brał udział w akcji przeciwko partyzance radzieckiej we wsi Sycewicze, powiat Radoszkowice	Sąd Wojewódzki w Olsztynie, IV K 19/55	4 III 1955 r.	8 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 5 lat
Kniażewicz Bolesław	art. 1 pkt 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	zabójstwa ludności cywilnej latem 1942 r. w Parańfanowie, powiat Działna, likwidacja getta w Dokszycach, oblężenie partyzantów	Sąd Apelacyjny w Poznaniu, sygn. I K 163/49	30 III 1950 r.	kara śmierci, prawem łaski Prezydenta RP z dnia 6 VI 1951 r. zmiana orzeczonej kary na 15 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 5 lat
Sipowicz Leonard	art. 1 pkt 2 i art. 2 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	brał udział w rozstrzelaniu w 1941 r. w Duniłowiczach, powiat Postawy, Jude Kleper	Sąd Wojewódzki w Szczecinie, sygn. IV K 131/54	29 I 1955 r.	8 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 5 lat
Siemaszkiewicz Michał	art. 1 pkt. 2 i art. 2 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r.	od sierpnia 1941 do listopada 1942 r. w gminie Krzywicz, powiat Wilejka, brał udział w rozstrzelaniu osób narodowości żydowskiej, prześladował komunistów	Sąd Wojewódzki w Poznaniu, sygn. IV K 91/53	9 V 1953 r.	2 lata więzienia, rewizja wyroku Sądu Najwyższego w Warszawie z dnia 21 IX 1953 r., wyrok utrzymany w mocy

Źródło: OKGd, S 87/06/Zn, t. 1–42.

Jedną z pierwszych powojennych spraw karnych prowadzonych przez polskie sądownictwo powszechne przeciwko sprawcy zbrodni popełnionych na terytorium byłego województwa wileńskiego był proces przeciwko byłemu członkowi wileńskiego Sonderkommando Arkadiusowi Sakalauskasowi. 29 września 1949 r. prokurator skierował do Sądu Okręgowego w Warszawie akt oskarżenia przeciwko Sakalauskasowi, zarzucając mu przynależność w latach 1941–1943 do wileńskiego oddziału specjalnego, branie udziału w zabójstwach osób narodowości żydowskiej w Ponarach oraz aresztowanie ok. 800 Żydów i doprowadzenie ich do więzienia na Łukiszkach. Oskarżony został zatrzymany już w maju 1947 r. we francuskiej strefie okupacyjnej pod zarzutem brania udziału w likwidacji getta w Wilnie. Początkowo postępowanie sprawdzające prowadziła strona francuska. Prokurator przesłuchiwał na okoliczność zdarzeń wielu świadków zamieszkałych na terytorium Niemiec. Następnie w myśl obowiązujących konwencji Sakalauskas został przekazany w procesie ekstradycyjnym władzom polskim i osadzony w więzieniu na Mokotowie w Warszawie. We wnioskach z prowadzonej sprawy nadesłanych z Francji widniała informacja, że oskarżony nie przyznał się do winy, utrzymując, że zostały mu przypisane zbrodnie popełnione przez osobę o nazwisku Sidlauskas⁴³. Utrzymywał, że w okresie swojej służby w Wilnie zatrudniony był początkowo w dziale gospodarczym policji litewskiej, a potem w policji kryminalnej. Wielokrotnie podkreślał, że nie miał nic wspólnego z wileńskim oddziałem specjalnym. Po dwóch miesiącach procesu, 23 listopada 1949 r. Sąd Apelacyjny w Warszawie wydał wyrok. Powołując się na art. 1 pkt 1 Dekretu z 31 sierpnia 1944 r., skazał Sakalauskasa na karę śmierci oraz utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na zawsze oraz przepadek całego mienia. W sierpniu 1950 r. Sakalauskas apelował do Sądu Najwyższego o wznowienie postępowania. Argumentował swój wniosek poświadczeniami, które otrzymał od Martina Weissa i Augusta Heringa, potwierdzającymi, że nie był on członkiem oddziału specjalnego, lecz jedynie funkcjonariuszem policji kryminalnej. Przewodniczący Sądu Najwyższego uznał, że jego służba w oddziałach policyjnych wcale nie wykluczała jego udziału w akcjach dyskryminacji Żydów. Tym samym wniosek pozostał bez uwzględnienia. 22 sierpnia 1950 r. Sakalauskas złożył kolejne pismo skierowane tym razem do prezydenta Bolesława Bieruta. Prosił w nim o zastosowanie prawa łaski i zamianę kary śmierci na więzienie. W uzasadnieniu podkreślił, że „wyrok oparty został na tragicznej pomyłce, na mylnym wskazaniu przez świadków mnie zamiast rzeczywistego sprawcy zarzucanych mi przestępstw, przyczem świadkowie oskarżenia byli w błędzie na skutek nieszczęśliwego dla mnie zbiegu okoliczności”⁴⁴. 26 października 1950 r. Biuro Ułaskawień Generalnej Prokuratury Polski poinformowało Sąd Apelacyjny w Warszawie, że prezydent Bierut nie skorzystał z przysługującego mu prawa łaski. Nie było już innego środka odwoławczego. Kara śmierci została wykonana 16 listopada 1950 r.⁴⁵

⁴³ Juozas Sidlauskas był dowódcą litewskiego oddziału specjalnego w Wilnie (M. Tomkiewicz, *Zbrodnie w Ponarach...*, s. 291).

⁴⁴ ASAW, I K 198/49, Prośba Aleksandra Sakalauskasa o prawo łaski, 22 VIII 1950 r.

⁴⁵ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko Aleksandrasowi Sakalauskasowi, 29 IX 1949 r.; *ibidem*, Sentencja wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie, 23 XI 1949 r.; *ibidem*, Wyciąg z dziennika i protokołu posiedzenia niejawnego Izby Karnej Sądu Najwyższego w Warszawie, 5 VIII 1950 r.; *ibidem*, Pismo prokuratora Warszawy do Wydziału I Karnego Sądu Apelacyjnego w Warszawie o wykonaniu kary śmierci względem Aleksandra Sakalauskasa, 17 XI 1950 r.

Kolejne postępowanie w sprawie karnej przeciwko członkom wileńskiego Sonderkommando – Władasowi Butkunasowi i Juozasowi Miakisziusowi, zostało wszczęte 7 kwietnia 1970 r. przez Prokuraturę Litewskiej SRR pod sygnaturą 295/70 (według znamion przestępstwa określonego w cz. 1 art. 62 kk LSRR). Zarzucano im, że od lipca 1941 r., będąc członkami wileńskiego oddziału specjalnego, brali udział w rozstrzeliwaniach i eskortowaniu skazańców z Łukiszek do miejsca zbrodni w Ponarach. 10 kwietnia 1970 r. do Prokuratury LSRR dostarczono materiały dowodowe o dokonanych przez Butkunasa i Miakisziusa przestępstwach. Po wojnie obaj podejrzani schronili się na terenie Polski. Uwzględniając okoliczności braku informacji o miejscu ich aktualnego pobytu i biorąc pod uwagę ilość zgromadzonych dowodów, określono termin zakończenia postępowania przygotowawczego na 7 czerwca 1970 r. Z powodu trudności z odnalezieniem sprawców Wydział Śledczy KBP przy Radzie Ministrów LSRR wydłużył termin postępowania przygotowawczego do 7 sierpnia 1970 r.⁴⁶ Zadanie ustalenia miejsca pobytu Butkunasa i Miakisziusa należało do Prokuratury Generalnej PRL. Polski prokurator odmówił wydania obu podejrzanych organom sowieckim i zwrócił się z prośbą o przekazanie materiałów procesowych w celu pociągnięcia ich do odpowiedzialności karnej według ustaw PRL. Postanowieniem z dnia 28 października 1971 r. w sprawie wyłączenia materiałów ze sprawy karnej o sygnaturze 295/70 Prokuratury LSRR przekazano je Prokuraturze Generalnej PRL⁴⁷. 18 kwietnia 1973 r. Departament II Prokuratury Generalnej PRL przekazał sprawę do dalszego prowadzenia do Prokuratury Wojewódzkiej w Warszawie. Na tym etapie śledztwa dołączono sprawę kolejnego oskarżonego, członka wileńskiego Sonderkommando Jana Borkowskiego (Jonasa Barkaskausa), który został zdemaskowany w Wilnie przez byłą żonę⁴⁸. Ostatecznie sprawa ta znalazła swój finał przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie. Na ławie oskarżonych zasiedli Józef Miakisz (ur. 1911 r.), Władysław Butkun (ur. 1916 r.) i Jan Borkowski (ur. 1916 r.)⁴⁹. Proces upubliczniono i tym samym wzbudzał on duże emocje społeczne. Naoczny świadek przebiegu procesu Wiktor Iwanowski wspominał, że „w czasie przerw publiczność wypełnia sądowy korytarz, dzieląc się na grupki. Proces toczy się dalej – w gorączkowych dyskusjach, rozmowach. Oskarżeni są sądeni po raz drugi. „Kulę w łeb!” – krzyczy mężczyzna o siwiutkich włosach, w czasie, gdy milicjant przeprowadza obok niego oskarżonego. „Mnie całą rodzinę zamordowano w Ponarach” – cicho tłumaczy z wileńskim akcentem⁵⁰. Akt oskarżenia został odczytany przez prokuratora 30 czerwca 1973 r. Powsądnych oskarżono o czyn z art. 1 pkt 1 Dekretu z 31 sierpnia 1944 r. Zastosowano też środki zapobiegawcze wobec oskarżonych (Miakisz i Butkun areszt tymczasowy od 2 czerwca

⁴⁶ SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Postanowienie o przedłużeniu terminu postępowania przygotowawczego w sprawie karnej nr 295, s. 1317–1320.

⁴⁷ Strona polska powołała się na „Umowę o pomocy prawnej w sprawach cywilnych, rodzinnych i karnych” zawartą pomiędzy ZSRR i PRL 28 XII 1957 r. (SWWW, IV K 130/73, s. 1330–1332).

⁴⁸ Jana Borkowskiego radzieckiemu wywiadowi wydała jego żona, która przyjechała do Wilna w grupie warszawskich muzyków z Teatru Wielkiego na koncert otwarcia Opery Wileńskiej.

⁴⁹ *Rozpoczął się proces członków Sonderkommando z obozu Ponary*, „Express Wieczorny”, 25 X 1973, s. 2; *Hitlerowskie ludobójstwo na Wileńszczyźnie w zeznaniach świadków*, „Express Wieczorny”, 29 X 1973, s. 2; M. MacQueen, *Lithuanian Collaboration in the „Final Solution”: Motivations and Case Studies*, „Lithuania and the News The Holocaust Charter”, Washington 2004, s. 1–3.

⁵⁰ W. Iwanowski, *Wilno, Ofcizno moja... Wspomnienia*, Szczecin 1994, s. 92–93.

1972 r., Borkowski⁵¹ areszt tymczasowy od 24 stycznia 1973 r.). Rozprawa główna odbyła się w Wydziale IV Karnym Sądu Wojewódzkiego w Warszawie w dniach 23–25 października 1973 r. Wyrokiem z 30 listopada 1973 r. Sąd Wojewódzki w Warszawie skazał wszystkich oskarżonych na karę śmierci z pozbawieniem praw publicznych na zawsze wraz z orzeczeniem w stosunku do każdego konfiskaty mienia w całości. Izba Karna Sądu Najwyższego w Warszawie 6 maja 1974 r. utrzymała w mocy powyższy wyrok. Jednak 7 września 1974 r. Rada Państwa, korzystając z prawa łaski, zmieniła orzeczoną karę na 25 lat pozbawienia wolności⁵².

Po dwóch latach w Polsce rozpoczął się kolejny proces „wileńskich oprawców”. 26 sierpnia 1976 r. wiceprokurator Prokuratury Wojewódzkiej w Olsztynie przedstawił zarzuty członkowi wileńskiego Sonderkommando Witoldowi Gliwińskiemu (Viktorasowi Galvanauskasowi). W początkowym etapie postępowania Gliwiński nie przyznał się do zarzucanego mu czynu brania udziału w zabójstwach masowych w latach 1941–1944 w Wilnie i innych miejscowościach. W przesłuchaniu w charakterze podejrzanego zeznał: „Nigdy nie brałem udziału w rozstrzeliwaniu ludności cywilnej różnych narodowości, a także radzieckich jeńców wojennych w Ponarach”⁵³. Przesłuchania podejrzanego i świadków trwały od 26 sierpnia do 29 października 1976 r. Prokurator zaznajomił podejrzanego z zebranymi materiałami śledztwa i przygotowywanym aktem oskarżenia 3 listopada 1976 r. Spowodowało to, że Gliwiński przyznał się do stawianych mu zarzutów brania udziału w masowych egzekucjach w Ponarach i eskortowaniu ofiar z Łukiszek do miejsca straceń. Wyrokiem Sądu Okręgowego w Olsztynie z 3 czerwca 1977 r. za udział w masowych zabójstwach w Ponarach co najmniej 300 osób został skazany na karę 25 lat pozbawienia wolności, pozbawienie praw publicznych na okres 10 lat i konfiskatę całości mienia. 2 grudnia 1977 r. Izba Karna Sądu Najwyższego z powodu wpłynięcia wniosku prokuratora o rewizję wyroku Sądu Wojewódzkiego w Olsztynie zmieniła karę 25 lat pozbawienia wolności na karę śmierci i pozbawienie praw publicznych na zawsze. Po kilku miesiącach Rada Państwa, korzystając z prawa łaski, zmieniła (13 marca 1978 r.) karę śmierci z powrotem na 25 lat pozbawienia wolności. Karę dożywotniego pozbawienia praw publicznych złagodowano do pozbawienia praw na okres 10 lat. Tym razem wyrok utrzymano w mocy⁵⁴.

W przeciągu blisko siedemdziesięciu lat, jakie nas dzielą od zakończenia drugiej wojny światowej, poza sprawami prowadzonymi przez polskie sądy, wiele śledztw w sprawie zbrodni narodowosocjalistycznych popełnionych na terytorium byłego województwa wileńskiego było prowadzonych przez sędziów i prokuratorów Oddziałowych Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi, a następnie w Gdańsku. Do dzisiaj prawomocnie zakończyło się ok. 30 postępowań dotyczących wydarzeń z lat 1939–1944 na Wileńszczyźnie.

⁵¹ Jan Borkowski jeszcze w czasie trwania niemieckiej okupacji Litwy zwolnił się z wileńskiego oddziału specjalnego i po wyzwoleniu Litwy zgłosił się do Wojska Polskiego. Po zakończeniu wojny osiedlił się w Warszawie, pracując jako muzyk w orkiestrze Teatru Wielkiego (SWWW, IV K 130/73, Akt oskarżenia przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, 30 VI 1973 r., s. 1–5).

⁵² Uchwała Przewodniczącego Rady Państwa Henryka Jabłońskiego nr BU-540-21-74 (*ibidem*, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, s. 475).

⁵³ OKGd, S 87/06/Zn, t. 12, Protokół przesłuchania podejrzanego Witolda Gliwińskiego, 26 VIII 1976 r., s. 2343–2345.

⁵⁴ *Ibidem*, Wyrok Sądu Wojewódzkiego w Olsztynie, II K 59/76, t. 13, s. 2473–2486.

Tabela nr 15. Przykładowe postępowania toczące się w Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku w sprawie zbrodni nazistowskich i komunistycznych popełnionych na terytorium byłego województwa wileńskiego

Sygnatura śledztwa	Przedmiot śledztwa	Data wszczęcia i podmiot zawiadamiający	Oznaczenie przestępstwa	Data i podstawa prawna zakończenia śledztwa
S 1/00/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości polskiej w Ponarach koło Wilna	20 III 1998 r. podjęto z zawieszenia śledztwa OK w Łodzi S 1/98	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 30 VI 2006 r. z art. 17 § 1 pkt 5 i 7 kpk, art. 322 § 1 kpk
S 18/00/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych na więźniach obozu w Prawieniszkach koło Kowna w latach 1941–1944	21 XII 2000 r. po analizie akt śledztwa S 1/00/Zn	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 15 III 2006 r. z art. 322 § 1 kpk, wyrok Sądu Okręgowego w Gdańsku z dnia 23 XI 2006 r., sygn. IV Kp 710/06 o utrzymaniu w mocy zakońzonego postępowania
S 21/01/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych na ludności cygańskiej w Oszmianie w latach 1941–1944	23 III 2001 r. po analizie akt sprawy Ko 6/99/H OK w Gdańsku	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 8 XI 2003 r. z art. 17 § 1 pkt 7 i z art. 322 § 1 kpk
S 60/01/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych na ludności polskiej w Oszmianie w latach 1941–1944	2 IV 2001 r. podjęte z zawieszenia OK w Gdańsku Zs 5/98	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 31 X 2002 r. z art. 322 § 1 kpk
S 95/01/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych we wsi Połuknia, powiat wileński -trocki na 26 Polakach w 1941 r.	11 VII 1996 r. podjęte z zawieszenia OK w Łodzi S 3/96/H	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 30 XII 2003 r. z art. 322 § 1 kpk

Sygnatura śledztwa	Przedmiot śledztwa	Data wszczęcia i podmiot zawiadamiający	Oznaczenie przestępstwa	Data i podstawa prawna zakończenia śledztwa
S 96/01/Zn	śledztwo w sprawie zastrzelenia w 1942 r. ok. 400 mieszkańców Świącian w związku z akcją odwetową	18 VIII 1997 r. podjęte z zawieszenia OK w Łodzi S 11/97/H	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 31 I 2005 r. z art. 17 § 1 pkt 7 i z art. 322 § 1 kpk
S 61/03/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w 1942 r. na 21 osobach w Olkieniach, powiat wileńsko-trocki	10 IX 2003 r. przepisano z Ko 12/99/H	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 28 II 2005 r. z art. 17 § 1 pkt 7 i z art. 322 § 1 kpk
S 1/04/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w 1944 r. na 38 Polakach w majątku Głinciszki, powiat wileńsko-trocki	21 I 1992 r. podjęte z zawieszonego dnia 22 XII 1994 r. śledztwa OK w Łodzi S 92/H	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., DzU z 1946 r., nr 69, poz. 377	umorzenie z dnia 30 VI 2005 r. z art. 322 § 1 kpk
S 87/06/Zn	śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości żydowskiej na Wileńszczyźnie	20 III 1998 r. postanowienie o podjęciu na nowo zawieszonego śledztwa S 2/00/Zn z dnia 26 IX 2006 r.	z art. 1 Dekretu z dnia 31 VIII 1944 r., Dz. U. z 1946 r. nr 69 poz. 377	umorzenie z dnia 26 IX 2006 r. z art. 17 § 1 pkt 7 i z art. 322 § 1 kpk
S 94/01/Zk	śledztwo w sprawie represji stosowanych w Wilnie na żołnierzach AK w związku z operacją „Ostra Brama”	10 VI 1992 r. podjęte z zawieszonego dnia 28 I 1999 r. śledztwa OK w Łodzi S 4/95/NK	z art. 148 § 2 ust. 4 kk w związku z art. 2 ustawy z dn. 18 XII 1998 r. o IPN-KŚZpNP	śledztwo w toku
S 3/02/Zk	śledztwo w sprawie przesiedleń w latach 1939–1941 obywateli polskich z województwa wileńskiego na tereny ZSRR	22 I 1990 r.	z art. 124 kk w związku z art. 2 ustawy z dn. 18 XII 1998 r. o IPN-KŚZpNP	śledztwo w toku

Sygnatura śledztwa	Przedmiot śledztwa	Data wszczęcia i podmiot zawiadamiający	Oznaczenie przestępstwa	Data i podstawa prawna zakończenia śledztwa
S 65/07/Zk	śledztwo w sprawie zabójstw żołnierzy AK w Wilnie w Tuskulanum w latach 1944–1946	24 VI 2002 r.	z art. 148 § 2 ust. 4 kk w związku z art. 2 ustawy z dn. 18 XII 1998 r. o IPN-KŚZpNP	29 VIII 2008 r. z art. 17 § 1 pkt 7 i z art. 322 § 1 kpk
S 138/04/ /Zk	śledztwo w sprawie zabójstw dokonanych w okresie od IX 1939 do VI 1941 r. w Wilnie obywateli polskich – więźniów wzięcia NKWD nr 2 i 3 w Wilnie przez funkcjonariuszy NKWD	22 I 1990 r. postanowienie o wyłączeniu materiałów ze śledztwa S 3/02/Zk	z art. 148 § 2 ust. 4 kk w związku z art. 2 ustawy z dn. 18 XII 1998 r. o IPN-KŚZpNP	31 XII 2008 r. z art. 17 § 1 pkt 7 i z art. 322 § 1 kpk
S 137/04/ /Zk	śledztwo w sprawie zabójstw dokonanych przez funkcjonariuszy NKWD w więzieniu nr 26 w Wilejce w latach 1939–1941	22 I 1990 r. postanowienie o wyłączeniu materiałów ze śledztwa S 3/02/Zk	z art. 148 § 2 ust. 4 kk w związku z art. 2 ustawy z dn. 18 XII 1998 r. o IPN-KŚZpNP	27 II 2009 r. z art. 17 § 1 pkt. 7 i z art. 322 § 1 kpk
S 106/01/ /Zk	śledztwo w sprawie zabójstw dokonanych przez funkcjonariuszy NKWD w więzieniu w Oszmianie w latach 1939–1941	27 VI 1991 r. podjęte z zawieszonego dnia 9 XII 1991 r. śledztwa OK w Łodzi S 3/91/NK	z art. 148 § 2 ust. 4 kk w związku z art. 2 ustawy z dn. 18 XII 1998 r. o IPN-KŚZpNP	14 III 2007 r. i z art. 322 § 1 kpk

Źródło: Repertorium śledztw OKŚZpNP w Gdańsku od 26 IX 2000 do 12 X 2007 r.

Pomimo intensywnych prac prowadzonych przez lata, przed Komisją Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu nadal stoją poważne zadania. W dalszym ciągu pozostaje wiele spraw, które dotychczas nie były jeszcze objęte postępowaniami. Należą do nich choćby zbrodnie popełnione na mniejszości polskiej mieszkającej do 1939 r. na terytorium Rzeszy, zbrodnie na Polakach deportowanych na roboty przymusowe do Niemiec oraz wiele zbrodni popełnianych w obozach pracy przymusowej. Bardzo poważnym problemem, z jakim borykają się instytucje zajmujące się badaniami nad drugą wojną światową, jest nadal weryfikacja strat osobowych Polski z lat 1939–1945. Misja przewodnia, którą kieruje się w swych działaniach KŚZpNP, zmierza do całkowitego zakończenia prac rozliczeniowych w sprawach o zbrodnie wojenne. Prowadzone postępowania karne mają nie tylko doprowadzić do prawomocnego zakończenia, ale również wyjaśnić wszystkie okoliczności zdarzeń, ustalić pełną listę świadków i sprawców. Zadanie to jest trudne i bardzo pracochłonne. Dlatego trudno jednoznacznie ustalić, kiedy nastąpi zamknięcie tych prac, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że w myśl prawa międzynarodowego nasz kraj jest zobligowany do ścigania i rozliczenia wszystkich przestępstw popełnionych zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości.

Procesy karne przed sądami amerykańskim i litewskim przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi i Kazysowi Gimzauskasowi

W pierwszych powojennych latach światowa opinia publiczna była przekonana, że większość członków wileńskiego Sonderkommando została ujęta i osądzona przez sądy polskie i radzieckie. Po głośno komentowanych na łamach prasy wyrokach śmierci wydawanych przez trybunały radzieckie społeczeństwo miało nadzieję, że sprawiedliwej oceny doczekali się również dowódcy i „pomysłodawcy” akcji eksterminacyjnych w Ponarach. Szczególnie głośnym echem odbiła się sprawa pociągnięcia do odpowiedzialności karnej pracowników litewskiej Saugumy. Osobami ujętymi i osądzonymi byli z reguły szeregowi pracownicy poszczególnych wydziałów policji i administracji niemieckiej i litewskiej, jak choćby funkcjonariusz komisariatu komunistów Antanas Cironka, ujęty przez Wydział Śledczy NKGB LSRR, osądzony za służbę w litewskiej policji bezpieczeństwa i członkostwo w antyradzieckiej nacjonalistycznej wojskowej powstańczej organizacji Lietuvos Laisvės Armija⁵⁵.

Ostatecznie sprawiedliwość dosięgnęła tylko niewielu współpracowników Trzeciej Rzeszy służących w strukturach Generalnego Komisariatu Ostland. Nadal były poszukiwane osoby funkcyjne, naczelnicy i kierownicy poszczególnych wydziałów służb represyjnych z lat 1941–1944. W 1968 r. Komitet Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów LSRR wszczął postępowania przygotowawcze w sprawach o przestępstwa popełnione w latach 1941–1944 na terytorium Litewskiej SRR. Postępowaniami karnymi zostali objęci sprawcy mordów w Ponarach: były policjant 2. plutonu 1. kompanii 9. batalionu policyjnego w Wilnie Horst Schweinberger, adiutant komisarza Hingsta i organizator getta wileńskiego Franz Murer (został on w 1949 r. skazany na 25 lat więzienia i przekazany władzom austriackim) oraz Martin Weiss⁵⁶.

⁵⁵ OKGd, S 1/00/Zn, t. 50, Protokół przesłuchania oskarżonego Antanasa Cironka, 5 IX 1945 r., s. 10043–10044.

⁵⁶ AIPN, II Ds. 96/68/W.54/72, Akta w sprawie Martina Weissa – Gestapo w Wilnie, Korespondencja pomiędzy

Tabela nr 16. Przykładowe osoby skazane w LSRR za zbrodnie dokonane w latach 1941–1944 na terytorium Komisariatu Generalnego Litwy

Nazwisko i imię skazanego	Przedmiot śledztwa	Data aresztowania	Data orzeczenia	Kara
Asminavičius Petras	aresztowanie Żydów w 1941 r. i dostarczanie do getta w Nowych Święcianach	16 V 1949 r.	13 VIII 1949 r.	25 lat więzienia w obozie poprawczym
Gečiauskas Stasys	aresztowanie Żydów w latach 1941–1942 i dostarczanie do getta w Podbrzeziu, doprowadzanie na rozstrzelanie Żydów do miejscowości Rieše	brak danych	23 IX 1950 r.	25 lat więzienia w obozie poprawczym
Gruzdis Bronislavas	X 1941 r. brał udział w rozstrzelaniach Żydów w Święcianach i Nowych Święcianach	6 X 1944 r.	26 I 1945 r.	kara śmierci przez rozstrzelanie wykonana 30 I 1945 r.
Skrebutėnas Petras	jako naczelnik policji powiatu święciańskiego brał udział w aresztowaniu Żydów w 1941 r. i dostarczaniu do getta w Nowych Święcianach	7 VII 1947 r.	5 I 1948 r.	25 lat więzienia w obozie poprawczym
Urbonas Vincas	aresztowanie Żydów w 1941 r. i dostarczanie do getta w Nowych Święcianach	28 II 1951 r.	28 V 1951 r.	25 lat więzienia w obozie poprawczym
Vyvesys Ivan	ochroniał getto w Widzach i przekazywał Żydów do gett w Święcianach i Ignalinie	21 VIII 1947 r.	8 IV 1948 r.	10 lat więzienia w obozie poprawczym

Źródło: LYA, FK 1 Ap 58 B 13907/3, k. 114–117, 140–141; FK 1 Ap 58 B 24409/3, k. 163–166, 192–193; FK 1 Ap 58 B 45561/3, k. 134–136, 148–149, 162; FK 1 Ap 58 B P-19287, k. 38–39, 61–62; FK 1 Ap 58 B 24329/3, k. 97, 106–108, 144–145; FK 1 Ap 58 B 35584/3, k. 128–130, 134.

Należy pamiętać, że w latach pięćdziesiątych wielu nazistów opuściło swoje miejsce zamieszkania, aby znaleźć nowe bezpieczne schronienie w krajach Ameryki Południowej (Vladas Dervodaitis mieszkał w Wenezueli do 1987 r.), Australii (były dowódca wileńskiego Sonderkommando Balys Norvaiša oraz członkowie oddziału Leonas Pazusis, Jonas Walteris, Julius Ivinskis i Vladas Kliukas mieszkali tam do 1987 r.) lub USA (Dionizas Golcas zmarł w Stanach w 1976 r.). CIA oraz inne amerykańskie agencje rządowe zatrudniały przestępców wojennych w charakterze szpiegów lub informatorów, gwarantując im bezpieczeństwo na długie lata. Jednym z nich był były naczelnik okręgu wileńskiego

Ministerstwem Spraw Wewnętrznych a Główną Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 9 VII 1969 r., t. 1, s. 59–60.

litewskiej policji bezpieczeństwa Aleksandras Lileikis, który od 1952 r. pracował dla CIA we wschodnich Niemczech, a następnie wyemigrował do USA⁵⁷.

Mimo że od 1977 r. Centrum Szymona Wiesenthala⁵⁸ wielokrotnie apelowało do światowej opinii publicznej o oddanie w ręce sprawiedliwości żyjących jeszcze nazistów, na terenie Litwy za zbrodnie wojenne do końca wieku oskarżono zaledwie dwie osoby z tzw. dowództwa. Byli to Lileikis i jego zastępcą Kazys Gimžauskas. W liście do prezydenta Litwy Algirdasa Brazauskasa dyrektor jerozolimskiego biura Centrum Wiesenthala Efraim Zuroff apelował: „Każdy dzień, w którym Aleksander Lileikis żyje na wolności w stolicy Litwy, staje się dla tego kraju plamą na jego historii”⁵⁹.

Obu oskarżonych łączyło to, że po wojnie ostateczne schronienie znaleźli w USA. Procesy ich obu toczyły się przez wiele lat najpierw w Stanach Zjednoczonych, a potem po ekstradycji na Litwie. Postępowania były jednak wielokrotnie zawieszane z uwagi na zły stan zdrowia oskarżonych. Ostatecznie śledztwo przeciwko Gimžauskasowi doprowadzono do końca pod naciskiem międzynarodowej opinii publicznej. Uznano go za winnego udziału w zbrodniach na Litwie, ale sąd odstąpił od wyznaczenia kary z powodu złego stanu zdrowia oskarżonego. Z tego samego powodu wstrzymano proces Lileikisa, który kilka miesięcy potem zmarł.

Aleksandras Lileikis pierwszy raz zetknął się z tajnymi służbami w 1938 r., podejmując praktyki studenckie w Państwowym Departamencie Bezpieczeństwa w Mariampolu. Do Wilna przeniesiono go w 1939 r. Początkowo został zatrudniony na stanowisku inspektora w Departamencie Bezpieczeństwa Okręgu Wileńskiego. Szybko awansował na zastępcę naczelnika. W czerwcu 1940 r., po przejęciu rządów na Litwie przez Sowieci, uciekł do Rzeszy, gdzie złożył wniosek o przyznanie obywatelstwa niemieckiego. Podanie to nie zostało jednak pozytywnie rozpatrzone. 4 sierpnia 1941 r. Lileikis powrócił z Niemiec, aby objąć funkcję naczelnika wileńskiej Saugumy⁶⁰. Powierzone mu obowiązki gorliwie sprawował do lipca 1944 r. Po wkroczeniu do Wilna Rosjanie ewakuował się z rodziną w okolice Monachium.

Od 1944 r. na terytorium LSRR wydziały śledcze NKGB prowadziły poszukiwania i wszczynały procesy zbrodniarzy hitlerowskich. 14 stycznia 1945 r. lejtnant Kisminas, analizując zebrane materiały sprawy karnej nr 259 przeciwko byłemu członkowi wileńskiego Sonderkommando Jurgisowi Czepukajtisowi, wydał postanowienie o wyłączeniu materiałów śledczych względem 97 pracowników litewskiej policji bezpieczeństwa. Na

⁵⁷ LYA, FK-1 Ap 46 B 1103, Sprawa Juozasa Arlauskasa, k. 1; <http://europejczycy.info/44786/wiadomosci/swiat/usa-wspolpracowalo-z-nazistami/> (data dostępu: 3 II 2016 r.).

⁵⁸ Centrum Szymona Wiesenthala to międzynarodowa agencja żydowska z siedzibą w Los Angeles założona w 1977 r., służąca ochronie praw człowieka i zachowaniu pamięci o Holokauście. Zadaniem Centrum jest także wzmacnianie tolerancji społecznej przez edukację. Wśród tematów, jakimi zajmuje się Centrum, znajdują się problemy związane z rasizmem, antysemityzmem, ludobójstwem, działaniem przeciwko ludności oraz terroryzmem (<http://www.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=lsKWLBpJLnF&b=6212365#UwcaEs6LtSM>; W. Stankowski, *Szymon Wiesel – doświadczony przez II wojnę światową i niedościgniony tropiciel hitlerowskich zbrodniarzy* [w:] *Zbrodnia i kara. Ludobójstwo – zbrodnie wojenne – zbrodnie przeciwko ludzkości*, red. W. Wacławczyk, K. Żarna, Toruń 2011, s. 240–261).

⁵⁹ M. Narbutt, *Strach przed procesem*, „Rzeczpospolita”, 24 VII 1996.

⁶⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 45, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Lileikisa, 20 VI 1996 r., s. 9009; *ibidem*, t. 46, Pisemne oświadczenie pod przysięgą złożone przez Yitsaka Arada przed Amerykańskim Sądem Okręgowym Okręgu Massachusetts z powództwa cywilnego nr 94-11902-RGS przeciwko Aleksandrowi Lileikisowi, 25 I 1996 r., s. 9128.

liście tej znalazły się również nazwiska Lileikisa i Gimžauskasa. Miejsce pobytu większości osób ze spisu nie było znane, dlatego na tym etapie sprawa została zawieszona. Po raz drugi służby śledcze zainteresowały się Lileikisem w latach pięćdziesiątych. 27 grudnia 1950 r. lejtnant Winokurov z V Wydziału Śledczego MGB LSRR, rozpatrując materiały sprawy karnej o sygnaturze 18610 dotyczącej naczelnika Wydziału Informacji litewskiej policji bezpieczeństwa okręgu wileńskiego Juozasa Brazisa, wydał postanowienie o wyłączeniu części materiału śledztwa do odrębnego prowadzenia. Sprawa dotyczyła 26 pracowników litewskiej policji bezpieczeństwa okręgu wileńskiego. Na przygotowanej liście widniały nazwiska Lileikisa i Gimžauskasa. Po raz kolejny powodem zawieszenia śledztwa okazała się niemożność ustalenia miejsca pobytu poszukiwanych⁶¹.

Lileikis zdawał sobie sprawę, że odnalezienie go na terytorium Niemiec jest tylko kwestią czasu i dlatego w 1950 r. rozpoczął starania o możliwość wyemigrowania do USA. W 1953 r., po uprawomocnieniu się ustawy imigracyjnej, jako obywatel Litwy złożył wniosek o pobyt w Stanach Zjednoczonych. Wcześniej fałszywie wypełnił pkt 48 formularza wizowego, w którym na pytanie: „czy kandydat kiedykolwiek uczestniczył lub pomagał w ściganiu kogokolwiek z powodu rasy, religii lub innej narodowości”, odpowiedział „nie uczestniczyłem, ani nie pomagałem w ściganiu”. Początkowo rodzina Lileikisa została umieszczona w tzw. obozie przejściowym koło Hamburga, gdzie okres naturalizacji przechodzili imigranci. Tam też Lileikis został przesłuchany w sprawie jego wojennej przeszłości, ponieważ Amerykański Korpus Kontrwywiadu (CIC) otrzymał informacje, że prawdopodobnie był on związany z akcjami rozstrzeliwania Żydów w Wilnie. Przesłuchany na okoliczność sprawowania przez niego funkcji naczelnika Saugumy w Wilnie podał, że jego praca polegała jedynie na badaniu opinii publicznej i zapobieganiu akcjom sabotażu. Starannie ukrył wówczas swoje zaangażowanie w ściganie Żydów na Litwie. Dodatkowo w podaniu wizowym z 12 sierpnia 1955 r. wpisał, że uciekł z Niemiec „z powodów rasowych, religijnych i politycznych”. W ten sposób oprawca 1000 pomordowanych osób na terytorium Generalnego Komisariatu Litwy sam wykreował się na ofiarę prześladowań. 22 listopada 1955 r. wraz z rodziną przyleciał do Nowego Jorku⁶².

Przez okres czterdziestu kolejnych lat życia na terytorium Stanów Zjednoczonych Lileikis nigdy nie był rozliczany z jego mrocznej wojennej przeszłości. Dopiero 21 września 1994 r. Amerykański Sąd Okręgowy Okręgu Massachusetts wszczął sprawę cywilną o sygnaturze 94-11902-RGS przeciwko mieszkającemu w Norwood w granicach okręgu Massachusetts Aleksandrowi Lileikisowi. Śledztwo dotyczyło uchylenia jego obywatelstwa amerykańskiego nadanego 9 lipca 1976 r. i unieważnienia świadectwa naturalizacji nr 10484912 na mocy sekcji 340 (a) Ustawy o Imigracji i Naturalizacji z 1952 r. (8 U.S.C. § 1451(a)). Złożona anonimowo skarga zarzucała Lileikisowi, że podczas okupacji hitlerowskiej, będąc naczelnikiem litewskiej policji, „osobiście był odpowiedzialny za aresztowania, zatrzymania i egzekucje Żydów, tych, którzy Żydom

⁶¹ *Ibidem*, t. 50, Postanowienie 5 Wydziału Śledczego MGB LSRR o wyodrębnieniu materiału śledztwa dla oddzielnego prowadzenia sprawy, 14 I 1945 r., s. 10062–10065; *ibidem*, Postanowienie 5 Wydziału Śledczego MGB LSRR o wyodrębnieniu materiału śledztwa dla oddzielnego prowadzenia sprawy, 27 XII 1950 r., s. 10033–10034.

⁶² *Ibidem*, t. 45, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Lileikisa, 19 III 1997 r., s. 8991; *ibidem*, t. 47, Skarga Stanów Zjednoczonych Ameryki w związku ze sprawą cywilną nr 94-11902 przeciwko Aleksandrowi Lileikisowi, s. 9246–9260.

pomagali, podejrzanych o komunizm i innych cywilów”. W tej sytuacji została zmieniona kwalifikacja prawna i od tej chwili sprawa miała charakter karny. W prowadzonym śledztwie Lileikis wielokrotnie powoływał się na przywilej „Piątej Poprawki do Konstytucji Stanów Zjednoczonych o samooskarżeniu” i odmawiał zeznań. Składowi sędziowskiemu znany był już zamiar oskarżenia Lileikisa przez Republikę Litewską za jego zbrodnie popełnione w czasie drugiej wojny światowej i dlatego postawiono tezę, że przywilej Piątej Poprawki nie jest dostępny dla kogoś, kto obawia się oskarżenia przez obcy rząd. 3 października 1994 r. w Ambasadzie Republiki Litewskiej w Waszyngtonie spotkali się ambasador A. Eidintas, dyrektor Wydziału Badań Specjalnych Ministerstwa Sprawiedliwości USA Eli M. Rosenbaum i funkcjonariusz Wydziału Przestępstw Wojennych Ministerstwa Sprawiedliwości USA Michel MacQueen. W czasie spotkania omówiono możliwości prawne przeprowadzenia ekstradycji Lileikisa na Litwę. Spotkanie to przyczyniło się do zawarcia porozumienia pomiędzy Amerykańskim Departamentem Sprawiedliwości i Urzędem Prokuratora Generalnego Republiki Litwy, w którym za priorytetowe uznano znaczenie ścigania osób, które dopuściły się przestępstw wojennych oraz zbrodni przeciwko ludzkości. Strona litewska i amerykańska oświadczyły, że będą sobie udzielać wzajemnej pomocy dotyczącej ścigania obywateli USA podejrzanych o popełnienie zbrodni wojennych na Litwie. Pomoc ta miała na celu głównie prowadzenie czynności śledczych polegających na przesłuchaniach świadków i zbieraniu materiałów archiwalnych. Nazwiska, adresy i inne dane zbrodniarzy wojennych, jak również kopie dokumentów archiwalnych miały być wymieniane z klauzulą poufności drogą dyplomatyczną⁶³.

Niespełna rok później, 2 maja 1995 r., zastępca Prokuratora Generalnego Republiki Litewskiej A. Pestininkas wszczął śledztwo w sprawie Aleksandra Lileikisa z art. 18 cz. 6 kk Republiki Litewskiej i art. 1 ustawy Republiki Litewskiej „W sprawie odpowiedzialności za ludobójstwo ludności Litwy”. W uzasadnieniu podał, że „zebrane w archiwach Republiki Litewskiej oraz dostarczone przez Departament Sprawiedliwości USA dokumenty wskazują, że Aleksander Lileikis urodzony w 1907 roku na Litwie w latach drugiej wojny światowej pracował jako Naczelnik Okręgu Wileńskiego Policji Bezpieczeństwa Litwy. Wykonując obowiązki służbowe, A. Lileikis wydawał swoim podległym polecenia zatrzymania i przesłuchania osób podejrzanych lub tych, które naruszyły ustalony porządek, najczęściej narodowości żydowskiej. Współpracując z władzą okupacyjną Niemiec, przekazywał aresztowanych do niemieckiej policji bezpieczeństwa oraz do oddziału specjalnego, który wykonywał masowe egzekucje osób narodowości żydowskiej”⁶⁴.

Musiał minąć kolejny rok, aby w czerwcu 1996 r. pozbawiony obywatelstwa amerykańskiego Lileikis powrócił na Litwę. Początkowo Prokuratura Generalna nie mogła

⁶³ *Ibidem*, t. 46, Memorandum orzeczenia sądowego Amerykańskiego Sądu Okręgowego Okręgu Massachusetts dotyczącego wniosku rządu o wymuszenie, 15 IX 1995 r., s. 9207–9216; *ibidem*, Notatka z narady w Ambasadzie Republiki Litewskiej w Waszyngtonie w sprawie Aleksandra Lileikisa, 6 X 1994 r., s. 8654–8660; *ibidem*, t. 44, Notatka z porozumienia zawartego pomiędzy Amerykańskim Departamentem Sprawiedliwości, a Urzędem Prokuratora Generalnego Republiki Litwy dotyczącego współpracy w ściganiu przestępców wojennych, b.d., s. 8661–8662; E. Lichtblau, *Sąsiedzi naziści. Jak Ameryka stała się bezpiecznym schronieniem dla ludzi Hitlera*, Warszawa 2015, s. 345–371.

⁶⁴ *Ibidem*, t. 47, Postanowienie w sprawie wszczęcia sprawy karnej przez Prokuraturę Generalną Republiki Litewskiej, 2 V 1995 r., s. 9304.

go aresztować, ponieważ nie zostało jeszcze skompletowanych wystarczająco dużo materiałów dowodowych, aby postawić mu zarzuty. Zdaniem śledczych, „brak jest żywych świadków jego przestępstw”, a minister spraw zagranicznych Litwy Povilas Gylys uzupełnił tę tezę słowami „Litwa jest państwem prawa. Dlatego oczywiście Lileikis musi odpowiedzieć za swoje zbrodnie, ale trzeba mu jego winy udowodnić”. Kompletowanie materiałów dowodowych trwało kolejny rok. Wreszcie 4 czerwca 1997 r. prok. G. Starkus, reprezentujący Wydział Spraw Specjalnych Prokuratury Generalnej Republiki Litewskiej (Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros tyrimų skyrius), wydał postanowienie o wszczęciu sprawy karnej o sygnaturze 09-2-14-95 dotyczącej działalności Aleksandra Lileikisa w czasie drugiej wojny światowej na Litwie. W uzasadnieniu argumentował, że w sprawie jest dostatecznie dużo dowodów, aby oskarżyć Lileikisa o to, że od sierpnia 1941 do lipca 1944 r., będąc naczelnikiem litewskiej policji bezpieczeństwa w Wilnie, wypełniał rozkazy władz niemieckich zmierzające do wymordowania litewskich Żydów. Zaznaczył, że na podstawie jego pisemnych decyzji osoby oskarżone o naruszenie ustalonego porządku były aresztowane i osadzone w więzieniu na Łukiszkach. Zgodnie z art. 161 i 162 kpk RL prokurator postanowił uznać Aleksandra Lileikisa za oskarżonego. Od tej chwili śledztwo prowadzone było „przeciwko”, a nie jak do tej pory „w sprawie”⁶⁵.

Stan zdrowia dziewięćdziesięcioletniego wówczas Lileikisa zaczął się gwałtownie pogarszać i istniało prawdopodobieństwo, że nie dożyje procesu. Stało się to impulsem dla władz Litwy, aby wnieść poprawki do Kodeksu karnego, które pozwoliłyby postawić przed sądem osoby oskarżone o zbrodnie ludobójstwa niezależnie od ich stanu zdrowia. Prace legislacyjne trwały. W myśl obowiązujących przepisów prokuratura litewska 7 listopada 1997 r. była zmuszona wydać postanowienie o zawieszeniu dochodzenia przygotowawczego w sprawie karnej przeciwko Lileikisowi. W uzasadnieniu podano: „Swoim działaniem A. Lileikis popełnił przestępstwa, lecz biorąc pod uwagę, że jest chory na nieuleczalne choroby, przez co nie można kontynuować śledztwa, zgodnie z art. 218 p. 2 BPK Republiki Litewskiej Prokuratura postanowiła postępowanie przygotowawcze w sprawie karnej nr 09-2-14-95 zawiesić”⁶⁶. 23 grudnia 1997 r. Sejm Republiki Litewskiej przyjął poprawki do Ustawy RL, na mocy której zezwalano na przeprowadzenie działań dochodzeniowych i przekazanie sprawy karnej sądowi bez uczestnictwa chorego oskarżonego. Tym samym 5 stycznia 1998 r. podjęto śledztwo z zawieszenia⁶⁷.

Tymczasem rzekomo schorowany Lileikis z dużym zaangażowaniem kierował prywatnym wydawnictwem Litewska Encyklopedia⁶⁸ i opublikował swoje wspomnienia zatytułowane *Pažadinto laiko Pėdsakais: atsiminimai, dokumentai*⁶⁹. Nadal nie przyznawał się

⁶⁵ *Powrót naczelnika*, „Dziennik Łódzki”, 20 VI 1996; M. Narbutt, *Strach przed procesem*, „Rzeczpospolita”, 24 VII 1996; J. Komar, *Nawet starzec przed sąd*, „Gazeta Wyborcza”, 13 VIII 1997, s. 6; OKGd, S 1/00/Zn, t. 45, Orzeczenie o uznaniu za oskarżonego Aleksandra Lileikisa, 4 VI 1997 r., s. 8983–8985.

⁶⁶ OKGd, S 1/00/Zn, t. 45, Postanowienie o zawieszeniu dochodzenia przygotowawczego w sprawie karnej przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi, 7 XI 1997 r., s. 9011.

⁶⁷ *Ibidem*, Postanowienie o wszczęciu śledztwa z zawieszenia w sprawie karnej przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi, 5 I 1998 r., s. 9013.

⁶⁸ *Zbrodniarz czy encyklopedysta*, „Słowo”, 1 VIII 1995, s. 3.

⁶⁹ Wspomnienia Lileikisa zostały wydane na Litwie w 2000 r. w formie książkowej: A. Lileikis, *Pažadinto laiko Pėdsakais: atsiminimai, dokumentai*, Vilnius 2000, s. 1–182. W książce ukazuje on głównie swoją współpracę z litewskim ruchem oporu w czasie drugiej wojny światowej i rzekomą pomoc ludności żydowskiej, jakiej miał udzielać na przykładzie historii Żydówki Grodnikaite.

do winy. A. Matuizy, obrońca reprezentujący prawa Lileikisa, stwierdził, że jego klient nie podpisywał żadnych rozkazów o przekazaniu zatrzymanych oddziałowi specjalnemu, a co więcej w latach 1941–1944 aktywnie uczestniczył w działalności antynazistowskiej. Pomimo że wina Lileikisa została potwierdzona w zeznaniach świadków oraz ekspertyzie biegłych badających podpisy pod dokumentami, nadal nie było bezpośrednich dowodów na to, że osobiście dokonywał on morderstw. Można było mówić jedynie o aktywnym działaniu w prześladowaniach i aktywnej pomocy niemieckiej władzy w przygotowaniu zbrodni. Tymczasem oskarżenie nie znalazło tak dużo okoliczności łagodzących, a wręcz uznało, że Lileikis „ponosi odpowiedzialność za przestępstwo, które to spowodowało ciężkie skutki, wobec małoletnich, starszych, osób bezradnych i że przestępstwa tego dokonano ze szczególnym okrucieństwem”⁷⁰. 5 lutego 1998 r. Generalna Prokuratura RL odrzuciła wniosek obrońcy o konieczności dalszego uzupełnienia śledztwa przez ponowne zbadanie dokumentów oraz przesłuchanie kilku nowych świadków i ekspertów z zakresu historii XX w.⁷¹

4 marca 1998 r. na posiedzeniu Wydziału Spraw Karnych Wileńskiego Sądu Okręgowego (Vilniaus apygardos teismo baudžiamųjų bylų skyriaus) obrońca Lileikisa ponownie zażądał uzupełnienia dowodów sprawy. Na jego wniosek zwrócono się jeszcze raz o zbadanie pisma z 1941 r. Identyfikacja podpisu sprawiła biegłym wiele trudności, gdyż na przestrzeni kilkunastu lat charakter pisma uległ zmianie. Badania w tej sprawie prowadziło laboratorium dokumentów sądowych Amerykańskiej Służby Imigracji i Naturalizacji oraz Litewski Instytut Ekspertyzy Sądowej. Przebadano 24 dokumenty podpisane w okresie wojennym, imigracji Lileikisa do USA oraz przedwojenne zgromadzone w BDC w Berlinie (przykłady pisma Lileikisa z roku 1937, 1940, 1955). Eksperci stwierdzili, że papier i atrament zgadzają się z tymi, jakie były używane w 1941 r. Analizy do sprawy sądowej wymagały również dokumenty sporządzone pismem maszynowym w 1941 r., aby ustalić, czy „dowody te dają dobre podstawy do twierdzenia, że dokumenty te zgadzają się co do daty 1941 rok”. Badanie pisma maszynowego przeprowadził ekspert Thomas J. Smith, główny analityk dokumentów w Sekcji Badań Dokumentów Wydziału Usług Kryminologicznych Amerykańskich Tajnych Służb, który stwierdził: „pismo maszynowe występujące na dostarczonych dokumentach zgadza się z tym, jakie było używane w roku 1941. Nie znalazłem żadnych podstaw do tego, aby sądzić, że dokumenty te zostały fałszywie datowane. Dowody wyraźnie wskazują na to, że dokumenty te zgadzają się co do daty roku 1941”. 5 marca 1998 r. na posiedzeniu Wydziału Spraw Karnych Wileńskiego Sądu Okręgowego sędzia W. Kažys uznał, że nie zauważył w sprawie błędu uniemożliwiającego rozpoznanie sprawy na posiedzeniu sądowym. Zalecił jednak uzupełnienie dowodów sprawy badaniami w dokumentach archiwalnych oraz przesłuchaniami kilku świadków. Sprawę karną zawieszono do 18 maja 1998 r.⁷²

⁷⁰ OKGd, S 1/00/Zn, t. 45, Wniosek oskarżenia w sprawie karnej przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi, 5 II 1998 r., s. 9021–9028.

⁷¹ *Ibidem*, Postanowienie Generalnej Prokuratury Republiki Litewskiej o odrzuceniu wniosku obrońcy Aleksandra Lileikisa, 5 II 1998 r., s. 9070–9071.

⁷² *Ibidem*, t. 44, Postanowienie zlecenia ekspertyzy pisma Aleksandra Lileikisa przez Prokuraturę Generalną Republiki Litewskiej, 27 XI 1995 r., s. 8691–8694; *ibidem*, Ekspertyza pisma wykonana przez T.J. Smitha z Sekcji Badań Dokumentów Wydziału Usług Kryminologicznych w Amerykańskich Tajnych Służbach, 18 IV 1995 r.,

Na następnym posiedzeniu Wydziału Spraw Karnych Wileńskiego Sądu Okręgowego ustalono, że na podstawie przeprowadzonych w czerwcu i lipcu 1997 r. medycznych ekspertyz sądowych stwierdzono, że Lileikis jest nieuleczalnie chory i nie może brać bezpośredniego udziału w procesie. W tych okolicznościach powołano kolejną komisję lekarską, która wydała zgółą inny werdykt: „obecny stan zdrowia A. Lileikisa pozwala na wzięcie udziału w posiedzeniu sądowym i złożeniu zeznań, aczkolwiek jakkolwiek stres może wywołać niebezpieczeństwo pogorszenia stanu zdrowia”. 11 maja 1998 r. Lileikis przybył na posiedzenie sądowe, które zostało przerwane ze względu na konieczność przewiezienia go do szpitala uniwersyteckiego w Wilnie na sześciodniowe leczenie. Komisja lekarska pod przewodnictwem prof. A. Garmausa stwierdziła, że krwobieg mózgu i serca w znacznym stopniu powoduje zawroty głowy i niewydolność serca, uczestnictwo Lileikisa w posiedzeniu sądowym jest zatem niemożliwe. W międzyczasie do sądu wpłynęło pismo od dyrektora Wydziału Badań Specjalnych Departamentu Sprawiedliwości USA Eli M. Rosenbauma, w którym podano, że departament ma niepodważalne dokumenty potwierdzające, że Lileikis symuluje chorobę i zdolny do stawienia się przed sądem. Sąd postanowił zwrócić się o nadesłanie dokumentów do strony amerykańskiej. Kolejne posiedzenia sądowe odbywały się od czerwca do lipca 2000 r. Lileikis miał wówczas 93 lata i mieszkał na stałe w Wilnie. W pierwszym dniu procesu obrońca oskarżonego poinformował sąd, że ze względu na stan zdrowia Lileikisa⁷³ będzie go reprezentował. Posiedzenie zostało jednak znów przerwane, gdyż oskarżony zaczął się skarżyć na bóle głowy, mdłości i podwyższone ciśnienie. Badający go lekarz oświadczył, że Lileikis wymaga spokoju i jest niekontaktowy. Posiedzenie było kontynuowane 27 czerwca 2000 r., ale już bez osobistego udziału Lileikisa, który w tym czasie przebywał w szpitalu. W trakcie trwania procesu Lileikis zmarł w wileńskim szpitalu, 26 września 2000 r. Powodem zgonu był zawał przedniej bocznej ścianki serca⁷⁴. Ze względu na nowe okoliczności 2 listopada 2000 r. Wileński Sąd Okręgowy wznowił śledztwo w sprawie karnej przeciwko Lileikisowi. Wyniki tego śledztwa opinii publicznej nie są znane do chwili obecnej⁷⁵.

Zastępca Lileikisa Kazys Gimžauskas związał się ze służbami specjalnymi jesienią 1931 r., podejmując pracę w centrali litewskiej policji bezpieczeństwa w Kownie. Po ukończeniu szkolenia w Państwowej Policji Kryminalnej został mianowany naczelnikiem

s. 9047–9049; *ibidem*, Rozprawa przed Wileńskim Sądem Okręgowym Spraw Karnych w sprawie karnej przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi, 5 III 1998 r., s. 9040–9041; J. Komar, *Sprawiedliwość po półwieczu*, „Gazeta Wyborcza”, 5 III 1998.

⁷³ Badanie lekarsko-sądowo-psychiatryczne stwierdziło u Lileikisa następujące zaburzenia: przewlekłą chorobę niedokrwienia mózgu, zaburzenia psychiki i osobowości, osteochondrozę kręgosłupa, wieńcową chorobę serca, torbiele wątroby i nerek, osłabienia słuchu, sztuczne soczewki obu oczu (OKGd, S 87/06/Zn, t. 13, Postanowienie Wileńskiego Sądu Okręgowego, 3 VII 2000 r., sprawa karna nr 1-2 2000, s. 2524–2526; E. Lichtblau, *Sąsiedzi naziści...*, s. 360–365).

⁷⁴ OKGd, S 1/00/Zn, t. 48, Odpis aktu zgonu nr 3578 wystawiony przez Urząd Stanu Cywilnego w Wilnie, s. 9534; T. Kowzan, *Ostatnia szansa dla Litwy*, „Wileńskie Rozmaitości” 2000, nr 1, s. 1–2.

⁷⁵ OKGd, S 87/06/Zn, t. 13, Postanowienie Wileńskiego Sądu Okręgowego o wznowieniu śledztwa, 2 XI 2000 r., s. 2542; Ryb, New York Times, CNN, *Zbrodniarze wojenni na usługach USA. Amerykańskie agencje rządowe zatrudniały po wojnie ponad tysiąc byłych nazistów*, zob.: <http://wpolityce.pl/historia/220164-zbrodniarze-wojenni-na-uslugach-usa-amerykanskie-agencje-rzadowe-zatrudnialy-po-wojnie-ponad-tysiac-bylch-nazistow> (data dostępu: 23 IV 2016 r.); *Litewska satyra*, zob.: http://forum.gazeta.pl/forum/w,21149,19078933,19078933,Litewska_satyra.html?wv.x, (data dostępu: 23 IV 2016 r.).

policii bezpieczeństwa w Olicie, gdzie pracował do 15 czerwca 1940 r. Z niewyjaśnionych powodów został aresztowany przez NKWD 27 lipca 1940 r. i osadzony w IX Forcie w Kownie. Śledztwo w jego sprawie trwało do 22 czerwca 1941 r. i zakończyło się wyrokiem skazującym na Syberię. Uratował go wybuch wojny niemiecko-sowieckiej, który 24 czerwca 1941 r. umożliwił mu ucieczkę. Kilka dni później zgłosił się ponownie do służby w strukturach policji bezpieczeństwa w Kownie. Szybko został mianowany zastępcą naczelnika litewskiej policji bezpieczeństwa w powiecie wileńskim. Podobnie jak Lileikis, był wiernym funkcjonariuszem, który przyczynił się do śmierci wielu osób, podpisując na nie „wyroki śmierci”. W 1944 r., gdy wojna na froncie wschodnim dobiegała końca, uciekł wraz z żoną do Niemiec. Schronili się w obozie dla uchodźców najpierw w Gausztat, a potem w Bauberg. Świadectwo moralności w jego sprawie złożył były szef litewskiego rządu tymczasowego Juozas Brazaitis. Stało się to 2 grudnia 1949 r. w obecności notariusza i radcy prawnego w Reutlingen Alberta Rappa. Brazaitis zeznał: „Działalność pana Kazysa Gimžauskasa w litewskim podziemiu była mi znana. Jako urzędnik policji miał polecenie podziemia dostarczania broni, amunicji i prasy. Po wojnie pan Kazys Gimžauskas miał ważne poruczenie najwyższego komitetu dla wyzwolenia Litwy. Nie ma żadnych podstaw traktowania pana Kazysa Gimžauskasa jako kolaboranta bolszewickiego czy nazistowskiego reżymu”. Taka nieposzlakowana opinia utorowała Gimžauskasowi w 1956 r. drogę do wyjazdu do USA. 24 marca 1970 r. otrzymał obywatelstwo amerykańskie⁷⁶.

Przez 23 lata Gimžauskas spokojnie mieszkał i pracował w USA. 24 sierpnia 1993 r. wskutek przypadkowych zdarzeń losu powrócił na Litwę, a w październiku 1995 r. władze amerykańskie wszczęły postępowanie w celu pozbawienia go obywatelstwa. Biuro Specjalnych Dochodzeń (OSI) działające w ramach wydziału Departamentu Sprawiedliwości do spraw Ścigania Przestępców Narodowosocjalistycznych zarzuciło mu zajmowanie wysokiego stanowiska w litewskiej policji bezpieczeństwa i udział w eksterminacji Żydów w latach 1941–1944⁷⁷.

Podobnie jak w przypadku Lileikisa, postępowanie karne miała prowadzić prokuratura litewska. 19 listopada 1997 r. naczelny prokurator Wydziału Badań Specjalnych Generalnej Prokuratury Republiki Litewskiej w Wilnie K. Kowarskas wydał postanowienie o wszczęciu sprawy karnej o sygnaturze 09-2-036-97 przeciwko Gimžauskasowi, stwierdzając, że „działalność K. Gimžauskasa była działalnością przestępczą przewidzianą art. 18, 6d kk RL i ustawy RL z dnia 9 kwietnia 1992 r. »O odpowiedzialności za ludobójstwo popełnione na mieszkańcach Litwy«⁷⁸. Dzień później prok. G. Starkus przeanalizował dokumentację archiwalną i zapoznał się z zeznaniami świadków. Po wstępnej analizie stwierdził, że Gimžauskas, będąc zastępcą naczelnika litewskiej policji bezpieczeństwa okręgu wileńskiego, w latach 1941–1944 wielokrotnie podpisywał polecenia aresztowania i osadzenia w więzieniu na Łukiskach wielu osób. Dokumenty, na których widniał podpis podejrzanego, wymagały analizy. Badanie pisma przeprowadził Litewski Instytut Ekspertyz Sądowych. Ekspert Wydziału Charakteru Pisma J. Masiulene stwier-

⁷⁶ OKGd, S 87/06/Zn, t. 43, Pismo Sądu Rejonowego Okręgu Reutlingen, 2 XII 1949 r., s. 8630; OKGd, S 1/00/Zn, t. 48, Oświadczenie Kazysa Gimžauskasa, 21 III 1995 r., s. 9538–9540.

⁷⁷ *Litwin zaprzecza popełnieniu wojennych zbrodni przeciw Żydom*, „Dziennik Związkowy”, 10–12 XI 1995.

⁷⁸ OKGd, S 1/00/Zn, t. 48, Postanowienie o wszczęciu sprawy karnej przeciwko Kazysowi Gimžauskasowi, 19 XI 1997 r., s. 9568–9569.

dził, że na przedłożonych mu do badania dokumentach z całą pewnością widnieje podpis Gimżauskasa (choć spore problemy przy badaniu stwarzała wyblakła barwa atramentu)⁷⁹. Śledztwo szybko zostało skierowane na właściwe tory i istniało duże prawdopodobieństwo, że zakończy się aktem oskarżenia. Osiemdziesięciodziewięcioletni Gimżauskas doskonale zdawał sobie sprawę, że tylko pozorowanie choroby może go uratować przed karą. 24 listopada 1997 r. w trakcie kolejnego przesłuchania poinformował prokuratora o ogromnych trudnościach w udziale w przesłuchaniach ze względu na podeszły wiek, nadciśnienie, zwężenie naczyń krwionośnych i długoletnią chorobę serca⁸⁰.

Prace prokuratury toczyły się nadal normalnym trybem. 26 lutego 1998 r. prok. Starkus uznał, że na podstawie przeprowadzonej sprawy karnej o sygnaturze 09-2-036-97 przeciwko Gimżauskasowi istnieją wystarczające dowody, aby postawić go w stan oskarżenia o to, że „Od 1 grudnia 1941 r. do lipca 1944 r. pracując w litewskiej policji bezpieczeństwa, jako zastępcą A. Lileikisa [...], wydawał pisemne rozkazy przekazywania w gestię niemieckiej policji bezpieczeństwa albo oddziałowi specjalnemu wiele osób, co zmierzało do fizycznego wyniszczenia niektórych mieszkańców Litwy należących do żydowskiej grupy etnicznej, którzy za naruszenie ustalonego porządku byli przez niego osobiście lub przez innych zatrzymywani, a także na podstawie jego pisemnych rozkazów przetrzymywani w wileńskim więzieniu ciężkich robót”. Gimżauskas nadal nie przyznawał się do winy⁸¹.

Pierwsze posiedzenie sądowe w tej sprawie wyznaczono na 5 stycznia 1999 r. Początkowo istniały przesłanki, aby połączyć dwie sprawy sądowe: przeciwko Lileikisowi i Gimżauskasowi. Jednak wskutek wniosku o zawieszeniu sprawy Lileikisa odstąpiono od tej decyzji⁸². Gimżauskas podczas zeznania zasłaniał się tym, że pracując w strukturach litewskiej policji bezpieczeństwa, wykonywał rozkazy Najwyższego Komitetu Oporu Litwy. Dodał również: „Rozkazy o prześladowaniu Żydów podpisywałem tylko podczas zastępstwa okręgowego Naczelnika A. Lileikisa. Ile takich rozkazów podpisałem, nie pamiętam”⁸³.

Sprawa przed litewskim wymiarem sprawiedliwości toczyła się aż dwa lata. 14 lutego 2001 r. Kolegium Wydziału Spraw Karnych Wileńskiego Sądu Okręgowego na otwartym posiedzeniu sądowym rozpatrzyło ostatecznie sprawę karną przeciwko Kazysowi Gimżauskasowi. Kolegium po zbadaniu wszystkich dowodów w sprawie uznało, że oskarżony „współuczestniczył z niemiecką władzą okupacyjną na Litwie w dokonywaniu ludobójstwa narodu żydowskiego”. Sędzia podkreślił, że w okresie pełnienia przez niego funkcji zastępcy naczelnika litewskiej policji bezpieczeństwa okręgu wileńskiego nie chorował na żadną chorobę psychiczną, przez którą nie mógłby zrozumieć sensu swojego działania. Dziewięćdziesięcioletni już wówczas Gimżauskas wykazywał symptomy

⁷⁹ *Ibidem*, Postanowienie o wyznaczeniu ekspertyzy charakteru pisma Kazysa Gimżauskasa, 20 XI 1997 r., s. 9548–9549; *ibidem*, Ekspertyza pisma Kazysa Gimżauskasa wykonana przez Litewski Instytut Ekspertyz Sądowych, 29 XII 1997 r., s. 9549–9550.

⁸⁰ *Ibidem*, Uzupełniający protokół przesłuchania świadka Kazysa Gimżauskasa, 24 XI 1997 r., s. 9561.

⁸¹ *Ibidem*, Orzeczenie o uznaniu za oskarżonego Kazysa Gimżauskasa, 26 II 1998 r., s. 9575–9576; *ibidem*, Wniosek oskarżenia w sprawie karnej sygn. 09-2-036-97 przeciwko Kazysowi Gimżauskasowi, 26 X 1998 r., s. 9581–9585.

⁸² *Ibidem*, Postanowienie o przekazaniu oskarżonego Kazysa Gimżauskasa sądowi, 12 XI 1998 r., s. 9594.

⁸³ *Ibidem*, Oświadczenie złożone przez Kazysa Gimżauskasa do Wydziału Spraw Specjalnych Generalnej Prokuratury Republiki Litewskiej, 28 I 1998 r., s. 9596.

demencji, rozstroju psychicznego i choroby Alzheimera, które utrudniały mu zrozumienie istoty prowadzonego postępowania. Na tej podstawie śledztwo zostało zakończone. Gimžauskas został przekazany pod opiekę rodziny i pozostawał pod obserwacją psychiatryczną. W ciągu kolejnych 20 dni od uprawomocnienia się wyroku istniała możliwość odwołania się od decyzji Sądu Okręgowego do Litewskiego Sądu Apelacyjnego, jako instancji wyższej. Nikt z tej możliwości nie skorzystał⁸⁴.

Głośne na cały świat procesy Lileikisa i Gimžauskasa oraz podpisane w 1994 r. w Ambasadzie Republiki Litewskiej w Waszyngtonie porozumienie spowodowały, że władze amerykańskie lepiej zaczęły przyglądać się przybyłym przed laty z terytorium Litwy obywatelom. W 1997 r. na skutek zbiegu okoliczności została ujawniona wojenna przeszłość Kazysa Cziurinskasa. Służył on w 2. litewskim batalionie ochrony na terenie Białorusi i na Litwie. Formacja ta była zaangażowana w akcje mordowania Żydów. Rok wcześniej Cziurinkas jako obywatel USA zwrócił się do władz niemieckich z prośbą o naliczenie renty wojennej za rany odniesione pod Mińskiem⁸⁵. Podanie zostało rozpatrzone i jednocześnie ujawniło działalność Cziurinskasa. Natychmiast poinformowano władze stanowe. Ostatecznie w 1998 r. Cziurinkas został pozbawiony obywatelstwa amerykańskiego i deportowany z USA na Litwę i tam osądzony. Podobna sytuacja miała miejsce w 2001 r., kiedy to procesowi ekstradycyjnemu poddano Juozasa Naujalisa. W latach 1941–1944 służył on w podległym Niemcom 12. batalionie zwalczającym ludność żydowską⁸⁶.

Od 2003 r. przed Wileńskim Sądem Okręgowym toczył się proces Algimantasa Dailide. W czasie wojny był on funkcjonariuszem Saugumy. Od 1950 r. mieszkał w USA i był obywatelem tego kraju. W 1997 r. został zidentyfikowany przez Centrum Wiesenthala. W wyniku toczącego się dochodzenia udowodniono mu wojenną służbę w litewskich strukturach bezpieczeństwa. W efekcie został pozbawiony obywatelstwa i w 2003 r. deportowano go z USA początkowo do Niemiec, a potem na Litwę. W czasie procesu sąd uznał osiemdziesięciopięcioletniego Algimantasa Dailide za winnego udziału w Holokauście na Litwie. Nie wymierzył mu jednak kary pozbawienia wolności ze względu na sędziwy wiek i okoliczność, że nie stanowił już zagrożenia dla społeczeństwa. Oskarżenie prokuratury zarzucało mu osobisty udział w aresztowaniu prawdopodobnie 15 Żydów. Z uwagi na stan zdrowia oskarżyciel żądał minimalnej kary – 5 lat pozbawienia wolności. Ostatecznie Dailide doczekał ostatnich chwil życia we własnym domu⁸⁷.

Odnajdywanie żyjących jeszcze sprawców zbrodni przeciwko ludzkości z ostatniej wojny światowej w miarę upływu lat stawało się zadaniem coraz trudniejszym. W 2002 r. Centrum Wiesenthala wyznaczyło nawet nagrodę o wartości 10 tys. dolarów za informację, która doprowadzi do wytoczenia procesu ostatnim żyjącym nazistom z Litwy, Łotwy i Estonii. Nagroda pieniężna miała stanowić nowy instrument nacisku na rządy, którym „łowcy nazistów” z Centrum od lat zarzucali opieszałość, a nawet sabotowanie sądenia własnych obywateli winnych udziału w ludobójstwie. Do 2003 r. mieszkańcy Litwy zgłosili ok. 180 nazwisk osób, które w czasie wojny miały brać udział w mordo-

⁸⁴ *Ibidem*, Postanowienie w sprawie karnej przeciwko Kazysowi Gimžauskasowi, 14 II 2001 r., s. 9640–9650.

⁸⁵ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 311; *Kolaborancka renta*, „Gazeta Wyborcza”, 27–29 VI 1998 r.

⁸⁶ *Niechlubny powrót*, „Kurier Wileński”, 30 III 2001, s. 1–3; *Tysiąc oprawców*, „Kurier Wileński”, 29 III 2001.

⁸⁷ A. Akińczo, *Dailide winny udziału w holokauście*, zob.: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title,Dailide-winnny-udzialu-w-holokauście,wid,8243666,wiadomosc.html?ticaid=1103c0>, (data dostępu: 7 V 2016 r.).

waniu Żydów. Dyrektor jerozolimskiego biura Zuroff przekazał litewskiej prokuraturze listę 32 nazwisk wraz z materiałami dowodowymi na temat ich wojennej przeszłości. Jego zdaniem, był to materiał wystarczająco bogaty, aby rozpocząć śledztwa „co najmniej w kilku przypadkach”. Na Łotwie ustalono 38 nazwisk byłych czynnych współpracowników nazistów. Do prokuratury zostało przekazanych 10 z nich. W Estonii akcja nie udała się. Ustalono zaledwie kilka nazwisk, ale do prokuratury nie oddano żadnej sprawy. Jak zapewnił szef Wydziału Śledztw Specjalnych litewskiej Prokuratury Generalnej Rimvydas Valentukevičius, szanse, aby któryś z podejrzanych stanął przed sądem, a tym bardziej by został skazany, były nikłe. Prokuratura na Litwie twierdziła, że przekazane materiały mają bardziej charakter źródeł historycznych niż materiałów dowodowych. Większość danych zebranych w dokumentach była fragmentaryczna i jej uwiarygodnienie wymagało zbyt dużego nakładu pracy procesowej⁸⁸. W 2016 r. litewska teatrolożka i producentka telewizyjna Ruta Vanagaite w opublikowanej książce *Nasi* ujawniła, że na terenie Litwy znajduje się 220 miejsc, w których były mordowane osoby narodowości żydowskiej. W zbrodniach tych czynny udział brało według niej ok. 5 tys. Litwinów⁸⁹. Czy jej odważny gest będzie właściwie zinterpretowany przez rządzących na Litwie?

* * *

Powyższa analiza odpowiedzialności karnej za zbrodnie popełnione na Wileńszczyźnie nie napawa optymizmem. Wprawdzie ukaranie zbrodniarzy wojennych w procesach norymberskich dało podstawę do powstania nowych przepisów prawa karnego obowiązującego w skali międzynarodowej, a uchwalona wówczas „Konwencja o nieprzedawnianiu zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości” stała się podstawą dalszych prac śledczych w tym zakresie, ostatecznie jednak jedynie „zbrodnie przeciwko ludzkości” okazały się najważniejszym i najtrwalszym dorobkiem procesu norymberskiego. Po raz pierwszy w historii międzynarodowy trybunał nie tylko z powodzeniem rozstrzygał kwestie indywidualnej odpowiedzialności za zbrodnie, ale także odrzucił argumenty obrony oparte na zasadzie „wykonywania rozkazów zwierzchników”. Wreszcie – był to pierwszy moment w historii, w którym doszło do skutecznej współpracy państw o odmiennych ustrojach politycznych i społeczno-ekonomicznych, reprezentujących przeciwstawne ideologie w zakresie międzynarodowej jurysdykcji karnej. Zupełnie inaczej wygląda problem odpowiedzialności ZSRR, zarówno za agresję, jak i popełnione w czasie drugiej wojny światowej zbrodnie. Ze względu na sztucznie wprowadzoną zasadę, że „zwycięzców się nie sądzi”, w powojennych umowach Wielkich Mocarstw zagadnienie to nie było w ogóle omawiane. Związek Radziecki jako główne państwo zwycięskie w drugiej wojnie światowej na arenie międzynarodowej traktowany był wyjątkowo. Litwini natomiast zapłacili ogromną cenę – utracili swoją integralność terytorialną i polityczną na rzecz

⁸⁸ M. Kruczkowska, *Wiesenthal ściga nazistów na Litwie, Łotwie i w Estonii*, „Gazeta Wyborcza”, 10 VII 2002; J. Komar, *Czy kraje bałtyckie czeka nowa fala procesów w sprawie Holocaustu?*, „Gazeta Wyborcza”, 24 VII 2003.

⁸⁹ M. Kącki, *Kto zabił 200 tys. Litewskich Żydów? Rozmowa z Rutą Vanagaite, autorką książki „Nasi”*, zob.: <http://wyborcza.pl/duzyformat/1,127290,20428503,kto-zabil-200-tys-litewskich-zydow-rozmowa-z-ruta-vanagaite.html> (data dostępu: 11 V 2016 r.); A. Akińczo, *Ruta Vanagaite: „Nasi” to książka dla tych, którzy nie zamykają oczu na prawdę o Holocaustie*, zob.: <http://dzieje.pl/aktualnosci/ruta-vanagaite-nasi-ksiazka-dla-tych-ktorzy-nie-zamykaja-oczu-na-prawde-o-holokaucie> (data dostępu: 11 V 2016 r.).

ZSRR i dodatkowo w całości zostali poddani sowietyzacji. Warto zastanowić się, jakie założenia „procesu norymberskiego” przetrwały na dalsze lata? Niestety, należy stwierdzić, że niezależnie od kraju i panującego w nim systemu karnego, powojenne sankcje były wyrwkowe i nie doprowadziły do satysfakcjonującego rozliczenia. Karanie zbrodni wojennych jest i będzie kontynuowane aż do śmierci ostatniego ze sprawców. Instytucje prowadzące w obecnych czasach prace śledcze i naukowo-badawcze (w Niemczech: Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg; w Polsce: Instytut Pamięci Narodowej; na Litwie: Genocido Aukų Muziejus; w Rosji: Stowarzyszenie „Memoriał”) toczą swoisty „wyścig z czasem”. We wszystkich tych krajach realizowany jest projekt zatytułowany „Ostatni świadek”. Zebranie relacji od ostatnich żyjących bezpośrednich uczestników działań wojennych jest bezcenne. Przynoszone przez te osoby pamiętki rodzinne, dokumenty i zdjęcia pozwalają ocalić i uwiarygodnić ten ważny i bolesny wycinek historii. Skierowanie spraw o „zbrodnie przeciwko ludzkości” i „zbrodnie ludobójstwa” na drogę sądową jest tylko jednym z elementów obrachunku z wojenną przeszłością. Równie ważny jest obecny proces upamiętniania, na który znaczący wpływ ma pamięć społeczna i polityka historyczna realizowana przez dany kraj.

* * *

Po wkroczeniu wojsk sowieckich na Litwę w 1944 r. i po szybkim rozprawieniu się z „wrogami” sprawnie przystąpiono do tworzenia aparatu sowieckiej administracji. W Komitecie centralnym KPZR w Moskwie powołano specjalne biuro z Michaiłem Susłowem na czele, którego zadaniem było stworzenie nowych metod zarządzania krajem. Mimo że LSRR miała status republiki związkowej i mogła nawet teoretycznie wystąpić ze związku, to w rzeczywistości uprawnienia miejscowych władz były bardzo ograniczone. Wszystkie resorty w rządzie Litwy zostały podporządkowane odpowiednim komisariatom w Moskwie. Szybko zaczęły następować przemiany społeczno-gospodarcze. W pierwszej kolejności zlikwidowano wszelką własność i inicjatywę prywatną oraz rozpoczęto proces kolektywizacji wsi. Młodzi Litwini najbardziej obawiali się prowadzonej przez władze mobilizacji do sowieckiej armii oraz represji i zsyłek. Wielu z nich szukało schronienia w lesie. Dołączali do ukrywających się tam oddziałów partyzanckich złożonych z osób wcześniej współpracujących z Niemcami oraz tych, którym w 1944 r. udało się uniknąć aresztowania. Wiosną 1945 r. w podwileńskich lasach schronienie znalazło ok. 30 tys. osób zorganizowanych wokół wojskowej organizacji politycznej Lietuvos Laisvės Armija (Litewska Armia Wolności). W przeciągu kolejnych 10 lat walk przez szeregi partyzanckie mogło przejść nawet 50 tys. osób, a 100 tys. cywilów w rozmaity sposób wspierało podziemie. W czasie walk bezpośrednich zginęło ok. 20 tys. partyzantów. W lutym 1949 r. na zjeździe dowództwa partyzantów Litwy powołano do życia organizację Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis (Ruch Walki o Wolność Litwy), która określiła dalsze cele polityczne i wojskowe⁹⁰. 30 maja 1953 r. stojący na czele Prezydium Rady tej

⁹⁰ Zob. m.in.: Raport zastępcy ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Siergieja Krugłowa do ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Ławrientija Berii dotyczący likwidacji podziemia litewskiego, grudzień 1944 r.; Raport komisarza bezpieczeństwa państwowego Dimitrija Rodionowa i ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego LSRS Aleksandra Guzevičiusa do ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego ZSRS Wsiewołoda Mierkułowa dotyczący działań podjętych w walce z litewskim podziemiem, marzec 1945 r.; Odezwa dowódcy LLA w biuletynie „Informacje Wojskowe i Polityczne”, 4 XI 1944 r.; Odezwa dowódcy LLA do Litwi-

organizacji Jonas Žemaitis został schwytany w swoim bunkrze. Po ujęciu przewieziono go do Moskwy i 24 listopada 1953 r. rozstrzelano w więzieniu na Butyrkach. Po tym wydarzeniu dowództwo LLKS praktycznie nie istniało, a pozostający w lesie partyzanci nie mieli żadnej łączności z dowództwem centralnym⁹¹.

Do 1953 r. na Litwie trwał terror, prześladowania i deportacje. Zwalczaniem litewskiej partyzantki zajmowały się w pierwszych latach biura Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii KC Litwy, KC Litewskiej Komunistycznej Partii oraz NKWD i NKGB (od 1946 r. MWD i MGB), a głównie ich komisariaty w Moskwie i oddziały w Wilnie. Po śmierci Stalina dała się odczuć pewna zmiana. Była ona podyktowana przede wszystkim powrotem do kraju uwięzionych i zesłanych w głąb ZSRR. W 1960 r. pierwszy raz po wojnie została zmieniona oficjalna nazwa wileńskiego więzienia, które otrzymało brzmienie Učređenje OC-12/36 (Instytucja OC-12/36). 17 marca 1965 r. zginął z bronią w ręku Antanas Kraujelis – ostatni litewski partyzant, który popełnił samobójstwo po odkryciu jego kryjówki przez funkcjonariuszy bezpieki. Kolejny przełom na Litwie nastąpił w drugiej połowie lat osiemdziesiątych i był wynikiem prowadzonej przez Michaiła Gorbaczowa polityki głośności i pierestrojki. Wydarzenia, do jakich dochodziło w Polsce na przełomie lat 1980 i 1981, były z zaciekawieniem obserwowane przez społeczeństwo litewskie. Ostatecznie doprowadziło to do powstania na Litwie na początku 1988 r., organizacji konspiracyjnych domagających się wolności. Jednym z nowo powstałych zrzeszeń, które za cel stawiało sobie pełną niepodległość kraju, była Lietuvos Laisvės Lyga (Liga Wolności Litwy). Symbolem nadchodzących przemian stała się manifestacja zorganizowana w Wilnie 23 sierpnia 1988 r., w rocznicę podpisania układu Ribbentrop–Mołotow. Jej głównym zamierzeniem było dokonanie rozrachunku z przeszłością i głoszenie haseł niepodległości Litwy. Wymiernym znakiem tych działań było zapalenie o zmierzchu świec przez blisko 200 tys. ludzi. Ich płomienie miały symbolizować ofiary dwóch totalitarnych systemów: sowieckiego i hitlerowskiego. Rok później, w pięćdziesiątą rocznicę zawarcia układu, Litwę, Łotwę i Estonię połączył tzw. bałtycki łańcuch, łańcuch ludzi trzymających się za ręce od Wilna przez Rygę aż po Tallin. Był to moment przełomu, po którym na państwa nadbałtyckie zwróciła uwagę społeczność międzynarodowa. Od tego czasu Litwa weszła w okres dwuwładzy. Z jednej strony reprezentowanej przez partię, a z drugiej przez zwolenników zmian. Ostatecznie uchwałą Rady Najwyższej z 11 marca 1990 r. Litwa stała się państwem niepodległym. 12 października 1992 r. odbyły się wybory do litewskiego sejmiku, a krótko potem za sprawą nowej konstytucji powołano prezydenta Republiki Litewskiej. W 1992 r. kolejny raz zmieniono też nazwę wileńskiego zakładu karnego, tym razem na Vilniaus tardymo izoliatoriumi-kalėjimu (Wileński areszt śledczy-więzienie)⁹².

nów, maj 1945 r. [w:] *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, t. 1: *Polska i Litwa w XX wieku...*, s. 265–281, 401–407, 799–805, 841–843.

⁹¹ G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953*, Gdańsk–Warszawa 2012, s. 94–95.

⁹² P. Losowski, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 191–240; *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, t. 1: *Polska i Litwa w XX wieku...*, s. 53–65; G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A. Baran, *Wojna po wojnie...*, s. 95; <http://jozefdarski.pl/3866-litewskie-wydawnictwa-niezalezne> (data dostępu: 3 VI 2016 r.); <http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1348482,Litwa-budzi-sie-z-sowieckiego-koszmaru> (data dostępu: 3 VI 2016 r.); http://www.kaldep.lt/lt/ltik/veikla_483/istorija_238_256_484.html (data dostępu: 3 VI 2016 r.).

Po okresie przejściowym państwo litewskie wkroczyło wreszcie na drogę normalnego rozwoju. Była to dekada ogromnego postępu w życiu kulturalnym i społecznym Litwy. Wiele cieszących się w latach poprzednich ponurą sławą obiektów stało się miejscami zainteresowania międzynarodowej opinii publicznej. Z tego też względu w 1991 r. na teren położonego przy ul. Kalėjimo więzienia przybyli zagraniczni dziennikarze, którzy chcieli czytelnikom swoich gazet przybliżyć warunki panujące w obiekcie. Z prawie wszystkich opublikowanych w tym czasie artykułów wyłaniał się podobny przekaz. Zwracano uwagę, że wileńskie więzienie to najstarszy zakład penitencjarny na Litwie. W XIX w. był to jeden z najnowocześniejszych tego typu obiektów w Europie. W kolejnych latach wileńskie Łukiszki stały się miejscem kaźni przedstawicieli wielu narodów – Żydów, Rosjan, Litwinów oraz tysiący Polaków. W mrocznych celach przetrzymywano więźniów politycznych od czasów carskich, przez niemieckie, litewskie, aż po sowieckie⁹³.

Z uwagi na to, że w okresie kolejnych okupacji było tam więzionych wiele tysięcy Polaków, zupełnie zrozumiałe było szczególne zainteresowanie tym miejscem polskich dziennikarzy. Przedstawiciele polskich mediów po terenie więzienia oprowadzał ówczesny zastępca naczelnika więzienia Nikołaj Matwiejew. Reporterzy zwrócili uwagę na przemiany, jakie na przestrzeni lat następowały w placówce. Przechodząc korytarzami więziennymi, nie słyszało się już charakterystycznego szczęku kluczy, wzbudzającego przez lata tyle lęków wśród osadzonych. Klucz został zastąpiony elektronicznym zamkiem umieszczonym w murze. Zmieniło się również przeznaczenie cerkwi, z której usunięto charakterystyczne przedmioty kultu. Pełniła ona w tym okresie rolę klubu dla odsiadujących łagodniejsze wyroki. Jedyną pozostałością z dawnych czasów było składanie przez załogę więzienną przysięgi na „Korpus Organów Spraw Wewnętrznych ZSRR”. Obowiązujące w latach 1945–1991 stanowisko zastępcy naczelnika do spraw politycznych w czasach niepodległej Litwy zastąpiono stanowiskiem zastępcy naczelnika do spraw wychowawczych. Czytając opublikowane po wizycie w więzieniu artykuły, można odnieść wrażenie, że w latach dziewięćdziesiątych na Łukiszkach panowała względna liberalizacja, a z dawnych okrutnych metod śledczych zostało niewiele. Mimo to więźniowie ciągle skarżyli się na panujący rygor. Bardzo przeszkadzało im na przykład, że każdego dnia w swoich celach musieli składać raporty. Również infrastruktura więzienia została unowocześniona. W latach dziewięćdziesiątych więźniowie spali na trzypiętrowych, wąskich, metalowych pryczach. Cele były skanalizowane i nie było w nich śladu po paraszach. Co ciekawe, w podziemnych kondygnacjach zachowano za żelazną bramą sześć cel śmierci oraz karcer. To małe ciasne pomieszczenie, w którym znajdowała się prymitywna toaleta i podnoszona na łańcuchu deska do spania, najbardziej przypominało czasy dawnych okupacji⁹⁴.

Kilka lat później Łukiszkami zainteresowała się również prasa litewska. W 1995 r. w popularnym dzienniku niezależnym „Lietuvos Rytas” pojawił się bardzo ciekawy

⁹³ J. Rózdzyński, „*Łukiszki*” *od środka*..., s. 24–25.

⁹⁴ W listopadzie 2008 r. podczas promocji książki *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, która odbyła się w Wilnie, Solecznikach, Niemenczynie i Landwarowie, odwiedziłam również Zakład Karny w Wilnie. W trakcie kilkogodzinnej rozmowy z funkcjonariuszami straży więziennej i zastępcą dyrektora zwróciłam uwagę, jak skromna jest wiedza o historii tego miejsca. Wykonałam wówczas bardzo szczegółową dokumentację zdjęciową, której część prezentuję w niniejszej publikacji. Miałam m.in. okazję zobaczyć karcer, który w tym czasie już nie pełnił przypisywanej mu roli i był niejako obiektem muzealnym.

artykuł na temat obecnej sytuacji i historii wileńskiego więzienia. Redaktorzy zwrócili uwagę, że w więzieniu łukiskim karę odsiaduje znacznie więcej skazanych, niż zakłada wyznaczony limit miejsc. Sytuacja ta wywołała dyskusję nad planami budowy nowego gmachu więziennego w Wilnie⁹⁵. W 2000 r. nastąpiła kolejna zmiana nazwy więzienia, tym razem na Łukiškių tardymo izoliatoriumi-kalėjimu (Łukiski areszt śledczy-więzienie). Nazwa ta obowiązuje do teraz. Trzy lata później kompleks budynków Łukiszek został wpisany na listę pomników kultury Republiki Litewskiej i stał się prawnie chronioną zabytkową budowlą architektoniczną. Przy tej okazji coraz częściej pojawiało się pytanie, czy najstarsza placówka więzienna na Litwie powoli kończy już swój żywot i co w przyszłości zostanie umieszczone w szacownych murach wileńskich kazamatów? Uznano, że decyzję o tym powinna podjąć sejmowa komisja śledcza.

Od kilku już lat więzienie na Łukiszках systematycznie jest przenoszone do Pravieniškių pataisos namai-atviroji kolonija (Zakładu karnego-kolonii otwartej) w podkowieńskich Prawieniszkach. Zgodnie z przyjętym przez władze Litwy planem, zakład miał zostać przeniesiony ostatecznie do końca 2015 r. Dopiero w 2013 r. zaczęły się pojawiać pierwsze konkretne wizje wykorzystania zabytkowego gmachu więziennego. W kompleksie budynków Łukiszek miało zostać założone Knygų centras (Centrum książki), czyli hotel dla tych, którzy pragną czytać i pisać książki. Wizję tę na portalu społecznościowym zamieścił mer Wilna Artūras Zuokas, który pisał: „Żyjemy w świecie, w którym wciąż dokądś śpieszymy, na nic nie mamy czasu, nie mamy nawet siły woli, aby się zatrzymać. Hotel ma działać jako swoiste więzienie. Można będzie określić »datę wypuszczenia«, np.: chciałbym przez dwa dni czytać książki, dlatego na okres tych dwóch dni zamknijcie mnie »w celi«”. Inne koncepcje zakładały utworzenie centrum kultury i edukacji, biuro Targów Książki, sale koncertowe albo sale ekspozycyjne. Jeden z segmentów więzienia miał zostać przeznaczony dla ruchu Fluxus⁹⁶, mającego swoją dotychczasową siedzibę w Kownie⁹⁷. Nie bez znaczenia dla dalszych losów obiektu okazało się to, że podwórze więzienia idealnie pasuje do organizowania koncertów i pokazów filmów⁹⁸. Z kolei entuzjazm deweloperów, którzy planowali zbudować ekskluzywne centrum handlowe z częścią hotelową i gastronomiczną pasującą do otoczenia tej części centrum Wilna, szybko został zgaszony. Większość budynków więziennych zaliczana jest do zabytków, dlatego ich rekonstrukcja może być prowadzona w bardzo ograniczonym zakresie i wymaga ogromnych nakładów finansowych⁹⁹. Przy okazji publicznych rozmów o przeniesieniu Łukiszek podnoszono również kilkakrotnie temat dalszego użytkowania zaadaptowanego na więzienie kompleksu klasztornego ss. Wizytek przy ul. Rossa¹⁰⁰.

W 2015 r. w litewskiej prasie pojawiły się komentarze dyrektora Departamentu Więziennictwa Arvydas Domanskisa, że z przyczyn technicznych nie udało się w przewidywanym czasie uzyskać wymaganej dokumentacji od uczestników przetargu, który opiewa

⁹⁵ D. Stravinskas, *Garsusis Łukiškių kalėjimas gali sulaukti konkurentų*, „Lietuvos Rytas”, 14 IV 1998, s. 1.

⁹⁶ Fluxus to znany międzynarodowy ruch (anty-)artystyczny.

⁹⁷ <http://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/wiezienie-na-lukiszках-zostanie-przeniesione>; <http://www.sw.gov.pl/pl/aktualnosci/news,16382,wizyta-delegacji-polskiej.html> (data dostępu: 22 VI 2016 r.).

⁹⁸ *Wizja więzienia na Łukiszках – hotel dla pisarzy i czytelników*, zob.: <http://pl.delfi.lt/kultura/kultura/wizja-wiezienia-na-lukiszках-hotel-dla-pisarzy-i-czytelnikow.d?id=60727405> (data dostępu: 22 VI 2016 r.).

⁹⁹ S. Tarasiewicz, *Więzienie z wileńskich Łukiszek – do podkowieńskich Prawieniszek*, „Kurier Wileński”, 18 V 2011, s. 1.

¹⁰⁰ M. Rudnicki, *Na więzienną nutę*, „Kurier Wileński”, 29 I 2010, s. 1.

na 30 mln euro. Pierwszy przetarg dotyczący Łukiszek w ogóle nie doszedł do skutku z powodu wygórowanych cen oferentów. Według ostatnich podanych do wiadomości opinii publicznej informacji, w przetargu uczestniczą dwie spółki: „Hanner” i „Pilies projektai”. Pojawiła się kolejna data ostatecznego przeniesienia wileńskiego aresztu do Prawieniszek – koniec 2018 r. Inwestor prywatny, który wygra przetarg, będzie musiał dodatkowo wyremontować cztery nieużywane budynki więzienia w Prawieniszkach, aby stworzyć miejsce dla kolejnych 320 osadzonych¹⁰¹. Ostateczna decyzja o wykorzystaniu zabytkowych budynków wileńskiego więzienia nie została jeszcze podjęta. Pozostaje tylko mieć nadzieję, że władze Litwy nie zapomną o tysiącach więzionych tam osób i godnie upamiętnią ofiary wszystkich zbrodniczych systemów.

W Polsce martyrologia Polaków osadzanych i mordowanych w czasach carskich, sowieckich i niemieckich na wileńskich Łukiszkach została upamiętniona na Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie napisem na jednej z tablic: „ŁUKISZKI 1861–1864, 1940–1945”. Pamięć o więźniach i ofiarach stale utrzymuje również Stowarzyszenie „Rodzina Ponarska”.

¹⁰¹ *Przetarg na przeniesienie więzienia z Łukiszek ciągle niesfinalizowany*, zob.: <http://zw.lt/wilno/wilenszczizna/przetarg-na-przeniesienie-wiezienia-z-lukiszek-ciagle-niesfinalizowany/> (data dostępu: 20 VIII 2015 r.); R. Danisevičius, *Dėl žlugusio Lukiškių kalėjimo konkurso kreipėsi į STT*, zob.: <http://lietuovosdiena.lrytas.lt/aktualijos/2015/10/21/news/del-zlugusio-lukiskiu-kalejimo-konkurso-kreipesi-i-stt-2853884/> (data dostępu: 17 X 2017 r.).

ZAKOŃCZENIE

W listopadzie 2008 r., w trakcie promocji książki *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, która odbyła się w Wilnie, Solecznikach, Niemenczynie i Landwarowie, odwiedziłam również Łukiškų tardymo izoliatorius-kalėjimas. W trakcie kilkugodzinnej rozmowy z funkcjonariuszami straży więziennej i zastępcą dyrektora mogłam się przekonać, jak skromna jest obecnie wiedza o historii tego miejsca. Wykonałam wówczas bardzo szczegółową dokumentację zdjęciową, której część prezentuję w niniejszej publikacji. Zdawałam sobie sprawę, że materiał aktowy zebrany w ramach śledztw prowadzonych w Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku jest niewystarczający do przygotowania nowej publikacji i że będę musiała jeszcze przeprowadzić wiele kwerend. Dużym wyzwaniem było dla mnie prześledzenie losów kilku pokoleń więźniów i analiza dokumentów sporządzonych w językach niemieckim, litewskim, rosyjskim i angielskim. Podjęłam jednak próbę przygotowania monografii i zbioru dokumentów obrazujących historię wileńskiego więzienia i osób tam osadzonych w okresie pięciu kolejnych okupacji i kilku najbardziej przełomowych lat powojennych.

Więzienie na Łukiszkach jest najstarszym zakładem penitencjarnym na Litwie. Położone niemal w śródmieściu Wilna, 300 m od zabudowań sejmu, blisko placu Łukiskiego, na stałe wpisało się w krajobraz miasta. Podczas 113 lat historii w swoich murach „gościło” tysiące skazańców. Określane jest jako jedno z najbardziej okrutnych miejsc odosobnienia Polaków w rosyjskim, litewskim, niemieckim i sowieckim systemie represji. Pierwszy obiekt w wielobudynkowym kompleksie więzienia wybudowano po 1837 r., a zmodernizowano w latach 1867–1890. Rosnące stale potrzeby izolowania osób niepokornych zmusiły władze carskie do wybudowania w tym miejscu w latach 1901–1904 całego kompleksu obiektów przeznaczonych dla ok. 700 osadzonych. W XIX w. był to jeden z najnowocześniejszych tego typu obiektów w Europie. Szczególne wrażenie robiły innowacje architektoniczne w postaci studni artezyjskiej, sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, centralnego ogrzewania i systemu wentylacyjnego. Dodatkowo w budynku więziennym na trzech górnych piętrach mieścił się kościół katolicki w stylu romańskim, a na dolnych kondygnacjach synagoga i bogato zdobiona cerkiew prawosławna św. Mikołaja Cudotwórcy¹.

Wileńskie Łukiszki stały się miejscem kaźni przedstawicieli wielu narodów – Żydów, Rosjan, Litwinów, a także tysiący Polaków. W mrocznych celach przetrzymywano więźniów politycznych i kryminalnych od czasów carskich, przez hitlerowskie (gestapo, Sicherheitspolizei i SD), litewskie (Sauguma) i sowieckie (NKWD i KGB). Dziś nie-

¹ A.A. Winogradow, *Putewoditel po gorodu Wilnie...*, s. 314–322.

możliwe wydaje się oszacowanie choćby w przybliżeniu liczby uwięzionych tam osób, zważywszy, że niektórzy byli kilkakrotnie aresztowani w czasie kolejnych okupacji. Nawet w przypadku próby podania liczby jednorazowo osadzonych rozbieżności w szacunkach są ogromne. Należy pamiętać, że niektórzy więźniowie odbywali kilkuletnie kary pozbawienia wolności, inni zaś na Łukiszkach spędzili tylko kilka godzin, czekając na skierowanie ich do innego zakładu karnego lub na egzekucję. Według zachowanych statystyk, na Łukiszkach przebywało jednocześnie od tysiąca do 9 tys. osób.

Każdy z okupantów miał swój własny system represji wobec osadzonych. Ich wspólnym celem było wyeliminowanie z życia publicznego osób uznanych za wrogie. Do grudnia 1939 r. Rosjanie usunęli ze służby publicznej prawie wszystkich Polaków. Jednocześnie przystąpili do zorganizowania na zajętych terytoriach władzy komisaryczno-wojskowej, a następnie struktur administracyjnych, partyjnych i gospodarczych. W tym okresie rozpoznawczo-przygotowawczym nastąpiły pierwsze przypadki aresztowań i osadzania na Łukiszkach przeciwników zmian. Systemowe represje rozpoczęły się z chwilą wkroczenia na ziemię kresowe formacji Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR – NKWD. Ich głównym celem była ostateczna depolonizacja tych terenów i przemianowanie ich mieszkańców w obywateli sowieckich.

Ośmiomiesięczne rządy litewskie charakteryzowały się chęcią osłabienia Polaków, przede wszystkim przez odizolowanie ich od dostępu do polskich instytucji naukowych, społecznych i kulturalnych. Dodatkowo wprowadzenie nowej ustawy o obywatelstwie i obowiązku paszportowym stawiało wielu mieszkańców Wileńszczyzny w sytuacji „cudzoziemców” we własnym kraju, a co za tym idzie pozbawiło ich praw i środków do życia. Przełomowym momentem w procesie lituanizacji było zamknięcie 15 grudnia 1939 r. Uniwersytetu Stefana Batorego. Odpowiedzią Polaków na rygor wprowadzony przez Litwinów była próba otwartego sprzeciwu wobec dyskryminujących zarządzeń nowych władz. Powstawały liczne tajne organizacje antylitewskie, m.in.: Wojskowa Organizacja Wilna, Komitet Pomocy Uchodźcom i Polska Walcząca. Zaczęto też organizować demonstracje głoszące niepodległość Polski. Do strajków przystąpiła również młodzież szkolna. Wydarzenia te spowodowały, że Sauguma coraz bardziej była przekonana, że polski ruch niepodległościowy ma na celu odbudowę państwa polskiego w granicach sprzed wojny. Wszelkie zamieszki uliczne z udziałem uczniów i studentów uważane były za działalność skierowaną przeciwko państwu litewskiemu. Kończyły się one zazwyczaj interwencją władz policyjnych, które dokonywały aresztowań wielu młodych ludzi. Początkowo przewożono ich do miejscowych komisariatów policji, a stamtąd na Łukiszki. Tam byli karani chłostą w celu zmuszenia ich do wyjawienia nazwisk inspiratorów strajku.

W okresie tzw. drugiej okupacji sowieckiej w mieście nadal funkcjonowało centralne więzienie wileńskie na Łukiszkach. Zmieniono jednak jego nazwę i w pismach urzędowych zaczęło być określane jako nr. 2. W tym okresie areszt przy ul. Giedymina oznaczono nr. 3 i nadano mu nazwę więzienia wewnętrznego NKWD LSRR. Złą sławą w tym okresie cieszyło się również niewielkie więzienie nazywane Stefaniszkami. sowiecki mechanizm zniewolenia bazujący na sprawdzonym już we własnym kraju niezwykle skutecznym arsenale represji skutkował ogromną ilością zbrodni i strat materialnych. Jednak najbardziej masową formą terroru stosowaną w tym okresie wobec Polaków były deportacje w głąb ZSRR. W przypadku wysiedleń obowiązywała zasada odpowiedzialności zbiorowej, która skutkowałą wywożeniem całych rodzin, grup społecznych

i zawodowych. Rozmiary strat spowodowanych przeprowadzoną akcją przesiedleńczą są obecnie niemożliwe do oszacowania i tylko w niewielkim stopniu zostały przez państwo zrekompensowane.

Z chwilą pojawienia się realnej groźby wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej panująca władza podjęła próbę pozyskania do współpracy lokalnych mieszkańców. Wówczas to nastąpiła liberalizacja polityki, głównie w sferze kulturalnej, wobec osób zamieszkujących terytorium Wileńszczyzny. Jednocześnie Rosjanie byli świadomi, że na wolności pozostało już niewielu liderów życia społecznego, politycznego i gospodarczego, którzy mogliby stanowić większe zagrożenie dla władzy sowieckiej. Ostatecznie rozprawili się ze swoimi wcześniej pojmanymi przeciwnikami w czasie ewakuacji więźni i aresztów NKWD. Zgodnie z rozkazem Ławrentija Berii przekazanym szefom NKWD 23 czerwca 1941 r., na terenie więzień strefy przyfrontowej miała następować ostateczna selekcja więźniów. Koleją zamierzano ewakuować tylko więźniów objętych śledztwem, co do których istniało podejrzenie, że mogą być członkami organizacji dywersyjnych, szpiegowskich, terrorystycznych i agenturalnych. Na tej podstawie z wileńskich więzień NKWD nr 2 i nr 3 aż 2341 osób miało zostać przewiezionych transportem kolejowym do więzień w rejonie miasta Gorki. Ewakuację 225 więźniów z więzienia nr 3 rozpoczęto 23 czerwca 1941 r. Na miejscu pozostawiono 275 osób. Z więzienia nr 2 do ewakuacji przygotowano 1200 osób. Łącznie z obu zakładów karnych wywieziono 1425 osób. 3 lipca 1941 r. do Gorkiego dotarł transport z 609 więźniami². Nie zachowały się dane na temat liczby osób zamordowanych w więzieniach w czasie przygotowań do akcji ewakuacyjnych lub zmarłych podczas podążania „drogami śmierci” na Wschód.

Okupacja niemiecka z lat 1941–1944 charakteryzowała się zakrojoną na szeroką skalę eksterminacją ludności narodowości żydowskiej i polskiej. Posiłowano się specjalnie stworzonymi dla terytorium Komisariatu Rzeszy Ostland przepisami karnymi, pozwalającymi osadzić na Łukiszkach wszystkich sprawców czynów określanych jako zagrożące bezpieczeństwu i łaadowi publicznemu. Sądy doraźne miały prawo wydawania szerokiego wachlarza kar, począwszy od konfiskaty mienia, aż po karę śmierci wykonywaną na dziedzińcu więziennym lub w celach aresztu przy Ofiarnej, w podwileńskich lasach ponarskich lub Forcie IX w Kownie. Różnorodne formy terroru były zasadniczą metodą rządzenia, której celem była eliminacja osób uznanych za wrogie. By wykonać to zadanie, niemiecka policja bezpieczeństwa stworzyła w Wilnie oddział specjalny (Sonderkommando). Do głównych obowiązków tej jednostki należało eskortowanie osób skazanych na śmierć z więzienia na Łukiszkach do Ponar i wykonywanie tam egzekucji. Zakrojona na najwyższą skalę akcja antypolska nastąpiła na początku 1942 r. Przy pomocy konfidentów litewskiej Saugumy wileńskie więzienie szybko zapelniono się przedstawicielami najprężniej działających warstw społecznych: duchowieństwa, inteligencji, studentów i młodzieży gimnazjalnej. W okresie niemieckiej okupacji w Ponarach zamordowano ok. 80 tys. osób uznanych za wrogie ideologii Rzeszy Niemieckiej. Zginęło tam ok. 70 tys. Żydów, 4 tys. jeńców sowieckich, 781 komunistów i aktywistów sowieckich, 1500–2000

² OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, Analiza prokuratorska zebranego materiału do śledztwa w sprawie zabójstw dokonanych w Wilnie na obywatelach polskich przez NKWD w więzieniach nr 2 i 3 w Wilnie, s. 173–185; J. Wołkownikowski, *Okręg Wileński...*, s. 73; M. Bronowicki, *Likwidacja więzień NKWD na Kresach Wschodnich*, „Kresowe Stanice” 2011, nr 4, R. XV, s. 96–102.

Polaków i ok. 40 osób narodowości romskiej³. Większość osób narodowości polskiej do Ponar była przewożona samochodami ciężarowymi prosto z cel więzienia łukiskiego lub aresztu przy Ofiarnej. Natomiast osoby narodowości żydowskiej były pędzone do Ponar w pieszych kolumnach bezpośrednio z obu likwidowanych gett wileńskich lub dowożone koleją z innych gett. Na przełomie lutego i marca 1944 r. Niemcy rozpoczęli akcję „oczyszczania” więzienia łukiskiego, polegającą na wywózce na teren Rzeszy zdolnych do pracy więźniów. Pierwszy transport kolejowy z Wilna w kierunku zachodnim wyruszył 28 lutego 1944 r. Kolejne transporty więźniów politycznych z Łukiszek w kierunku Rzeszy wyruszyły z Wilna 9, 11 i 13 marca⁴. W pierwszych dniach lipca 1944 r. straż więzienna przeprowadziła ostateczną selekcję, której celem było wytypowanie grupy więźniów do transportu do obozu koncentracyjnego Stutthof. Pozostali więźniowie zostali przeznaczeni na śmierć. Uwolniono ich 3 lipca, po tym jak Rosjanie dokonali pierwszego nalotu na Wilno. Wówczas straż otworzyła bramy, pozwalając osadzonym swobodnie opuścić bramy Łukiszek⁵.

W połowie lipca 1944 r. Armia Czerwona wkroczyła na Wileńszczyznę. Niektórzy mieszkańcy tych ziem mieli złudne nadzieje na względną stabilizację i bezpieczeństwo po okresie okupacji niemieckiej. Większość jednak, pamiętając represje z lat 1939–1941, realnie oceniała sytuację. Tym bardziej że Rosjanie nadal traktowali mieszkańców tych terenów jako obywateli własnego państwa i bardzo szybko wprowadzili obowiązek służby wojskowej w szeregach Armii Czerwonej. Dodatkowo w celu szybszego rozliczenia się z przeszłością zaczęto stosować szczególne przepisy wydane jeszcze w okresie wojny, czyli dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 1943 r. „O wymiarze kary w stosunku do zbrodniarzy niemieckich”. Dekret ten przewidywał za wszystkie penalizowane przez niego czyny wyłącznie karę śmierci. Zważywszy na to, że specjalnie powołane grupy operacyjne NKGB-NKWD LSRR podejrzewały prawie wszystkich ujętych Polaków o współpracę z AK i działalność kontrrewolucyjną, sytuacja była wyjątkowo trudna. W trakcie śledztw prowadzonych w więzieniach i aresztach wobec zatrzymanych Sowietów nie byli jednak w stanie udowodnić większości z nich prowadzenia wrogiej działalności wobec Związku Radzieckiego. W związku z tym zamiast kary śmierci prewencyjnie kierowali ich do obozów kontrolno-filtracyjnych lub zsyłali – często bez prawomocnych wyroków – na wiele lat pracy przymusowej w obozach⁶. Pierwszy transport z Wilna, liczący 2502 osoby, do obozu w Stalinogorsku odjechał już 5 lutego 1945 r. Oblicza się, że z samego tylko Wilna w 1945 r. w głąb ZSRR do obozów kontrolno-filtracyjnych wywieziono ponad 7400 osób. Deportacji podlegały osoby uznane za wrogie wobec państwa sowieckiego: urzędnicy państwowi, wojskowi, policjanci, leśnicy, osadnicy wojskowi, właściciele majątków ziemskich, bogaci rolnicy i członkowie ich rodzin. Zesłańcy byli zmuszani do niewolniczej pracy, cierpieli z powodu zimna i głodu. Żyjąc w bardzo trudnych warunkach, umierali na skutek wyczerpania, epidemii i braku opieki medycznej.

Pomimo zastosowanych represji, władzom sowieckim nie udało się ostatecznie rozbić w Wilnie struktur AK i podziemia litewskiego. A co więcej, spontanicznie zaczęły

³ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 208–251.

⁴ P. Kołakowski, *NKWD i GRU...*, s. 252.

⁵ OKGd, S 1/00/Zn, t. 20, Protokół przesłuchania świadka Oskara Janowskiego, 10 IV 2002 r., s. 4017–4019.

⁶ W. Mieński, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo...*, s. 160–162; T. Jasudowicz, *Prawo norymberskie...*, s. 902–949.

powstawać kolejne leśne oddziały partyzanckie. Za wprowadzenie wszystkich metod reżimu sowieckiego na Litwie była odpowiedzialna partia komunistyczna, która w swoich rękach skupiła władzę ustawodawczą i wykonawczą. Organizatorem represji był natomiast centralny aparat NKWD i NKGB w Wilnie, a w szczególności jego dwa pionierzy NKGB ZSRR (kontrwywiadu i dywersji pozafrontowej) oraz Smiersz. Utworzony w ramach struktur NKWD LSRR Oddział do Walki z Bandytyzmem (przemianowany w 1946 r. w Zarząd do Walki z Bandytyzmem, a potem w MWD) przyczynił się do wykonania w latach 1944–1947 ponad 200 wyroków śmierci na osobach należących do powojennej litewskiej rezystencji oraz żołnierzach AK. Skazani byli przetrzymywani w więzieniu na Łukiszkach, a po wykonaniu kary śmierci ich zwłoki zakopywano na terenie byłego majątku Tuskulanum⁷.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej i podpisaniu traktatów pokojowych niejako naturalną sprawą było rozliczenie zbrodni popełnionych przez nazistów i komunistów. Jakże były efekty tych prac? Wyrok norymberski aż do zjednoczenia Niemiec przez zachodniemieckie środowiska prawnicze był kwestionowany i traktowany jako element „sprawiedliwego odwetu zwycięzców”. Nie ulega jednak wątpliwości, że odegrał on ważną rolę dla rozwoju współczesnego międzynarodowego prawa karnego. Ostatecznie to „zbrodnie przeciwko ludzkości” okazały się najważniejszym i najtrwalszym dorobkiem procesu norymberskiego, a nie „zbrodnie przeciwko pokojowi”, które były główną osią konstrukcji statutu, aktu oskarżenia i wyroku MTW. „Norymberga” stała się elementem szerszego przedsięwzięcia sądowniczego. „Zasady norymberskie” unaoczniają, że od przełomu lat 1945 i 1946 nastąpiła zmiana postawy wobec tych, którzy ponoszą odpowiedzialność za losy narodów.

W pierwszych powojennych latach niemiecki wymiar sprawiedliwości nie był przygotowany do osądzenia zbrodni popełnionych „w imieniu prawa”. Dopiero powołanie do życia Centralnego Urzędu Krajowych Resortów Sprawiedliwości do Zbadania Zbrodni Hitlerowskich w Ludwigsburgu dało impuls do gromadzenia materiałów dowodowych i przeprowadzenia pierwszych postępowań w sprawach o przestępstwa wobec osób cywilnych w okresie drugiej wojny światowej. Do dzisiaj światowa opinia publiczna nie poznała choćby w przybliżeniu liczby osób skazanych za zbrodnie narodowosocjalistyczne. Nie jest znana również ogólna liczba wyroków śmierci wydanych na podstawie prawa niemieckiego. Wprawdzie rząd RFN prowadził przez lata bilans ścigania zbrodni hitlerowskich, to jednak brakuje danych z państw byłego Związku Radzieckiego (a więc również z terytorium Komisarjatu Rzeszy Ostland), byłej Czechosłowacji i byłej Jugosławii. Według statystyk sporządzonych przez Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości, opartych na rocznych sprawozdaniach krajowych zarządów sądownictwa od maja 1945 do 31 grudnia 1977 r. (czyli w okresie, kiedy najbardziej intensywnie ścigano przestępców zbrodni nazistowskich), wszczęto łącznie 84 403 sprawy przeciwko osobom podanym z nazwiska, podejrzanym o udział w przestępstwach narodowosocjalistycznych lub zbrodniach wojennych. Centrala w Ludwigsburgu i prokuratury przy sądach krajowych nadal przygotowują materiały aktowe do prowadzenia postępowań w tego rodzaju przestępstwach.

⁷ S. Vaitiekus, *Tuskulanai: egzekucijų...*, s. 32–35; *Polska i Litwa w XX wieku. Dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Sowiecki aparat represji...*, s. 65–73.

W dokumentowaniu przypadków niemieckich zbrodni popełnionych na terytorium obecnej Polski (i w jej granicach sprzed 1939 r.) najważniejszą rolę odegrała utworzona w 1945 r. Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. Dzięki jej staraniom zbrodnie przeciwko ludzkości nie zostały przedawnione i toczą się do chwili, w której zostaną prawomocnie zakończone. Od 1990 r. w ramach przemian ustrojowych w Polsce nastąpiła zmiana profilu Głównej Komisji i powstały przesłanki do podjęcia ścigania zbrodni stalinowskich, w tym również tych popełnionych na Kresach Wschodnich II RP. Od 1991 r. śledztwa prowadzone w tym zakresie mają doprowadzić do ustalenia sprawców i okoliczności deportacji, kierowania do prac przymusowych, egzekucji i ewakuacji więźni.

Odpowiedzialność ZSRR, zarówno za agresję, jak i popełnione w czasie drugiej wojny światowej zbrodnie, nadal jest tematem dyskusyjnym. W rosyjskiej polityce i propagandzie historycznej obowiązuje rosyjska wersja zakończenia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Zgodnie z nią, wojna zakończyła się 9 maja 1945 r. bezwarunkową kapitulacją III Rzeszy. Proporcje procentowe określające wkład poszczególnych państw w zwycięstwo Wielkiej Koalicji są tematem nadal niechętnie poruszonym w Rosji. Mozolna praca, jaką od wielu lat prowadzi Stowarzyszenie „Memoriał”, pokazuje bodaj najprawdziwsze oblicze strat wojennych.

Zdaje się, że najwyższą cenę po drugiej wojnie światowej zapłaciła Litwa, która w jej wyniku i wskutek wywózek na Syberię straciła blisko pół miliona mieszkańców, czyli jedną czwartą część obywateli. Utraciła dodatkowo integralność terytorialną i suwerenność polityczną na rzecz ZSRR, a jej obywatele poddano przymusowej sowietyzacji, dając im jednocześnie do zrozumienia, że ustroj radziecki jest jedyną gwarancją przetrwania narodu litewskiego⁸. Obecnie Litwa nadal ma poważny problem z rozliczeniem się z przeszłością. Potępienie i ukaranie żyjących jeszcze sprawców zbrodni dokonanych wobec Żydów i innych narodowości w latach drugiej wojny światowej spotyka się z oporem opinii publicznej. Sprawa przedawnienia zbrodni ludobójstwa stała się problemem politycznym, o czym mogą świadczyć toczące się przez wiele lat procesy karne przeciwko dowódcom litewskiej policji bezpieczeństwa.

Na zakończenie warto wspomnieć o sprawcach zbrodni popełnionych na terytorium Wileńszczyzny, którzy nie zostali ujęci i osądzeni. Kilkunastu członków wileńskiego Sonderkommando i pracowników niemieckiej i litewskiej bezpieki tuż przed wkroczeniem na Wileńszczyznę Armii Czerwonej uciekło z Litwy i ukryło się w Wenezueli (m.in. Vladas Slušnys) i Australii (m.in. Leonas Pažusis, Juozas Arlauskas). Ich schronienie zostało zorganizowane dzięki dobrze działającej siatce Odessa. Nigdy nie zostali oni odnalezieni i osądzeni⁹. Inaczej przedstawia się sprawa funkcjonariusza wileńskiego oddziału specjalnego odpowiedzialnego za ochronę więzienia przy ul. Rossa, Vladasa Dervojedaitisa. Od 3 czerwca 1948 r. 2. podwydział IV Wydziału MGB LSRR prowadził poszukiwania agenturalne pod hasłem „Wspólnik okupantów niemieckich”. Ze względu na to, że przez 12 lat nie udało się ustalić jego miejsca zamieszkania na terenie Litwy, 18 lutego 1960 r. lejtnant pełnomocnika pracowników operacyjnych 3. oddziału II Wydziału KGB przy Radzie Ministrów LSRR Jankauskas wydał postanowienie o rozszerzeniu poszukiwań na

⁸ T. Jasudowicz, *Widmo...*, s. 170–174.

⁹ ZStL/BA-AstL, SbLW, Ks 15/49, *passim*; G. Walters, *Ścigając zło*, Warszawa 2011, s. 139–163.

cały ZSRR. Procedury zaprzestano dopiero 21 czerwca 1968 r., gdy ustalono jego miejsce pobytu na terenie Wenezueli i określono go jako osobę chorą na chroniczny alkoholizm¹⁰. Wówczas to pełnomocnik pracowników operacyjnych 3. oddziału I Wydziału 2. zarządu KGB przy Radzie Ministrów LSRR kpt. Sindikas wydał postanowienie o przekazaniu dokumentów sprawy Dervojedaitisa do archiwum pod hasłem „Zdrada Ojczyzny poprzez przejście na stronę wroga”¹¹.

Mam nadzieję, że teza badawcza, jaką postawiłam sobie na wstępie: „przedstawienie funkcjonowania i warunków panujących w więzieniu łukiskim oraz niektórych innych aresztach i więzieniach wileńskich w latach 1939–1953 z uwzględnieniem prześladowań i eksterminacji osób uznanych za wrogów wszystkich kolejnych systemów władzy”, została zrealizowana. Czytelnik nie znajdzie jednak w książce informacji o orzecznictwie litewskim Prokuratury Generalnej i Sądu Najwyższego Republiki Litewskiej z lat dziewięćdziesiątych XX w., dotyczącym unieważnienia wyroków z lat wojny i okresu powojennego oraz o przebiegu procesów rehabilitacyjnych osób wtedy skazanych zgodnie z ustawą Republiki Litewskiej „O przywróceniu praw osobom represjonowanym za opór stawiany reżimom okupacyjnym”. Nie pochyliłam się w książce również nad ogłoszoną 23 lutego 1991 r. przez rząd polski ustawą o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego (DzU nr 34, poz. 149)¹². Państwo Polskie zgodnie z art. 8 ust. 2a ustawy z dnia 23 lutego 1991 r. ponosi odpowiedzialność odszkodowawczą tylko wobec tych represjonowanych, którzy byli skazani przez radzieckie organy wymiaru sprawiedliwości po zawarciu porozumienia między PWKN a ZSRR w okresie od 26 lipca 1944 do czasu zakończenia wojny 9 maja 1945 r. (oddanie w jurysdykcję sowiecką obywateli polskich w czasie przesuwania się frontu wojennego). Osoby, które za działalność w AK w Wilnie zostały aresztowane po 9 maja 1945 r., nie były objęte tą ustawą. Obecnie prokuratorzy jedenastu Oddziałowych Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, kierując się ustawą o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego, analizują akta postępowań sądowych prowadzonych na podstawie powołanej ustawy pod kątem ewentualnego przekraczania uprawnień przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego, polegających na fizycznym i psychicznym znęcaniu się nad wnioskodawcami w toku prowadzonych przeciwko nim w przeszłości śledztw. Dotyczy to również spraw osób skazanych przez sądy na terenie byłej LSRR.

W recenzji wydawniczej niniejszej książki prof. Tadeusz Jasudowicz napisał: „Losy więzionych na Łukiszkach, zwłaszcza Polaków i Żydów, muszą być naukowo rozpoznane i książkowo opracowane jako istotny element prawdy historycznej Polski i Polaków”. Czy to mi się udało? Pozostawiam osąd czytelnikom.

¹⁰ LYA, FK-1 Ap 45 B 265, Postanowienie kpt. Płaskina o podjęciu sprawy agenturalno-poszukiwawczej w sprawie Vladasa Dervojedaitisa, k. 1, 5, 7, 15, 18.

¹¹ *Ibidem*, Postanowienie kpt. Sindikasa o zaprzestaniu poszukiwań i przekazaniu dokumentów do archiwum w sprawie Vladasa Dervojedaitisa k. 1, 18, 18 *verte*.

¹² Z późniejszymi zmianami (DzU z 1993 r., nr 36, poz. 159; DzU z 1995 r., nr 28, poz. 143; DzU z 1998 r., nr 97, poz. 604; DzU z 2002 r., nr 240, poz. 2055; DzU z 2004 r., nr 273, poz. 2703; DzU z 2007 r., nr 191, poz. 1372; DzU z 2009 r., nr 14, poz. 74).

DOKUMENTY

NOTA EDYTORSKA

Drugą część książki stanowi zbiór dokumentów zebrany w 6 rozdziałach. Zaprezentowałam 41 dokumentów i 9 aneksów istotnych dla wyjaśnienia genezy, tła historycznego, okoliczności oraz przebiegu represji i zbrodni na ziemi wileńskiej w latach 1939–1953. W pierwszej części umieściłam 6 poglądowych materiałów z procesów karnych z lat 1944–1978 w sprawach o udział w zbrodniach dokonanych na ludności polskiej i żydowskiej w Ponarach. W drugiej natomiast przedstawiłam 9 dokumentów wytworzonych przez administrację niemiecką w latach 1942–1944, dotyczących działań oddziałów operacyjnych niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa oraz Sonderkommando na terenie Generalnego Komisariatu Litwy. W trzeciej części zaprezentowałam przykładowe dokumenty wytworzone przez administrację litewską, dotyczące działań litewskich struktur policyjnych i administracyjnych wobec obywateli polskich narodowości polskiej i żydowskiej na terenie Generalnego Komisariatu Litwy. W czwartej części zebrałam 7 relacji więźniów osadzonych w latach 1939–1945 w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie. W piątej zaś zgromadziłam 11 relacji świadków w sprawie sytuacji na Wileńszczyźnie w latach 1939–1945. Całość pracy uzupełnia 9 aneksów ułożonych chronologicznie zgodnie z tematyką kolejnych rozdziałów.

W zbiorze znalazły się źródła polskie, niemieckie, litewskie i radzieckie, które powstały w latach 1939–1978 i zostały wytworzone przez różne instytucje i osoby prywatne. W dokumentach uwspółcześniono ortografię i zapis kancelaryjny. Przyjęto spolszczoną wersję niektórych terminów niemieckich i ujednolicono zapis dat i symboli. Wszelkie ingerencje redakcyjne zostały opatrzone przypisami tekstowymi, które zostały oznaczone literami i wydrukowane kursywą. Wyjaśnienia i uzupełnienia w tekście źródła ujęto w nawiasy kwadratowe.

Treści pieczęci i adnotacji zostały przeniesione do przypisów tekstowych. Źródła zasadniczo są publikowane w całości, z wyjątkiem Wyroku Sądu Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu w sprawie o morderstwo przeciwko Martinowi Weissowi i Augustowi Heringowi z 3 lutego 1950 r., gdzie wybrano tylko te fragmenty, które mają związek z omawianą tematyką. Każdy dokument zawiera dodatkowo informacje o miejscu i formie jego przechowywania.

WYKAZ DOKUMENTÓW

I. Wybrane procesy karne z lat 1944–1978 w sprawach o udział w zbrodni na ludności polskiej i żydowskiej w Ponarach

Nr 1. 1944 sierpień 2, Kowno – Wyrok Trybunału Wojennego III Frontu Białoruskiego w sprawie Bronisława Żelwisa za przynależność do litewskiej policji bezpieczeństwa	259
Nr 2. 1949 lipiec 30, Berlin – Pismo szefa Misji dla Spraw Zbrodni Wojennych mjr. W. Kozłowskiego do Konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Baden-Baden w sprawie aresztowania Martina Weissa	261
Nr 3. 1950 luty 3, Würzburg – Wyrok Sądu Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu w sprawie o morderstwo przeciwko Martinowi Weissowi i Augustowi Heringowi	262
Nr 4. 1952 marzec, Moskwa – Nakaz odstawienia więźnia Michała Wasąga na zesłanie w celu osiedlenia	270
Nr 5. 1956 czerwiec 7, Karaganda – Prośba Władasa Korsakasa skazanego przez sąd na 25 lat więzienia skierowana do Prokuratury Generalnej ZSRR o zmianę kary na karę śmierci	272
Nr 6. 1960 luty 18, Wilno – Postanowienie o ogłoszeniu przez KGB LSRR wszechzwiązkowych poszukiwań Władasa Derwojedaitisa za służbę w oddziale specjalnym w Wilnie w latach 1941–1944	274

II. Dokumenty niemieckie dotyczące działań oddziałów operacyjnych niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa oraz Sonderkommando na terenie Generalnego Komisariatu Litwy

Nr 1. 1942 maj 20, Wilno – Pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Generalnym Komisariacie Litwy do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie zwolnienia z aresztu zakonnic wileńskich zgromadzeń	276
Nr 2. 1942 lipiec 30, Wilno – Pismo lekarza powiatowego w Wilnie z Urzędu Zdrowia Powiat Wilno do lekarza konsultanta przy Komisarzu Okręgowym w Wilnie w sprawie uporządkowania zwłok i padliny	278
Nr 3. 1942, Wilno – Kartoteka tajnej policji państwowej Wilno sporządzona na nazwisko Franciszek Kochanowski	280
Nr 4. 1942, Wilno – Kartoteka tajnej policji państwowej Wilno sporządzona na nazwisko Alojzy Ellenberg	281
Nr 5. 1942, Wilno – Kartoteka tajnej policji państwowej Wilno sporządzona na nazwisko Abram Blaser	282

Nr 6. 1943 kwiecień 19, Wilno – Pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie zwolnienia aresztowanych	283
Nr 7. 1943 listopad 5, Wilno – Pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie Główny Oddział w Wilnie do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie zwolnienia więźniów podpisane przez Martina Weissa	285
Nr 8. 1944 czerwiec 20, Wilno – Pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie Placówka w Wilnie do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie przeniesienia więźniów do innego zakładu karnego podpisane przez Martina Weissa	286
Nr 9. [bez daty i miejsca sporządzenia] – Pismo kierowane do naczelnika Państwowej Policji Bezpieczeństwa Okręgu Wileńskiego w sprawie udziału polskich tłumaczy w przesłuchiowaniu świadków	288

III. Dokumenty litewskie dotyczące działań litewskich struktur policyjnych i administracyjnych wobec obywateli polskich narodowości polskiej i żydowskiej na terenie Generalnego Komisariatu Litwy

Nr 1. 1941 lipiec 23, Wilno – Wykaz Polek i Żydówek przenoszonych do więzienia w Ponarach	289
Nr 2. 1941 lipiec 24, [Wilno] – Informacja o więźniach pozostających w Więzieniu Ciężkich Robót w Wilnie sporządzona przez nadzorcę aresztu w Wilnie	291
Nr 3. 1941 sierpień 7, [Wilno] – Informacja o więźniach pozostających w Więzieniu Ciężkich Robót w Wilnie sporządzona przez naczelnika więzienia w Wilnie	292
Nr 4. 1941 sierpień 9, Wilno – Zezwolenie wystawione przez dowódcę Oddziału Specjalnego w Wilnie na dostarczenie żywności do więzienia dla Wandy Kuszelewskiej-Zabkiewicz	293
Nr 5. 1941 wrzesień 7, Wilno – Pismo kierowane przez naczelnika Więzienia Ciężkich Robót w Wilnie do Naczelnika Miasta i Powiatu Wilno w sprawie kar administracyjnych dla ludności narodowości żydowskiej	294
Nr 6. 1942 lipiec, [Wilno] – Meldunek do naczelnika Państwowej Policji Bezpieczeństwa Okręgu Wileńskiego	295
Nr 7. 1942 listopad 14, Wilno – Wpis do księgi zgonów szpitala więzienia na Łukiszkach w Wilnie na nazwisko Adolf Chrostowski	296
Nr 8. 1944 styczeń 24, Wilno – Raport Antanasa Savickasa do kierownika administracji w sprawie ujęcia pracownika kuchni więzienia na Łukiszkach w Wilnie Vincasa Naujalisa w trakcie pisania listu do domu	297

IV. Relacje więźniów osadzonych w latach 1939–1945 w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie

Nr 1. 1972 czerwiec 8, Warszawa – Protokół przesłuchania świadka Antoniego Piotrowskiego przez sędziego Sądu Powiatowego w Warszawie Otylię Wierzbicką	299
Nr 2. 1988 maj 13, Łódź – Protokół przesłuchania świadka Heleny Sitkowskiej-Jędrzejczak przez sędziego Sądu Rejonowego w Łodzi Marię Paduszyńską	302

Nr 3. 1990 maj 11, Włocławek – Protokół przesłuchania świadka Romualda Kabelisa przez prokuratora Prokuratury Rejonowej we Włocławku Michała Trafnego	305
Nr 4. 1996 październik 30, Warszawa – Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Leonowicza przez prokuratora Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Annę Olewniczak	307
Nr 5. 1997 maj 16, Koszalin – Protokół przesłuchania świadka Stanisława Łutowicza przez sędziego Sądu Wojewódzkiego w Koszalinie Andrzeja Jaracza	310
Nr 6. 2000 listopad 28, Gdańsk – Protokół przesłuchania świadka Bohdana Mirakowskiego przez prokuratora Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Elżbietę Rojowską	314
Nr 7. 2000 grudzień 12, Głubczyce – Protokół przesłuchania świadka Mariana Markiewicza przez prokuratora Prokuratury Rejonowej w Głubczycach Elżbietę Lubieniecką	317

V. Relacje świadków w sprawie sytuacji na Wileńszczyźnie w latach 1939–1945

Nr 1. 1950 styczeń 14, Łódź – Protokół przesłuchania świadka Zofii Perłow przez wiceprokuratora Prokuratury Sądu Apelacyjnego w Łodzi Stanisława Ciesielskiego	320
Nr 2. 1969 listopada 13, Wilno – Protokół przesłuchania świadka Władasa Korsakasa przez starszego śledczego Wydziału Śledczego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów Litewskiej Republiki Socjalistycznej kpt. Markiawiczusa	322
Nr 3. 1972 czerwiec 29, Gdańsk – Protokół przesłuchania świadka Walentego Ostroucha przez sędziego Sądu Powiatowego w Gdańsku Romana Kapsa	326
Nr 4. 1972 sierpień 9, Warszawa – Protokół przesłuchania podejrzanego Józefa Miakisa przez kpt. E. Zawadę z Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Warszawie	328
Nr 5. 1972 sierpień 11, Warszawa – Protokół przesłuchania podejrzanego Władysława Butkuna przez kpt. E. Zawadę z Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Warszawie	330
Nr 6. 1973 styczeń 30, Warszawa – Protokół przesłuchania podejrzanego Jana Borkowskiego przez kpt. E. Zawadę z Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Warszawie	332
Nr 7. 1988 listopad 24, Warszawa – Protokół przesłuchania świadka Natalii Krajewskiej przez sędziego delegowanego do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich Felicję Wilkowską-Neffe	336
Nr 8. 1997 grudzień 5, Szczecin – Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego przez prokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Szczecinie Jacka Siedlarka	338
Nr 9. 2000 listopad 13, Gdańsk – Protokół przesłuchania świadka Konstantego Danielewicz przez prokuratora Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Elżbietę Rojowską	341
Nr 10. [bez daty, brak miejsca sporządzenia] – Relacja profesora Stanisława Mahrburga „Obóz śmierci w Ponarach pod Wilnem”	343
Nr 11. [bez daty], Łódź – Relacja Ireny Dogiel-Pionkowskiej złożona w Archiwum Wschodnim w Warszawie	350

VI. Aneksy

Nr 1. Wykaz pracowników więzienia na Łukiszkach w Wilnie za rok 1941	351
Nr 2. Wykaz pracowników więzienia na Łukiszkach zatrudnionych od 24 VI 1941 r.	358
Nr 3. Stan służby więziennej na Łukiszkach w latach okupacji hitlerowskiej za rok 1942	359
Nr 4. Wykaz pracowników Wileńskiego Więzienia Ciężkich Prac sporządzony przez naczelnika więzienia, stan na dzień 1 IV 1943 r.	360
Nr 5. Wykształcenie i staż pracy funkcjonariuszy więzienia wileńskiego Łukiszki	
Nr 6. Tłumaczenie adnotacji zawartych w księdze przyjęć do więzienia na Łukiszkach za lata 1941–1943	366
Nr 7. Zestawienie zapewnienia aresztowanymi przykładowych więzień na Litwie w okresie okupacji sowieckiej (stan na czerwiec 1941 r.) i niemieckiej (stan na 1 VI 1943 r.)	367
Nr 8. Wykaz żołnierzy konspiracyjnych Okręgu Wileńskiego AK osądzonych przed Trybunałem Wojsk NKWD 28 i 29 VIII 1944 r. w Wilnie przy ul. Arsenalskiej 6	370
Nr 9. Wykaz rozstrzelanych w latach 1944–1947 członków AK i Polaków skazanych za działanie na szkodę państwa sowieckiego, pogrzebanych w majątku Tuskułanum	372

I. Wybrane procesy karne z lat 1944–1978 w sprawach o udział w zbrodni na ludności polskiej i żydowskiej w Ponarach

Nr 1

1944 sierpień 2, Kowno – Wyrok Trybunału Wojennego III Frontu Białoruskiego w sprawie Bronisława Żelwisa za przynależność do litewskiej policji bezpieczeństwa

^aSygn. No 744

Wszczęcie 2 VIII 1944 r.

Wpływ 21 IX 1944 r.^a

Tajne^b

Wyrok

w imieniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich

27 IX 1944 r.

Trybunał Wojenny 3. Frontu Białoruskiego w składzie:

Przewodniczący – podpułkownik sprawiedliwości: Iwanow,

Członkowie – majorowie sprawiedliwości: Kurmajew i Iljina

Sekretarz – lejtnant gwardii: Dobrotow

na niejawnym posiedzeniu sądu w Kownie,

rozpatrzył sprawę oskarżonego obywatela Bronisława Żelwisa syna Józefa, urodzonego w 1918 r. w Leningradzie, o wykształceniu 4 klas, bezpartyjnego, urzędnika, kawalera, narodowości litewskiej, niekaranego, niesłużącego w Armii Czerwonej, aresztowanego pod zarzutem dokonania przestępstwa z paragrafu 1 dekretu Prezydium Rady Najwyższej Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich z 19 IV 1943 r.¹

Na podstawie materiału postępowania przygotowawczego i śledztwa sądowego ustalono:

Oskarżony Żelwis, zamieszkując na terenie Republiki Litewskiej pod czasową okupacją niemiecką, w styczniu 1942 r. wyraził zgodę, a następnie został tajnym agentem policji „Saugumas”, pod pseudonimem „KA-28” – w celu ujawnienia partyzantów, komunistów i innych sowieckich aktywistów. Żelwis wydał faszystowskim władzom dwóch byłych funkcjonariuszy NKWD – Anskulisa i Wieclausa.

^{a-a} Tekst wpisany odręcznie.

^b Wyraz napisany odręcznie i podkreślony.

^{c-c} Tekst napisany odręcznie.

¹ W 1943 r. w radzieckim prawodawstwie przywrócono pojęcie katorgi. 19 IV 1943 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR przyjęło dekret „O wymiarze kary dla zdrajców ojczyzny” i o wprowadzeniu dla tych osób robót katorżniczych jako wymiaru kary (S. Ciesielski, <http://www.sciesielski.republika.pl/sovrep/gulag4.html> [23 X 2013 r.]).

We wrześniu 1943 r. Żelwis dobrowolnie wstąpił na służbę w charakterze szeregowego żołnierza do niemieckiego Sonderkommando w Wilnie.

Służąc w charakterze żołnierza do lipca 1944 r., Żelwis aktywnie wykonywał wszystkie polecenia niemieckiego komendanta, systematycznie wyjeżdżał na aresztowania obywateli sowieckich, uczestniczył w aresztowaniu 93 osób i rozstrzelaniu 200 osób, z których osobiście rozstrzelał 5 osób – Żydów – w październiku i listopadzie 1943 r.

Swoimi działaniami Żelwis dokonał przestępstw z paragrafu 1 dekretu Prezydium Rady Najwyższej Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich z 19 IV 1943 r.

Na podstawie powyższego, uznaje się Żelwisa winnym zdrady Ojczyzny i na podstawie art. 319 i 320 kpk FRSRR Trybunał Wojenny skazał:

Bronisława Żelwisa, syna Józefa na podstawie dekretu Prezydium Rady Najwyższej Związku Sowieckiego SRR z dnia 24 V 1944 r. – na najwyższy wymiar kary – rozstrzelanie, z konfiskatą jego osobistego mienia.

Wyrok został ogłoszony i nie podlega apelacji^c.

Przewodniczący^d:

Członkowie^e:

Pokwitowanie^f

Mnie skazanemu – B.J. Żelwisowi – wyrok Trybunału Wojennego 3. Frontu Białoruskiego z dnia 27 IX 1944 r. został ogłoszony i wyjaśniony.

27 IX 1944 r.

Podpis skazanego^g

Pokwitowanie pobrał: sekretarz sądu towarzyszą 3. Frontu Białoruskiego lejtnant służby administracyjnej

(Dobrochotowa)^h

Źródło: LYA, K-1 Ap 58 B 43319/3, k. 80–81, oryginał, jęz. rosyjski, rkps.

Tłumaczył: Andrzej Gierzyński

^d Nieczytelny podpis odręczny.

^e Nieczytelny podpis odręczny.

^f Wyraz drukowany podkreślony.

^g Nieczytelny podpis odręczny.

^h Nieczytelny podpis odręczny.

Nr 2

1949 lipiec 30, Berlin – Pismo szefa Misji dla Spraw Zbrodni Wojennych mjr. W. Kozłowski do Konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Baden-Baden w sprawie aresztowania Martina Weissa

5/1040/49
K/K.

Konsulat RP
Baden-Baden

W odpowiedzi na pismo z dnia 25 VI 1949 r. nr 517/180/8/49 skierowane do Ministerstwa Sprawiedliwości uprzejmie donoszę, że **Martin Weiss** podejrzany o liczne morderstwa popełnione na Żydach w Wilnie i w Ponarach został w dniu 24 V 1949 r. aresztowany w Ochsenfurt i przebywa obecnie w jednym z więzień w strefie amerykańskiej.

Przeciwko ww. wszczęto dochodzenie w kraju, ponieważ Centralny Komitet Żydowski w Monachium¹ złożył nam dowody te same, które dołączyliście^a w języku francuskim, oraz wskazał adresy świadków w kraju.

Po otrzymaniu z kraju dostatecznych materiałów dowodowych wystąpimy o jego ekstradycję.

Szef Misji
dla Spraw Zbrodni Wojennych
W. Kozłowski^b, mjr

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, s. 1062, kopia, mps.

^a *Dopisana odręcznie końcówka wyrazu: -ście.*

^b *Nieczytelny podpis odręczny.*

¹ Właściwa nazwa: Komitet Centralny Wyzwolonych Żydów w Monachium.

1950 luty 3, Würzburg – Wyrok Sądu Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu w sprawie o morderstwo przeciwko Martinowi Weissowi i Augustowi Heringowi

^aKs 15/49

Wyrok

Sąd Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu orzeka z mocy prawa w postępowaniu karnym przeciwko

1. **Weiss** Martin, ur. dnia 21 II 1903 r. w Karlsruhe, żonaty, mistrz blacharski, ostatnio zamieszkały w Ochsenfurt, szpital powiatowy, obecnie w areszcie śledczym w Zakładzie Karnym w Würzburgu,

2. **Hering** August, ur. dnia 15 X 1910 r. w Hilbarden, powiat Wilkowiszki¹ (Litwa), żonaty, ślusarz samochodowy, ostatnio zamieszkały w Passen, powiat Verden nr 7, obecnie w areszcie śledczym w Zakładzie Karnym w Würzburgu,

o morderstwo m.in.

na posiedzeniu jawnym w piątek dnia 3 II 1950 r., w którym wzięli udział:

1. Prezes Sądu Krajowego **Albert** jako przewodniczący, Radcy Sądu Krajowego dr Eisert i Lutz jako członkowie Sądu, przysięgli:

1. Fuchs Wilhelm, tynkarz z Grossbardorf,
2. Biener Josef, rencista z Karlstadt,
3. Keller Georg, rolnik z Opfenbaum,
4. Schwind August, mistrz browarniany w Aschaffenburgu
5. Kuhn Ludwig, rolnik z Örlenbuch,
6. Fielder Otto, mistrz zegarmistrzowski z Oberstreu,
7. Strassberger Michael, fryzjer z Sommerach,
8. Kuhn Kilian, rolnik z Retzbach,
9. Kost Fritz, nastawniczy z Schweinfurt,
10. Hueckmann Wilhelm, rolnik z Poppenlauer,
11. Reis Karl I, krawiec z Obernburga,
12. Erb Josef, rolnik z Volków

2. Prokurator Hess jako reprezentant Prokuratury,

3. urzędnik wymiaru sprawiedliwości Höffling, Hillebrand i Zipfel jako pełniący obowiązki urzędników sądowych do spraw akt Biura Sądowego,

^a Dokumentacja znajduje się w teczce koloru zielonego, na grzbiecie okładki jest napis: Nr inw 06, na wewnętrznej stronie okładki pieczęć o treści: Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce Instytut Pamięci Narodowej 00-950 Warszawa Al. Ujazdowskie 11, poniżej odręcznie dopisana sygnatura: Zh I/W/60. Na stronie następnej napis odręczny przekreślony: Ponary k/Wilna 1) Weiss Martin 2) Hering August Wyrok Ds 96/68 t. 1 Motorenschlosser ur. 15.10.1910 Hilbarden Schwurgericht b.d. LG Würzburg 3.2.1950 zbiorowy.

¹ W tekście podano niemiecką wersję miejscowości: Wilkowischka.

na podstawie rozprawy głównej z dni 25, 26, 30 i 31 I 1950 r., jak również z dni 1, 2 i 3 II 1950 r.:

W imieniu prawa!

I. oskarżony Martin Weiss^b zostaje jako morderca w siedmiu samodzielnych przypadkach^c, prócz tego z powodu udziału w masowej zbrodni co najmniej trzydziestu tysięcy osób skazany na karę dożywotniego więzienia i trwałą utratę honorowych praw obywatelskich.

II. oskarżony August Hering^d zostaje jako morderca w jednym przypadku, a prócz tego z powodu udziału w umyślnym zamordowaniu co najmniej czterech tysięcy osób skazany na dożywotnią karę więzienia i trwałą utratę honorowych praw obywatelskich.

III. Oskarżeni ponoszą kosztą postępowania.

Podstawa prawna:

I.

Na podstawie werdyktu przysięgłych, który jest dołączony w formie załącznika do niniejszego wyroku, a co wzięto pod uwagę, są winni:

A) oskarżony Martin Weiss^e

1. w czasie od października 1941 do lipca 1943 r. w Ponarach w co najmniej 30 000 samoistnych przypadków, świadomie i czynnie świadczył pomoc w podstępny lub okrutny sposób w zabijaniu ludzi, mianowicie mężczyzn, kobiet z Wilna i okolicy pochodzenia żydowskiego, czynił to z żądzy mordu lub z innych niskich pobudek,

2. z żądzy mordu względnie innych niskich pobudek zamordował w sposób podstępny albo okrutny na początku 1942 r. w getcie w Wilnie dziewczynę [Litę] Perłow²,
w czasie od października 1941 do lipca 1944 r. w Wilnie śpiewaczkę Sublewitzką,
w dniu 23 III 1940 r. w HKP Wilno³ nieznana kobietę,
w dniu 24 IX 1943 r. w Wilnie zegarmistrza Lewina,

^b *Nazwisko podkreślone.*

^c *Na środku na dole tekstu w prostokątnej obwolucie wytłoczona liczba tu i pod każdą kolejną stroną: 4065.*

^d *Nazwisko podkreślone.*

^e *Nazwisko podkreślone.*

² Por. II, dok. nr 7.

³ Heereskraftfahrpark Wilno, obóz pracy dla Żydów HKP Wilno został utworzony krótko przed likwidacją getta, we wrześniu 1943 r., przy ul. Subocz 47. Inicjatorem utworzenia obozu był major Wehrmachtu Karl Plagge, kierownik wojskowego warsztatu samochodowego. Celem majora było ocalenie Żydów przed śmiercią. Z getta na teren obozu zabrano nie tylko wykwalifikowanych robotników, ale także ich rodziny. Ostatecznie zgromadzano tam 1250 osób. Więźniowie pracowali przy naprawie samochodów wojskowych w zakładach OST/562 Heereskraftfahrpark (HKP). Kiedy w czerwcu 1944 r. do miasta zbliżała się Armia Czerwona, Niemcy podjęli decyzję o likwidacji obozu. Major Plagge poinformował o tym więźniów, część z nich zdołała zbiec lub ukryć się. 3 VII 1944 r. funkcjonariusze SS zabrali pozostałych Żydów do Ponar i tam zamordowali. Poza tym część kryjówek została odnaleziona, a ludzie zostali rozstrzelani na terenie obozu. Wkroczenia Armii Czerwonej doczekało ok. 100 Żydów ukrytych w piwnicach. W 1992 r. tablicę upamiętniającą obóz wmurowano w ścianę bloku, który stoi przy ul. Subocz 47. Rok później odsłonięto monument w kształcie macewy. Ponadto między blokami nr 47 i 49 ustawiono pomnik ku czci więźniów obozu. Wryto na nim napis w języku hebrajskim: „Z pokolenia na pokolenie przekazywana będzie pamięć o waszym męstwie” (G. Agranovski, I. Guzenberg, *Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture*, Vilnius 2008, s. 44–45).

w dniu 23 IX 1943 r. w Wilnie adwokata Rubischowa,
w dniu 21 lub 22 V 1943 r. w Wilnie nieznaną około 8-letnią dziewczynkę,
we wrześniu 1943 r. w Wilnie nieznaną kobietę.

B) oskarżony August Hering^f

1. w czasie od września 1941 do końca maja 1942 r. w Ponarach przyczynił się do zabójstwa co najmniej 4000 osób, w tym mężczyzn, kobiet i dzieci narodowości żydowskiej z Wilna i okolic, czyniąc to w sposób świadomy,

2. pod koniec 1941 r. w Wilnie z żądzy mordu względnie z innych niskich pobudek zamordował w sposób okrutny pewnego człowieka, a mianowicie niejaką panią Kenską.

W związku z tym należało skazać:

a) oskarżonego Martina Weissa^g z powodu zbrodni i pomocy w zamordowaniu co najmniej 30 000 osób (§§ 211, 49, 74 kodeksu karnego) oraz z powodu zabójstwa w 7 samodzielnych przypadkach (§§ 211, 74 kodeksu karnego)

b) oskarżonego Augusta Heringa^h z powodu pomocniczego udziału w zabójstwie co najmniej 4000 osób (§§ 211, 49, 74 kodeksu karnego) oraz z powodu mordu (§ 211 kodeksu karnego) obie te czynności tworzące przestępstwo (§ 74 kodeksu karnego) oraz zbrodnie (§ 211 kodeksu karnego)

Urząd Wysokiego Komisarza Stanów Zjednoczonych w Niemczech – Urząd Komisarza Krajowego dla Landu Bawaria, Legal Affairs Division – udzielił pełnomocnictwa do wykonywania czynności procesowych przez sąd niemiecki w dniu 3 X 1949 (Ha/Ko 4653 – APO 407-A) względem oskarżonego Weissa i w dniu 28 X 1949 (Ha/Ko 4986 – APO 417-A) odnośnie do oskarżonego Heringa stosownie do § 10 ustawy nr 2 zmienionego tekstu Zarządu Wojskowego. Właściwości Sądu Przysięgłych w Würzburgu wynikają z §§ 7, 8, 13 kodeksu postępowania karnego w połączeniu z §§ 1 i 2 bawarskiego rozporządzenia o powtórным wprowadzeniu sądów przysięgłych z dnia 14 VII 1948 (bawarski Dziennik Ustaw nr 23 z dnia 19 XI 1948, s. 243). Niepodważalnym jest, iż zasady sprawiedliwości wymagają odpokutowania przez oskarżonych za popełnione zbrodnie podczas trwania narodo-wo socjalistycznej okupacji (art. 1 ustawy nr 22 o karze za zbrodnie nazizmu z dnia 31 V 1946 – bawarski dziennik ustaw 1946, s. 183), a przy takim ciężarze czynów nie podlega to żadnej dyskusji.

II.

Zbrodnie, które podlegają karze, tworzą jedynie częściowy wycinek ze zbrodniczej działalności oskarżonych, którzy zbrodnie te popełnili, będąc członkami grupy operacyjnej A, grupy operacyjnej III (znaczenie służbowe: placówka zewnętrzna komendantura policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa na Litwie)⁴. Oskarżony Weiss należał do tego komanda od początku października 1941 r. do 12 VII 1944 r., czyli do dnia

^f *Nazwisko podkreślone.*

^g *Nazwisko podkreślone.*

^h *Nazwisko podkreślone.*

⁴ Placówka komendantury niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa na okupowanych terenach wschodnich została utworzona ze sztabu grupy operacyjnej A (Einsatzgruppe A), który 26 VI 1941 r. przybył z Poznania do Wilna wraz ze sztabem 9. Armii Wehrmachtu (F.L. MacLean, *The Field Men, The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos – the Nazi Mobile Killing Units*, Atglen 1999, s. 28).

opuszczenia Wilna przez niemieckie oddziały, podczas gdy oskarżony Hering działał od początku września 1941 r. do końca maja 1942 r. w tym samym komandzie. Po spełnieniu właściwych kryteriów oskarżeni zostali przydzieleni do grupy operacyjnej.

Obecnie 46-letni oskarżony Weissⁱ pochodzi z ewangelickiej, rzemieślniczej, cieszącej się dobrą opinią rodziny z Karlsruhe. Jego ojciec prowadził samodzielnie przedsiębiorstwo. Weiss ma siedmioro rodzeństwa. Po ukończeniu szkoły miejskiej oskarżony wyuczył się również zawodu blacharza i instalatora, złożył egzamin czeladniczy i pobierał dalsze nauki w dziedzinie budowy systemów grzewczych. Należał do niepolitycznego i niewyznaniowego ruchu młodzieżowego „Wędrujący Ptak”⁵. Od 1923 do 1927 mieszkał wraz ze swoim starszym bratem w Argentynie i Paragwaju, gdzie jego brat założył farmę. Po powrocie do Niemiec, oskarżony ukończył szkołę blacharsko-instalacyjną w Karlsruhe oraz złożył egzamin z wynikiem bardzo dobrym. Kiedy jego ojciec zmarł w 1928 r., przejął on ojcowskie przedsiębiorstwo wraz ze swoim innym bratem. Od 1933 r. prowadził je już samodzielnie i doprowadził je do rozkwitu. Cieszył się przy tym dużym uznaniem. Oskarżony w 1930 r. wstąpił w związek małżeński. Miał troje dzieci w wieku 4–15 lat. Jego rodzina mieszkająca w Karlsruhe ma najlepszą opinię. Oskarżony, mając takie skłonności, wstąpił do jednostki jazdy konnej SS w Karlsruhe (ostatni stopień służbowy: plutonowy). W 1937 r. został członkiem NSDAP. Nie ma możliwości udowodnienia jego politycznej działalności.

W dniu 6 IX 1939 r. został powołany do Wehrmachtu i przydzielony przez Urząd Rejestracji SS jako członek oddziału SS. Po pięcioletnim szkoleniu rekruckim w Dachau został przydzielony do kompanii warsztatowej oddziału dyspozycyjnego SS i wraz z nim, przy dowódcy dywizyjnego zaopatrzenia oddziału, wziął udział w kampanii francuskiej⁶. W sierpniu 1940 r. został zwolniony ze służby wojskowej i podjął na nowo pracę w swoim przedsiębiorstwie blacharskim w Karlsruhe. Pod koniec lutego lub na początku marca 1941 r. został jednak z powrotem powołany do oddziałów SS i wysłany do oddziału szkoleniowego w Düben w Marsch, gdzie wówczas były tworzone i szkolone grupy operacyjne. Po zakończeniu szkolenia i złożeniu przysięgi został oskarżony przydzielony do grupy operacyjnej A, oddziału operacyjnego III w Kowniu^j i stąd do komanda częściowego w Wilnie. Jego ostatnim stopniem służbowym w oddziałach SS, od świąt Bożego Narodzenia 1943 r., był starszy sierżant.

39-letni oskarżony Hering^k jest Niemcem bałtyckim pochodzącym z Litwy. Jego ojciec był mistrzem ceglarskim. Hering uczęszczał do litewskiej szkoły ludowej i wyuczył się

ⁱ *Nazwisko podkreślone odręcznie.*

^j *W tekście błędnie tu i dalej: Kownow.*

^k *Nazwisko podkreślone.*

⁵ Wandervogel – związek założony w 1896 r. w Steglitz k. Berlina, skupiający głównie studentów i uczniów szkół miejskich. Związek propagował reformę pedagogiczną. Po zakończeniu I wojny światowej kierownictwo związku nawiązało ożywione kontakty z Hitlerjugend (U. Aufmuth, *Die deutsche Wandervogelbewegung unter soziologischem Aspekt*, Göttingen 1979).

⁶ Kampania francuska z 1940 r., kryptonim Fall Gelb, inaczej zwana bitwą o Francję, to niemiecka ofensywa na Francję połączona z agresją III Rzeszy na Belgię, Holandię i Luksemburg przy złamaniu neutralności tych państw. Ofensywa rozpoczęta 10 V 1940 r. kończyła definitywnie okres dziwnej wojny na froncie zachodnim. Niemcom skutecznie udało się zrealizować ideę Blitzkriegu, w konsekwencji Francja skapitulowała 22 VI 1940 r. Zwycięska kampania doprowadziła, dzięki warunkom zawieszenia broni, do wyłączenia Francji wraz z koloniami i marynarą wojenną z koalicji antyniemieckiej, czasowej izolacji Wielkiej Brytanii na kontynencie i oddania zasobów materialnych Francji na potrzeby gospodarki wojennej III Rzeszy (J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Poznań 1978).

zawodu ślusarza. W 1931 r. zawarł związek małżeński z Niemką bałtycką, ze związku tego urodziło się czworo dzieci w wieku 3–13 lat. Oskarżony nie udzielał się politycznie. Po zajęciu Litwy przez Rosjan on i jego rodzina pozostali w ojczyźnie. Kiedy jednak w lutym 1941 r. Niemcy bałtyccy zostali przesiedleni na teren Niemiec, oskarżony wraz ze swoją rodziną przyłączył się do akcji przesiedleńczej i znalazł się wraz z rodziną w obozie przejściowym w Gdańsku⁷. Stamtąd został przeniesiony w czerwcu 1941 r., przy pomocy rozmowy telefonicznej z Głównym Urzędem Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie, do Prezydium Policji w Marsch, a następnie został przydzielony do grupy operacyjnej A, oddziału operacyjnego III w Kownie. Z Kowna otrzymał w sierpniu lub na początku września 1941 r. przydział do wileńskiej placówki zewnętrznej SD⁸.

Grupy operacyjne, których było w sumie cztery, tworzyły swego rodzaju organizację, która została powołana do życia na początku 1941 r., na podstawie umowy zawartej pomiędzy Głównym Urzędem Bezpieczeństwa Rzeszy, Najwyższym Dowództwem Wehrmachtu⁹ i Głównym Dowództwem Armii¹⁰; miały one za zadanie po ataku na ZSRR łamać wszelki opór przeciwko narodowemu socjalizmowi, w sposób bezwzględny na obszarach frontowych oraz przyfrontowych zajętych przez Wehrmacht.

Grupy operacyjne liczyły od 800 do 1200 mężczyzn (siła batalionu). Komanda operacyjne odpowiadały swą siłą jednej kompanii piechoty (150–250 mężczyzn). Komanda częściowe mogły swą siłą odpowiadać jednemu plutonowi piechoty (35–45 mężczyzn). Członkowie tych jednostek pochodzili z Waffen SS, gestapo, Ordnungspolizei oraz miejscowych sił policyjnych. Stanowiska oficerskie były obsadzone członkami gestapo, policji bezpieczeństwa, służby bezpieczeństwa, SS oraz policji kryminalnej.

Zadania grup operacyjnych pod płaszczykiem bezpieczeństwa politycznego zdobytych obszarów, stosownie do ideologii programowej NSDAP oraz tajnego rozkazu Führera, by wytepić w sposób niezwłoczny i bezlitosny te wszystkie klasy ludzi, którzy nie tylko w obecnej rzeczywistości, ale również w przeszłości i przyszłości mogli być brani pod uwagę jako nosiciele oporu przeciwko narodowemu socjalizmowi. Oni byli przede wszystkim wyrazicielami idei „rozwiązania problemu żydowskiego”¹¹, co urzeczywistniali w nienawiści rasowej, jak również w stosowaniu bezwzględnej dyktatury, popartej ideologią państwa narodo-socjalistycznego.

Po rozkazie wydanym przez Hitlera oraz szefa grup operacyjnych policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa [Reinharda] Heydricha, grupy operacyjne zaczęły

⁷ W październiku 1939 r. Rzesza Niemiecka zawarła dwustronne układy z Litwą, Łotwą, Estonią, ZSRR, Rumunią i Włochami, które weszły w życie w trybie natychmiastowym i już 15 X 1939 r. do portu gdańskiego wpłynął pierwszy łotewski statek wiozący niemieckich repatriantów. Na terenie Gdańska działały Placówki Pośrednictwa Niemców Etnicznych (Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi), które pełniły funkcję opiekuńczą nad wszystkimi rodzajami obozów dla przesiedleńców, tj. przejściowych, zbiorczych, obserwacyjnych (M. Stepko, *Okupacja niemiecka w Gdyni w nowej perspektywie: wysiedlenia gdynian i przybycie osiedleńców z krajów bałtyckich* [w:] *Wędrówki po dziejach Gdyni*, cz. 2, red. D. Plaza-Opacki i T. Stegner, Gdynia 2007, s. 109–118).

⁸ Niemiecka pełna nazwa brzmi: Aussendienststelle Sipo und SD Wilna.

⁹ Niemiecka pełna nazwa brzmi: Oberkommando Wehrmacht, OKW.

¹⁰ Niemiecka pełna nazwa brzmi: Oberkommando des Heeres, OKH.

¹¹ Jesienią 1941 r. podjęto decyzję o tzw. ostatecznym rozwiązaniu problemu żydowskiego (Lösung des jüdischen Problems), co było sformułowaniem oznaczającym w praktyce politykę zagłady wszystkich Żydów w Europie. Szczegóły akcji dopracowano formalnie podczas konferencji w Wannsee 20 I 1942 r., a przeprowadzenie operacji powierzono SS, jej koordynatorem miał być Obersturmbannführer Adolf Eichmann, kierujący referatem IV D4 w RSHA.

wykonywać egzekucje na mężczyznach, kobietach i dzieciach z różnych środowisk i klas społecznych, nie przesłuchując ich wcześniej, bez jakiegokolwiek litości i względu na łzy i prośby. W szczególności wchodziły tu w grę miliony Żydów żyjących na wschodnich obszarach Europy, Romów i pozostałych „azjatyckich małowartościowców”, a także osoby umysłowo chore, partyzanci i komuniści. Tym samym zlecono grupom operacyjnym zadanie, które w swym okrucieństwie nie znajduje swojego odpowiednika w historii ludzkości. Grupy operacyjne wypełniały swe zadania, mordując około 2 milionów niewinnych ludzi.

Grupa operacyjna A, która od czerwca 1941 r. do lipca 1944 r. działała na obszarze grupy Armii Północ (Łotwa, Litwa, Estonia i północna Rosja), lokowała częściowe komanda w większych miastach, zaraz po zdobyciu kraju przez niemieckie oddziały wojskowe, rozpoczynając natychmiast swą morderczą działalność, w czym pomagali jej miejscowi agenci i członkowie V kolumny. Grupa ta początkowo organizowała krwawe pogromy w głównych centrach żydowskich, wykorzystując do tego ludność miejscową wrogo nastawioną do Żydów. W ten sposób ludność żydowska była poddawana coraz to większym ograniczeniom w zakresie ich wolności poruszania się i wykonywania różnych zajęć (Żydzi zmuszani byli m.in. do noszenia „gwiazdy Dawida”, mieli zakaz poruszania się po chodnikach, przymus rejestracji, przymus oddawania rzeczy wartościowych i majątku itd.). W końcu zostali oni stłoczeni w większe lub mniejsze getta w różnych miastach. Mogli oni getta opuszczać, tylko udając się do pracy świadczonej na rzecz władzy okupacyjnej, udając się do niej w strzeżonych kolumnach. Liczba mieszkańców getta, bez względu na płeć, wiek i zawód, stale się zmniejszała na skutek masowych rozstrzeliwań bądź pojedynczych egzekucji. Tylko do 15 X 1941 r. w ten sposób grupy operacyjne zamordowały w niespełna cztery miesiące 135 567 osób. Do jesieni 1943 r. została zamordowana większość mieszkańców getta w egzekucjach masowych. Tylko niewielki odsetek ludności żydowskiej został wywieziony do pracy w Estonii i później uwolniony przez nacierające oddziały rosyjskie.

Te opinie wzięły się z analizy właściwych części uzasadnienia wyroku II Amerykańskiego Trybunału Wojskowego w Norymberdze z dnia 8 IV 1948 r., konkretnie w przypadku numer 9 sprawy Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej przeciwko Otto[nowi] Ohlendorfowi¹² i 26 innym, jak również po zapoznaniu się z materiałem sprawozdawczym dotyczącym grupy operacyjnej A do dnia 31 X 1941 r. w głównym procesie zbrodniarzy wojennych przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze jako materiał dowodowy (dokument 180 L – strona 670 i następne, tom XXXVII)¹³. Znalazły one potwierdzenie w stanowiskach zajętych przez oskarżonych i w zgodnych oświadczeniach 54 świadków kobiet i mężczyzn, którzy zostali zaprzysiężeni, a następnie przesłuchani na okoliczność prześladowania ludności żydowskiej na Litwie w trakcie rozprawy głównej zgodnie z § 251 ust. 1, pkt 2 i 3 kodeksu postę-

¹² SS-Standartenführer dr Otto Ohlendorf w latach 1941–1942 był dowódcą Einsatzgruppe „D”, mającej swoją siedzibę w Symferopolu. Licząca ok. 600 osób EG „D” działała przy I. Armii gen. Eugena Ritter von Schoberta w ramach rumuńskiej Grupy „Antonescu” i na terenie Besarabii, Ukrainy, Krymu.

¹³ Mowa tu o tzw. raporcie Karla Jägera, który prowadził statystykę masowych egzekucji w Wilnie i podsumował jej wyniki w obszernym sprawozdaniu z 1 XII 1941 r. zatytułowanym „Lista egzekucji przeprowadzonych na obszarze działalności EK 3 do 1 grudnia 1941 r.” (RGWA, F 500 Ap 1 B 25, Gesamtaufstellung der im Bereich des EK 3 bis zum 1 Dezember 1941 durchgeführten Exekutionen, s. 119–127, 190).

powania karnego. Czyny popełnione przez oskarżonego Weissa zostały potwierdzone w zeznaniach świadków: Nudischera, Vollmonda, Gertrudy Niemann, Herdera, Berta Kroenleina, Dorothey Wiegand, Augensteina, Braunsteina i Rudi.

III.

W obliczu wydarzeń dziejowych powstał na gruncie dowodów następujący obraz całości działalności oskarżonych i im podległych jednostek:

Wileńska Ekspozytura Komendantury Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie pod koniec sierpnia lub na początku września 1941 r. zorganizowała getta w Wilnie i innych miastach powiatowych tego obszaru, np. w Bezdanach i Oszmianie. Największym z nich było getto znajdujące się w Wilnie. Zostało ono utworzone w ten sposób, że opróżniono większe domy znajdujące się po obu stronach ulicy Rudnickiej¹. Dzielnica ta została odcięta od reszty miasta w ten sposób, że wszystkie dojazdowe drogi uliczne odcięto, zamurowując wjazdy. Tylko przy ulicy Rudnickiej, która przecinała getto wzdłuż całej długości, przy wjeździe i wyjeździe postawiono po jednej bramie. Jedną z tych bram była otwierana tylko w wyjątkowych przypadkach, dlatego cała komunikacja pomiędzy gettem a światem zewnętrznym odbywała się tylko przez jedną bramę. Bezpośrednio za tą bramą, na terenie getta, znajdował się szlaban i obok niego strażnica z około 150–200 strażnikami w mundurach oraz nieuzbrojoną policją żydowską. Przed bramą, a więc na zewnątrz getta stacjonowała stała, uzbrojona w broń palną straż policyjna, złożona z umundurowanej litewskiej policji pomocniczej. Przed utworzeniem getta dzielnica ta liczyła około 4000 mieszkańców. Po utworzeniu getta na tej samej powierzchni stłoczono około 45 000 kobiet, mężczyzn z dziećmi. Tym samym getto było bez miary przepełnione. Do załatwiania spraw wewnętrznych na terenie getta służyła Rada Starszych¹⁴. Jej wpływ i zakres działania były jednak znikome, ponieważ niemiecka placówka służby bezpieczeństwa nie respektowała jej postanowień. Większą rolę odgrywał żydowski namiestnik getta i naczelnik żydowskiej policji, gdzie oba urzędy były w początkowym okresie sprawowane przez dwie różne osoby, później jednak zostały połączone w jeden urząd naczelnika policji żydowskiej. Służba bezpieczeństwa posługiwała się Radą Starszych w realizacji swych zadań. Służba bezpieczeństwa traktowała Radę Starszych jako organ pomocniczy w getcie przeznaczony do śledzenia jego mieszkańców.

W istocie getto podlegało bezpośrednio placówce zewnętrznej służby bezpieczeństwa dysponującej 30 członkami grupy operacyjnej A. Na jej czele stał kierownik w randze służbowej porucznika lub podporucznika SS, który otrzymywał rozkazy operacyjne

¹ W tekście błędnie tu i dalej: ulica Rudnicka.

¹⁴ Żydowska Rada Starszych, zwana również Judenratem, stanowiła formę sprawowania władzy przez przywódców żydowskich nad skupiskami żydowskimi, np. gettami. Została ona wprowadzona przez okupanta w 1939 r. Rozkaz do tworzenia Judenratów wydał szef RSHA Reinhard Heydrich 21 IX 1939 r. Nakazywał on tworzenie Rad Starszych złożonych z osób wpływowych w miejscowej społeczności, co miało być gwarantem sprawnie wykonywanych poleceń. Zwierzchnictwo nad Judenratem sprawowały niemieckie władze administracyjne i zasadnicze decyzje dotyczące życia w gettach podejmowali wyłącznie Niemcy, a kompetencje Judenratów ograniczały się do wykonywania poleceń okupanta i zadań administracyjnych (zaopatrzenie w żywność, ewidencja ludności, służba zdrowia, pochówki). Ponadto Judenraty zobowiązane były do dostarczania robotników, organizowania wysyłki ludzi do obozów pracy, zbierania i przekazywania kontrybucji. W późniejszym okresie były zmuszone do współpracy przy organizowaniu deportacji do obozów zagłady (H. Arendt, *Eichmann w Jerozolimie*, Kraków 1987).

z oddziału operacyjnego 3 w Kownie. Placówka zewnętrzna była podzielona na pięć wydziałów. Wydziałowi IV podlegały sprawy polskie, działalność partyzantów oraz przede wszystkim zadania związane z zagadnieniami żydowskimi. Tak jak inne wydziały również ten wydział był kierowany przez członka (w stopniu cywilnym: urzędnika) gestapo, względnie policji kryminalnej w randze służbowej porucznika¹⁵. Podlegało mu 4–5 członków SD i SS, pewna ilość agentów, jak również skoszarowane komando policyjne, które składało się z litewskich ochotników (szaulisów) w sile 45–150 mężczyzn pod dowództwem litewskiego oficera policji i posiadało na wyposażeniu broń palną. Sonderkommando miało głównie za zadanie strzeżenie getta oraz prowadzenie egzekucji Żydów. Było ono zaopatrywane oraz wynagradzane przez wileńską Ekspozyturę Komendantury Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie [...]¹⁶.

Źródło: AIPN, Zh I/W/60, Ponary koło Wilna, Weiss Martin, Hering August, kopia, jęz. niemiecki, mps.

Tłumaczył: Kazimierz Hefka

¹⁵ Kierownikiem Wydziału IV urzędu centralnego niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD w Kownie był SS-Obersturmführer August Müller (LCVA, R 630 Ap 2 B 4, s. 1).

¹⁶ Ze względu na wielostronicowy wyrok dla celów poglądowych zdecydowałam się zamieścić jedynie wybrany fragment.

Nr 4

1952 marzec, Moskwa – Nakaz odstawienia więźnia Michała Wasąga na zesłanie w celu osiedlenia

Ścisłe tajne^a

Dokumenty podróżne – typ „A”

ZSRR Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego

Wydział „A”

Marzec 1952 r.

Nr 18/10/3 – **43820**

m. Moskwa

Zastępca Naczelnika Obozu Rzecznego

MSW ZSRR

gen. mjr Dierebianko

m. Workuta, Komi ASRR

na nr 3/ r-754

Kopia:

Do Ministra Bezpieczeństwa Państwowego Komi ASRR

płk. Chałowa

m. Syktywkar Masalskaja^{b1}

Nakaz

Odstawienia więźnia na zesłanie w celu osiedlenia

Nazwisko Wasąg, imię Michał

imię ojca Jakub

rok urodzenia 1900

skazany przez Specjalną Radę przy MSW ZSRR

2 VIII 1946 r. z art. kk RFSRR 58-1 a i 58-2

rodzaj przestępstwa udział w „UPA”

na 7 lat, koniec okresu kary – 8 V 1952 r.

^a Wyraz podkreślony odręcznie.

^b Pieczęć.

¹ Syktywkar – miasto, stolica republiki Komi, nad Sysołą, w pobliżu jej ujścia do Wyczegdy. Nazwa miasta pochodzi z języka komi i oznacza „miasto na rzece Sysole”. Do roku 1930 miasto nazywało się Ust'-Sysolsk.

Po odbyciu kary aresztu odtransportować do miasta Syktywkar do dyspozycji MBP Komi ASRR, aby skierować na zesłanie w celu osiedlenia.

MBP Komi ASRR przybycie Michała Wasąga prosimy potwierdzić.

Zastępca Naczelnika
2 sekcji Wydziału „A” MBP ZSRR
ppłk Buryńin^c

Naczelnik 1 Oddziału kpt Redkin^d

Wykonawca: Soroka

Źródło: OKGd, S 94/01/Zk, t. 24, s. 4750, kopia, jęz. rosyjski, mps.

Tłumaczyła: Zenobia Baran

^c *Brak podpisu.*

^d *Brak podpisu.*

1956 czerwiec 7, Karaganda – Prośba Władasa Korsakasa skazanego przez sąd na 25 lat więzienia skierowana do Prokuratury Generalnej ZSRR o zmianę kary na karę śmierci

^aWładas Korsakas, s. Andriusa^a,
ur. 1919 r., sygn. akt SKK-670,
art. 58-1a¹
początek terminu odbywania kary: 4 VIII 1949 r.,
kategoria zatrudnienia: inwalida
adres: Kazachstańska SRR,
Karaganda, osiedle Spassk,
Skrytka pocztowa: 246-C-1

Do Prokuratora Generalnego ZSRR

Zwracam się z prośbą ^bo zamianę pozostałej mi do odbycia kary (18 lat) na karę śmierci^b.

W ciągu 15 miesięcy wielokrotnie pisałem zażalenia do wszystkich znanych mi instancji ^cProkuratury, Sądów i Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego^c, lecz do tej pory nie otrzymałem żadnej odpowiedzi. Komisja Państwowa Rady Najwyższej,^d kierując się wieloletnią karą i wyrokiem, który został wydany w rezultacie niezgodnych z prawem metod śledczych, gdzie zmuszano mnie do podpisania fałszywych wyjaśnień, również nie podjęła żadnej decyzji w mojej sprawie. Ale oświadczam Panu, jak oświadczyłem przed Komisją, że nie jestem winien tego, o co jestem oskarżony².

W ciągu 7 lat przebywania w zamknięciu, na tyle, na ile pozwalało mi zdrowie, starałem się uczciwą i sumienną pracą oraz działalnością społeczno-kulturalną udowodnić swoją ludzką godność^e, ale okazało się, że i pozytywna opinia ze strony administracji, ani otrzymane przeze mnie pochwały nie mają żadnego znaczenia^f dla decyzji mojego życia. Odebrano mi wszelkie nadzieje na ludzkie życie i lepszą przyszłość. Jestem inwalidą, choruję na obustronne zapalenie płuc i nie uda mi się przeżyć 18 lat w zamknięciu.

^{a-a} *Bardzo słabo czytelny odręczny tekst podkreślony.*

^{b-b} *Bardzo słabo czytelny odręczny tekst podkreślony.*

^{c-c} *Bardzo słabo czytelny odręczny tekst podkreślony.*

^d *Wyraz określony jako niemożliwy do odczytania przez tłumacza.*

^e *Wyraz określony jako niemożliwy do odczytania przez tłumacza.*

^f *Wyraz określony jako niemożliwy do odczytania przez tłumacza.*

¹ Uchwalona 25 II 1927 r. na 3 sesji CKW ZSRR „Ustawa o przestępstwach przeciwko państwu” wyodrębnia następujące przestępstwa przeciwko państwu: przestępstwa kontrrewolucyjne (ogólne określenie przestępstwa kontrrewolucyjnego: art. 58-1 kk RFSRR, poszczególne przestępstwa kontrrewolucyjne: art. 58-1a do 58-14) (W. Mieńszagin, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo karne*, Warszawa 1953, s. 143).

² Władas Korsakas w trakcie niejawnego postępowania sądowego prowadzonego przez pion śledczy MBP LSRR, w którym karę w sprawie orzeknięto w czasie narady specjalnej przy Ministerstwie Bezpieczeństwa ZSRR, został skazany zgodnie z art. 58-1a kk RFSRR w dniu 19 IV 1950 r. na 25 lat obozu pracy poprawczej (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008, s. 278, 281).

Dlatego proszę o zmianę pozostałej mi do odbycia kary na karę śmierci i uwolnienie mnie przez to od moralnego i fizycznego poniżenia.

Więzień – Wl[adas] Korsakas^g
7 VI 1956 r.^h
Spassk

*Źródło: LYA, FK-1 Ap 58 B 41081/3, k. 153, oryginał, jęz. rosyjski, rkps.
Tłumaczył: Andrzej Gierzyński*

^g Odręczny podpis Korsakasa.

^h Z boku strony dopisana odręcznie liczba: 15308.

1960 luty 18, Wilno – Postanowienie o ogłoszeniu przez KGB LSRR wszechzwiązkowych poszukiwań Władasa Derwojedaitisa za służbę w oddziale specjalnym w Wilnie w latach 1941–1944

19^a II 1960 r.

Zatwierdzam^b

Zastępca przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego
Przy Radzie Ministrów Litewskiej SRR
Pułkownik Randakiawiczius^c

Postanowienie^d

(o ogłoszeniu wszechzwiązkowych poszukiwań)

Wilno, dnia 18^e II 1960 r.

Ja pełnomocnik pracownika operacyjnego 3 oddziału 2 Wydziału KGB przy Radzie Ministrów Litewskiej SRR – lejtnant Jankauskas, po rozpatrzeniu materiałów sprawy nr 1338 dotyczącej poszukiwań W.W. Derwojedaitisa¹, ustaliłem^f: iż były 4 Wydział Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego Litewskiej SRR zarządził w czerwcu 1948 r. poszukiwania miejscowe –

Władysława Derwojedaitisa, syna Bazyliusa urodzonego w 1907 r. we wsi Nowa Wieś, byłego powiatu orszańskiego, Białoruskiej SRR, Litwina, obywatela ZSRR, o wykształceniu podstawowym, byłego mieszkańca Wilna.

Opis^g: wyższy niż średniego wzrostu, mocnej budowy ciała, twarz okrągła, nos zadarty, oczy szare, włosy czarne.

Ustalono krewnych poszukiwanego:

1. żona – Jelena Derwojedaitiene, córka Antanasa, ur. 1905 r.

^a Liczba wpisana odręcznie.

^b Wyraz podkreślony.

^c Nieczytelny podpis odręczny.

^d Wyraz podkreślony.

^e Liczba wpisana odręcznie.

^f Wyraz podkreślony.

^g Wyraz podkreślony.

¹ Władasa Derwojedaitis był członkiem wileńskiego oddziału specjalnego odpowiedzialnym za pilnowanie więzienia przy ul. Rossa. Poszukiwany agenturalnie pod hasłem „wspólnik okupantów niemieckich” od 3 VI 1948 r. przez 2 podwydział IV Wydziału MGB LSRR. W dniu 21 VI 1968 r. ustalono jego miejsce pobytu na terenie Wenezueli i określono go jako osobę chorą na chroniczny alkoholizm (LYA, FK-1 Ap 45 B 265, Postanowienie kpt. Plaskina o podjęciu sprawy agenturalno-poszukiwawczej w sprawie Władasa Derwojedaitisa, k. 1, 5, 7, 15, 18).

2. córka – Derwojedaitite Danguole – Jelena, córka Władasa, ur. 1933 r., nie jest znane jej miejsce pobytu.

Podstawą wszczęcia poszukiwań jest fakt, iż Derwojedaitis w latach 1941–1944 służył w oddziale specjalnym Sonderkommando w Wilnie, był w stopniu podoficera. W składzie wymienionego oddziału Derwojedaitis uczestniczył w masowych egzekucjach obywateli sowieckich w Ponarach koło Wilna. W styczniu 1945 r. przebywał w mieście Nowy Kirchen (Polska)².

Fakty te potwierdzają zeznania świadków: B[ronisława] Żelwisa, J[onasa] Tumasa, S[tasysa] Żalapugasa, J[onasa] Germanawicziusa, J[ustasa] Martisusa (cz. II, s. 3, 11–14, 17, 22).

Mając na uwadze, iż podjęte środki miejscowych poszukiwań Władasa Derwojedaitisa nie doprowadziły do tej pory do jego miejsca pobytu i określenia stopnia ciężkości dokonanych przez niego przestępstw – proponuję^h: wystosować wszechzwiązkowy list gończy za Władasem Derwojedaitisem, synem Bazyliusa, urodzonym w 1907 r.

Pełnomocnik pracownika operacyjnego 3 oddziału 4 Wydziału KGB MBP LSRR
lejtant Jankauskasⁱ

Akceptuję: Naczelnik 3 oddziału 2 Wydziału KGB MBP LSRR
podpułkownik Daniłow^k

Naczelnik 2 Wydziału KGB MBP LSRR
pułkownik Monajenko^l

*Źródło: LYA, FK-1 Ap 45 B 265, k. 15, oryginał, jęz. rosyjski, mps.
Tłumaczył: Andrzej Gierzyński*

ⁱ Nieczytelny podpis odręczny.

^j Wyraz podkreślony.

^k Nieczytelny podpis odręczny.

^l Nieczytelny podpis odręczny.

² Nazwa miejscowości została zapisana w ten sposób. Nie udało się ustalić jej prawidłowego brzmienia.

II. Dokumenty niemieckie dotyczące działań oddziałów operacyjnych niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa oraz Sonderkommando na terenie Generalnego Komisariatu Litwy

Nr 1

1942 maj 20, Wilno – Pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Generalnym Komisariacie Litwy do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie zwolnienia z aresztu zakonnic wileńskich zgromadzeń

Komenda Policji Bezpieczeństwa i SD na Litwie
Generalny Okręg Litwy
Główny Urząd w Wilnie^a
SD/F/M^b

Wilno, dnia 20 V 1942

Do państwowego więzienia Łukiszki
Wilno^c

Poniżej wymienionych zakonników należy z aresztu zwolnić i doprowadzić ich do służby bezpieczeństwa w celu dalszego pouczenia:

Z wizytek:¹

^d Chreptowicz Ewa	ur. 1882
Herber Magdalena	ur. 1868 ^e
Hardy Eugenie	ur. 1870
Rogowska Jadwiga	ur. 1870

Z nazaretek:

Czepulkowska Helena	ur. 1878
Jankiewicz Irena	ur. 1915
Kazimierczak Maria	ur. 1896

^a Oryginalny nadruk na piśmie.

^b Sygnatura podkreślona.

^c Wyraz podkreślony maszynowo.

^d Przed wszystkimi nazwiskami, po lewej stronie tekstu, znajdują się odrębnie wykonane odznaczenia haczykami świadczące o sprawdzeniu zgodności listy.

^e Po dacie urodzenia przy tym nazwisku znajduje się odrębne odhaczenie.

¹ Główna fala aresztowań w klasztorach wileńskich ruszyła w dniach 26 i 27 III 1942 r. Ujęto wówczas łącznie 253 osoby, z klasztoru wizytek na Rossie na Łukiszki doprowadzono 37 zakonnic (AIPN, GK 318/738, Akta Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, akta w sprawie Jana Borkowskiego, Władysława Butkuna i Józefa Miakisza, s. 154–170; AAN, Armia Krajowa – Komenda Główna, Oddział II, 203/III, t. 71, k. 168).

Władzińska Maria	ur. 1860 ^f
Michalik Janina	ur. 1910
Młynkowska Eleonora	ur. 1899
Okręglicka Antonia	ur. 1873
Lis Weronika	ur. 1892

Z zakonnic Zakonu Miłosiernej Matki Boskiej:
 Olszakowska ur. 1885^g

Z franciszkanek:
 Piekara Tekla ur. 1875
 Owat Julia ur. 1876^h

Z benedyktynek:
 Milcz Julia ur. 1871ⁱ

Z bernardynów:
 Kojro Piotr ur. 1883
 Warnialin Jan ur. 1879^j
 Wilecki Jan ur. 1877

Z misjonarek:
 Czerlinkowska-Sokół Anna ur. 1880^k

SS-Hauptsturmführer^l

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 91, k. 4, oryginał, jęz. niemiecki, mps.
 Tłumaczył: Kazimierz Hefka*

^f Po dacie urodzenia przy tym nazwisku znajduje się odręczne odhaczenie.

^g Po dacie urodzenia przy tym nazwisku znajduje się odręczne odhaczenie.

^h Po dacie urodzenia przy tym nazwisku znajduje się odręczne odhaczenie.

ⁱ Po dacie urodzenia przy tym nazwisku znajduje się odręczne odhaczenie.

^j Po dacie urodzenia przy tym nazwisku znajduje się odręczne odhaczenie.

^k Po dacie urodzenia przy tym nazwisku znajduje się odręczne odhaczenie.

^l W prawym dolnym rogu odręczny podpis.

Nr 2

1942 lipiec 30, Wilno – Pismo lekarza powiatowego w Wilnie z Urzędu Zdrowia Powiat Wilno do lekarza konsultanta przy Komisarzu Okręgowym w Wilnie w sprawie uporządkowania zwłok i padliny

Wilno, dnia 30 VII^a 1942^b

Urząd Zdrowia^c
Powiat Wilno
Nr 1150^d

Do Pana Komisarza Okręgowego w Wilnie
Lekarza-Konsultanta

Dotyczy^e: uporządkowania zwłok i padliny

Odnośnie do^f: rozporządzenie ministra z dnia 30 IV 1942 – II 2 C 3186 i jego pisma z dnia 16 VI 1942

Zawiadamiam, że po dokonany przeszukaniu znaleziono masowe groby, a mianowicie:

1. ^gW gminie Niemenczyn^g, w lesie Vienuolynas, oddalonym 3 km od Niemenczyna¹ i w odległości 2 km od najbliższych miejsc zamieszkania. Gleba składała się z piasku, w pobliżu nie ma rzek i jezior. Wielkość miejsca pochówku wynosi 50 × 30 m i jest [ono] dobrze wyrównane, nie występują spadki, miejsce jest zasypane około 2-metrową warstwą ziemi.

2. ^hW gminie Mickuny^h, w lasku majątku Vilivionis, ½ km od najbliżej zamieszkałych miejsc. Gleba składa się z piasku, w pobliżu nie ma rzek i jezior. Wielkość miejsca pochówku wynosi 50 × 12 m i jest [ono] dobrze wyrównane, nie występują spadki, miejsce jest zasypane około 2-metrową warstwą ziemi.

3. ⁱW gminie Reutyⁱ na skraju lasu w miejscu oddalonym 1,5 km od najbliżej zamieszkałych miejsc. Gleba składa się z piasku i żwiru, w pobliżu nie ma rzek i jezior. Wielkość

^a Data dzienna wpisana odręcznie.

^b W lewym górnym rogu prezentata o treści: Urząd Zdrowia Powiat Wilno, wpływ: 30 VII 1942, nr 1549, wydział II, t. 5.

^c Nadruk w języku niemieckim i litewskim.

^d Numer wpisany odręcznie.

^e Wyraz skrócony do formy: Betr. i podkreślony maszynowo.

^f Wyraz skrócony do formy: Bez. i podkreślony maszynowo. Fragment podkreślony.

^{g-g} Fragment podkreślony.

^{h-h} Fragment podkreślony.

ⁱ⁻ⁱ Fragment podkreślony.

¹ W Niemenczynie wileński oddział specjalny zamordował 403 osoby narodowości żydowskiej (LVCA, FR 614 Ap 1 B 736, k. 299).

miejsca pochówku wynosi 25×4 m, jest [ono] dobrze wyrównane, nie występują spadki, miejsce jest zasypane około 2-metrową warstwą ziemi.

4. ^{j-j}W gminie Jasuny^j, w lasku majątku koło Jasun. Nie ma w pobliżu strzeżonych miejscowości, rzek i jezior. Miejsce pochówku jest położone w lasku, gleba składa się bardziej z gliny. Wielkość miejsca pochówku wynosi około 30×10 m i jest [ono] zasypane około 2-metrową warstwą ziemi, nie ma spadków.

Wszystkie groby masowe znajdują się pod bieżącym nadzorem policji.

W razie potrzeby są dodatkowo zasypywane.

Nie występuje niebezpieczeństwo zarazy.

5. ^{k-k}W gminie Rudomino^k, w lasku Ponary (w pobliżu dworca Ponary), groby masowe są położone trochę wyżej w gruncie piaszczystym. Jest kilka kolistych miejsc pochówku o obwodzie 30 m.² W przypadku spadku miejsca te są dosypywane. Miejsca pochówku są ogrodzone i znajdują się pod ciągłym nadzorem i podlegają niemieckiej policji bezpieczeństwa.

6. Cmentarze jeńców wojennych w obozach jenieckich w pobliżu Wilna³ podlegają całkowicie niemieckiemu Wehrmachtowi i nie jest mi o tym nic wiadomo.

7. Nie ma miejsc zakopania padliny, ponieważ na tych terenach nie używano masowo koni. Pojedyncza padlina została odpowiednio zakopana i w tym względzie nie istnieje żadne niebezpieczeństwo zarazy.

Lekarz powiatowy w Wilnie^l

Źródło: LYA, FK-I Ap 58 T 4B B 47746/3, k. 168–169, oryginał, jęz. niemiecki, mps.

Tłumaczył: Kazimierz Hefka

^{j-j} *Fragment podkreślony.*

^{k-k} *Fragment podkreślony.* (Gmina Rudomino to dawna gmina wiejska istniejąca do 1939 r. na obszarze ziemi wileńskiej. Siedzibą gminy było Rudomino. Początkowo gmina należała do powiatu wileńskiego w guberni wileńskiej. 7 VI 1919 r. weszła w skład utworzonego pod Zarządem Cywilnym Ziemi Wschodnich okręgu wileńskiego. W związku z powstaniem Litwy Środkowej 9 X 1920 r. gmina wraz z główną częścią powiatu wileńskiego znalazła się w jej strukturach. 13 IV 1922 r. weszła w skład objętej władzą polską Ziemi Wileńskiej (powiat wileński połączono z powiatem trockim w nowy powiat wileńsko-trocki), przekształconej 20 I 1926 r. w województwo wileńskie – A.J. Mielcarek, *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej*, Warszawa 2008).

^l *Podpis lekarza nieczytelny.*

² Według relacji złożonej przez prof. Stanisława Mahrburga, doły o piaszczystych zboczach miały średnicę ok. 40 m i głębokość 5–6 m (S. Mahrburg, *Karty z okresu terroru hitlerowskiego w Wilnie*, „Przegląd Lekarski”, Kraków–Oświęcim 1965, nr 1, s. 86–90).

³ Obóz dla jeńców radzieckich (Stalag 344) funkcjonował do września 1943 r. w okolicy Ponar (BMF, RW 6/277, Rozmieszczenie i zaopatrzenie radzieckich jeńców wojennych, jak również wymiana rannych Niemców (stan na październik 1941 r.), *passim*).

1942, Wilno – Kartoteka tajnej policji państwowej Wilno sporządzona na nazwisko Franciszek Kochanowski

Polak^a

Kochanowski

Franciszek

ur. 7 XI 1909 w Swarzędzu/Poznań

zam. Wilno, ul. Święciańska 33-1^b

10 II 1942 – II A 2¹ – K. 80^c –

B. Nr 264/42^d

K. został aresztowany w czasie kradzieży². Z powodu powtarzających się włamań do mieszkań K. dnia 11 III 1942 r. został stracony^e.

Źródło: LCVA, FR 1673 Ap 1 B 1579, oryginał, jęz. niemiecki, mps.

Tłumaczył: Kazimierz Hefka

^a Wyraz podkreślony.

^b Część karty w kolorze białym z twardego brystolu o wymiarach 12 cm x 9 cm została w tym miejscu podzielona przerywaną linią.

^c Podkreślono odręcznie wyraz: K. 80.

^d Pod numerem sprawy podział karty za pomocą przerywanej linii.

^e Karta została wzdłuż przekreślona ołówkiem.

¹ W strukturze organizacyjnej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa ekspozytury w Wilnie Wydział II A 2 zajmował się zwalczaniem dywersji, zamachów, litewskim ruchem oporu, służbą ochrony i zwalczaniem marksizmu (LYA, FR 659 Op 2 A 72, Pismo pierwszego naczelnika Zarządu NKGB ZSRR Fityna do komisarza Guzewicziusa w sprawie struktur niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD na Litwie, 5 IX 1944 r., k. 298–299).

² Wyroki śmierci wydawane były również wobec więźniów kryminalnych.

Nr 4

1942, Wilno – Kartoteka tajnej policji państwowej Wilno sporządzona na nazwisko Alojzy Ellenberg

Ellenberg, Alojzy

ur. 20 XI 1896 r. w Suwałkach

zam. Wilno, ul. Raugyklo 23/21^a

23 III 1942 – II A 2^b –

B. Nr 560/42

PA – B 64 –¹

E. został dnia 22 III 1942 r. aresztowany w sprawie fałszowania kart żywnościowych².

E. został znacznie obciążony i w dniu 5 V 1942 r. potraktowany zgodnie z rozkazem^c.

Źródło: LCVA, FR 1673 Ap 1 B 738, oryginał, jęz. niemiecki, mps.

Tłumaczył: Kazimierz Hefka

^a Część karty w kolorze białym z twardego brystolu o wymiarach 12 cm x 9 cm została w tym miejscu podzielona przerywaną linią.

^b Linia podkreślona.

^c Karta została wzdłuż przekreślona ołówkiem.

¹ Nie udało się rozszyfrować tego zapisu.

² Alojzy Ellenberg został aresztowany w grupie działaczy podziemia związanych z akcją legalizacyjną, w której produkowano karty żywnościowe i paszporty. Najwięcej osób z tej komórki aresztowano w dniach 16–21 III 1942 r. – 192 osoby, spośród których w Ponarach stracono 32 osoby (S. Lewandowska, *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej, ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004, s. 74).

1942, Wilno – Kartoteka tajnej policji państwowej Wilno sporządzona na nazwisko Abram Blaser

Blaser^a, Abram Żyd^b

B. został aresztowany 13 XI 1941 roku, ponieważ chciał zbiec z getta z fałszywym paszportem. B. został umieszczony w więzieniu na Łukiszkach, a dnia 5 XII 1941 roku został potraktowany zgodnie z rozkazem¹.

B. nr 938/41 – SA B 3 – II B

Zarejestrowany^c 5 XII 1941^d

Źródło: LCVA, FR 1673 Ap 1 B 317, oryginał, jęz. niemiecki, mps.

Tłumaczył: Marian Malinowski

^a Nazwisko podkreślone maszynowo.

^b W prawym górnym rogu odręczna cyfra: 1.

^c Wyraz skrócony do formy: Eingetrg.

^d Karta w kolorze białym z twardego brystolu o wymiarach 12 cm x 9 cm została wzdłuż przekreślona ołówkiem. Powyższy przykład jest dowodem na to, że teorie niektórych badaczy tematu, jakoby przekreślenie kartoteki oznaczało wyrok śmierci, są niesłuszne. Odręczne przekreślenie oznacza jedynie wykreślenie z rejestru spraw.

¹ Blazer nie został rozstrzelany w Ponarach. Został przetransportowany do Ponar, czekał na egzekucję w dole przedegzekucyjnym, zabrano go stamtąd z pięcioma innymi osobami. Padły strzały, nie został jednak trafiony, ale padł do dołu wraz z innymi i udawał martwego. Po zapadnięciu zmroku wyczołgał się spod ciał i ukrył się u znajomego Polaka o nazwisku Falkowski, który mieszkał w pobliżu Ponar, a następnie powrócił do getta (AIPN, 184/49 (L II/49/F), Protokół przesłuchania świadka Abrama Blazera, 28 VIII 1944 r., b.p.; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Abrama Blazera przez pełnomocnika operacyjnego 4. Sekcji II Wydziału NKWD LSRR lejtnanta Ceratowa, 28 I 1944 r., s. 64–65).

1943 kwiecień 19, Wilno – Pismo komendanta policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa na Litwie do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie zwolnienia aresztowanych

Wilno, dnia 19 IV 1943^a

Komenda Policji Bezpieczeństwa i SD na Litwie

Główny Urząd w Wilnie^b

B. Nr IV-A-2^c

Do więzienia na Łukiszkach w Wilnie^d
dotyczy: zwolnienia aresztowanych

Następujące wymienione osoby w dniu 20 IV 1943 roku należy zwolnić z więzienia i tak przygotować je, aby o godzinie 10.00 mogły być przekazane Niemieckiemu Bezpieczeństwu. Podczas przeprowadzania z więzienia do Niemieckiej Policji Bezpieczeństwa, pracownicy łukiskiego więzienia muszą stworzyć silną ochronę.

1. Niechajczyk Stanisław, ur. 3 III 1923¹
2. Gricner Edward, ur. 5 V 1924
3. Sikora Jerzy, ur. 18 VI 1922
4. Miotkowski Jan, ur. 18 II 1923
5. Ograbek Eugeniusz, ur. 1 XII 1919
6. Tulowski Tadeusz, ur. 13 VI 1924
7. Markiewicz Marian, ur. 24 III 1924
8. Kuszku Telesfor, ur. 12 IV 1924
9. Samekowna Anna, ur. 6 IX 1924
10. Iwaszkiewicz Jan, ur. 5 I 1926
11. Wilkojo Henryk, ur. 16 II 1922
12. Korwel Henryk, ur. 20 VI 1921
13. Moscycki Zygmunt, ur. 21 VI 1923
14. Romeiko Henryk, ur. 18 III 1923
15. Kwaksys Jan, ur. październik 1923
16. Gulbinowicz Roman, ur. 30 XI 1922
17. Mackiewicz Karol, ur. 21 X 1924
18. Ostrowiecki Seweryn, ur. 28 II 1897

^a *U góry strony odręczna adnotacja kancelaryjna: Pilne 43.IV [liczba nieczytelna], podpis nieczytelny.*

^b *Oryginalny nadruk na piśmie.*

^c *Sygnatura podkreślona.*

^d *Wyraz podkreślony maszynowo.*

^e *Wyraz skrócony do formy: Betr. i podkreślony maszynowo.*

¹ Między imieniem osoby a datą urodzenia przy numerach 1–10, 12–13, 15–19, 21–25, 27–30, 34–39 odhaczenia, natomiast nazwiska osób opatrzone numerami 11, 14, 20, 26, 31, 32 zawierają kreski. Spośród tych osób znany jest los Henryka Romejki aresztowanego 26 II 1942 r., skazanego na 12 miesięcy obozu karnego, zwolnionego 10 V 1943 r. (LCVA, FR 1673 Ap 1 B 3412), i Edwarda Toruńskiego aresztowanego 22 V 1942 r., rozstrzelanego w Ponarach 26 VIII 1942 r. (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 243).

19. Krzywiec Tadeusz, ur. 24 VII 1916
20. Orszewski Jan, ur. 21 I 1921
21. Kuprijaszkin Jan, ur. 10 XI 1908
22. Filipaitis Wacław, ur. październik 1918
23. Borkowski Stefan, ur. 14 III 1909
24. Kuczinski Stanisław, ur. 29 I 1922
25. Chalkowski Konstanty, ur. 8 XII 1922
26. Bublewicz Bronisław, ur. 31 I 1914
27. Dalecki Jan, ur. 25 III 1921
28. Domonos Michał, ur. 7 VI 1912
29. Łobaczewski Bronisław, ur. 7 VIII 1908
30. Szymańska Helena, ur. 29 XI 1904
31. Toruński Edward, ur. 13 I 1901
32. Jankowski Zenon, ur. 7 IX 1903
33. Milanoff Aleksander, ur. 14 IV 1905
34. Zawistowski Stanisław, ur. 29 X 1924
35. Pugowski Henryk, ur. 3 IX 1915
36. Paliutnis Jonas, ur. 23 VIII 1919
37. Katkowski Michał, ur. 15 XII 1907
38. Sasnowski Józef, ur. 25 I 1915
39. Rudziński Edward, ur. 12 X 1899^f

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, k. 36, 36a, oryginał, jęz. niemiecki, jęz. litewski, rkps, mps.
Tłumaczył: Kazimierz Hefka*

^f W prawym dolnym rogu odręczny podpis Martina Weissa i drukowana data: 20 IV 1943 r.

Nr 7

1943 listopad 5, Wilno – Pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie Główny Oddział w Wilnie do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie zwolnienia więźniów podpisane przez Martina Weissa

Wilno, 5 XI 1943

Komendant Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwę
Główny Oddział w Wilnie^a
B.Nr 2003/43-IV E^b

Do więzienia Łukiszki w Wilnie^c

Poniżej wymienionych więźniów należy natychmiast^d zwolnić z tamtejszego więzienia i doprowadzić do tutejszej placówki^e:

1. Mucha, Ali, ur. 19 VI 1924 w Wilnie^f
2. Ordo, Leonard, ur. 28 IV 1925 w Wołkowysku
3. Cierpik, Marian, ur. 28 I 1925 w Kempnie
4. Galiński, Henryk, ur. 20 VI 1919 w Wilnie
5. Bartusiewicz, Katarzyna, ur. 25 XI 1923
6. Czerniawski, Stanisław, ur. 1 II 1923 w Wilnie
7. Daniskowicz, Henryk, ur. 8 X 1903 w Wilnie
8. Kondratowicz^g, Mikołaj, ur. 9 IV 1888 w Mińsku
9. Kmiecinski, Wacław, ur. 15 XI 1887 w Święcianach
10. Kulesza, Zygmunt, ur. 2 II 1927 w Wilnie
11. Lukaszewicz, Kazimierz, ur. 26 III 1924 w Wilnie

SS-Mann
(-) M. Weiss^g

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, k. 83, oryginał, jęz. niemiecki, mps.
Tłumaczył: Kazimierz Hefka, tłumaczenie uzupełniła Monika Tomkiewicz*

^a Pieczęć podłużna.

^b Sygnatura podkreślona.

^c Wyraz podkreślony maszynowo.

^d W tekście wyraz odręcznie podkreślony.

^e Na środku strony odręczna nieczytelna adnotacja w języku litewskim, opatrzona podpisem i datą.

^f Nazwisko Mikołaja Kondratowicza zostało odręcznie wykreślone podwójną linią.

^g Podpis odręczny nieczytelny. Na dole strony odręcznie dopisane zdanie: Proszę jeszcze doprowadzić do pokoju 217. Weiss.

^h Przed nazwiskami osób pod numerami 1–7 i 9–11 znajduje się odhaczenie, a po nich kreska.

1944 czerwiec 20, Wilno – Pismo komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie Placówka w Wilnie do więzienia na Łukiszkach w Wilnie w sprawie przeniesienia więźniów do innego zakładu karnego podpisane przez Martina Weissa

Wilno, 20 VI 1944 r.

Komendant Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Litwie
Placówka w Wilnie
2989/44 IV C 2

Do więzienia Łukiszki
Wilno^a

Poniżej wymienionych więźniów należy zwolnić celem przeniesienia do innego zakładu karnego. Należy to tak przygotować, by w dniu 21 VI 1944 o godzinie 7.30 byli oni przygotowani do transportu.

Podpisał: M. Weiss

IV E-¹

Wilno, 15 VI 1944 r.

1. Czellić Józef, ur. 3 VII 1901 r., wydział IV E-1277/44²
2. Lubojacka Wiktoria, ur. 31 XII 1886 r., wydział IV E-1486/44
3. Zielińska Natalia, ur. 29 IV 1898 r., wydział IV E-1486/44
4. Śliwińska Wanda, ur. 3 I 1923 r., wydział IV E-1486/44
5. Nowicki Edmund, ur. 15 XI 1911 r., wydział IV E-1486/44
6. Błażewicz Jan, ur. 9 I 1912 r., wydział IV E-1486/44
7. Rusiecka Bożena, ur. 13 II 1925 r., wydział IV E-1486/44
8. Kocze-Kaczinski Bolesław, ur. 30 III 1914 r., wydział IV E-1486/44
9. Karpowicz Wacław, ur. 30 IV 1916 r., wydział IV E-1486/44
10. Świerkowicz Maria, ur. 17 III 1912 r., wydział IV E-1486/44
11. Galiński Adam, ur. 7 XII 1894 r., wydział IV E-1486/44
12. Klonowski Włodzimierz, ur. 8 VI 1914 r., wydział IV E-1486/44
13. Baranowski Emir, ur. 25 IX 1904 r., wydział IV E-1486/44
14. Baranowska Janina, ur. 15 II 1915 r., wydział IV E-1486/44
15. Rejnes Maria, ur. 29 IX 1913 r., wydział IV E-1486/44
16. Życzko Józef, ur. 5 IX 1920 r., wydział IV E-1486/44

^a Wyraz podkreślony maszynowo.

^b Wyraz skrócony do formy: Abt.

¹ W strukturze organizacyjnej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa ekspozytury w Wilnie Wydział IV E zajmował się zwalczaniem kontrwywiadu politycznego i ekonomicznego i polskim ruchem oporu. Naczelnikiem tej komórki był SS-Hauptscharführer Leopold Taiban (LYA, FR 659 Op 2 A 72, Pismo pierwszego naczelnika Zarządu NKGB ZSRR Fityna do komisarza Guzewiczusa w sprawie struktur niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD na Litwie, 5 IX 1944 r., k. 298–299).

² Po numerze wydziału prowadzącego sprawę podano jej sygnaturę, osoby objęte numerami 2–22 były rozpracowywane w ramach jednego śledztwa oznaczonego sygnaturą 1486/44.

17. Chwieseny Jerzy, ur. 29 V 1918 r., wydział IV E-1486/44
18. Czerwiński Kazimierz, ur. 10 XII 1919 r., wydział IV E-1486/44
19. Szidlowski Otto, ur. 19 II 1911 r., wydział IV E-1486/44
20. Wingris Henryk, ur. 6 X 1914 r., wydział IV E-1486/44
21. Szweibakowski Bronisław, ur. 24 II 1902 r., wydział IV E-1486/44
22. Mauruševičius Anton, ur. 14 V 1909 r., wydział IV E-1486/44
23. Zinkiewicz Henryk, ur. 17 III 1925 r., wydział IV E-2007/44
24. Zinkiewicz Bolesław, ur. 29 I 1924 r., wydział IV E-2007/44
25. Szule Stanisław, ur. 4 V 1894 r., wydział IV E-2479/44
26. Chrzanowicz Kostas, ur. 1893 r., wydział IV E-1261/44
27. Horzak Wiktor, ur. 19 V 1911 r., wydział IV E-2108/44
28. Hańczyc Bronisław, ur. 27 X 1917 r., wydział IV E-2108/44
29. Uliewicz Franciszek, ur. 27 X 1917 r., wydział IV E-2108/44
30. Rybakowa Maria, ur. 22 VII 1919 r., wydział IV E-2108/44
31. Dobryhin Irena, ur. 15 II 1923 r., wydział IV E-1752/44
32. Skrobutan Jadwiga, ur. 21 X 1892 r., wydział IV E-1752/44
33. Burso Jan, ur. 11 VIII 1904 r., wydział IV E-1752/44
34. Los Izabella, ur. 20 IX 1907 r., wydział IV E-1752/44
35. Lesnowic Jan, ur. 1899 r., wydział IV E-2087/44
36. Bilocki Edward, ur. 15 II 1913 r., wydział IV E-1556/44
37. Stankiewicz-Czajkowski Stanisław, ur. 17 XII 1925 r., wydział IV E-2088/44

Nubrašas tikras: I-mas Sekretorius

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 256, k. 12, odpis, jęz. niemiecki, mps.
Tłumaczył: Kazimierz Hefka*

[bez daty i miejsca sporządzenia] – Pismo kierowane do naczelnika Państwowej Policji Bezpieczeństwa Okręgu Wileńskiego w sprawie udziału polskich tłumaczy w przesłuchiwaniu świadków

B. pilne!

Nr 599

Do Naczelnika Państwowej Policji Bezpieczeństwa
Okręgu Wileńskiego

Informuję do Pana wiadomości, że żołnierze niemieccy oraz funkcjonariusze SD codziennie odwiedzają więzienie i prowadzą badania aresztowanych. Najczęściej przeprowadzają tłumaczy Polaków, którzy nie znają ani słowa po litewsku i podczas dochodzenia tłumaczą na korzyść aresztowanych narodowości polskiej. Po przeprowadzeniu badań rozkazują aresztowanych natychmiast zwolnić z więzienia, nie wydając na to zwolnienie żadnego pisma, lub zabierając aresztowanych ze sobą, odmawiając wydania pokwitowania o ich zabraniu.

Wiele takich aresztowanych utrzymuje się do dyspozycji organów Okręgowego Państwowego Urzędu Bezpieczeństwa i innych organów jako komunistów i innych groźnych przestępców i wymienieni zwalniając ich, w ogóle tego nie uwzględniają.

Administracja więzienia w takim przypadku pozostaje w sytuacji krytycznej, gdyż nie ma możliwości sprawdzenia kompetentności tych funkcjonariuszy, czy mają oni prawo zwolnić aresztowanych. Po zaprotestowaniu, że aresztowanych można zwolnić tylko na pisemne polecenie Szefa SD Bruna, wymienieni często nawet brutalnie biorą aresztowanych osobiście, rozkazują odźwiernemu otworzyć bramę więzienia i wypuszczają, nie informując dyżurującego urzędnika, jakiego aresztowanego zwolnili.

Z tych przyczyn więzienie pozostaje w nieładzie i dlatego administracja więzienna może boleśnie ucierpieć. Dlatego proszę Pana o pilne rozstrzygnięcie tej sprawy, odpowiednio pośrednicząc uporządkować, tak aby w więzieniu nie robiono bałaganu i aresztowani byliby zwalniani w prawnie ustalonym trybie, lecz nie tak, jak komu się podoba.

W taki sam sposób dnia 21 VII br. funkcjonariusze niemieccy zabrali 60 aresztowanych narodowości żydowskiej, których trzymano w więzieniu jako zakładników.

Wnioskując z tego, wygląda, że aresztowania przez Litwinów są bezcelowe i nie byłoby potrzeby obciążać tym więzienia, jeżeli więźniowie nadal w taki sposób będą zwalniani z więzienia, bez uwzględnienia kwalifikacji przestępstwa i biorąc pod uwagę podczas dochodzenia aresztowanych łzy i twierdzenia, że są niewinni.

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, k. 36–37, 37 verte, oryginał, jęz. niemiecki, mps.
Tłumaczyła: Helena Pilecka*

III. Dokumenty litewskie dotyczące działań litewskich struktur policyjnych i administracyjnych wobec obywateli polskich narodowości polskiej i żydowskiej na terenie Generalnego Komisarjatu Litwy

Nr 1

1941 lipiec 23, Wilno – Wykaz Polek i Żydówek przenoszonych do więzienia w Ponarach

Wykaz kobiet¹ przenoszonych do więzienia w Ponarach z dnia 23 VII 1941 r.²

1. Suzaniene Elka c. Smuilo³
2. Esteravičiūte Lylia c. Chaimo⁴
3. Lichtzoniene Jola c. Jankielio
4. Finaite Alta c. Jankielo
5. Lichtzoniene Riva c. Icko
6. Ogusiene Gene c. Mojżesz
7. Parkiniene Pese c. Leibos
8. Raiziene Rocha c. Abramo
9. Šnaiderienė Siva c. Leibos
10. Baranowska Lidia c. Pavilo⁵
11. Rulewska Urszula c. Mikołaj⁶
12. Kawalerska Janina c. Józef
13. Suchodolska Jadwiga c. Walenty
14. Milkowska Julia c.⁷
15. Siankowa Felicja c. Iwan
16. Iwanowska Konstancja c. Wincenty
17. Abramowska Bronisława c. Andrzej
18. Baranowska Janina c. Jarosław
19. Bogdanowicz Antonina c. Jan
20. Zignolyté Liuba c. Gabryel
21. Trinkowska Jadwiga c. Mikołaj

¹ Żydės – Żydówek i Lenkės – Polek.

² Cytowany dokument został sporządzony odręcznie. W archiwum znajduje się również jego wersja sporządzona pismem maszynowym, która pozwoliła skorygować ewentualne błędy w języku litewskim (LCVA, FR 730 Ap 2 B 263, k. 19–21).

³ Nazwiska od numeru 1 do 9 objęte klamrą na końcu i opatrzone napisem Žydis (Żydówki). Przy nazwisku Šnaiderienė dodatkowo dopisano: II-209.

⁴ Po nazwisku podano imię ojca. Nazwisko Żydówek zapisano w brzmieniu oryginalnym z obawy o popełnienie błędu w ich tłumaczeniu na język polski. Tłumacz dokonał jedynie przekładu adnotacji.

⁵ Nazwiska od numeru 10 do 28 objęte klamrą na końcu i opatrzone napisem Lenkis (Polki).

⁶ W dokumencie sporządzonym pismem maszynowym osoba ta została wykreślona (LCVA, FR 730 Ap 2 B 263, k. 19–21).

⁷ Imię ojca nieczytelne.

22. Hanczewska Irena, c.⁸
23. Azonowa Józefa c. Ignacy
24. Pasternowska Irena c. Józef

[...] jeżeli ta sprawa nie zostanie uporządkowana, to administracja więzienna będzie zmuszona wycofać wymienionych aresztowanych dnia 22 VII br. [i] zwolnić bez jakiegokolwiek pokwitowania. Oprócz tego funkcjonariusze niemieccy zwolnili bez odbycia kary i takich aresztantów, którzy są ukarani przez Komendanta Wojennego Miasta Wilna za różne przewinienia na 30 dni⁹.

1. Kazaj Zofia c. Grzegorz
2. Siwko Paulina c. Piotr
3. Chodakowska Sabina c.¹⁰
4. Dworzecka Janina c. Florian
5. Bulotienė Aleksandra c. Pavilo¹¹
6. Mažeikaitė Konstancja c. Juozos

[^a]

Proszę zrobić 4 egzemplarze do sekretariatu^b.

Więzenie Kobiet w Wilnie
Dnia 23 VII 1941 r.
Nr 587

Z Więzienia Ciężkich Robót w Wilnie przyjąłem do Więzienia Kobiet w Ponarach łącznie 29 więźniarek kobiet^c.

Dnia 23 VII 1941 r.
Przyjąłem^d

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, k. 33–34, oryginał, jęz. litewski, rkps.
Tłumaczyła: Helena Pilecka, uzupełniła Monika Tomkiewicz*

^a Na lewym marginesie sporządzono adnotację: Nie wysłano akt Iwanowskiej Konstancji, córki Wincentego i Siankowej Felicji, córki Ivana.

^b Zdanie napisane dużymi literami i dwukrotnie odręcznie podkreślone.

^c Odręczna adnotacja zapisana jedynie pod tekstem sporządzonym w formie maszynowej (LCVA, FR 730 Ap 2 B 263, k. 19–21).

^d Odręczny podpis.

⁸ Imię ojca nieczytelne.

⁹ Informacja sporządzona odręcznie na niezapisanym litewskim druku urzędowym.

¹⁰ Brak imienia ojca.

¹¹ Nazwiska od numeru 29 do 30 objęte klamrą na końcu i opatrzone napisem Lietuves (Litwinki).

Nr 2

1941 lipiec 24, [Wilno] – Informacja o więźniach pozostających w Więzieniu Ciężkich Robót w Wilnie sporządzona przez nadzorcę aresztu w Wilnie

Nr 602

Informacja o więźniach pozostających w Więzieniu Ciężkich Robót w Wilnie, stan na dzień 24 VII br.

Więźniów politycznych:	693 osoby
w tym: Żydów mężczyzn	173 osoby
Żydów kobiet	48 osób
Litwinów mężczyzn	112 osób
Litwinów kobiet	1 osoba
Polaków mężczyzn	309 osób
Polaków kobiet	6 osób
Rosjan mężczyzn	42 osoby
Rosjan kobiet	2 osoby

Więźniów kryminalnych:	138 osób
w tym: Litwinów mężczyzn	16 osób
Polaków mężczyzn	72 osoby
Polaków kobiet	2 osoby
Rosjan mężczyzn	48 osób

Jeńcy wojenni:	175 osób
w tym: Żydów kobiet	4 osoby
Rosjan i innych	171 osób

Razem: 1066 osób

podpisane
Nadzorca Aresztu w Wilnie
Sekretarz^a

Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, k. 41, oryginał, jęz. litewski, mps.
Tłumaczyła: Helena Pilecka

^a Poniżej nieczytelny podpis sekretarza.

Nr 3

1941 sierpnia 7, [Wilno] – Informacja o więźniach pozostających w Więzieniu Ciężkich Robót w Wilnie sporządzona przez naczelnika więzienia w Wilnie

Nr 7/3

Informacja o więźniach pozostających w Więzieniu Ciężkich Robót w Wilnie, stan na dzień 7 VIII br.

Więźniów politycznych:	467 osób
w tym: Żydów kobiet	41 osób
Litwinów mężczyzn	84 osoby
Polaków mężczyzn	299 osób
Polaków kobiet	3 osoby
Rosjan mężczyzn	36 osób
Rosjan kobiet	4 osoby

Więźniów kryminalnych:	210 osób
w tym: Litwinów mężczyzn	16 osób
Polaków mężczyzn	112 osób
Rosjan mężczyzn	28 osób
Rosjan kobiet	1 osoba
Żydów kobiet	53 osoby

Jeńcy wojenni:	186 osób
w tym: Rosjan i innych	186 osób

Ogółem w więzieniu jest 863 aresztowanych.

podpisane
Naczelnik Więzienia^a
Sekretarz

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B. 14, k. 149, oryginał, jęz. litewski, mps.
Tłumaczyła: Helena Pilecka*

^a Poniżej nieczytelny podpis.

Nr 4

1941 sierpień 9, Wilno – Zezwolenie wystawione przez dowódcę Oddziału Specjalnego w Wilnie na dostarczenie żywności do więzienia dla Wandy Kuszelewskiej-Zabkiewicz

Dowódca Oddziału Specjalnego w Wilnie
Wilno, dnia 9 VIII 1941 roku^a

Zezwolenie^b

Niniejszym zezwala się na dostarczenie w dniu dzisiejszym, tj. dnia 9 VIII 1941 r., Wandzie Kuszelewskiej-Zabkiewicz, pozostającej do dyspozycji Dowódcy Oddziału Specjalnego¹, przez jej adoptowanego syna Aleksandra Kuszelewskiego żywności, zgodnie z przepisami więzienia, lecz bez prawa widzenia – rozmowy.

Dowódca Oddziału Specjalnego^c

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 1 B 1164, k. 5, oryginał, jęz. litewski, mps.
Tłumaczyła: Helena Pilecka*

^a Pieczęć podłużna z odręcznie wpisaną datą dzienną.

^b W prawym górnym rogu odręczna adnotacja: 16 b.

^c Poniżej podpis nieczytelny i odcisk okrągłej pieczęci z godłem Republiki Litewskiej oraz nadrukiem: Dowódca Oddziału Specjalnego w Wilnie.

¹ W oryginale nazwa litewskiego oddziału Ypatingasis būrys.

1941 wrzesień 7, Wilno – Pismo kierowane przez naczelnika Więzienia Ciężkich Robót w Wilnie do Naczelnika Miasta i Powiatu Wilno w sprawie kar administracyjnych dla ludności narodowości żydowskiej

Tajne

Więzienie Ciężkich Robót

w Wilnie

Dnia 7 IX 1941 r.

Nr 14/sl

Do Naczelnika Miasta i Powiatu Wilna

Wiele trzymanych w powierzonym mnie więzieniu aresztowanych narodowości żydowskiej, zgodnie z Pana postanowieniami, jest ukaranych karami administracyjnymi różnej wysokości, za niezapłacenie których oni muszą być trzymeni w więzieniu.

Ci, którzy mieli pieniądze, już zapłacili te kary i są zwolnieni z więzienia. Inni zaś odmówili zapłaty kar, ponieważ nie mają z czego ich uiścić. Ponieważ oni już nie zapłacą kar i bezowocne jest ich trzymanie, bo to tylko obciąża więzienie, proszę o Pana rozporządzenie co do ich dalszego trzymywania w więzieniu.

Wydaje mi się, że byłoby racjonalne, aby aresztowane osoby narodowości żydowskiej, które odmówiły zapłaty kar administracyjnych, zostały przekazane z więzienia do dyspozycji Dowódcy Oddziału Specjalnego, który wysłałby ich do pracy.

Proszę o Pana zgodę w tej sprawie.

Naczelnik więzienia: Ugiankis
Sekretarz (–) podpis nieczytelny

Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 16, k. 17–18a, oryginał, jęz. litewski, rkps.

Tłumaczyła: Helena Pilecka

1942 lipiec, [Wilno] – Meldunek do naczelnika Państwowej Policji Bezpieczeństwa Okręgu Wileńskiego

B. pilne!

Nr 599

Do naczelnika Państwowej Policji Bezpieczeństwa Okręgu Wileńskiego

Informuję do Pana wiadomości, że żołnierze niemieccy oraz funkcjonariusze SD codziennie odwiedzają więzienie i prowadzą badania aresztowanych. Najczęściej przyprowadzają tłumaczy Polaków, którzy nie znają ani słowa po litewsku i podczas dochodzenia tłumaczą na korzyść aresztowanych narodowości polskiej. Po przeprowadzeniu badań rozkazują aresztowanych natychmiast zwolnić z więzienia, nie wydając na to zwolnienie żadnego pisma, lub zabierając aresztowanych ze sobą, odmawiając wydania pokwitowania o ich zabraniu.

Wiele takich aresztowanych utrzymuje się do dyspozycji organów Okręgowego Państwowego Urzędu Bezpieczeństwa i innych organów jako komunistów i innych groźnych przestępców i wymienieni zwalniając ich w ogóle tego nie uwzględniają.

Administracja więzienia w takim przypadku pozostaje w sytuacji krytycznej, gdyż nie ma możliwości sprawdzenia kompetentności tych funkcjonariuszy, czy mają oni prawo zwolnić aresztowanych. Po zaprotestowaniu, że aresztowanych można zwolnić tylko na pisemne polecenie Szefa SD Bruna, wymienieni często nawet brutalnie biorą aresztowanych osobiście, rozkazują odźwiernemu otworzyć bramę więzienia i wypuszczają, nie informując dyżurującego urzędnika, jakiego aresztowanego zwolnili.

Z tych przyczyn więzienie pozostaje w nieładzie i dlatego administracja więzienna może boleśnie ucierpieć. Dlatego proszę Pana o pilne rozstrzygnięcie tej sprawy, odpowiednio pośrednicząc uporządkować, tak aby w więzieniu nie robiono bałaganu i aresztowani byliby zwalniani w prawnie ustalonym trybie, lecz nie tak, jak komu się podoba.

W taki sam sposób dnia 21 VII br. funkcjonariusze niemieccy zabrali 60 aresztowanych narodowości żydowskiej, których trzymano w więzieniu jako zakładników.

Wnioskując z tego, wygląda, że aresztowania litewskich instytucji są bezcelowe i nie byłoby potrzeby obciążać tym więzienia, jeżeli więźniowie nadal w taki sposób będą zwalniani z więzienia, bez uwzględnienia kwalifikacji przestępstwa i biorąc pod uwagę podczas dochodzenia aresztowanych łży i twierdzenia, że są niewinni.

*Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 14, k. 36–37, 37 verte, oryginał, jęz. litewski, mps.
Tłumaczyła: Helena Pilecka*

Nr 7

1942 listopad 14, Wilno – Wpis do księgi zgonów szpitala więzienia na Łukiszkach w Wilnie na nazwisko Adolf Chrostowski

Numer porządkowy **29^a**

Numer rejestru **1859^b**

Nazwisko i imię więźnia: **Chrostowski Adolf, syn Jana**

Kiedy, gdzie zmarł i przyczyna śmierci; miejsce wpisu do aktu zgonu; kogo powiadomić o zgonie:

Dnia 14 XI 1942 r. zmarł w szpitalu więziennym. Przyczyna śmierci: gruźlica płuc.

Zawiadomiono: 1) Kierownika Wydziału Metrykalnego w Wilnie,

2) niemiecką policję bezpieczeństwa

Zwłoki oddano stacji dezynfekcji w celu pochowania^c.

Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 102, k. 10, oryginał, jęz. litewski, mps, rkps.

Tłumaczyła: Helena Pilecka

^a Księga zgonów stanowi oryginalnie przygotowane tabele, w których odręcznie zapisano adnotację, tj. wyraz „numer porządkowy” został zapisany drukiem, a „29” uzupełniono ręcznie.

^b Liczba: 1859, wpisana odręcznie.

^c Na tej samej stronie została jeszcze umieszczona informacja o zgonie Witolda Jerzego Szalskiego.

Nr 8

1944 styczeń 24, Wilno – Raport Antanasa Savickasa do kierownika administracji w sprawie ujęcia pracownika kuchni więzienia na Łukiszkach w Wilnie Vincasa Naujalisa w trakcie pisania listu do domu

Dnia 24 I 1944 r.^a

Antanas Savickas
Nadzorca Kuchni Więzienia Ciężkich Robót w Wilnie

Do Pana Kierownika Administracji

Raport

Informuję Pana Naczelnika, że dnia 24 I br. złapałem pracownika kuchni Vincasa Naujalisa, s. Antanasa na pisaniu listu, który chciał wysłać do domu. O czym informuję p. Naczelnika.

Załącznik: napisany przez niego list

Nadzorca kuchni Savickas

Dyrekcja dnia 25 I 1944 r.^b

Dekretacja: Do Nacz[elnika] Więzienia: Aresztowanego Vincasa Naujalisa za pisanie listu proszę ukarać^c.

Dnia 24 I 1944 r.

Kochana i droga Sabinko i wy moje córeczki, wszystkie was pozdrawiam i całuję tysiące razy^d ciebie kochana Sabinko i was córeczki. Dlaczego zapomnieliście o mnie, nie przyjeżdżacie do mnie na widzenie. Ja czekam na wasz przyjazd w dzień i w nocy. Byłoby mnie znacznie łatwiej siedzieć, a obecnie ja nie wiem, ile będę musiał siedzieć, lub może mnie rozstrzelają, gdyż jestem bardzo podejrzany. Kochana Sabinko, wynajmij mnie adwokata „Butka”, Kucena miał „Butka” i go uniewinnili, on wszystkie inne wygrał, bo ma znajomości z Niemcami. Sabino kochana, jeżeli wam nie zezwalają na widzenie ze mną, to porozmawiaj z adwokatem i wyjaśnij mu to wszystko, on powie tobie, co mi może za to być lub poproś, aby on przyszedł do mnie do więzienia na rozmowę ze mną. Sabinko kochana, jeśli on może mnie zwolnić, to daj, ile on chce pieniędzy, tylko niech mnie zwolni, gdyż tu my codziennie czekamy na śmierć i już zaczęli wieźć na Ponary.

^a Poniżej nieczytelna adnotacja z podpisem i datą 25 I 1944 r.

^b Zapis dekretacji zamieszczono w lewym dolnym rogu.

^c Pieczęć o treści: Dyrektor administracyjny. Podpis nieczytelny.

^d List został napisany na karcie w linie złożonej wzdłuż na pół.

Co tydzień wywożą po 25 osób. Kochana Sabinko, weź mnie adwokata jak najprędzej, może on szybciej przyspieszy sąd. Sabinko kochana, wszyscy mają adwokata, a ty mnie nie wynajęłaś^e.

Źródło: LCVA, FR 730 Ap 1 B 414, k. 18–18a, oryginał, jęz. litewski, rkps; LCVA, FR 730 Ap 1 B 414, k 17, oryginał, jęz. litewski, rkps.

Tłumaczyła: Helena Pilecka

^e *Brak podpisu.*

IV. Relacje więźniów osadzonych w latach 1939–1945 w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie

Nr 1

1972 czerwiec 8, Warszawa – Protokół przesłuchania świadka Antoniego Piotrowskiego przez sędziego Sądu Powiatowego w Warszawie Otylię Wierzbicką

Od lipca 1921 do 1926 roku zamieszkiwałem w Wilnie, a następnie do 1932 roku w Grodnie, po czym znów powróciłem do Wilna i przebywałem tu do stycznia 1944 roku.

17 IX 1943 roku w nocy zostałem aresztowany w moim mieszkaniu przez 3 gestapowców. Zaprowadzono mnie do gmachu gestapo przy placu Łukiskim¹. Tu spisano moje personalia, po czym odprowadzono mnie do podziemia, gdzie zostałem umieszczony w celi numer 7. W celi było zupełnie ciemno. Po pewnym czasie odezwał się do mnie jeden z obecnych tam mężczyzn. Po głosie poznałem, że był to adwokat Engel z Wilna. Opowiedział mi okoliczności jego aresztowania przez gestapo. Zabrano go w nocy z domu, kiedy wrócił z dworca kolejowego, ponieważ spóźnił się na pociąg do Kowna. Jak się potem okazało, tej nocy aresztowali Niemcy bardzo liczną grupę Polaków². Około godziny czwartej nad ranem zostałem wywołany z celi do kancelarii w podziemiu. Tu podoficer niemiecki rozmawiał ze mną i przekazywał telefonicznie komuś na górze dodatkowe moje personalia, które podawałem na zadawane przez niego pytania. Z danych tych wynikało, że jestem urodzony w Galicji, że służyłem w armii austriackiej i brałem udział w I wojnie światowej i że byłem odznaczony srebrnym krzyżem walecznych za walkę na froncie włoskim^a. W czasie tej rozmowy odnosiłem wrażenie, że na górze odbywała się narada. Po powrocie do celi rozmawiałem jeszcze z Engelem. Może około godziny piątej nad ranem wszedł do naszej celi gestapowiec. Z listy, na której były nazwiska podkreślone czerwonym ołówkiem, wywołał Engela. Engel wychodząc, pozostawił w celi płaszcz i teczkę. Był przekonany, że wkrótce wróci. Słyszałem, jak tenże gestapowiec wywoływał nazwiska innych osób przebywających w sąsiednich celach. Jak się później okazało, były to nazwiska osób przeznaczonych na rozstrzelanie. Engel do celi już nie wrócił. Pół godziny po jego wyjściu kazano wszystkim więźniom z podziemia wyjść na dziedziniec. Na dziedzińcu stały trzy samochody ciężarowe kryte i kilka osobowych. W oknach budynku gestapo były widoczne karabiny maszynowe skierowane na dziedziniec. Więźniów pilnowali gestapowcy i Litwi-

^a W tekście błędnie: wielkim srebrnym medalem waleczności.

¹ Gmach Tajnej Policji Państwowej mieścił się przy ul. Ofiarnej 2 w Wilnie, przy placu Łukiskim mieściło się więzienie (LYA, FK-1 Ap 58 B 13637/3, k. 5).

² W nocy z 16 na 17 IX 1943 r. aresztowano ok. 140 zakładników w odwecie za zastrzelenie 15 IX 1943 r. przez polskie podziemie przy ul. Nadbrzeżnej w Wilnie inspektora policji litewskiej Marijonasa Podobasa. 17 IX 1943 r. w Ponarach zostało rozstrzelanych 10 zakładników: prof. Kazimierz Pelczar, prof. Mieczysław Gutkowski, adw. Mieczysław Engel, inż. Kazimierz Antusiewicz, kpt. rez. WP Eugeniusz Biłgorajski, chemik Stanisław Grynkiewicz, por. rez. WP Kazimierz Iwanowski, pracownik Teatru Tadeusz Lothe, Włodzimierz Maurik i Aleksander Orłowski (*Prowokacja zbrojna w polskim Wilnie – masowe uwięzienia i morderstwa niewinnych ludzi*, „Niepodległość” 1943, nr 19(29), s. 631–647).

ni. Już wówczas stojąc na dziedzińcu byliśmy świadomi, że poprzednio wywołana grupa była rozstrzelana. Opowiadano nawet, że w tej grupie był profesor Pelczar^b, przyboczny lekarz Hitlera³. W związku z tym interweniowano w jego sprawie w Berlinie. Nadeszła prawdopodobnie pozytywna odpowiedź, iż należy go zwolnić, ale za późno. Pół godziny wcześniej był wywieziony wraz z innymi na rozstrzelanie.

Do więźniów (zakładników) stojących na dziedzińcu dołączyło kilku więźniów kryminalistów i polecono nam wszystkim załadować się do samochodów. Po załadowaniu kolumna ruszyła ulicami Wilna w kierunku Ponar. Jechałem w ostatnim (trzecim) samochodzie ciężarowym, za którym zdążały samochody osobowe, w których jechali gestapowcy i Litwini. Na szosie przed Ponarami cały transport zatrzymał się. Jeden z więźniów kryminalnych jadących w tym samym samochodzie co ja, korzystając z chwilowego postoj, wyskoczył z samochodu, wytrącając z rąk eskortującego samochód Litwina karabin, który upadł na drogę. Więzień przeskoczył rów przydrożny i zaczął uciekać przez pole w kierunku lasu. Kiedy jednak usłyszał stuk upadającego karabinu, wrócił na drogę i na oczach gestapowców, którzy stali na drodze, podniósł karabin i zaczął uciekać z powrotem w pole. Śmiały ten czyn zadziwił Niemców i jeden z nich powiedział: „Ein herzhafter Mann”. Nikt nie strzelał za nim, pozwolono mu uciec. Do pozostałych zakładników na samochodach oficer eskorty powiedział: „Proszę powiedzieć ludziom, że nie jadą tam, dokąd myślą, lecz w przypadku dalszej ucieczki zostanie natychmiast dziesięciu rozstrzelanych”. Powiedział to po niemiecku, ponieważ ja znałem niemiecki, to przetłumaczyłem obecnym to ostrzeżenie.

Była to dla nas pierwsza wiadomość, że nie wiozą nas do Ponar, lecz w innym niewiadomym dla nas kierunku. W godzinach popołudniowych samochody wiozące nas przyjechały do obozu pracy przymusowej w Prawieniszkach⁴ na Litwie. Po ustawieniu nas w szeregu usłyszeliśmy, jak na zapytanie funkcjonariusza załogi obozu skierowane do eskortującego nas oficera gestapo o sposobie traktowania nas padła odpowiedź: „jak więźniów”. W różnych odstępach czasu byli zakładnicy pojedynczo względnie grupowo zwalniani z tego obozu. Do dnia 11 XI 1943 roku pozostało nas około 50⁵. W tym dniu ja i inni zostaliśmy zbiorowo zwolnieni z obozu, przy czym zaznaczono, że mamy powrócić do Wilna i zgłosić się do pracy poprzednio wykonywanej. Zostajemy jednak nadal w ewidencji gestapo jako zakładnicy. W przypadku jakichkolwiek ekscesów ze strony ludności cywilnej my jako zakładnicy poniesiemy konsekwencje tych wydarzeń. Wiado-

^b W tekście błędnie: Pelczar.

³ Jest to błędna informacja. Profesor Pelczar nigdy nie współpracował z Niemcami. W rzeczywistości był organizatorem Komitetu Pomocy Uchodźcom z terenów zajętych przez ZSRR. W zakładzie leczniczym w Wilnie przy ul. Połockiej 6 udzielał schronienia zagrożonym aresztowaniem przez gestapo Polakom, Litwinom, Białorusinom i Żydom. W sprawie ocalenia prof. Pelczara miejscowe władze niemieckie wystosowały pismo do Berlina, odpowiedź o ułaskawieniu nadeszła już po jego rozstrzelaniu (OKGd, SI/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Wojciecha Pelczara, 28 XI 2000 r., s. 1190–1192).

⁴ Obóz pracy w Prawieniszkach od 1943 r. stanowił filię obozu koncentracyjnego w Kownie, w którym przebywało w okresie niemieckiej okupacji kilka tysięcy więźniów narodowości litewskiej, polskiej, rosyjskiej, romskiej i żydowskiej (CAW, VIII 807.43.32).

⁵ Mowa tu o 50 spośród 140 zakładników, którzy zostali aresztowani w nocy z 16 na 17 IX 1943 r. w związku z odwetem za zamordowanie Marijonasa Podobasa (AIPN, 9, MSW Rządu RP w Londynie, Biuro do Spraw Zbrodni Wojennych, Informacja sporządzona przez Ministerstwo Obrony Narodowej, Wydział Wywiadu Obronnego na podstawie zeznania jednego z jeńców niemieckich wcielonych do Polskich Sił Zbrojnych z dnia 30 VIII 1944 r., k. 2–2v).

mo mi jest, że Niemcy podali oficjalnie do wiadomości, że aresztowali 140^c zakładników w Wilnie, z tego 10 rozstrzelali jako odwet za zabicie komisarza litewskiego z Wilna przez polskie podziemie. Jestem przekonany, że 10 Polaków zakładników Niemcy rozstrzelali w Ponarach w dniu aresztowania, a wśród nich adwokata Engela i profesora Pelczara.

Krażyła w Wilnie inna wersja na temat okoliczności śmierci komisarza litewskiego. Mówiło się, że to Litwini po upiciu^d się wyrzucili komisarza przez okno restauracji. Dokonali tego po to, by stworzyć pretekst dla represji na Polakach.

Zeznałem wszystko zgodnie z prawdą. Na tym protokół zakończono, po odczytaniu podpisano.

Przesłuchujący^e:
O. Wierzbicka

Świadek^f:
A. Piotrowski

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 2, s. 330–332, kopia, mps.

^c W tekście błędnie: 110.

^d W tekście nadpisano odręcznie: się.

^e Poniżej odręczny podpis sędziego i pieczęć okrągła OKBŻpNP w Warszawie.

^f Poniżej i na pierwszej stronie odręczny podpis świadka.

1988 maj 13, Łódź – Protokół przesłuchania świadka Heleny Sitkowskiej-Jędrzejczak przez sędziego Sądu Rejonowego w Łodzi Marię Paduszyńską

Przed wojną i w czasie okupacji do czerwca 1943 roku mieszkalam z rodzicami w Wilnie. Byłam członkiem organizacji podziemnej Służba Zwycięstwu Polski^a, Związek Walki Zbrojnej, Armia Krajowa. Prowadziłam nasłuch radiowy, redagowałam i kolportowałam tajną prasę, pełniłam funkcję wywiadowcy, rozpracowywałam konfidentów gestapo. Od października do listopada 1942 roku nastąpiły w Wilnie liczne aresztowania dokonywane przez gestapo, które trwały do czerwca 1943 roku. Aresztowano kilkadziesiąt osób, w związku z czym ja od marca 1943 roku ukrywałam się. W grupie kilku osób, z którymi miałam kontakt, postanowiliśmy uciekać z terenu Wileńszczyzny do Generalnego Gubernatorstwa. W dniu 16 VI 1943 roku, gdy przebywałam w domu, przyszedł policjant w cywilu, który wylegitymował mnie i zażądał, abym udała się z nim do komisariatu policji litewskiej. Zaczęłam z nim rozmawiać, aby go zatrzymać w domu, i w pewnej chwili udało mi się zbiec. Po opuszczeniu domu spotkałam kolegę Tadeusza Wasilczuka, zamieszkałego w Gdańsku, bliższego adresu nie pamiętam, któremu opowiedziałam o tym, co zaszło i poprosiłam, aby udał się do mnie, chcąc sprawdzić, czy nie zrobiono tam kotła. Uprowadził go o ewentualnych skutkach, lecz on zgodził się i poszedł, z domu już nie wyszedł, został tam zatrzymany. To upewniło mnie, że w domu jest kocioł i obawiając się, że mogą aresztować moich rodziców i młodszego brata, wróciłam do domu. Zostałam zabrana wraz z Wasilczukiem do siedziby gestapo przy ulicy Mickiewicza¹, w budynku sądu, z tym że każdego z nas zawieziono do gestapo oddzielnie. W budynku tym w piwnicach mieścił się areszt. W celi, gdzie zostałam umieszczona, przebywała kobieta, nazwiska jej zapomniałam, którą organizacja podejrzewała o współpracę z gestapo. Przesłuchiwał mnie m.in. pracownik litewskiej Saugumy^b o nazwisku Czasnulis, który, jak później słyszałam, w sierpniu 1943 roku został zastrzelony przez podziemie. W tym samym czasie aresztowano również moją koleżankę Kamillę Ozimek, pseud. „Kałę”, obie byłyśmy tak pobite w czasie przesłuchania, że podczas konfrontacji nie rozpoznałyśmy się. Przebywałam z nią kilkanaście dni w celi przejściowej, w więzieniu na Łukiszkach, i dopiero po tygodniu rozpoznałyśmy się. Kamilla Ozimek została później umieszczona w celi pojedynczej, mnie umieszczono w celi dziewcząt małoletnich. Z więzienia na Łukiszkach jeszcze może trzy razy byłam przewożona na przesłuchania do gestapo. W marcu 1944 roku zostałam przewieziona do obozu SS w Prawieniszkach^c koło Kowna. Do obozu tego wywożono ludzi z wyrokami, m.in. z wyrokami śmierci, które wykonywano w pobliskich lasach. Rodzice moi dowiedzieli się, że otrzymałam wyrok śmierci i starali się uratować mnie, dali duży okup jakiemuś funkcjonariuszowi gestapo, dzięki czemu w moich aktach więziennych dokonano jakichś zmian, prawdo-

^a W tekście błędnie: Służba Zbrojna Polsce.

^b W tekście błędnie: litewskiego gestapo.

^c W tekście tu i dalej błędnie: Parwiniszkach.

¹ Siedziba gestapo mieściła się przy ul. Ofiarnej 2, budynek sądu natomiast przy ul. Mickiewicza.

podobnie zmieniono mi nazwisko, gdyż w ewidencji więziennej na Łukiszkach pobyt mój zarejestrowany jest od 26 VI 1943 roku do 1 I 1944 roku, ja zaś do obozu w Prawieniszkach wywieziona zostałam w lutym 1944 roku. Z Prawieniszek wywieziono mnie w niedługim czasie do Reichenau koło Cherbourga, gdzie przebywałam od 22 III 1944 roku do czerwca i zostałam wywieziona do obozu w Vaihingen an der Enz². Tutaj przebywałam krótko i 14 VI 1944 roku wywieziono mnie do fabryki cementu „Portland Zement Werke” w Nürtingen nad Neckarem, gdzie przebywałam do wyzwolenia w kwietniu 1945. W fabryce w Nürtingen przebywałam jako pracownik przymusowy. Z Vaihingen wywieziono nas pod konwojem, natomiast w Nürtingen umieszczono mnie z drugą kobietą, nie wiem, jakiej narodowości, mówiła po polsku, rosyjsku, niemiecku, w pokoju przy ambulatorium fabrycznym, w budynku fabrycznym. Wyżywienie otrzymywałam z kotła przeznaczonego dla Rosjan, nie wiem, czy byli to jeńcy, czy robotnicy przymusowi, raczej to ostatnie. Nie otrzymałam zakazu opuszczania terenu fabryki, lecz początkowo nie wychodziłam nigdzie, wychodząc później, poruszałam się swobodnie bez żadnych dokumentów i kontroli.

Podczas mojego pobytu w więzieniu na Łukiszkach jednej nocy w każdym tygodniu słychać było otwieranie drzwi celi i wywoływanie nazwisk więźniów, zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Pocztą więzienną przez kalifaktora³ Piotra, nazwiskiem chyba Dukas, dowiedziałyśmy się, że wywoływanych więźniów wywożono do lasów na Ponarach, gdzie ich rozstrzeliwano. W lasach ponarskich Rosjanie wykopali ogromne doły przeznaczone na zbiorniki materiałów płynnych⁴ czy innych. Po wycofaniu się Rosjan Niemcy zlikwidowali w tych dołach wszystkich Żydów wileńskich, a później rozstrzeliwali tam Polaków, Rosjan i Litwinów. Nie wiem, ilu więźniów wywożono każdego tygodnia na egzekucję i ilu stracono tam przez okres pobytu Niemców na tym terenie. Egzekucje te trwały od lata 1941 roku do stycznia 1944 roku. Ostatni transport więźniów z Łukiszek był 19 I 1944 roku⁴. Na Ponarach zamordowane zostały dwie moje koleżanki, Stanisława lat 23 i Helena lat 18 Popinigisówny⁵, aresztowane chyba w 1941 roku, członkinie ZWZ, Stanisław Gajda lat około 40, aresztowany jesienią 1942 roku, pseud. „Tatusz”, Anastazja Saulewicz⁶ lat około 18–19. W ogóle zamordowano tam około 20 osób z mojej grupy konspiracyjnej, lecz nie pamiętam wszystkich nazwisk^e, tym bardziej że porozumiewaliśmy

^d W tekście błędnie: pędnych.

^e W tekście skreślono: w.

² W tekście tu i dalej błędnie: Weihsingen. Obóz ciężkiej pracy Vaihingen an der Enz został utworzony jako filia obozu koncentracyjnego Natzweiler dopiero w sierpniu 1944 r. (B. Böckle, *Das SS-Arbeits- und Krankenlager Vaihingen/Enz (1944/45)*, „Schriftenreihe der Stadt Vaihingen an der Enz” 1990, t. 2, s. 141–193).

³ Kalifaktor lub kalefktor – w klasztorach lub więzieniach zakonnik lub więzień wykonujący czynności porządkowe i pomocnicze.

⁴ W rzeczywistości ostatnia masowa egzekucja w Ponarach została przeprowadzona w dniach 3–4 VII 1944 r., zginęło wówczas ok. 4000 osób przywiezionych z więzienia na Łukiszkach i aresztu przy ul. Ofiarnej w Wilnie (CAMOR, bez sygnatury, Protokół sporządzony w dniu 14 VII 1944 r. w związku ze zbrodnią ludobójstwa popełnioną przez Niemców wobec obywateli radzieckich w czasie okupacji regionu wileńskiego w okresie od 24 VI 1941 r. do 9 VII 1944 podpisany przez majora Kuzniecowa, majora Riachowskiego, majora Aleksejewa i Popowa, s. 273–283).

⁵ Stanisława i Helena Popinigis vel Popingis zostały aresztowane 21 XI 1941 r. za przynależność do ZWP, obie zostały rozstrzelane w Ponarach 12 V 1942 r. (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 236).

⁶ Anastazja Saulewicz została aresztowana w maju 1943 r. za przynależność do ZWP, została rozstrzelana w Ponarach w styczniu 1944 r. (*ibidem*, *op. cit.*, s. 239).

się używając pseudonimów i nie znałam wszystkich osobiście. Z pseudonimów, które zapamiętałam, straceni byli: „Jurek Wiśniewski”, Zbyszek pseud. „Nat”, „Dziadźka”⁷, byli to mężczyźni. Wraz ze Stanisławem Gajdą aresztowano jego 2 córki: Stanisławę lat około 20 i Władysławę lat około 16. Obie były wywiezione do obozu pracy w Prawieniszkach, a stąd do obozu w Sztutowie^f, również do obozu w Stutthofie wywieziona była Kamilla Ozimek. Wszystkie one przeżyły obóz, adresów ich w tej chwili nie mogę podać, ewentualnie podam je po ustaleniu. Na tym protokół zakończono i po odczytaniu, jako zgodny z moimi zeznaniami, podpisuję.

Podpis świadka^g:

Podpis przesłuchującego^h:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 2, s. 340–343, kopia, mps.

^f W tekście błędnie: Stuthowie.

^g Poniżej i na pierwszej stronie nieczytelny podpis świadka.

^h Poniżej nieczytelny podpis sędziego i pieczęć okrągła Sądu Rejonowego w Łodzi.

⁷ Mowa tu prawdopodobnie o osobie o pseudonimie „Dziadek”, która została aresztowana w 1942 r. za przynależność do ZWP i ZWZ, a następnie rozstrzelana w Ponarach (*ibidem*, s. 226).

1990 maj 11, Włocławek – Protokół przesłuchania świadka Romualda Kabelisa przez prokuratora Prokuratury Rejonowej we Włocławku Michała Trafnego

Przed aresztowaniem zamieszkiwałem w Wilnie, ul. Chocimska 42. Zostałem aresztowany 18 XII 1944 r. przez Ministerstwo Bezpieczeństwa. Po 3 dniach pobytu w piwnicach Urzędu Bezpieczeństwa zostałem przewieziony do więzienia w Wilnie „Łukiszki”, gdzie przekazano mnie NKWD. Nie znam osób, które uczestniczyły w moim aresztowaniu, ale to byli wojskowi. Oprócz mnie nikogo z mojej rodziny nie aresztowano. Wysunięto przeciwko mnie ogólne zarzuty, że należałem do Armii Krajowej i źle się wypowiadałem o władzy radzieckiej. Nikt mnie nie zadenuncjował, z tego co wiem. Byłem szeregowym żołnierzem AK. W więzieniu na Łukiszkach byłem kilkakrotnie „badany”, tzn. przesłuchiwany. Było to zwykle w nocy. Chodziło o to, żebym się przyznał do rzeczy, których nie popełniłem. W czasie badania siedziałem wyprostowany na krześle, z rękoma na udach, nogi musiałem trzymać uniesione w powietrzu. Kiedy dotykałem nogami do podłogi, byłem bity. Badany byłem przez mężczyznę lat ok. 40 w stopniu kapitana NKWD. On w czasie badania pięścią wybił mi 3 zęby. Ja wtedy nie umiałem po rosyjsku, a ten kapitan pisał protokoły po rosyjsku. Na końcu byłem już zrezygnowany i podpisałem te protokoły, ale zupełnie nie wiedziałem, co w nich było. On chciał nazwisk i opisu działania innych osób, ale ja nic prawdziwego jemu nie mówiłem, tylko to, co mi ślina na język przyniosła, żeby przestał mnie „badać”. Byłem w kilku celach, ale nazwisk osób, które były ze mną, nie pamiętam. Rano otrzymywaliśmy wodę z sacharyną i 400 gram chleba na cały dzień, na obiad pół litra jakiejś polewki i wieczorem znowu wodę z sacharyną. Jedliśmy z pustych puszek po konserwach i piliśmy też z tej samej puszk. Warunki sanitarne były fatalne. Wszyscy, którzy ze mną siedzieli, byli bez wyroku. W dniu 15 V 1944 r. wszystkich więźniów wypędzono na korytarz więzienny, a następnie na dziedziniec. Każdy osobno podchodził do stołu, przy którym siedziało 6 osób – oficerowie NKWD i prokurator. Mówiło się nazwisko, a oni zaglądali w akta i segregowali nas w różnych celach. Widziałem, że na teczce z moim nazwiskiem była napisana liczba 100. Nikt nic mi nie objaśniał. Następnie w celi otrzymaliśmy 400 gram chleba i z powrotem wypędzono nas na podwórze. Następnie w kolumnie otoczonej psami i żołnierzami NKWD z karabinami przeszliśmy do dworca kolejowego. Tutaj z rampy wpakowano nas do wagonów bydlęcych po 50 osób na wagon. Był ścisk nie do wytrzymania. Był upał. Okna były zakratowane. Nie powiedziano nam, dokąd jedziemy. Ta podróż trwała ok. 10 dni, ale trudno to powiedzieć. Przewieziono nas do Saratowa do obozu. W tym obozie byłem do 1946 r. Łagier Saratow – pocztowy oddział 27 – skrzynka 402. W obozie mieszkaliśmy w namiotach brezentowych na pryzkach, każdy ogrzewany był kotłem o średnicy 50 cm na gaz. Obóz był ogrodzony i pilnowany cały czas przez żołnierzy NKWD. Wykorzystywano nas do pracy – pracowałem na budowie. Budowałem piekarnię. Codziennie był apel. Byłem świadkiem, jak strażnik, który ochraniał nas w czasie pracy, zastrzelił chłopaka lat 19 – Polaka, który też był w obozie. Zrobił to bez powodu. Ten chłopak odszedł zgodnie z poleceniem strażnika, a gdy to zrobił, został zastrzelony strzałem w plecy. Tego chłopaka pochowaliśmy przy obozie. Nie znam jego nazwiska, ani nazwiska tego strażnika,

który go zabił. W 1946 r. zostałem przewieziony transportem do miejscowości Kutaisi¹ w Gruzji. W tym obozie byli też Rosjanie i Niemcy. Klimat był lepszy niż w Saratowie, ale warunki były równie okropne. Cały czas głodowaliśmy. W 1947 r. – w połowie, przewieziono mnie do Astrachania² – do obozu. Transport odbył się w wagonach bydłowych. W Astrachaniu pracowałem na budowie i przy rozbiórce starych okrętów na Wołdze. Od roboty opuchła mi ręka. Wówczas pierwszy raz od aresztowania skierowano mnie do lekarza. Lekarz orzekł, że nie mogę ciężko pracować i wtedy z budowy skierowano mnie do rozbiórki okrętów. Na tę rękę jednak żadnej pomocy lekarskiej nie dostałem – nawet bandaża. Z obozu w Astrachaniu zostałem zwolniony w kwietniu 1948 r. To było dla mnie zaskoczenie. Z gmachu NKWD w Astrachaniu otrzymałem zwolnienie z obozu ze skierowaniem do Wilna. Wróciłem wraz z częścią kolegów, którzy też zostali zwolnieni, do Wilna. To był Jan Staniol, Witek Kamiński. W Wilnie rozpocząłem starania o wyjazd do Polski, gdyż żona moja wyjechała do Polski i ja uważałem się za Polaka. Dopiero w 1956 r. otrzymałem zezwolenie na wyjazd do Polski. O tym decydowało NKWD – biuro paszportów zagranicznych.

Chcę powiedzieć, że od momentu aresztowania do końca pobytu w obozach i zwolnieniu mnie nikt nie powiedział mi, za co odbywałem karę, nie otrzymałem żadnego wyroku, nie byłem sądzony. Motywów zwolnienia mnie też nie znam.

Podpis świadka^a:

Podpis przesłuchującego^b:

Źródło: OKGd, S 3/02/Zk, t. 3, s. 440–444, odpis, mps.

^a Poniżej i na stronach od 1 do 6 nieczytelny podpis świadka.

^b Poniżej pieczętka i podpis prokuratora oraz adnotacja: za zgodność Kierownik sekretariatu, Włocławek, dnia 12 VII 1990 r.

¹ Kutaisi – miasto w zachodniej Gruzji, w prowincji Imeretia nad rzeką Rioni, położone na wysokości 125–300 m n.p.m.

² Astrachań – miasto w Rosji, położone w delcie Wołgi, ok. 100 km od Morza Kaspijskiego i 1534 km od Moskwy, stolica obwodu astrachańskiego.

1996 październik 30, Warszawa – Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Leonowicza przez prokuratora Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Annę Olewniczak

Wraz z moją rodziną okres okupacji niemieckiej spędziłem w Wilnie, gdzie mieszkaliśmy przed wojną. W momencie wejścia na teren Wileńszczyzny wojsk radzieckich pracowałem w drukarni jako drukarz. Wydaje mi się, że wojska radzieckie weszły do Wilna 17 IX¹ 1939 roku. Nie przypominam sobie, by w Wilnie w tym okresie miały miejsce walki przeciwko Rosjanom. Wilno i Wileńszczyzna zostały przyłączone do Litwy. Stosunek Litwinów do Polaków charakteryzował się dużym szowinizmem, nie wolno było śpiewać po polsku nawet w kościołach, np.: moja matka została pobita przez cywilów litewskich w kościele za śpiewanie po polsku. Nie spotkałem się z represjami wobec Polaków ze strony władz litewskich, ten szowinistyczny stosunek do Polaków mieli po prostu przedstawiciele narodu litewskiego. Latem 1940 roku zostaliśmy wraz z Litwą włączeni do ZSRR². Od tego czasu nie wolno było używać języka polskiego. W lecie 1941 roku wybuchła wojna radziecko-niemiecka, w której wyniku teren Wileńszczyzny został zajęty przez Niemców. Polacy zaczęli tworzyć organizacje niepodległościowe, ja byłem w Armii Krajowej w oddziale „Szczerbca”³. Moja działalność polegała głównie na drukowaniu, jako że przez cały czas pracowałem w drukarni. W okresie letnim brałem też udział w akcjach zbrojnych. Niemcy stworzyli wtedy z Litwinów oddziały „Plechawiczusa”^a, które miały za zadanie walkę z polską partyzantką. Oddziały te liczyły 3 kompanie, były umundurowane i wyposażone przez Niemców. Pamiętam, że dwa takie oddziały udało nam się rozbić. Późną wiosną 1944 roku⁴ – o ile dobrze pamiętam datę – spotkaliśmy się z wchodzącą na te tereny Armią Czerwoną. Ja już przed wejściem Rosjan ukrywałem się przed Niemcami i jak weszli Rosjanie, dalej mieszkalem na wsi. Byłem ranny. Jeden z kolegów, również drukarz, zabrał mnie do Wilna. W Wilnie zacząłem z powrotem pracować w drukarni. Była to już zima 1944 roku. Drukowaliśmy wtedy mnóstwo formularzy dla NKWD. Do korekty druków przychodziła młoda Rosjanka z NKWD i właśnie ona przestrzegała mnie, żeby uciekać, ponieważ NKWD przeprowadza masowe aresztowania i wywózki. W tym czasie rzeczywiście zaczęto aresztować, zaczęły się wywózki na Wschód. Aresztowano głównie żołnierzy Armii

^a W tekście błędnie: Plichawiczusa.

¹ Wojska radzieckie wkroczyły do Wilna nocą z 18 na 19 IX 1939 r. (P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 165).

² Sejm Ludowy 21 VII 1940 r. na posiedzeniu w Kownie przyjął „Deklarację o władzy państwowej”, która zapowiadała utworzenie LSRR (J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 325–327).

³ Porucznik Gracjan Fróg pseud. „Szczerbiec” był organizatorem oddziału 3. Wileńskiej Brygady Armii Krajowej Okręgu Wilno założonej w połowie września 1943 r. w rejonie Sudan. Brygada liczyła ok. 800 ludzi i walczyła m.in. w: Turgielach, Rudominie, Polanach, Mikuliszkach, Trokach, Murowanej Oszmiance i podczas operacji „Ostra Brama” (R. Korab-Zebryk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1985).

⁴ 7 VII 1944 r. ok. godziny 10–11 doszło do pierwszego spotkania czołowych oddziałów sowieckich z żołnierzami I Zgrupowania Partyzanckiego pod dowództwem mjr. Antoniego Olechnowicza pseud. „Pohorecki” (R. Korab-Zebryk, *Operacja wileńska*..., s. 257).

Krajowej. Ja miałem wówczas chorych rodziców, dobrze zarabiałem, byłem ich jedyną ostoją. W dniu 13 XII 1944 roku dwóch enkawudzystów przyszło do drukarni i aresztowało mnie. Zabrano mnie z pracy, tak jak stałem. Prosiłem, by pozwolono mi pożegnać się z rodziną, bo wraz z enkawudzistami przechodziliśmy koło mojego domu. Nie pozwolono mi na to. Doprowadzili mnie do gmachu sądów przy ul. Mickiewicza i umieszczono [mnie] w dużej celi. Początkowo w tej celi byłem sam, ale nocą zaczęli do celi wrzucać ludzi. Ludzie mieli ręce powiązane z tyłu kablem elektrycznym. Byli to sami Polacy. Wszyscy byli aresztowani, część była żołnierzami AK, inni byli przedstawicielami inteligencji, m.in. ksiądz Kapusta z Wilna. W celi byliśmy parę dni, a następnie przewieziono nas do więzienia Łukiszki, gdzie spędziliśmy Wigilię. W tej celi w budynku sądów mogło nas być ok. 40 mężczyzn. Na Łukiszkach były różne cele, małe i duże. W każdej dużej celi był agent sowiecki. Na Łukiszkach byłem ok. 3 miesięcy. W tym czasie byłem w różnych celach, przy czym ostatnia była pojedyncza, w której to zostało umieszczonych 30 osób. Można sobie wyobrazić, jak byliśmy stłoczeni. Na Łukiszkach prowadzono śledztwo, prawie co noc byliśmy „badani”. Wszyscy wracający z „badania” byli pobici, pokrwawieni, mieli podbite oczy. Nie pamiętam nazwisk więźniów, z którymi byłem osadzony na Łukiszkach. Nie znam żadnych nazwisk śledczych i strażników więziennych. Pamiętam – ale nie znam jego nazwiska – jednego ze strażników, którego przekupiłem, by dać znać mojej rodzinie, co się ze mną dzieje. Ten strażnik był Rosjaninem, podobnie jak wszyscy inni strażnicy i śledczy. W czasie moich przesłuchań stosowali różne metody, by złamać człowieka. Zarzucano mi zdradę Ojczyzny, tj. ZSRR, przez to, że należę do AK. Pytali o dowódców AK, o innych żołnierzy. Chcieli znać nazwiska i adresy. Kiedy mówiłem, że znałem jedynie pseudonimy, byłem bity. Bito zwykle pięściami po twarzy, bito do krwi, oraz stosowano takie metody jak np. sadzanie na stołku, na którym kładziono kilka cegieł. W ten sposób trzeba było siedzieć przez całe nocne przesłuchanie, a jak człowiek przysypiał, bądź tracił równowagę, to nie tylko upadał boleśnie, ale jeszcze był bity. Ja w czasie pobytu na Łukiszkach zachorowałem na tyfus, wtedy przerwano śledztwo i umieszczono mnie w celi izolatce, gdzie przebywali sami chorzy na tyfus. Nie leczono nas, nie dawano żadnych lekarstw, najgorsze, że nie dawano nam wody do picia, pomimo iż każdy gorączkował. W tej izolatce mogło być 15 osób, w czasie mojego tam pobytu. Zmarła połowa chorych. Ja byłem w tej izolatce ok. 2 tygodni. Kiedy wyszedłem z izolatki, to już były organizowane transporty, każdy więzień miał przydział do określonego wagonu. Wtedy spotkałem kolegę Stanisława Siemaszko, więźnia, który też wcześniej pracował jako drukarz. Był zecerem, nie należał do AK. Mnie wraz z innymi zgromadzono w dużej sali i przydzielono do konkretnego wagonu. Nie byłem skazany żadnym wyrokiem, czy decyzją, niczego mi nie odczytywano. Pieszko w nocy przeprowadzono nas na stację w Wilnie. Przechodniom, których spotykaliśmy, kazali się odwracać twarzą do ściany, gdy przechodziła nasza kolumna. Było to wiosną 1945 roku. Na stacji w Wilnie umieszczono nas w bydłych wagonach, w których znajdowały się po obu stronach nary⁵. W wagonie był zrobiony jakby odpływ służący jako toaleta. Pod sufitem w wagonie było jedno zadrutowane okienko. Na stacji widziałem moją matkę. Nie dopuszczano do nas nikogo. W wagonie było ok. 40 więźniów. Ruszyliśmy od razu. Jechaliśmy dwa tygodnie. Przez cały czas

⁵ Nara – prymitywne łóżko lub prycza w celi.

byliśmy pilnowani przez enkawudzistów, którzy biegali po dachach. Pociąg się nie zatrzymywał. Bardzo rzadko dawano nam wodę i kawałek chleba. Panował głód i niesamowite wszy. W naszym wagonie nikt nie zmarł, ale słyszałem, że w innych ludzie umierali. Postoje robiono tylko po to, żeby nabrać wody i węgla do lokomotywy. Po dwóch tygodniach pociąg zatrzymał się na stacji w Workucie. Ze stacji przepędzono nas do obozu znajdującego się ok. 4 km od Workuty. Pamiętam straszne zimno i leżący śnieg. Wszyscy pracowaliśmy na powietrzu, po 12 godzin dziennie. Większość z nas pracowała na budowie fabryki Stroitielstwo WMZ. Ja zostałem przydzielony do tartaku, była to też praca na powietrzu. Nie pamiętam nazwisk współwięźniów, pamiętam nazwisko Wasyla Szulkina, który zarządzał tartakiem. Był to normalny człowiek, odnosił się do nas życzliwie, był zdziwiony, że jesteśmy zwykłymi ludźmi, ponieważ Rosjanom powiedziano, że przyjadą polscy bandyci. Więźniowie mieszkali w obozie znajdującym się 2 km od budowy. Wydaje mi się, że tych baraków było w obozie kilkanaście, przy czym w baraku mieszkało od 150 do 200 ludzi. Myślę, że cały obóz mógł liczyć ok. 2000 do 5000 ludzi, bo były też baraki kobiece. Nam nie wolno było chodzić po obozie. Więźniowie, którzy już byli dłużej w obozie, zwykle nie mieli zębów. Bardzo wielu więźniów umierało. Nie grzebano ich, bo wszystko dookoła było zamrożone. Wyżywienie zależało od wyrobionej normy, najlepsze wyżywienie to był tzw. piąty kocioł. Rano była przy piątym kotle jakaś zupa i kawałek chleba, obiad był podobny. Latem 1946 roku zachorowałem na żółtaczkę i zostałem umieszczony w szpitalu. Po trzech tygodniach wyszedłem ze szpitala, ale nie pozwolono mi wrócić na budowę. Zostałem skierowany do obsługi pokojów przydzielonych inżynierom. Taką funkcję pełniłem do lipca 1946 roku, kiedy nagle na apelu wyczytano 75 osób, mówiąc, iż jesteśmy wolni, bo nie mieliśmy wyroku. Byli to sami Polacy, jak się okazało, cała nasza grupa. Przez trzy miesiące czekaliśmy na transport. Było to bardzo dokuczliwe, bowiem nie dostawaliśmy jedzenia, jako że nie pracowaliśmy. Utrzymywaliśmy się w ten sposób, że chodziliśmy do miasta sprzątać mieszkania. W październiku 1946 roku transportem dojechaliliśmy do Moskwy, gdzie dano nam jakieś ubrania, a następnie do Wilna.

Podpis świadka^b:

Podpis przesłuchującego^c:

Źródło: OKGd, S 94/01/Zk, t. 6, s. 1140–1142, oryginał, mps.

^b Poniżej i na stronach od 1 do 6 nieczytelny podpis świadka.

^c Poniżej pieczęć i nieczytelny podpis prokuratora.

1997 maj 16, Koszalin – Protokół przesłuchania świadka Stanisława Łutowicza przez sędziego Sądu Wojewódzkiego w Koszalinie Andrzeja Jaracza

Przed wojną mieszkalem w Nowej Wilejce. Służyłem zawodowo w wojsku jako podoficer w stopniu kaprała w 85. pułku strzelców wileńskich¹. Szkołę podoficerską w tym pułku skończyłem z 1. lokatą i wynikiem bardzo dobrym w 1933 roku. Tegoż też roku otrzymałem nominację na kaprała. W latach 1934–1935 ukończyłem dywizyjny kurs instruktorski przy 19. Dywizji Piechoty z wynikiem bardzo dobrym. [...] Znalazłem się w Dorohusku, gdzie broniłem mostów. Tutaj dowiedzieliśmy się, że Rosjanie przekroczyli od wschodu granicę ZSRR. Wycofywaliśmy się dalej na południe, po drodze staczając potyczki z Niemcami. Dotarliśmy do wsi Wilkowo koło Lubaczowa, gdzie rozpuszczono naszą jednostkę. Było postanowienie, że będziemy przedzierać się na Węgry. Byłem z kolumną kilkudziesięciu oficerów i podoficerów. Otoczyli nas jednak kawalerzyści sowieccy. Oficerów od razu zabrano. Mnie z częścią innych puszczono najpierw wolno. Dotarłem do Rawy Ruskiej, potem do Włodzimierza Wołyńskiego. Rosjanie wsadzili nas wkrótce do transportu i gdzieś wywieźli na wschód. Uciekłem gdzieś koło Brodów. Pociągami dotarłem do Wilna 4 października, gdzie u siostry się przebrałem, a stamtąd uciekłem do Nowej Wilejki, gdzie mieszkalem. Krótco się ukrywałem. Najpierw byli tutaj Rosjanie, ale byli niedługo. Chyba w listopadzie 1939 roku weszli Litwini² i zaczęła się okupacja litewska. Wcześniej Rosjanie zrabowali, co się dało, nawet zabrali węgiel ze składów opałowych. Pod koniec października 1939 roku powiadomiono mnie o zebraniu polskich żołnierzy zawodowych. Odbędzie się ono w Kolonii Wileńskiej. Prowadził je ktoś, kto przedstawił się jako „Lechita”³. Przybyło na nie około 35⁴ osób. Założyliśmy podziemną organizację w ramach struktury ZWZ. Jej celem była walka o odzyskanie niepodległości przez Polskę. Miałem pseudonim „Łopata”. O pracę było u Litwinów bardzo trudno. Na tym terenie była masa ludzi, głównie uchodźców z Polski. Chwytałem się prac dorywczych. Pracowałem też w lesie przy ścinie drzewa przez całą zimę 1939/1940 roku.

¹ 85. Pułk Strzelców Wileńskich (85. pp) – oddział piechoty Samoobrony Wileńskiej i Wojska Polskiego II RP. W okresie międzywojennym pułk stacjonował w Nowej Wilejce. Przed wybuchem wojny 85. Pułk Strzelców Wileńskich w składzie 19. DP został skierowany do odwodowej Armii „Prusy”. 1 IX znajdował się na pozycjach pod Piotrkowem Trybunalskim, gdzie został ostrzelany przez lotnictwo niemieckie. W dniach 3–4 IX 1939 r. w toku walk obronnych przestał istnieć jako zwarta jednostka. Z resztek jednostki został zorganizowany prowizoryczny oddział piechoty. 22 IX żołnierze z tej jednostki dotarli do stacji Małoryta, gdzie spotkali podobną grupę rozbitków z 1. Pułku Piechoty Legionów. Obie te grupy przyłączyły się do Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie”, z którą brały udział w bitwie pod Kockiem w składzie 50. Dywizji Piechoty. Po bitwie grupa żołnierzy z 85. pp ukryła sztandar pułkowy u mieszkańca jednej z okolicznych wsi (Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2007).

² Jest to błędna informacja. Wojska litewskie wkroczyły do Wilna pod koniec października 1939 r. po podpisaniu 23 VIII i 28 IX 1939 r. tajnego załącznika do paktu Ribbentrop–Mołotow, który włączył Litwę w radziecką strefę wpływów (A.L. Szczesiński, *Zmowa. IV rozbiór Polski*, Warszawa 1990, s. 115–134).

³ Możliwe, że mowa tu o strzelcu Antonim Kapuście pseud. „Lechita” z sekcji Kedywu (W. Hryniewicz, *My z Zamojszczyzny*, Warszawa 1970).

⁴ W tekście zamazana pierwsza liczba, świadcząca, że było to powyżej 100 osób.

W czerwcu 1940 roku Litwa i Wileńszczyzna zostały przyłączone do ZSRR⁵. Pracowałem potem na kolei przy wymianie torów i podkładów. Zaraz po wejściu Rosjan zaczęły się aresztowania, co chwilę ubywał ktoś z moich znajomych. Spodziewałem się aresztowania z uwagi na przynależność do podziemnej organizacji. W jej ramach przechowywałem broń – 2 karabiny i pistolet z amunicją. Zobowiązany byłem też do jej konserwacji. Zbierałem też części broni z żołnierskiego ekwipunku. Część tego miałem w domu. Aresztowano mnie 25 IX 1940 roku. Przez 4 dni byłem w areszcie w Wilnie (przedwojenna ulica Mickiewicza róg Ofiarnej). Aresztowania dokonali Litwini będący na usługach nowej władzy. Po 4 dniach przeniesiono mnie do więzienia Łukiszki w Wilnie. Posiadam dokument w języku litewskim potwierdzający mój pobyt w tym więzieniu⁶. Jak byłem najpierw w areszcie, zaczęły się przesłuchiwanie, podczas których byłem straszony. Nie znałem tego oficera, który mnie przesłuchiwał. Widząc, że Rosjanin wie^a dość dużo o organizacji, przyznałem się do tego, że należałem do niej, ale niewiele więcej powiedziałem na ten temat. Przesłuchanie trwało w nocy. Przesłuchujący zmieniali się często, a ja byłem stale przesłuchiwany. Nie pozwolono mi spać. Po długim przesłuchaniu zemdlałem. Potem w kajdankach przewieziono mnie na Łukiszki. Byłem w pojedynczej celi numer 288. W tej celi, w której byłem, zastałem już dwoje^b ludzi. Jednym był młody Żyd, a drugim starszy Polak. Ten pierwszy przedstawił się jako Menachem Begin. Drugi to był ziemianin i leśnik Antoni Aleksandrowicz. Żyda zabrano z naszej celi 30 I 1941 roku, a z Aleksandrowiczem byłem do końca. Begin został oskarżony o przynależność do żydowskiej organizacji syjonistycznej. W tej celi byłem do końca. Potem do niej przydzielono nam jakiegoś litewskiego celnika Garbałajtisa. Podejrzewali go Rosjanie o szpiegostwo na rzecz Niemiec. Tuż przed wybuchem wojny między Niemcami a ZSRR doszło jeszcze dwóch więźniów.

Wielokrotnie poddawano mnie przesłuchiwaniom. Podczas przesłuchań na Łukiszkach zmieniali się przesłuchujący. Podczas nich stosowano wobec mnie przemoc fizyczną. Przewracano mnie na podłogę, bito i kopano. Nazwisk przesłuchujących nie znam. Byli to oficerowie ubrani w mundury^c. Byli w wieku 35–45 lat. Niektórzy się chwalili, że byli dawnymi czekistami⁷. Trwałych uszkodzeń ciała nie miałem z wyjątkiem wstrząsu mózgu, którego dostałem, gdy rzucono mną o ścianę. Na porządku dziennym bito mnie po twarzy, tłuczono także palce. Usilnie starano się wyciągnąć ode mnie jak najwięcej wiadomości na temat mojej organizacji. Chodziło im o cele związku, a zwłaszcza o to, gdzie mieliśmy ukrytą broń. Wyzywano mnie od wrogów i buntowników. Konfrontowano mnie na Łukiszkach z kolegą z organizacji, a wcześniej służącym w moim pułku, Szymańskim, sierżantem WP. Miałem potwierdzić to, że był on na zebraniu naszej

^a W tekście wyraz: wie nadpisano u góry.

^b W tekście błędnie: dwojga.

^c W tekście błędnie: w mundurach.

⁵ 15 VI 1940 r. wojska radzieckie dokonały inwazji na terytorium Litwy, co było efektem rzekomego niedotrzymania układu litewskiego z 10 X 1939 r. o wzajemnej pomocy. Sejm Ludowy 21 VII 1940 r. na posiedzeniu w Kownie przyjął „Deklarację o władzy państwowej”, która zapowiadała utworzenie LSRR (J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 325–327).

⁶ Patrz zdjęcie nr 5.

⁷ Czeka, akronim nazwy radzieckiego organu czuwającego nad bezpieczeństwem państwa, odpowiedzialnego za represje w Rosji Sowieckiej w latach 1917–1922 (O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009).

organizacji. Przesłuchania trwały głównie w nocy, z reguły po kilka godzin. Kontakt z rodziną nie było żadnego. Nic o mnie rodzina nie wiedziała. Po pewnym czasie rodzina uzyskiwała informacje i zaczęła mi przekazywać paczki z bielizną i tytoniem. Potrzeby fizjologiczne załatwiano się w celach do beczki, tzw. paraszy. Po kilku miesiącach można było iść do ustępu, ale tylko w porze rannej. Początkowo wyżywienie w więzieniu było wystarczające – kawa zbożowa, 300 g chleba dziennie. Była też zupa na obiad. Na kolację była kawa i jeszcze jakaś zupa. Korzystano jeszcze wtedy z zapasów litewskich. Z biegiem czasu zaopatrzenie w żywność było coraz gorsze, a przydzielane porcje coraz mniejsze. Potem racje chleba zmniejszono, podawano kawę bez cukru i bardzo wodnistą zupę z buraków lub kapusty. Na kolację była tylko kawa. Żywności z domu nie można było dostawać. Potwornie schudłem, ważyłem tylko 42 kg. Z braku witamin dostałem szkorbutu. Zaczęły mnie^d boleć zęby i wypadać.

Jeżeli było trochę wolnego czasu, to rozmawiałem ze współwięźniami na różne tematy, w tym także z Beginem. Był to światły i mądry człowiek, dobrze orientujący się w polityce. W pewnym momencie oficer śledczy powiedział, że śledztwo przeciwko mnie się kończy i będę skazany za czyn z art. 58^e radzieckiego kodeksu karnego, za przynależność do antyradzieckiej organizacji podziemnej. Było to w maju 1941 roku. Oczekiwałem na dzień procesu. Nie wyznaczono go. Spodziewałem się kary wieloletniego więzienia, a nawet kary śmierci. Do procesu nie doszło.

Dnia 22 VI 1941 roku Niemcy napadły na ZSRR. Tego dnia bombardowano i słychać było huk bomb. Wkrótce zrozumieliśmy, że zaczęła się wojna. W celi było ciasno, spało się na pryczy rozkładanej oraz na siennikach wypchanych trocinami, rozkładanych na podłodze na noc. Nikt z wrażenia nie mógł spać. Enkawudziści byli zaskoczeni, zaczęli w więzieniu intensywnie działać i chodzić w grupkach. Dnia 15 VI 1941 roku zabrano mnie z innymi do piwnicy w łukiskim więzieniu. W niej było 15 ludzi. Stamtąd wyprowadzono nas na podwórze i załadowano z tłumokami do więźniarki. Nie wiedzieliśmy, co z nami będzie. Wywieziono mnie z grupą innych więźniów na towarową stację kolejową w Wilnie. Ostrzeżono nas, że w przypadku próby ucieczki będą Rosjanie strzelać bez ostrzeżenia. Załadowano nas do towarowego wagonu. Było w nim [...] osób. Wagon zaryglowano z zewnątrz i ustawiono przy nim żołnierza z bronią. W środku wagonu byli sami mężczyźni, których nie znałem, w różnym wieku. Ze mną był wspomniany Aleksandrowicz, z którym byłem w celi od samego początku. W pewnym momencie z jednego wagonu w naszym składzie rzuciło się do ucieczki około 20 osób. Za nimi enkawudziści zaczęli strzelać i puścili psy. W całym rozgardiaszu ta dwudziestka w większości uciekła między wagonami. Jednak jeden z Polaków został trafiony, potem dobity strzałem z automatu przez jednego z Rosjan. Zaczęły nas dochodzić słuchy, że Niemcy coraz bliżej Wilna. Pociąg nasz w pewnej chwili ruszył, ale tylko kilkadziesiąt metrów ujechał. Około północy z^f 23 na 24 czerwca usłyszeliśmy tupot nóg i głośne rozmowy Rosjan, które nagle urwały się. Rano 24 VI 1941 roku pojawił się jakiś mężczyzna na torach, który powiedział, że wcześniej Rosjanie wywieźli część więźniów transportami

^d W tekście błędnie: mi.

^e W tekście uszkodzona część karty z podaną liczbą.

^f W tekście nadpisano odręcznie: z.

^g Mowa tu o art. 58-1a kk RFSRR skazującym za czynną działalność w polskiej organizacji podziemnej.

kolejowymi na Wschód. Ja miałem trochę szczęścia i zostałem wraz z innymi w wagonach, których Rosjanie nie zdążyli już wywieźć. Wkrótce zobaczyłem jadące przez Wilno wojska niemieckie kierujące się kolumnami na wschód w ślad za uciekającymi wojskami radzieckimi. Byłem tak wyczerpany pobytem w więzieniu, że przez rok nie pracowałem, zbierając siły po tych przeżyciach. Potem pod okupacją niemiecką pracowałem na kolei jako pomocnik maszynisty w Białymstoku. To wszystko, co mogę zeznać w tej sprawie.

Świadek^g:
Stanisław Łutowicz

Sędzia SW^h:
Andrzej Jaracz

Źródło: OKGd, S 138/04/Zk, t. 1, s. 155–158, kopia, mps.

^g Poniżej i na stronach 1, 2, 3, 4 nieczytelny podpis świadka.

^h Poniżej nieczytelny podpis sędziego i pieczęć okrągła OKBZpNP w Koszalinie.

2000 listopad 28, Gdańsk – Protokół przesłuchania świadka Bohdana Mirakowskiego przez prokuratora Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Elżbietę Rojowską

Niemcy uderzyli na ZSRR 22 VI 1941 roku. Wówczas pracowałem w cegielni w Ponarach jako młodociany 16-letni chłopak. Zostałem tam przyjęty za protekcją mojej siostry. Pracowałem tam bardzo ciężko i mieszkalem w Ponarach w lasku nad Wilią, w chatce wynajmowanej przez chłopą przy promie na Wilii^a. Mieszkalem tam razem ze szwagrem i siostrą. Była to mała wioseczka w lesie. Nazwy tej obecnie nie pamiętam. Wioska ta była położona około 2 km od cegielni. Cegielnia znajdowała się na terenie zalesionych wzgórz. W czasie pracy czasami przebywałem za tą cegielnią, odpoczywając. Droga polna w kierunku wioseczki i Wilii odchodziła prostopadle od cegielni w przeciwną stronę. Jadąc z Wilna w kierunku Trok po lewej stronie, były wzgórza ponarskie, a na wprost góry ponarskie. Te góry zaczynały się tuż za cegielnią. 22 lub 23 czerwca¹ oddziały niemieckie dotarły do Ponar. Sowietci wycofali się drogą w kierunku promu i określonej przeze mnie wioski. W tej wiosce, w której mieszkalem, zakwaterowywano żołnierzy niemieckich – jeden z Niemców w naszej izbie. Osoba ta mówiła trochę po polsku, mówiła, że jest Niemcem z Opola. Wieczorem zaniepokoiłiśmy się, bo zaczęły się strzały dochodzące ze wzgórz ponarskich leżących w pobliżu Wilii. Niemiec ten wyszedł z domu zasięgnąć informacji. Za chwilę wrócił i poinformował, że możemy być spokojni, bo to litewskie oddziały robią porządek z Żydami, rozstrzelują Żydów. Na drugi dzień po tym, kierując się krakaniem i krążeniem wron lub kruków, odnalazłem w lesie na wzgórzu miejsce – ziemię ze śladami rozkładającej się krwi. W mazi wrony dziobały, reszta krążyła. Sprawdziłem patykiem, jak głęboko pochowane były zwłoki, była to głębokość 20 centymetrów. Wokół były podarte zdjęcia fotograficzne. Ja więcej już tam nie chodziłem. Lecz jeszcze przez kilka dni rozstrzeliwania takie było słychać. Było to może dwa, trzy dni. Później już z tak bliska nie dochodziły takie strzały, dochodziły z daleka. W pogodny dzień, nawet w dzień dochodziły strzały z Ponar. Później, już kiedy nie pracowałem, zamieszkałem w Wilnie z siostrą przy ulicy Konarskiej lub u dziadków przy ulicy Krakowskiej 63. Kiedy jeszcze mieszkalem w tej samej wiosce, chodziłem dość często szosą ponarską i ulicą Legionów do Wilna. Z kierunku Wilna słyszałem niepokojące odgłosy. Pojawiła się kilkusetosobowa kolumna Żydów. Krzyczeli pijani Litwini idący z bykowcami, którzy bili Żydów. Żydzi ci byli z tobołami, twarze ich były białe, ci, którzy nie mogli iść, byli ciągnięci przez innych. Oddziały litewskie były w jasnozielonych mundurach. Nazywano ich „strzelcy ponarscy” lub „szaulisi”. Żydzi byli bez przerwy bici. Takich kolumn tego dnia widziałem 2 lub 3. Byłem tym przerażony. Jednocześnie nurtowała mnie obawa, aby mnie jako świadka nie włączono do kolumny.

^a W oryginale błędnie: Wili.

¹ W dziennikach działań bojowych 20. Zmotoryzowanej Dywizji Piechoty znajduje się zapis, że rozkaz zajęcia Chabijewicz k. Ponar otrzymała 24 VI 1941 r. 7. Dywizja Pancerna. W źródłach archiwalnych brak dokładnej daty przejścia bazy ponarskiej przez Niemców (BMF, RH 26/20/17, Kriegstagebuch nr 4 20 Infanterie Division (motorisiert), czerwiec 1941 r., s. 17).

Miałem wrażenie, że Żydzi wiedzieli, że są ciągnięci na śmierć. W kolumnie byli starzy i młodzi, kobiety i dzieci, zdrowi i chorzy. Te kolumny, które napotykałem, szły już do dołów w Ponarach, kolumny były pędzone prawie codziennie do Ponar od czasów okupacji niemiecko-litewskiej. Kiedy już mieszkalem w Wilnie, zostałem aresztowany 23 V 1943 roku, była to sobota wczesnym rankiem, dzień słoneczny. Zatrzymano mnie po rewizji mieszkania. Byłem zaskoczony, że nic nie znaleźli, widocznie ulotki i inne rzeczy pocho- wała moja mama. Zatrzymał mnie młody Litwin w cywilu w eskorcie dwóch żołnierzy w niemieckich mundurach, mówiący po rosyjsku. Przy wyprowadzaniu matka wcisnęła mi bochenek chleba i nakazała, nie przyznawaj się, gdyby nawet mieli cię zabić^b. Powo- dem aresztowania mogła być łapanka, ale ja już w chwili aresztowania byłem członkiem ZWZ po przysiędze. Osadzony zostałem w piwnicznej celi o gotyckim sklepieniu w [celi o numerze]^c 27 więzienia na Łukiszkach. Cella była mała, można było zrobić w niej dwa, trzy kroki. Okna celi zabite były blachą, tylko z góry i z dołu docierało trochę światła. Po prawej stronie od drzwi na ścianie odczytaliśmy napis: „12 maja 1942 roku zostaniemy wraz z grupą uczniów wileńskich rozstrzelani” i podpis. Imion nie pamiętam w tej chwili. Dawało się je przeczytać, choć były dość nieczytelne. Wraz ze mną w celi siedzieli dok- tor Mirkowski, został zwolniony z więzienia po przesłuchaniu, bracia Kucharek, jeden Ryszard. Człowiek niezwykle pobożny, prowadzący niezwykle tryb życia, pełny wiary, codziennie golący się, dokładnie myjący. Był on uczniem gimnazjum im. Mickiewicza, w jednej klasie z moim bratem. Jego brat, absolwent podstawówki, został zwolniony. Siedział tam starszy pan, inteligent, bity podczas przesłuchania. Też został zwolniony po przesłuchaniach. Siedział też z nami osobnik młody, mówiący dobrze po litewsku. Został też wypuszczony bez prowadzenia wobec niego dochodzenia. Któregoś dnia ja zostałem wezwany na śledztwo. Zaprowadzono mnie na górę. Zadawano mi pytania, kto zaangażował ciebie do ZWP², i bito. Były to osoby ubrane po cywilnemu, Litwini. Bili mnie od głów do nóg bykowcem i po bosych piętach. Ja krzychałem, oni wpakowali mi w usta rękaw, zacząłem się dusić, zacząłem tracić przytomność, czułem tylko echo zadawanych razów, nie czułem już bólu. Oni zobaczyli, że się już nie ruszam. Dotknęli mi rękę, powiedzieli zimna. Posadzili na stołek, oblali zimną wodą, dalej bili. W takich sytuacjach przypomina się nazwiska najbliższych współpracowników. Lecz ja im powie- działem jakieś wymyślone nazwiska. Po tym biciu z celi wzięty był Ryszard Kucharek³. Po krótkim śledztwie wrócił niepokony. Powiedział mi, że się przyznał. Powiedział mi, że mówiono mu, że dostanie 6 miesięcy pozbawienia wolności. Był szczęśliwy. W tym samym dniu przenieśli go do innej celi. Ja przebywałem w więzieniu ponad miesiąc. Po wyjściu z więzienia spotkałem ojca Kucharka, od którego dowiedziałem się, że dostał zawiadomienie o rozstrzelaniu syna za przynależność do tajnej organizacji. Kucharek był członkiem ZWP, twierdził, że nikogo nie wydał. Wacław Sarosiek^d, członek ZWZ,

^b *Woryginale*: mieli.

^c *Woryginale*: w 27.

^d *Woryginale błędnie*: Sarosiak. Wacław Sarosiek został aresztowany 14 II 1942 r. za członkostwo w ZWP, roz- strzelany w Ponarach 12 V 1942 r. (LCVA, FR 730 Ap 2 B 84, k. 26–27).

² Związek Wolnych Polaków – organizacja konspiracyjna istniejąca od 1939 r., prowadząca sanitarne i wojsko- we szkolenie młodzieży polskiej. We wrześniu 1941 r. liczba członków ZWP wynosiła ok. 1500 osób (P. Niwiń- ski, *Garnizon konspiracyjny Miasta Wilna*, Toruń 1999, s. 90).

³ Ryszard Kucharek, aresztowany 23 V 1942 r. za członkostwo w ZWP, został rozstrzelany w Ponarach 12 IX 1942 r. (LCVA, FR 1673 Ap 1 B 1812).

mój kolega, przebywał również w więzieniu na Łukiszkach. Prawdopodobnie wydał go mieszkaniac Majszaży. Został rozstrzelany w Ponarach. Kazimierz Stankiewicz ze wsi Paszkajcie koło Niemenczyna^e, członek ZWZ, został gdzieś w okolicy zamieszkania zakłuty, zamordowany przez Litwinów. Odnośnie [do] Janiny Pawluć⁴, zamordowanej w Ponarach w dniu 5 V 1942 roku, podaję dane krewnych, którzy mogą udzielić obszernych informacji na temat okoliczności aresztowania i śmierci wyżej wymienionej. Znanymi mi zdrajcami byli: chłopak o nazwisku Orłowski, uczeń III klasy Gimnazjum im. Adama Mickiewicza, współpracujący z gestapo, i Danuta Weleżyńska, też współpracująca z gestapo. Orłowski wcześniej był członkiem Komsomołu i współpracował z NKWD. Weleżyńska współpracowała z Marianem Podobą – został na nią wydany wyrok przez AK. W Szczecinie mieszka mój znajomy Antoni Laskowski, również członek AK, świadek zbrodni w Ponarach [...]^f. W rozmowach ze mną twierdził, że wjechał na bazę i widział Żydów rozstrzeliwanych, był bezpośrednim świadkiem.

Podpis świadka^g:

Podpis przesłuchującego^h:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, s. 926–930, oryginał, mps.

^e W oryginale błędnie: Niemczyna.

^f Dane adresowe świadka zostały utajnione.

^g Poniżej i na pierwszej stronie nieczytelny podpis świadka.

^h Poniżej nieczytelny podpis prokuratora i pieczęć okrągła OKŚZpNP w Gdańsku.

⁴ Janina Pawluć, aresztowana 14 III 1942 r. za nielegalną pracę w drukarni oraz produkcję kart żywnościowych, stracona w Ponarach 5 V 1942 r. (OKGd, S 1/00/Zn, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Ireny Mikiciuk, 12 XI 2000 r., s. 765–768).

2000 grudzień 12, Głubczyce – Protokół przesłuchania świadka Mariana Markiewicza przez prokuratora Prokuratury Rejonowej w Głubczycach Elżbietę Lubieniecką

Około 22 XI 1941 roku około godziny 19.00 wracałem do domu. Wówczas mieszkalem w Wilnie na Zarzeczcu, zauważyłem, że dwie osoby idą za mną, cała ulica była pusta. Wszedłem na podwórko jakiegoś domu i zamiast wejść do swojego mieszkania, stanąłem za zaułkiem i obserwowałem, czy te osoby wejdą do mojego domu. Gdy zobaczyłem, że mężczyźni ci przeszli, wszedłem do swojego mieszkania. Mama powiedziała, że pytał o mnie jakiś kolega, ale się nie przedstawił. Gdy jadłem kolację, zadzwonił dzwonek, ja sam otworzyłem drzwi. W drzwiach stał znajomy ze szkoły Mirosław Orłowski i poprosił mnie, abym wyszedł na zewnątrz, powiedział mi, że [mam się spotkać]¹ jeszcze z kimś, kto chce mnie poznać i porozmawiać. Gdy podeszedłem do tego mężczyzny, on chwycił moją dłoń, ja przedstawiłem się Markiewicz, on zapytał, czy Marian i powiedział od razu, że jestem aresztowany. Mężczyzna ten był po cywilnemu, do dzisiaj nie wiem, kto to był. Ja byłem wzburzony, odwróciłem się do Mirka i powiedziałem do niego: służysz, i wówczas dostałem pałą po głowie. Mirek przyłożył mi pistolet do pleców, a tamten mężczyzna wziął mnie pod rękę i w dwójkę doprowadzili mnie do więzienia na Łukiszkach.

Tam przeprowadzono rewizję osobistą, przeprowadzał ją między innymi Mirosław Orłowski. W celi byłem z Tadeuszem Kułowskim, z którym siedziałem aż do wyroku oraz z mężczyzną o nazwisku Naumow, imienia nie pamiętam, był później rozstrzelany, oraz z panem Tomasiewiczem. Ci dwaj mężczyźni byli dużo starsi od nas.

W następnym dniu zaczęto mnie przesłuchiwać, przesłuchiowano zawsze w nocy. Dowiedziałem się, że jestem podejrzany o przynależność do organizacji nielegalnych. Zazwyczaj przesłuchiwały mnie trzy osoby, w trakcie przesłuchania byłem bity pałkami po całym ciele. Również była taka sytuacja, że kazano mi położyć się na podłodze i byłem bity. Żądano jedynie ode mnie, żebym się przyznał, że należę do organizacji. Chcieli wiedzieć, kto należał do organizacji, ale ja stwierdziłem, że nikogo takiego nie znam. Powiedziałem na przesłuchaniu o Mirku Orłowskim, gdyż wiedziałem, że także wszystko, co o mnie powiedział, było prawdą. Mówiłem o gazetkach. Ciąg tych przesłuchań trwał do 24 grudnia. Pamiętam, że w Wigilię porozumiałem się z kolegą Henrykiem Pilściem². On powiedział, że to właśnie on podał mnie, że należę do organizacji. Ja poprosiłem go, żeby to odwołał i powiedział jedynie, że mi to proponował, on się na to zgodził.

Nie pamiętam, ale w kilka dni później byłem przesłuchiwany ponownie i był to ostatni raz. Byłem wówczas bardzo mocno bity w ten sam sposób co wcześniej. Powiedziałem wówczas, że jeden kolega proponował mi wejście do organizacji, ale ja nie wierzyłem, że i on należy. Powiedziałem, tak jak uzgodniłem wcześniej z Heniem, że on mi proponował, a ja się nie zgodziłem. To wszystko zostało zapisane. Później byłem tylko okazywany i rozpoznawany, ale nie wiem, przez kogo. Wiem, że wszyscy, którzy byli w więzieniu, przyznali

¹ Dopisano fragment.

² Henryk Pilś został aresztowany w październiku 1941 r. za członkostwo w ZWP, stracony w Ponarach 12 V 1942 r. (LCVA, FR 730 Ap 2 B 84, k. 26–27).

się i byli rozstrzelani. Od tej pory nie było już prowadzone śledztwo, ale w więzieniu cały czas przebywałem. Dostawaliśmy chyba 15 dag chleba, rano żółtą wodę, którą nazywano herbata. Na obiad była zupa, ale była to woda. Kąpaliśmy się, każda cela osobno, tak około jeden raz w miesiącu. Były wszy. Często zgłaszaliśmy, żeby wyjść z celi, bo były wszy, a było ich dużo. Spacerowałyśmy chyba raz na dwa miesiące. Na oknach w celach były blindy, nie można było zobaczyć. Światło w celi było gaszone na noc.

Przed 10 V 1942 roku około godziny 8.00 zobaczyłem, że z tej sprawy, do której ja byłem dołączony, wzywają i gdzieś wyprowadzają osoby. Pewnego dnia i mnie zabrano do piwnicy pod taką celę, tam miałem wejść i stanąć na baczność. Wszedłem, siedział tam gestapowiec w mundurze niemieckim, pamiętam, że był bez lewej ręki. Przed nim leżały jakieś akta. Mężczyzna ten przez jakiś czas przerzucał akta i patrzył na mnie i palił papierosy. Widziałem, że coś pisał i pokazał ręką, żebym wyszedł. Ja się odwróciłem i wyszedłem z tej celi. Strażnik odprowadził mnie do mojej celi i wziął później Tadeusza Tułowskiego. Chyba 10 V 1942 roku słyszeliśmy duży ruch w więzieniu, wyprowadzali z celi. Okazało się, że z naszej celi nikogo nie zabrali. Słyszałem, że brali Henryka Piłsicia. Wiem od Jana Miotkowskiego, że po zabranii wyczytanych mężczyzn osadzili ich we wspólnej celi, tam po przeliczeniu nad ranem okazało się, że jest o jedną osobę za dużo. Litwini mówili, że to nie szkodzi, jednego Polaka będzie mniej, ale przeliczono ponownie, że Jan Miotkowski³ nie był przeznaczony na rozstrzelanie i go odłączono od tej grupy.

Później razem z Tadeuszem przerzucono mnie do celi ogólnej, gdzie było około 40 osób. W tym czasie zaczęto zabierać nas na roboty, wykonywaliśmy ciężkie prace. Rozładowywaliśmy zboże, drzewo. Pracowaliśmy również na budowie cegielni na peryferiach Wilna. Co jakiś czas słyszeliśmy, że zabierają kogoś z nas na rozstrzelanie, bo doszły jakieś dodatkowe materiały. W tym czasie zginął Żebrowski, imienia nie pamiętam. W tym czasie zdarzyła się ucieczka, uciekł Hetyk^a Wilkoł^b. Wiem, że zgłosił się do moich rodziców. Teraz mieszka we Wrocławiu, na ulicy Litewskiej. W lipcu 1942 roku zostaliśmy wywiezieni do obozu pod Ostrowem⁴, gdzie wcześniej byli jeńcy sowieccy. Warunki tam były straszne, leżeliśmy na pryzkach, gdzie były insekty. Jedzenie było nie do wytrzymania. Chleb był spleśniały. Tam pracowaliśmy przy nasypach kolejowych. Praca była ciężka, warunki straszne. Znęcano się nad nami. Gdy wracaliśmy z roboty, kazano nam ściągać buty i biec przez ściernisko, mieliśmy poranione nogi. Z początkiem grudnia, zostałem przewieziony ponownie na Łukiszki i tam również pracowaliśmy na terenie Wilna. Rodzina kontaktowała się ze mną przez cały okres aresztowania, dostawałem paczki.

Chcę dodać jeszcze, że po tym 10 V 1942 roku odczytano mi wyrok w celi i dowiedziałem się, że zostałem skazany na rok więzienia od 10 V 1942 roku do 10 V 1943 roku, nie zaliczono mi okresu śledztwa.

O tym wyroku dowiedziałem się w takich okolicznościach, że Litwinka, która odczytywała wyrok, pominęła mnie i przeszła do następnej celi. Ja byłem załamany,

^a Henryk?

^b Wilkoł?

³ Jan Miotkowski został aresztowany 4 X 1941 r. za przynależność do polskiego ruchu oporu i osadzony w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie, a następnie skierowany do obozu koncentracyjnego (LCVA, FR 1673 Ap 1, B 2275; *ibidem*, FR 730 Ap 2 B 81, k. 31; *ibidem*, FR 730 Ap 2 B 187, k. 36).

⁴ Mowa tu zapewne o obozie utworzonym w miejscowości Ostrowiec w powiecie wileńsko-trockim.

myślałem, że jestem przeznaczony do rozstrzelania, ale ona po jakimś czasie odczytała mi ten wyrok.

Przez cały ten czas, kiedy byliśmy przeprowadzani do robót, istniała możliwość ucieczki. Tak sytuacja trwała do maja 1943 roku^c. Pamiętam, że 19 IV 1943 roku po powrocie z robót zaczęto wydawać nam ubrania i noc z 19/20 kwietnia spędziliśmy już w swoich ubraniach. 20 kwietnia, gdy wyprowadzono nas z więzienia, otoczyło nas litewskie gestapo^d i pod konwojem doprowadzono nas do gmachu gestapo. Było nas chyba około 50. Tam gestapowiec odczytał nam, że dzięki Adolfowi Hitlerowi, który ma urodziny, wychodzimy na wolność. Zagroził nam, że jeżeli jeszcze raz trafimy w ich ręce, to możemy pożegnać się z życiem. Jak wróciłem do domu, za jakiś czas dostałem wezwanie do stawienia się na komisję do wywózki do Niemiec. Nie wyjechałem do Niemiec, pracowałem w majątku koło Świru. Później uciekłem ponownie do Wilna i z Wilna do Lidy i tam zacząłem działać w konspiracji. Nikogo z rodziny nie aresztowano i nie osadzono w więzieniu na Łukiszkach. Nikt z rodziny nie zginął w Ponarach. Wcześniej już wspominałem, że razem ze mną byli w więzieniu i zginęli Żaba^e, imienia teraz nie pamiętam, Jaroszewicz^f, Mietkowski^g, Pilść, Świewrów. W tej chwili dokładnie już nie pamiętam. Mógłbym podać kilkadziesiąt [nazwisk] z Gimnazjum Adama Mickiewicza po zapoznaniu się z moimi notatkami.

Wiem jedynie, że 15 IX 1943^h roku były aresztowania wśród Polaków, wiem o rozstrzelaniu niektórych z nich w dniu 17 września. Ja w tym czasie byłem w konspiracji w okręgu nowogródzkim. Nie znam z imienia ani nazwiska funkcjonariuszy policji litewskiej i hitlerowskiej, gdybym je znał, to bym podał.

O tych zbrodniach z czasów okupacji mógłby powiedzieć Henryk Wilkoć zamieszkały we Wrocławiu [...] ^e. Roman Gulbinowicz, mam jego adres, ale w tej chwili go nie pamiętam. Raz widziałem w lipcu 1941 roku, jak z getta wyprowadzano grupę na rozstrzelanie. Wszyscy wiedzieli, że są prowadzeni na Łukiszki, gdzie są przeszukiwani, zabierano im złoto, pieniądze i wywożono na rozstrzelanie na Ponary.

Podpis świadka^f:

Podpis przesłuchującego^g:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, s. 1036–1038, oryginał, mps.

^c Poniżej dodano: Tak sytuacja trwała do kwietnia 1943 r.

^d Sauguma.

^e Dane adresowe świadka zostały utajnione.

^f Poniżej i na pierwszej stronie nieczytelny podpis świadka.

^g Poniżej nieczytelny podpis prokuratora i pieczęć okrągła Prokuratury Rejonowej w Głubczycach.

^h Egon Żaba został aresztowany 4 X 1941 r. za przynależność do polskiego ruchu oporu i ZWP, rozstrzelany w Ponarach 12 V 1942 r. (LCVA, FR 730 Ap 2 B 84, k. 26–27).

ⁱ Józef Jaroszewicz aresztowany 20 XI 1941 r. za przynależność do AK i ZWP, rozstrzelany w Ponarach 12 V 1942 r. (LCVA, FR 730 Ap 2 B 84, k. 26–27).

^j Czesław Mietkowski aresztowany 4 X 1941 r. za przynależność do polskiego ruchu oporu i ZWP, rozstrzelany w Ponarach 12 V 1942 r. (LCVA, FR 730 Ap 2 B 84, k. 26–27).

^k 15 IX 1943 r. został wykonany przez polskie podziemie wyrok na Marijonasie Podobasie, akcja odwetowa nastąpiła w nocy z 16 na 17 IX 1943 r. (*Odpowiedź na terror*, „Goniec Codzienny”, 10 IX 1943).

V. Relacje świadków w sprawie sytuacji na Wileńszczyźnie w latach 1939–1945

Nr 1

1950 styczeń 14, Łódź – Protokół przesłuchania świadka Zofii Perłow przez wiceprokuratora Prokuratury Sądu Apelacyjnego w Łodzi Stanisława Ciesielskiego

Przed wojną 1939–1945, jak również w czasie okupacji nie mieszkalam w Wilnie. Wiadomo mi, że wkrótce po utworzeniu przez Niemców getta^a w Wilnie gestapo delegowało do jego likwidacji Martina Weissa, swego funkcjonariusza¹. Weiss w niedługim czasie stał się postrachem ludności żydowskiej Wilna. On przeprowadzał w getcie aresztowania, kierując osobiście akcją tego rodzaju. Dnia 24 X 1941 roku Weiss zastrzelił przy bramie getta moją córkę – Litę. Zabił ją na moich oczach w momencie, gdy chciała podać mej siostrze żółtą karteczkę² uprawniającą Żyda do opuszczenia getta. Spostrzegł to Weiss i po krótkim szamotaniu się z moją córką – wystrzałem rewolweru w czoło pozbawił ją życia. Córka moja była bardzo młoda, 17-letnia dziewczyna, bardzo przystojna – i dlatego też sądzę Weiss na nią zwrócił wówczas uwagę. Poza tym widziałam dnia 27 III 1944 roku, jak Weiss w obozie żydowskim przy warsztatach samochodowych w Wilnie³ zabrał na rozstrzelanie kilkadziesiąt starszych Żydów – przeważnie kobiet i około 100 dzieci. Ludzi tych rozstrzelano na Ponarach. Po zabraniu tych dzieci – niejedna matka pozostała w tym obozie dostała pomieszania zmysłów. Słyszałam, że Weiss zarządził rozstrzelanie we wrześniu 1943 r. kilkuset kobiet radzieckich z dziećmi. Kobiety te przebywały w obozie przy warsztatach samochodowych w Wilnie i kiedy zaszła potrzeba osadzenia w tym obozie Żydów – fachowców samochodowych – Weiss nakazał opróżnić obóz i rozstrzelać radzieckie kobiety^b z dziećmi. Weiss był mężczyzną w wieku trzydziestu paru lat, wysokiego wzrostu, szczupły, szatyn.

^a W tekście tu i dalej: ghetta.

^b W tekście dodano: tu.

¹ Martin Weiss był kierownikiem wileńskiego oddziału specjalnego, nigdy nie należał do tajnej policji państwowej.

² Na terenie wileńskiego getta funkcjonowały w zaświadczenia kolorze żółtym wydawane przez władze niemieckie żydowskim pracownikom fachowym. W dniach 24–28 X 1941 r. została przeprowadzona w getcie „akcja żółtych zaświadczeń”, gdy prawie wszyscy fachowcy z dużego getta zostali wraz z rodzinami spędzeni do małego getta, a następnie ok. 8000 osób zgładzono w Ponarach (ZStL/Ba-AstL, 4 Js 1106/59, B.1, Pierwsza akcja żółtych zaświadczeń w getcie wileńskim, październik 1941 r., k. 1479, 1481, 2519, 3177, 3191, 3221, 7451).

³ Mowa tu prawdopodobnie o obozie przy ul. Subocz w Wilnie, do którego przeniesiono pod koniec września 1943 r. około 1400 osób narodowości żydowskiej ocalałych z likwidacji getta. Do końca lipca 1944 r. pozostało tam 900 osób, resztę rozstrzelano w Ponarach lub zmarła z głodu i chorób (A. Bubnys, *Massacre of Vilnius News and Vilnius Getto 1941–1944*, „Genocidas ir rezistencija” 2003, nr 2/14).

Odczytano^c:
Wiceprokurator Stanisław Ciesielski

Świadek^d:
Perłowa Zofia

Dodatkowo zeznano: składam dwa wyciągi z książki dr. Dvorjetskiego^e „Yerushalayim de Litva in Kaun”.

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 6, s. 1105–1105 verte, kopia, mps.

^c Poniżej nieczytelny podpis wiceprokuratora i pieczęć okrągła Prokuratury Sądu Apelacyjnego w Warszawie.

^d Poniżej nieczytelny podpis świadka.

^e W tekście błędnie: Dwaraeckiego.

1969 listopad 13, Wilno – Protokół przesłuchania świadka Władasa Korsakasa przez starszego śledczego Wydziału Śledczego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów Litewskiej Republiki Socjalistycznej kpt. Markiewiczusia

^aPrzesłuchanie rozpoczęło o godzinie 9.10, przesłuchanie zakończono o godzinie 17.20¹.

1. Nazwisko, imię i imię ojca – **Korsakas** Władas, s. Władysława
2. Rok urodzenia – 1919
3. Miejsce urodzenia – wieś Sodialiszkies, rejon Birżaj
4. Obywatelstwo – obywatel ZSRR
5. Narodowość – Litwin
6. Przynależność partyjna – bezpartyjny
7. Wykształcenie – niepełne wyższe
8. Stan cywilny – żonaty
9. Karalność – karany w 1949 roku z art. 58-1a kk RFSRR na 25 lat, w 1964 roku zwolniony z miejsca odosobnienia
10. Miejsce zatrudnienia i stanowisko – Łotewska SRR, rejonowa orkiestra dęta w Bauskie, dyrygent
11. Miejsca zamieszkania: Łotewska SRR, rejon Bauskie, gromada Skajstkalnie, miasteczko Skajstkalnie.

Zgodnie z wymogiem art. 178 kp Litewskiej SRR poinformowano świadka **Korsakasa** Władasa, s. Władysława o obowiązku przedstawienia znanej mu całej prawdy w sprawie, uprzedzając go o odpowiedzialności z art. 189 i 190 kk Litewskiej SRR za odmowę lub uchylenie się od zeznań oraz składanie zeznań fałszywych^b.

Po propozycji opowiedzenia wszystkiego, co mu jest wiadome o działalności „oddziału specjalnego” w okresie niemieckiej okupacji faszystowskiej, świadek Korsakas zeznał: Latem 1941 roku, gdy niemiecka armia faszystowska okupowała Litwę, ja mieszkiałem w Wilnie przy ulicy Wałancziaus nr 1. Do wybuchu wojny pracowałem w Zarządzie Kolei i jednocześnie uczęszczałem do konserwatorium w Wilnie. W pierwszych dniach okupacji zgłosiłem się do oddziału zbrojnego, który wtedy nie miał żadnej nazwy i był niby to oddziałem policyjnym². Kwaterował on przy placu Katedralnym³ w jakimś du-

^a Oryginał został sporządzony w dniu 13 XI 1969 r. w języku litewskim, tłumaczenia dokonał w dniu 19 VI 1971 r. w Warszawie T. Szyński.

^b Nieczytelny podpis świadka.

¹ Starszy śledczy Wydziału Śledczego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów Litewskiej SRR kpt. Markiewiczus przesłuchał świadka w pokoju nr 172, w oparciu o art. 175–178 i 180 kp Litewskiej SRR.

² Mowa tu o wileńskim oddziale specjalnym, który na początku swej działalności rzeczywiście nie posługiwał się nazwą Sonderkommando ani Ypatingas Burys, a zadania jego członków polegały głównie na utrzymaniu porządku na ulicy oraz zabezpieczeniu zakładów przemysłowych (Radiogram gen. Stefana Roweckiego do Centrali w sprawie stosunku Litwinów do Polaków, 20 IV 1943 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, Londyn 1976, t. 2, s. 499).

³ Brak danych na temat innego adresu stacjonowania oddziału niż ul. Wileńska i Giedymina. Do 1943 r. siedziba wileńskiego oddziału specjalnego mieściła się przy ul. Wileńskiej, a następnie przeniesiono ją do dawnego gmachu sądu przy ul. Giedymina 36 w Wilnie.

zym budynku, lecz co w nim mieściło się przed wojną, nie pamiętam. W oddziale tym było dużo mężczyzn, dokładnej liczby nie wiem. Ich nie znałem. Początkowo żadnego uzbrojenia nie mieliśmy i nie mieliśmy żadnych mundurów, chodziliśmy w ubraniach cywilnych. Oddziałowi przewodził młodszy chorąży, nazwiska jego nie pamiętam, wydaje się, że nosił okulary. Z rozmów słyszałem, że do wybuchu wojny był studentem, lecz co studiował, nie wiem. On nosił mundur wojskowy. Było tam więcej oficerów, lecz nazwisk ich ja nie znam. Trochę później członkom oddziału wydano karabiny rosyjskie. Oddział został zmniejszony i nazwany „oddziałem specjalnym”, po niemiecku „Sonderkommando”. Oddział przeniesiono na ulicę Wileńską, numeru nie pamiętam. Tam na drugim piętrze urządzono siedzibę oddziału. Członkowie oddziału mieszkali w mieście, lecz w siedzibie znajdowały się łóżka i tam kto chciał, ten mógł mieszkać⁴. Czy mieszkał tam ktoś z członków oddziału, nie pamiętam. Tam członkom oddziału wydano mundury byłego wojska Litwy burżuazyjnej. Przy ulicy Wileńskiej był jeszcze młodszy chorąży w okularach, porucznik [Juozas] Szidlauskas i Łukosziusa, których poprzednio nie znałem. Szidlauskas uważał się za dowódcę oddziału. Ten młodszy chorąży w okularach przy ulicy Wileńskiej był niedługo i gdzie on potem przebywał, nie wiem. Potem go więcej nie widziałem. Szidlauskas dowódcą „oddziału specjalnego” był niedługo. Na jego miejsce dowódcą oddziału został młodszy chorąży [Balys] Norwajša, imienia nie wiem.

„Oddział specjalny” podlegał niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD w Wilnie. Początkowo szefem tego oddziału był Niemiec⁵, imienia nie pamiętam, który jak przypuszczam, pochodził z Kłajpedy, gdyż znał język litewski. Szefem był on niedługo i po nim szefem został Niemiec [Martin] Weiss⁶, imienia nie wiem. Skąd on pochodził, nie wiem. Nie posiadał żadnego stopnia⁶. Temu Weissowi podlegał oddział specjalny. Oficerom oddziału wszystkie polecenia wydawał Weiss, a następnie oficerowie wydawali już polecenia członkom oddziału. Oficerowie oddziału samodzielnie nie rozstrzygali żadnych spraw. Gdzie ten Weiss mieszkał w Wilnie, tego nie wiem⁷. Weiss wtedy pracował w niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD. Więcej Niemców nie znałem.

Za pełnienie służby w oddziale płacili około 50 marek i dawali bezpłatne wyżywienie. Przy oddziale znajdowała się stołówka, w której stołowali się członkowie „oddziału specjalnego”. Stołówka także znajdowała się przy ul. Wileńskiej, po drugiej stronie ulicy naprzeciwko siedziby.

Spośród członków „oddziału specjalnego”, którzy służyli razem ze mną, pamiętam:

1. **Martisziusa** [Justasa], imienia nie pamiętam, skąd pochodził nie wiem, posiadał stopień sierżanta. Pamiętam go od tego momentu, gdy oddział przeniesiony został na ul. Wileńską. Poprzednio go nie znałem. Gdy jesienią 1942 roku odszedłem z oddziału, to Martiszius pozostał w tym oddziale. Gdzie on teraz jest, nie wiem.

^c W tekście nazwisko zapisane w wersji fonetycznej: Wajs.

⁴ W budynku przy ul. Giedymina 36 stacjonowała również Sicherheitspolizei und SD, a na trzecim piętrze znajdowały się mieszkania niektórych członków oddziału.

⁵ Mowa tu o SS-Obersturmführerze dr. Alfredzie Filbercie, dowódcy Einsatzkommando 9.

⁶ Martin Weiss nazywany był pracownikiem kadrowym SD, a najwyższy stopień służbowy, jaki uzyskał, to SS-Hauptscharführer (ZstL/Ba-AstL, SbLW, Ks 15/49, Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, 3 II 1950 r.).

⁷ Martin Weiss zamieszkał i urzędował w budynku klasztornym ss. wizytek przy ul. Rossa 8 w Wilnie (SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Jonasa Tumasa, 14 VI 1950, b.p.).

2. **Januszkiawiciusa** Juoza, skąd pochodził nie wiem, szeregowy. Poznałem go, gdy oddział został przeniesiony na ul. Wileńską, poprzednio go nie znałem. Gdy odszedłem z oddziału, to on w nim pozostał. Gdzie on jest teraz, nie wiem.

Także pamiętam, że razem ze mną w „oddziale specjalnym” byli: [Władas] Lankauskas, [Dionizas] Golczas, [Władas] Szłusnis, [Romualdas] Urbonas, [Marionas] Cziaponis, [Wiktoras] Galwanauskas, [Stasys] Griksztas, imion nie pamiętam. Skąd oni pochodzili, nie wiem. Poznałem ich, już będąc na ulicy Wileńskiej. Gdy odszedłem z oddziału, to oni w oddziale pozostali. Gdzie oni są teraz, nie wiem. Także służył w oddziale [Petras] Czarniaskas, imienia nie wiem. On także był w oddziale od początku, to jest pamiętam go z czasów ul. Wileńskiej. Gdy odszedłem z oddziału, to on w nim pozostał.

Członkowie „oddziału specjalnego” wykonywali różne zadania niemieckiej policji bezpieczeństwa i SD: pełnili różnego rodzaju służbę wartowniczą, udawali się na różne akcje i rozstrzeliwali obywateli radzieckich. Oddział ten wykorzystywany był głównie do rozstrzeliwań ludzi.

Latem 1941 roku, o ile pamiętam na początku miesiąca lipca, w Ponarach rozpoczęły się masowe rozstrzeliwania osób narodowości żydowskiej. Przy pierwszych rozstrzelaniach nie byłem obecny i nic o nich nie mogę opowiedzieć. W ogóle przy rozstrzelaniach w Ponarach byłem około piętnastu razy, chociaż dokładnie cyfry nie mogę sobie przypomnieć i o masowych rozstrzelaniach mogę opowiedzieć, co następuje: skazańców, obywateli narodowości żydowskiej zabierano z więzienia Łukiszki lub z getta. Getto żydowskie znajdowało się na Starym Mieście. W przypadku zabierania ludzi na rozstrzelanie z więzienia na Łukiskach, to odwożono ich wozami ciężarowymi. Ja nie pędziłem obywateli narodowości żydowskiej [z więzienia]^d na Łukiskach i czy ich pędzono stamtąd pieszo, nie wiem. Z więzienia na Łukiszki dowożono samochodami ciężarowymi. Więźniów wydawano tylko Weissowi, ponieważ za każdym razem on tam był, gdzie z więzienia zabierano więźniów. Także Weiss udawał się każdorazowo z członkami oddziału do Ponar. O ile zauważyli, to Weiss w więzieniu kwitował, że pobrał więźniów. U niego znajdowały się wykazy skazańców. Oprócz tego wydawał on dla więzienia kartkę, że pobrał więźniów. Jaka była treść tych kartek, nie wiem. Ile razy widziałem, to Weiss był obecny przy wszystkich rozstrzelaniach. On kierował przebiegiem rozstrzelania, a także czasami strzelał z pistoletu. Pamiętam jeden charakterystyczny przykład, gdy Weiss zastrzelił z pistoletu mężczyznę narodowości żydowskiej. Okazało się, że ten mężczyzna narodowości żydowskiej jest byłym oficerem rezerwy i Norwajczyk odmówił rozstrzelania go. Wtedy Weiss zastrzelił z pistoletu tego mężczyznę narodowości żydowskiej. Także było więcej przypadków, gdy Weiss strzelał z pistoletu do skazańców.

Gdy skazańców dowożono wozami ciężarowymi do Ponar, to tam lokowano ich dalej od dołu, a następnie szliśmy po nich i po 10 wyprowadzaliśmy i strzelaliśmy do nich z karabinów. W Ponarach jeszcze przed wojną wykopane zostały w lesie wielkie doły i słyszałem, że miały tam powstać jakieś składy paliwowe. Było ich kilka, może trzy, a może i więcej. Skazańców zapędzili do tego dołu, a następnie członkowie oddziału na komendę oficerów Norwajczy i Łukosziusa rozstrzelali z karabinów. Przed rozstrzelaniem skazańcy byli rozbierani do bielizny. Czasami Weiss podawał komendę strzelać,

^d W tekście skreślono słowo: z więzienia.

lecz rzadziej, gdyż on ogólnie kierował przebiegiem rozstrzeliwania. Przy rozstrzeliwaniach bywało więcej Niemców, lecz kto oni tacy, nie wiem. Były także przypadki, gdy rozstrzeliwania były fotografowane i to robili tylko Niemcy, gdy innym fotografowanie było zabronione. Widziałem, jak dwa razy fotografowano przebieg rozstrzeliwań. Podczas rozstrzeliwań członkowie oddziału zmieniali się.

Gdy odbywały się masowe rozstrzeliwania obywateli radzieckich w Ponarach, to tam brali udział także żołnierze z jakiegoś batalionu litewskiego, lecz znajomych nie było. Oni brali udział wtedy, gdy rozstrzelivano bardzo dużo ludzi. Żołnierze batalionowi pomagali w pędzeniu obywateli narodowości żydowskiej z getta, gdy pędzono bardzo dużo ludzi. Oni pilnowali skazańców w drodze i w miejscu rozstrzelania w Ponarach. Żołnierze batalionowi pomagali członkom „oddziału specjalnego” rozstrzeliwać w Ponarach obywateli narodowości żydowskiej. To widziałem kilkakrotnie. Jednego razu, gdy rozstrzelivano dużo ludzi, z początku strzelali z karabinów, a potem zaczęli strzelać z lekkich karabinów maszynowych. Żołnierzy batalionowych, którzy rozstrzeliwali w Ponarach, nie znałem. Razem z tymi żołnierzami bywali i oficerowie, lecz znajomych wśród nich nie było.

Wszystkie rozstrzeliwania w Ponarach były podobne, gdyż wykonywano je w ten sam sposób. Najpierw gdy przypędzano skazańców, to usadzano ich w oddaleniu od dołu, następnie zbierano grupami i pędzono do dołu i tam rozstrzelivano. Przed rozstrzelaniem rozbierani byli do bielizny. Odróżnić każde rozstrzelanie, które widziałem, nie mogę, i uczynienie tego jest niemożliwością. Członkowie „oddziału specjalnego” rozstrzeliwali głównie w Ponarach, lecz bywały przypadki, gdy niektórzy członkowie oddziału pełnili służbę wartowniczą lub doprowadzali skazańców do dołu. Jak wspomniałem, strzelcy zmieniali się i dlatego większość członków oddziału uczestniczyła w rozstrzeliwaniach w Ponarach.

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 9, s. 1623–1629, kopia, mps.

1972 czerwiec 29, Gdańsk – Protokół przesłuchania świadka Walentego Ostroucha przez sędziego Sądu Powiatowego w Gdańsku Romana Kapsa

W miejscowości Ponary koło Wilna zamieszkiwałem od 1935 do 1959 roku, tj. do chwili repatriacji. Pracowałem w tej miejscowości jako dyżurny ruchu na kolei. Po zajęciu miasta Wilna przez wojska radzieckie, rozpoczęto budowę przez duże wykopy dużych dołów i zaczęto wykładać ściany kamieniem i betonować¹. Było to na przełomie 1940/1941 roku. Doły te widziałem i stąd wiem, że ich głębokość dochodziła do 5 metrów. Pod naporem wojsk niemieckich wojska radzieckie opuściły te tereny po dniu 1 VI 1941 roku². Niemcy zastali tę budowę w Ponarach w stanie niewykończonym i jej nie kontynuowali. Nadmieniam, że jeszcze za czasów radzieckich teren budowy był ogrodzony, ale wstęp na budowę był dozwolony dla ludności cywilnej. Teren ten obejmował obszar mniej więcej 200 na 200 metrów i był zalesiony około 40-letnim drzewostanem sosnowym.

W 1942 roku zaczęły przychodzić pierwsze piesze transporty Żydów z getta wileńskiego; byli to mężczyźni, kobiety i dzieci pod silną eskortą³. Ludzie ci byli w różnym wieku. Ludzie pędzeni byli do lasu w kierunku dołów, które w 1942 r.⁴ były strzeżone i silnie ogrodzone, ludzie ci zostali tam rozstrzelani, słyszałem strzelaninę. Przypuszczaliśmy, że trupy palono. Widzieliśmy nad lasem dymy. Transportów pieszych z samego Wilna z getta było kilka. Składał się on z kilkuset osób.

Niezależnie od grup pieszych, nadchodziły po likwidacji getta wileńskiego transporty kolejowe. Widziałem kilka transportów, które nadeszły z innych miast. Transport taki składał się również z Żydów – mężczyzn i kobiet z dziećmi w różnym wieku. Przyjeżdżali towarowymi wagonami pod eskortą. Skład pociągu składał się przeciętnie z 40 wagonów. Pamiętam, że widziałem dwa takie składy. Przypuszczam, że były to transporty z gett z innych miast litewskich. Dokumentów przejazdowych na te pociągi nie widziałem, albowiem w międzyczasie byłem oddelegowany do Nowoświecian⁴. Pociągi przyjeżdżały w wielkiej tajemnicy – nawet bez uprzedzenia. Nie widziałem, czy przy takich transportach był zatrudniony normalny personel kolejowy.

Początkowo byli w ten sposób rozstrzeliwani Żydzi. Były przypuszczenia, że przywożono do mordowania przez rozstrzelanie później jeńców radzieckich (sporadycznie) oraz polską ludność cywilną.

¹ W tekście: poprawiono datę z 1952.

² Doły te miały służyć Rosjanom jako podziemny skład paliw dla zaopatrzenia lotniska polowego w pobliskich Chazbijewiczach. Wykopano pięć okrągłych, głębokich na ok. 5 m dołów ze skośnie biegnącymi skarpami.

³ W rzeczywistości w dniach 16–20 VI 1941 r. NKWD rozpoczęło największą falę aresztowań Polaków na Wileńszczyźnie i wywożenia ich na Syberię.

⁴ Jest to pomyłka. Od września 1941 r. z obu wileńskich gett w kierunku lasów ponarskich prawie każdego dnia pędzono piesze kolumny mężczyzn, kobiet (w tym starców) i dzieci żydowskich (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 191).

⁴ Używany jest również zapis Nowo-Świeściany i Nowe Świeściany, obecnie Švenčionėliai. Miasteczko oddalone o ok. 100 km na północ od Wilna. Biegnie przez nie stara linia kolejowa wytyczona jeszcze w czasach carskich, wchodząca w skład drogi żelaznej Warszawa–Petersburg.

Ja osobiście widziałem kilka grup pędzonych z Wilna Żydów i dwa transporty kolejowe. Resztę informacji słyszałem od miejscowej ludności z Ponar.

Nikogo z funkcjonariuszy policji hitlerowskiej i osób z nimi współpracujących nie znam. Unikałem wszelkich kontaktów z tymi osobami. Nawet ze słyszenia nie znam żadnych nazwisk tych osób.

Pamiętam, że Adolf Łukaszewicz, obecnie podobno zamieszkały w Łodzi, był dyżurnym ruchu w Ponarach, w czasie gdy ja byłem w delegacji w Nowoświęcianach, od połowy 1943^b roku, tj. od okresu likwidacji getta wileńskiego. Zawiadowcą stacji Ponary był Leon Lipejka – Litwin.

Protokół niniejszy odczytano.

Podpis świadka^c:

Podpis sędziego^d:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 2, s. 328–329, kopia, mps.

^b W tekście błędnie: 1942.

^c Poniżej nieczytelny podpis sędziego i pieczęć okrągła OKBZH w Gdańsku.

^d Poniżej i na pierwszej stronie nieczytelny podpis świadka.

1972 sierpień 9, Warszawa – Protokół przesłuchania podejrzanego Józefa Miakisz¹ przez kpt. E. Zawadę z Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Warszawie

W nawiązaniu do moich poprzednich wyjaśnień składam je w dalszym ciągu: przypominam sobie, że byłem pięciokrotnie w Ponarach, tj. asystowałem przy rozstrzelaniach. Pierwszy raz brałem udział w początku sierpnia 1941 roku w doprowadzeniu około 150 mężczyzn narodowości żydowskiej. Ja wraz z innymi konwojowałem [ich] w sześciu lub siedmiu [w] ciężarowych samochodach do miejsca straceń w Ponarach. Ci Żydzi byli zgromadzeni na podwórku gestapo, które miało swoją siedzibę przy ulicy Giedymina^a. Żydzi w tych samochodach klęczeli. Samochody były kryte brezentem. Kierowcami tych samochodów byli mężczyźni ubrani w mundury niemieckie – oni nie byli funkcjonariuszami gestapo. Po przyjeździe do miejsca straceń w Ponarach – nieznany mi z nazwiska gestapowiec polecił Żydom wysiąść z samochodów. Ja osobiście wraz z innymi gestapowcami² wpędziłem tych Żydów do jednego dużego dołu. Wszyscy się zmieścili, a nawet było jeszcze dużo miejsca. W trakcie wpędzania tych Żydów bito ich. Osobiście na nich krzyczałem i wypychałem do tego dołu. Dwukrotnie z tego dołu doprowadzałem po trzech Żydów do drugiego mniejszego dołu, gdzie trzech gestapowców ich rozstrzelało. Ci gestapowcy strzelali z pistoletów maszynowych do tych wszystkich doprowadzonych Żydów. Ci trzej gestapowcy rozstrzelali tych Żydów w ciągu 2,5 godziny łącznie z zasypyaniem ich piaskiem, którego narzucono cienką warstwę. Zasypywali zastrzelonych w tym dole dwaj Żydzi, których na końcu również zastrzelono. Nie brałem udziału w rozstrzelaniu, to znaczy nie strzelałem osobiście do tych Żydów. Podczas tego rozstrzelania nie kazano skazanym rozbierać się. Nie miałem okazji wybrać sobie żadnych rzeczy po zastrzelonych. Pamiętam, że w późniejszym czasie, tj. podczas późniejszych rozstrzeliwań, zabierałem lepsze rzeczy po rozstrzelanych, to jest marynarki, palta damskie i inne rzeczy, które dałem Jankowskiemu³ – imienia nie pamiętam. Za powyższe otrzymałem kolację w jego mieszkaniu. On mieszkał w drewnianym domku naprzeciwko bazy. Byłem u niego cztery razy. Tylko raz dałem mu te rzeczy po rozstrzelanych. Do Jankowskiego chodziłem się umyć albo napić wody. On mieszkał z żoną, która знаła tylko język polski, zaś Jankowski oprócz polskiego języka znał również język litewski. Słyszałem w późniejszym czasie, że Jankowski wybudował sobie dom i wyprowadził się, lecz gdzie, tego nie wiem. Wiem, że u Jankowskiego można było nabyć alkohol – chyba bimber, lecz ja u niego żadnej wódki nie kupowałem. W czasie służby wartowniczej, jaką pełniłem w Ponarach, często przychodziłem na przejazd kolejowy. Tam rozmawiałem

^a *Opuszczono numer domu. Chodzi tu o ul. Giedymina 36.*

¹ Józef Miakisz, syn Krzysztofa, ur. 13 V 1911 r. w Mielegianach k. Wilna, w 1941 r. wstąpił ochotniczo do oddziału specjalnego w Wilnie i zmienił nazwisko na Juozas Miakiszus. W lipcu 1941 r. otrzymał pierwszy rozkaz konwojowania transportów samochodowych z Żydami do Ponar. Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Wilna uciekł do Kowna, następnie Tylży, a potem z transportem żydowskich więźniów do Torunia.

² Tu i dalej mowa o członkach wileńskiego Sonderkommando.

³ Jankowski był kolaborującym z Niemcami dróżnikiem zamieszkałym po przeciwnej stronie torów kolejowych stacji Ponary.

z kobietą lat około czterdziestu, która pełniła służbę na przejeździe kolejowym. Ona była wdową. Mieszkała w Ponarach. Jej dom znajdował się obok przejazdu kolejowego. Jej mąż zginął w czasie działań wojennych w 1939 roku, pracując na tym właśnie przejeździe kolejowym. Pamiętam, że miała ona córkę lat około szesnastu. Nie wiem, czy ta kobieta nadal zamieszkuje w Ponarach. Nie pamiętam obecnie jej nazwiska.

Na tym protokół zakończono dnia 9 VIII 1972 r. o godz. 16.45 i po odczytaniu mi jako zgodny z moim wyjaśnieniem podpisuję.

Przesłuchał:

E. Zawada

Wyjaśnił:

J. Miakisz

Za zgodność^b:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 8, s. 1476–1477, kopia, mps.

^b Poniżej nieczytelny podpis osoby uwierzytelniającej.

1972 sierpień 11, Warszawa – Protokół przesłuchania podejrzanego Władysława Butkuna¹ przez kpt. E. Zawadę z Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Warszawie

W dalszym ciągu kontynuuję swoje wyjaśnienia do protokołu z dnia 10 VIII 1972 roku. W oddziale „Sonderkommando” służył razem ze mną Klukas Władysław. Pełnił on służbę do końca istnienia tego oddziału. Konwojował on Żydów na rozstrzelanie w „bazie” na terenie Ponar. Widziałem to osobiście, ponieważ pełniłem w tym czasie służbę na bramie wejściowej do miejsca straceń. Nie widziałem, czy on rozstrzeliwał. W „Sonderkommando” pełnił służbę Miakisz Józef. Chodził ubrany po cywilnemu lub w mundurze gestapo². Miakisz pełnił dyżur na stołówce i [w] kuchni, abyśmy dwukrotnie nie pobierali pożywienia. Pełnił również wartę przy budynku gestapo. Widziałem, jak doprowadzał Żydów z prywatnych ich mieszkań, w których się ukrywali, do getta na terenie Wilna. Nie widziałem, aby Miakisz rozstrzeliwał ludzi. Wiem, ponieważ widziałem, że Miakisz pełnił służbę wartowniczą przy gmachu klasztornym usytuowanym przy ulicy Rossa³. W tym klasztorze mieszkały kobiety. Mogło ich być około 30 osób. Były to rosyjskie sanitariuszki, które pracowały w ogrodzie okalającym budynek klasztorny. Były również dwie Żydówki, które pracowały w kuchni. W tym budynku mieszkał Niemiec o nazwisku Weiss^a. Te dwie Żydówki przygotowywały mu pożywienie. Mieszkało tam również około 15 mężczyzn – Rosjan, którzy pracowali w ogrodzie bądź też wznosili mur wokół siedziby gestapo. Produkty rolne z tego ogrodu były dostarczane do wileńskiego gestapo do kuchni. Weiss był jakby dowódcą całego „Sonderkommando”. On wydawał polecenia [Balysowi] Norwajczy⁴ i Łukosziusowi^b, aby zabierał odpowiednią ilość Żydów z getta wileńskiego, przetransportował do Ponar i tam zlikwidował. Były to nieduże grupy ludzi liczące po 20–30 osób, które rozstrzeliwano w Ponarach. Nie widziałem, aby brał udział w tych konwojach Miakisz. Chcę wyjaśnić, że ja chodziłem do prywatnego mieszkania Klukasa Władysława, który mieszkał w Wilnie przy ulicy Basanowicza. Tam często bywałem. W mieszkaniu tym mieszkał Klukas, jakiś cywil – nazwiska nie pamiętam, oraz 50-letnia kobieta – nazwiska nie pamiętam. Prała ona nam bieliznę. Od

^a W nawiasie dopisano wyraz fonetycznie, w rzeczywistości jest to poprawny zapis nazwiska Martina Weissa.

^b Wincasowi Łukoszewiczusowi?

¹ Władysław Butkun, syn Wincentego, ur. 5 III 1916 r. w Nowinkach, pow. Świeściany, służył w oddziale specjalnym w Wilnie do lipca 1944 r. i zmienił nazwisko na Władysław Butkunas. Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Wilna uciekł do Kowna, Tylży, a potem z transportem żydowskich więźniów do Torunia. Po wojnie ukrywał się przez wiele lat.

² W pierwszym okresie istnienia wileńskiego oddziału specjalnego funkcjonariusze nosili mundury armii litewskiej sprzed 1939 r., tj. buty z cholewami, szare spodnie bryczesy, bluzę wojskową koloru zielonego z metalowymi guzikami. Od 1942 r. Sonderkommando nosiło już tylko zielone mundury, rude koszule, czarne wysokie buty i okrągłe czapki z trupa czaszką, a na rękawach naszywki SD (SWO, II K 59/76, Protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka Justasa Martisziusa, 19 XI 1969 r., b.p.).

³ Opuśczonego numer domu. W budynku klasztornym ss. wizytok przy ul. Rossa 8 w Wilnie urzędował szef wileńskiego Sonderkommando Martin Weiss, dlatego też przed tym budynkiem członkowie oddziału również pełnili służbę wartowniczą (OKGd, S 1/00.Zn, t. 19, Sprawozdanie więźnia łukiskiego Michała Brodowskiego zatrudnionego w charakterze murarza w klasztorze na Rossie, 8 X 1990, s. 3712–3713).

⁴ Balys Norwajczy od listopada 1941 r. dowodził plutonem egzekucyjnym w Ponarach.

czasu do czasu spotykałem się ze swoją siostrą Werą w mieszkaniu Klukasa Władysława. Moja siostra przychodziła do mieszkania Klukasa ze swoją koleżanką, której nazwiska i imienia nie pamiętam. W tym miejscu protokół przerwano o godzinie 12.10, ponieważ podejrzany udał się na obiad. Przesłuchanie wznowiono o godzinie 13.00, po czym podejrzany wyjaśnił, że: w oddziale „Sonderkommando” razem ze mną pełnił służbę Borkowski (Barkauskas Jonas). Borkowski był wzrostu wysokiego, mógł mieć około 27 lat. Był w tak zwanej „grupie ognia”. Ta „grupa ognia” rozstrzeliwała bezpośrednio w miejscu straceń w Ponarach. Widziałem osobiście, gdy stałem na warcie przy bramie wjazdowej, że z „grupą ognia” wjechał do środka Borkowski Jan. Według mnie było to w lecie 1943 roku. Ta „grupa ognia” rozstrzelała w tym dniu około 70 osób. Pamiętam dokładnie, że tego dnia „grupa ognia” była w składzie 10 ludzi. Oni pozostali w Ponarach (baza), a samochód z dwoma Niemcami kursował jeszcze dwukrotnie do Wilna, przywożąc Żydów z wileńskiego getta. Ten samochód był ciężarowy, kryty brezentem. Tego też dnia na terenie bazy był Weiss i Norwajsza. W tym dniu w tej „grupie ognia”, która rozstrzelała tych Żydów, był: Władas Klukas, [Stasys] Cziaponis^c, [Hubert] Dieninis^d, [Jonas] Jaksztas, [Władas] Sausaitis, [Stepas] Cibulskis i inni, których nazwisk obecnie nie pamiętam. Widziałem w tym samochodzie szpadle. Pamiętam, że rozstrzelanie tych Żydów z jednego transportu samochodowego trwało 10 minut. Po wyjeździe „grupy ognia” z Ponar, w tym samym dniu poszedłem zobaczyć tych rozstrzelanych. Leżeli zastrzeleni w tył głowy w dużym dole. Rozstrzelani byli w ubraniach. Tego dnia na bazie było tylko trzech Niemców, tj. Weiss i dwóch mi nieznanych, którzy dowozili skazańców. Jeden z tych dwóch Niemców prowadził samochód. Przypominam sobie, że Borkowski Jan mieszkał w Wilnie. Pamiętam, że Borkowski nie pełnił służby do końca w tym oddziale, ponieważ ja go^e później nie widziałem. Nie wiem, co się z nim stało.

Na tym protokół zakończono dnia 11 VIII 1972 roku o godzinie 15.00 i ja jako zgodny z moimi wyjaśnieniami podpisuję.

Przesłuchał:
E. Zawada

Wyjaśnił:
W. Butkun

Za zgodność^f:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 8, s. 1483–1484, kopia, mps.

^c W tekście błędnie: Czaponis.

^d W tekście błędnie: Dieninis.

^e Wyraz dopisany nad tekstem odręcznie.

^f Poniżej nieczytelny podpis osoby uwierzytelniającej.

1973 styczeń 30, Warszawa – Protokół przesłuchania podejrzanego Jana Borkowskiego¹ przez kpt. E. Zawadę z Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Warszawie

[^a]

W dniu 29 I 1973 roku wyjaśniłem do protokołu, że wystąpiłem z oddziału specjalnego niemieckiej SD w Wilnie w lutym lub marcu 1942 roku, a zatem termin podany przeze mnie do protokołu z dnia 25 I 1973 roku w odniesieniu do zakończenia przeze mnie służby jest nieprawdziwy, ponieważ jest zawężony. Służbę wartowniczą w Ponarach pełniłem bardzo dużo razy w zależności od potrzeb – prostuję – wyjeżdżałem więcej razy do Ponar, niezależnie od służby wartowniczej. Te wyjazdy poza służbą wartowniczą, którą w zasadzie pełniłem do połowy października 1941 roku, były uzasadnione tym, że w tym okresie dokonywano masowych rozstrzeliwań na terenie „bazy” w Ponarach i była potrzeba zatrudniania przy tych rozstrzeliwaniach większej ilości funkcjonariuszy z naszego oddziału specjalnego. Nie umiem odpowiedzieć, ile razy pełniłem tylko służbę wartowniczą w Ponarach, ponieważ nie jestem w stanie sobie tego przypomnieć. Stwierdzam jednak, że było to bardzo dużo razy. Zdarzało się, że po odbyciu służby wartowniczej w Ponarach szedłem na samo miejsce egzekucji przy dołach, aby pomóc rozstrzeliwującym w doprowadzeniu skazańców. Pamiętam, że w sumie byłem przy egzekucjach około 20 razy, zaś pomagałem rozstrzeliwującym około dziesięciu razy. Przez to, że brałem udział przy egzekucjach, rozumieć należy fizyczne moje zabezpieczenie skazańców przed rozstrzelaniem, aby nie rozchodzili się z grupy i nie uciekali. Praktycznie wyglądało to w ten sposób, że wydzielono część funkcjonariuszy oddziału specjalnego ^bw tym i ja również^b, otaczaliśmy z bronią w ręku całą grupę skazańców – często kobiety i dzieci – oczekujących na swoją kolejkę do rozstrzelania. W tym czasie ta pilnowana przez nas grupa ludzi – najczęściej Żydów – stopniowo zmniejszała się, ponieważ inni funkcjonariusze naszego oddziału małymi grupkami doprowadzali ich nad dół w celu zastrzelenia. Strzelającym doprowadzano 10 lub 15 osób do jednorazowego rozstrzelania w zależności od tego, ilu ustawiło się strzelców do zabijania. Nie było przypadku, aby w czasie gdy ja wraz z innymi pilnowałem skazańców, uciekł któryś z nich. Wprawdzie były wypadki ukrycia się skazańców za pryzmami drewna lub cementu, ale w takich sporadycznych przypadkach sprawdzaliśmy, w tym i ja również, po czym w ten sposób ukrytego skazańca doprowadzaliśmy do grupy oczekującej na rozstrzelanie. Ja kilkakrotnie takie ukrywające się osoby odnalazłem i doprowadziłem do grupy oczekującej na rozstrzelanie. Pamiętam, że wśród ukrytych skazańców były kobiety, jak również mężczyźni. Nas pilnujących było przeważnie 15 lub 20 funkcjonariuszy. Ilość pilnujących funkcjonariuszy uzależniona była od ilości skazańców. Jeżeli pilnowało skazańców

^a Kpt. E. Zawada protokołowała osobiście w obecności ppor. H. Zakrzewskiego.

^{b-b} Tak w tekście.

¹ Jan Borkowski, syn Ignacego, ur. 15 X 1916 r. w Niederkunach, w sierpniu 1941 r. wstąpił do oddziału Sonderkommando w Wilnie i posługiwał się wówczas nazwiskiem Jonas Barkauskas. Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Wilna uciekł do Kowna, potem Tylży, a następnie z transportem żydowskich więźniów do Torunia. Po wojnie ukrywał się w Polsce.

15 funkcjonariuszy, to grupa skazańców liczyła około 300 osób, a jeżeli funkcjonariuszy było ponad 20 osób, to grupa przeznaczona na śmierć liczyła około 500 ludzi. W kilku przypadkach, w czasie gdy pilnowałem skazańców, widziałem Niemców ubranych w zielone mundury z czarnymi kołnierzami i trupimi czaszkami na czapkach, którzy przyglądali się egzekucji. Według mnie sprawiali wrażenie, że nadzorują przebieg rozstrzeliwań. Drugim rodzajem mojego uczestnictwa w rozstrzeliwaniach skazańców było doprowadzanie z dużej grupy przeznaczonej na śmierć małej 15- lub 20-osobowej grupy skazanych nad doły lub do dołów. Praktycznie wyglądało to w ten sposób, że ja osobiście i jeszcze dwóch lub trzech funkcjonariuszy zabieraliśmy taką małą grupę skazańców, kładąc im się ustawić jeden za drugim i „gęsiego” dojść nad dół lub do dołu. Ja wraz z innymi funkcjonariuszami ustawiałem tę grupkę twarzą do rozstrzeliwujących nakazując im, stać jeden obok drugiego. Odległość skazańców od strzelających wynosiła od 10 do 15 metrów. Nie wiem, czym ta odległość była uzasadniona. Były wypadki bardzo częste, że skazani na chwilę przed zastrzeleniem prosili mnie, abym zawiązał im oczy. W ten sposób chcieli umierać. Spełniałem ich prośbę i uprzednio przygotowanymi przez innych funkcjonariuszy oddziału specjalnego szmatami przeznaczonymi do zakrywania oczu zawiązywałem im oczy. Tak zawiązałem oczy kilkunastu mężczyznom i kobietom. W ten sposób przygotowani przeze mnie skazańcy zostali po chwili rozstrzelani.

W tym miejscu przesłuchanie przerwano o godzinie 12.20 z uwagi na obiad. Wznowiono je o godzinie 13.00, po czym podejrzany wyjaśniał dalej:

Rozstrzelania dokonali funkcjonariusze oddziału specjalnego wileńskiej SD. Komendę do rozstrzelania podawał najczęściej Astik² – imienia nie pamiętam, lub [Balys] Norwajsza. Brzmiała ona „ognia”, po czym następowała salwa strzałów. Innych słów komendy nie przypominam sobie. Pamiętam, że w zasadzie oddzielono przed egzekucją kobiety od mężczyzn. Wyjątek stanowiły małżeństwa lub rodziny, które były w jednym szeregu. Dzieci były rozstrzeliwane na równi z dorosłymi z tą różnicą, że nie stały w szeregu, lecz matka lub ojciec trzymali je na ręku. Nie wiem, jak wyglądało rozstrzelanie więcej niż dwoje dzieci. Na pewno wiem, ponieważ widziałem i sam doprowadzałem do rozstrzelania dzieci^c w wieku lat 12, 13, 14, 15, 16, które obowiązkowo musiały stać w szeregu wśród starszych osób, prostując: w szeregu ustawialiśmy dzieci od lat 10. One na równi z dorosłymi zostały zastrzelone. Salwy strzałów rozlegały się co 6 lub 8 minut. Zależało to od tego, jak szybko ja i inni doprowadzaliśmy nową partię skazanych do miejsca rozstrzeliwań. A odległość ta wynosiła około 30 metrów. Zawsze wszyscy doprowadzeni do „bazy” w Ponarach musieli być zastrzeleni, bez względu na to, jaką ilość osób liczył transport. Dziennie mogło być rozstrzelanych od 100 do 1000 osób, w zależności od tego, jakiej wielkości (ilość osób) transport został doprowadzony. W początkowym okresie mojej służby w oddziale specjalnym nie rozbierano z ubrań skazańców. W późniejszym okresie rozbierano skazańców z lepszego ubrania, które po sortowaniu zabierano. Widziałem, jak Niemcy kazali rozbierać się do naga dwóm Żydówkom. Była to matka z córką, ponieważ słyszałem, jak ta młodsza mówiła do starszej „mamo”. One rozmawiały w języku polskim. Niemcy śmiali się z tych Żydó-

^{c-c} Tak w tekście.

² Być może mowa tu o Józasie Augustasie, brak w wykazach członków wileńskiego Sonderkommando nazwiska lub pseudonimu Astik.

wek, a następnie kazali je zastrzelić z innymi. Pamiętam, że kilkakrotnie zasypywałem rozstrzeliwanych w dołach piaskiem po to, aby nie było czuć zapachu rozkładających się ciał i oszczędzić makabrycznego widoku następnym skazańcom. Mniej więcej od 1 IX 1941 roku wzmożła się częstotliwość rozstrzeliwań z uwagi na większą ilość transportów z ludźmi. Dziennie rozstrzeliwano od 500 do 1000 osób. Lepsze ubrania zabierano im, a następnie rozstrzeliwano w sposób, który już podałem wcześniej. Zawsze przed rozstrzeliwaniem, jak i w czasie rozstrzeliwania słychać było krzyk rozpacz, wrzaski, a niekiedy zupełny panował spokój i pogodzenie się z losem. Okrzyki wydawano w języku polskim i żydowskim, a nieraz krzyk był w języku niemieckim. Nie wiem, czy byli tam rozstrzeliwani Polacy. Wiem, że w zasadzie w okresie zimy 1941/42 nie rozstrzeliwano w Ponarach³, ale służba wartownicza była tam pełniona cały czas. Pamiętam, że w Ponarach po rozstrzelanych wziąłem dla siebie trzy garnitury^d, 4 jesionki, jedno męskie futro koloru szarego, zamszową kurtkę koloru brązowego, dwa kożuszki dziecinne, buty długie z cholewami i kilka par obuwia damskiego i męskiego. Oprócz tego przeszukując rzeczy po rozstrzelanych, przywłaszczyłem sobie kilkanaście tysięcy rubli (czerwienice), zegarek marki „Longin”. Z tych rzeczy dałem teściowi garnitur i płaszcz oraz jesionkę. Kożuszki dałem siostrze mojej żony, jak również i buciki. Żonie dałem futro damskie (żrebaki), pantofle oraz część zabranych przeze mnie rubli. Sam nosiłem zegarek „Longin”, buty z cholewami, ubranie i futro męskie. Wiele rzeczy po rozstrzelanych dałem kobiecie, która zamieszkiwała w domu jednorodzinnym, usytuowanym w pobliżu „bazy”, patrząc z bramy głównej to było po prawej stronie. Nie znam jej nazwiska. Ona mieszkała z córką 13-, 14-letnią. Do niej przychodziła dziewczyna, która mogła mieć wówczas około 20 lat i zwracała się do niej ciotko – nazywając ją ciotką. Nie wiem, jak nazywała się ta 20-letnia dziewczyna, jak również nie znam jej imienia. Ja tam chodziłem z Jaksztasem Jonasem, Dołgowasem^e Janem i Borysewiczusem. Ta kobieta przyrządzała nam pożywienie za rzeczy, które jej dawaliśmy po rozstrzelanych, albo też gdy ich zabrakło, to jej płaciliśmy rublami zabranymi po skazanych. Z rozstrzeliwujących skazańców w Ponarach pamiętam: [Stasysa] Griksztasa, Dołgowasa Jonasa, zwanego popularnie w oddziale „krwawy Jonas”, [Balysa] Norwajkę i Astika. W oddziale specjalnym znałem: Jaksztasa Jonasa, Dołgowasa [Jonasa], [Stasysa] Griksztasa, [Balysa] Norwajkę, Butkunasa – po polsku Butkun, Borysewiczusa, [Aleksasa] Barauskasa, [Władasa] Korsakasa. Nazwisk Niemców nie mogę sobie przypomnieć. Jeżeli dobrze pamiętam, to wszyscy funkcjonariusze oddziału specjalnego zabierali rzeczy po skazańcach, lecz co z nimi robili, ja tego nie wiem. Sam w czasie służby wpuszczałem na teren „bazy” w Ponarach okolicznych wieśniaków, którym sprzedawałem rzeczy po skazańcach, które były przeznaczone na zniszczenie. Czyniłem to wiele razy. Przypominam sobie, że po egzekucjach miałem często zabrudzone buty krwią ludzką, ponieważ wchodziłem do dołów, gdzie ustawiałem skazańców. Buty te czyściłem szmatami, które leżały obok dołów. Ręce zaś myłem u tej kobiety, która miała tę 13- lub 14-letnią córkę i mieszkała w pobliżu bazy.

^d W nawiasie powtórzono słownie wyraz: trzy.

^e W tekście błędnie tu i dalej: Dołgowem.

³ Nie jest to prawda, ponieważ 20 i 21 XII 1941 r. odbyła się „akcja różowych zaświadczeń”, nazywana tak od koloru dokumentów przyznawanych krewnym faszystów z getta, podczas której w ponarskiej bazie zamordowano ok. 15 000 osób (ZSiL/Ba-AstL, 4 Js 1106/59, B1/1481, Akcja różowych zaświadczeń, grudzień 1941 r., k. 3176).

Przypominam sobie również, że nie wszyscy skazańcy byli od razu zabici. ^fW takim przypadku dostrzeliwali ich nadzorujący egzekucje to jest Astik i [Balys] Norwajsza^f. Nie wiem, jakie oni mają imiona.

Na tym protokół zakończono dnia 30 I 1973 r. o godzinie 18.00 i po osobistym odczytaniu jako zgodny z moimi wyjaśnieniami podpisuję.

Przesłuchał:
E. Zawada

W obecności:
H. Zakrzewski

Wyjaśnił:
J. Borkowski

Za zgodność^g:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 8, s. 1519–1520, kopia, mps.

^{f-f} Tak w tekście.

^g Poniżej nieczytelny podpis osoby uwierzytelniającej.

1988 listopad 24, Warszawa – Protokół przesłuchania świadka Natalii Krajewskiej¹ przez sędziego delegowanego do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich Felicję Wilkowską-Neffe

W okresie okupacji hitlerowskiej mieszkalam z mężem moim Eugeniuszem Krajewskim w Lidzie, ówczesne województwo nowogródzkie, a później w Krajewie Białym, województwo łomżyńskie. Matka moja i trzech bracia – Kazimierz, Witold mieszkali w Wilnie, matka i brat Franciszek mieszkali w osadzie Nowa Wilejka, obecnie włączonej do granic miasta Wilna. Od czasu zajęcia tych terenów przez Niemców nie miałam kontaktu z matką, braćmi oraz siostrą Genowefą Oganowską. Dopiero w 1945 roku spotkałam się z moją matką i wyżej wymienioną siostrą, które to^a opowiadały mi o okolicznościach śmierci moich braci: Franciszka i Kazimierza Oganowskich. Na podstawie twierdzeń tych osób, grypsów otrzymywanych z więzienia w Wilnie oraz pisma Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Szczególnej² na^b Litwie Wydział Zamiejscowy w Wilnie z dnia 16 IV 1943 r. B.Nr. 126/42 IV A/2-W – zawiadamiającego moją matkę na jej żądanie, że^c jej synowie Kazimierz i Franciszek Oganowscy zostali zamordowani na podstawie wyroku policyjnego sądu szczególnego – wiadomo mi, co następuje.

Brat mój Franciszek Oganowski przed 17 IX 1939 r. mieszkał w Równem Wołyńskim, jako pracownik wojskowej radiostacji nasłuchowej. Później mieszkał z matką i siostrą Genowefą w Nowej Wilejce. Będąc bardzo pobożnym, w latach 1941–1942 studiował teologię w Seminarium Duchownym w Wilnie. Brat Kazimierz Oganowski mieszkał z żoną i synkiem w Wilnie przy ul. Kałwaryjskiej. W mieszkaniu tym miał zainstalowaną w ścianie za szafą radiostację nadawczą, za pośrednictwem której obaj bracia przekazywali odpowiednie dane do swoich władz zwierzchnich. W nocy z 13 na 14 VIII 1942 r. do mieszkania Kazimierza^d Oganowskiego przyszło kilku funkcjonariuszy gestapo. Wykryli radiostację, którą zabrali ze sobą. Kazimierza Oganowskiego w mieszkaniu nie zastali. W tym czasie przebywał on w mieszkaniu rodziców żony. Gestapowcy ujęli wówczas brata Franciszka Oganowskiego, który przebywał wówczas u trzeciego brata, Witolda Oganowskiego, mieszkającego w Wilnie przy ul. Święciańskiej. Gestapowcy ujęli wówczas wszystkich trzech braci. Odstąpili od ujęcia brata Witolda po oświadczeniu, że tylko Kazimierz i Franciszek brali udział w przechowywaniu radiostacji – nadajnika, które złożył pod przysięgą Franciszek Oganowski; gestapowcy Witolda zostawili w domu. Przebywającym w więzieniu w Wilnie wyżej wymienionym^e braciom w dni^f dozwolone przez administrację tegoż więzienia siostra Genowefa Oganowska dostarczała

^a *Woryginale:* o.

^b *Woryginale:* w.

^c *Woryginale brak:* że.

^d *Woryginale skreślone:* Witolda.

^e *Woryginale:* w.wym.

^f *Woryginale:* w.dnie.

¹ Natalia Krajewska była siostrą zamordowanych w Ponarach Franciszka i Kazimierza Oganowskich.

² Chodzi o niemiecką policję bezpieczeństwa i służbę bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei und SD).

żywność, jak: suchary, kluski, groch, placki jęczmienne, gotowane ziemniaki. Podała to w koszyczku wiklinowym, za pośrednictwem strażnika o imieniu zdaje się, że Bazyli. Przynosił on pusty koszyk wraz z ukrytymi w załamaniach koszyka grypsami. W grypsach tych, pisanych przez Franciszka Oganowskiego, zawiadamiał on o biciu tych braci w czasie przesłuchiwań, torturowaniu przesłuchiwanym przeważnie nocą, przebywaniu w celi bardzo małej, w pozycji na stojąco, w celi zagęszczonej. W pierwszej dekadzie lutego⁸, gdy siostra udała się do więzienia z żywnością, żywność od niej odebrano i koszyczek zwrócono. W jakiś czas później okazało się, że bracia moi już nie żyli³. W „Trybunie Opolskiej” z dnia 27 IX 1988 r. ukazało się ogłoszenie Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Białymstoku, z treści którego wynikało, m.in. że krytycznego dnia, w którym zostali zamordowani moi bracia, zamordowano również kilku innych mężczyzn, nazwiska których wymieniono⁴. Nie przypominam sobie, abym знаła osoby o nazwiskach wymienionych w tymże ogłoszeniu. Zwłoki zamordowanych przez funkcjonariuszy niemieckich Polaków zakopywane były w dołach na Wzgórzach Ponarskich. Kilka lat temu byłam na terenie tego cmentarzyska ofiar hitlerowskiego okupanta. Miejsce to jest oznakowane i dość starannie pielęgnowane.

Na tym protokół zakończono i po odczytaniu podpisano.

Przesłuchał^h:
F. Wilkowska-Neffe

Zeznał^h:
N. Krajewska

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 1, s. 63–65, oryginał, mps.

⁸ W oryginale dopisano: 1943 r.

^h Poniżej odręczny podpis sędziego i pieczęć okrągła OKBZH w Warszawie.

ⁱ Poniżej i na pierwszej i drugiej stronie odręczny podpis świadka.

³ Franciszek i Kazimierz Oganowsky zostali rozstrzelani w Ponarach lub w Forcie IX w Kownie 18 II 1943 r. (LCVA, FR 1673 Ap 1 B 2422; *ibidem*, FR 1673 Ap 1 B 2421; *ibidem*, FR 730 Ap2 B 187, k. 17).

⁴ W ogłoszeniu zostało wymienionych dwadzieścia osób: Paweł Borejko, Franciszek Dowmont, Hieronim Kondratowicz, Stanisław Wieloch, Halina Kopeć, Marian Kossarski, Jarosław Łapkowski, Jan Motus, Franciszek Oganowski, Kazimierz Oganowski, Władysław Piotrowicz, Paweł Piotuch, Franciszek Poczobut, Jerzy Sadurski, Władysław Sienkiewicz, Zygmunt Stokowski, Feliks Szymański, Janina Rusiecka, Władysława Rusiecka, Stefan Walechowski (LCVA, FR 730 Ap 2 B 187, k. 17).

1997 grudzień 5, Szczecin – Protokół przesłuchania świadka Mariana Maciejewskiego przez prokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Szczecinie Jacka Siedlarka

Zostałem pouczony o treści art. 247 § 1 kk¹, po czym zeznaję, co następuje.

W 1939 roku w listopadzie zostałem aresztowany przez tajną litewską policję bezpieczeństwa za przynależność do podziemnej polskiej organizacji niepodległościowej Służba Zwycięstwu Polsce. Byłem osadzony w więzieniu na Łukiszkach. Zostałem zwolniony w połowie stycznia 1940 r. – naszym dowódcą był por. Antoni Topczyło. Razem ze mną był aresztowany mój brat Józef Maciejewski – który już nie żyje – oraz Aleksandrowicz – nie znam jego aktualnego adresu. Nazwisk innych osób, które zostały ze mną aresztowane, nie znałem z uwagi na konspirację. Wiem, że ze mną aresztowanych zostało wtedy 10 innych osób. Wy tłumaczyliśmy się tym, że nasze działanie nie było skierowane przeciwko Litwinom tylko przeciwko bolszewikom. Po zwolnieniu mnie podjąłem pracę w elektrowni kolejowej w Wilnie. Chciałbym dodać, że ze mną razem w celi w więzieniu przebywał Henryk Jacyno – już nie żyje, oraz inżynier Tejszerski – pracował jako naczelnik wydziału w Urzędzie Wojewody. Oni też byli podejrzani o przynależność do polskiej organizacji podziemnej. Śledztwo przeciwko mnie prowadził funkcjonariusz o nazwisku Kimsa, w śledztwie tym byłem traktowany poprawnie, mój brat był traktowany w śledztwie tak samo jak ja. Po zajęciu Wilna przez Niemców w 1941 r. zacząłem pracować najpierw jako pomocnik maszynisty, a od 1942 r. po złożeniu egzaminu jako maszynista. W dniu 5 IV 1943 r. prowadziłem transport Żydów z Wilna do Ponar. Muszę w tym miejscu stwierdzić, że ponieważ Litwini nie mieli własnych drużyn maszynistów, to delegowali Polaków do różnych parowozowni w Palmanach koło Kowna. Pełniłem tam dyżur, czekając na polecenie wyjazdu, gdyby zaszła taka potrzeba. W nocy z 4 na 5 IV 1943 r. otrzymałem polecenie wyjazdu po transport wojskowy do Wilna. Wyjechałem z pomocnikiem, który miał na imię lub nazwisko August – on już nie żyje, gdyż w czasie okupacji został zastrzelony pod więzieniem w 1943 r. przy ul. Stefańskiej². Drugą zabita wówczas osobą był Czesław Niewiadomski. Pojechaliliśmy pod dworzec kolejowy w Wilnie. Transport liczył ok. 60–70 wagonów towarowych. Był to transport typowo wojskowy. Były tam jakieś samochody – wyposażenie wojskowe. Prostuję: transport był podstawiony na stacji w Palmanach i mieliśmy go przewieźć do Wilna. W nocy, prowadząc transport, przejeżdżałem przez Ponary, ale nic specjalnego nie zauważyłem. Po przeprowadzeniu obsługi parowozu w parowozowni w Wilnie otrzymałem polecenie od dyspozytora Józefa Muśnika (Jozas Musnikas), abym przeprowadził transport z Wilna do Ponar. Tam miałem zostawić transport i wrócić do Palmanach. Ten transport liczył 60 wagonów towarowych (120 osi). Od pracownika nastawni – nie pamiętam jego nazwiska – dowiedziałem się, że jest to transport Żydów – był to transport z trasy poło-

¹ Art. 247, par. 1: Sąd lub prokurator może zarządzić zatrzymanie i przymusowe doprowadzenie osoby podejrzanej. W tym celu wolno zarządzić przeszukanie. Przepisy art. 220–222 i 224 stosuje się odpowiednio. Kodeks postępowania karnego z 6 VI 1997 r. (DzU z dnia 4 VIII 1997 r.).

² Więzienie zwane Stefańskim znajdowało się przy ul. Ponarskiej w Wilnie, a jego potoczna nazwa pochodziła od położonego niedaleko kościoła św. Stefana.

zonej pomiędzy Wilnem a Dyneburgiem^a z tamtejszych gett. Ci Żydzi mówili po polsku. Transportu pilnowała żydowska policja. Zacząłem rozmawiać z Żydami z^b pierwszego wagonu – oni mnie pytali, dokąd ich wiozę. Ja im powiedziałem, że do Kowna, tak było to odnotowane na liście przewozowym na wagonie. Ja wiedziałem, że wiozę ich do Ponar na śmierć, ale tego nie chciałem im mówić.

W porozumieniu z pomocnikiem postanowiliśmy otworzyć z rygli wagony, gdzie byli Żydzi. Pomocnikowi udało się to zrobić w paru wagonach. Odległość pomiędzy stacją w Wilnie a Ponarami wynosi ok. 9 km. Wjeżdżając na stację w Ponarach, po sygnałach kolejowych na semaforze zorientowałem się, że muszę zjechać na boczny tor. Wjeżdżając na stację, zobaczyłem szpaler umundurowanych żołnierzy wzdłuż toru. Po umundurowaniu zorientowałem się, że była to policja białoruska – był tam tylko jeden Niemiec, nazywał się Martin Weiss³. On dowodził całą akcją. Byli też żołnierze z litewskiego oddziału specjalnego Ypatingas Burys^c, które podlegało gestapo. Żydzi zorientowali się, że chyba im grozi śmierć. Żydzi otworzyli drzwi i zaczęli wyskakiwać z wagonów. Wśród Żydów przeważały kobiety i dzieci oraz starcy, młodych ludzi było niewielu. Niemcy z bunkra przy stacji kolejowej zaczęli do nich strzelać. Nie wiem, czy udało się im uciec do pobliskiego lasu, czy też zostali zastrzeleni. Ja skoncentrowałem się na prowadzeniu pociągu. Pociąg wprowadziłem na boczny tor. Widziałem, że po prawej stronie toru stały kadzie z wódką, którą pili^d; dowiedziałem się, że to^e już trzeci transport tego dnia przeznaczony do rozstrzelania. Na poboczu toru widziałem wiele walizek i tobołów. Widziałem, jak Żydów zaczęto wyganiać z wagonów – bito ich kolbami i popychano tak, że przewracali się na ziemię.

Widziałem, jak przeprowadzono ich na lewą stronę toru i poprowadzono do pobliskiego lasu. Stamtąd słyszałem strzały, prostuję: nie słyszałem strzałów, bo to chyba było za daleko. Potem wygoniono Żydów z pozostałych wagonów, uformowano długą kolumnę. W tym czasie dyżurny ruchu otrzymał alfabetem Morse'a informację, że możemy odjechać ze stacji. Otworzył nam przejazd. Ruszyliśmy parowozem. Dojeżdżając do przejścia przez tory, widziałem prowadzoną kolumnę Żydów. W pewnym momencie jeden młody Żyd zerwał z siebie kurtkę i zaczął uciekać wzdłuż toru. Litwini i Białorusini zaczęli strzelać do uciekających osób. Nie potrafię powiedzieć, jak to długo trwało. Widziałem, jak Weiss chodził z pistoletem maszynowym i dobijał rannych. Widziałem, jak zastrzelili młodą kobietę i jej małe dziecko. Patrzyłem na to wszystko jak zahipnotyzowany. Usłyszałem krzyk Weissa, żeby odjeżdżać. Odjechałem ze stacji. Tory w Ponarach zostały zasłane trupami. Moim zdaniem wtedy na stacji zostało zastrzelonych ok. 5 tysięcy osób. Tę liczbę biorę stąd, że skład liczył 60 wagonów, a w każdym było

^a *W tekście błędnie:* Dynaburgiem. Dyneburg, łot. Daugavpils, niem. Dünaburg, lit. Daugpilis, dawniej pol. Dźwińsk lub Dźwinów, miasto na Łotwie, w południowo-wschodniej części kraju, nad Dźwiną. Po uruchomieniu w drugiej połowie XIX w. linii kolejowych do Petersburga, Rygi, Warszawy, Orla i Szawli stało się ważnym węzłem komunikacyjnym.

^b *W tekście:* w.

^{c-c} *W tekście:* Ypatingu Buras. Oddział ten w języku niemieckim był nazywany Sonderkommando der Sipo und des SD, a w społeczeństwie polskim funkcjonowała potoczna nazwa „strzelcy ponarscy” lub „szaulisi”. Współcześnie w literaturze przedmiotu stosuje się nazwę: Ypatingasis būrys.

^d *Fragment tekstu został ucięty w trakcie kserowania.*

^e *Opuszczono powtórzone:* to.

³ Martin Weiss w latach 1941–1943 był kierownikiem wileńskiego oddziału specjalnego.

moim zdaniem ok. 80 osób. Z późniejszych opowiadań^f wiem, że zwłoki leżały na torach całą dobę. Potem zostały zabrane i pochowane, ale nie wiem gdzie. Nie znam nazwiska Litwinów i Białorusinów biorących udział w tej masakrze. Mogę tylko dodać, że policjanci żydowscy po przyjeździe na stację w Ponarach zostali zabrani samochodami do Wilna. To wszystko, co jest mi wiadomo w sprawie. Z tamtych lat mam zaświadczenia o odznakach honorowych z AK, legitymację ŚZZAK⁴, zaświadczenie lekarskie o kontuzjach wojennych, zaświadczenie tymczasowe o przynależności do AK, Fahrausweis⁵. Wykonano kserokopie tych dokumentów⁶. Na tym protokół zakończono. Godzina 12.00^g.

Przesłuchał^h:
Jacek Siedlarek

Zeznałⁱ:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 2, s. 213–215, kopia, mps.

^f *Fragment skreślony krzyżykami.*

^g *Poniżej zamieszczono adnotację:* Poprawki w tekście na skutek awarii maszyny, na s. 3 protokołu w 11 i 2 linii od dołu postawiono szereg znaków „X”, zakreślając niezrozumiały tekst. Zakończono.

^h *Poniżej nieczytelny podpis sędziego i pieczęć okrągła OKBZpNP w Szczecinie.*

ⁱ *Poniżej i na pierwszej stronie nieczytelny podpis świadka.*

⁴ Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej.

⁵ Fahrausweis für Gastfahrten – marszruta przejazdu wystawiona przez niemieckie koleje państwowe.

⁶ Do protokołu załączono: marszruta przejazdu nr 342 wystawiona przez niemieckie koleje państwowe dla Mariana Maciejewskiego na trasie Wilno–Mołodeczno z datą 13 X 1943 r.; zaświadczenie tymczasowe dowództwa zgrupowania AK nr 2 z dnia 2 III 1944 r. o przynależności „Mamuta”, „Sępa” do zgrupowania nr 2 Brygady 1 W; zaświadczenie lekarskie z dnia 6 IX 1944 r.; zaświadczenie o nadaniu Krzyża Armii Krajowej przez Ministerstwo Obrony Narodowej z dnia 15 VIII 1948 r.; legitymacja ŚZZAK.

2000 listopad 13, Gdańsk – Protokół przesłuchania świadka Konstantego Danielewicz przez prokuratora Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Elżbietę Rojowską

W czasie okupacji Wileńszczyzny pracowałem jako praktykant dyżurnego ruchu. Latem 1943 roku, miesiąca nie pamiętam, dostałem polecenie z Landwarowa od komendanta straży na wyjazd do Wilna, do magazynów żywnościowych po deputat żywności. W drodze powrotnej po załadowaniu na stacji Ponary lokomotywa ciągnąca nasz wagon została zatrzymana około 50 metrów przed peronami. Będący na lokomotywie komendant stacji Landwarów o nieznanym nazwisku Haupmann – niemiecki kapitan (w tym miejscu sprostowano: Hauptmann jest to stopień), nazwiska nie znam, przyszedł do naszego wagonu, polecił zamknąć drzwi i zakazał wyglądania przez okienko. Mimo zakazu przez okienko wyglądaliśmy i zobaczyliśmy rozładunek transportu około 20 wagonów Żydów, starców, całych rodzin, dzieci. Ludzie ci byli już pozbawieni całego bagażu. Uformowani w kolumny byli prowadzeni do lasu. W każdym wagonie mogło być około 40 osób. Co silniejsi i bardziej zdesperowani próbowali ucieczki, zaczęła się strzelanina. Byli rozstrzeliwani przez konwojentów, którymi byli Litwini szaulisi. Szaulisi to po litewsku strzelec¹, widziałem tylko jednego Niemca, który kręcił się przy wagonach zainteresowany rozrzuconymi przy wagonach rzeczami. W międzyczasie cała kolumna była skierowana do lasu, a osoby postrzelone były niesione przez pozostałych Żydów. To widziałem tylko raz takie zdarzenie. Jeżeli chodzi o Wilno to były tam dwa więzienia – jedno na Łukiszkach dla więźniów kryminalnych, drugie na Stefańskiej dla więźniów politycznych, jeżeli zwożono skazańców to z obydwu więzień. W 1942 roku w zimie, styczeń lub luty, obudziły nas strzały na wsi Żydziszkach. Był mróz i okna były zamrożone, ojciec wyrzwał przez drzwi i stwierdził, że dom mojego wuja jest otoczony przez oddziały policyjne niemieckie, a członkami tego oddziału byli Litwini. Prowadzili oni ostrzał domku wuja Sergiusza Klepikowa². Domek znajdował się przed naszym domem w linii prostej około 500 metrów. Po około pół godziny strzelania z domku wyszedł wuj z białą płachtą na kiju, wołając do policjantów, czy pozwolą wyjść żonie i dziecku. Gdy uzyskał zgodę, że może wyjść ciotka z synem 7-letnim, wyszła z domu i bez przeszkód dotarła do sąsiadów około 150 metrów od ostrzeliwanego budynku. Po wyjściu ciotki rozpoczął się ponowny ostrzał i trwał około godziny. Wuj ponownie wyszedł z białą płachtą i powiedział, że się poddaje. Gdy kazali wychodzić, zauważyliśmy, że po wyjściu wuja zaczęli wychodzić inni mężczyźni w ilości 6–7 osób, przy tym

¹ Szaulisi, właściwa nazwa Lietuvos Šaulių Sąjunga, Związek Strzelców Litewskich – członkowie litewskiej ochotniczej organizacji paramilitarnej, działającej od 1919 do czerwca 1940 r.; walczyli w 1919 r. z POW i w 1923 r. o Kłajpedę; w okresie dyktatury Antanasa Smetony (1926–1940) podporządkowani prezydentowi; w czasie okupacji niemieckiej 1941–1944 wielu członków Związku Strzelców Litewskich współpracowało z Niemcami w ramach wileńskiego oddziału specjalnego, biorąc udział w akcjach przeciw ludności polskiej i żydowskiej i w walkach z partyzantami sowieckimi i Armią Krajową.

² Sergiusz Klepikow został aresztowany w styczniu lub lutym 1942 r. za ukrywanie jeńców radzieckich, rozstrzelany w Ponarach 11 III 1942 r. (OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, Protokół przesłuchania świadka Konstantego Danielewicz, 13 XI 2000 r., s. 954–957).

jednego prowadzono, a jednego niesiono, był zabity. Wszystkich skierowali w kierunku jeziora, tam stały sanie, wsadzili na sanie i powieźli. Od ciotki dowiedzieliśmy się, że byli to rozbici oficerowie z oddziałów rosyjskich, którzy szukali schronienia i przyszli do nich dwa dni wcześniej. Wszyscy zostali przewiezieni do aresztu w Trokach^a. Po tygodniu otrzymaliśmy informacje od znajomego, który uciekł z więzienia w Trokach. Opowiadał on, że widział wuja pobitego, zakrwawionego w samej koszuli, jak wrzucano go na samochód i wywieziono w nieznanym kierunku. Jak potem okazało się, do Ponar. Znalezione po ucieczce Niemców, po wyzwoleniu Wilna, w biurze koło Ponar zdjęcie i dokumenty wuja. Zdjęcie to znajduje się w gablocie w Muzeum w Ponarach³. Ponadto z ewidencji więzienia w Trokach, którą to ewidencję potem odnaleźli partyzanci radzieccy, wynikało, że Sergiusz Klepikow został rozstrzelany w Ponarach. Ponadto, wśród ludności było wiadomo, że dużo więźniów z więzienia w Trokach było wywożonych do Ponar. Byli to Polacy i Litwini, i Rosjanie. Nie znam dokładnych danych tych osób. Dodatkowo podaje, iż transport Żydów, który widziałem w Ponarach, prawdopodobnie pochodził z Oszmiany, tak mówił ten Niemiec. Ponadto, chcę zeznać, że w miejscowości Wornikiele koło Trok pod lasem w wąwozie [są] dwa zasypane doły około 25 metrów każdy. Na powierzchni tych dołów wystąpiła krew. Było tam bardzo dużo porozrzucanych dokumentów, znalazłem tam świadectwo szkolne z V klasy na nazwisko Sokołowski Icek. Był to mój kolega z klasy. Różnie mówiło się na temat liczby ofiar, mówiło się nawet o sześciu tysiącach osób. Wuj mój, który był wywiadowcą w partyzantce radzieckiej, Klepikow Grzegorz [...] opowiadał, że partyzanci radzieccy złapali około 7–9 Litwinów z brygady specjalnej⁴. Nadmieniam, że on nie brał w tym udziału, znał to ze słyszenia. Nie wiem, co się stało z tymi ludźmi.

Przesłuchanie zakończono dnia 13 XI 2000 r. o godzinie 14.30.

Podpis świadka^c:

Podpis przesłuchującego^d:

Źródło: OKGd, S 1/00/Zn, t. 5, s. 982–984, oryginał, rkps.

^a W oryginale skreślono informację: Z późniejszych informacji ciotki dowiedzieliśmy.

^b Dane adresowe świadka zostały utajnione.

^c Poniżej i na pierwszej stronie nieczytelny podpis świadka.

^d Poniżej nieczytelny podpis prokuratora.

³ Muzeum Martyrologii w Ponarach podlega Żydowskiemu Instytutowi Naukowemu w Wilnie, spadkobiercy założonego w 1925 r. w Wilnie YIVO Institute for Jewish Research.

⁴ Mowa tu o wileńskim oddziale specjalnym Sonderkommando.

[bez daty, brak miejsca sporządzenia] – Relacja profesora Stanisława Mahrburga „Obóz śmierci w Ponarach pod Wilnem”

[^a]

Obóz śmierci w **Ponarach** pod Wilnem^b

Dużo już ukazało się w prasie sprawozdań, opisów i wspomnień z obozów i mordowni zbrodniarzy niemieckich. By uzupełnić całokształt działalności niemieckich „kultur-trägerów” na ziemiach polskich, chcę podać jako obiektywny rzeczoznawca powołany przez władze wyniki badań i wnioski z obozu śmierci w Ponarach pod Wilnem¹.

Bezpośrednio po komisji rzeczoznawców, która miała miejsca w sierpniu 1944 roku, w prasie rosyjskiej ukazały się sprawozdania, ale wobec rozproszenia społeczeństwa polskiego, mogły one nie dotrzeć do wiadomości szerszego ogółu². W okresie okupacji niemieckiej Wilna i jego okolic nazwa podmiejskiej miejscowości Ponary była symbolem grozy i śmierci. W Ponarach odbywała się końcowa tragedia bestialstwa gestapo, w kierunku Ponar były pędzone pieszo partie skazańców ‘brzasku i zmroku wieczorów z więzienia wileńskiego Łukiszek, skierowywano pełne ciężarowe samochody^c, tam też dążyły pociągi z różnych miejscowości okupowanej Europy. Nazwa Ponary wywoływała jednakowe uczucie lęku i grozy w każdym odłamie społeczeństwa, bez różnicy narodowości, pochodzenia, wyznania i wieku.

Obszar kaźni na Ponarach był pilnie strzeżony przez Niemców, za przekroczenie zadrutowanego terytorium groziła kara śmierci na miejscu. Jedynie najbliżsi sąsiedzi lasu ponarskiego mogli dostarczyć skąpych wiadomości, że w pewnych okresach dnia i tygodnia, zgodnie z systematycznością niemiecką, słyszeli odgłosy niemilkących salw karabinowych, potem jęki i krzyki, a w późniejszym okresie okupacji widzieli^d podnoszące się znad drzew słupy czarnego dymu o duszącym i smrodliwym zapachu.

Dopiero komisja rzeczoznawców powołana przez władze, wśród których był piszący te słowa, odsłoniła całą grozę bestialstwa niemieckiego.

^a W prawym górnym rogu odręczny podkreślony podwójnie napis, możliwe, że sporządzony ręką autora: prof. Stanisław Mahrburg.

^b Na środku nad tytułem i na każdej kolejnej stronie maszynopisu owalna pieczęć o treści: Archiwum KC PZPR 48, pod nią prostokątna pieczęć o treści: Studium Instytutu Pamięci Narodowej.

^{c-c} Tak w tekście.

^d Wyraz dopisany odręcznie.

¹ Doktor medycyny Stanisław Mahrburg w sierpniu 1944 r. został powołany jako ekspert – specjalista z zakresu anatomopatologii, w skład Komisji Nadzwyczajnej do spraw badania zbrodni hitlerowskich popełnionych od 1941 do 5 VII 1944 r. w LSRR. Głównym zadaniem komisji było ekshumowanie zwłok i przeprowadzenie badań sądowo-medycznych w celu ustalenia tożsamości osób zamordowanych w lasach ponarskich, bezpośredniej przyczyny zgonu, daty pogrzebania oraz liczby zamordowanych (LVVA, P 132 Ap 48, t. 30, Komunikat Nadzwyczajnej Komisji Państwowej dotyczący dochodzenia i ustalenia zbrodni popełnionych przez niemiecko-faszystowskich zaborców i ich pomocników – Eksterminacja ludności radzieckiej w miasteczku Ponary, k. 2–30).

² Na przykład w sierpniu 1944 r. ukazał się w „Prawdzie Wileńskiej” artykuł napisany na podstawie relacji Abrahama Blazera, zatytułowany *Indyjskie stopy nad Wilnem* (*Indyjskie stopy nad Wilnem, reportaż z Ponar spisany na podstawie relacji Abrahama Blazera*, „Prawda Wileńska”, 30 VIII 1944, s. 2).

Komisja rzeczoznawców do badań masowego mordu nad ludnością^e, dokonywanego przez Niemców w latach 1941–1944, do ich odejścia, tj. do dnia 5 VII 1944³, na terenie podmiejskiej miejscowości Wilna „Ponary”, wyjechała na miejsce badań dnia 18 VIII 1944 roku.

Na szosie prowadzącej z Wilna w kierunku Warszawy, parę kilometrów za jej rozgałęzieniem Grodno–Kowno, rozpoczął się sosnowy las, podszyty wrzosem – ponarski las. ^fPo przejeździe toru kolejowego^f, po lewej stronie szosy las staje się gęstszy. Tuż za torem głównym odchodzi bocznicą kolejowa prowadząca do lasu^g. Jeszcze o kilkaset metrów po lewej stronie szosy widać nieduży budynek strażniczy. Teren lasu za koleją wysoko ogrodzony kolczastym drutem. Od szosy w lewo odchodzi droga leśna na terenie zadrutowanym, tu^h ułożony pomost z mocnych bambusówⁱ (widocznie przeznaczony dla samochodów). Przerwa odrutowania tworzy wyjazd na zadrutowany teren. Na prawo przy wjeździe duża tablica z napisem o surowym zakazie wstępu na zadrutowany teren dla osób cywilnych i wojskowych. Boczna droga leśna przebiega w głąb zaledwie na kilkaset metrów, po czym urywa się. Dalej kilka leśnych pagórków, a poza nimi odsłania się rozległa piaszczysta polana. Cały środek polany zajmuje okrągły dół o średnicy około 35–40 metrów, brzegi dołu tworzą piaszczyste zbocza. W środku dna dołu porośla wysoka trawa. Przy zbliżeniu się do dołu daje się odczuć przenikliwy zapach rozkładających się zwłok. Na piaszczystych zboczach dołu kilka ludzkich czaszek oraz pojedyncze kości, jeszcze pokryte przegniłymi miękkimi tkankami. Gdzieś tam wystają z piasku stopy kończyn ludzkich częściowo pokryte strzępami obuwia. Dno dołu połączone szerokim wąwozem o długości kilkudziesięciu metrów, wąwóz ten prowadzi w bok do lasu poprzez usypany piaskiem brzeg dołu i wychodzi na piaszczysty teren wolny od drzew. Cała okolica jest usypana mniej lub więcej sproszkowanym i przepalonym popiołem z dużą ilością szczątków kostnych. Przy bliższym ich oglądaniu daje się stwierdzić, że są to pozostałości nieopalonych kości ludzkich; drobne kości kończyn, kawałki kręgów, kawałki płaskich kości sklepienia czaszki. Te pozostałości kostne są przeważnie pozbawione składników organicznych, bardzo łatwo kruszą się pod uciskiem palców. W wielu miejscach mieszanina piasku z popiołem tworzy tu twardą brunatno-szarą skorupę, widocznie skutek działania płynnej substancji powodującej przepojenie i stwardnienie gruntu. Są znowu miejsca, gdzie duża ilość popiołu nadaje odcień jasnoszary, zacierając kolor piasku. Na trawie i wśród obficie rosnącego wrzосу, szczątki ubrania, garderoby damskiej oraz szereg drobnych kieszonkowych przedmiotów codziennego użytku: chustki do nosa, grzebyki, portmonetki, szczątki notesów kieszonkowych, fotografii itp. Ponadto wszędzie rozrzucona duża ilość przeważnie poszarpanych niemieckich banknotów.

Paręset metrów w głąb lasu spotykamy jeszcze pięć dużych okrągłych dołów, doły te są nieco płytsze od poprzednio opisanego, częściowo zasypane piaskiem. Wszystkie

^e Wyraz dopisany odręcznie.

^{f-i} Tak w tekście.

^g W oryginale skreślono odręcznie dwie linie maszynopisu.

^h W oryginale nadpisany odręcznie wyraz: tu.

ⁱ W oryginale błędnie: brusów.

³ Ostatnie dwie masowe egzekucje w Ponarach miały miejsce 3 i 4 VII 1944 r., rozstrzelano wówczas ok. 4000 osób przywiezionych z więzienia na Łukiszkach i aresztu przy ul. Ofiarnej w Wilnie (CAMOR, bez sygnatury, Protokół sporządzony w dniu 14 VII 1944 r. w związku ze zbrodnią ludobójstwa popełnioną przez Niemców wobec obywateli radzieckich w czasie okupacji regionu wileńskiego w okresie od 24 VI 1941 r. do 9 VII 1944 podpisany przez majora Kuzniecowa, majora Riachowskiego, majora Aleksejewa i Popowa, s. 273–283).

te doły leżą na terenie, gdzie w roku 1941 władze wojskowe sowieckie rozpoczęły prace nad budową zbiorników płynnego paliwa. W tym celu wykopane doły zostały zużyte przez Niemców jako miejsca straceń i zagrzebywania swoich ofiar.

Pomiędzy dołami piaszczyste przestrzenie zawierają dużą ilość popiołu zmieszanego z piaskiem, spotykamy tu również dużą ilość nieopalonych drobnych kawałków kości ludzkich. Niezależnie od pięciu dołów, dwa duże doły są wewnątrz gruntownie ocembrowane ciosanymi^j kamieniami. Jeden z dołów służył jako miejsce zamieszkania pracujących tam Żydów przy wykopywaniu i spalaniu zwłok. Poza tym spotykamy długie wąskie rowy o różnej głębokości, częściowo zarosłe trawą, w jednym z tych rowów widzimy na powierzchni ludzką rękę w stanie znacznego rozkładu.

Wśród drzew i zarośli stoi maszyna urządzeniem przypominająca pogłębiarkę, używana przy pracach wodnych, jest ona mniej masywna, ustawiona na kołkach, a zamiast^k czerpaków skonstruowane są metalowe podstawki na dużych rolkach, podstawki te przy pomocy ręcznej korby mogą posuwać się ku górze^l. Świadcowie podają, że urządzenie to służyło do podawania zwłok przy ich spalaniu na stosach. Dalej widzimy płyty żelazne o powierzchni paru metrów i grubości około 10 mm. Służyły one do rozcierania na proszek nieopalonych na stosach pozostałości kostnych⁵.

Zadaniem komisji było stwierdzenie: 1) miejsca zagrzebania zwłok ofiar, 2) zbadania ich celem ujawnienia przyczyn śmierci, 3) sposobów i okoliczności towarzyszących egzekucji, 4) ustalenie tożsamości ofiar i 5) ustalenie ogólnej ilości straconych.

Badania zostały rozpoczęte nad dołem, który wyraźnie uwidacznia obecność niedbale i pośpiesznie zagrzebanych zwłok. Odnalezienie zwłok nie napotykało trudności. Ofiary były zakopywane na zboczach dużego dołu w trzy piętra amfiteatralnie. W każdym piętrze zwłoki leżały w dwie, a nawet trzy warstwy, jedna nad drugą, wskutek czego uległy uciskowi i spłaszczeniu.

Zwłoki wydobywano z różnych segmentów opisanego dołu. Po wydobywaniu zwłoki były poddawane oględzinom zewnętrznym. Ponieważ zwłoki były w ubraniu, przeszukiwano je, zwracając uwagę na obecność dokumentów, mogących ujawnić tożsamość ofiary. Określano wiek. Przeprowadzono sekcję czaszki i w miarę potrzeby innych części ciała. W ten sposób poddano oględzinom i sekcji 460 zwłok. Materiał stanowiły zwłoki obojga płci (54% stanowiły kobiety). Wśród zbadanych^l ofiar było 15 dzieci w wieku 5–15 lat. Poza tym^l wiek ofiar był różny. Według znalezionych dokumentów i oznak, znaczną większość stanowili Żydzi. Chrześcijan było 10–15%. Z dokumentów znalezionych w ubraniu skazanych uwidoczniło się, że byli to ludzie z najrozmaitszych warstw społecznych: inżynierowie, lekarze, kupcy, technicy, szoferzy, robotnicy. Dokumenty stwierdzające tożsamość osoby znaleziono mniej więcej w 10%, w większości zaś była nieczytelna.

^j W tekście: ciosanemi.

^k W oryginale: w zamian.

^l W oryginale nadpisany odręcznie wyraz: zbadanych.

^l W tekście: pozatem.

⁴ Mowa tu o transporterze taśmowym służącym do przenoszenia zwłok na stos ciałopalny, zdjęcie tego urządzenia zostało zaprezentowane w książce M. Tomkiewicz *Zbrodnia w Ponarach...*, zdjęcie nr 46.

⁵ Zdjęcie jednej z takich płyt zostało również umieszczone w książce M. Tomkiewicz (*Zbrodnia w Ponarach...*, zdjęcie nr 47).

Ogłędziny i sekcja zwłok wykazały, że za niewielkim wyjątkiem mieliśmy do czynienia z ranami postrzałowymi czaszki o wejściowym otworze od tyłu, przeważnie w okolicy potylicy, czasem z uszkodzeniem pierwszych kręgów. Rany wejściowe były o dużym świetle, nieraz o brzegach kostnych promieniście popękanych. Wejściowa rana najczęściej dawała obraz licznych kostnych odłamków lub zupełnego zgruchotania kości czaszki. W 25% na czaszce można było stwierdzić dwie lub więcej wejściowe rany postrzałowe. W 5 przypadkach czaszka była tak silnie zmiażdżona, że pochodzenia jej nie dało się stwierdzić. W kilkunastu przypadkach znaleziono^m w jamie czaszki kule (według orzeczenia wojskowych rzeczoznawców, pochodzące z automatów niemieckich). W 10 przypadkach rany postrzałowe dotyczyły klatki piersiowej, jamy brzusznej, w paru przypadkach stwierdzono przyżyciowe połamanie żeber oraz objawy uszkodzenia powierzchownych powłok twarzy i ciała.

Biorąc pod uwagę stopień rozpadu pośmiertnego zwłok oraz charakter gruntu, należy przypuszczać, że zostały one pogrzebane (za niewielkim wyjątkiem) przeważnie w okresie od jednego miesiąca do trzech miesięcy. W kilku przypadkach znaleziono przy zwłokach gazety z datami 30 VI i 1 VII 1944 roku. Chcąc w przybliżeniu określić ilość ofiar zagrzebanych w dole, usunięto warstwy piasku ze zwłokami, aby je uwidocznili na przestrzeni 10 metrów. Przyjmując pod uwagę, że zwłoki, jak już zaznaczyliśmy, były układane w trzy piętra i kilkuwarstwowo w każdym piętrze, mogliśmy w przybliżeniu zorientować się, że ogólna ilość ofiar w dole wynosiła nie mniej [niż] 10 000. Idąc za wskazaniem świadków, przeprowadziliśmy rozkopy jeszcze jednego dołu, gdzie według zeznań były ostatnio zwłoki zakopane. Wykopano 30 zwłok. Byli to sami mężczyźni, z dokumentów i oznak można było sądzić, że byli to prawie wyłącznie chrześcijanie. Wiele z nich miało ręce związane drutami do tyłu. Można przypuszczać, że była to partia skazańców dostarczonych z więzienia. W 25 przypadkach u tych ofiar stwierdzono rany postrzałowe w okolicy potylicyⁿ czaszki. W 5 przypadkach uszkodzenia innego rodzaju. Stan zwłok wskazywał, że również zostali oni pogrzebani przed jednym lub dwoma miesiącami; w ubraniu jednej z ofiar znaleziono gazetę z datą 15 VI 1944 roku.

Liczbowy stosunek chrześcijan do Żydów wśród straconych na Ponarach można ustalić z trudnością. Skazani przybywali na miejsce stracenia partiami, w ilościach bardzo różnych, było też rzeczą przypadku, czy byli to chrześcijanie, czy Żydzi. Były też partie mieszane. Można sądzić, że wobec masowej likwidacji getta^o przeważającą liczbę ofiar stanowili Żydzi. Że jednak wśród zagrzebanych zwłok była duża liczba chrześcijan, przeważają wykopaliska z jamy drugiej, gdzie znaleziono 25 zwłok prawie wyłącznie chrześcijan. Świadek⁶ pracujący w „czynnym” okresie Ponar u Niemców podaje, że wśród zwłok, które on sam wykopał z pierwszego dołu przez nas teraz badanego, było wykopane liczbowo zarejestrowanych 600⁷ katolickich księży w ubraniu kapłańskim.

^m W oryginale nadpisany odręcznie wyraz: znaleziono.

ⁿ W oryginale błędnie: patylicy.

^o W oryginale tu i dalej: ghetta.

⁶ Mowa tu o jednym z dwóch pierwszych świadków, którzy złożyli zeznania: Abrahamie Blazerze lub Konstantym Potanino. Świadek Abraham Blazer został ujęty w Wilnie 26 XI 1943 r. w grupie 44 osób przez gestapo i przewieziony do Ponar, gdzie zajmował się wydobywaniem i paleniem zwłok ofiar. Konstanty Potanino, który również był zatrudniony przy paleniu zwłok, swoją relację złożył pracownikom Komisji Badania Zbrodni Niemieckich na Litwie (AIPN, 184/49 (L II/49/F), Protokół przesłuchania świadka Abrama Blazera, 28 VIII 1944 r., b.p.; M. Joffe, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius 1961, s. 128).

⁷ Dyrektor Muzeum w Ponarach Algis Karosas w czasie rozmów prowadzonych przez prok. Elżbietę Rojow-

Z tych zeznań również wynika, że zwłoki przez nas obecnie wykopywane zostały tam pogrzebane po wykopaniu i spaleniu poprzednio pogrzebanej pierwotnej partii.

Najbardziej jaskrawo odzwierciedlają widmo przeszłości ponarskiej świadkowie bezpośrednio pracujący na terenie egzekucyjnym: zostali oni do tego zmuszeni jako skazańcy. Byli to Żydzi, którym udało się zbiec z miejsca swojej pracy⁸. Grupa składała się z kilkunastu osób, pracujących przy wykopywaniu i spalaniu zwłok zamordowanych, wykonywała swe czynności około 6 miesięcy⁹. Wyzwoliła się ona drogą podkopu, przeprowadzonego pod leśnym terenem miejsca straceń z wyjściem daleko poza strażę niemieckie⁹. Inny skazaniec, udając trafionego i rozstrzelanego, leżał przez kilka godzin pod zamordowanymi, po czym zdołał uciec.

Bezpośrednia obecność i obcowanie z tymi świadkami na miejscu znacznie ułatwiały wykrywanie rzeczowych dowodów i zdobywanie szczegółów. Zeznania tych świadków należy uznać za wiarygodne, gdyż zgadzają się one ze wskazanymi przez nich znaleziskami na badanym terenie. Świadkowie ci, pracujący w różnych okresach czasu od jesieni 1943^r roku, oświadczają, że początkowo Niemcy zagrzebywali w dołach wszystkich skazańców, egzekucje odbywały się tuż nad dołami, przy czym wszystkie doły zostały wypełnione. W pierwszym i drugim roku straceń dokonywały [ich] oddziały wojska, strzelano z karabinów maszynowych¹⁰.

W okresie późniejszym w latach 1943 i 1944 egzekucji dokonywali osobiście Niemcy. Kilku świadków wskazywało na nazwiska z terenu garnizonu Wilna – Philipp Krapp⁸ i Fiedler¹¹. Potrafili oni własnoręcznie stracić jednego dnia 500 osób.

ską i historyka Monikę Tomkiewicz w Ponarach w 2001 i 2008 r. potwierdził na podstawie relacji kilku Żydów zatrudnionych przy paleniu zwłok, że w ponarskich dołach odnaleziono kilkaset ofiar w polskich mundurach oficerskich. Być może podana liczba odnosi się do żołnierzy, z całą pewnością nie może być to liczba straconych duchownych, gdyż w całym okresie okupacji na Wileńszczyźnie zginęło od 88 do 128 księży i kleryków wileńskich (W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, z. 1–5, Warszawa 1977–1981, s. 189–227; *Udział kapłanów wojskowych w drugiej wojnie światowej*, red. J. Humeński, Warszawa 1984, s. 494).

^p *Tak w tekście.*

^r *W tekście błędnie: 1941 roku.*

⁵ *W tekście błędnie:* Krap. Philipp Krapp od jesieni 1941 do maja 1944 r., będąc w stopniu SS-Scharführera, należał do placówki Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, Aussendienststelle Wilna. Zatrudniony był w kuchni i kantynie wojskowej. Do przeprowadzania egzekucji w Ponarach zgłaszał się sam, mówiąc: „jutro będę strzelał sam, nikt mi w tym nie przeszkodzi”.

⁸ Wśród Żydów zatrudnionych przy wydobywaniu i spalaniu zwłok oprócz wspomnianych Abrahama Blazera i Konstantego Potanino byli również: Jurij Farber, Mackin Zelman, Lejzer Owsiejczyk, Zajdel Matwiejus, Icek Dogil, Kantorowicz. Wszystkie wymienione osoby (łącznie było 25 osób) 15 IV 1944 r. o godzinie 21.30 wydostały się z ziemianki i zaczęły uciekać. W trakcie pościgu 12 zbiegów zostało zastrzelonych, jedynie 11 byłym więźniom udało się dotrzeć do Puszczy Rudnickiej (OKGd, S 2/00/Zn, t. 10, Podanie Konstantego Potanino kierowane do Nadzwyczajnej Komisji Państwowej KPZR, 15 V 1973 r., s. 1973).

⁹ Palenie zwłok na terenie ponarskiej bazy trwało od listopada 1943 r. do czerwca 1944 r., a więc 8 miesięcy (AIPN, 184/49 (L II/49/F), Protokół przesłuchania świadka Abrama Blazera, 28 VIII 1944 r., b.p.).

¹⁰ Pierwszych egzekucji w lasach ponarskich dokonywali członkowie Einsatzkommando 9 kierowanego przez dr. Alfreda Filberta, trwało to kilka tygodni. Od 23 VII 1941 do 4 VII 1944 r. egzekucje w Ponarach wykonywali członkowie wileńskiego Sonderkommando. Nigdy egzekucji w Ponarach nie dokonywał Wehrmacht. Jedynie w egzekucjach prowadzonych w dniach 3 i 4 VII 1944 r. używano broni automatycznej, w celu zmniejszenia ilości strzałów (ZStL/Ba-AstL, Wyrok Landgericht Berlin – 3 P Ks 1/62 z dnia 22 VI 1962 r. przeciwko dr. Filbertowi i innym członkom 9. oddziału operacyjnego policji bezpieczeństwa, s. 3494).

¹¹ Albert Fiedler od 1943 r. pełnił funkcję kierownika wileńskiego Sonderkommando w następstwie Martina Weissa. Według zeznań licznych świadków, brał on udział w każdej większej egzekucji w Ponarach, jednak nie wchodził w skład plutonu egzekucyjnego, lecz jedynie dokonywał selekcji osób przeznaczonych do eksterminacji,

W październiku 1943 roku rozpoczęto wykopywanie zwłok ze wszystkich dołów celem ich spalenia. Praca ta była przeprowadzana z systematycznością i akuracją niemiecką. Wykopywane zwłoki były rozbierane, skrupulatnie przeszukiwane, przy czym wyjmowano rzeczy cenne, przede wszystkim kruszec, następnie oględzinom była poddawana jama ustna, w celu wybrania złotych protez zębowych. Świadek pracujący przy tych manipulacjach podaje, że w ciągu dłuższego czasu w ten sposób tygodniowo wydobywano 6–8 kilo protez zębowych. Nad tą procedurą zębową miał pieczę specjalny urzędnik – Niemiec. W ten sposób „przygotowane” zwłoki szły na spalenie. Palenie odbywało się na specjalnie zbudowanych stosach. Paleniska stosu stanowiły wąskie kanały wykopane z ziemi,⁵ na niemi układały się drewniane belki, na nie umieszczano zwłoki rzędami, na warstwę zwłok układały się gałęzie suchego chrustu⁶, potem oblewano to płynem palnym. Na gałęzie ponownie były układane zwłoki, po czym znowu chrust i materiał palny itd. Stos układany był według zasad technicznych i w ten sposób, że tworzył wysoką piramidę zawsze zawierającą 3500 zwłok. Do układania zwłok na wyższych warstwach stosu służył opisany już powyżej przyrząd – elewator. Stos taki zapalany bombami zapalającymi, zwykle palił się od 5 dni⁷ do 8 dni, pozostawiając po sobie 3–4 metry sześciennie popiołu oraz niedużą ilość kawałków nieopalonych kości. Otrzymany w ten sposób popiół przesiewał się przez drobną siatkę, dla oddzielenia drobnych nieopalonych cząsteczek kostnych. Przesiane pozostałości razem z niespalonymi kawałkami kości były rozcierane na żelaznych płytach. Otrzymany w ten sposób spopieleny materiał ze zwłok mieszano z piaskiem w stosunku jeden do trzech, wykopywano specjalne rowy, dokąd mieszanina była rozsypywana i zakopywana. Świadkowie podają, że stosów było 19, przy czym stosy były układane na jednym miejscu po kilka razy. Świadek, któremu udało się zbiec 15 IV 1944 roku¹², podaje, że według rejestracji niemieckiej, do dnia jego ucieczki zostało wydobytych i spalonych 68 000 zwłok. Zaznaczyć należy, że Niemcy prowadzili ścisłą kontrolę i rachunkowość przeprowadzanych manipulacji na terenie egzekucyjnym.

Świadkowie mieszkający w osiedlu Ponary, niedaleko obozu straceń, a także robotnicy pracujący przez czas dłuższy na szosie tego odcinka podają wiele szczegółów z okresu „działania” Niemców w Ponarach. Widzieli partie po kilkaset, a nawet parę tysięcy ludzi, przede wszystkim Żydów wprowadzanych na egzekucyjny teren Ponar, po czym słyszano odgłosy strzałów karabinów maszynowych. W okresie likwidacji getta była przywieziona partia Żydów w kilkudziesięciu wagonach, w ogólnej ilości 9000. Już przy wyjściu skazańców z wagonów rozpoczęła się strzelanina z karabinów maszynowych wśród jęków i krzyków, przedpoła ponarskie zostały usiane tysiącami ofiar, które leżały przez czas dłuższy, zanim je sprzątnięto. Inni świadkowie zeznają, że widzieli przywożone wagonami większe i mniejsze partie skazańców. Właścicielka⁸ działki w pobliżu terenu straceń zeznaje, że w jej mieszkaniu przez parę miesięcy był zakwaterowany oddział

wykonywał pojedyncze egzekucje i czasami również dokumentację fotograficzną (AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/I-31, Pro Memoria Delegatury Rządu RP sytuacji w Kraju w okresie od 1 VI do 15 VII 1942 r., k. 15–17).

⁵⁻⁶ *Tak w tekście.*

⁵ *W tekście: di.*

¹ *Wyraz dopisany odręcznie.*

¹² W oryginale błędnie: 19 IV 1944 roku. Ucieczka więźniów zatrudnionych do wydobywania i spalania zwłok w Ponarach nastąpiła 15 IV 1944 r., świadek, o którym mowa, to Abraham Blazer (AIPN, 184/49 (L II/49/F), Protokół przesłuchania świadka Abrama Blazera, 28 VIII 1944 r., b.p.).

żołnierzy, którzy stale wychodzili na teren egzekucyjny po przybyciu partii skazańców, po czym słyszała salwy karabinowe. Majster Grogowy zeznaje, że widywał często duże grupy ludzi prowadzonych pod eskortą żołnierzy do Ponar. Mniejsze grupy składały się z chrześcijan. Również często widywano grupy ludzi dostarczanych na miejsce kaźni samochodami więziennymi.

Wnioski

Ogłędziny terenu i przeprowadzone badania wykopanych zwłok na terenie Ponar wykazują: że był tu dokonywany masowy mord ludności różnego wieku, płci, narodowości i wyznania, że ofiary pochodzą z różnych warstw społecznych. Ofiary były mordowane od tyłu w głowę. Wystrzały były skierowane z bardzo bliska i w większości przypadków z broni automatycznej ręcznej (badania znalezionych kul). W niektórych przypadkach można przypuszczać, że ofiary były mordowane uderzeniem w głowę tępym narzędziem. Stwierdzone rany okolicy klatki piersiowej jamy brzusznej i obrażenia innych okolic ciała wskazują, że ofiary były dobijane. Z tego rodzaju uszkodzeń wynika, że jakkolwiek charakter zadanych ran w większości przypadków mógł spowodować śmierć natychmiastową, to jednak nie wykluczono, że śmierć nie następowała natychmiast i mordowani byli strącani do jam jeszcze żywi. Masowy charakter rozstrzeliwania i spalania zwłok zbadanych w dole pierwszym, ilość stosów, na których palono ofiary, masy pozostałego popiołu i szczątków na rozległej przestrzeni terenu dają możliwość przypuszczać, że ilość ofiar straconych na Ponarach nie mniejsza była niż 100 000.

Masowe wykopywanie zwłok już pogrzebanych, następnie ich spalanie z systematycznością i mechanizacją w przenoszeniu z dołów na stosy, z rozcieraniem kości i rozsiewaniem popiołu wskazują, że ręka zbrodniarza usiłowała zatrzeć swe ślady.

Grabienie kosztowności znajdujących przy zwłokach przed ich spaleniem, łącznie z bestialskim wyjmowaniem złotych protez u ofiar – wskazują, że zbrodnia była jednocześnie urzędowo uprawnionym rabunkiem obliczonym na wzbogacenie się „Wielkiego Narodu”^w.

Źródło: AAN, Obozy koncentracyjne, 212/II-8, k. 1–12, oryginał, mps.

^w Pod tekstem, po prawej stronie, prostokątna pieczęć o treści: Studium Instytutu Pamięci Narodowej.

[bez daty], *Łódź* – Relacja Ireny Dogiel-Pionkowskiej złożona w Archiwum Wschodnim w Warszawie

Nie pamiętam, kiedy zaczęły się wywózki z Litwy Radzieckiej. Bo te pierwsze już zapominaliśmy. Zresztą wtedy Sowietci byli krótko, od 18 IX 1939¹ roku do 10 X 1939 roku. Na dużą skalę zaczęło się, gdy już byli panami całej Litwy. Dla mnie najstraszliwiej odbiły się w pamięci wywózki czerwcowe 1941 r². Zaczęły się chyba w końcu maja i trwały co tydzień regularnie do wkroczenia Niemców w czerwcu (wkroczyli chyba 23–25 czerwca³). Wywożono regularnie w każdą sobotę. Mieli wtedy wolny transport i sytuacja była sprawnie przeprowadzana. Podjeżdżały samochody. Krasnoarmiejcy najczęściej w trójkę wkraczali do mieszkań, nakazywali się spakować i w ciągu godziny opuścić mieszkanie z niezbędnymi rzeczami. Czasami dawali dwie godziny czasu, były wypadki ludzkiego traktowania, pozwalano nawet zapakować się i powiadomić krewnych w ciągu 3 godzin.

Ojciec wracał z apteki – stale miał w soboty dyżury całonocne – błady i wyczerpany. Ludzie wpadali nieprzytomni, prosząc o zestaw leków. Ojciec był zawsze człowiekiem bardzo skrupulatnym. Bojąc się przeoczyć coś, co mogło być ważne – miał opracowane zestawienia leków w zależności od wielkości rodziny [...]. Pierwsze wiadomości o wywożonych były straszliwe. Na dworzec wywożono ze wszystkimi walizkami, jakie chcieli zabrać. Ale co się działo potem. Okazało się, że złośliwie przepędzano tych umęczonych ludzi po kilka kilometrów na inne tory, połowę rzeczy po drodze tracili i jechali nie z tym, co najpotrzebniejsze. Otóż żeby takiej katastrofie zapobiec, rodzice długo i szczegółowo omawiali, co jest najpotrzebniejsze, żeby przeżyć. A więc nie drogie futra, kosztowne rzeczy, ale lekkie, mocne i ciepłe, to było najważniejsze, żeby przetrzymać wywózkę i nie umrzeć z głodu i chłodu. Wobec tego zapadła decyzja: trzeba przyszykować worki. Dobre, mocne worki, do których trzeba doszyć szelki, by można było dźwigać jako plecak. Do tych worków trzeba przemyśleć dokładnie, co musi się zmieścić. Na wypadek rozdzielenia rodziny (ci dranie potrafili rozdzielić kobiety od mężczyzn lub młodych od starszych) w każdym worku musiały być np.: podstawowe leki, żelazna porcja jedzenia, osobista i pościelowa bielizna, przybory toaletowe. I tu zaczynał się koszmar, przez 3 soboty kładliśmy się spać, mając przygotowane worki na drogę. Kiedy samochód przejeżdżał ulicą, budził popłoch. Do dziś się wstydzę westchnienia ulgi i niekłamanej radości, że samochód pojechał dalej, do innego mieszkania, po inną polską rodzinę. Nas Bóg ustrzegł od tego największego zagrożenia, jakim była wywózka. Dlatego wojnę niemiecko-radziecką powitaliśmy w Wilnie z westchnieniem ulgi. Wielkiej ulgi – już nie wywiozą!!!

Źródło: Ośrodek Karta, II/1533, s. 13–14, oryginał, mps.

¹ Wojska radzieckie wkroczyły do Wilna nocą z 18 na 19 IX 1939 r. (P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 165).

² Największa fala aresztowań w 1941 r. nastąpiła w dniach 16, 17, 19 i 20 czerwca. Wywieziono wówczas z Wileńszczyzny kilkanaście tysięcy osób (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 30–31).

³ Wilno zostało zajęte przez wojska Wehrmachtu 24 VI 1941 r. (M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarzacie Litwy, czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993, s. 28).

VI. Aneksy

Nr 1

Wykaz pracowników więzienia na Łukiszkach w Wilnie za rok 1941

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Ugianskis	Juozas	naczelnik więzienia	6 VIII 1941 r.
Grunskis	Jonas	zastępca naczelnika więzienia	24 VI 1941 r.
Jamelkis	Pranas	kierownik administracji	1941 r.
Urbonajtis	Juozas	urzędnik działu dyżurnych	1941 r.
Stuczinskas	Stasis	urzędnik działu dyżurnych	1941 r.
Żelwis	Pranas	urzędnik działu dyżurnych	1941 r.
Repejka	Wiktoras	urzędnik działu młodszych dyżurnych	1941 r.
Sacewiczus	Mieczys	urzędnik działu młodszych dyżurnych	1941 r.
Skejwelas	Jonas	urzędnik działu młodszych dyżurnych	1941 r.
Serapinas	Jonas	tłumacz	1941 r.
Barysas	Witautas	nadzorca	1941 r.
Bartusewiczus	Juozas	nadzorca	1941 r.
Bekeszaus	Kazys	nadzorca	1941 r.
Dwabulis	Stasis	nadzorca	1941 r.
Grigolewiczius	Stasis	nadzorca	1941 r.
Gudawiczius	Mikas	nadzorca	1941 r.
Iwanauskas	Bronius	nadzorca	1941 r.
Iwaszkiewiczus	Petras	nadzorca	1941 r.
Karabas	Antanas	nadzorca	1941 r.
Kareckas	Kazys	nadzorca	1941 r.
Kareckienie	Elena	nadzorca	1941 r.
Korsakas	Jokubas	nadzorca	1941 r.
Kupczys	Leopoldas	nadzorca	1941 r.
Lepeszka	Jonas	nadzorca	1941 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Litwinski	Pranas	nadzorca	1941 r.
Lucajtis	Petras	nadzorca	1941 r.
Matulis	Bolius	nadzorca	1941 r.
Matulauskas	Jonas	nadzorca	1941 r.
Mizutawiczus	Robertas	nadzorca	1941 r.
Markewiczus	Juozas	nadzorca	1941 r.
Paulauskas	Jonas	nadzorca	1941 r.
Paszkiewiczus	Pranas	nadzorca	1941 r.
Paszkiewiczus	Witautas	nadzorca	1941 r.
Pauluskas	Wladas	nadzorca	1941 r.
Petraszka	Romualdas	nadzorca	1941 r.
Paraulis	Stasis	nadzorca	1940 r.
Rejmorius	Stasis	nadzorca	1941 r.
Rimkewiczus	Jonas	nadzorca	1941 r.
Rudinskas	Antanas	nadzorca	1941 r.
Ruszcica	Leonas	nadzorca	1941 r.
Sawickas	Witautas	nadzorca	1941 r.
Stankus	Karolis	nadzorca	1941 r.
Stankiewiczus	Matilda	nadzorca	1941 r.
Staszkiewiczus	Petras	nadzorca	1941 r.
Siauczunas	Petras	nadzorca	1941 r.
Semeta	Witautas	nadzorca	1941 r.
Szukis	Apolinaras	nadzorca	1940 r.
Szimkunas	Zigmas	nadzorca	1941 r.
Taraszkiewiczus	Antanas	nadzorca	1940 r.
Tuszas	Bronius	nadzorca	1941 r.
Tiskowiczus	Antanas	nadzorca	1941 r.
Wajczulonis	Ignas	nadzorca	1940 r.
Wikelis	Waclawas	nadzorca	1941 r.
Waginis	Petras	nadzorca	1941 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Walužis	Petras	nadzorca	1941 r.
Zdanawiczus	Juozas	nadzorca	1941 r.
Zaukiewiczus	Wincas	nadzorca	1941 r.
Zikaras	Jonas	nadzorca	1941 r.
Zambinskas	Witautas	nadzorca	1941 r.
Zemajtienie	Urszule	nadzorca	1941 r.
Ostrauskas	Kostas	nadzorca	1941 r.
Cedwilas	Stasis	nadzorca	1941 r.
Arsztikis	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Basijokas	Jonas	młodszy nadzorca	1940 r.
Bakanawiczus	Simanas	młodszy nadzorca	1941 r.
Bartusewiczus	Kazys	młodszy nadzorca	1941 r.
Brazis	Wincas	młodszy nadzorca	1941 r.
Balis	Aleksas	młodszy nadzorca	1941 r.
Bolna	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Budrys	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Bulwinas	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Czapikas	Kazys	młodszy nadzorca	1941 r.
Czesnulis	Tomas	młodszy nadzorca	1941 r.
Czekuolis	Ksaweras	młodszy nadzorca	1941 r.
Czekulonis	Wacławas	młodszy nadzorca	1941 r.
Daweckas	Tomas	młodszy nadzorca	1940 r.
Gawenauskas	Ignas	młodszy nadzorca	1940 r.
Girdenis	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Gławickas	Wladas	młodszy nadzorca	1941 r.
Grigorawiczus	Bronius	młodszy nadzorca	1941 r.
Grieže	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Grizus	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Garnis	Witautas	młodszy nadzorca	1941 r.
Jakielajtis	Kazys	młodszy nadzorca	1940 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Jeczys	Feliksas	młodszy nadzorca	1941 r.
Kaziukonis	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Kozakiewiczus	Leonas	młodszy nadzorca	1940 r.
Karackienie	Adele	młodszy nadzorca	1941 r.
Kopustas	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Kondratawiczus	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Klewinskas	Antanas	młodszy nadzorca	1941 r.
Klukas	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Kundrotas	Aleksas	młodszy nadzorca	1941 r.
Kurewiczus	Juozas	młodszy nadzorca	1940 r.
Klimentawiczus	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Knabikas	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Kaļpokas	Kazys	młodszy nadzorca	1941 r.
Łegenis	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Lukoszewiczus	Wincas	młodszy nadzorca	1941 r.
Losewiczus	Antanas	młodszy nadzorca	1940 r.
Kapinskas	Stasis	młodszy nadzorca	1940 r.
Maciulewiczus	Adolfas	młodszy nadzorca	1941 r.
Megelinskas	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Miszelkis	Kazys	młodszy nadzorca	1941 r.
Mackiewiczus	Bolius	młodszy nadzorca	1941 r.
Misiukonis	Pranas	młodszy nadzorca	1941 r.
Maczulajtis	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Maksimawiczus	Monika	młodszy nadzorca	1941 r.
Nargiela	Petras	młodszy nadzorca	1941 r.
Obelewiczus	Pranas	młodszy nadzorca	1940 r.
Olszauskas	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Olszauskas	Wladas	młodszy nadzorca	1941 r.
Pleczuwajtis	Adomas	młodszy nadzorca	1940 r.
Pietrawiczus	Wladas	młodszy nadzorca	1940 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Poszkajtis	Kazys	młodszy nadzorca	1941 r.
Paľubinskas	Powilas	młodszy nadzorca	1941 r.
Pociejunas	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Parulienie	Ona	młodszy nadzorca	1941 r.
Pietraszkiewiczus	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Pieczulis	Kazys	młodszy nadzorca	1941 r.
Puodžunas	Petras	młodszy nadzorca	1941 r.
Rutkauskas	Ignas	młodszy nadzorca	1940 r.
Ratkiewiczus	Andrius	młodszy nadzorca	1941 r.
Siniszkievicus	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Stražnickas	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Semenkows	Jokubas	młodszy nadzorca	1940 r.
Silzewicuz	Antanas	młodszy nadzorca	1940 r.
Simanawicuz	Antanas	młodszy nadzorca	1941 r.
Sabulis	Antanas	młodszy nadzorca	1941 r.
Skiwelis	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Staliulonis	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Stieponawicuz	Kazys	młodszy nadzorca	1941 r.
Sargielajte	Wanda	młodszy nadzorca	1941 r.
Silafertas	Edwardas	młodszy nadzorca	1941 r.
Salnajte	Emilia	młodszy nadzorca	1941 r.
Swedas	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Tautkus	Pranas	młodszy nadzorca	1940 r.
Tamoszunas	Antanas	młodszy nadzorca	1940 r.
Tamulis	Jeronimas	młodszy nadzorca	1941 r.
Taraszkiewiczus	Wincas	młodszy nadzorca	1941 r.
Urbanawicuz	Stasis	młodszy nadzorca	1940 r.
Wieliczka	Antanas	młodszy nadzorca	1940 r.
Wrublauskas	Mikołas	młodszy nadzorca	1941 r.
Wersznickas	Wladas	młodszy nadzorca	1941 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Warkulewiczus	Juozas	młodszy nadzorca	1941 r.
Wilkinis	Antanas	młodszy nadzorca	1941 r.
Wiszkielis	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Wieliwis	Silwestras	młodszy nadzorca	1941 r.
Zabarauskas	Petras	młodszy nadzorca	1941 r.
Žukauskas	Maczis	młodszy nadzorca	1940 r.
Žukauskas	Stasis	młodszy nadzorca	1941 r.
Žvikas	Wincas	młodszy nadzorca	1940 r.
Stapulonis	Antanas	młodszy nadzorca	1941 r.
Brazajtis	Pranas	młodszy nadzorca	1941 r.
Balejtis	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Błužas	Jonas	młodszy nadzorca	1941 r.
Karlonas	Wincas	młodszy nadzorca	1941 r.
Jankauskas	Juozas	kierownik sekretariatu	1940 r.
Szilejka	Adomas	pomocnik kierow. sekretariatu	1938 r.
Smergelis	Feliksas	kancelista	1941 r.
Serelis	Antanas	kancelista	1941 r.
Sacewiczenie	Elena	kancelista	1941 r.
Szerutis	Aleksas	kancelista	1940 r.
Slewe	Jurgis	kancelista	1940 r.
Žukauskas	Bronius	kancelista	1941 r.
Walinczus	Albinas	kancelista	1941 r.
Bujkauskas	Jonas	kancelista	1941 r.
Gełzynienie	Stasie	kwalifikowana maszynistka	1941 r.
Krisztonawiczute	Elena	maszynistka	1941 r.
Bałtūsis	Jurgis	starszy księgowy	1941 r.
Brazgulis	Alfas	księgowy	1938 r.
Žilionis	Juozas	księgowy	1938 r.
Bagdanawiczus	Jonas	kasjer	1941 r.
Juodelis	Petras	rachmistrz	1941 r.
Łajmaite	Ona	rachmistrz	1941 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Maczulis	Zigmas	rachmistrz	1941 r.
Juodailenie	Wladie	maszynistka	1941 r.
Skirdalis	Ciprijonas	nauczyciel	1941 r.
Amdriuszys	Jurgis	kierownik działu administracyjnego	1941 r.
Lekeckas	Kazys	pomocnik kier. działu administracyjnego	1941 r.
Stankiewiczus	Jonas	kierownik magazynu	1941 r.
Baļtuszonis	Benjamins	starszy magazynier	1941 r.
Łuobikis	Jonas	starszy magazynier	1941 r.
Likerauskas	Bronius	magazynier	1941 r.
Pazurewiczus	Atasis	magazynier	1941 r.
Katinas	Adomas	kucharz	1940 r.
Aksomajtis	Kostas	rachmistrz	1941 r.
Tamoszunas	Jonas	elektromonter	1941 r.
Andriulis	Mikołás	młynarz-piekarz	1941 r.
Usas	Juozas	lekarz	1941 r.
Dambrauskaite	Adele	dentysta	1941 r.
Mielinis	Bronius	felczer	1941 r.
Utká	Karolis	felczer	1940 r.
Zumbis	Petras	felczer	1941 r.
Biła	Juozas	kierownik pracowni	1941 r.
Baļakauskas	Powilas	pomocnik kierownika pracowni	1941 r.
Gudawiczus	Alfas	mistrz stolarski	1941 r.
Matulis	Wilhelmas	mistrz-mechanik	1941 r.
Anżelis	Juozas	mistrz-szewc	1941 r.
Gimżauskas	Wladas	mistrz krawiecki	1941 r.
Micawiczus	Jonas	mistrz krawiecki	1941 r.
Lickiewiczus	Wladas	rachmistrz	1941 r.
Szwidtas	Alfonsas	rachmistrz	1941 r.

Źródło: M. Tomkiewicz, Zbrodnia w Ponarach 1941–1944, Warszawa 2008, s. 324–330.

Nr 2

Wykaz pracowników więzienia na Łukiszkach zatrudnionych od 24 VI 1941 r.

naczelnik więzienia:

Miczulis – 24–26 czerwca 1941 r. (był on również zastępcą zarządcy w okresie okupacji sowieckiej)

Zelwis

Patackas

Szukauskas

Milukas

Stuczynskas

dział gospodarczy:

Andriuszy – kierownik działu gospodarczego

Tamoszunas Juozas

Sakałauskas Eugenius

Rojenas Jonas

Stankiewiczus Jonas

Barisas Bronius

Gimžauskas Piatras

Misewiczus Edwardas

Gierdzunas Stasis

Žebiertawiczus Antanas

Dajnis Bronius

Joczys Wacis

magazynierzy:

Sakałauskas – kierownik magazynu

Barysas

Stankiewiczus

lekarz:

Babrawiczus

rachmistrz:

Lickiewiczus

felczer:

Swiderskis Jonas

księgowość:

Žylionis Juozas – kierownik wydziału finansowego

Baltusis – starszy księgowy

Brazgulis Alfonsas

Milikas Bronius

Banaitis Jonas

piekarz:

Łaucajtis

mistrz krawiecki:

Andriulis

stolarz-monter:

Micewiczus

kancelaria:

Jameikis Pranas

Jankauskas Juozas

Szylejkis Adomas

Stimburis Juozas

Mudenas Juozas

kucharz:

Katinas

kierownik administracji:

Grunskis

dział dyżurów:

Kuzawinis Alfonsas

Grunskis Jonas

Patackas Aleksandras

kierownik pracowni:

Albrechtas (w okresie okupacji sowieckiej był pracownikiem najemnym)

Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 15, k. 1–3a.

Tłumaczyła: Helena Pilecka

Nr 3

Stan służby więziennej na Łukiszkach w latach okupacji hitlerowskiej za rok 1942

naczelnik więzienia: Augustinavicius

Kazys – od 16 I 1942 r.

naczelnik administracyjny kalefaktorów I p.:

Blekaitienė Elle – od 15 IX 1942 r.

prowadzący do pracy – 1

pomoc prowadzącego do pracy – 1

instruktorzy – 4

majstrzy – 8

pozostali pracownicy – 22

urzędnicy od spraw męczyzn:

Grunskie Jonas – 18 V 1942 r.

Stakys Povilas – 16 IV 1942 r.

Jakubka Petras – 16 I 1942 r.

służba zdrowia:

lekarze: Usas Juozas – 23 VII 1941 r.

Kozicas Vincas

dentyści – 2

aptekarz – 1

felczerzy – 6

urzędnicy:

Stuczinskas Stasys – 12 VI 1941 r.

Lickewiczius Wladas – czerwiec 1941 r.

Korsakas Jakubas – 1941 r.

Reimorys Stasys – 25 VI 1942 r.

Sacewiczius – 1 VII 1942 r.

strażników męczyzn – 14 + 141

I sekretarz, sekretarz męczyzn,

urzędnicy – 13

buchalterzy – 3

kasjer – 1

technik dla męczyzn – 1

nauczyciel

fotograf

kapelan: Baltrumonatis Juozas – 1 IX 1941 r.

łącznie z naczelnikiem służba więzienna
liczyła 218 osób

Źródło: M. Tomkiewicz, Zbrodnia w Ponarach 1941–1944, Warszawa 2008, s. 321–322.

Nr 4

Wykaz pracowników Wileńskiego Więzienia Ciężkich Prac sporządzony przez naczelnika więzienia, stan na dzień 1 IV 1943 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Augustinawiczius	Kazys	naczelnik więzienia	1 IV 1943 r.
Kudirka	Jonas	zastępca naczelnika	1 IV 1943 r.
Sakałałskas	Eugenius	kierownik wydziału	1 IV 1943 r.
Wasaris	Antanas	kierownik wydziału	1 IV 1943 r.
Sacewiczus	Mieczys	starszy urzędnik	1 IV 1943 r.
Lickiewiczus	Wladas	starszy urzędnik	1 IV 1943 r.
Stuczinskas	Stasis	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Korsakas	Jokubas	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Walginis	Petras	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Tiszkiewiczius	Juozas	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Skajwalas	Jonas	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Semaszka	Jurgis	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Szimkunas	Zigmas	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Smergelis	Feliksas	kierownik działu zatrzymań	1 IV 1943 r.
Arsztikis	Stasis	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Butawiczus	Walerionas	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Tuszkiewiczus	Antanas	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Zdanawiczus	Juozas	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Zikarienie	Teofile	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Rimkiewiczius	Jonas	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Žikara	Jonas	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Karabas	Antanas	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Meszke	Jurgis	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Świdarskis	Jonas	starszy nadzorca	1 IV 1943 r.
Basijokas	Jonas	nadzorca	1 IV 1943 r.
Staszelis	Mikołas	nadzorca	1 IV 1943 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Wrubilauskas	Wiktoras	nadzorca	1 IV 1943 r.
Poszunas	Stasis	nadzorca	1 IV 1943 r.
Lawaszewiczus	Steponas	nadzorca	1 IV 1943 r.
Grigalewiczus	Waclowas	nadzorca	1 IV 1943 r.
Michalewiczus	Feliksas	nadzorca	1 IV 1943 r.
Blazarenas	Mikołas	nadzorca	1943 r.
Adomawiczus	Ignas	nadzorca	1943 r.
Batajtis	Jonas	nadzorca	1943 r.
Bujnauskas	Stasis	nadzorca	1943 r.
Bastis	Jonas	nadzorca	1943 r.
Butawiczenie	Juozopata	nadzorca	1943 r.
Bikus	Jonas	nadzorca	1943 r.
Bartaszka	Kapstas	nadzorca	1943 r.
Brazis	Wincas	nadzorca	1943 r.
Buzorius	Powilas	nadzorca	1943 r.
Czaplikas	Kazys	nadzorca	1943 r.
Czekuolis	Ksaweras	nadzorca	1943 r.
Czurlonis	Rokas	nadzorca	1943 r.
Czenkienie	Marija	nadzorca	1943 r.
Daweckas	Pranas	nadzorca	1943 r.
Dirwialis	Stasis	nadzorca	1943 r.
Dubiskaite	Anele	nadzorca	1943 r.
Dudiele	Kostas	nadzorca	1943 r.
Gilis	Walerionas	nadzorca	1943 r.
Girdenis	Ignas	nadzorca	1943 r.
Galdikas	Feliksas	nadzorca	1943 r.
Garnis	Witildas	nadzorca	1943 r.
Gimzauskas	Ignas	nadzorca	1943 r.
Gawienauskas	Stasis	nadzorca	1943 r.
Grigonis	Juozas	nadzorca	1943 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Grieže	Anasis	nadzorca	1943 r.
Giebus	Alfonsas	nadzorca	1943 r.
Gławickas	Wacławas	nadzorca	1943 r.
Giriunas	Izydorius	nadzorca	1943 r.
Glozeris	Stasis	nadzorca	1943 r.
Gribas	Bronius	nadzorca	1943 r.
Iwanauskas	Bronius	nadzorca	1943 r.
Ignatawiczius	Witautas	nadzorca	1943 r.
Jaruzewiczus	Antanas	nadzorca	1943 r.
Juknewiczus	Antanas	nadzorca	1943 r.
Jarenkiewiczus	Juozas	nadzorca	1943 r.
Kopustas	Stasis	nadzorca	1943 r.
Kwiczinskas	Stasis	nadzorca	1943 r.
Kaļopkas	Kazys	nadzorca	1943 r.
Kondrotas	Aleksas	nadzorca	1943 r.
Kaziukonis	Juozas	nadzorca	1943 r.
Kzakiewiczus	Leonas	nadzorca	1943 r.
Karionas	Wincas	nadzorca	1943 r.
Klimantawiczus	Jonas	nadzorca	1943 r.
Kiskunas	Antanas	nadzorca	1943 r.
Kuodite	Weronika	nadzorca	1943 r.
Kolis	Juozas	nadzorca	1943 r.
Kuczynskas	Wiktoras	nadzorca	1943 r.
Kzakiewiczus	Wladas	nadzorca	1943 r.
Klukis	Kazys	nadzorca	1943 r.
Lagatewiczus	Stasis	nadzorca	1943 r.
Lasewiczus	Antanas	nadzorca	1943 r.
Lutkiewiczus	Juozas	nadzorca	1943 r.
Lickiewiczzenie	Marija	nadzorca	1943 r.
Misiukonis	Bolius	nadzorca	1943 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Morkiewiczus	Wincas	nadzorca	1943 r.
Mikalauskenie	Liuda	nadzorca	1943 r.
Makselis	Ambroziejus	nadzorca	1943 r.
Milczukas	Aleksas	nadzorca	1943 r.
Mastawicziute	Jadwiga	nadzorca	1943 r.
Motiejunas	Wincas	nadzorca	1943 r.
Mudinas	Wladas	nadzorca	1943 r.
Matutis	Wilhelmas	nadzorca	1943 r.
Macerinskaite	Jadwiga	nadzorca	1943 r.
Mikalauskas	Stasis	nadzorca	1943 r.
Maszkienas	Stasis	nadzorca	1943 r.
Ostrauskas	Kostas	nadzorca	1943 r.
Poszkajtis	Kazys	nadzorca	1943 r.
Pietrawiczus	Wladas	nadzorca	1943 r.
Pilipawiczus	Jonas	nadzorca	1943 r.
Pliuraite	Felicija	nadzorca	1943 r.
Pietrauskaite	Ona	nadzorca	1943 r.
Paukszte	Powilas	nadzorca	1943 r.
Pralejkaite	Adele	nadzorca	1943 r.
Romanczukas	Juozas	nadzorca	1943 r.
Sabalaukas	Wilius	nadzorca	1943 r.
Skirelis	Juozas	nadzorca	1943 r.
Stražauskas	Juozas	nadzorca	1943 r.
Staliolonis	Juozas	nadzorca	1943 r.
Siemienkawas	Jokubas	nadzorca	1943 r.
Saulenas	Juozas	nadzorca	1943 r.
Subaczus	Edwardas	nadzorca	1943 r.
Smurkus	Jaroslawas	nadzorca	1943 r.
Sawickas	Antanas	nadzorca	1943 r.
Surgieła	Juozas	nadzorca	1943 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Sklutas	Pranas	nadzorca	1943 r.
Szewelis	Antanas	nadzorca	1943 r.
Szeža	Alfonsas	nadzorca	1943 r.
Szeža	Antanas	nadzorca	1943 r.
Silžewiczus	Antanas	nadzorca	1943 r.
Szukis	Apolinaras	nadzorca	1943 r.
Szukis	Wincas	nadzorca	1943 r.
Sziauczunienie	Marija	nadzorca	1943 r.
Szedulkis	Jonas	nadzorca	1943 r.
Szaltenis	Wincas	nadzorca	1943 r.
Tuszas	Bronius	nadzorca	1943 r.
Taraszkiewiczus	Antanas	nadzorca	1943 r.
Tuzikas	Bronius	nadzorca	1943 r.
Tiauteris	Stasis	nadzorca	1943 r.
Užilajtis	Pranas	nadzorca	1943 r.
Urnėzas	Wladas	nadzorca	1943 r.
Wieliwis	Silwestras	nadzorca	1943 r.
Wilkielis	Wacławas	nadzorca	1943 r.
Walužis	Petras	nadzorca	1943 r.
Waszkielajtis	Jonas	nadzorca	1943 r.
Žalkiewiczus	Wincas	nadzorca	1943 r.
Žukauskas	Mieczys	nadzorca	1943 r.
Žukauskas	Stasis	nadzorca	1943 r.
Žulis	Petras	nadzorca	1943 r.
Šiauczunas	Petras	nadzorca	1943 r.
Blekaitienie	Ella	tłumaczka	1943 r.
Liaugminas	Juozas	pierwszy sekretarz	1943 r.
Maskalunas	Jonas	starszy sekretarz	1943 r.
Szimkunienie	Janina	sekretarz	1943 r.
Sacewiczenie	Elena	kancelistka	1943 r.

1. Nazwisko	2. Imię	3. Stanowisko	4. Od kiedy pracuje
Stuczinskaite	Antonina	kancelistka	1943 r.
Mielinite	Bronie	kancelistka	1943 r.
Paszkiewiczus	Pranas	pracownik kancelarii	1943 r.
Bałtromonaitis	Juozas	pracownik kancelarii	1943 r.
Dambrauskaite	Adele	maszynistka	1943 r.
Marcinkiewiczute	Birute	maszynistka	1943 r.
Bałtuszonis	Benjamins	kierownik magazynu	1943 r.
Czekawiczus	Jurgis	magazynier	1943 r.
Łatwis	Antanas	magazynier	1943 r.
Paszkiewiczus	Witautas	magazynier	1943 r.
Misewiczus	Aleksas	starszy technik	1943 r.
Gedwilas	Stasis	technik	1943 r.
Wiesaite	Antonina	kierownik działu zatrzymań	1943 r.
Micewiczus	Jonas	starszy majster	1943 r.
Auszalis	Juozas	rzemieślnik	1943 r.
Łukoszewiczus	Wincas	rzemieślnik	1943 r.
Daweckas	Tomas	rzemieślnik	1943 r.
Dumczus	Antanas	rzemieślnik	1943 r.
Parulis	Stasis	rzemieślnik	1943 r.
Andriuszis	Jurgis	starszy księgowy	1943 r.
Komockienie	Bronie	księgowa	1943 r.
Fagoskite	Ona	księgowa	1943 r.
Łaumanaite	Ona	starszy rachmistrz	1943 r.
Stratajte	Bronie	starszy rachmistrz	1943 r.
Klukite	Marija	rachmistrz	1943 r.
Milinis	Bronius	starszy felczer	1943 r.
Utką	Karolis	felczer	1943 r.
Kazakiewiczus	Pranas	felczer	1943 r.

Źródło: M. Tomkiewicz, Zbrodnia w Ponarach 1941–1944, Warszawa 2008, s. 331–336.

Nr 5

Wykształcenie i staż pracy funkcjonariuszy więzienia wileńskiego Łukiszki

Imię i nazwisko	Urodzony	Wykształcenie	Staż pracy
Arsztikis Stasys	1911	podstawowe	brak danych
Drabulis Stasys	1906	podstawowe	4 lata
Grigalewiczius Stasys	1903	podstawowe	12,5 roku
Korsakas Jakubas	1908	podstawowe	brak danych
Kudirka Jonas	1915	gimnazjum	2 miesiące
Lukoszewiczius Wincas	1905	podstawowe	3 l. 4 m.
Paszkewiczius Wytautas	1903	podstawowe	14 lat
Reimoeyis Stasys	1903	podstawowe	7 lat
Rimkewiczius Jonas	1909	4 klasy gimnazjum	8 lat
Sacewiczius Mieczys	1904	podstawowe	6,5 roku
Skeiwalas Jonas	1912	podstawowe	5 lat
Staszkieviczius Petras	1912	podstawowe	3 l. 6 m.
Strucinkas Stasys	1903	kursy gestapo	14 lat
Szimkunas Zigmas	1913	podstawowe	2,5 roku
Tiskiewiczzius Antanas	1908	podstawowe	5 lat
Tiskiewiczzius Juozas	1903	podstawowe	13 lat
Waiginis Petras	1906	podstawowe	6 l. 9 m.
Zdanowiczzius Juozas	1900	podstawowe	7 lat
Žembinkas Wytautas	1901	podstawowe	3,5 roku
Žikaras Jonas	1905	podstawowe	3 l. 9 m.

Źródło: M. Tomkiewicz, Zbrodnie w Ponarach 1941–1944, Warszawa 2008, s. 323.

Thumaczenie adnotacji zawartych w księdze przyjęć do więzienia na Łukiszkach za lata 1941–1943

Paleista – zwolniona
Paleistas – zwolniony
Paleistas gydymui – zwolniony na leczenie
Paleistas apskunk[as] Bauda – zwolniony obciążony grzywną
Paleista išteisinta – zwolniona uniewinniona
Paleista gavo malonę – zwolniona ułaskawiona
Paleistas atlikęs bausmę ir už pinigų – zwolniony po odbyciu kary i za pieniądze
Paleistas, kad iš namų nepasiš[alintų] – zwolniony, aby z domu nie wychodził
Paleistas dovanota 1/3 bausmės – zwolniona darowano 1/3 kary
Paleistas paėmė Getaj – zwolniony, zabrali do getta
Paleistas gavo malonę – zwolniony ułaskawiony
Atostogų paleistas – zwolniony na urlop
Paleistas atve[žtinis] i nuov – zwolniony, doprowadzony na posterunek policji

I bel[aisvių] Stov. Stov[yklą] – do obozu jeńców
I Belaisvių stovyklą – do obozu jeńców
I belais stov[yklą] – do obozu jeńców
Belaisvių stovyklą – obóz jeńców
Grąžintas i bel[aisvių] Stov[yklą] – zwrócony do obozu jeńców

Paleistas atlikęs bausmę – zwolniony po odbyciu kary
Atliko bausmę – odbył karę
Atlik[o] Bausmę Paleistas – po odbyciu kary zwolniony
Atlikęs bausmę – po odbyciu kary

Perd[uotas] vok[iečių] Saug[umas] Polic[ijai] – przekazany niemieckiej policji bezpieczeństwa
Paleistas paėmė išvež[imas] vok[iečių] Saug[umas] – zwolniony i zabrany przez niemiecką policję bezpieczeństwa do więzienia
Paleistas tardymui vok[iečių] Saugumui – zwolniony do śledztwa niemieckiego urzędu bezpieczeństwa
Paleistas išvežimui paėmė vok[iečių] Saugumas – zwolniony dla wywiezienia, zabral niemiecki urząd bezpieczeństwa
Perd[uotas] vok[iečių] Saug[umas] Išvež i Kalnoberžą – przekazany niemieckiemu urzędowi bezpieczeństwa do wywiezienia do Kalnoberža (?)
Pristatytas Socialamtą Perd[uotas] vok[iečių] Pareig[ūnas] – doprowadzony do Sozialamtu przekazany niemieckiemu funkcjonariuszowi
Senas kalin[ys] – žiur[ėti] Rej. Nr 1345 grąžintas ir 18 II 1943 perd[uotas] vok[iečių] Saug[umas] – stary więzień – patrz Rej. nr 1345 zwrócony i 18 II 1943 r. przekazany niemieckiej policji bezpieczeństwa

Perd[uotas] vok[iečių] Saug[umas] išvežt į Kauną – przekazany niemieckiemu bezpieczeństwu do wywiezienia do Kowna

Pristatytį į vok[iečių] Saug[umas] – doprowadzeni do niemieckiego bezpieczeństwa

Perd[uotas] Liet[uvos] Saug[umas] Polic[ijai] – przekazany policji bezpieczeństwa Litwy
Paleista grižo iš tardymo Perduota Liet[uvos] Saug[umas] – zwolniona, wróciła ze śledztwa przekazana bezpieczeństwu Litwy

Perd[uotas] żydų Policijai – przekazany żydowskiej policji

Atiduotas żydų getui – oddany do getta dla Żydów

Perduotas i Getą – przekazany do getta

Pasiųstas į Socialamtą – wysłany do „Socjalamtu”

Paleistas Socialamtui – zwolniony do „Socjalamtu”

Socialamtui perd[uotas] – przekazany do Sozialamtu

Socialamtui – do „Socjalamtu”

Į Kauno k[alėjima] – do więzienia w Kownie

Į Kauną – do Kowna

Į Panevežio kal[ėjima] – do więzienia w Poniewieżu

Perkeltas į Panevežio kal[ėjima] – przeniesiony do więzienia w Poniewieżu

Grażintas atlikti bausmę į Panevežio kalėjima – zwrócony do więzienia w Poniewieżu dla odbycia kary

Į Kalnabrėžiui – do Kałonoberża

Į Kalnabrėžiui įstaigą – do urzędu w Kałonoberżu

Darb[óvietė] Ostrov – pracuje Ostrov. (?)

Į darb[úotis] Ostrovie – do pracy w Ostrowie

Persiųsta į Paner[ių] darbo įstaigą – przekazany do urzędu pracy w Ponarach

Išsiųstas darbo stovyklai – wysłany do obozu pracy

Persiųstas į privért[i] d[àrbas] įstaigą – przesłany do urzędu przymusowych robót

Perd[uotas] arešto manų Vi... – przekazany do aresztu w Wi...

Mirė – zmarł

Mirė perd[uotas] dezinfkijos namams – zmarł przekazany do izby dezynfekcji

Perdutas Arbeitsamtui – przekazany do Arbeitsamtu

Feldkomendant[ur] – przekazany do komendantury polowej

Perd[uotas] Feldgendarmerie – przekazany żandarmerii polowej

Perd[uotas] Legion Speer – przekazany do Legionu Speer

Tsrd[ymui] – dla śledztwa

Perd[uotas] Centr[inis] Dab[öklė] Ved[ėjas] – przekazany kierownikowi centrali aresztu

Perd[uotas] Kommando Schutzpolizei – przekazany do komendantury Schutzpolizei

Perd[uotas] Sutepolizei – przekazany do Schutzpolizei

Perdutas Centr[inis] Dab[öklė] – przekazany do Centrali aresztu

Apeliāc[inis] Rūmų – do Izby Apelacyjnej
Išduotas vok[iečiams] – przekazany Niemcom
Į Psichiatrinę lig[oninę] – do szpitala psychiatrycznego
Į Moter[ų] Kalėjimą – do więzienia dla kobiet
Į Belaisvių stovyklą – do obozu dla jeńców
Išduotas darb[ams] – przekazany do pracy

Pabėgo – uciekł
Pabėgo durpine – uciekła na torfowisku
Pabėgo iš Teismo – uciekł z sądu
Pabėgo iš darbo – uciekł z roboty
Pabėgo grąžintas 16 XII – uciekł zwrócony 16 XII
Išvežtas į Vokietiją – wywieziony do Niemiec
Atostogų paleistas – zwolniony na urlop
Persiūstas į priverč darbų stovyklą – wysłany do obozu przymusowych robót
Atostogų – na urlop
Reikia surasti – należy odnaleźć
Gavo trečdalį – otrzymał jedną trzecią [kary]
Durpine – na torfowisku
Išvežtas į Vokietiją – wywieziony do Niemiec
Grąžintas į arešto namus – zwrócony do aresztu
Perd[uotas] Feldkommando darbui – przekazany policji polowej do pracy
Mirties sprendimas – wyrok śmierci
Priverčiamo Darbo Įstsigai – do urzędu przymusowej pracy

Ligoninėje – w szpitalu
Paleistas – buvo psichiatriinėje ligoninėje – zwolniony, był w szpitalu psychiatrycznym
Į Psichiatrinę ligoninę – do szpitala psychiatrycznego
Į Psichiatrinę lig[oninėje] – do szpitala psychiatrycznego

Pasikorė – powiesił się
Iš oblavos atve[žtinis] 23 V 1942 – z obławy doprowadzony dnia 23 V 1942 r.
Grąžintas 1 I 1943 paleistas – zwrócony 1 I 1943 zwolniony
Į Ukmergės kalėjimą – do więzienia w Ukmergė
Į kamerą kal[ėjimą] – do celi więziennej
Į Kalnoberžo auklėjimo įstaigą – do zakładu wychowawczego w Kalnoberžu

Belaisvis – jeńiec
Kalinys – więzień
Į Panerių k[alėjimą] – do więzienia w Ponarach
Į Panerių – do Ponar
Kalėjime nėra – w więzieniu nie ma

Źródło: LCVA, FR 730 Ap 2 B 81, k. 1–57; LCVA, FR 730 Ap 2 B 36, k. 80; LCVA, FR 730 Ap 2 B 39a, k. 1; część adnotacji została zamieszczona w: M. Tomkiewicz, Zbrodnia w Ponarach 1941–1944, Warszawa 2008, s. 366–370.

Tłumaczyła: Helena Pilecka

Nr 7

Zestawienie zapelnienia aresztowanymi przykładowych więzień na Litwie w okresie okupacji sowieckiej (stan na czerwiec 1941 r.) i niemieckiej (stan na dzień 1 VI 1943 r.)

Lokalizacja więzienia	Numer więzienia – okupacja sowiecka	Limit miejsc – okupacja sowiecka	Rzeczywiste wykorzystanie – okupacja sowiecka	Limit miejsc – okupacja niemiecka	Rzeczywiste wykorzystanie – okupacja niemiecka	Więźniowie kryminalni – okupacja niemiecka	Więźniowie polityczni – okupacja niemiecka
Więzienie Kowno	1	1850	1910	700	1269	865	30
Więzienie Wilno	2	2300	1748	1048	1000	640	81
Areszt Wilno	3	500	599	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
Więzienie w Poniewieżu	4	635	242	350	147	96	1
Więzienie w Mariampolu	6	500	320	250	278	200	1
Więzienie w Święcianach	12	200	106	250	148	67	0
Więzienie w Wilkomierzu	brak danych	brak danych	brak danych	285	138	74	2
Więzienie w Tylży	11	120	160	160	153	93	0
Więzienie w Oszmianie	brak danych	brak danych	brak danych	400	117	79	2
Więzienie w Rosieniach	9	375	141	200	119	91	0
Więzienie w Olicie	brak danych	brak danych	brak danych	250	61	25	17
Więzienie w Ucie	10	150	101	85	91	39	0
Zakład wychowawczy w Karneweżu	brak danych	brak danych	brak danych	160	0	183	0

Lokalizacja więzienia	Numer więzienia – okupacja sowiecka	Limit miejsc – okupacja sowiecka	Rzeczywiste wykorzystanie – okupacja sowiecka	Limit miejsc – okupacja niemiecka	Rzeczywiste wykorzystanie – okupacja niemiecka	Więźniowie kryminalni – okupacja niemiecka	Więźniowie polityczni – okupacja niemiecka
Więzienie w Szawłach	5	735	277	630	591	313	15
Więzienie w Wilkomierzu	7	300	320	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
Więzienie w Taurogach	8	100	138	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
Razem	78	7765	6062	4768	4112	2765	149

Źródło: Tabela wykonana przez autorkę na podstawie: LCVA, FR 1399 Ap I B 25, k. 13; Archiwum Wschodnie, M. II/4/7, Ewakuacja więźni z terenów przyfrontowych.

Wykaz żołnierzy konspiracyjnych Okręgu Wileńskiego AK osądzonych przed Trybunałem Wojsk NKWD w dniach 28 i 29 VIII 1944 r. w Wilnie przy ul. Arsenalskiej 6

Imię i nazwisko	Pseudonim	Funkcja w AK	Stopień wojskowy	Wyrok z art. 58-1a, 11 kk RFSRR	Miejsce odbywania kary	Data powrotu
Julian Kuligowski	Ryngraf, Witold, Drohomiski	komendant Okręgu Wileńskiego	podpułkownik dyplomowany	15 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Workuta 25, 26, 18a, 6, numer obozowy: X-432 „Rieczlag” 11, 9, 10 (E-907)	13 XII 1955 r.
Stanisław Heilman	Wileńczuk, Tomasz	szeft sztabu Komendy Okręgu Wileńskiego, od 8 I 1945 r. komendant	podpułkownik dyplomowany	15 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Workuta 25, 26, 19	zmarł w Workucie w kopalni 19
Antoni Kociński	Jilian, Holowacz	szeft Biura Informacji i Propagandy Komendy Okręgu Wileńskiego	brak danych	15 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Workuta 25 (X-128), 14 „Rieczlag” (E-624)	13 XII 1955 r.
Stanisław Kiałka	Dzewica, Bolesław, Jelonek, Szarotka	zastępca kwatrymistrza Komendy Okręgu Wileńskiego	podporucznik	15 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Workuta, 25, 26 (X-497), „Rieczlag” 9, 10 (703)	XII 1956 r.
Jerzy Urban-kiewicz <i>vel</i> Michał Pelka	Jurek, Zawada	Kedyw	porucznik	15 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Workuta 25, 26 (X-490) „Rieczlag” 9-10 (E-397)	28 XI 1956 r.
Ryszard Perzyński	brak danych	brak danych	kapitan artylerii	uniewinniony		

Imię i nazwisko	Pseudonim	Funkcja w AK	Stopień wojskowy	Wyrok z art. 58-1a, 11 kk RFSRR	Miejsce odbywania kary	Data powrotu
Aniela Dziewulska	Krystyna	kierownik sekretariatu i łączności wewnętrznej szefa sztabu AK Okręgu Wileńskiego	brak danych	10 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Prawieniszki, Republika Komi „Ozierlag” (C-303), Gorejewo w Kraju Krasnojarskim	XII 1955 r.
Barbara Skarga	Ewa	kierownik łączności terenowej sztabu AK Okręgu Wileńskiego	brak danych	10 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Prawieniszki, Republika Komi Uchta, Kazachstan –Bałchsz, Pietropawłowski	XII 1955 r.
Janina Woynicka	Ninka	sanitariuszka i łączniczka terenowa	brak danych	10 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Kołyma, Region Magadański, Biregawyje Lagera	XII 1955 r.
Franciszka Bartoszek	Frania	sekretarka i łączniczka ks. Lachowicza	brak danych	uniewinniona	brak danych	brak danych
Wilhelmina Zagórska	Wila	łączniczka terenowa	brak danych	10 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Prawieniszki, Solokamsk, Biereżniki, Norylsk (G-470)	30 XII 1955 r.
Ks. Aleksander Lachowicz	brak danych	kierownik Komitetu PCK pomocy cywilnej ludności Wilna	brak danych	3 lata obozu pracy	Prawieniszki	brak danych
Ks. Gedymin Piłcki	Długosz	szef duszpasterstwa Okręgu Nowogródek	brak danych	5 lat obozu pracy	brak danych	brak danych
Jan Bolesław Polak	Kostek	zastępca K. Radzikowskiego w Kedywie	kapitan artylerii	10 lat obozu pracy i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich	Karaganda	zmarł w obozie
Zofia Luce	Wiera	łączniczka	brak danych	zmarła w więzieniu na Łukiszkach przed procesem wskutek pobicia przez oficera śledczego	brak danych	brak danych

Źródło: Tabela wykonana przez autorkę na podstawie: OKGd, S 94/01/Zk, t. 2, Załącznik do protokołu przesłuchania świadka Jerzego Urbankiewicza z dnia 25 VI 1992 r., s. 279.

Wykaz rozstrzelanych w latach 1944–1947 członków Armii Krajowej i Polaków skazanych za działanie na szkodę państwa sowieckiego pogrzebanych w majątku Tuskulanum¹

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
1.	Adamkiewicz	Antoni	Kazimierz	1911 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 31453/3 k. 122–123	29 I 1945 r.	art. 58-8 kk RFSRR	wyjazdowe posiedzenie Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR w składzie gen. maj. Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
2.	Antropik	Tomasz	Antoni	1920 r. Grodno	LYA, FK-1 Ap 58 P-18850	17 VIII 1945 r.	art. 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, pośledzeniu przewodniczył mjr A. Chalawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK, uwolniony z aresztu w Ejszyszkach podczas napadu bandy „Krysia” w dniu 7 XII 1944 r.
3.	Babul „Gaj”	Michał	Jan	1914 r. Dojlidy, powiat trocki	LYA, FK-1 Ap 58 P-18850	17 VIII 1945 r.	art. 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, pośledzeniu przewodniczył mjr A. Chalawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK

¹ Na tablicy w kolumbarium w Parku Pamięci w Tuskulanach wyryte zostały nazwiska 32 Polaków, żołnierzy AK (I. Lewandowska, *Żołnierz AK w Tuskulanum: Henryk Żukowski*, „Kurier Wileński”, 11 II 2017).

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
4.	Błażewicz	Władysław	Józef	1896 r. Wojciechszun, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 38503/3	2 III 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył kpt. Panow	skazany na karę śmierci za działalność w partyzancie polskiej i agenturalną działalność w gestapo
5.	Chiniewicz	Józef	Jan	1919 r. rejon lidzki	LYA, FK-1 Ap 58 P-18850	14 VIII 1945 r.	art. 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
6.	Czerniecki (Frasunek)	Józef	Jan	1907 r. Iwje, powiat nowogródzki	LYA, FK-1 Ap 58, 41268/3	30 XII 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył st. sierż. Fiodorow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK, zastępca dowódcy oddziału walczącego z wojskami NKWD w okolicach Wilna
7.	Drozdowski	Władysław	brak danych	1923 r.	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
8.	Dudaniec	Antoni	Stanisław	1925 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 11087/3	14 VII 1945 r.	art. 49, 58-2, 58-8 kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
9.	Golimont	Henryk	Gustaw	1915 r. Wilkance, powiat trocki	LYA, FK-1 Ap 58 P-18850	17 VIII 1945 r.	art. 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chawlin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
10.	Grzegorzczuk	Czesław	Jan	1927 r. w Stokaryszkach, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 31567/3	29 I 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył gen. mjr Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w parazytance polskiej w powiecie wileńskim i za zamordowanie 4-osobowej rodziny
11.	Iljuk	Roman	Stanisław	1927 r. Janowo, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 31567/3	29 I 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył gen. mjr Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w parazytance polskiej w powiecie wileńskim i za zamordowanie 4-osobowej rodziny
12.	Jasionis	Feliks	Feliks	1923 r. Wilkomierz	LYA, FK-1 Ap 58, 41314/3	brak danych	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr Rumiancew	skazany na karę śmierci za czynną działalność w parazytance polskiej i zaopatrywanie żołnierzy AK

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
									k. Białegostoku w broń i mundury, udział w powstaniu w 1941 r.
13.	Kisłowski	Wacław	Józef	1918 r. Skirdziny, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 14392/3	9 III 1946 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSSR, posiedzeniu przewodniczył mjr Rumiancew	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK, dowódca oddziału
14.	Kocielowicz	Michał	Andrzej	1920 r. Uzbale, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 31453/3	29 I 1945 r.	art. 58-8, 58-11 kk RFSRR	wyjazdowe posiedzenie Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR, posiedzeniu przewodniczył gen. mjr Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
15.	Kołaszewski	Benedykt	Józef	1889 r. Ładamusze, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 31453/3	29 I 1945 r.	art. 58-8 kk RFSRR	wyjazdowe posiedzenie Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR, posiedzeniu przewodniczył gen. mjr Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
16.	Kasprzycki (Jefremienko)	Wojciech	Piotr	1925 r. Kraków	LYA, FK-1 Ap 58, 11087/3	14 VII 1945 r.	art. 58-2, 58-8 kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedze- niu przewodni- czył kpt. Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
17.	Kozłowski	Bolesław	Stanisław	1921 r. Pogo- wiany, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 38480/3	9 II 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedze- niu przewodni- czył mjr A. Cha- lawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w polskiej organi- zacji podziemnej i służbę w policji w Lidzie w czasie niemieckiej oku- pacji
18.	Kupczun	Jarosław	Stanisław	1914 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 38521/3	30 XII 1945 r.	art. 58-1a RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedze- niu przewodni- czył mjr A. Cha- lawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
19.	Magiński	Władysław	Tomasz	1920 r. Na- szunce, po- wiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 31567/3	29 I 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posie- dzeniu przewod- niczył gen. mjr Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w par- tyzancie polskiej w powiecie wileń- skim i za zamor- dowanie 4-osobo- wej rodziny

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
20.	Masiulewicz	Józef	Stanisław	1926 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 38521/3	30 XII 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chalawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
21.	Nowicki	Józef	brak danych	1907 r.	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
22.	Pietraszun	Franciszek	brak danych	1925 r.	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
23.	Poroszewski (Turczyński)	Roman	Bronisław	1925 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 38532/3	1 VI 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył kpt. Panow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK – walczył z wojskami NKWD w okolicach Wilna
24.	Rackowski (Suzanowicz)	Edward (Franciszek)	Konstanty	1924 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 11087/3	14 VII 1945 r.	art. 49, 58-2, 58-8 kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chalawin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
25.	Szupowski	Witold	Kazimierz	1921 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 41268/3	1 VI 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył kpt. Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK – dowódca oddziału zwiadowczego, walczył z wojskami NKWD w okolicach Wilna

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
26.	Szwajkowski	Wiktor	Wiktor	1920 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 3531/3	1 VI 1945 r.	art. 58-2, 58-8 kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedze- niu przewodni- czył kpt. Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w pol- skiej organizacji podziemnej i ak- cje terrorystyczne przeciwko sowiec- kim aktywiom
27.	Tapper pseud. Żaba	Mikołaj	Piotr	1913 r. War- szawa	LYA, FK-1 Ap 58, P-18850	17 VIII 1945 r.	art. 58-1a, 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojen- ny NKWD LSRR, posiedzeniu prze- wodniczył mjr A. Chaławin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
28.	Tietianec	Michał	Józef	1919 r. Nie- wajmiony, powiat trocki	LYA, FK-1 Ap 58, 14392/3	9 III 1946 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedzeniu prze- wodniczył mjr A. Rumiancew	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK (dowódca oddziału)
29.	Tumkiewicz	Alfons	Onufry	1910 r. Tum- ki, powiat święciański	LYA, FK-1 Ap 58, 28013/3	7 II 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedze- niu przewodni- czył kpt. Orłow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w pol- skiej organizacji podziemnej
30.	Wojtkiewicz	Edward	Bartło- miej	1916 r. Czaukszele, powiat wi- leński	LYA, FK-1 Ap 58, 14392/3	9 III 1946 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedze- niu przewod-	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
								niczył mjr A. Rumiancew	
31.	Zybrow	Mikołaj	Jan	1925 r. Bolszoi Ług, obwód orioł- ski	LYA, FK-1 Ap 58, 1692/3	9 II 1945 r.	art. 58-8 kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedzeniu prze- wodniczył mjr A. Chalašin	skazany na karę śmierci za dezer- cję z Armii Ra- dzieckiej, udział w zamordowaniu 2 obywateli radzieckich
32.	Żukowski	Bronisław	Antoni	1919 r. Bia- łoruś	LYA, FK-1 Ap 58, 14392/3	9 III 1946 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedzeniu prze- wodniczył mjr A. Rumiancew	skazany na karę śmierci za zdrałę Ojczyzny – pod- danie się Niem- com w czasie służby w Armii Radzieckiej i czynną działal- ność w AK
33.	Żukowski	Henryk	brak danych	1922 r.	brak danych	brak da- nych	brak danych	brak danych	brak danych
34.	Apasionka	Bolesław	Ignacy	1921 r. Ka- czerga, powiat Zarasai	LYA, FK-1 Ap 58; LYA, FK-1 Ap 58, 38479/3	7 II 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR	skazany na karę śmierci za udział w powstaniu 1941 r., udział w aresztowaniu radzieckich akty- wistów i Żydów

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
35.	Czerniawski	Stanisław	Alfons	1921 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 38449/3	7 II 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył st. sierż. Panow	skazany na karę śmierci za służbę w armii niemiec- kiej
36.	Grzymałowski	Zygmunt	Julian	1911 r. Astra- gai, powiat Zarasai	LYA, FK-1 Ap 58, 34108/3	brak da- nych	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny III Frontu Białoruskiego, posiedzeniu prze- wodniczył mjr Ozolin	skazany na karę śmierci za przyna- leżność do Związ- ku Szaulisów, służbę w policji niemieckiej, konwojowanie Żydów na miejsce rozstrzelania w Dukaszcie
37.	Lichodziejewski	Jan	Andrzej	1908 r. Ru- bierze, powiat trocki	LYA, FK-1 Ap 58, 38502/3	9 II 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedzeniu prze- wodniczył mjr A. Chalawin	skazany na karę śmierci za służbę w gestapo w po- wiecie trockim
38.	Łukaszewicz	Piotr	Wacław	1916 r. Jasiu- liszki, powiat wilkomirski	LYA, FK-1 Ap 58, 28014/3	20 I 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedzeniu prze- wodniczył gen. mjr Orłow	skazany na karę śmierci za udział w aresztowaniu obywateli radziec- kich i osobisty udział w rozstrze- laniu 9 Żydów

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
39.	Paszkiewicz	Jan	Piotr	1897 r. Girstupie, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 9559/3	29 III 1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR	skazany na karę śmierci za udział w powstaniu 1941 r. i przynależność do Związku Szaulisów
40.	Stepkowski	Adolf	Adolf	1916 r. Kumowie, powiat kowieński	LYA, FK-1 Ap 58, 39184/3	18 II 1946 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył st. sterz. Fiodorow	skazany na karę śmierci za udział w powstaniu 1941 r. i uczestnictwo w aresztowaniu i rozstrzelaniu aktywistów radzieckich i Żydów w Forcie VII w Kownie (osobiście rozstrzelał ok. 50 osób)
41.	Tarakoewicz	Antoni	Józef	1919 r. Pajazety, powiat święciański	LYA, FK-1 Ap 58, 34370/3	1945 r.	art. 58-1a, 58-11 kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr Trunin	skazany na karę śmierci za udział w aresztowaniu radzieckich aktywistów i Żydów oraz udział w walce partyzanckiej w gminie Joniszkes, powiat święciański, zastępca oddziału partyzanckiego „Kriaušė” Wolnej Armii Litwy

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
42.	Wojtkun	Piotr	Jan	1922 r. Dabry, powiat trocki	LYA, FK-1 Ap 58, 1692/3	9 II 1945 r.	art. 58-8, art. 17 kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiedzeniu prze- wodniczył mjr A. Chalaśin	skazany na karę śmierci za udział w zamordowaniu dwóch obywateli radzieckich, ukry- wanie broni
43.	Żebrowski	Florian	Broni- sław	1903 r. Dusi- niany, powiat wileński	LYA, FK-1 Ap 58, 38725/3	31 VII 1946 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posiede- niu przewodni- czył kpt. Fiodo- row	skazany na karę śmierci za pomoc nazistom, w okre- sie okupacji za- stępca wójta wsi Bołbotowo, ob- wód Mołodeczno, udział w zabój- stwie radzieckiego partyzanta
44.	Borejko	Czesław	Franci- szek	1922 r.	brak danych	1946 r.	brak danych	brak danych	brak danych
45.	Prokopowicz	Stanisław	Jan	1924 r. Turgiele, powiat Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 41268/3	1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR, posie- dzeniu przewod- niczył st. sierż. Fiodorow	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
46.	Jacusiński	Zdzisław	Kornel	1924 r.	LYA, FK-1 Ap 58, 14388/3	brak da- nych	brak danych	Trybunał Wo- jenny NKWD LSRR	brak danych

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
47.	Kowalewski	Aleksander	Antoni	1906 r. Piketai, powiat Wilkomierz	LYA, FK-1 Ap 58, 44465/3	1945 r.	art. 58-11 kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr Riazanow	skazany na karę śmierci za przynależność do Związku Szaulisów i udział w powstaniu w 1941 r.
48.	Pietraszun	Franciszek	Franciszek	1925 r. Janczuny, powiat trocki	LYA, FK-1 Ap 58, 39218/3	1945 r.	art. 58-1a kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył kpt. Swirnin	brak danych
49.	Rynkiewicz	Kazimierz	Michał	1921 r.	LYA, FK-1 Ap 58, 14282/3	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
50.	Turkiewicz	Leonid	Mikołaj	1908 r.	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
51.	Żukowski (Zabłocki)	Henryk	Konstanty	1922 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 34333/3	1 VI 1945 r.	art. 58-1 i 11 kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr Odolski	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
52.	Nowicki	Józef	Piotr	1907 r. Rodunia, Białoruska SRR	LYA, FK-1 Ap 58, P-18850	1945 r.	art. 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojenny NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chaławin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK

Lp.	Nazwisko	Imię	Imię ojca	Rok i miejsce urodzenia	Numer akt	Data rozstrzelania	Artykuł	Organ wydający orzeczenie	Dowody zebrane w sprawie
53.	Paszkowski	Wacław	Piotr	1898 r. Werszyliszki, powiat wileński		7 II 1945 r.	art. 58-1 kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chałwin	skazany na karę śmierci za działalność na szkodę mieszkańców w czasie niemieckiej okupacji, pełniąc urząd starosty
54.	Drozdowski	Władysław	Gabriel	1923 r. Wilno	LYA, FK-1 Ap 58, 38521/3	kara śmierci została zamieniona na 25 lat na obozu	art. 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR, posiedzeniu przewodniczył mjr A. Chałwin	skazany na karę śmierci za czynną działalność w AK
55.	Apanasenko	Bolesław	Ignacy	1921 r. Kałuczgi, powiat Zarasai	LYA, FK-1 Ap 58, 38479/3	7 II 1945 r.	art. 58-2 kk RFSRR	Trybunał Wojskowy NKWD LSRR	skazany na karę śmierci za przynależność do „szaulisów” i przynależność do oddziału powstańczego z 1941 r.

Źródło: Tabela wykonana przez autorkę na podstawie: LYA, 31453/3, 38503/3, P-18850, 41268/3, 11087/3, 31567/3, 41314/3, 14392/3, 11087/3, 38480/3, 38521/3, 31567/3, 38532/3, 3531/3, 14392/3, 28013/3, 1692/3; Fundacja Ośrodka Karta, Indeks Represjonowanych; CAW, VIII.809.1, VIII.809.15, VIII.809.16, VIII.809.17, VIII.809.18, VIII.809.19, VIII.809.19, VIII.809.19, VIII.809.22, VIII.809.68, VIII.809.74, VIII.809.92, VIII.809.110, VIII.809.142, VIII.809.133, VIII.809.148, VIII.809.106, VIII.809.3, VIII.809.85, VIII.809.155, VIII.809.107, VIII.809.145, VIII.809.166; T. Piaskota, „Historię o odkryciu wileńskiej »Łączki«: »Mam nadzieję, że uda się zidentyfikować przynajmniej kilku żołnierzy AK«”, zob. wPolityce.pl, 13 II 2017 r.

Thumaczyła: Helena Pilecka

SUMMARY

Lukiškės Prison in Vilnius is the oldest penitentiary institution in Lithuania. Located almost in the city centre, 300 meters from the Parliament buildings, close to Lukiškės Square, it is permanently inscribed in the landscape of the city. During the 113 years of its history, it has „hosted” thousands of convicts. It is described as one of the cruelest places within the Russian, Lithuanian, German and Soviet systems of repression where Poles used to be kept in captivity. The first facility in the prison complex was built after 1837, and modernized in 1867-1890. Due to the need to isolate rebellious people, the tsarist authorities in the years 1901-1904 were forced to build a whole complex to house approx. 700 convicts. In the 19th century, it was one of the most modern facilities in Europe.

Lukiškės witnessed the bloodshed of many nationals – Jews, Russians, Lithuanians, as well as thousands of Poles. Political and criminal prisoners were detained in the gloomy cells by the tsarist, Nazi (Gestapo, Sicherheitspolizei and SD), Lithuanian (Sauguma) and Soviet (NKVD and KGB) authorities. Today, it seems impossible to estimate, even approximately, the number of people imprisoned there, given that some were arrested several times during subsequent occupations. Even when one tries to state the number of those detained at any one time, discrepancies in the estimates are enormous. It should be also remembered that some prisoners served several years of imprisonment, while others spent only a few hours in Lukiškės, awaiting transfer to another prison or for execution. According to the statistics kept in Lukiškės Prison, there were 1,000 up to 9,000 prisoners at any one time.

Each of the occupying forces had their own system of repression against the prisoners. Their common purpose was to eliminate ‘undesirables’ from public life. By December 1939, the Russians had removed almost all Poles from public service. At the same time, in the occupied territory, they began organizing their own commissary and military authorities, and then administrative, party and economic structures. This period saw the first cases of arrests and detention of the opponents of change in Lukiškės Prison. Systemic repression began when the formation of the People’s Commissariat for Internal Affairs – NKVD – entered the Borderlands. Their main purpose was ultimately to depolonize these areas and rename their inhabitants as Soviet citizens.

The eight-month Lithuanian governments were characterized by a desire to weaken the Poles by isolating them from access to Polish academic, social and cultural institutions. Shutting down the Stefan Batory University on 15 December 1939 was a turning point in the process of lithuanization. The Poles’ response to the rigour introduced by the Lithuanians was an attempt to openly oppose the discriminatory orders of the new authorities. Numerous secret anti-Lithuanian organizations were established, including:

Vilnius Military Organization, Refugee Assistance Committee and Fighting Poland. Also, demonstrations announcing the independence of Poland began to be organized. Any street protests with the participation of youngsters and students were considered to be activities against the Lithuanian state. They usually ended with the intervention of the police authorities who arrested many young people. Initially, they were transported to the local police stations, and from there to Lukiškės Prison. There, they were punished by flogging in order to force them to reveal the names of the strike leaders.

During the so-called second Soviet occupation, the central Vilnius prison in Lukiškės was still in operation. However, its name was changed and in official papers it began to be referred to as number 2. During this period, the detention facilities on Giedymin street were designated as number three and became the internal prison of the People's Commissariat for Internal Affairs of LSRR. The small prison known as Stefaniszki was also held in disrepute during this period. The Soviet enslavement mechanism, based on the extremely effective arsenal of repression already tested in its own country, resulted in a huge number of atrocities and material losses. However, the main form of terror used in this period against the Poles were the deportations into the depths of the USSR. The extent of the losses caused by the Resettlement Action is currently impossible to estimate and it has been compensated by the State only to a small extent. The Russians finally dealt with their previously captured opponents during the evacuation of prisons and detention facilities of the NKVD. On the order of Lavrentiy Beria issued to the NKVD chiefs on 23 June 1941, the final selection of prisoners was to take place in the prison area of the frontier zone. On this basis, 2,341 people from NKVD prisons number 2 and 3 in Vilnius were to be transported by rail to a prison in the area of Gorky. The evacuation of 225 prisoners from prison number 3 was launched on 23 June 1941, while 1,200 people from prison number 2 were prepared for evacuation. In total, 1,425 people were deported from both prisons. On 3 July 1941, a transport with 609 prisoners arrived in Gorky.

The German occupation of 1941-1944 was characterized by a large-scale extermination of the population of Jewish and Polish nationalities. Additionally, the criminal provisions specially created for the territory of the Reich Commissariat for Ostland were used, enabling the deportation to Lukiškės of all perpetrators of acts described as threatening security and public order. The drumhead court-martials had the right to issue a wide range of penalties, from the confiscation of property to the death penalty to be carried out in the prison yard, the cells in Ofiarna street, in the Paneriai forests or the Ninth Fort in Kaunas. The basic method of governing, aimed at eliminating people considered to be hostile, involved various forms of terror. For this purpose, the German security police created a special squad in Vilnius (Sonderkommando). The main duties of this squad included escorting people sentenced to death from Lukiškės Prison to Ponary to commit executions there. The major anti-Polish campaign took place at the beginning of 1942. Through the secret informers of the Lithuanian Sauguma, Vilnius prison quickly filled up with the representatives of the most active social strata: clergy, intelligentsia, middle school students and university students. During the German occupation in Ponary, approx. 80,000 people, recognized as hostile to the ideologies of the German Reich, were murdered. Around 70,000 Jews, 4,000 Soviet prisoners of war, 781 communists and Soviet activists, 1,500-2,000 Poles and approx. 40 Jews died there. At the turn of February and March 1944, the Germans began the „cleansing operation” of the prison in

Luków, consisting in the deportation of prisoners capable of working in the Reich. The first railway transport from Vilnius to the west departed on 28 February 1944. Subsequent transports of political prisoners from Lukiškės Prison towards the Reich departed from Vilnius on 9, 11 and 13 March. In the first days of July 1944, the prison guards carried out the final selection, the aim of which was to select a group of prisoners for transport to the Stutthof concentration camp.

In mid-July 1944, the Red Army entered the Vilnius Region. In order to be able to settle the past more quickly, special regulations issued during the war – i.e. the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of 1943 „On the dimension of punishment in relation to German criminals” – began to be applied. This decree only prescribed capital punishment for all penalized acts. In the course of the interrogations carried out in prisons and detention centres against the detainees, it was, however, impossible to prove the conduct of hostile activities against the Soviet Union. Therefore, instead of the death penalty, they were preemptively sent to control and filtration camps, or for many years of forced labor in the camps, without valid sentences. The first transport from Vilnius, numbering 2,502 people to the Stalinogorsk camp, left as soon as 5 February 1945. It is estimated that in 1945 from Vilnius alone more than 7,400 people were taken to the control and filtration camps in the USSR. The organizer of the repression was the central NKVD and NKGB apparatus in Vilnius, and in particular its two divisions – NKGB ZSRR (counterintelligence and sabotage) and „Smiersz”. The Anti-banditry Division (renamed in 1946 as the Anti-banditry Board and later the MWD) established in the structures of the NKVD LSRR contributed in 1944-1947 to the execution of more than 200 death sentences on people belonging to the post-war Lithuanian resistance and soldiers of the Home Army (Polish: Armia Krajowa). The convicts were initially detained in Lukiškės Prison, and after the execution of the death penalty their corpses were buried in the former Tuskulanum farmstead.

After the Second World War and after peace treaties had been signed, it was somehow a natural matter to account for the crimes committed by the Nazis and the communists. Work in this regard has already been undertaken during the trials before the International Military Tribunal in Nuremberg. In the first post-war years, the German judicial system was not prepared to try the crimes committed „on behalf of the law.” It was only the establishment of the Central Office of the State Justice Administrations for the Investigation of National Socialist Crimes in Ludwigsburg that gave impetus to the first proceedings in the cases of crimes against civilians during the Second World War. In documenting the cases of German atrocities committed on the territory of present Poland (and within its borders before 1939) the most important role was played by the Central Commission for Investigation of German Crimes in Poland, established in 1945. Thanks to its efforts, these crimes against humanity were not lost in history and are currently being processed in the Main and Branch Commissions for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation until they reach a valid conclusion.

The problem of the USSR's responsibility for the aggression and the crimes committed during the Second World War is completely different. Due to the artificially introduced principle that „the winners are not to be judged”, this issue was not discussed at all in the post-war agreements of the Great Powers. As the main victorious state of the Second World War, the Soviet Union was treated exceptionally on the international arena. The

Lithuanians, on the other hand, paid a huge price – they lost their territorial and political integrity to the Union and were additionally subjected entirely to sovietization.

There is also a group of perpetrators of crimes committed on the territory of the Vilnius Region who have not been captured and judged. A dozen or so members of the Vilnius Sonderkommando and employees of the German and Lithuanian security forces, just before the Red Army entered the Vilnius region, escaped from Lithuania and hid in Venezuela and Australia. Their shelter was organized thanks to the well-functioning Odessa grid. They have never been found nor judged.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Lukiškės-Gefängnis in Vilnius ist die älteste Justizvollzugsanstalt Litauens. Fast im Zentrum gelegen, nur 300 Meter vom Seimas, dem Parlament, und nicht weit vom Lukiškės-Platz entfernt, gehört es zum heutigen Stadtbild. Doch in den 113 Jahren seines Bestehens „gastierten“ dort Tausende Verurteilte. Das Lukiškės-Gefängnis war für Polen eine der grausamsten Strafanstalten innerhalb des russischen, litauischen, deutschen und sowjetischen Unterdrückungssystems.

1837 wurde das erste Gebäude der aus mehreren Gebäuden bestehenden Gefängnisanlage gebaut, 1867-1890 wurde die gesamte Anlage modernisiert. Da aufsässige Personen isoliert werden mussten, sahen sich die zaristischen Machthaber gezwungen, bereits 1901-1904 einen neuen Gebäudekomplex für ca. 700 Gefangene zu errichten. Im 19. Jahrhundert gehörte dieser Komplex europaweit zu den modernsten dieser Art.

Das Lukiškės-Gefängnis in Vilnius wurde zu einer Folterstätte für viele Völker – Juden, Russen, Litauer und Tausende Polen. Zaristische, nationalsozialistische (Gestapo, Sicherheitspolizei und SD), litauische (Sauguma) und sowjetische (NKWD und KGB) Stellen hielten politische Gefangene und Kriminelle in dunklen Zellen fest. Heute scheint es schier unmöglich, auch annähernd die Zahl der dort gefangen gehaltenen Personen zu schätzen, wenn man bedenkt, dass einige von ihnen mehrmals in den aufeinanderfolgenden Besatzungszeiten verhaftet wurden. Sogar bei den Versuchen, die Zahl der nur einmal Inhaftierten zu bestimmen, zeigten sich riesige Abweichungen. Dabei ist zu bedenken, dass es Gefangene gab, die vieljährige Freiheitsstrafen absitzen mussten, wogegen andere nur einige Stunden dort verbrachten und darauf warteten, in eine andere Strafanstalt gebracht oder gar exekutiert zu werden. Laut neuesten Statistiken saßen 1 bis 9 Tsd. Menschen gleichzeitig im Lukiškės-Gefängnis ein.

Jede Besatzungsmacht hatte ihr eigenes Foldersystem gegen die Gefangenen entwickelt. Doch eins war ihnen gemeinsam: Eliminierung von Menschen aus dem öffentlichen Leben, die als Feinde gesehen wurden. Bis Dezember 1939 entließen die Russen fast alle Polen aus dem öffentlichen Dienst und begannen sofort mit dem Aufbau eigener militär-kommissarischer Strukturen, gefolgt vom Aufbau von Verwaltungs-, Partei- und Wirtschaftsstrukturen. Damals kam es zu ersten Festnahmen und Einsperungen von Gegnern dieser Veränderungen im Lukiškės-Gefängnis. Systematische Unterdrückungsmaßnahmen setzten in dem Augenblick ein, als Einheiten des Volkskommissariats für innere Angelegenheiten der UdSSR, des NKWD, in den Grenzgebieten einmarschierten. Ihr Hauptziel war die totale Entpolonisierung dieser Gebiete und die Sowjetisierung der ansässigen Bevölkerung.

Charakteristisch für die achtjährige litauische Herrschaft war die gezielte Schwächung der Polen, indem ihnen der Zugang zu polnischen wissenschaftlichen, sozialen und kulturellen Einrichtungen versperrt wurde. Zum Schlüsselmoment im Verlauf der Litauisierung der Polen kam es am 15. Dezember 1939, als die Stefan-Batory-Universität geschlossen wurde. Doch die Polen wehrten sich gegen das rigorose Vorgehen der Litauer und versuchten, ihren Widerstand gegen die diskriminierenden Maßnahmen der neuen Macht offen zu zeigen. Es entstanden zahlreiche antilitauische Organisationen, z.B. die Militärorganisation Vilnius, das Komitee für Flüchtlingshilfe oder das Kämpfende Polen. Auch Demonstrationen zur Unterstützung der Unabhängigkeit Polens wurden organisiert. Sämtliche Straßenunruhen, an denen Schüler und Studenten beteiligt waren, galten als Aktionen gegen den litauischen Staat. Meistens wurden sie durch das Eingreifen der Polizei beendet, die viele junge Menschen festnahm. Anfangs wurden sie zu den örtlichen Polizeikommissariaten gebracht, anschließend in das Lukiškės-Gefängnis. Dort wurden sie geschlagen, damit sie die Namen der Köpfe der organisierten Streiks verraten.

Während der zweiten Besatzung durch die Sowjets funktionierte das zentrale Lukiškės-Gefängnis in Vilnius weiter. Nur der Name wurde geändert, und in amtlichen Schreiben war nur noch vom Gefängnis Nr. 2 die Rede. Zugleich wurde die Haftanstalt in der Giedyminia-Straße zum Gefängnis Nr. 3 und zum internen Gefängnis des Volkskommissariats für innere Angelegenheiten der UdSSR. Eines schlechten Rufs erfreute sich auch das nicht besonders große Stefanisches-Gefängnis. Der sowjetische Versklavungsmechanismus hatte sein enorm effektives Unterdrückungsarsenal im eigenen Land erfolgreich ausprobiert und zog eine Unmenge von Verbrechen und materiellen Verlusten nach sich. Doch die umfangreichste, gegen die Polen gerichtete Unterdrückungsform waren die Deportationen ins Landesinnere der UdSSR. Heute ist es unmöglich, das Ausmaß der Verluste infolge dieser Umsiedlungsaktionen einzuschätzen, eine Wiedergutmachung durch den Staat fiel recht klein aus. Letztendlich rechneten die Russen mit ihren vorher verhafteten Gegnern während der Evakuierung von Gefängnissen und Haftanstalten des NKWD ab. Denn lt. Befehl von Lawrenti Beria, der den NKWD-Chefs am 23. Juni 1941 übermittelt wurde, sollte in den frontnahen Gefängnissen eine systematische Selektion von Gefangenen vorgenommen werden. Somit wurden 2 341 Gefangene aus den NKWD-Gefängnissen Nr. 2 und 3 in Gefängnisse der Stadt Gorki per Bahn abtransportiert. Mit der Evakuierung im Gefängnis Nr. 3 wurde noch am 23. Juni 1942 begonnen, und im Gefängnis Nr. 3 wurde die Evakuierung von 1200 Gefangenen vorbereitet. Aus beiden Strafanstalten wurden insgesamt 1 425 Gefangene abtransportiert. Doch nur 609 Gefangene kamen am 3. Juli 1941 in Gorki an.

Die deutsche Besatzung der Jahre 1941 bis 1944 befasste sich vor allem mit der groß angelegten Vernichtung der jüdischen und polnischen Bevölkerung. Zu diesem Zweck wurde für das Zuständigkeitsgebiet des Reichskommissariats Ostland ein Sonderstrafrecht geschaffen, das es ermöglichte, alle Täter, die gegen öffentliche Sicherheit und Ordnung verstießen, ins Lukiškės-Gefängnis zu bringen. Eilgerichte konnten aus einer großen Strafpalette schöpfen, beginnend mit der Beschlagnahme von Eigentum bis zur Verhängung von Todesstrafen, die auf dem Gefängnisinnenhof, in den Zellen der Haftanstalt an der Ofiarna-Straße, in den Ponary-Wäldern bei Vilnius oder auch auf dem Gelände des IX. Forts in Kaunas vollstreckt wurden. Verschiedenste Formen des Terrors wurden angewandt, um die als feindlich bezeichneten Menschen zu eliminieren. Zu diesem

Zweck richte die deutsche Sicherheitspolizei ein Sonderkommando in Vilnius ein. Das Sonderkommando sollte hauptsächlich die zum Tode verurteilten Gefangenen aus dem Lukiškės-Gefängnis nach Ponary begleiten und dort die Todesurteile zu vollstrecken. Mit Hilfe von Geheimagenten der litauischen Sauguma füllte sich das Gefängnis sehr schnell mit Menschen aus den innerhalb der Bevölkerung aktivsten Reihen – der Geistlichkeit, der Intelligenz, der Studenten und Gimnasialschüler. In Ponary wurden während der deutschen Besatzung ca. 80 Tsd. Menschen umgebracht, die der feindlichen Einstellung gegen die Ideologie des Dritten Reiches beschuldigt waren. Ca. 70 Tsd. Juden, 4 Tsd. sowjetische Gefangene, 781 Kommunisten und sowjetische Aktivisten, 1500–2000 Polen und ca. 40 Personen jüdischer Nationalität kamen um. Ende Februar/Anfang März 1944 begannen die Deutschen, das Lukiškės-Gefängnis zu „säubern“ und arbeitsfähige Gefangene ins Reich zu deportieren. Der erste Bahntransport von Vilnius in Richtung Westen fuhr am 28. Februar 1944 ab. Weitere Transporte mit politischen Gefangenen aus dem Lukiškės-Gefängnis verließen Vilnius am 9., 11. und 13. März. In den ersten Julitagen 1944 führten die Gefängniswärter die letzte Selektion unter den Gefangenen durch, um diese Gruppe in das Konzentrationslager Stutthof abzutransportieren.

Mitte Juli 1944 marschierte die Rote Armee in das Gebiet um Vilnius ein. Um mit der Vergangenheit schneller abrechnen zu können, wurden die noch während des Krieges verabschiedeten Sondervorschriften, also das Dekret des Präsidiums des Obersten Rates der UdSSR von 1943 „Über das Strafmaß gegen die deutschen Verbrecher“, angewandt. Für alle nach diesem Dekret verurteilte Straftaten gab es ausschließlich die Todesstrafe. Allerdings konnte bei den gegen die Gefangenen geführten Ermittlungen in den Gefängnissen und Haftanstalten meisten nicht nachgewiesen werden, dass sie eine feindliche Einstellung gegen die Sowjetunion hatten. Deshalb wurden die Gefangenen nicht exekutiert, sondern, als Präventivmaßnahme, in sogenannte Prüf- und Filtrationslager oder auch oft ohne ein rechtskräftiges Urteil in Zwangsarbeitslager deportiert. Der erste Transport mit 2 502 Gefangenen verließ bereits am 5. Februar 1945 Vilnius in Richtung Lager Stalinogorsk. Laut Schätzungen wurden 1945 allein aus Vilnius über 7 400 Menschen in die Prüf- und Filtrationslager im Landesinneren der UdSSR abtransportiert. Diese Repressalien wurden vom Zentralapparat des NKWD zbd NKGB in Vilnius organisiert, insbesondere jedoch von zwei Bereichen des NKGB der USSR (Abwehr und Diversion im Hinterland) und von SMERSch. Die innerhalb des NKWD der Litauischen SRR gebildete Abteilung Bekämpfung des Banditentums (ab 1946 Verwaltung zur Bekämpfung des Banditentums, später Innenministerium MWD), beteiligte sich 1944–1947 an über 200 Exekutionen von Mitglieder des litauischen Widerstands nach dem Krieg und von Soldaten der Heimarmee (Armia Krajowa). Zunächst wurden die Verurteilten im Lukiškės-Gefängnis festgehalten, und nach der Exekution wurden ihre Leichen auf dem Gelände des ehemaligen Guts Tuskulanum verscharrt.

Nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges und Unterzeichnung der Friedensverträge war es ganz natürlich, mit den Verbrechen der Nazis und der Kommunisten abzurechnen. Bereits während der vor dem Internationalen Militärgerichtshof in Nürnberg verhandelten Prozesse wurden entsprechende Schritte eingeleitet. Die deutsche Justiz war in den ersten Nachkriegsjahren kaum auf die Verurteilung der im „Namen des Rechts“ begangenen Verbrechen vorbereitet. Erst die Gründung der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg gab den

Impuls, erste Verfahren zu Verbrechen gegen die Zivilbevölkerung während des Zweiten Weltkrieges einzuleiten. Bei der dokumentarischen Erfassung von deutschen Verbrechen, die im Hoheitsgebiet des heutigen Polen (und in den Grenzen vor 1939) begangen wurden, spielte die 1945 eingerichtete Hauptkommission zur Untersuchung deutscher Verbrechen in Polen die wichtigste Rolle. Dank dieser Arbeiten konnten die Verbrechen gegen die Menschlichkeit nicht verjähren und werden heute solange durch die Hauptkommission zu Verfolgung von Verbrechen gegen das Polnische Volk, und durch ihre regionalen Stellen, fortgesetzt, bis sie rechtskräftig abgeschlossen sind.

Völlig anders sieht es im Falle der Verantwortung der UdSSR sowohl für die Aggression als auch die während des Zweiten Weltkrieges begangenen Verbrechen aus. Angesichts des künstlich geltenden Grundsatzes „Sieger urteilt man nicht“ wurde diese Frage in den Nachkriegsabkommen der Großmächte überhaupt nicht angesprochen. Die Sowjetunion wurde als die größte Siegermacht des Zweiten Weltkrieges angesehen und international nicht angetastet. Doch die Litauer mussten einen hohen Preis zahlen, denn sie verloren ihre territoriale und politische Integrität zugunsten der Sowjetunion und mussten sich zusätzlich einer vollständigen Sowjetisierung unterwerfen.

Bis heute lebt noch eine Gruppe von Tätern, die solche Verbrechen im Gebiet um Vilnius begingen und weder gefasst noch verurteilt wurden. Einige Mitglieder des Sonderkommandos Vilnius und Mitarbeiter der deutschen und der litauischen Sicherheitsbehörden floh kurz vor dem Einmarschieren der Roten Armee aus Litauen und versteckte sich in Venezuela und Australien. Dass sie sich verstecken konnten, ist dem gut funktionierenden Odessa-Netzwerk zu verdanken. Sie wurden niemals gefunden und verurteilt.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN	– Archiwum Akt Nowych
AAN	– Archiwum Akt Nowych
AHMW	– Archiwum Historyczne miasta Wilna
AIPN	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
AIPN Bi	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku
AIPN Wr	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu
AK	– Armia Krajowa
AMS	– Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie
AP Bi	– Archiwum Państwowe w Białymstoku
APK	– Archiwum Państwowe w Koszalinie
ASAW	– Akta Sądu Apelacyjnego w Warszawie
ASOOM	– Amerykański Sąd Okręgowy Okręgu Massachusetts
ATW	– Amerykański Trybunał Wojskowy
AWW	– Archiwum Wschodnie Fundacji Ośrodka KARTA w Warszawie
BAB	– Bundesarchiv Berlin (Archiwum Federalne w Berlinie)
BAF	– Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg (Federalne Archiwum
BAL	– Bundesarchiv Ludwigsburg (Archiwum Federalne w Ludwigsburgu)
BDC	– Berlin Document Center (Berlińskie Centrum Dokumentacyjne)
BMF	– Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg (Federalne Archiwum Wojskowe we Freiburgu)
BN	– Biblioteka Narodowa w Warszawie
BUW	– Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
CAMOR	– Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Rosji
CAW	– Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie
CBKP	– Centralne Biuro Komunistów Polskich
DAWO	– Dzierżauny Archiv Witebskaj Oblasti (Archiwum Państwowe Obwodu Witebskiego)
DzU RP	– Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
EK	– Einsatzkommando
FGEZ	– Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu
Gestapo	– Geheime Staatspolizei (Tajna Policja Państwowa)
GKBZHwP	– Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
GKŚZpNP	– Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
GUBB	– Główny Zarząd Walki z Bandytyzmem
HKP	– Heereskraftfahrpark Wilno (wojskowe warsztaty samochodowe)
JIWO	– Żydowski Instytut Naukowy w Wilnie
KBP	– Komitet Bezpieczeństwa Państwowego
KC	– Komitet Centralny
KdO Litauen	– Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen (komendant Policji Litewskiej)
Kedyw	– Kierownictwo Dywersji
KG	– Komenda Główna

KGB	– Komitet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti (Komitet Bezpieczeństwa Państwowego)
kk	– kodeks karny
KL	– Konzentrationslager (obóz koncentracyjny)
KOP	– Korpus Ochrony Pogranicza
kpk	– kodeks postępowania karnego
KPZB	– Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi
KPZR	– Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego
Kripo	– Kriminalpolizei (Policja Kryminalna)
KRN	– Krajowa Rada Narodowa
LAB	– Lastenausgleichsarchiv Aussenstelle Bayreuth
LAF	– Lietuvių Aktyvistų Frontas (Litewski Front Aktywistów)
LCVA	– Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Litewskie Centralne Państwowe Archiwum w Wilnie)
LLA	– Lietuvos Laisvės Armija (Litewska Armia Wolności)
LLKS	– Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis (Ruch Walki o Wolność Litwy)
LSRR	– Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka
LVIA	– Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (Państwowe Archiwum Historii Litwy w Wilnie)
LVVA	– Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Rydze)
LYA	– Lietuvos Ypatingasis Archyvas (Litewskie Archiwum Specjalne w Wilnie)
MBP	– Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego
MGB	– Ministerstwo Gosudarstwiennoj Biezopasnosti (Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego)
MSW	– Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSZ	– Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MTW	– Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze
MWD	– Ministerstwo Wnucyennych Dziej (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych)
NKGB	– Narodnyj Komissariat Gosudarstwiennoj Biezopasnosti (Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego)
NKWD	– Narodnyj Komissariat Wnucyennych Dziej (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych)
NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza)
NSKK	– Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (Narodowosocjalistyczny Korpus Motorowy)
OBB	– Oddział do Walki z Bandytyzmem
OGPU	– Objediniennoj Gosudarstwiennoj Politiczeskoje Upravlenije (Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny)
OKBZH	– Oddziałowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich
OKBZpNP	– Oddziałowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
OKGd	– Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku
OKH	– Oberkommando des Heeres (Główne Dowództwo Armii)
OKW	– Oberkommando Wehrmacht (Najwyższe Dowództwo Wehrmachtu)
OPW	– Obóz Polski Walczącej
PKP	– Polskie Koleje Państwowe
PKWN	– Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
POW	– Polska Organizacja Wojskowa
PPS	– Polska Partia Socjalistyczna
PUR	– Państwowy Urząd Repatriacyjny
PZPR	– Polska Zjednoczona Partia Robotnicza

RFN	– Republika Federalna Niemiec
RFSRR	– Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka
RGWA	– Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojennyj Archiw (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe)
RM	– Rada Ministrów
RP	– Rzeczpospolita Polska
RSHA	– Reichssicherheitshauptamt (Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy)
SA	– Sturmabteilungen (Oddziały Szturmowe NSDAP)
Sauguma	– Saugumo Policija (Policja Bezpieczeństwa)
SbLB	– Schwurgerichtarchiv beim Landgericht Berlin (Archiwum Sądu Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Berlinie)
SbLW	– Schwurgerichtarchiv beim Landgericht Würzburg (Archiwum Sądu Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu)
SD	– Sicherheitsdienst (Służba Bezpieczeństwa)
Sipo	– Sicherheitspolizei (Policja Bezpieczeństwa)
SMIERSz	– Specjalnyje Metody Razoblaczenija Szpionow
SN	– Staatsarchiv Nürnberg
SOW	– Sąd Okręgowy Wilno
SPpSK B	– Sąd Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Berlinie
SS	– Schutzstaffeln (Sztafety Ochronne)
Stapo	– Staatspolizei (Policja Państwowa)
StGB	– Strafgesetzbuch (kodeks karny)
SWO	– Sąd Wojewódzki w Olsztynie
SWWW	– Sąd Wojewódzki Województwa Warszawskiego
SZP	– Służba Zwycięstwu Polski
ŚŻŻAK	– Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej
UNWCC	– United Nations War Crimes Commission
USA	– Stany Zjednoczone Ameryki Północnej
USB	– Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie
WP	– Wojsko Polskie
ZHP	– Związek Harcerstwa Polskiego
ZPP	– Związek Patriotów Polskich
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich
ZstL/Ba-AstL	– Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Bundesarchiv Aussenstelle Ludwigsburg (Centrala Krajowych Zarządów Wymiaru Sprawiedliwości – Archiwum Federalne, Filia w Ludwigsburgu)
ZWP	– Związek Wolnych Polaków
ZWZ	– Związek Walki Zbrojnej
ŻIH	– Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Akta Delegatury Rządu RP na Kraj

Akta Instytutu Hoovera

Akta Komendy Głównej Armii Krajowej

Akta „Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete”

Okólniki, zarządzenia i instrukcje Rejonowego Pełnomocnika Rządu RP do spraw ewakuacji ludności polskiej z LSRR 1945–1946

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku

Zbiór Heleny Pasierbskiej – *Lukiszki*

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Akta „Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und SD Litauen”

Akta o uznanie za zmarłego

Akta procesowe osób karanych przez sądy polskie na mocy dekretu PKWN z 31 VIII 1944 r.

Akta Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze

Akta Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, akta w sprawie Jana Borkowskiego, Władysława Butkuna i Józefa Miakiszka

Amerykański Trybunał Wojskowy, proces IX i XI

„Amtsblatt des Generalkommissars in Kaunen”

Kartoteka RSHA

Orzeczenie Trybunału Wojennego Wojsk NKWD Litewskiej SRR

Protokoły z posiedzenia sądu Trybunału Wojennego Wojsk NKWD Litewskiej SRR

Sprawa karna Sądu Krajowego w Berlinie przeciwko Alfredowi K.W. Filbertowi, Gerhardowi O.P. Schneiderowi, Bodo Struckowi, Wilhelmowi Greiffenbergerowi, Konradowi Fiebigowi, Heinrichowi Tunnatowi

Zbiór dokumentów dotyczących represji wobec obywateli polskich ze zbiorów Specjalnego Archiwum Litwy w Wilnie

Zbiór Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego LSRR w Wilnie (dokumenty ze Specjalnego Archiwum Litwy w Wilnie)

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu

Kolekcja Romana Koraba-Żebryka

Sąd Wojewódzki w Legnicy, Akta o odszkodowanie i zadośćuczynienie za represje radzieckie

Warakomski R., *Komórka legalizacyjna sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, mps

Archiwum Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku

Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na obywatelach narodowości polskiej w Ponarach koło Wilna
Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na obywatelach narodowości żydowskiej w Ponarach koło Wilna
Akta śledztwa w sprawie deportacji obywateli polskich z terenów byłego województwa wileńskiego w głąb ZSRR w latach 1939–1941
Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych na więźniach osadzonych w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie w latach 1941–1944
Akta śledztwa w sprawie zabójstw nieustalonej liczby obywateli polskich, więźniów więzienia NKWD nr 2 i 3 w Wilnie dokonanych w okresie od września 1939 r. do czerwca 1941 r. przez funkcjonariuszy NKWD
Akta śledztwa w sprawie zabójstw dokonanych w okresie od września 1939 r. do czerwca 1941 r. w Wilejce na obywatelach polskich w więzieniu NKWD nr 26
Akta śledztwa w sprawie zabójstw obywateli polskich – więźniów więzienia w Oszmianie dokonanych w okresie 1939–1941 oraz innych represji stosowanych przez sowiecki aparat bezpieczeństwa wobec więźniów
Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy stalinowskiego aparatu terroru na obywatelach polskich – mieszkańcach województwa wileńskiego
Akta śledztwa w sprawie represji stosowanych w Wilnie po 1944 r. na żołnierzach AK w związku z operacją „Ostra Brama”
Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych na żołnierzach AK po 1944 r. i ich deportacje w głąb ZSRR
Akta śledztwa w sprawie zabójstw żołnierzy AK w Wilnie Tuskulanum w latach 1945–1947
Informacja wewnętrzna o działalności Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung in Ludwigsburg

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Wykaz repatriantów i przesiedleńców zarejestrowanych w punkcie etapowym PUR w Augustowie

Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie

Lista repatriantów z marca 1946 r.

PCK Okręg Lubelski

Wykaz osób powracających z ZSRR przez Białą Podlaską z obozu Kaługa-Sieredniczki

Archiwum Wschodnie – KARTA

Kolekcja „Memoriału”: Dokumenty z lat czterdziestych i pięćdziesiątych dotyczące stosunków polsko-radzieckich i represji wobec Polaków 1939–1953

Kolekcja „Memoriału”: Teczka specjalna Stalina 1944–1995

Kolekcja „Memoriału”: Likwidacja polskiego podziemia 1944–1946

Kolekcja „Memoriału”: Polacy deportowani do Autonomicznej Republiki Komi 1933–1993

Kolekcja „Memoriału”: Repatriacja Polaków z Litwy 1944–1957

Kolekcja „Memoriału”: Deportacje 1940–1941

Kolekcja osobista Janusza Bogdanowicza

Maria Suchodolska, *Wspominania tamtych lat*

Meldunek Antoniego Piotrowskiego do Rządu Londyńskiego

Relacja Feliksa Skrzyńskiego

Relacja Edwarda Tomkiewicza

Relacja Józefa Adamowicza

Relacja Mariana Noworytto

Relacja Mirosława Wrońskiego, *Droga, która zaprowadziła do Workuty*
Wspomnienie Heleny Pasierbskiej o Annie Gierżod
Wspomnienia Mariana Gromca z procesu żołnierzy 3. Wileńskiej Brygady AK „Szczerbca”

Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział Rękopisów

Jan Nagrabecki, *Zapiski partyzanta*

Biblioteka UMK Toruń

Zygmunt Szczęśny Brzozowski, *Wspomnienia*, cz. 2

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego

Wilhelm Waldemar Kieźelis, *Wspomnienia 1939–1955*, Bydgoszcz 1994, mps

Krótkie sprawozdanie z działalności AK okręgów wileńskiego i nowogródzkiego podpisane przez
Irkę, 1 VI 1944 r. – 15 IV 1945 r.

Bundesarchiv Berlin

Berichte über die Lage in Gebiet Wilna unter Berücksichtigung der Bandentätigkeit 1943–1944

Der Generalkommissar für Weissruthenien in Minsk

Der Reichskommissar für das Ostland

Feldkommendantur in Wilna 1941–1942

Gebietskommissar Riga Stadt

Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen

Persönlicher Stab Reichsführer-SS

Polizeidienststellen in den besetzten Gebieten

Polizeidienststellen in der Sowjetunion

Reichsjustizministerium

Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete

Reichssicherheitshauptamt

Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg

Chef des Oberkommandos der Wehrmacht – Verhalten und Völkerrechtsverletzungen der Sowjetunion

Kriegsgefangenenorganisation des OKW in besetzten Ostgebieten 1942

Kriegstagebuch nr 4 20 Infanterie Division (motorisiert) Juni 1941

Kriegsgefangeneneinrichtungen

Oberkommando der Wehrmacht

Reichskommissar für das Ostland

Sowjetische Kriegsgefangenen 1941

Wehrmachtauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej

Centralny Komitet KP(b) Litwy, Departament Więzienny Urzędu Sprawiedliwości w Kownie –

Więzienie w Oszmianie, Litewski Sztab Partyzancki, „Hitlerinės Okupacijos Laikotarpis”

Informacje o sytuacji w Wilnie w czasie niemieckiej okupacji

Komenda obozu nr 178 w Riazaniu

Fundacja General Elżbiety Zawackiej w Toruniu

Armia Krajowa Okręg Wileński

Wspomnienia Jadwigi Potkańskiej

Lastenausgleichsarchiv Aussenstelle Bayreuth

Ost-Dok 7 Berichte von Deutschen in Polen über die Ereignisse im September 1939

Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs Rīgā

Materiały Nadzwyczajnej Komisji Państwowej ZSRR

Stenogramy z narad, które odbyły się w Ministerstwie Rzeszy Okupowanych Terenów Wschodnich

Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas

Das Lukischki-Gefängnis in Wilna

Der Gebietskommissar Wilna-Land 1941–1944

Der Gebietskommissar Wilna-Stadt 1941–1944

Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD in Litauen. Hauptaussenstelle Wilna

Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD in Litauen

Der SS- und Polizeistandortführer Wilna

Der SS- und Polizeistandortführer Wilna Kommandeur der Schutzpolizei

Justizverwaltung 1941–1944

Kartoteka niemieckiej policji bezpieczeństwa

Kreisverwaltung Wilna

Landgericht in Wilna

Staatsanwalt beim Bezirksgericht Wilna

Stadtverwaltung Wilna

Stalag 344 Wilna

Lietuvos Ypatingasis Archyvas

Areszt śledczy KGB LSRR

Księga dokumentacji więzienia nr 1 NKWD-UNKWD LSRR za 1946 r.

Materiały procesowe ze spraw toczących się przed Wojennym Trybunałem Bałtyckiego Okręgu
Wojennego

Materiały procesowe ze spraw toczących się przed Sądem Specjalnym KGB

Materiały procesowe ze spraw toczących się przed Trybunałem Wojennym III Frontu Białoruskiego

Przepisy dotyczące prowadzenia śledztw przez MWD ZSRR

Spisy organizacji bandyckich przeznaczonych do wysiedleń za rok 1947

Sprawy karne zbrodniarzy osądzonych przed trybunałami sowieckimi w latach 1944–1945

Staatsarchiv Nürnberg

Einsatzgruppen Wilna

Ostland Polizeiorganisation

Prozesse Fall 11

Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Tätigkeits und Lagebericht

Wileński Sąd Okręgowy

Sprawa karna nr 1-2/2000 przeciwko Aleksandrowi Lileikisowi i Kazysowi Gimzauskasowi
oskarżonym o ludobójstwo Żydów w Ponarach

Sprawa przeciwko Aleksandrasowi Lileikisowi z powództwa cywilnego przed Amerykańskim
Sądem Okręgowym Okręgu Massachusetts

Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Bundesarchiv Aussenstelle Ludwigsburg

Aufklärung von Tötungsverbrechen in Kowno und Ponary bei Wilna in den Jahren 1941
bis 1944

Exekutionen von Juden und Kriegsgefangenen durch Angehörige des Stalag 344 in Wilna Litauen

Wyrok Landgericht Berlin – 3 P Ks 1/62 z 22 VI 1962 r. przeciwko dr. Albertowi Filbertowi i innym członkom oddziału operacyjnego 9 policji bezpieczeństwa

Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie
Relacje

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- „Amtsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebieten”, b.m.w., 1942. [wydawnictwo periodyczne]
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1 – Londyn 1973, t. 2 i 3 – Londyn 1976, t. 4 – Londyn 1977, t. 5 – Londyn 1981, t. 6 – Londyn 1989.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, cz. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Warszawa 2015.
- Białe plamy ZSRR – Niemcy 1939–1941 Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.*, Wilno 1990.
- Das Recht der besetzten Ostgebiete Estland, Lettland, Litauen, Weissruthenien, Ukraine*, oprac. dr A. Heyer, b.m.w., b.d.w.
- Der Generalbezirk Litauen, Stand vom 5. November 1941*, b.m.w., b.d.w.
- Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten*, cz. 1: *Reichskommissariat Ostland*, Berlin 1941.
- Indeks represjonowanych. Uwięzieni w Donbasie i pod Saratowem. Alfabetyczny wykaz 4782 osób wywiezionych w 1945 roku z Wilna do obozów kontrolno-filtracyjnych NKWD ZSRR nr 240 w Donbasie i nr 0321 pod Saratowem*, t. 8, Warszawa 1999.
- Indeks represjonowanych. Wywiezieni do Kaługi. Alfabetyczny wykaz 4936 żołnierzy Armii Krajowej oraz poborowych Polaków z Wileńszczyzny i Nowogródzczyzny przymusowo wcielonych do 361. zapasowego pułku piechoty Armii Czerwonej od sierpnia 1944 do stycznia 1946*, t. 19, Warszawa 2008.
- Lietuvos Raudonojo Kryžiaus žinios, b.p.
- Lohse H., *Ein Jahr Reichskommissariat Ostland*, 1 VII 1942 r., b.p.
- Polizeiverordnung über die Kenntlichmachung im Reich eingesetzter Zivilarbeiter und Arbeiterinnen polnischen Volkstums*, „Reichsgesetzblatt” 1940.
- Polska i Litwa w XX wieku. Dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, Warszawa–Wilno 2016.
- Proces w Norymberdze i akt oskarżenia przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim podług tekstu urzędowego Międzynarodowego Trybunału Wojennego*, red. M. Czerwiński, Warszawa 1945.
- Sakowicz K., *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r.*, wstęp J. Malinowski, Bydgoszcz, b.d.w.
- The Trial of German Major War Criminals. Proceedings of the International Military Tribunal Sitting at Nuremberg*, London 1947.
- „Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete”, Jahrgang 1941–1944, b.m.w.

Dzienniki, pamiętniki, relacje drukowane, wspomnienia, opracowania

- Ackermann F., *The Spirit of Lukiškės: a Prison as Microcosm of Modern Vilna*, zob: https://docs.google.com/viewer?url=http://belarusjournal.com/sites/default/files/The%20Spirit%20of%20Luki%C5%A1k%C4%97s_by%20Ackermann.pdf. [dostęp: 22 I 2015 r.].
- Adamski S., *Pogląd na rozwój sprawy narodowościowej w województwie śląskim w czasie okupacji niemieckiej*, Katowice 1946.

- Agatowski T., *Polski prokurator na Litwie*, „Dziennik Poznański”, 19 IX 1994.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939 r.*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, oprac. C. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1991.
- Alabrudzińska E., *Eksterminacja ludności żydowskiej w Ponarach (1941–1944)* [w:] *Szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1998.
- Aleksandrow G.N., *Norymberga wczoraj i dziś*, Warszawa 1974.
- Aleksiejew N.S., *Złodziejanie, wozmiездие, priestuplenia protiv czelowieczestwa*, Moskwa 1986.
- Aliulis V., *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio. Dienoraštį (1942–1944) Suradus* [w:] *Lietuvių katoliku mokslo Akamemijos Metraštis*, Vilnius 2003, t. 22.
- Andrzejew I., *Zarys prawa karnego państw socjalistycznych*, Warszawa 1975.
- Aleksandrow G.N., *Norymberga wczoraj i dziś*, „Informacja Wewnętrzna Ministerstwa Sprawiedliwości” 1974, nr 27.
- Balbus T., „Korab”. *Wilniuk klasyczny*, Wrocław 2012.
- Banasikowski E., *Na zew Ziemi Wileńskiej*, Paryż 1988.
- Basak A., *Wpływ wyroku Międzynarodowego Trybunału Wojskowego na orzecznictwo w sprawach przeciwko hitlerowskiemu zbrodniarzom wojennym* [w:] *Norymberga, nadal otwarty rozdział historii*, Warszawa 1977.
- Bazyłow L., *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 1972.
- Bedyński K., *Pracownicy więziennictwa II Rzeczypospolitej zamordowani na Białorusi*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2009, nr 62–63.
- Bierzanek R., *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982.
- Boradyn Z., Chmielarz A., Piskunowicz H., *Armia Krajowa na Nowogródczyźnie i Wileńszczyźnie (1941–1945)*, Warszawa 1997.
- Bronowski M., *Likwidacja więzień NKWD na Kresach Wschodnich*, „Kresowe Stanice” 2011, nr 4, R. XV.
- Bubnys A., *Izolator śledczy KGB Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej w Wilnie w latach 1954–1991* [w:] *Sowiecki system obozów i więzień. Przykłady wybranych państw*, red. J. Bednarek, Łódź 2013.
- Bubnys A., *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa wobec Polaków mieszkających na Litwie i polskiego podziemia w latach 1940–1941* [w:] *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze II RP) w latach 1772–1992*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 1999.
- Burauskaitė B., *Represje przeciwko narodowi litewskiemu w latach 1944–1956. Przegląd statystyczny* [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005.
- Burleigh M., *Trzecia Rzesza. Nowa historia*, Warszawa 2002.
- Caban I., *Polacy internowani w ZSRR w latach 1944–1947*, Lublin 1990.
- Chmielarz A., *Kolaboracja z okupantem niemieckim w Polsce i na Litwie* [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk 2003.
- Chodorski E., *Jak zapamiętałem pobyt w „Raju”*, „Zeszyty Historyczne WIN-u” 1995, nr 5.
- Ciesielska D., *Strajk młodzieży szkolnej w grudniu 1939 roku* [w:] *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby 1939–1945*, red. E. Feliksiak, M. Skorko-Barańska, Białystok 1994.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2004.
- Curilla W., *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944*, Paderborn 2006.
- Cyprian T., Sawicki J., *Materiały Norymberskie*, Warszawa 1948.

- Cyprian T., Sawicki J., *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965.
- Cywińska J., *W okupowanym Wilnie*, Warszawa 1997.
- Cywiński B., *Obok orla znak pogoni. Wokół powstania styczniowego na Litwie i Białorusi*, Kraków 2013.
- Czelcow A., *Radziecki proces karny*, Warszawa 1955.
- Dąbrowa S., *Ludność cywilna w konfliktach zbrojnych*, Warszawa 1974.
- Der Nürnberger Prozess. Eine Entmystifizierung*, Wien 2005.
- Die geheime Notizen des K. Sakowicz. Dokumenten zur Judenvernichtung in Ponary*, red. R. Margolis, J.G. Tobias, Nürnberg 2003.
- Dieckmann Ch., *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, t. 1–2, Göttingen 2011.
- Domański T.E., *Epoka Powstania Listopadowego*, Lublin 2000.
- Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, red. K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, Warszawa 1995.
- Eberhardt P., *Polska ludność kresowa: rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998.
- Fall 9. Das Urteil im SS-Einsatzgruppenprozeß gefällt am 10. April 1948 in Nürnberg vom Militärgerichtshof II der Vereinigten Staaten von Amerika*, red. K. Leszczyński, Berlin 1963.
- Filar M., *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992.
- Gajos B., *Działalność sowieckiego wymiaru sprawiedliwości na okupowanych Kresach Wschodnich II RP na przykładzie obwodu lwowskiego 1939–1941*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2015, nr 41, R. XXIV.
- Garny B., *Mroczny cień Ponar*, „Nasza Gazeta. Tygodnik Związku Polaków na Litwie”, b.d.
- Gertner Z., *Koszmar*, Mława, b.d.w.
- Gilbert G.M., *Dziennik norymberski*, Warszawa 2012.
- Glinki J., *Nežinomų rezistentų kapai*, „Lietuvos Aidas”, 14 VI 1995.
- Gładkowska H., *Co kryje Tusculanum?*, „Kurier Wileński”, 19 VII 1994.
- Gładkowska H., *Osobna jama, która nie była zawalona kamieniami, daje wiele do myślenia...*, „Kurier Wileński”, 25 II 1995.
- Głowacki A., *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi ZSRR (1943–1946)*, Łódź 1994.
- Głowacki A., *Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Zbrodnica ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku*, Warszawa 1997.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.
- Godłowski S., *Sądownictwo III Rzeszy na okupowanych terenach polskich włączonych do Rzeszy* [w:] *Zbrodnie i sprawcy*, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Gross J.T., Grudzińska-Gross I., *W czterdziestym nas Matko na Sybir zesłali...*, Warszawa 2008.
- Grot E., *Terezin – Międzynarodowe Miejsce Pamięci w Czechach*, „Przeszłość i Pamięć” 2001, nr 3.
- Grzelak Cz., Stańczyk H., Zwoliński S., *Armia Berlinga i Żymierskiego*, Warszawa 2009.
- Gulanowska H., *Z bohaterskich tradycji młodzieży wileńskiej*, „Rota” 1996, nr 1/2(21/22).
- Gwóźdź Z., Zarzycki P., *Polskie konstrukcje broni strzeleckiej*, Warszawa 1993.
- Heydecker J., Leeb J., *Proces w Norymberdze*, Warszawa 2006.
- Hrybacz-Zawisza J., *Karta dziejów wileńskiej i nowogródzkiej Armii Krajowej. Miedniki – Kaługa – Lasy podmoskiewskie. 361 zapasowy pułk piechoty Armii Czerwonej*, Gorzów Wielkopolski 2001.
- Ivanova G.M., *Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System*, New York 2000.
- Jackiewicz M., *Zakony katolickie męskie w Wilnie (I)*, „Kurier Wileński”, 9 XI 2012.
- Janiczakówna-Szyksznian D., *281 dni w szponach NKWD*, Bydgoszcz 1997.

- Jasiewicz K., *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce*, Warszawa 2001.
- Jasudowicz T., *Losy obywatelstwa polskiego na Ziemi Wileńskiej*, Warszawa 1991.
- Jasudowicz T., *Widmo krąży po Europie. Bezprawie paktu Ribbentrop–Mołotow*, Toruń 1993.
- Joffe M., *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius 1961.
- Jogėla V., Meilus E., Pugačiauskas V., *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*, Vilnius 2008.
- Jońca K., *Rola doktryny prawnej w przygotowywaniu hitlerowskiej agresji i ludobójstwa*, b.m.w., b.d.w.
- Kaczorowski B., *Zabytki starego Wilna*, Warszawa 1991.
- Kairiūkštys N., *Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m.*, „Lietuvos Rytai” 1993.
- Kalbarczyk S., *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939–1943*, cz. 2, Warszawa 1997.
- Kalembka S., *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, Toruń 2006.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996.
- Kaniewski S., *Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. Kierunki i perspektywy działań*, „Studia Iuridica” 1998, t. 35.
- Kasperovičius A., *Stosunek władz i społeczeństwa Litwy do Polaków na Wileńszczyźnie wrzesień 1939–czerwiec 1940 (na podstawie prasy litewskiej)* [w:] *Spółczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.
- Kęsek J., Potępa G., *Tablica Ponarska. Uroczystość patriotyczna dla uczczenia ofiar Zbrodni Ponarskiej i Pamięci redemptorysty o. Władysława Calki z Bochni, więźnia wileńskich Łukiszek*, „Wiadomości Bocheńskie” 2011, nr 4(91).
- Kiaupa Z., *Historia Litwy, dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Kirkor A.H., *Przewodnik historyczny po Wilnie*, Wilno 1880.
- Kita J., Stobiecki R., *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, Łódź 2000.
- Klee E., *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2003.
- Kłosiński R., *Byłem więźniem łagru nr 0321 w Saratowie*, Bydgoszcz 1996.
- Kobierska-Motas E., *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, cz. 1, Warszawa 1991.
- Końkowski P., *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2002.
- Korab-Żebryk R., *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991.
- Korab-Żebryk R., *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1988.
- Korboński S., *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Paryż 1975.
- Kożewnikow M.W., *Istoria sowietskowo suda 1917–1956*, Moskwa 1957.
- Krausnick H., *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985.
- Krausnick H., Wilhelm H.H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*, Stuttgart 1981.
- Krahel T., *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej*, Białystok 2014.
- Kriwienko S., *Raporty z Polski*, „Karta” 1995, nr 15.
- Kriwienko S., *Teczka Stalina. Raport z Polski*, „Karta” 1995, nr 15.
- Krzyżanowski B., *Wileński matecznik 1939–1944*, Paryż 1979.
- Kubicki L., *Zbrodnie wojenne w świetle prawa polskiego*, Warszawa 1963.
- Kulesza W., *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013.
- Lewandowska S., *Kryptonim „Legalizacja” 1939–1945*, Warszawa 1984.
- Lewandowska S., *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej, ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004.

- Lewandowska S., *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997.
- Lityński A., *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2005.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechwzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2010.
- Łaniec S., *Litwa i Białoruś w dobie konspiracji i powstania zbrojnego (1861–1864)*, Olsztyn 2002.
- Łossowski P., *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005.
- Łossowski P., *Litwa*, Warszawa 2001.
- Łossowski P., *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985.
- Łossowski P., *Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.
- MacQueen M., *Lithuanian Collaboration in the „Final Solution”: Motivations and Case Studies*, „Lithuania and the News The Holocaust Charter”, Washington 2004.
- Machnikowska A., *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008.
- Madajczyk Cz., *Badania nad losem ludności polskiej represjonowanej przez władze sowieckie w latach II wojny światowej (na wschód od Bugu)*, „Wiadomości Historyczne” 1991, nr 4.
- Majer D., „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy, *Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989.
- Mahrburg S., *Karty z okresu terroru hitlerowskiego w Wilnie*, „Przegląd Lekarski”, Kraków–Oświęcim 1965, nr 1.
- Mieńszagin W., Wyszyńska Z., *Radzieckie prawo karne*, Warszawa 1953.
- Międzynarodowe prawo wojenne. Zapobieganie konfliktom zbrojnym. Odpowiedzialność za przestępstwa wojenne. Zbiór dokumentów*, oprac. M. Fleming, Warszawa 1978.
- Moldenhawer A., *O przeprowadzeniu odosobnienia w zakładach więziennych*, cz. 1, Warszawa 1933.
- Juliá X.M., *Błękitna Dywizja. Krew Hiszpanów przelana w Rosji 1941–1945*, Warszawa 2010.
- Motas M., *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku. Wybór dokumentów*, Warszawa 1995.
- Motas M., *Przegląd przepisów karnych 1944–1956*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” 1992, t. 34.
- Motyka G., *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Kraków 2014.
- Motyka G., Wnuk R., Stryjek T., Baran A., *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953*, Gdańsk–Warszawa 2012.
- Müller N., *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941–1944. Dokumente*, Köln 1980.
- Musiał B., *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.
- Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944*, Helsinki 1973.
- Narębski W., *Moja droga od wileńskich Łukiszek przez Gorkij i Buzułuk do 2 Korpusu*, „Dziennik Polski”, 14 VIII 2011.
- Narębska-Miler G., *Wspomnienie G. Narębskiej o profesorze S. Narębskim*, 1998, mps w zbiorach autorki.
- Neitzel H., *Żołnierze, protokoły walk, zabijania i umierania*, Warszawa 2014.
- „Nie było czasu na strach...” z Janiną Wasilój-Smoleńską rozmawiają Marzena Kruk i Edyta Wnuk, Szczecin 2009.
- Niwiński P., *Garnizon konspiracyjny Miasta Wilna*, Toruń 1999.
- Niwiński P., *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa 2014.
- Niwiński P., *Okręg wileński w okresie od września 1939 do lipca 1948. Romuald Warakomski ps. „Hilary”. Legalizacja*, Warszawa 2007.
- Niwiński P., *Miejsca sowieckiej represji wobec Wileńskiej Armii Krajowej [w:] Sowiecki system obozów i więzień: przykłady wybranych państw*, red. J. Bednarek, Łódź 2013.

- NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina, oprac. A.F. Noskova, A. Fitowa, Kraków 1998.
- NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny, red. W. Materski, Warszawa 1996.
- Noskova A.F., *Stalin i Armia Krajowa. Droga do wypracowania stanowiska sowieckiego kierownictwa* [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005.
- Oberman E., *Wilnianie w łagrach sowieckich w Stalinogorsku, Donbasie, Jelszance, Kutaisi, Stalinogardzie i Borowiczach*, „My Sybiracy” 2001, nr 12.
- Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów, red. T. Strzembosz, Warszawa 1996.
- Pasierbska H., *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, Łowicz 2005.
- Pasierbska H., *Ponary, wileńska golgota*, Sopot 1993.
- Pasierbska H., *Wileńskie Łukiszki*, Gdańsk 2003.
- Piaszyk M. USJK, *Zgromadzenie Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego w latach 1939–1947* [w:] *Studia i materiały do historii Chrześcijaństwa w Polsce*, t. 16: *Żeńskie Zgromadzenia Zakonne w Polsce 1939–1947*, Lublin 2002.
- Pietrow N., Skorkin K., *Kto rukawadil NKWD 1934–1941*, Moskwa 1999.
- Piper E., *Zwischen Unterwerfung und Vernichtung. Die Politik des Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* [w:] *Reichskommissariat Ostland. Tatort und Erinnerungsobjekt*, red. S. Lehmann, Paderborn 2012.
- Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław–Kraków 1980.
- Połtorak A., *Norymberski epilog*, tłum. J. Gonczarski, Warszawa 1968.
- Popiński K., Kokurin A., Gurjanow A., *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1995.
- Powstanie listopadowe w Wilnie i na Wileńszczyźnie, oprac. K. Bieliński, Wilno 1934.
- Powstanie listopadowe 1830–1831: dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania, red. W. Zajewski, Warszawa 1990.
- Powstanie styczniowe 1863–1864: wrzenie, bój, Europa, wizje, red. S. Kalemka, Warszawa 1990.
- Przeżyliśmy lagry. Wspomnienia żołnierzy Okręgu Wileńskiego AK (1945–1949), oprac. D. Rogut, Warszawa 2011.
- Prawidłowości językowe Gestapo i SD, Monachium 1958.
- Proces głównych niemieckich przestępców wojennych w Norymberdze. Końcowe przemówienie głównego oskarżyciela z ramienia ZSRR, b.m.w., 1946.
- Proces w Norymberdze. Akt oskarżenia przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim podług tekstu urzędowego Międzynarodowego Trybunału Wojennego, red. M. Czerwiński, b.m.w., 1946.
- Rafałowski F., *Ściganie zbrodniarzy hitlerowskich w Polsce w świetle norm prawa międzynarodowego oraz norm polskiego prawa wewnętrznego*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1976.
- Ramme A., *Służba Bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1975.
- Riasanovsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, Kraków 2009.
- Rogut D., *Polacy i obywatele polscy w obozach NKWD-MWD ZSRR (1944–1956)* [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005.
- Rogut D., *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1945–1949)*, Toruń 2003.
- Roman W.K., *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie*, Toruń 2001.
- Roman W.K., *W obozach i konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939 r. – czerwiec 1941 r.*, Toruń 2005.

- Roman W.K., *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2002.
- Römer M., *Fragmenty „Dziennika” z września 1939 r.*, „Lithuania” 2001, nr 1(38).
- Rückerl A., *Nazistowscy przestępcy przed sądem*, Heidelberg 1982.
- Rückerl A., *Ściganie karne zbrodni hitlerowskich 1945–1978*, Warszawa 1980.
- Rudnicki M., *Na więzienną nutę*, „Kurier Wileński”, 29 I 2010.
- Rusiński W., *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i obszarach wcielonych*, cz. 1, Poznań 1950.
- Rózdzyński J., *„Łukiszki” od środka. Wileńskie Łukiszki to część biografii tysięcy Polaków*, „Spotkania. Ilustrowany tygodnik informacyjny” 1991, nr 24.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- Sakowicz K., *Dziennik 1941–1943*, oprac. M. Wardzyńska, Warszawa 2014.
- Siedlecki J., *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Gdańsk 1990.
- Sobolewski H., *Z Ziemi Wileńskiej przez świat Gułagu*, Gdańsk 1999.
- Sołga H., *Niemcy o Niemcach. Bilans ścigania zbrodniarzy hitlerowskich w Republice Federalnej Niemiec*, Warszawa 1988.
- Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderem wojennym Virtuti Militari*, t. 2, red. E. Zawacka, Toruń 2005.
- Srebrakowski A., *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2001.
- Surwiło J., *Rachunki nie zamknięte. Wileńskie ślady na drogach cierpień*, Wilno 1992.
- Sutzkever A., *Wilner Getto 1941–1944*, Zürich 2009.
- Stankeras P., *Lietuvių policija 1941–1944 m.*, Vilnius 1998.
- Stravinskas D., *Garsusis Lukiškių kalėjimas gali sulaukti konkurentų*, „Lietuvos Rytas”, 14 IV 1998.
- Strzembosz T., *Refleksje o Polsce i podziemiu 1939–1945*, Warszawa 1990.
- Ściganie i karanie sprawców zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Wybór dokumentów*, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1978.
- Śp. O. Błażej J., *„Wiadomości z Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej” 1949*, nr 2.
- Ślady zbrodni w Tusculanum*, „Gazeta Wyborcza”, 6/7/8 I 1995.
- Śliwiński A., *Powstanie Listopadowe*, Warszawa 2013.
- Śliwowski J., *Prawo i polityka penitencjarna*, Toruń 1978.
- Ślusarczyk J., *Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945*, Warszawa 1991.
- Tarasiewicz S., *Więzenie z wileńskich Łukiszek – do podkowieńskich Prawieniszek*, „Kurier Wileński”, 18 V 2011.
- Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, t. 7, 13, Osnabrück 1973.
- Tomaszewski L., *Kronika wileńska 1939–1941*, Warszawa 1990.
- Tomaszewski L., *Kronika wileńska 1941–1945*, Warszawa 1992.
- Tomaszewski L., *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 2001.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008.
- Torecki S., *Broń i amunicja strzelecka LWP*, Warszawa 1985.
- Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė I., *Sovietinis Saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius 1999.
- Tyszkiewicz J., *Łukiszki i inne ośrodki tatarskie Wileńszczyzny z XVI i XVII wieku [w:] Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Felisiak, Białystok 1992.
- Urbankiewicz J., *Workuta*, Łódź 1995.
- Vaitiekus S., *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, Vilnius 2002.
- Vilkialis G., *Żołnierze polscy internowani na Litwie w latach 1939–1940 (na podstawie materiałów Litewskiego Archiwum Państwowego) [w:] Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.

- Vyšniauskaitė B., *Znaleziono pierwsze szczątki ofiar na terenie byłego folwarku Tuskulany*, „Lietuvos Rytas”, 13 VII 1994.
- Vyšniauskaitė B., *Tuskulėnų kapavietės paslaptis dabar aiškinsis prokuratūra*, „Lietuvos Rytas”, 28 I 1995.
- Walczak Z., *Rewolwer Nagant wz. 1895*, Warszawa 1981.
- Walewska-Sobolewska H., *Droga przez czas*, Gdynia 1998.
- Walters G., *Ścigając zło*, Warszawa 2011.
- Warakomski R., *Wileńskie dramaty w czasie wojny i PRL. Komórka legalizacyjna sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, Krzeszowice 2006.
- Wardzyńska M., *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarzacie Litwy, czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993.
- Wasąg M., *Miałem wtedy 14 lat*, Bydgoszcz 2002.
- Weinke A., *Die Nürnberger Prozesse*, München 2006.
- Weiß H., *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 1998.
- Wilniuk S., *Pomiędzy nocą a rankiem... Wspomnienia z Workuty*, Zabrze 1988.
- Wieljoko J., *Najmłodszy partyzant wileńskiej AK*, Kraków, b.d.w.
- Wieliczko M., *Delimitacja i demarkacja na „granicy” sowiecko-niemieckiej oraz sowiecko-litewskiej poprzez północno-wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej po 28 września 1939 roku [w:] Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Studia i materiały*, red. M. Gnatowski, Białystok 2000.
- Wierzbicki M., *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2000.
- Wierzbicki M., *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Warszawa 2007.
- Winogradow A.A., *Putewoditel po gorodu Wilnie i jego okrestnostjam*, Wilno 1908.
- Wilanowski C., *Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, Warszawa 2000.
- Wilhelm H.H., *Die Einsatzgruppen A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942*, Frankfurt am Main 1996.
- Wilczur J.E., *Wileński pierścień śmierci. Dramatyczne dzieje Wilna i Ziemi Wileńskiej 1939–1945*, Warszawa 2012.
- Wiśniewski W., *Ostatni z rodu. Rozmowy z Tomaszem Zanem*, Paryż 1989.
- Wołkonowski J., *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars” 1995, nr 3.
- Wołkonowski J., *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.
- Wołkonowski J., *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez litewską policję bezpieczeństwa (listopad 1939 – lipiec 1940) [w:] Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.
- Zachodnia Białoruś 17 IX 1939 – 22 VI 1941*, red. G. Jakubowski, t. 1: *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939*, dok. nr 1, Warszawa 1998.
- Zamorski K., Starzewski S., *Sprawiedliwość sowiecka*, Warszawa 1994.
- Zarzycki E., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w sprawach o wypadki z września 1939 roku*, Warszawa–Poznań 1976.
- Zarzycki W., *Z Wilna do Workuty. Wspomnienia Komendanta Garnizonu Okręgu Wileńskiego AK*, oprac. P. Niwiński, Warszawa 2011.
- Zawistowski S., *Na Saratowskim szlaku. Wspomnienia z czasów wojny i obozów sowieckich (1939–1948)*, Gdańsk 2010.

- Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 r.*, red. A. Skrzypek i in., Warszawa 1997.
- Zientarski A., *System terroru i represji wobec polskich robotników przymusowych* [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Žeimantas V., *A Call for Justice*, Vilnius 1986.
- Žepkajte R., *Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną (19 września – 27 października 1939 r.)* [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.
- Żołyński J., *Włączenie polskich Ziem Wschodnich do ZSRR (1939–1940), problemy ustrojowe i prawne*, t. 233, „Prawo” 1994.

Prasa i czasopisma

- „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”
- „Nasza Gazeta. Tygodnik Związku Polaków na Litwie”
- „Dziennik Poznański”
- „Goniec Codzienny”
- „Kresowe Stanice”
- „Lithuania”
- „Lietuvos Aidas”
- „Lietuvos Rytas”
- „Niepodległość”
- „Mars”
- „Materiały i Studia”
- „Panorama Kresowa”
- „Przegląd Historyczno-Oświatowy”
- „Przegląd Lekarski”
- „Przeszłość i Pamięć”
- „Studia Iuridica”
- „Wiadomości Bocheńskie”
- „Wiano. Trybuna akowców wileńskich”
- „Wileński Przekaz”
- „Wilnauer Zeitung”
- „Wojskowy Przegląd Historyczny”
- „Zeszyty Historyczne”
- „Zeszyty Historyczne WiN-u”

INDEKS OSÓB

- A. Herbert 209
 Abakumow Wiktor 147
 Abramowska Bronisława 289
 Abramowski Andrzej 289
 Ackerman Feliks 21, 22, 33, 169
 Adamczyk Arkadiusz 154
 Adamkiewicz Antoni 374
 Adamkiewicz Kazimierz 374
 Adamowicz Józef 184, 185
 Adamowicz Julia 180
 Adamus Jan 42
 Adamus Przemysław 42
 Adamuszek Władimir 30
 Adenauer Konrad 208
 Adomas Katinas 81
 Adomawicz Ignas 361
 Agatowski Tomasz 191
 Agranovski Genrich 263
 Akińczo Aleksandra 191, 195, 237, 238
 Aksomajtis Kostas 357
 Alabrudzińska Elżbieta 135
 Albert 262
 Albrechtas 358
 Aleksandrow Georgij Nikolaewič 199, 200, 208
 Aleksandrowicz Antoni 311, 312
 Aleksandrowicz 338
 Aleksejew 138, 303, 344
 Aleksiejenko S.A. 201
 Aleksiejew N.S. 17, 198, 202, 206
 „Alfa” 129
 Aliulis Vaclovas 17, 18, 109, 113, 115, 116, 135, 141, 144
 Allwörden Wilhelm, von 128
 Alperovičius Rachmil 128
 Alsejkas Marcelinas 81
 Ambrazevičius Juozas 72
 Amdriuszys Jurgis 357
 Andriulis Mikołaj 357
 Andriulis 358
 Andriuszis Jurgis 365
 Andriuszys 81, 358
 Andrejew Igor 150, 392
 Anskulis 259
 Antonow Aleksiej 154
 Antonowicz Józef 43, 48
 Antonowicz Wiktor 48
 Antropik Antoni 374
 Antropik Tomasz 374
 Antuszewicz Kazimierz 299
 Anušauskas Arvydas 159
 Anželis Juozas 357
 Apanasenko Bolesław 386
 Apanasenko Ignacy 386
 Apasionka Bolesław 381
 Apasionka Ignacy 381
 Apollonow 158, 160
 Arad Yitsak 229
 Arendt Hannah 268
 Arlauskas Juozas 229, 249
 Arlt Herbert 214
 Arsztikis Stasis (Stasys) 353, 360, 366
 Aselevičius Stasys 81
 Asevičius Antanas 81
 Asminavičius Petras 228
 Astik 333–335
 Aufmuth Ulrich 265
 Augenstein 268
 August II Mocny 183
 Augustinavičius Kazys 81, 141, 359, 360
 Auszalis Juozas 365
 Awgul Bronisław 111, 114
 Awgul Janina 116
 Azonow Ignacy 290
 Azonowa Józefa 290
 Aztecki Tadeusz 192, 194
 Babravičius Aleksandras 73, 81
 Babravičius Aleksandras (Babrawiczus Aleksandras) 358
 Babul Jan 374
 Babul Michał „Gaj” 374
 Baczyński 21
 Baessler Iwan 213
 Bagdanawiczus Jonas 356

- Bakanavičius Simanas (Bakanawiczus Simanas) 81, 353
- Balbus Tomasz 76, 112, 166
- Balejtis Jonas 356
- Balis Aleksas 353
- Baljasnikow 152
- Balkowski Bolesław 143
- Balkowski Romuald 143
- Balošer Dvor 97
- Balošer Mnuch 97
- Baltramonaitis Juozas 17, 80, 109, 113–116, 141
- Balzukiewicz 25
- Balakauskas Powilas 357
- Baltramonaitis Juozas 365
- Baltrukiewicz Mieczysław 179
- Baltusis Jurgis 356, 358
- Baltuszonis Benjaminas 357, 365
- Banaitis Jonas 358
- Bangartiena Alta 105
- Baran Adam 240
- Baran Zenobia 271
- Baranowska Janina 286, 289
- Baranowska Lidia 289
- Baranowski Emir 286
- Baranowski Jarosław 289
- Baranowski Pavilo 289
- Barcz Jan 206
- Barisas Bronius 358
- Barkaskaus Jonas zob. Borkowski Jan
- Barmaszow 25
- Barmin 151
- Bartašiūnas Jouzas 147, 154, 158–161, 190
- Bartaszka Kapstas 361
- Bartkevičius 42
- Bartoszek Franciszka „Frania” 373
- Bartusewiczus Juozas 351
- Bartusewiczus Kazys 353
- Bartusiewicz Katarzyna 285
- Barysas 358
- Barysas Witautas 351
- Basak Adam 198
- Basijokas Jonas 81, 353, 360
- Bastis Jonas 361
- Baszkiewicz Jan 265
- Batajtis Jonas 361
- Bazyłow Ludwik 22, 23
- Bedyński Krystian 40
- Begin Menachem 311, 312
- Bejnerowicz Jan 38
- Bekeszaus Kazys 351
- Berger Gottlob 128
- Beria Ławrientij 30, 48, 49, 153–155, 158, 159, 170, 239, 246
- Berling Zygmunt 154, 155
- Bert 268
- Beskin Izrael 103, 104
- Białożyta Henryk 156
- Biddiss Michael Denis 198
- Bielawski Waclaw 206
- Bieliński Kazimierz 22
- Bielski Alfons 219
- Bielonosow Borys 152
- Biener Josef 262
- Bierut Bolesław 221
- Bierzanek Remigiusz 146
- Biezpłacowa Anna 29
- Bikus Jonas 361
- Bilocki Edward 287
- Bila Juozas 357
- Biłgorajski Eugeniusz 299
- Blaser Abram 129, 255, 282
- Blask Gustav 214
- Blazarenas Mikołaj 361
- Blazer Abraham (Kagan Izaak) 129, 282, 343, 346, 347, 348
- Błażewicz Jan 286
- Blekaitienė Ella 359, 364
- Błażewicz Józef 375
- Błażewicz Władysław 375
- Błužas Jonas 356
- Bober Michalina 29
- Bocheńska Jolanta 129
- Bogdanowicz Antonina 289
- Bogdanowicz Jan 289
- Bogdanowicz Michał 29
- Bohdziewicz Witold 52
- Böhme Hans Joachim 69
- Böhnichen Karl 214
- Bojakowska Olga zob. Słowik Olga z d. Boja-kowska
- Bolna Jonas 353
- Borchertas Leopold 190
- Borejko Czesław 384
- Borejko Franciszek 384
- Borejko Paweł 337
- Borejwo Jan 130
- Borisevičius Vincas 194
- Borkowski Ignacy 332
- Borkowski Jan (Barkaskaus Jonas, Barkauskas Jonas) 15, 18, 81, 95, 98, 110, 130, 135, 136, 138, 139, 215, 222, 223, 257, 276, 331, 332, 335
- Borkowski Stefan 284
- Borkowska Salomea 29
- Borosewicz Artur 29

Borożko Gabryjela 29
 Bortkiewicz Stefan 189
 Bortkiewicz-Szyszkowska Anna 146
 Borysewicz Jerzy 176
 Borysewicz Aleksa 334
 Bosiuszko Józef 29
 Bouch 142
 Brämer Walter 57
 Braunstein 268
 Brazaitis Juozas 235
 Brazajtis Pranas 356
 Brazauskas Algirdas 192, 193, 229
 Brazgulis Alfás 81, 356
 Brazgulis Alfonsas 358
 Brazis Juozas 73, 100, 230
 Brazis Vincas 353, 361
 Brodowski Antoni 104,
 Brodowski Michał 120, 330
 Bronikowski Jerzy 150, 151
 Bronowicki Michał 50, 52, 246
 Bruno 288, 295
 Brzostowski Kazimierz 183
 Brzozowski Zygmunt Szczesny 174
 Bublewicz Bronisław 284
 Bubnys Arūnas 43, 44, 153, 175, 176, 181, 320
 Budrys Stasis 353
 Bujkauskas Jonas 102, 356
 Bujnauskas Stasis 361
 Bujnicki Henryk 134, 135, 143
 Bukauskas Jonas 73, 82
 Bulotienė Aleksandra 290
 Bulotienė Pavilo 290
 Bulwinas Jonas 353
 Buraczewski Julian 157
 Burauskaitė Birutė 192
 Burmeister Wilhelm 210
 Burneiko Juozas 82, 83, 85, 113, 202
 Burso Jan 287
 Burynin 271
 Butajło Józef 179
 Butawiczenie Juozopata 361
 Butawiczus Walerionas 360
 Butkiewicz Michał 179
 Butkiewicz Teresa 179
 Butkun Wincenty 330
 Butkun Władysław (Butkunas Wladas) 15, 18,
 81, 95, 98, 110, 130, 135, 136, 138, 139,
 215, 222, 223, 257, 276, 330, 331, 334
 Butow 161
 Buzorius Powilas 361
 Caban Ireneusz 156
 Całka Władysław 112
 Cedwilas Stasis 353
 Ceratow 129, 282
 Černius Kostas 82–84
 Cetnerowski Zygmunt „Zygmunt” 44
 Chalawin A. 374–376, 378–382, 384–386
 Chalawin Aleksiej 151
 Chaliawin 161
 Chalkowski Konstanty 284
 Chałow 270
 Charczenko Stiepan 152
 Charytański Jan Zbigniew 98
 Chiniewicz Jan 375
 Chiniewicz Józef 375
 Chmielarz Andrzej 71
 Chodakowska Sabina 290
 Chodyko Stanisława z d. Milinkiewicz 189
 Chodźko Józef 21
 Chołuj Maria 116
 Chreptowicz Ewa 276
 Chrostowski Adolf 256, 296
 Chrostowski Jan 296
 Chruse Nikołaj 95
 Chrzanowicz Kostas 287
 Chwieseny Jerzy 287
 Cibulskis Stepas 331
 Cicēnas Viktoras 82, 83
 Ciechanowicz Jan 220
 Cierpik Marian 186, 285
 Cierpiński Wacław 186
 Ciesielska D. 36
 Ciesielski Stanisław 257, 259, 320, 321
 Cironka Antanas 227
 Cramer Hans 56
 Curilla Wolfgang 17, 69
 Cygański Stefan 33
 Cymerman 24
 Cymochowski Wacław 37
 Cynek Kazimierz 116
 Cyprian Tadeusz 17, 197, 200, 201, 216
 Cywińska Janina 169, 175, 183
 Cywiński Bohdan 22
 Czadajew Jakow 147
 Czapikas Kazys 353
 Czaplikas Kazys 361
 Czapska Maria 29
 Czarniaskas Petras 136, 139, 324
 Czaśnulis 302
 Czekałowicz Jurgis 365
 Czekuolis Wacław 353
 Czekuolis Ksaweras 353, 361
 Czelcow A. 153
 Czelliak Józef 286
 Czenkienie Marija 361

- Czenkus Statys 106
 Czepukaitis J. 72, 73
 Czepukajtis Jurgis 229
 Czepulkowska Helena 276
 Czerlinkowska-Sokół Anna 277
 Czerniawski Alfons 382
 Czerniawski Stanisław 285, 382
 Czerniecki Jan 375
 Czerniecki Józef (Frasunek Józef) 375
 Czerniewicz Aleksander 168
 Czerny Józef 37
 Czernyszow Wasylj 49
 Czerwiński Kazimierz 287
 Czerwiński Maciej 139, 200
 Czesnulis Tomas 108, 353
 Cziaponis Marionas 324
 Cziaponis Statys 331
 Czičielis Konstantinas 130, 131, 202
 Czirkow „Zając” 162
 Cziurinskas Kazys 237
 Czupryniak Jan 33, 47
 Czurlonis Rokas 361
 Czursin 163
- Dabulevicius K. 55
 Dailide Algimantas 237
 Dajnis Bronius 358
 Dalecki Jan 284
 Dalewski Tytus 22
 Dambrauskaite Adele 357, 365
 Danecki Tadeusz 33
 Danielewicz Konstanty 257, 341
 Danilewicz Wanda 128
 Daniłow 275
 Danisevičius R. 243
 Daniskowicz Henryk 285
 Daszkiewicz Krystyna 206
 Datner Szymon 200
 Daukszewicz Stanisław 107–109, 130
 Daweckas Pranas 361
 Daweckas Tomas 81, 353, 365
 Dąbrowa Sławomir 146
 Dąbrowska Krystyna 186
 Dąbrowski Bronisław 218
 Dąbrowski Tadeusz 37
 Dervojedaitis Vladas (Dervodaitis Vladas,
 Dorvydaitis Vladas, Derwojedaitis Wladas,
 Derwojedaitis Władysław) 84, 228, 249,
 250, 255, 274
 Derwojedaitiene Danguole Jelena 275
 Derwojedaitiene Jelena 274
 Derwojedaitis Bazylis 274
 Dieckmann Christoph 42, 54–57
- Dienisis Hubert 331
 Dierebianko 270
 Dietz Heinrich 214
 Dirwialis Stasis 361
 Ditfurth Wolfgang Theodor von 54
 Ditrych Anatol 187
 Ditz Heinrich 209
 Dobrochotowa 260
 Dobrotow 259
 Dobrowski Zygmunt 178
 Dobryhin Irena 287
 Dogiel-Pionkowska Irena 257, 350
 Dogil Icek 347
 Dołgirew Kisił 181
 Dołgirew Wasilij (Dołgirew Wasylj) 152, 175,
 181
 Dołgowas Jan 334
 Dołgowas Jonas 334
 Domalewska Maria 51
 Domalewski Aleksander 51
 Domanskis Arvydas 242
 Domański Tadeusz Edward 22
 Domke 71
 Domonos Michał 284
 Dorodnow Jewgienij 152
 Doroszenko 76, 78–80, 165, 174, 175
 Dowmont Franciszek 337
 Drabulis Stasys 366
 Drobnys Vytautas 192
 Drozdowski Gabriel
 Drozdowski Władysław 161, 162, 375, 386
 Drużyłowska Halina 18
 Drywa Danuta 142
 Drzewecki 24
 Dubiskaite Anele 361
 Dudaniec Antoni 375
 Dudaniec Stanisław 375
 Dudiele Kostas 361
 Dudyryn 150
 Dudziak S. 151
 Dukas Piotr 303
 Dumczus Antanas 365
 Dumskis Jonas 81
 Dunin Borkowska Zofia „Renata” 109, 110
 Duźniak Stanisław 151
 Dvorjetski Mark 321
 Dvylinkas 97
 Dwabulis Stasis 351
 Dworzecka Janina 290
 Dworzecki Florian 290
 Dymersztej Benjamin 29
 Dymow 201
 „Dziadźka” 304

- Dzierżek Stefan 98
 Dziewulska Aniela „Krystyna” 178, 188, 373
 Dzingi Franciszek 29
- E. Heinrich 209
 E. Peter 209
 Eberhardt Piotr 147, 307, 350
 Eichmann Adolf 266
 Eidintas A. 231
 Eisenbarth Peter 214
 Eiser 262
 Elinder Beila 99
 Ellenberg Alojzy 255, 281
 Engel Mieczysław 299, 301
 Epsteinaite Roda 133
 „Erasm” zob. Rymiński Stanisław Feliks
 Erb Josef 262
 Erdmann 81
 Erlan Heinrich 214
 Ertmanowa Halina 157
 Esteravičiūte Chaimo 289
 Esteravičiūte Lylia 289
- Fagoksite Ona 365
 Falkowski 129, 282
 Farber Jurij 347
 Faulhaber Eugen (Faulhaber Eugeniusz) 129, 218
 Fedorowicz Zygmunt „Albin” 144
 Felisiak Elżbieta 21
 Feliksiak Elżbieta 37
 Fiebig Konrad 96, 210, 211
 Fiedler Albert 347
 Fiedler 70, 137
 Fielder Otto 262
 Figes Orlando 311
 Fijałek Jabłoński Błażej 98
 Filar Marian 153
 Filbert Albert (Selbert Albert) 14, 18, 136, 205, 210, 211
 Filbert Alfred 95, 96, 136, 347
 Filipaitis Wacław 284
 Filipavicius Juozas 98
 Filipowicz Dominik 29
 Finaite Alta 289
 Finaite Jankielo 289
 Fiodorow 375
 Fiszer Stanisław 112
 Fityn 280, 286
 Fleming Marian 198
 „Foka” 129
 Frank Hans 200
 Frejman Robert 29
- Frenkiel Liba 99
 Frog Gracjan (Fróg Gracjan) „Szczerebiec” 156, 169, 307
 Fuchs Wilhelm 69, 262
 Funck Hans Freiherr von 48
- G. Max 209
 Gaissert Viktor 133
 Gajda Stanisław „Tatuś” 303, 304
 Gajda Stanisława 304
 Gajda Władysława 304
 Gajkowski 26
 Gajos Bartłomiej 39
 Galdikas Feliksas 361
 Galiński Adam 286
 Galiński Henryk 285
 Galvanauskas Viktoras zob. Gliwiński Witold
 Garbałajtis 311
 Garmaus A. 234
 Garmus Antanas 192–194
 Garnis Witautas 353
 Garnis Witildas 361
 Garnytė Beata 134
 Gavendiene Elka 105
 Gawenauskas Ignas 353
 Gawienauskas Stasis 81, 361
 Gečiauskas Stasys 228
 Gedvilas Stasis 365
 Gekas Heinrich 71
 Gelbunt 161
 Gelżynienie Stasie 356
 Germanavičius Jonas (Germanawiczius Jonas) „Drežas” 18, 201, 204, 205, 275
 Gerth Heinrich 70, 95
 Gertner Zygmunt 38
 Gerwatowski Aleksander 118, 130
 Gerwatowska Zofia 118
 Gewecke Hans 56, 209
 Giebus Alfonsas 362
 Gieczisas Bronius 73
 Giedroyc Józef 21
 Giełguda Antoni 21
 Gierdzunas Stasis 358
 Gierzyński Andrzej 260, 273, 275
 Gierżod Anna 107, 108
 Giese 212
 Gieysztor Aleksander 138
 Gilbert Gustave Mark 200
 Gilis Walerionas 81, 361
 Gimzauskas Ignas 361
 Gimzauskas Kazys (Gimzauskas Kazys) 13, 18, 72, 119, 227, 229, 230, 234–237, 357, 358
 Gimzauskas Piatras 358

- Gimžauskas Wladas 357
 Girdenis Ignas 361
 Girdenis Stasis 353
 Giriunas Izydorius 362
 Gizejewska Małgorzata 31
 Glaudelis Pranas 81
 Glinki J. 192
 Gliózeris Stasis 362
 Gliwiński Witold (Galvanauskas Viktoras) 15, 18, 215, 223
 Gładkowska Helena 192, 194
 Gławickas Wacław 362
 Gławickas Wladas 353
 Głazek Wacław 33
 Głowacki Albin 16, 32, 45, 49, 146
 Gnatowski Michał 35
 Godlewski Stanisław 59
 Gojżewski Albin 29
 Golcas Dionizas 228
 Golezas Dionizas 324
 Golimont Gustaw 376
 Golimont Henryk 376
 Gorbaczow Michaił 192, 240
 Göring Hermann 64
 Gostkowski Rajmund 34
 Gostyński 24
 Gottberger, von 144
 Górská Halina 178
 Górski Konrad 36
 Górski Roman zob. Potocki Mieczysław
 Granickas Antanas 18, 94, 201, 204
 Grąbczewski Czesław „Jurand” 154, 187
 Greiffenberger Wilhelm 96, 210, 211
 Gribas Bronius 362
 Gricner Edward 283
 Grieze Anasis 362
 Grieze Stasis 353
 Grigalewicz Stasis 366
 Grigalewicz Wacław 361
 Grigolewicz Stasis 351
 Grigonis Juozas 361
 Grigorawicz Bronius 353
 Griksztas Stasis 324, 334
 Griszyn Paweł 152
 Grižus Jonas 353
 Grodecki Marian 33
 Grodzicki Jan 186
 Grodzicki Kazimierz 33
 Grogowy 349
 Gromiec Marian 163
 Gross Jan Tomasz 45, 47, 48, 50
 Gross Max 214
 Grot Elżbieta 101
 Grudzińska-Gross Irena 45, 47, 48, 50
 Grunskie Jonas 359
 Grunskis Jonas 81, 351, 358
 Gruszys J. 72
 Gruzdys Bronislavas 228
 Gryniewicz Stanisław 299
 Grzegorzczak Czesław 376
 Grzegorzczak Jan 376
 Grzelak Czesław 30, 145
 Grzesik-Grzenicki Janusz (Orzeszek Janusz) „Leszek” 154
 Grzymałowski Julian 382
 Grzymałowski Zygmunt 382
 Gudawicz Mikas 351
 Gudawicz Alf 357
 Gudukas Piatras 81
 Gulanowska Helena 119
 Gulbinowicz Roman 283, 319
 Guliajew 161
 Gumkowski Janusz 200
 Gurjanow Aleksandr 40, 49–52, 172
 Gutkin Pinchus 97
 Gutkin Riva 97
 Gutkowski Mieczysław 299
 Guzenberg Irina 263
 Guzevičius Aleksander 71
 Guzevičius Aleksandras 158, 159, 239
 Guzewicz 280, 286
 Gylys Povilas 232
 Hahn Karl 213
 Hajdukiewicz Alina 37
 Hanczewska Irena 290
 Hansen Eryk 122, 123
 Hańczyc Bronisław 287
 Hardy Eugénie 276
 Hefka Kazimierz 18, 269, 277, 279–281, 284, 285, 287
 Heilman Stanisław „Tomasz”, „Wileńczuk” 372
 Hejbowicz Nikodem 51
 Herber Magdalena 276
 Herder 268
 Hering August 14, 70, 71, 84, 137, 206, 207, 212, 221, 253, 255, 262–265, 269, 323
 Hermanowicz Janina 116
 Hess 262
 Heyde 126
 Heydecker Joe J. 199
 Heydrich Reinhard 266, 268
 Heyer A. 62
 Hibarden 212
 Hillebrand 262
 Himmler Heinrich 64

- Hindenburg Paul von 27
 Hingst Hans 56, 99, 141, 144, 227
 Hitler Adolf 55, 56, 62, 121, 140, 141, 209, 231, 266, 300, 319
 Höffling 262
 Horida Józef 128
 Horzak Wiktor 287
 Hoth Hermann 14
 Hrybacz-Zawisza Janusz 156
 Hryniewiecki Witold 310
 Hryniewska Janina 51
 Hryniewicz Józef 37
 Hrypiński Tadeusz 156
 Hubski Piotr 218
 Hueckmann Wilhelm 262
 Humeński Julian 347
 Hurynowicz Janina 112
- Ignatawiczius Witautas 362
 Ilijna 259
 Iljuk Roman 376
 Iljuk Stanisław 376
 Imbryk Solomas 99
 Isenburg-Birstein Franciszek 27
 Iszor Stanisław 22
 Ivanow Galina Mikhailovna 24
 Ivinskis Julius 228
 Iwanauskas Bronius 351, 362
 Iwanow Jan 29
 Iwanow 259
 Iwanowa A.P. 25
 Iwanowska Justyna 136
 Iwanowska Konstancja 289, 290
 Iwanowski Kazimierz 299
 Iwanowski Wiktor 130, 135, 222
 Iwanowski Wincenty 289, 290
 Iwaszkiewicz Andrzej 29
 Iwaszkiewicz Jan 283
 Iwaszkiewicz Paweł 29
 Iwaszkiewiczius Petras 351
- Jabłoński Aleksander 42
 Jabłoński Henryk 223
 Jacewicz Wiktor 347
 Jackiewicz Mieczysław 184
 Jackowska Stanisława 79
 Jackson Robert 199
 Jacuński Kornel 384
 Jacuński Zdzisław 384
 Jacyno Henryk 338
 Jaczyński Stanisław 30, 33
 Jäger Karl 69, 70, 267
 Jagiełło Zbigniew 33, 34, 310
- Jakielajtis Kazys 81, 353
 Jakowicz Wincenty 29
 Jaksztas Jonas 331, 334
 Jakubka Petras 359
 Jałbrzykowski Romuald 98
 Jameikis Pranas 358
 Jamelkis Pranas 351
 Janicki Lech 206
 Janiczakówna-Szyksznian Danuta 168–170, 186
 Jankaskas Kazys 81
 Jankauskas Juozas 356, 358
 Jankauskas 249, 274, 275
 Jankiewicz Irena 276
 Jankowski Ludwik 177
 Jankowski 328
 Jankowski Zenon 284
 Janowski Oskar 135, 144, 247
 Januszewski Władysław 29
 Januszkiawiczius Juozas 324
 Jaracz Andrzej 257, 310, 313
 Jarenkiewiczus Juozas 362
 Jaroszewicz Józef 319
 Jaruzewiczus Antanas 362
 Jasiewicz Krzysztof 32, 43
 Jasionis Feliks 376
 Jasionis Feliks, ojciec 376
 Jasponis Ričardas 192
 Jasudowicz Tadeusz 19, 35, 146, 148, 150, 247, 249, 250
 Jeczys Feliksas 354
 Jednaszewska Halina 117
 Jednaszewski Janusz 117
 Jednaszewski Julian 117, 118
 Jefimow B. 160
 Jent Halina 117, 118
 Jerat 129
 Jereszewski Wiktor 219
 Jerszow 162
 Jeziorański 24
 Jliczew Aleksander 152
 Joczys Wacis 358
 Joffè M. 136, 346
 Jogėla Vytautas 18, 23, 27
 Juknewiczus Antanas 362
 Juliá Xavier Moreno 120
 Juodailienė Władisława 357
 Juodelis Petras 356
 „Jurand” zob. Grąbczewski Czesław
 Jurgelis Jurgis 192
 Jurkenas Kazis 203
- Kabelis Romuald 257, 305
 Kaczorowski Bartłomiej 184

- Kadgien Friedrich 206
 Kadiševič Wulf 99
 Kagan Izaak zob. Blazer Abraham
 Kairiūkštyte N. 147
 Kalbarczyk Sławomir 43
 Kalemka Sławomir 22, 45
 Kieniewicz Stefan 22
 Kaliniewicz Cyprian 201
 Kalinowski Wincenty Konstanty 22
 Kallas Marian 28
 Kalpokas Jonas 82, 83
 Kałopkas Kazys 362
 Kalpokas Kazys 354
 Kamiński Witold 306
 Kamiński Władysław „Śliwa” 44
 Kaniewski Stanisław 199, 215–217
 Kantoras Elija 99
 Kantorowicz 347
 Kapinskas Stasis 354
 Kaplan Fruma 128
 Kaplan Gitta 128
 Kapp M. 176
 Kaps Roman 257, 326
 Kapusta Antoni „Lechita” 310
 Kapusta 308
 Karabas Antanas 351, 360
 Karackienie Adele 354
 Kareckas Kazys 351
 Kareckienie Elena 351
 Karionas Wincas 362
 Karlonas Wincas 356
 Karosas Algis 346
 Karpowicz Piotr 185
 Karpowicz Waław 286
 Kasperaitis Juozas (Kaspirowicz Juozas) 82, 83, 85
 Kasperovičius A. 113
 Kaspirowicz Juozas zob. Kasperaitis Juozas
 Kasprzycki Piotr 378
 Kasprzycki Tadeusz 28
 Kasprzycki Wojciech (Jefremienko Wojciech) 378
 Katinas Adomas 81, 357, 358
 Katkowski Michał 284
 Katz Jon 137
 Kawalerska Janina 289
 Kawałerski Józef 289
 Kazaj Grzegorz 290
 Kazaj Zofia 290
 Kazakieviciute Maria 120
 Kazakiewicz Leonas 362
 Kazakiewicz Pranas 365
 Kazakiewicz Władysław 362
 Kazimierczak Maria 276
 Kaziokonis Juozas 81
 Kaziukonis Juozas 354, 362
 Kažys W. 233
 Kącki Marcin 238
 Keil Jakob 121
 Keil Taiba 121
 Keitel Wilhelm 55
 Kelczewska M.N. 25
 Keller Georg 262
 Kempf Werner 57
 Kenig Mieczysław 112–114
 Kenska 264
 Kęsek Janina 112
 Kiałka Stanisław „Bolesław”, „Dziewica”, „Jeloniek”, „Szarotka” 67, 372
 Kiaupa Zigmantas 27
 Kiaupienė Jūratė 27
 Kiel Jan 37, 56
 Kiełczewski K.P. 23–26
 Kieraszewicz Bolesław 96
 Kieraszewicz Sabina 96
 Kieraszewicz Czesław 96, 117
 Kieraszewicz Jadwiga 96
 Kieźelis Wilhelm Waldemar 168, 188
 Kifner Czesław 41
 Kilczewski Jan 41
 Kilimantavičius Jonas 81
 Kims 38
 Kimsa 338
 Kirkor Adam Honory 21
 Kirzik Mikołaj 29
 Kisiel Czesława 50
 Kisłowski Józef 377
 Kisło Piotr 141
 Kisłowski Waław 377
 Kiskunas Antanas 362
 Kita Jarosław 34
 Kiwalisza Aleksandra 29
 Klee Ernst 69, 207, 210
 Klepar Juda (Kleper Jude) 218, 220
 Klepikow Grzegorz 342
 Klepikow Sergiusz 341, 342
 Klewinkas Antanas 354
 Klimantawiczus Jonas 362
 Klimaszewski Czesław 178
 Klimavičius Vincas 103
 Klimentawiczus Jonas 354
 Klimowicz Józef 29
 Kliukas Vladas 228
 Klonowski Włodzimierz 286
 Klukas Juozas 354
 Klukas Władysław 330, 331

Klukis Kazys 362
 Klukite Marija 365
 Kłos Juliusz 184
 Kłosiński Ryszard 182
 Kmieciński Wacław 285
 Knabikas Juozas 354
 Kniaziewicz Bolesław 220
 Kobiak Aniela 184
 Kobierska-Motas Elżbieta 216
 Kocenko Paweł 152
 Kochanowski Franciszek 255, 280
 Kochanowski Stanisław 169
 Kocielowicz Andrzej 377
 Kocielowicz Michał 195, 377
 Kocielowicz Wiktor 168, 169, 195, 196
 Kocze-Kaczinski Bolesław 286
 Kojakow 151, 161
 Kojro Piotr 277
 Kokociński Antoni „Hołowacz”, „Jilian” 372
 Kokurin Aleksandr 40, 49, 50–52
 Kolis Juozas 362
 Kołakowski Piotr 141, 156–158, 247
 Kołaszewski Benedykt 377
 Kołaszewski Józef 377
 Kołoszewski Tadeusz 179
 Kołyszko Bolesław 22
 Komar Jacek 232, 234, 238
 Komockienie Bronie 365
 Konas Antoni 86
 Kondratawiczus Jonas 354
 Kondratowicz Mikołaj 285
 Kondratowicz Hieronim 116, 337
 Kondrotas Aleksas 362
 „Konrad” zob. Mackiewicz Jan Kazimierz
 Kopeć Halina 337
 Kopustas Stasis 354, 362
 Korab-Żebryk Roman 67, 110, 116, 131, 156, 307
 Korboński Stefan 146, 156
 Korsakas Andrius 272
 Korsakas Jakubas 351, 359, 360, 366
 Korsakas Władysław 132, 135, 138, 203, 255, 257, 272, 273, 322
 Korsakas Władysław 322
 Korsakas Władysław 334
 Korwel Henryk 283
 Kosiński Paweł 198
 Kosowski Witold 179
 Kossarski Marian 337
 Kost Fritz 262
 Kostecki Józef 29
 Koszyc Stanisław 29
 Koszyc Władysław 29
 Kowalewski Aleksander 385
 Kowalewski Antoni 385
 Kowalewski Piotr 121
 Kowalewski Władysław „508”, „Maks” 94, 204
 Kowalska Zofia 201
 Kowarskas K. 235
 Kowzan Tadeusz 234
 Kowzan Zbigniew 52
 Kozak Anna 119
 Kozakiewicz Kazimierz 29
 Kozakiewicz Leonas 354
 Kozicas Vincas 359
 Kozłowski Jonas Ożelis 202
 Kozłowski Bolesław 378
 Kozłowski Eugeniusz 30
 Kozłowski Stanisław 378
 Kozłowski W. 207, 255, 261
 Kożewnikow M.W. 202
 Krahel Tadeusz 98
 Krajewska Natalia 257, 336
 Krajewski Eugeniusz 336
 Krapp Philipp 347
 Kraskow 31
 Kraszewski Józef Ignacy 21
 Kraujelis Ananas 240
 Krausnick Helmut 17, 69
 Krawczonek Michał 52
 Krikštaponas Jonas 82, 83
 Krimas Aloysas 120
 Krisztonawiczute Elena 356
 Kriwienko Michał 49
 Kriwienko Siergiej 155, 157
 Kroenlein Bert 268
 Kruczkowska Maria 238
 Krugłow Siergiej 40, 239
 Krupp Philipp 214
 Kryłow 25
 „Krysio” 374
 Krzywiec Tadeusz 284
 Krzyżanowski Aleksander „Wilk” 110
 Krzyżanowski Bronisław 36
 Kubłolow 158, 160
 Kucharek Ryszard 315
 Kucharkowie 315
 Kucharski Kazimierz 36, 67
 Kuczinski Stanisław 284
 Kuczynskas Wiktoras 362
 Kudirka Jonas 360, 366
 Kudrewicz 21
 „Kudykin” 176
 Kühl 141
 Kuhn Kilian 262
 Kuhn Ludwig 262

Kukołowicz Romuald 135
 Kulesza Stanisław 157
 Kulesza Witold 200
 Kulesza Zygmunt 285
 Kuligowski Julian „Drohomirski”, „Ryngraf”, „Witold” 372
 Kuligowski Tadeusz 93
 Kuligowski Zbigniew „Janka” 93, 135
 Kulwanowski Jan 107
 Kułak Iwan 152
 Kułakowski Michał 201
 Kułowski Tadeusz 317
 Kumpekivicius Zigmas 128
 Kundrotas Aleksas 354
 Kuodite Weronika 362
 Kupczun Jarosław (Kupczunas Jarosław) 161, 162, 378
 Kupczun Stanisław 378
 Kupczys Leopoldas 351
 Kuprijaszkin Jan 284
 Kurewiczus Alfonsas 81
 Kurewiczus Juozas 354
 Kurkowicz Kajetan 38
 Kurmajew 259
 Kurtyka Janusz 9
 Kuszelewska Wanda 103–105
 Kuszelewska-Zabkiewicz Wanda 115, 256, 293
 Kuszelewski Aleksander 115, 293
 Kuszku Telesfor 283
 Kusztejek Stanisław 29
 Kuzawinis Alfonsas 358
 Kuzniecowa Jegor 151
 Kuzniecowa N.G. 138, 201, 303, 344
 Kwaksys Jan 283
 Kwiatkowska Elżbieta 37
 Kwiatkowska Janina 37
 Kwiatkowski Walerian 38
 Kwiczinskas Stasis 362

 L. Paul 209
 Lachowicz Aleksander 373
 Lagatewiczus Stasis 362
 Lakner Władysław 134
 Lammers Hans 55
 Lankauskas Władis 324
 Lars W. 62
 Lasewiczus Antanas 362
 Laskowski Antoni 316
 Laskowski Paul 214
 Lawaszewiczus Steponas 361
 „Lechita” zob. Kapusta Antoni
 Leeb Johannes 199
 Lehmann Sebastian 17

 Lekeckas Kazys 357
 Leonowicz Edward 38
 Leonowicz Kazimierz 169, 257, 307
 Leontiew Aleksandr 147, 159
 Lepeszka Jonas 351
 Lesnowic Jan 287
 Leszczyński Kazimierz 200
 Lewandowska Ilona 374
 Lewandowska Stanisława 39, 141, 174, 281
 Lewin 263
 Lewinson Beila 86, 99
 Liaugminas Juozas 364
 Lichodziejewski Andrzej 382
 Lichodziejewski Jan 382
 Lichtblau Eric 231, 234
 Lichtzoniene Icko 289
 Lichtzoniene Jankielio 289
 Lichtzoniene Jola 289
 Lichtzoniene Riva 289
 Lickewiczus Władis 359
 Lickiewicz Marija 362
 Lickiewicz Władis 357, 358, 360
 Liepinis Juozas 81
 Likerauskas Bronius 357
 Liksza Włodzimierz 187
 Lileikis Aleksandras 18, 72, 85, 93, 104, 105, 128, 129, 132, 133, 227, 229–237
 Lipejka Leon 327
 Lis Weronika 277
 Lisowski Józef 38
 Litwinski Pranas 352
 Lityński Adam 39, 216
 Liwczinas Stasys 205
 Lohse Heinrich 13, 14, 18, 54, 55, 144, 205, 209, 210
 Los Izabella 287
 Losewiczus Antanas 354
 Lothe Tadeusz 299
 Lubicz 204
 Lubieniecka Elżbieta 257, 317
 Lubojacka Wiktoria 286
 Lucajtis Petras 352
 Luce Zofia „Wiera” 373
 Lukaszewicz Kazimierz 285
 Lukoszewicz Wincas 366
 Lukoszewicz Wincas 354
 Lutkiewicz Juozas 362
 Lutz 262

 Łabaszewski Marek 102
 Łabuszewski Tomasz 19
 Łajmaite Ona 356
 Łajski Mordechaj 42

- Łalcajtis Jonas 81
 Łamiński 134
 Łaniec Stanisław 22
 Łapkowski Jarosław 337
 Łapowski Jarosław 128
 Łatwis Antanas 365
 Laucajtis 358
 Laumanaite Ona 365
 Ławczyński Józef 181
 Ławrynowicz Józef 29
 Legenis Jonas 354
 Łobaczewski Bronisław 284
 Logutko Stanisława Helena 79
 „Łopata” zob. Łutowicz Stanisław
 Łossowski Piotr 16, 27, 39, 240
 Łoś Aniela 189
 Łukaszewicz Adolf 327
 Łukaszewicz Piotr 382
 Łukaszewicz Waław 382
 Łukoszewicz Wincas 365
 Łukosziusow 330
 Łukoszius 323, 324
 Łuobikis Jonas 357
 Łutowicz Stanisław „Łopata” 43, 46–48, 257, 310, 313

 Macerinskaite Jadwiga 363
 Machnikowska Anna 216
 Maciejewski Józef 38, 43, 338
 Maciejewski Marian 38, 43, 45–48, 257, 338, 340
 Maciulewicz Adolfas 354
 Mackiewicz Jan Kazimierz „Konrad” 52, 75, 118,
 Mackiewicz Karol 283
 Mackiewicz Maria 52
 Mackiewicz Bolius 354
 MacLean French L. 69, 264
 MacQueen Michel 222, 231
 Maczulajtis Jonas 354
 Maczulis Zigmaz 357
 Madajczyk Czesław 55, 57
 Magdziak Wojciech 37, 38
 Magiński Tomasz 378
 Magiński Władysław 378
 Mahrburg Anna „Anetka”, „Hania” 110
 Mahrburg Stanisław 110, 130, 257, 279, 343
 Majer Diemut 59, 62
 Majerski Wojciech 156
 Majewicz Konstanty 127
 Majski Iwan 145
 Makarow Wasilij 152
 Makselis Ambrozjeusz 363
 Maksimawiczus Monika 354

 Malaškevičius G. 194
 Maleszewski Wiktor 33
 Malinowski Marian 18, 282
 Malz Walter 214
 Małachowska Maria 122
 Małachowski Romuald 134
 „Mamut” 340
 Marcinkiewicz Birute 365
 Marczyk R. 52
 Marganawiczenie E. 23
 Margolis Rachel 207
 Markewicz Juozas 352
 Markiawiczus 257
 Markiewicz Maria 116
 Markiewicz Marian 96, 114, 120, 121, 257, 283, 317
 Markiewiczus 322
 Martinionis Juozas 81
 Martisus Justas 275
 Martiszius Justas 203, 323, 330
 Masiulene J. 235
 Masiulevičius 162
 Masiulewicz Józef 161, 162, 379
 Masiulewicz Stanisław 379
 Maskalunas Jonas 364
 Massalski Witold 52
 Mastawicziute Jadwiga 363
 Maszkienas Stasis 363
 Maścianica Jan 114
 Matuizy A. 233
 Matulauskas Jonas 81, 352
 Matulis Bolius 352
 Matulis Wilhelmas 357
 Matusewicz Zofia 174
 Matutis Wilhelmas 363
 Matwiejew Nikołaj 241
 Matwiejus Zajdel 347
 Maurik Włodzimierz 299
 Mauruševičius Anton 287
 Mawrikin A.N. 24–26
 Mažeikaitė Juozas 290
 Mažeikaitė Konstancja 290
 Mazurkiewicz Czesław 129
 Megelinskas Stasys 81, 354
 Meilus Elmantas 18, 23, 27
 Menthon François de 199
 Mentz 71
 Merz Emil 148
 Meszke Jurgis 360
 Miakinkow Eufrozyn 29
 Miakisz Józef 15, 18, 81, 95, 98, 110, 130, 135, 136, 138, 139, 215, 222, 223, 257, 276, 328–330

Miakisz Krzysztof 328
 Micawiczus Jonas 357
 Micewiczus Jonas 81, 358, 365
 Michalczak Jan 122
 Michalczak Ewa z d. Węgrowska 122
 Michalewiczus Feliksas 361
 Michalik Janina 277
 Michałowski Kazimierz „Okularnik” 124
 Miczulis 80, 358
 Miedwiediew 42
 Mielcarek Adam Janusz 279
 Mielinis Bronius 357
 Mielinite Bronie 365
 Mieńszagin Władimir 17, 148, 150, 247, 272
 Mierkułow Wsiewołod 239
 Mietiolkin 44
 Mietkowski Czesław 319
 Mieżelis 37
 Mikalauskas Stasis 363
 Mikalauskienie Liuda 363
 Mikiciuk Irena 316
 Mikszutowicz Antoni 29
 Mikutowicz Celina 29
 Milanoff Aleksander 284
 Milcz Justyna 277
 Milczukas Aleksas 363
 Milikas Bronius 358
 Milinavičius Adolf 97
 Milinis Bronius 365
 Milinkiewicz Stanisława zob. Chodźko Stanisława
 Milkovič 97
 Milkowska Julia 289
 Miller Eugeniusz 171
 Milukas 358
 Milwic Artur 29
 Miotkowski Jan 283, 318
 Mirakowski Bohdan 75, 109, 156, 257, 314
 Mirkowski Bohdan 75, 76, 97, 111, 112, 315
 Mirski Aleksander 171
 Misewiczus Aleksas 365
 Misewiczus Edwardas 358
 Misiukonis Bolius 362
 Misiukonis Pranas 354
 Miszelkis Kazys 354
 Miżutawiczus Robertas 352
 Młynkowska Eleonora 277
 Mockiavičius 131
 Moldenhawer Aleksander 28
 Mołotow Wiaczesław 30, 34, 146, 154, 185, 240, 310
 Monajenko 275
 Monkiewicz Piotr 156
 Morkiewiczus Wincas 363
 Moscycki Zygmunt 283
 Motas Mieczysław 217
 Motiejunas Wincas 363
 Motus Jan 337
 Motyka Grzegorz 148, 154, 240
 Mozgiel Zygmunt „Kometa” 155
 Mucha Ali 285
 Mudenas Juozas 358
 Mudinas Władysław 363
 Mühlhausen 142
 Müller 100
 Müller August 70, 269
 Müller Eckard 213
 Müller Norbert 16
 Müller Otto 63
 Murawjow Michaił 25
 Murawjow Michaił „Wieszatiel” 22
 Murer Franz 56, 212, 227
 Musiał Bogdan 41
 Muśnik Józef (Musnikas Jozas) 338
 Mutt Danuta 51
 Myllyniemi Sepio 17, 55
 Mysłowska Maria 129
 Nagrabecki Jan „Wandal” 107, 111, 112, 142, 143
 Narbutt Maja 229, 232
 Narębska-Dębska-Kozłowska Barbara 168
 Narębska-Miler Grażyna 45
 Narębski Stefan 45
 Narębski Wojciech 44
 Nargiela Petras 354
 Narkiewicz Aleksander 29
 Narvydas Rytas 19
 „Nat” 304
 Natkevičius Ladas 31
 Naujalis Antanas 297
 Naujalis Juozas 237
 Naujalis Sabina 297
 Naujalis Vincas 256, 297
 Naumann Friedrich 27
 Naumow 317
 Neitzel Sönke 136, 138
 Nejman Helena 29
 Neugebauer Rudolf 70, 71, 99
 Neumann 211
 Neyman Georg 54
 Niechajczyk Stanisław 283
 Niedzielska Aniela 38
 Niedzielska Halina 38
 Niedźwiedzki Marian 218
 Niemann Gertruda 268

- Niesiołowska Jadwiga 186
 Niewiadomski Czesław 338
 Nikolski Michaił 40
 Niwiński Piotr 16, 37, 67, 71, 154–156, 165, 166, 184, 185, 315
 Nizegorodow Georgij 152
 Noreika Jonas „Vėtra” 194
 Norkunas Andrius (Andrzej) 88
 Norvaiša Balys 228
 Norwaisza Balys 136, 323, 324, 330, 331, 333–335
 Noskova Albina F. 154
 Nowak Zenon Hubert 135
 Nowakowski Ryszard 170
 Nowicka Jadwiga „Stokrotka” 186
 Nowicka Maria 29
 Nowicka Regina 84
 Nowicki Edmund 286
 Nowicki Józef 379
 Nowicki Józef 385
 Nowicki Piotr 385
 Nowicki Stanisław 220
 Nowicki Zygmunt 52
 Noworytto Marian 39
 Nowosilcow Mikołaj 21
 Nudischer 268

 Obelewiczus Pranas 354
 Oberman Eugeniusz 170
 Obtułowicz Adam „Jan Podgórski”, „Leon” 34
 Ochmański Jerzy 21, 23, 27, 28, 39, 54, 307, 311
 Odolski 385
 Odynek 45
 Oganowska Genowefa 336
 Oganowski Franciszek 336, 337
 Oganowski Kazimierz 336, 337
 Oganowski Witold 336
 Ograbek Eugeniusz 283
 Ogusiene Gene 289
 Ogusiene Mojżesz 289
 Ohlendorf Otto 267
 Okręglička Antonia 277
 Olechnowicz Antoni „Pohorecki” 307
 Olechnowicz Michał 29
 Olewniczak Anna 257, 307
 Olszakowska 277
 Olszauskas Stasis 354
 Olszauskas Władysław 354
 Ordo Leonard 285
 Orłow 374, 376–380, 382
 Orłowski Aleksander 299
 Orłowski Ludwik 172

 Orłowski Mirosław 96, 317
 Orłowski 316
 Orszewski Jan 284
 Ossowski Jerzy 155
 Ostmann Eberhard von 54
 Ostrauskas Kostas 353
 Ostrauskas Kostas 363
 Ostrouch Walenty 257, 326
 Ostrowiecki Seweryn 283
 Oszkinis Antoni 29
 Owat Julia 277
 Owsiejczyk Lejzer 347
 Ozimek Kamilla „Kala” 302, 304

 Paczkowski Andrzej 156
 Padabas Marianas 34
 Paduszyńska Maria 256, 302
 Pahlen Konstanty von der 23
 Pakalnis 73
 Paksztas Balis 81
 Pakulnis Rajmund 187
 Paliutnis Jonas 284
 Pałubinas Powilas 81
 Pałubinskas Powilas 355
 Panow 375, 379
 Panow 382
 Panowa Zinaida 152
 Papen Franz, von 62
 Paraulis Stasis 352
 Parkiniene Leibos 289
 Parkiniene Pese 289
 Parulienė Ona 355
 Parulis Stasis 81, 365
 Pasierbska Helena 17, 21, 36, 41, 42, 82, 87, 98, 108, 110, 117, 118, 120
 Pasierbska-Wojtowicz Helena 116
 Pasternowska Irena 290
 Pasternowski Józef 290
 Pastolski 187
 Paszkewicz Wytautas 366
 Paszkiewicz Franciszek 29
 Paszkiewicz Henryk 52, 121, 122
 Paszkiewicz Jan 383
 Paszkiewicz Piotr 383
 Paszkewicz Pranas 352, 365
 Paszkewicz Wytautas 352, 365
 Paszkiewicz-Miękina Jadwiga 121, 122
 Paszkowski Piotr 386
 Paszkowski Wacław 386
 Patackas Aleksandras 358
 Patackas 358
 Patryca Wiktor 37
 Paukszte Powilas 363

Paulauskas Artūras 194
 Paulauskas Jonas 352
 Pauluskas Władas 352
 Paweł Bronisław 134
 Pawluć Janina 316
 Pawłow Apolinary 124
 Pazurewiczus Atasis 357
 Pazusis Leonas (Pažusis Leonas) 228, 349
 Pecsz Zenon 160, 168, 172
 Pelczar Kazimierz 34, 112, 299, 300, 301
 Pelczar Wojciech 300
 Pełka Michał zob. Urbankiewicz Jerzy
 Perłow Lita 263
 Perłow Zofia 257, 320, 321
 Perzyński Ryszard 372
 Pestininkas A. 231
 Petraszka Romualdas 352
 Petravičiūtė Inga 152
 Piaszyk Maria 36, 98
 Pieczulis Kazys 355
 Piekara Tekla 277
 Piekarska Ida 127
 Piekarski Romuald 127
 Pietraszkiewiczus Juozas 355
 Pietraszun Franciszek 379
 Pietraszun Franciszek 385
 Pietraszun Franciszek, ojciec 385
 Pietrauskaite Ona 363
 Pietravičius Władas 81
 Pietrawiczus Władas 354, 363
 Pietrewicz-Chorocz Wincenty 179
 Pietrow Nikita 158
 Pilecka Helena 18, 288, 290–296, 298, 358, 369, 386
 Pilecki Gedymin „Długosz” 373
 Pilgram Josef 214
 Pilichowski Czesław 59, 64, 215, 217
 Pilipawiczus Jonas 363
 Pilśc Henryk 119, 317, 318, 319
 Pilwiński Józef 38
 Piłsudski Józef 35, 36
 Pimonow M.T. 24–26
 Piotrowicz Łukasz 21
 Piotrowicz Władysław 337
 Piotrowski Antoni „Stopa Jan”, „Wiśniewski Jerzy” 44–46, 48, 256, 299, 301
 Piotrowski Leonard 179
 Piotrowski W. 29
 Piotuch Paweł 337
 Piper Ernst 54
 Pirożkow Władimir 192
 Plagge Karl 263
 Planert Fritz 71
 „Plechawiczius” 307
 Pleczuwajtis Adomas 354
 Pleskot Patryk 198
 Pliuraite Felicija 363
 Plaskin 250, 274
 Plazy-Opacka Dagmara 266
 Pobiedonoscew Witalij 152
 Pocijunas Juozas 355
 Poczobut Franciszek 337
 Podkowiński Marian 199
 Podoba Marian 316
 Podobas Marijonas 299, 300, 319
 Podoroga Wasilij 152
 Poel Gerhard 144
 Poetach Max 213
 Pogorzelska Zofia 174
 Pojewonkaite-Sutarskaite Lucyna 86
 Polak Grzegorz 98
 Polak Jan Bolesław „Kostek” 373
 Pompader Zamvelis 99
 Popingis Helena zob. Popinigris Helena
 Popingis Stanisława zob. Popinigris Stanisława
 Popinigris Helena (Popingis Helena) 75, 303
 Popinigris Stanisława (Popingis Stanisława) 75, 303
 Popiński Krzysztof 40, 49–52
 Popławski Stanisław 179
 Popow 138, 303, 344
 Poroszewski Bronisław 379
 Poroszewski Roman (Turczyński Roman) 379
 Poszkajtis Kazys 355, 363
 Poszunas Stasis 361
 Potanino Konstanty 346, 347
 Potępa Grażyna 112
 Potkańska Jadwiga 97
 Potkańska Wanda 97
 Potocki Mieczysław (Górski Roman) 46
 Pralejkaitė Adele 363
 Pranskevičius 82
 Prikaczkow Borys 152, 175, 181
 Prokopowicz Jan 384
 Prokopowicz Stanisław 384
 Prudnikow 176
 Prystor Aleksander 42
 Przegocki Szymon 29
 Przewłocki 21
 Przybylski-Lewandowski Filip 198
 Przybysławska Wanda 128
 Psztyngowa Helena 37
 Ptak Krystyna 186
 Pugačiauskas Virgilijus 18, 23, 27
 Pugowski Henryk 284
 Puodžunas Petras 355

- Purvinis Kazys 73
 Putrament Jerzy 155
 Pyrkow M.I. 44
- Rabcewicz Bolesław 41
 Rabinin Aleksander 29
 Rachuba Andrzej 27
 Raczkowska Stefania 183
 Raczkowski Edward (Sużanowicz Franciszek) 379
 Raczkowski Konstanty 379
 Raicevičius 97
 Rainer 141
 Raiziene Abramo 289
 Raiziene Rocha 289
 „Rajak” 186
 Rakowska Eleonora 112
 Rakowski Janusz 33
 Ramme Alwin 69, 93
 Randakiawiczius 274
 Rapp Albert 235
 Rarowski Bolesław 52
 Rasch Otto 80
 Ratkiewiczus Andrius 355
 Rauca Helmut 71
 Raudonis Antanas 82, 83
 Redkin 271
 Regin 97
 Reimoeyas Stasys 359, 366
 Reis Karl 262
 Rejmorys Stasis 359
 Rejnes Maria 286
 Remeikis Algimantas 192
 Rentauskas Sauguma 97
 Renteln Theodor Adrian von 55–57, 144
 Repejka Wiktoras 351
 Resztniew 150
 Reutt Jadwiga 110
 Riachowski S.B. 138, 201, 303, 344
 Riasanovsky Nicholas V. 27, 31
 Ribbentrop Joachim von 30, 31, 146, 240, 310
 Richter Walter 70
 Rimkiewiczus Jonas 352, 366
 Rimkiewiczus Jonas 360
 Rodionow Dimitrij 239
 Rogowska Felicja 52
 Rogowska Jadwiga 276
 Rogut Dariusz 154, 160, 165, 166, 172, 173, 177
 Röhl Heinrich 213
 Röhnert Kurt 214
 Rojenas Jonas 358
 Rojowska Elżbieta 147, 202, 257, 314, 341
 Roman Wanda Krystyna 33, 147
- Romanczukas Juozas 363
 Romanis Józef 120
 Romanow 161
 Romańczyk Jerzy 29
 Romański 187
 Rombalski Stefan 218
 Romeiko Henryk (Romejko Henryk) 238
 Römer Michał 31
 Roques Karl von 55
 Rose Maksymilian 35
 Rosenbaum Eli M. 231, 234
 Rosenberg Alfred 13, 54, 55, 57–61, 67, 68, 99, 141, 200, 210
 Rowecki Stefan 44, 322
 Rózdzyński Jan 160, 241
 Rubischow 264
 Rückerl Adalbert 198, 206–208, 215
 Rudakow „Zlotousty” 175
 Ruderko Roman A. 199, 200
 Rudi 268
 Rudinskas Antanas 352
 Rudnicka Kazimiera 184
 Rudnicki Michał 28, 242
 Rudziński Edward 284
 Rulewska Urszula 289
 Rulewski Mikołaj 289
 Rumiancew 150, 376, 377, 380, 381
 Rusek Eugeniusz 33
 Rusiecka Bożena 286
 Rusiecka Janina 337
 Rusiecka Władysława 337
 Rusiński Władysław 64
 Ruszcica Leonas 352
 Rutkauskas Ignas 355
 Rybakow 25
 Rybakowa Maria 287
 Rybnik-Żorlicz Aleksander „Aleksy” 44
 Rymiński Stanisław Feliks „Erazm” 75, 127
 Rynkiewicz Józef 219
 Rynkiewicz Kazimierz 385
 Rynkiewicz Michał 385
 Rynkiewicz Piotr „Aleks”, „Piotr” 28
 Ryszka Franciszek 59, 62
- Sabalauskas Wilius 363
 Sabulis Antanas 355
 Sacevičius Jonas 81
 Sacewiczenie Elena 102, 356, 364
 Sacewiczius Mieczys 351, 360, 366
 Sacewiczius 359
 Sacharoz 152
 Sadurski Jerzy 337
 Sakalauskas Arkadius 15, 18, 215, 221

Sakalauskas Eugenius 360
 Sakalauskas Eugenius 358
 Sakalauskas 358
 Sakowicz Kazimierz 89
 Sałnajte Emilia 355
 Samekowna Anna 283
 Samodurow 165
 Samuolis Zenon 113
 Sargielajte Wanda 355
 Sarosiek Waclaw 315
 Sasnowski Józef 284
 Šatas B. 72
 Saulenas Juozas 363
 Saulewicz Anastazja 303
 Sausaitis Vincas 85, 86
 Sausaitis Wladas 203, 331
 Savickas Antanas 256, 297
 Sawickas Antanas 363
 Sawickas Witautas 352
 Sawicki Adam 98
 Sawicki Jerzy 17, 197, 200, 216
 Sągajłło Ryszard 187
 Scäfer H. 62
 Schilmawer-Wolkowilska Fenia 100
 Schmitz Heinrich 71
 Schmitz Peter Heinrich 214
 Schneider Gerhard O.P. 96, 210, 211
 Schobert Eugen Ritter, von 267
 Schulz Maciej 18
 Schulz 212
 Schwabach Karl 133
 Schweinbarth Horst 214
 Schweinberger Horst 227
 Schweitzer Richard 214
 Schweizer Horst 100
 Schwella Franz 71
 Schwind August 262
 Selbert Albert zob. Filbert Albert
 Semaszka Jurgis 360
 Semenkovas Jokubas 81, 355
 Semeta Witautas 352
 Senka-Sinkevičius Česlovas 82, 83
 Seraphim Hans Günther 126
 Serapinas Jonas 351
 Serelis Antanas 102, 356
 Sewastjanowicz Romuald 29
 „Sęp” 340
 Shawcross Hartley 199
 Siankowa Felicja 289, 290
 Siankow Iwan 289, 290
 Siauczunas Petras 352
 Šiauczunas Petras 364
 Sidlauskas Juozas 221
 Sidorow Fiodor 124
 Sidorow Siergiej 124
 Siedlerek Jacek 257, 338, 340
 Siedlecki Julian 146, 167
 Siedlecki Marian 33
 Siedow 188
 Siegert 100
 Siemaszkiewicz Michał 220
 Siemaszko Stanisław 308
 Siemaszko Witold „Bill” 122–124
 Siemienkovas Jokubas 363
 Sieniuk Stefania 135
 Sienkiewicz Ryszard 135
 Sienkiewicz Stanisław 41, 116
 Sienkiewicz Władysław 104, 105, 116, 337
 Sienkiewicz Zbigniew 116
 Sierakowski Zygmunt 22
 Sierow Iwan 153, 155
 Sikora Jerzy 283
 Sikorski Władysław 145
 Silafertas Edwardas 355
 Silak Eugenia 124
 Siłzewiczus Antanas 355, 364
 Simanawiczus Antanas 355
 Sindikas 250
 Siniszkievichus Jonas 355
 Sipowicz Leonard 220
 Sitkowska-Jędrzejak Helena 93, 111, 113, 256, 302
 Siudnikiewicz Bronisław 180
 Siwerest M.A. 25
 Siwec Jan 127
 Siwko Paulina 290
 Siwko Piotr 290
 Skajwalas Jonas 360
 Skarga Barbara „Ewa” 373
 Skarpa Barbara 188
 Skausgirdas 97
 Skeiwalas Jonas 366
 Skejwelas Jonas 351
 Skinderówna Eugenia 29
 Skirdalis Ciprijonas 357
 Skirelis Juozas 363
 Skiwelis Juozas 355
 Sklutas Pranas 364
 Skorkin Konstantyn 158
 Skorko-Barańska Marta 37
 Skrebutėnas Petras 228
 Skrobotan Jadwiga 287
 Skrzyński Feliks 45, 47, 48, 50, 75
 Slewe Jurgis 81, 102, 356
 Slezevičius Antanas 81
 Slušnys Vladas 249

Sławiński Aleksander 114
 Słowik Olga z d. Bojakowska 167, 189
 Smergelis Feliksas 102, 356, 360
 Smetona Antanas 341
 Smith Thomas J. 233
 Smurkus Jarosław 363
 Šnaiderienė Leibos 289
 Šnaiderienė Siva 289
 Snastin Wawrzyniec 52
 Snastin Wiktor 52
 Snopko 112
 Sobociński Zygmunt 127
 Sobolewski Henryk 163–165, 167, 175, 176
 Sokołow Mikołaj 139
 Sokołowska Maria 29
 Sokołowski Icek 342
 Sołga Henryk 206, 208, 215
 Soroka 271
 Soroko-Wiszniewski 155
 Sosnkowski Kazimierz 36
 Sosnowski Mieczysław 143
 Srebrakowski Aleksander 146
 Stachowski Andrzej 29
 Stakys Povilas 359
 Stalin Józef 11, 30, 146, 147, 153–155, 210, 240
 Staliolonis Juozas 363
 Staliulonis Juozas 355
 Stanioł Jan 306
 Stankeras Petras 13, 17, 71
 Stankiewicz Kazimierz 316
 Stankiewicz-Czajkowski Stanisław 287
 Stankiewicz 358
 Stankiewicz 357, 358
 Stankiewicz Matilda 352
 Stankowski Witold 229
 Stankus Karolis 352
 Stańczyk Henryk 145
 Stapulonis Antanas 356
 Starkus G. 232, 235, 236
 Starzewski Stanisław 43, 46, 148
 Staszelis Mikołaj 360
 Staszkievicius Petras 352, 366
 Statkiewicz Józef 29
 Stefanowicz Edward 172, 175–177
 Stegner Tadeusz 266
 Steinberg Mark D. 27, 31
 Sterens Judel 98
 Stępkowski Adolf 383
 Stępkowski Adolf, ojciec 383
 Stieponawicz 355
 Stimburis Juozas 358
 Stobiecki Rafał 34
 Stokowski Zygmunt 337
 Stötz Fritz 213
 Straczycki Polikarp 52
 Strassberger Michael 262
 Stratajte Bronie 365
 Stravinskas D. 242
 Stražauskas Juozas 363
 Stražnickas Juozas 355
 Strucinkas Stasys 366
 Struck Bodo 96, 210, 211
 Stryjek Tomasz 240
 Strzembosz Tomasz 16, 31
 Stuczinskaite Antonina 365
 Stuczinskas Stasis 351, 360
 Stuczinskas Stasys 359
 Stuczynskas 358
 Subaczus Edwardas 363
 Sublewitzka 263
 Suchodolska Jadwiga 289
 Suchodolska Maria 36, 167, 170
 Suchodolski Walenty 289
 Sulik Nikodem 36, 44, 147
 Surgieła Juozas 363
 Surmacz Galina 119
 Suroga Balys 42
 Surwiło Jerzy 33, 174
 Susłow Michaił 239
 Sutzkever Abraham 99
 Suzaniene Elka 289
 Suzaniene Smuilo 289
 Svetulevičius Arvydas 192
 Swedas Jonas 355
 Swiderskis Jonas 358, 360
 Symkievičius Dominikas 81
 Szachno Kleofas 219
 Szalski Witold Jerzy 296
 Szaltenis Vincas 364
 Szantyr-Powolna Stefania „Hanka” 186, 187
 Szczerbakow 176
 „Szczerbiec” zob. Fróg Gracjan
 Szcześniak Andrzej Leszek 310
 Szedułkis Jonas 364
 Szepański Jerzy 109
 Szerutis Aleksas 81, 102, 356
 Szewelis Antanas 364
 Szeża Alfonsas 364
 Szeża Antanas 364
 Sziauczunienie Marija 364
 Szidlauskas Juozas 136, 323
 Szidlowski Otto 287
 Szilejka Adomas 356
 Sziling Jan 18
 Szimkunas Zigmąs 352, 360, 366
 Szimkunienie Janina 364

Szkierel Mieczysław 74, 119, 120, 129
„Szkłanka” 129
Szlusnis Władisław 324
Szostakowski Henryk 166, 167, 169
Sztalnianis 29
Szukauskas 358
Szukis Apolinaras 352, 364
Szukis Vincas 364
Szulc Stanisław 287
Szulkin Wasyl 309
Szumakow Walentyn 152
Szupowski Kazimierz 379
Szupowski Witold 379
Szwajkowski Wiktor 380
Szwajkowski Wiktor, ojciec 380
Szweibakowski Bronisław 287
Szwidtas Alfonsas 357
Szylejkis Adomas 358
Szylejko Józef 18
Szymanowicz Bolesław 129
Szymańska Helena 284
Szymański Feliks 337
Szymański 311
Szynkowski T. 322
Szyszko Bronisław 29
Szyszko Józef 29

Śliwińska Wanda 286
Śliwiński Artur 22
Śliwowski Jerzy 28
Świdorski 81
Świdorski Jonas 358, 360
Świerkowicz Maria 286
Świewrów 319

Taczunas Leonas 81
Taiban Leopold 286
Tamoszevičius Stasys 81
Tamoszunas Antanas 355
Tamoszunas Jonas 357
Tamoszunas Juozas 358
Tamulis Jeronimas 355
Tangemann Heinz Dalherda 213
Tapper Mikołaj „Żaba” 380
Tapper Piotr 380
Tarakoewicz Antoni 383
Tarakoewicz Józef 383
Tarasiewicz Stanisław 242
Taraszkiewičius Antanas 81
Taraszkiewicz Antanas 352, 364
Taraszkiewicz Vincas 355
Tautkus Pranas 81, 355
Tejzderski 38, 338

Temiszow Helena 88
Temiszow Jonas 88
Temiszow Jurgis 88
Temiszow Taissa 88
Temiszow Wiera 88
Tessin Georg 133
Tiauteris Stasis 364
Tietianec Józef 360
Tietianec Michał 380
Timent Hedwiga Erna z d. Starke 132
Tiszkiewicz Antanas 366
Tiszkiewicz Juozas 360, 366
Tiszkowicz Antanas 352
Tkaczenko Iwan 152
Tobias Bożena 96, 97, 117
Tobias Jim G. 207
Tocorow 161
Tomasiewicz 317
Tomaszewski Longin 16, 82, 98, 141, 144, 165,
170–172, 174, 184
Tomiszko Anatolij 24
Tomkiewicz Edward 169, 175, 181, 183
Tomkiewicz Monika 9, 67, 70, 71, 75, 92, 139,
221, 237, 247, 272, 283, 285, 290, 303,
326, 345, 347, 350, 357, 359, 365, 366, 369
Tomkiewiczówna Maria 112, 128
Topczyło Antoni 338
Torbiejew Aleksander 161
Tornbaum Alfred 214
Toruński Edward 96, 283, 284
Toruński Jerzy 96
Trafny Michał 257, 305
Trambicki G.A. 23
Trej 26
Trinkowska Jadwiga 289
Trinkowski Mikołaj 289
Trubilas Jonas 81
Truska Liudas 159
Trutniew Iwan 25
Trzeciak Irena 119
Tugow 151
Tułowski Tadeusz 283
Tułowski Tadeusz 318
Tumas Jonas 79, 82, 126, 136, 203, 205, 275,
323
Tumkiewicz Alfons 380
Tumkiewicz Onufry 380
Tunnat Heinrich 95, 96, 210, 211
Turkiewicz Leonid 385
Turkiewicz Mikołaj 385
Turla Franciszek 127
Tuszas Bronius 352, 364
Tuszkiewicz Antanas 360

- Tuzikas Bronius 364
 Tworogol Bronisław 130
 Tyszkiewicz E. 52
 Tyszkiewicz Jan 21
 Tyszkiewicz Michał 42

 Ugiankis 294, 351
 Ugianskis Juozas 294, 351
 Uliewicz Franciszek 287
 Urbanavičius Stasys (Urbanawiczus Stasis) 81, 355
 Urbankiewicz Jerzy (Pełka Michał) „Jurek”, „Zawada” 163, 174, 372, 373
 Urbanowicz Antoni 29
 Urbanowicz Bolesław 29
 Urbanowicz Krzysztof 29
 Urbonajtis Juozas 351
 Urbonas Romualda 324
 Urbonas Vincas 228
 Urniežas Władysław 364
 Usas Juozas 357, 359
 Utkas Kaolis 81, 357, 365
 Užiajtis Pranas 364

 Vaicekauskas Vidmantas 192
 Vaitiekus Severinas 17, 181, 191, 248
 Valasek Kurt 213
 Valentukevičius 82, 83
 Valentukevičius Rimvydas 195, 238
 Varšavskis Saulius 99
 Vaškevičiūtė Ilona 193
 Vilkialis Gintautas 33
 Visockis Antanas 82, 83
 Vollmond 268
 Vyšniauskaitė B. 194
 Vyšys Ivan 228

 W. Erich 209
 Waławczyk Wiesław 229
 Waiginis Petras 352, 366
 Wajczulonis Ignas 81, 352
 Waławski Bolesław 216
 Walechowski Stefan 337
 Walejko Kazimierz 179
 Walewska-Sobolewska Helena 49
 Walginis Petras 360
 Walinczius Albinas 102
 Walinczius Albinas 356
 Waljukiewicz Józef 179
 Walteris Jonas 228
 Walters Guy 249
 Wałuzis Petras 353
 Wałuzis Petras 364

 Warachowska Irena 129
 Warachowski Przemysław 128
 Warachowski Zbigniew 129
 Warakowski Romuald 37, 67
 Wardzyńska Maria 89, 350
 Warkulewicz Juozas 356
 Warnialin Jan 277
 Wasaris Antanas 360
 Wasąg Michał 156, 162, 163, 168, 255, 270, 271
 Wasąg Mieczysław 163
 Wasąg Tadeusz 185
 Wasilewski Antoni 29
 Wasilewski Feliks 33
 Waszkiełajtis Jonas 364
 Waszkiewicz Andrzej 29
 Weber Irena 52
 Weinke Anette 17, 200
 Weiß Hermann 55, 56, 210
 Weiss Martin 14, 15, 18, 70, 71, 81, 84, 95, 120, 120, 131, 137–139, 205–207, 212, 221, 227, 253, 255, 256, 261–265, 268, 269, 284–286, 320, 323, 324, 330, 331, 339, 347
 Weleżyńska Danuta 316
 Welzer Harald 136, 138
 Wening Ernst 134
 Wersznickas Władysław 355
 Węgrowska Ewa zob. Michalczak Ewa
 Widacki Jan 192
 Widejko Jerzy „Jureczek” 156, 157
 Wieclaus 259
 Wiegand Dorothea 268
 Wieliczka Antanas 355
 Wieliczko Mieczysław 35
 Wieliwis Silwestras 81, 356, 364
 Wieloch Stanisław „Ryszard” 111, 114, 117, 118, 337
 Wierzbicka Otylia 299, 301
 Wierzbicki Marek 31–33
 Wiesaitė Antonina 365
 Wiesenthal Szymon 229, 237
 Wigrańska Sara 42
 Wilanowski Cyprian 36
 Wilczewski Tallen A. 29
 Wilczyński 128
 Wilczur Jacek E. 75
 Wilecki Jan 277
 Wilhelm Hans-Heinrich 17, 69
 Wilhelmi W. 62
 Wilkalis Waławas 352
 Wilkialis Vincas 81
 Wilkielis Waławas 364

Wilkinis Antanas 356
 Wilkoć Henryk 318, 319
 Wilkojo Henryk 283
 Wilkoł 318
 Wilkowska-Neffe Felicja 257, 336, 337
 Wilniuk Stanisław 171
 Wingris Henryk 287
 Winogradow A.A. 23, 27, 244
 Winokurow 230
 Wirszumirski Antoni 29
 Wiszkielis Jonas 356
 „Wiśniewski Jerzy” 44
 „Wiśniewski Jurek” 304
 Wiśniewski Wojciech 37
 Witold, Wielki Książę 21
 Władzińska Maria 276
 Wnuk Rafał 240
 Wojnicki Witold 201
 Wojnicz Adam 29
 Wojtkiewicz Bartłomiej 380
 Wojtkiewicz Edward 380
 Wojtkun Jan 384
 Wojtkun Piotr 384
 Wojtowicz Leszek 145
 Wolff Erich 70, 214
 Wołkonowski Jarosław 13, 16, 36–38, 42, 50,
 72, 246
 Woś Jan 347
 Woynicka Janina „Ninka” 189, 373
 Woźnicki 26
 Wroński Mirosław 50, 112
 Wrubilauskas Wiktoras 361
 Wrublauskas Mikołaj 355
 Wulff Horst 56
 Wysocki Antoni 122,
 Wysocki Eugeniusz 122, 131
 Wyszynska Znajda Andriejewna 17, 148, 150,
 247, 272

 Zabarauskas Petras 356
 Zabłocki Jan 127
 Zabłocki Kazimierz 138
 Zachanowicz Antoni 29
 Zacharewicz Witold 201
 Zagórny Bolesław „Jan” 183
 Zagórska Wilhelmina „Wila” 189, 373
 Zagórski Ignacy 36, 127
 Zajączkowska Kazimiera 184
 Zajewski Władysław 22
 Zakrzewski H. 332, 335
 Zalapugas Stasys 275
 Zaluska Chaim 131, 132
 Załan Stanisław 51

 Zambinskas Witautas 353
 Zamorski Kazimierz 43, 46, 148
 Zareba Barbara 158
 Zarzycki Władysław „Rojan” 165, 169
 Zaukiewiczus Vincas 353
 Zawacka Elżbieta 16, 110
 Zawada E. 257, 328–332, 335
 Zawistowski Stanisław 79, 161, 171, 175, 177,
 178, 284
 Zawisza 21
 Zdanawiczus Juozas 353, 360
 Zdanowicz Julian 29
 Zdanowiczus Juozas 366
 Zdrojewski Faustyn 161, 162
 Zehnpfening 80
 Žeimantas Vytautas 135
 Zelman Mackin 347
 Zelwis 358
 Žemaitis Jonas 240
 Zemajtienie Urszule 353
 Zgorzelski Czesław 37
 Zielińska Natalia 286
 Zieliński Franciszek 37
 Zieliński Karol „Czerw” 44
 Zieliński Teodor 129
 Ziemacki Rajmund 22
 Zientarski Andrzej 64
 Zignolytė Gabryel 289
 Zignolytė Liuba 289
 Zikaras Jonas 353
 Zikarienie Teofile 360
 Zinkiewicz Bolesław 287
 Zinkiewicz Henryk 287
 Zinkiewicz Wiktor 178
 Zinowicz Henryk 183
 Zipfel 262
 Złotogórski 52
 Znamierowska Apolonia 174
 Zumbis Petras 357
 Zuokas Artūras 242
 Zuroff Efraim 229, 238
 Zwoliński Stefan 145
 Zwolski Marcin 19
 Zybrow Jan 381
 Zybrow Mikołaj 381

 Żaba Egon 319
 Żalkiewiczus Vincas 364
 Żarna Krzysztof 229
 Žebertavičius Alfonsas 81
 Żebiertawiczus Antanas 358
 Żebrowski Bronisław 384
 Żebrowski Florian 384

Žebrowski 318
Želwis Bronisław „KA-28” 18, 79, 82, 130, 135,
201, 203, 204, 255, 259, 260, 275
Želwis Józef 259
Želwis Pranas 81, 351
Žemajtis Kazys 81
Žembinkas Wytautas 366
Žepkajte Regina 31, 33, 35
Žikara Jonas 360
Žikaras Jonas 366
Žilionis Juozas 81, 356
Żołyński Janusz 36, 39
Žukauskas Bronius 102, 356
Žukauskas Maczis 356
Žukauskas Mieczys 364
Žukauskas Stasis 356, 364
Žukowski Aleksander 29, 104
Žukowski Antoni 381
Žukowski Bronisław 381
Žukowski Henryk 374, 381
Žukowski Henryk (Zabłocki Henryk) 385
Žukowski Konstanty 385
Žulis Petras 364
Žurko Konstanty 29
Žwikas Vincas 81, 356
Życzko Józef 286
Žylianin Ł. 31
Žylionis Juozas 358

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Adałtiszki 179
 Altona 55
 Ameryka Południowa 56, 228
 Antokół, dzielnica 41, 80, 101, 134, 165,
 172, 173, 181–183, 185, 189
 Archangielsk 122, 185
 Argentyna 265
 Aschaffenburg 262
 Astrachań 306
 Astrachański, obwód 306
 Astragai 382
 Auguciszki 82
 Augustów 157
 Australia 228, 249

 Baczula 134
 Baden-Baden 255, 261
 Bałchsz 373
 Bałkany 199
 Baranowicze 56
 Barany 212
 Bard Śląski 112
 Barniszki 178
 Bartkuszek 161
 Bauberg 235
 Bauskie 322
 Bawaria 206, 264
 Belgia 265
 Belgrad 69
 Bendary 179
 Berezweż 213
 Berlin 13–15, 24, 54–56, 69, 96, 100, 125, 136,
 144, 199, 207, 210, 211, 233, 255, 261,
 265, 266, 300, 347
 Besarabia 267
 Bezdany 268
 Biała Podlaska 156
 Biała Waka 128
 Białorusi, Generalny Komisariat 11, 14, 56, 212,
 213
 Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka
 (BSRR) 40, 48, 190, 199, 274, 385

 Białoruś 11, 54, 55, 153, 200, 213, 237, 281
 Białoruś, Republika 11
 Białoruś Zachodnia 11, 31, 33, 40
 Białostockie, województwo 36
 Białystok 19, 34, 157, 217, 313, 337, 377
 Bieżeńniki 373
 Bochnia 112
 Bogusze 153, 160
 Bolszoj Ług 381
 Bołbotowo 384
 Bornholm, wyspa 94, 204
 Borowsk 174, 184
 Borysowo 51
 Braśław 218–220
 braśławski, powiat 219
 Brody 310
 BSRR zob. Białoruska Socjalistyczna Republika
 Radziecka
 Bydgoszcz 28, 118, 130, 134, 217

 Chabarowski Kraj 147
 Chazbijewicze 130, 314, 326
 Cherbourg 303
 Chotbeje 201
 Czauksze 380
 Czechosłowacja 199, 248
 Czechy 101
 Czuski 179

 Dabry 384
 Darmstadt 120, 210
 Daugieliszki 82
 Dirże 158
 Dobczyce 34
 Dojlidy 374
 Dokszyce 220
 Dolhinowo 213
 Dolna Saksonia 211
 Donbas 172, 181, 183
 Donieck 172
 Dorohusk 310
 Dortmund 213

- Düben 70, 265
Duniłowicze 218, 220
Dusiniany 384
Dyneburg (Daugavpils, Dünaburg, Daugpilis, Dźwińsk, Dźwigów) 339
Dzisna, powiat 218–220
Dźwina, rzeka 339
- Ejszyszki 160, 174, 374
ESRR zob. Estońska Socjalistyczna Republika Radziecka
Estonia 55, 147, 237, 238, 240, 266, 267
Estonii, Generalny Komisariat 11, 56,
Estonii, Generalny Okręg 58
Estońska Socjalistyczna Republika Radziecka (ESRR) 147
Europa 24, 27, 30, 215, 241, 244, 266, 267, 343
- Falkenburg 56
Filadelfia 24
Francja 30, 197, 198, 221, 265
Frankfurt nad Menem 212, 214
Fryburg 13
- Galicja 299
Gausztat 235
Gdańsk 9, 11, 17, 18, 195, 196, 201, 208, 217–219, 223, 224, 244, 257, 266, 302, 314, 316, 326, 327, 341
Generalne Gubernatorstwo 38, 302
Giessen 210
Girstupie 383
Gliniszki 225
Głębokie 213, 218
Głubczyce 257, 317, 319
Gołecin 154
Gorejewo 373
Gorki 44, 48–50, 246
Grecja 199
Grodno 34, 130, 211, 299, 344, 374
Grossbardorf 262
Grozny 45
Gruzja 306
Gulbiny 161
- Hamburg 56, 230
Hancewicze 174
Hel 204
Helsinki 162
Hilbarden 262
Hoczi 56
Holandia 265
- Ignalin 228
Ilia 51
Imeretia 306
Inta 196
irkucka, obłast zob. irkucki, obwód
irkucki, obwód (irkucka, obłast) 147, 159
Itzehoe 14, 55, 209
Iwje 375
- Jakucka Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka 147
Janczury 385
Janowo 376
Jasiuliszki 382
Jasuny 279
Jegorowsk 156
Jelszanka 170, 172, 173
Jermołowo 156
Joniszkes 383
Juchnowo 43
Jugosławia 199, 248
- Kaczerga 381
Kaczergi 386
Kalinino 94, 173
Kalwaria 43
Kalwaria, dzielnica 95
Kaługa 156
Karaganda 255, 272, 373
Karelo-Fińska, Republika 199
Karlsruhe 70, 262, 265
Karlstadt 262
Karneweż 370
Kaspijskie, morze 306
Kazachstan 178, 373
Kazachstańska Socjalistyczna Republika Radziecka 272
Kempno 285
Kiel 56
Kiena 156
Kirowo 181
Kłajpeda 323, 341
Koblenz 212, 213
Kock 310
Kolanowo 112
Kolonja Wileńska 310
Kołyma 184, 373
Komi Republika (Komi ASRR) 184, 189, 196, 270, 271, 373
Komisariat Rzeszy Ostland 9, 11–15, 54, 55, 57, 60, 63–66, 68, 69, 71, 93, 100, 127, 132, 140–142, 199, 200, 206, 208–210, 212, 213, 227, 246, 248

- Korwe 161
 Koszalin 118, 219, 257, 310, 313
 Kowno 10, 27, 35–37, 39, 41, 42, 45, 55, 56, 65,
 70–73, 81, 85, 93, 94, 100, 106, 116, 118,
 122, 130, 132, 134, 139, 140–142, 151,
 179, 189, 204, 213, 214, 218, 224, 234,
 235, 242, 246, 255, 259, 265, 266, 269,
 299, 300, 302, 307, 311, 328, 330, 332,
 337–339, 344, 368, 370, 383
 Kozielsk 43
 Krajewo Białe 336
 Kraków 178, 217, 378
 Krasnojarsk 189
 Krasnojarski Kraj 147, 373
 Kresy Północno-Wschodnie 80
 Kresy Wschodnie 146, 155, 157, 174, 249
 Kretynka 70
 Krym 267
 Krzywicz 220
 Kumpie 383
 Kupry 72
 Kutaisi 306

 Landwarów 130, 241, 244, 341
 Legnica 158
 Leningrad 174, 259
 Lida 34, 211, 319, 336, 378
 Lidzki, rejon 375
 Lipsk 13, 157
 Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka
 (Litwa Radziecka, LSRR) 10–12, 48, 145,
 161, 162, 199, 201, 222, 227, 274, 322, 350
 Litwa 10–12, 16, 21, 27, 28, 30, 31, 33–35, 39,
 40, 42, 43, 54, 56, 60, 69–73, 81, 88, 94,
 106, 110, 112, 113, 122, 127, 132, 145, 147,
 151, 173, 174, 176, 180, 184, 190, 192,
 193, 195, 201, 223, 229–232, 235–244,
 248, 249, 256, 258, 262, 264–269, 276,
 279, 280, 283, 285, 286, 300, 368, 370
 Litwa (republika) 13, 17, 35, 72, 181, 192–195,
 203, 231–233, 235–237, 240, 242, 250,
 259, 293, 307, 310, 311, 322, 323, 336,
 346, 350
 Litwa Radziecka zob. Litewska Socjalistyczna
 Republika Radziecka
 Litwa Wschodnia 11, 80
 Litwa Zachodnia 11
 Litwy, Generalny Komisariat 11, 13, 14, 16, 56–
 59, 63, 69, 71, 87, 132, 208, 209, 212–214,
 228, 253, 255, 256, 276, 289, 350
 Litwy, Generalny Okręg 58, 98, 276
 Londyn 15, 16, 114, 134, 197, 215, 300
 Los Angeles 229

 Lovosice (Lobositz) 101
 LSRR zob. Litewska Socjalistyczna Republika
 Radziecka
 Lubaczów 310
 Lübeck 213
 Lublin 146, 217
 Ludwiksburg 13, 14, 17, 208, 209, 212–215,
 239, 248

 Ładamasze 377
 Łotewska Socjalistyczna Republika Radziecka
 (ŁSRR) 199, 322
 Łotwa 55, 147, 237, 238, 240, 266, 267, 339
 Łotwy, Generalny Komisariat 11, 56, 58
 Łódź 34, 56, 217, 223–226, 256, 257, 302, 304,
 320, 327, 350
 ŁSRR zob. Litewska Socjalistyczna Republika
 Radziecka
 Łukiszki, wieś 21

 Magadan 184
 Magadański, region 373
 Majdanek 216
 Majszagola 316
 Mannheim 69
 Mariampol 70, 72, 98, 229, 370
 Marsch 70, 265, 266
 Massachusetts 13, 229–231
 Mesju 188
 Michaliszki 212
 Mickuny 278
 Miedniki Królewskie 154–156, 177
 Mieguta 134
 Mikuliszki 307
 Mińsk 35, 51, 56, 141, 153, 213, 237, 285
 Miory 218, 219
 Mołdawska Socjalistyczna Republika Radziecka
 199
 Mołodeczno 211–213, 340, 384
 Mołotowsk 185
 Monachium 125, 126, 134, 206, 207, 229, 261
 Morawy 101
 Moskwa 16, 30, 31, 35, 146, 159, 172, 174, 183,
 188, 191, 198, 201, 207, 208, 239, 240,
 255, 270, 306, 309
 Mühlenbarbek 55
 Mülheim 56
 Murowana Oszmianka 307
 Myszegoły 161

 Narew, rzeka 30
 Naszunce 378
 Natzweiler 303

- Neapol 179
 Neckar, rzeka 303
 Neumünster 56
 Nawa, rzeka 24
 Niederkunz 332
 Niemcy 27, 31, 56, 199, 229, 239, 264, 266
 Niemen, rzeka 36
 Niemenczyn 96, 204, 241, 244, 278, 316
 Niewajnyony 380
 Norwood 230
 Norylsk 174, 373
 Norymberga 13–16, 18, 139, 198–200, 205, 210, 248, 267
 Nowa Wieś 84, 274
 Nowa Wilejka 49, 84, 122, 160, 163, 165, 310, 336
 Nowe Święciany zob. Nowoświeciany
 Nowe Troki 108
 Nowinki 330
 nowogrodzki, powiat 375
 Nowogródek 373
 nowogrodzkie, województwo 36, 336
 Nowosiółki 130
 Nowosiółki 201
 Nowostrojka 80
 nowosybirski, obwód 147
 Nowoświeciany (Nowo-Świeciany, Nowe Święcany, Švenčionėliai) 201, 228, 326, 327
 Nowy Dwór 80
 Nowy Kirchen 275
 Nowy Jork 230
 Nürtingen 303

 Obernburg 262
 Oberstreu 262
 Obuchów 156
 Ochsenfurt 70, 206, 261, 262
 Olita 73, 85, 235, 370
 Olkieniki 225
 Olsztyn 15, 218, 220, 223
 omski, obwód 147
 Opfenbaum 262
 Opole 314
 oriolski, obwód 381
 Örlenbuch 262
 Orzeł 339
 Ostaszków 156, 173
 Ostrowiec 120, 212, 283, 318
 Ostrów 368
 Oszmiana 40, 41, 51, 52, 142, 160, 212, 224, 226, 268, 307, 342, 370
 oszmiański, powiat 84,
 Oświęcim 216

 Pajazety 383
 Palmanach 338
 Pałanga 34
 Paragwaj 265
 Pasieki Mowszyskie 107, 108
 Passen 262
 Paszkajta 316
 Peczora 184
 Petersburg 28, 339
 Pietropawłowski 373
 Pikanul 178
 Piketai 385
 Pinneberg 56
 Plenschen 134
 Podbrzezie 143, 228
 Podpikiliszkis 162
 Pogowiany 378
 Pohulanka, dzielnica 32
 Pokrajczyn 154
 Polany 307
 Polska 10, 11, 15, 28, 31, 32, 34, 36, 37, 42, 54, 145–148, 153, 159, 174, 183, 184, 189, 196, 197, 199, 200, 206, 207, 211, 215–217, 222, 223, 227, 228–240, 243, 245, 249, 250, 255, 262, 275, 306, 310, 332
 Połuknia 224
 Ponarskie Góry 21, 314
 Ponarskie, Wzgórze 314, 337
 Ponary 9–11, 13–16, 34, 71, 75, 79, 81, 89, 90, 92, 93, 97, 99, 100, 104, 106, 110, 117, 118, 120, 122, 124, 126–139, 189, 199, 200–207, 209, 211, 214, 218, 221–224, 227, 246, 247, 253, 255–257, 259, 261–264, 275, 279, 281–283, 289, 290, 297, 299, 300, 301, 303, 304, 314, 315–317, 319, 320, 324, 325–334, 336–344, 346–349, 368, 369
 Poniewież 40, 70, 72, 114, 158, 368, 370
 Poniewieżyk 98
 Poppenlauer 262
 Popruda 72
 Porubanek 50, 140, 141
 Postawy 218, 220
 Poswol 73
 Poszylie 179
 Poznań 93, 154, 192, 217, 220, 264, 280
 Prawieniszki 110, 120, 185, 188, 189, 224, 242, 243, 300, 302–304, 373
 Prusy Zachodnie 9
 Pukienia 219

 Radoszkowice 220
 Rawa Ruska 310

Reichenau 303
 Retzbach 262
 Reutlingen 235
 Reuty 278
 Riazan' 51, 156, 173, 385
 riazan'ski, obwód 40
 Rieše 228
 Rioni, rzeka 306
 Rodunia 385
 Rosienie 370
 Rosja 22, 24, 27, 30, 120, 156, 172, 201, 239,
 249, 267, 306, 311
 Rostock 56
 Rosyjska Republika 199
 Równe Wołyńskie 336
 Rubierze 382
 Rudnicka, Puszcza 153, 154, 347
 Rudomino 122, 279, 307
 Rumunia 266
 Ryga 141, 240, 339
 Rygałówka 157
 Rzeszów 217

 Sabuty 161
 San, rzeka 30
 Sankt Petersburg 24
 Saratów 172, 187, 305, 306
 Sawiszki 162
 Schleswig-Holstein 54
 Schmalstede 56
 Schweinfurt 262
 Serbia 69
 Sieriednikowo 156
 Skajstkalnie 322
 Skirdziny 377
 Słoboda 180
 Slonino 213
 Słuck 213
 Smorgonie 212
 Sochaczew 117
 Soleczniki 97, 241, 244
 Solokamsk 373
 Sommerach 262
 Spassk 272, 273
 Stalino 172, 183,
 Stalinogorsk 172, 247
 Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (USA)
 72, 178, 197, 198, 199, 228–231, 233–235,
 237, 267
 Stara Wilejka (Wilejka Powiatowa) 34, 40, 51,
 52, 160
 Starożyńce 157
 Stefaniszki 41, 245

 Steglitz 265
 Stokoryszki 376
 Stuttgart 133
 Stutthof 142, 247, 304
 Sudan, rejon 307
 Suwałki 157, 281
 Swarzędz 280
 Swierdłowski 189
 Swirin 385
 Syberia (Sybir) 22, 45, 165, 170, 187, 188, 235,
 249, 326
 Sycewicz 220
 Syktywkar 270, 271
 Sysół, rzeka 270
 Szaki 73
 szakijajski, powiat 85
 Szawle 40, 56, 70, 72, 114, 209, 339, 371
 Szczecin 218, 220, 257, 316, 338, 340
 Szeszole 205
 Sztutowo 94, 304
 Szumsk 156

 Święcany 157
 Święciany 40, 160, 203, 225, 228, 330, 370
 święciański, powiat 72, 228, 380, 383
 Świnoujście 144
 Świr 142, 319

 Tallin 56, 240
 Tartarja 21
 Taurogi 371
 Terezin (Theresienstadt) 101
 tomski, obwód 147
 Toruń 16, 18, 19, 330, 332
 trocki, powiat 85, 150, 279, 374, 376, 380, 382,
 384, 385
 Troki 131, 135, 151, 157, 160, 185, 188, 189,
 307, 314, 342
 Trunin 383
 Truskiawiec 34
 Tuchowo 112
 Tumki 380
 Turgiele 307, 384
 Tuskulanum (Tuskulany) 12, 16, 18, 149, 181,
 189–196, 226, 248, 374
 Tuskulany zob. Tuskulanum
 Tylża 69, 328, 330, 332, 370

 Uchta 195, 373
 Uciana 370
 uciański, powiat 82
 Ugoszcz 110
 Ukraina 11, 40, 62, 153, 172, 200, 267

- Ukrainy, Generalny Komisariat 55
 Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka 199
 Ural 174, 184
 USA zob. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej
 Ust, rejon 196
 Uzbale 377

 Vaihingen an der Enz 303
 Verden 212, 262
 Vienuolynas 278
 Volki 262

 Wannsee 266
 Warszawa 14–16, 19, 24, 59, 81, 93, 95, 98, 110, 133, 138, 139, 156, 206, 207, 217, 218–223, 243, 256, 257, 276, 299, 301, 307, 321, 326, 328, 330, 332, 336, 337, 339, 344, 350, 380
 Waszyngton 231, 237
 Wenezuela 84, 228, 249, 250, 274
 Wersoka 189
 Werszyliszki 386
 Węgry 310
 Wiaźma 139
 Widze 142, 219, 228
 Wielka Brytania 30, 197–199, 265
 Wielkie Łuki 44
 Wierzbaków 163
 Wiesbaden 133
 Wilcza Łąka 80
 Wilejka 40, 51, 144, 211, 213, 219, 220, 226
 wileńska obłast zob. wileński, obwód
 Wileński Kraj zob. wileński, obwód
 wileński, obwód (wileńska obłast, Wileński Kraj) 11, 35, 85
 wileński, powiat 162, 235, 279, 376, 377, 378, 380, 383, 384, 386
 wileńskie, województwo 11, 28, 29, 35, 36, 58, 69, 145, 147, 156, 218, 221, 224, 225, 279
 wileńsko-trocki powiat 120, 224, 225, 279, 318
 Wileńszczyzna 10, 14–18, 22, 28, 30–32, 34–36, 38, 51, 52, 59, 67, 80, 98, 138, 140, 141, 144, 146, 148, 153, 157, 159, 164, 165, 170, 172, 173, 197, 223, 225, 238, 245–247, 249, 253, 257, 302, 307, 311, 320, 326, 341, 347, 350
 Wileobłaski Kraj 35
 Wilia, rzeka 143, 190, 314
 Wilkowo 310
 Wilno 9–18, 21–25, 27–31, 33–37, 40–45, 47–50, 52, 54–56, 64, 65, 70–72, 74, 76, 78–101, 104–108, 110, 112–115, 117–124, 127–133, 137–144, 146, 147, 149, 151–155, 157–165, 170, 172–181, 183–187, 189, 190, 192–195, 201, 203, 205–207, 211–213, 221–227, 229, 230, 232, 234, 235, 240–242, 244–248, 250, 253, 255–258, 260–268, 274–276, 278–283, 285, 286, 289–297, 299–303, 305–315, 317–320, 322, 323, 326–328, 330–332, 336, 338–344, 346, 347, 350, 351, 370, 372–375, 378–380, 382, 384–386
 Wilkance 376
 Wilkomierz 43, 72, 370, 371, 376
 wilkomirski, powiat 382, 385
 Wilkowiszki 43
 Wisła, rzeka 30
 Witebsk 44, 211
 Wizgirdy 179
 Włochy 179, 266
 Włocławek 257, 305, 306
 Włodzimierz Wołyński 310
 Wojcieszuny 375
 Wołga, rzeka 306
 Wołkorabiszki 110
 Wołkowysk 285
 Wołożyn 213
 Workuta 169, 186, 196, 270, 309, 372
 Worms 210
 Wrocław 217–219, 318, 319
 Würzburg 14, 56, 71, 137, 206, 207, 212, 253, 255, 262, 264
 Wycегда, rzeka 270
 Wyłkowiszki 17

 Zadary 80
 Zaniemnie 31
 Zarasai 381, 382, 386
 Zekiszki 134
 Žirmūnų, dzielnica 192, 193
 ZSRR zob. Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich
 Zweibrücken 213
 Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) 35, 145, 180, 188, 199, 200, 238, 247, 259, 260, 311, 312, 314, 322, 374, 377
 Zwierzyniec, dzielnica 95, 98, 100
 Żydziszki 341

DOKUMENTY i FOTOGRAFIE

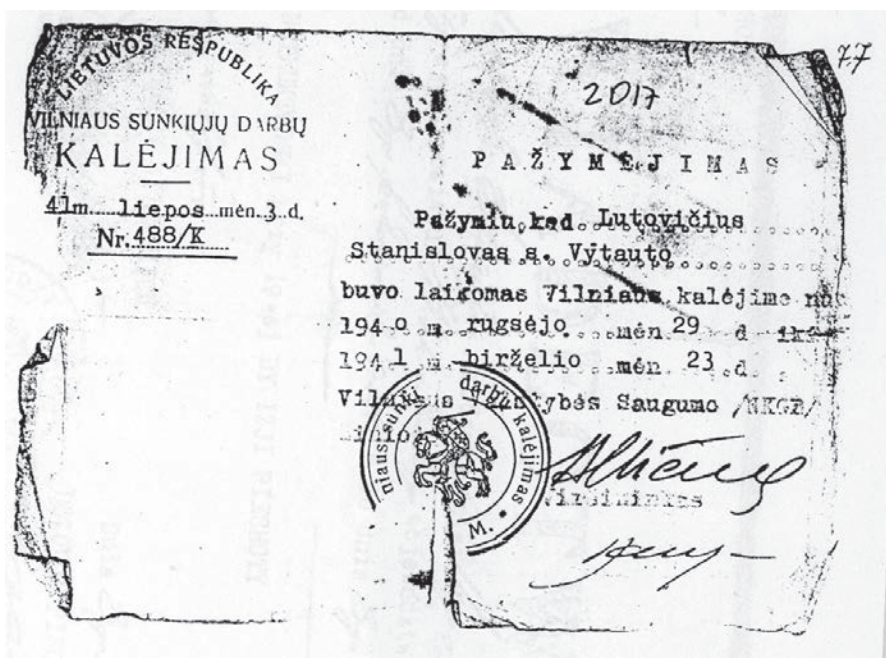

GEORGRAPHICAL SECTION
MAP LIBRARY
NO. 6433

7354.15 9 15 1943 27

6524
w68
9
15

Mapa 1. Plan miasta Wilna z 1943 r. opracowany przez Wojskowy Instytut Geograficzny (AIPN Wr)

Zaświadczenie z więzienia ciężkich robót w Wilnie o przetrzymywaniu od 29 IX 1940 r. do 23 VI 1941 r. Stanisława Lutowicza do dyspozycji Urzędu Bezpieczeństwa Państwowego w Wilnie (OK Gd)

Niemieccy żołnierze przed katedrą (AIPN
Wr)

Komisarz Rzeszy Gauleiter Heinrich Lohse
(AIPN)

Martin Weiss (AIPN)

Członkowie wileńskiego oddziału Ypatingas Burys (LYA w Wilnie)

E l l e n b e r g , Aloyzy

geb.: 20.11.1896 zu Suwallai

wonnh.: Wilna, Raugykios str. 23/21

23.3.1942 - II A 2. -

B.Nr. 560/42 PA - B 64 -

E. wurde am 22.3.42 in einer Lebensmittelkartenfälschersache verhaftet.

E. wurde da stark belastet, am 5.5.42 ab. behandelt.

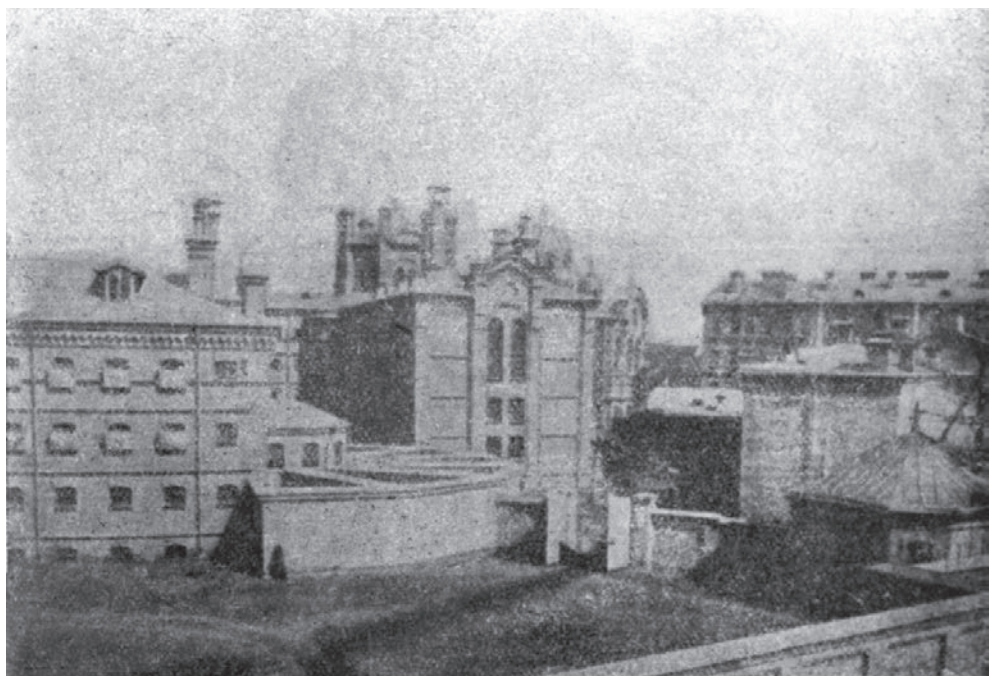
Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas

F. 1 163 Ap. 1 B. 738 L. 1

Dane z kartoteki Sicherheitspolizei dotyczące Alojzego Ellenberga zabitego za pracę w legalizacji (LCVA)

Plakat z getta żydowskiego w Wilnie, Państwowe Muzeum Żydowskie im. Gaona (LCVA w Wilnie)

Więzienie na Łukiszkach. Zdjęcie z 1907 r. (LCVA w Wilnie)

Więzienie na Łukiszkach. Widok współczesny (zbiory Moniki Tomkiewicz)

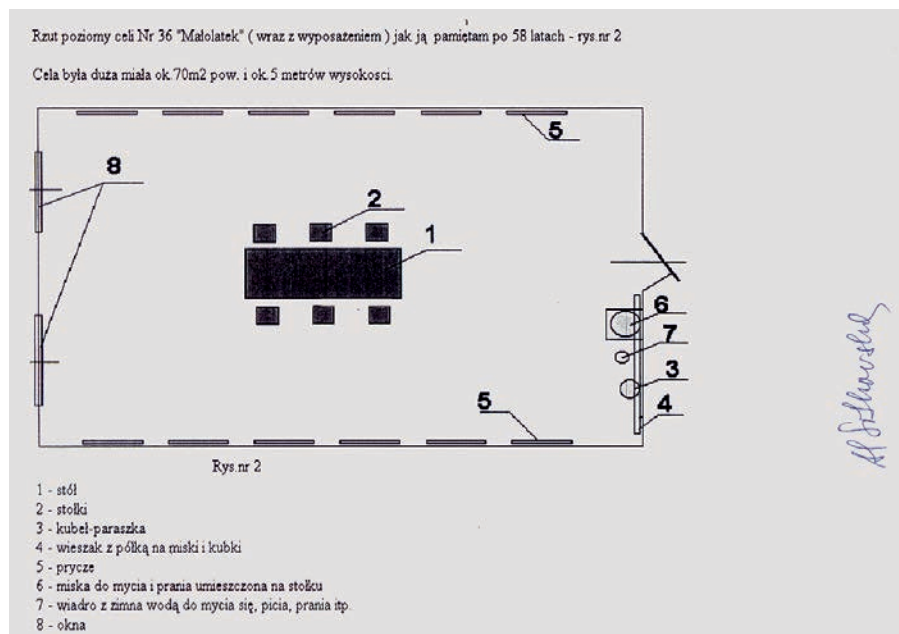

Karcer więzienia na Łukiszkach (zbiory Moniki Tomkiewicz)

Makieta drewniana więzienia na Łukiszkach (zbiory Moniki Tomkiewicz)

Rzut poziomy celi nr 36 na Łukiszkach, wykonany przez byłą więźniarkę Helenę Sitkowską-Jędrzejak (OK Gd)

13. Zdjęcia wykonane w czasie ekshumacji zwłok pomordowanych w Ponarach, sierpień 1944 r. (AIPN)

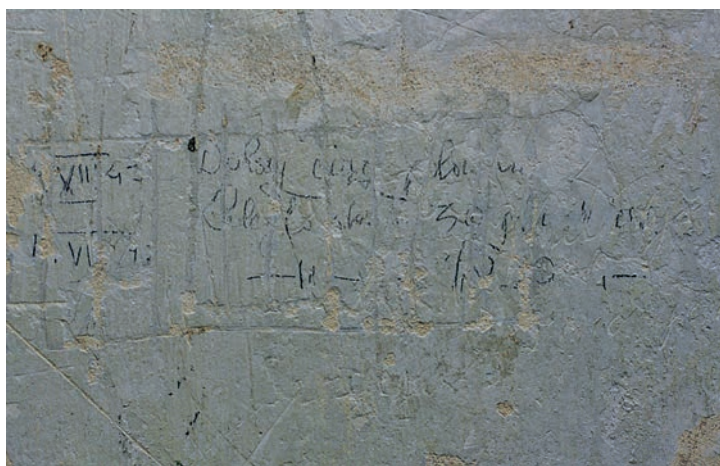

Miejsce pamięci ofiar ludobójstwa w Ponarach (zbiory Moniki Tomkiewicz)

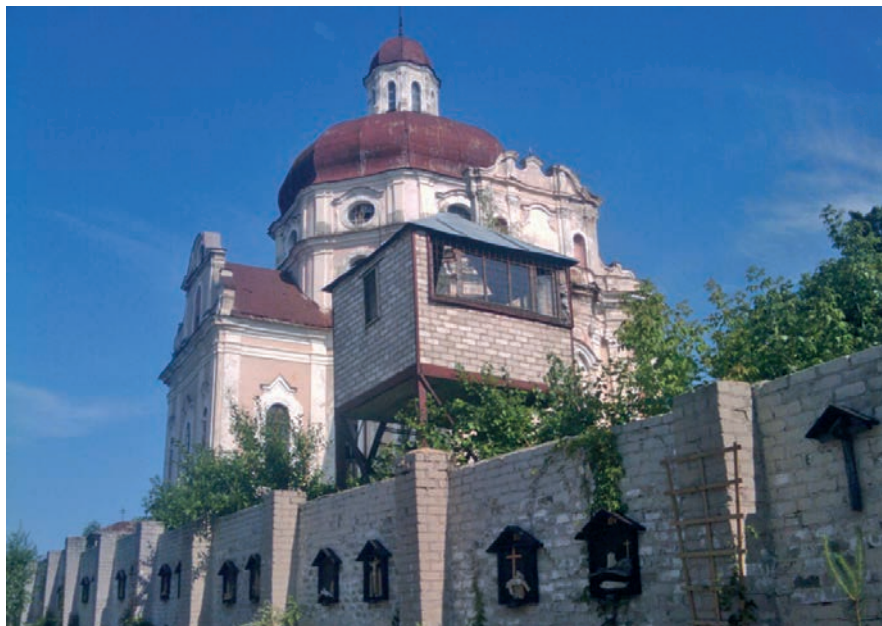
Napisy wyryte na ścianie
aresztu przy
ul. Ofiarnej w Wilnie
(Genocide and Resistance
Research Center
of Lithuania)

Zabezpieczona metalową siatką klatka schodowa prowadząca z cel piwnicznych do pokoi przesłuchań w areszcie przy ul. Ofiarnej w Wilnie (Genocide and Resistance Research Center of Lithuania)

Widok cerkwi na terenie byłego obozu przy ul. Rossa w Wilnie (zbiory Moniki Tomkiewicz)

Dom, w którym w okresie niemieckiej okupacji mieszkał naoczny świadek zbrodni ponarskiej, Kazimierz Sakowicz (zbiory Moniki Tomkiewicz)

Regina Sygnatowicz rozstrzelana w Ponarach 13 V 1943 r. (AIPN Wr)

Siedziba SS und Polizeistandortführer Wilna, przy ul. Gedymina 12; stan z czerwca 1944 r. po wejściu do Wilna Armii Czerwonej (LCVA)

Zniszczenia Wilna po II wojnie światowej (zbiory Moniki Tomkiewicz)

Wschodnia i północna fasada budynków dworu Tuskulanum odrestaurowana, w latach 1990–2000 (Archiwum Departamentu Kultury przy Ministerstwie Kultury Litwy)

Rezydencja ziemiska Tuskulanum (Archiwum Departamentu Kultury przy Ministerstwie Kultury Litwy)

Zachodnia fasada budynków dworu Tuskulanum, odrestaurowana w latach 1990–2000 (Archiwum Departamentu Kultury przy Ministerstwie Kultury Litwy)

Szczątki ofiar pomordowanych w Tuskulanium, odnalezione w czasie prac ekshumacyjnych prowadzonych w latach 1994–1996 (Genocide and Resistance Research Center of Lithuania)

Polscy zesłańcy z Wileńszczyzny, pracujący przy płukaniu rudy żelaza w Kazachowie (OK Gd)

СССР
МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

АХ
СПРАВКА № 103666

Имя, по
6. Сент. 1956.

Выдана гражданину(не) Блинструбу
Лонгину Федоровичу
год рождения 1912 национальность польск
уроженцу(ке) г.г. Мозирь, БССР

содержал(ась) в местах заключения МВД с 4 Октября 1944
по 6. Сент. 1956 г., откуда освобожден(а)
комиссией през. Врх. Совета
СССР от 18/10/56, со след. т. след.
судимости
Следует к месту жительства г. Мозирь
(1956, 1956)

Подпись Лонгина Федоровича
Подпись Лонгина Федоровича
М. П. М. П. Мозирь
М. П. М. П. Мозирь

М. П. М. П. Мозирь
М. П. М. П. Мозирь

Zaświadczenie nr 103666 Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR o osadzeniu Longina Blinstruba od 4 X 1944 r. do 6 IX 1956 r. w Wor-kucie (OK Gd)

POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA
 Pełnomocnik Rządu do Spraw Repatriacji
 Punkt Repatriacyjny
 w *Kurowie Górnym*

KARTA REPATRIACYJNA Nr 231

Ob. *Relinski Józef S. Jan*
 13. VII 1930 r. *Włcho* (data, imię, nazwisko)
 przybył(a) do Polski z *25188. Branojank* (rok i miesiąc wyjazdu)
 wraz z *nieletnimi* (do lat 16) dziećmi (imię)
 (proszę nazwisko, imię i wiek dzieci)

Dnia *18. VII* 1953 r.
 Obecnie udaje się do _____ (dokładny adres)

Zgodnie z Uchwałą Prezydium Rządu Nr 739-35 z dnia 10 września 1953 r. Prezydium Rad Narodowych, instytucje państwowe, gospodarcze i społeczne proszone są o udzielenie jak najdłuższej pomocy ekonomicznej i materialnej repatriantom.

KIEROWNIK PUNKTU REPATRIACYJNEGO
[Podpis]

Wydano dn. *30 VII* 1953 r.
 UWAŻA: Oznaczenie niniejszego zaświadczania obowiązujący jest zameldować się w ciągu 14 dni w miejscowości zamieszkania.

Karta repatriacyjna Józefa Reliszki (OK Gd)

Olga Słowik przed barakiem w czasie zesłania na Magadan, początek lat pięćdziesiątych XX w. (OK Gd)

Zdzisław Michalski z kolegami w czasie pobytu w łagrze w lasach sieniawskich w rejonie koronowskim (OK Gd)

Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze (AIPN)

Budynki dawnego Trybunału w Norymberdze, skrzynia do przewożenia materiałów archiwalnych wykorzystanych w śledztwie (zbiory Moniki Tomkiewicz)

Widok więzienia w Norymberdze, w którym przetrzymywani byli oskarżeni (zbiory Moniki Tomkiewicz)

Budynki więzienia w Wilnie z 1904 r. według projektu architektonicznego G. A. Trambickiego. (Genocide and Resistance Research Center of Lithuania)